

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

GƏNCƏ DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

E L M İ
X Ə B Ə R L Ə R
J U R N A L I

FUNDAMENTAL,
HUMANİTAR VƏ TƏBİƏT
ELMLƏRİ SERİYASI

№ 3

GƏNCƏ – 2024

Baş redaktor: professor Yusif Yusibov

Redaksiya heyəti:

dos. Pərvin Kərimzadə (baş redaktorun müavini)
dos. Şahin Xurşudov, dos. Asif Cavadov
prof. Həsənbala Sadıqov, prof. Şahin Tağıyev,
prof. Vaqif Novruzov, prof. Mübariz Yusifov,
prof. Sevda Qurbanəliyeva, prof. Telman Quliyev,
prof. Muğan Quliyev, dos. Oruc Hüseynov,
k.e.d. İ.C.Alverdiyev, dos. Əjdər Əsgərov,
dos. Aynur Məmmədova

Elmi Xəbərlər jurnalı. GDU nun Elmi Şurasının 01.10. 2024 –cü il tarixli (protokol № 01) qərarı ilə çap olunur.

Nəşrə məsul: Nəşriyyat şöbəsinin müdiri: G.T.Cəfərova

MÜNDƏRİCAT**RIYAZİYYAT VƏ MEXANİKA**

Əliyeva A. Ş. *Traktorlara texniki servisin səmərəli metodlarının və vasitələrinin seçilməsinin riyazi modelinin işlənməsi*
DOI:1030546/gdu.2024.3.7

KİMYA ELMLƏRİ

Nağıyev N.Q., Aslanov H.Ə., Məmmədova A.T., Əsgərova G.M., Həsənova İ.İ. *Seolit tərkibli süxurların əsas fiziki-kimyəvi xassələrinin tədqiqi*
DOI:1030546/gdu.2024.3.12
Alverdiyev İ.C., Yaqubov N.İ., Sultanova A.N., Qurbanov Q.B., Əliyev İ.İ. *Sr₅In₃-SrSe sisteminin fiziki-kimyəvi və rentgenoqrafik tədqiqi*
DOI:1030546/gdu.2024.3.18

İQTİSAD ELMLƏRİ

İmamverdiyeva N.T., Vəlizadə H.Ş., Cəfərova G.A. *Marketing tədqiqatlarının əsas istiqamətləri*
DOI:1030546/gdu.2024.3.24

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

Ağasiyev İ.K. *Cənubi Qafqaz Alman koloniyalarının tarixi Azərbaycan və xarici ölkələrin tarixşünaslığında*
DOI:1030546/gdu.2024.3.27
Axundova N. *Azərbaycan ərazisində tapılan orta tunc dövr əşyalarının tipoloji xarakteristikası*
DOI:1030546/gdu.2024.3.47
Əliyev A.B., Əliyeva H.N. *Orta əsr Azərbaycanında dünya mədəniyyətinə təsir edə biləcək sənətkarlıq və ticarət sahələri*
DOI:1030546/gdu.2024.3.53
Алиева Г.А. *Образование взрослого населения в 1918-1920-м годах*
DOI:1030546/gdu.2024.3.61
Bəxtiyarlı H. *İkinci dünya müharibəsindən sonra beynəlxalq münasibətlərin xarakteri (1946-1960-ci illər)*
DOI:1030546/gdu.2024.3.65
Hüseynova G.F. *1991-2003-cü illərdə Türkiyə-Azərbaycan mədəni əlaqələri*
DOI:1030546/gdu.2024.3.70
Ələsgərov B. *Heydər Əliyev konstitusiyası dövlətimizin milli sərvətidir*
DOI:1030546/gdu.2024.3.74
Mehdiyeva H.Ş., Vəliyeva İ.O. *Naxçıvanın son tunc dövrü arxeoloji abidələri*
DOI:1030546/gdu.2024.3.79
Mehdiyeva N.F. *Azərbaycan SSR-nin yaradılmasından sonra Ermənistanla ərazi- sərhəd məsələlərinin kəskinləşməsi. Bolşevik Rusiyasının mövqeyi*
DOI:1030546/gdu.2024.3.84
Şamilova A.M. *Azərbaycan Respublikasında gənclərin ictimai-siyasi fəallığının yüksəlməsinə dövlət siyasəti*
DOI:1030546/gdu.2024.3.93

Şəmilova D., Mustafayeva Z. *İslam mədəniyyəti tarixində Şuşanın yeri*

DOI:1030546/gdu.2024.3.100

Şükürova G. *1993-cü il yeni Azərbaycan partiyasının siyasi təşkilat kimi formalaşdığı dövrüdür*

DOI:1030546/gdu.2024.3.105

Veyisov A.H., Bədəlova T.S. *Azərbaycan xalq cümhuriyyətinin xarici siyasətinin inkişaf mərhələləri*

DOI:1030546/gdu.2024.3.112

Əlizadə İ. A. *Qloballaşma şəraitində müasir beynəlxalq münasibətlərin transformasiyası*

DOI:1030546/gdu.2024.3.120

Həsənov E. L. *Gəncə şəhərinin orta əsrlər dövrü memarlıq irsinin tədqiqində yazılı mənbələrin əhəmiyyəti*

DOI:1030546/gdu.2024.3.125

FƏLSƏFƏ, SOSİOLOGİYA VƏ PSİXOLOGİYA ELMLƏRİ

Hacıyev C.Ə. *"Ləmbəli" sözünün anlamı və istifadəsinin özəllikləri*

DOI:1030546/gdu.2024.3.137

Babayeva G.Z. *Validəyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara internat sonrası dövlət dəstəyi*

DOI:1030546/gdu.2024.3.141

Alməmmədova E.F. *Azyaşlıların psixoloji vəziyyəti. Azyaşlıların məktəb tərbiyəsi*

DOI:1030546/gdu.2024.3.149

PEDAQOGİKA

Kərimova G.H. *Azərbaycan tarixi dərslərində şagirdlərin milli-mənəvi şüurunun yüksəldilməsi imkanları*

DOI:1030546/gdu.2024.3.153

Verdiyeva A.B. *Ali təhsil müəssisələrində monitoring və qiymətləndirmə sisteminin təhsil keyfiyyətinin artırılmasında rolu*

DOI:1030546/gdu.2024.3.157

Abdullayeva G.V., Qasimova A.O. *Narkomaniya yeniyetmələrin deviant davranışı kimi*

DOI:1030546/gdu.2024.3.161

SƏNƏTŞÜNASLIQ VƏ MEMARLIQ

Nəbiyeva L.M. *Məktəb xorlarında xor-vokal vərdişləri üzərində işin əhəmiyyəti və yolları*

DOI:1030546/gdu.2024.3.165

Əliyev Ə.S. *Tar alətinin ifaçılıq xüsusiyyətləri*

DOI:1030546/gdu.2024.3.169

Rüstəмова S.İ. *Musiqi dərslərində interaktiv təlim metodlarının tətbiqi*

DOI:1030546/gdu.2024.3.173

Şabanova S.A. *Ümumtəhsil məktəblərinin musiqi dərslərində informasiya kommunikasiya texnologiyalarından istifadə üzrə işin təşkili*

DOI:1030546/gdu.2024.3.179

Seyfullayeva N.N. *Bəstəkar Telman Hacıyevin uşaq mahnılarının səciyyəvi cəhətləri*

DOI:1030546/gdu.2024.3.183

Tağıyeva G.H. *“Musiqi müəllimliyi” ixtisasi üzrə kadr hazırlığında “notdan” (üzdən) ifa fənninin yeri və əhəmiyyəti*

DOI:1030546/gdu.2024.3.186

Hüseynov A.Ə. *Universitetlərin ikinci kurslarında rəngkarlıq fənninin tədrisində milli məişət əşyalarından istifadənin imkan və yolları*

DOI:1030546/gdu.2024.3.191

Verdiyeva E.H. *Azərbaycanda dekorativ tətbiqi sənət*

DOI:1030546/gdu.2024.3.197

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

Babayeva A.M. *Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində ingilis dilində işlənən avropa mənşəli ictimai – siyasi terminlər*

DOI:1030546/gdu.2024.3.201

Əliyeva A.İ. *Les types et les caractéristiques des vers libres en littérature française*

DOI:1030546/gdu.2024.3.209

Həsənova S.İ. *Types of verbs used in the english language*

DOI:1030546/gdu.2024.3.214

Musayeva K.R. *Mirzə Şəfi Vazeh yaradıcılığında maarifçilik ideyalarının təbliği*

DOI:1030546/gdu.2024.3.222

Maharramova S. *Stylistic perspective in literary translation*

DOI:1030546/gdu.2024.3.227

Məmmədova B.B. *Professor Bəkir Çobanzadə dilçiliyin predmeti haqqında*

DOI:1030546/gdu.2024.3.232

Məmmədova N.E., Əliyeva N.İ. *William Shakespeare for english literature*

DOI:1030546/gdu.2024.3.237

Mustafayeva S.B. *Diskursun təhlilində prosodik vasitələr*

DOI:1030546/gdu.2024.3.42

Qadaşova A.A. *Dil tədrisində texnologiyalar və innovasiyalar*

DOI:1030546/gdu.2024.3.247

Quliyeva R. *Klassik Azərbaycan məsnəvilərində ənənəvi başlanğıc: sözün tərif, əsərin yazılma səbəbi, eşqin tərif*

DOI:1030546/gdu.2024.3.252

Həsənova S.Q., Quliyeva Q.D. *Əhməd bəy yaradıcılığında şərq-qərb mədəniyyəti*

DOI:1030546/gdu.2024.3.257

Sərdarova İ.N. *Sadə müxtəsər cümlələrin variativliyi*

DOI:1030546/gdu.2024.3.64

Şeyxzamanlı R. *Lütfəli Bəy Azərin “Atəşkədə” təzkirəsində azərbaycanlı şairlər haqqında verilmiş məlumat*

DOI:1030546/gdu.2024.3.268

Аббасова У.В. *Кривая эмотивного смысла «волнение» в структуре персонажа (на материале английского перевода романа чингиза абдуллаева «его подлинная страсть»)*

DOI:1030546/gdu.2024.3.274

Бабаева Г.Г. *Гендерные различия в лексике английского языка*

DOI:1030546/gdu.2024.3.285

Bayramova Ə.Z. *Azərbaycan linqvokulturologiyasında “Od” konsepti*

DOI:1030546/gdu.2024.3.292

İsmayilova S.V. *Monoloji diskursun xüsusiyyətləri*

DOI:1030546/gdu.2024.3.299

Quluzadə S.F. *Onlayn platformalarda qrafik ixtisarlara rol*

DOI:1030546/gdu.2024.3.305

Seyidova N.V. *Elmi paradigmada konseptual metafora*

DOI:1030546/gdu.2024.3.312

Əhmədova L.K. *Kurt Vonnegutun "Titanın sirenləri" əsərində planetlər*

DOI:1030546/gdu.2024.3.317

TƏLİM-TƏRBIYƏNİN NƏZƏRİYYƏSİ

Bayramova Z.V., Məmmədov N.A. *Əlbəyaxa döyüşdə idmançının hazırlıq prioritetlərinin müəyyənəşdirilməsi*

DOI:1030546/gdu.2024.3.324

Şəmilova D.İ. *Heydər Əliyev: multikulturalizm və tolerantlıq ideologiyası*

DOI:1030546/gdu.2024.3.329

Zərbəliyeva V.S., Namazov F.R., Paşayeva R.V. *Elektrik mütəxəssislərinin peşə fəaliyyətində fizika qanunlarından istifadə*

DOI:1030546/gdu.2024.3.332

Hüseynzadə Z.R., Məmmədov N.A. *Əlbəyaxa döyüş növlərində metodik göstərişlərin gözlənilməsi*

DOI:1030546/gdu.2024.3.336

Məmmədova İ.Q., Əmirova Ş.T. *Riyaziyyatın tədrisində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə*

DOI:1030546/gdu.2024.3.341

Musayeva Z.S. *Əqli inkişafında geriliyi olan uşaqların pedaqoji korreksiyası*

DOI:1030546/gdu.2024.3.345

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA

UOT:531.

TRAKTORLARA TEXNİKİ SERVİSİN SƏMƏRƏLİ METODLARININ VƏ VASİTƏLƏRİNİN SEÇİLMƏSİNİN RİYAZİ MODELİNİN İŞLƏNMƏSİ

Əliyeva Aynur Şakir qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
aliyeva.aynur.1994@mail.ru

Xülasə. *Texniki servis maşınlarının iş qabiliyyətini, yəni onların texniki vəziyyətinin saz olmasını təmin etmək üçün həyata keçirilən texnoloji prosesdir.*

İstismar prosesində kənd təsərrüfatı texnikalarının dayanmadan etibarlı işləməsini və həm də uzun ömürlü olmasını təmin edən vaxtaşırı texniki xidmətlərin və təmirlərin keyfiyyətli yerinə yetirilməsi bilavasitə maddi-texniki bazadan, istifadə edilən texniki xidmət vasitələrindən və xidməti yerinə yetirən usta-sazlayıcıların (çilingərlərin) mühəndis-texniki işçilərin bilik səviyyəsindən, təcrübəsindən asılıdır.

Açar sözlər: Texniki servis, texniki xidmət, texniki baxış, texniki təchizat, texnoloji

Ключевые слова: Технический сервис, техническое обслуживание, технический осмотр, техническое оснащение, технологическая эксплуатация

Key words: Technical service, technical service, technical review, technical equipment, technological operation.

Giriş.

Respublikamızda 1991-1995-ci illərdə mövcud olan çətin dövrlərdə lazım olan kənd təsərrüfatı texnikaları olmadığına görə çox ciddi ərzaq böhranı yaranmışdı. Çünki torpaq sahələrinin əksəriyyətinin şəxsi texnikası yox idi və eyni zamanda maliyyə imkanları az idi. Ona görə texnoloji əməliyyatları yerinə yetirmək olmurdu. Məhsul istehsalçıların müvafiq texnikalarla təchiz etmək üçün hər hansı müəssisə və təşkilat yox idi.

Respublikada bitkiçilik məhsullarının istehsalı ilə əlaqədar yaranmış çətin böhranı aradan qaldırmaq üçün ayrı ayrı rayonlarda texniki servis müəssisəsinin (TSM) yaradılmasına ehtiyac var idi.

Odur ki, 2003-cü ilin noyabr ayında Möhtərəm Prezident cənab İlham Əliyev respublikamızın rayonlarında TSM-in yaradılması ilə əlaqədar olaraq çox mühüm sərəncam imzaladı və qısa müddətdə Cənab Prezidentin həyata keçirdiyi çevik və məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində 2010-cu ilə qədər artıq respublikamızın rayonlarında 55 TSM və 103 mexanikləşdirilmiş dəstə yaradılmışdır.

Aktuallıq.

Texniki servis maşınlarının iş qabiliyyətini, yəni onların texniki vəziyyətinin saz olmasını təmin etmək üçün həyata keçirilən texnoloji prosesdir.

Texniki servis sisteminə daxildir: Traktorların işlədilib – açılması, texniki xidmət, texniki baxış, təmir, saxlanma, texniki təchizat.

Traktorlara texniki servis sisteminin tətbiq edilməsi ilə əlaqədar onların etibarlılığının yüksəldilməsi mövzunun aktuallığıdır.

Məqsəd.

İstismar prosesində kənd təsərrüfatı texnikalarının dayanmadan etibarlı işləməsini və həm də uzun ömürlü olmasını təmin edən vaxtaşırı texniki xidmətlərin və təmirlərin keyfiyyətli yerinə yetirilməsi bilavasitə maddi-texniki bazadan, istifadə edilən texniki xidmət vasitələrindən və xidməti yerinə yetirən usta-sazlayıcıların (çilingərlərin) mühəndis-texniki

işçilərin bilik səviyyəsindən, təcrübəsindən asılıdır [1]. Bundan başqa texniki xidmət metodunun düzgün seçilməsi də xidmətin keyfiyyətli olmasına təsir edən mühüm amildir.

Təsərrüfatlarda TSS -nin səmərəli təşkil edilməsi nəticəsində aşağıda göstərilənlərə nail olmaq olur:

- 1) maşın traktor parkında olan texnikaların texniki vəziyyətinin daima saz olmasına;
- 2) maşın - traktor aqreqatlarının məhsuldarlığının yüksək olmasına;
- 3) texnoloji əməliyyatların (şum, malalama, toxum səpini, məhsul yığımı və s.) aqrotexniki müddətdə və yüksək keyfiyyətlə yerinə yetirilməsinə;
- 4) əmək sərfinin və istismar xərclərinin azaldılmasına;
- 5) maşınların hissələrinin yeyilmə intensivliyinin azaldılmasına;
- 6) maşınların xidmət müddətinin uzadılmasına;
- 7) istehsal edilən məhsulun maya dəyərinin ucuz olmasına

Obyekt və metod.

Traktorların dayanmalarının riyazi üsul ilə tədqiqat Reley, Qamma, Veybul və s. qanunlarının tətbiqi ilə öyrənilmişdir.

Müzakirə.

Maşınlara texniki servis (TS) vasitələri TX-nın mövcud təşkilinə görə təyin edilir və ona aşağıdakı amillər təsir edir: təbii iqlim şəraiti, yolların nəqliyyat şəbəkəsi, təsərrüfatın əkin yerlərinin (tarla) böyüklüyü və dağınıqlığı, tarlaların şumlanma əmsalı, maşın -traktor parkının (MTP) tərkibinin strukturu və miqdarı [2].

Texniki xidmətlər yerinə yetirilmə vaxtına və texnologiyasına görə müxtəlif (MTP-nin dayanma postunda xidmət, neft məhsulları ilə doldurma, vaxtaşırı TX, təmir və saxlanma) olduğu üçün qarşılıqlı əlaqəli deyildir. Odur ki, müvafiq xidmət vasitələri seçilərkən onların fərqli təqdim olunması mümkündür.

Traktorlara vaxtaşırı (TX-1, TX-2, TX-3) texniki xidmət (VTX). Traktorlara aşağıda göstərilən üç üsul ilə VTX aparılmasına baxılır: mərkəzləşdirilmiş, səyyar və stasionar.

Şöbədə mərkəzləşdirilmiş üsul ilə xidmət aparıldıqda mərkəzi texniki komp- leksin (MTK) ərazisində yerləşən stasionar texniki xidmət məntəqəsinin (STXM) vasitələrindən istifadə edilir. Briqada üçün isə şöbənin malikanəsində yerləşən mərkəzi STXM-dən istifadə edilir [3].

VTX səyyar üsul ilə həyata keçirildikdə TX aqreqatlarından (ATO-A, ATO-II, ATO-C) istifadə edilir.

Stasionar üsul ilə xidmət təşkil edildikdə bölmənin malikanəsində yerləşən STXM-in vasitələrindən istifadə edilir.

VTX mərkəzləşdirilmiş üsul ilə təşkil edildikdə gətirilmiş xərclər aşağıdakı düsturla təyin edilir:

$$G_{mx} = \frac{2 R n_a T_{növ} n_{növ} \tau S H}{T_o \tau_m \vartheta} + (S_{mx} + E_H K_{mx}) \lambda_{mx}$$

burada R- xidmət radiusu, km;

n_a - bölmədə traktorların miqdarı;

$T_{növ}$ -növbənin davamiyyəti;

$n_{növ}$ -növbə üzrə göstərici;

τ -traktorun növbədən istifadə əmsalı;

S-traktorun saatlıq istismar xərcləri, man/st;

H-traktorun illik orta iş günlərinin sayı;

T_o -texniki xidmətin vaxtaşırılığı;

τ_m -motosaatları faktiki iş vaxtına (saat) çevirmə əmsalı;

ϑ -traktorun hərəkət sürəti, km/st;

S_{mx} -mərkəzləşdirilmiş üsulda istismar xərcləri, man;

E_H -kapital qoyuluşunun effektivlik əmsalı,

K_{mx} -mərkəzləşdirilmiş üsul ilə VTX aparılarkən kapital qoyuluşu;

λ_{mx} -şöbənin traktorları ilə mərkəzi STXM-dən istifadə dərəcəsi.

VTX səyyar üsul ilə təşkil edildikdə gətirilmiş xərclər aşağıdakı düsturla təyin edilir:

$$G_{sx} = (S_{sx} + E_H K_{sx}) \lambda_{sx}$$

Vaxtaşırı texniki xidmətin təşkilində stasionar üsuldan istifadə edərkən gətirilmiş xərclər aşağıdakı düsturla təyin edilir:

$$G_{st,x} = S_{st,x} + E_H K_{st,x}$$

Təsərrüfatlarda traktorlara vaxtaşırı texniki xidmətin təşkil edilmə seçilərək gətirilmiş xərclərin miqdarı az olan üsul seçilməlidir. TX-nin seçildikdən sonra ona müvafiq xidmət vasitələri seçilməlidir. [4].

Traktorların dayanacağı (duruş yeri). Təsərrüfatın bölmələrində konkret şəraitdən asılı olaraq traktorların duruş yeri iki üsul ilə təşkil edilə bilər: mərkəzləşdirilmiş və stasionar.

Stasionar üsulda dayanacaq üçün təsərrüfatın bölmələrində yerləşən traktorların dayanma postundan istifadə edilir.

Mərkəzləşdirilmiş üsulda şöbənin traktorları və kənd təsərrüfatı maşınları üçün MTK-nin dayanma postundan və briqadanın maşınları üçün isə şöbənin dayanacaq postundan istifadə edilir.

Traktorlar üçün dayanacaq postunun tikilməsi məsələsi həll edilərkən dayana cəğın təşkilinin stasionar və mərkəzləşdirilmiş üsul ilə təşkil edilməsinin p vəsaitlərinin gətirilmiş xərclərinin müqayisə edilməsi kifayətdir.

Gətirilmiş xərclərin az olmasına görə təşkil üsulu seçilərək dayanma post (mərkəzi, yaxud stasionar) və onun yerləşməsi təyin edilir.

Mərkəzləşdirilmiş üsul ilə maşınların dayanacağına təşkil zamanı gətirilmiş xərclər aşağıdakı düsturla təyin edilir:

$$G_{d,m} = 2Rn_a S_H(T_c V) + (S_{dm} + E_H K_{d,m}) \lambda_{d,m}$$

Stasionar üsulda maşınların dayanacağına istismar xərcləri aşağıdakı düsturla təyin edilir:

$$G_{d,s} = S_{d,s} + E_H K_{ds}$$

Traktorların neft məhsulları ilə doldurulması. Traktorların doldurulması üç üsulla (stasionar, mərkəzləşdirilmiş və səyyar) yerinə yetirilə bilər [5].

Mərkəzləşdirilmiş üsul ilə doldurma zamanı şöbə üçün doldurma vasitəsi kimi MTK -də yerləşən mərkəzi doldurma postundan, briqada üçün isə şöbəni malikanəsində yerləşən doldurma postundan istifadə edilir.

Səyyar üsul ilə doldurma təşkil edildikdə MTK-də yerləşən mexanikləşdirilmiş doldurma aqreqatından (MDA) istifadə edilir və təsərrüfatın bölməsində traktorları yanacaq ilə doldurur. MDA bölmənin bütün traktorlarını yanacaq ilə doldurur, bu zaman traktor parkının bir hissəsi dayanma postunda və bir hissəsi isə tarlada iş yerində doldurulur.

Stasionar üsul ilə doldurma zamanı bölmələrində traktorlar yerləşən təsərrüfatlar stasionar neft məhsulları doldurma postu ilə təchiz edilməlidir.

Nəticə.

Maşın -traktor parkında texniki xidmətin səmərəli üsullarının və vasitələrinin seçilməsi üçün işlənmiş riyazi modellərə əsasən aşağıdakı nəticələri göstərmək olar.

1. Texniki xidmətin səmərəli üsulu seçilərkən traktorlar işləyən tarla ilə STXM-arasındakı məsafənin uzunluğu.

2. Tarlada işləyən traktorların tipi (təkərli və tırtıllı).

3. STXM ilə tarla arasındakı məsafə 30...35 km. Olduqda təkərli traktorlar öz hərəkəti ilə STXM-ə gətirilməli. Tırtıllı traktorlara tarlada və ya yaxın (5 km) şöbələrdə olan məntəqədə TX aparılmalıdır. Əgər TX məntəqəsi olmasa texniki xidmət aqreqatları ilə tarlada TX aparılmalıdır.

4. Traktorların yanacaqqla doldurulması da TX aparılması zaman göstərilən şərtlərə uyğun və mexanikləşdirilmiş yanacaq doldurma aqreqatlarından (MDA) istifadə etməklə təşkil edilməli.

5. Traktorların TX aparılması və vasitələrinin seçilməsi, yanacaqqla doldurulması üçün gətirilmiş xərclərin miqdarının az olduğu üsulun istifadə edilməlidir.

Aparılmış tədqiqatların nəticələri göstərir ki, texniki servis səmərəli təşkil edildikdə maşınların texniki xidmət və təmirinə vaxt sərfi 8-12 % azalır, hər bir traktorun məhsuldarlığı 34-46 % yüksəlir.

Ədəbiyyat

1. Конкин Ю.А. и др. Экономика технического сервиса на предприятия АПК.- М.:КолоС,2006-368 с.
2. Əliyev Q.İ. Kənd təsərrüfatı təyinatlı maşınlarla texniki servis (dərslər)- Bakı: MSA, 2011, 373 s.
3. Алиев К.И. Методология определения периодичности технического обслуживания тракторов разными методами. Сборник научных трудов С.Петербурга. 2011,211-215 с.
4. Əliyev Q.İ. Traktorlara texniki servis sisteminin parametrlərinin təyin edilməsi. ADAU-nun elmi əsərləri (əlavə 2)- Gəncə-2014,150-152 s.
5. Алиев К.И. Методология обоснования технической оснащенности растениеводства, параметров и размещения машинно-технологических станций в условиях реформирования аграрного сектора республики Азербайджан. Автореферат диссертации на соискание ученой степени докт. техн. наук. С.Петербург, 2011, 42 с.

ТЕХНИЧЕСКОЕ ОБСЛУЖИВАНИЕ — ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЙ ПРОЦЕСС, ОСУЩЕСТВЛЯЕМЫЙ С ЦЕЛЬЮ ОБЕСПЕЧЕНИЯ РАБОТОСПОСОБНОСТИ МАШИН, ТО ЕСТЬ ИХ ТЕХНИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ

Алиева Айнура Шакировна

Резюме

Качественное выполнение периодического технического обслуживания и ремонта, обеспечивающее безостановочную надежную работу и долговечность сельскохозяйственной техники в процессе эксплуатации, напрямую связано с материально-технической базой, используемыми инструментами технического обслуживания и знаниями инженерно-технических работников, кто выполняет услугу, зависит от уровня и опыта.

**TECHNICAL SERVICE IS A TECHNOLOGICAL PROCESS CARRIED OUT TO
ENSURE THE WORKING ABILITY OF MACHINES, THAT IS, THEIR
TECHNICAL CONDITION**

Alieva Aynur Shakir

Summary

Quality performance of periodical technical services and repairs, which ensure non-stop reliable operation and longevity of agricultural machinery in the process of operation, is directly related to the material and technical base, the used technical service tools and the knowledge of the engineers and technicians who perform the service, it depends on the level and experience.

Rəyçi: Həsənov Ayaz Fərrux oğlu

ADAU-nun 10 may 2024-cü il tarixli iclasın 12 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 25iyul2024-cü il

KİMYA ELMLƏRİ

UOT 665.63

**SEOLİT TƏRKİBLİ SÜXURLARIN ƏSAS FİZİKİ-KİMYƏVİ
XASSƏLƏRİNİN TƏDQIQI**

*Nağıyev Nizami Qəzənfər oğlu , professor Aslanov Həsənəli Əsəd oğlu
Dosent Məmmədova Aynur Teyyub qızı , Əsgərova Gülnara Mayıl qızı,
Həsənova İlahə İlham qızı*

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi

Ekologiya və Təbii Ehtiyatlar İnstitutu

nizaminagiyev53@gmail.com

azhas@rambler.ru

gulya.atayeva.01@mail.ru

ila9502@yandex.ru

Xülasə: Seolitlər mikroməsaməli *alümosilikat* minerallardır. Neftayırma və neft –kimya sənayesində yüksək səmərəyə malik olan adsorbent kimi geniş miqyasda istifadə edilir. Onlar özlərinə məxsus kristallik quruluşları və bircinsli məsamələri olan kation dəyişməsinə təmin edən və suyu saxlamağa qadir olan minerallardır. Təbii seolitlərin adsorbsiya xüsusiyyəti əsas etibarı ilə strukturu və kimyəvi xassələrindən asılıdır. Seolitlər məsaməli birləşmələr olduğundan müəyyən ölçülü və quruluşlu üzvi və qeyri-üzvi birləşmələrin molekullarını adsorbsiya etmə, yəni udma qabiliyyətinə malikdir. Seolitlər kationların miqdarına görə bir-birindən fərqlənir. Onların unikal xassələri, tətbiq sahələri, həmçinin seolitlərin xassələrinin strukturu və onun tərkibindən asılılığı məqalədə araşdırılır. Təbii seolitlərin üstünlüyü süni yolla alınmış oxşar seolitlərlə müqayisədə göstərilir.

Açar sözlər: təbii və süni seolitlər , təbii minerallar, mineral xammallar, adsorbent, ion-mübadilə reaksiyaları.

Ключевые слова: природные и искусственные цеолиты, природные минералы, минеральное сырье, адсорбент, ионообменные реакции

Key words: natural and artificial zeolites, natural minerals, mineral raw materials, adsorbent, ion exchange reactions.

Giriş. Seolit tərkibli mineral xammallardan istifadə edilməsi kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında ümumi dünyəvi əhəmiyyətə malikdir. Təbii seolitlər bioloji fəal və ekoloji cəhətdən təhlükəsiz mineral olub , torpaq münbitliyinin yaranmasında, əkinçilikdə qida maddələrinin dövrünün yaxşılaşdırılmasında böyük əhəmiyyətə malikdirlər. Seolitlərin kənd təsərrüfatında tətbiqinə dair tədqiqatlara 1970-ci illərdə əsasən Yaponiyada, Kanadada və ABŞ-da başlanmışdır . Keçmiş SSRİ- də təbi və süni seolitlərin tətbiqinin elmi mərkəzləşməsinə SSRİ EA Elmi Soveti , vilayətlərdə isə Gürcüstan EA Fizika və Üzvi kimya İnstitutu adsorbentlərin sintezi, öyrənilməsi və tətbiqini həyata keçirirdi .

Müəyyən edilmişdir ki , sənaye əhəmiyyətli seolitlərin ehtiyatı MDB-də təxminən 200 milyon ton , ümumi ehtiyatları isə 4 milyard tondan çoxdur. Bu ehtiyatların 50%-i Zaqafqaziyada, Zakarpatiyada və Krımdadır. Şərqi və Cənubi Qazaxıstanda 1 %-dir. Rusiya ərazisində , qərbi və mərkəzi Sibirdə 16%, qərbi Yakutiya 2 % , 17% isə uzaq şərqdə və şimal şərq Rusiyada yerləşir. Rusiyada istifadə edilən və əsas xammal bazası sayılan seolit yataqları aşağıdakılardır: Peqas, Xolinski, Xonquri, Çuquyev, Lyutoq, Yaqodnin, Sixirtuy, Kazbaş və Xotines, Zaqafqaziya və Zakarpatiyaya nisbətən Rusiya ərazisində seolitlərin fiziki-kimyəvi xassələri və kənd təsərrüfatında səmərəliliyi az öyrənilmişdir [3].

Rusiyanın Xolinski , Xonquri, Çuquyev, Lyutoq, Yaqodnin yataqlarında qələvi kationlar (Na^+ və K^+), Peqas ,Xonquri və Xotines yataqlarında isə Ca^{2+} və Mg^{2+} kationları üstünlük təşkil edir.Kaliumun miqdarı natriuma nisbətən Peqas, Xolinski, Çuquyev, Lyutoq və Yaqodində daha çoxdur.Aydağ , Sokirnis, Tedzami yataqlarında qələvi kationların (Na^+ və K^+), Ca^{2+} və Mg^{2+} - in miqdarı ümumi götürsək Rusiyanın yataqlarına nisbətən üstündür . Ca və Mg Aydağ və Sokirnisdə Tedzamiə nisbətən çoxdur .

Seolit tərkibli süxurların fiziki-kimyəvi xassələri cədvəl 1-də qeyd olunmuşdur.

Seolit tərkibli süxurların fiziki-kimyəvi xassələri

Cədvəl 1

Göstəricilər	Yataqlar					
	Aydağ (Azərbaycan)	Sokirnis (Ukrayna)	Tedzami (Gürcüstan)	Peqas (Rusiya)	Kolinski (Rusiya)	Sivertuy (Rusiya)
Mineralın növü	kl	kl	kl	kl	kl	kl
Sıxlığı q/sm^3	2,2	2,42	2,40	2,43	2,38	2,28
Mineralın miqdarı %	60-80	40-80	50-90	64--80	48-53	40-50
Həcm kütləsi q/sm^3	0,9	1,43	1,56	1,94	1,58	1,68
Kation dəyişmə qabiliyyəti mq/ekv/100	60,0	51,51	109,34	45,16	72,72	64,9
pH	7,7	6,6	8,6	8,0	6,2	9,5
Kimyəvi tərkibi %-lə						
SiO_2	70,0	68,02	59,12	69,70	65,75	62,34
Al_2O_3	11,5	13,04	13,39	13,61	12,00	14,86
CaO	3,0	2,7	5,17	4,99	1,89	3,29
MgO	2,2	0,53	1,41	0,31	0,56	0,14
Na_2O	2,25	1,57	2,30	0,31	0,60	1,05
K_2O	3,0	2,64	1,46	1,01	3,19	2,18

Mineralların sıxlığı 2,2 -2,43 q/sm^3 arasında dəyişir , ən az sıxlıq Aydağda (2,2 q/sm^3), ən çox isə Peqasda (2,43 q/sm^3) müəyyən edilmişdir.

Ümumiyyətlə cədvəl 1-dən görüldüyü kimi fiziki-kimyəvi göstəriciləri ilə Azərbaycan seoliti bir çox yataqlardan üstündür. Bu da onun gələcəkdə daha geniş sahələrdə tətbiqinə imkan verir[5].

Seolit – tetraedrik quruluşa malik kristallik alümosilikatlar kimidir. Tərkibində su molekulları, metal kationlar NH_4^+ və.s olan seolitlərin ən mühim xüsusiyyətləri adsorbent və ion mübadilə xassələrinə malik olmalarıdır.

Kimyəvi tərkibləri ümumi şəkildə aşağıdakı formula ilə verilə bilər :

$M_x/n (AlO_2)_x (SiO_2)_y \cdot z H_2O$ M – n valentli kationlar əsasən Na^+ , K^+ , Ca^{+2} , Ba^{+2} , Si^{+4} , Mg^{+2} , z - su molekullarının sayı, y/x nisbəti 1-dən 5-ə dək müxtəlif seolit növlərindən asılı olaraq dəyişə bilər.

Seolitlər ilk dəfə qazların və neft məhsullarının təmizlənməsində istifadə edilmiş, daha sonrakı dövrlərdə onlarda olan yüksək adsorbsiya – ion mübadiləsi reaksiyaları müəyyən edilmiş seolitlərin tətbiq sahələri xeyli genişlənməmişdir.

Seolitlər qərb bölgəsinin Tovuz rayonundan 7 km məsafədə yerləşən Aydağ yatağının vulkan külü – tullantılarında 20-28 % silisiumlu seolitlər müəyyən edilmişdir. Yataq üzrə onların orta miqdarı 55%-ə qədərdir [4].

Aşağıda şəkil 1 və şəkil 2-də müvafiq olaraq təbii seolit mineralı və onun mikroməsaməli quruluşu verilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, şəbəkəli kristallik quruluşa malik olan seolitlərdə “molekulyar ələk” və məsələlərin ölçülərinin molekulyar tərkibində boşluqlara malik olması, xüsusi aktiv səth təbəqəsi onların ecazkar xassələr daşımalarına səbəb olur. Onların mikroməsaməli molekulyar quruluşa malik olması xüsusi əhəmiyyət kəsb

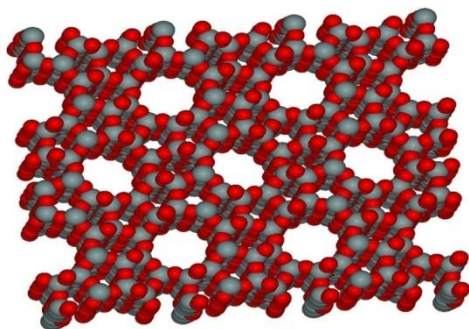
edir.

Şəkil 1. Təbii seolit mineralı

Şəkil 2. Seolit mikroməsaməli molekulyar quruluşu

Seolitlərin kristallik quruluşları müasir mükəmməl tədqiqat üsulları ilə öyrənilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, susuzlaşdırılmış seolitlərin kristal qəfəslərində ölçüləri 0,3-1 nm tərtibində olan mikroməsələlər qəfəsin 50 %-ə qədər həcmi əhatə etməklə yüksək aktiv adsorbent xassələri göstərməsinə səbəb olur.

Tovuz rayonu Aydağ yatağında çıxarılan seolitlərin kimyəvi-mineraloji tərkibi cədvəl 2-də göstərilmişdir.

Aydağ seolitlərinin kimyəvi-mineraloji tərkibi

Cədvəl 2.

Mineralın tərkibinə daxil olan maddələrin miqdarı %-lə	Seolitlər		
	Açıq boz rəngi	yaşıl	Narıncı-qırmızı
Minerallar			
Klinoptilolit	73-80	60-65	65-75
Kvars, xalsedon, opal	15-20	10-12	8-10
Mineral gillər	3-5	5-7	6-9
Kalsit	2,9-3,6	2,7-3,1	2,5-3,0
Biotit	1,5-2,0	2,5-4,0	3,2-5,4
Plagioklaz	3,0-5,0	1,5-2,0	1,0-1,5
Kimyəvi maddələr			
SiO ₂	58,16	66,16	61,02
Al ₂ O ₃	10,05	14,59	13,69
Fe ₂ O ₃	1,28	1,01	4,70
CaO	10,46	3,62	2,66
MgO	0,94	1,77	1,25
Na ₂ O+K ₂ O	0,24	0,51	0,55
SO ₃	6,10	3,54	5,08
Digər komponentlər	12,82	9,21	11,59

Cədvəl 2-dən göründüyü kimi qeyd edilən quruluşlara müvafiq olaraq seolitlərin yüksək ion mübadilə xassələri onların ionitlər kimi istifadəsinə geniş imkanlar açmışdır. Xüsusən ekoloji təmiz içməli suyun ağır metalların kationların Pb²⁺, Fe³⁺, Cd⁴⁺, nitratlardan təmizlənməsində ion mübadilə reaksiyaların aparılmasında seolitlərin istifadəsi çox səmərəlidir. Burada seolitlərin mikroməsəli-molekulyar quruluşu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir[2].

Tədqiqat işinin aktuallığı . Seolitlər məsəli birləşmələr olduğundan müəyyən ölçülü və quruluşlu üzvi və qeyri-üzvi birləşmələrin molekullarını adsorbsiya etmə yəni udma qabiliyyətinə malikdirlər. Onların bu xassəsində qazları CO₂ , H₂S və başqa kükürlü birləşmələrdən təmizləmək və eləcə də neft fraksiyalarını təmizləmək və komponentlərə ayırmaq üçün istifadə edirlər .

Prosesin əsas işçi agentı adsorbentdir. Adsorbent kimi mikrosferik və ya 0,25-0,80 mm qədər üyüdülmüş mineraldan istifadə edilir. Adsorbentin aktivliyi , miqdarı və ölçüsü bu prosesdə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Prosesdə adsorbsiya olunan birləşmələrinin molekulun ölçüsü adsorbentin məsəli birləşmələrinin ölçüsünə uyğun olduqda proses daha səmərəli olur. Məsəli birləşmələrin diametri artdıqca xammalın həlledicidə məhlulu ilə adsorbent arasında müqavimətin yaranması ilə başa gəlir.

Nəticə. Araşdırmaların nəticələri göstərir ki, seolitlərin və onların bu kimi unikal xassələrinin tətbiqi bugünkü dövrdə aktualdır. Hazırda təbii seolitlər əsasında hazırlanmış bu tip adsorbent seolitlərə kimya , yeyinti, səhiyyə, kənd təsərrüfatı kimi aparıcı sahələrdə çox böyük ehtiyac var və bu istiqamətdə tədqiqat işləri davam etdirilməkdədir. Son zamanlar ətraf

mühitdə , həmçinin müxtəlif dalğa uzunluğuna malik şüaların qapalı iş şəraitində yayılmasının qarşısını almaq məqsədilə həmin zərərli şüaların tutulması , zərərsizləşdirilməsi , onların təsirlərinin azaldılmasında istifadə oluna bilmələri də müəyyən edilmişdir [1].

Ədəbiyyat

1. Aslanov.H.Ə, “Təbii seolit mineralının gübrələrlə birlikdə əkinçilikdə tətbiqi” Bakı 2015, səh 420
2. Abbasov.V.M, Səlimova.N.Ə, Babayev.Ə.İ , Abbasov.M.M “Ekoloji kimyaya giriş” Maarif nəşriyyatı, Bakı 2002, səh 39-61
3. Жежер.А.Я, Лобода.Б.П, Жежер.Л.В “Цеолиты в растениеводстве и земледелии мет.рук-во по изучению пртродных цеолитов в растениеводстве и земледелии” / СО РАСХН. Краснообск, стр 40-45
4. Аскерова.Г.М, Нагиев.Н.Г “Обессмоливание Нафталанской нефти”, Международный Научный журнал , выпуск № 4 , Казань - 2023
5. Алиев.Ф.Ю, Азизова.С.М, Джафарова.И.А “Процесс очистки Нафталанской нефти” сборник тезисов Международной Научно - Практической Конференции, посвященной памяти академика А.Х.Мирзаджанзаде , Уфа -2023.

ИЗУЧЕНИЕ ОСНОВНЫХ ФИЗИКО-ХИМИЧЕСКИХ СВОЙСТВ ЦЕОЛИТСОДЕРЖАЩИХ ПОРОД

*Нагиев Низами Газанфар оглы, Мамедова Айнур Тейюб кызы
Асланов Гасанали Асад оглы, Аскерова Гюльнара Маил кызы,
Гасанова Илаха Ильхам кызы*

Резюме

Цеолиты представляют собой микропористые алюмосиликатные минералы. Широко используется в качестве высокоэффективного адсорбента в нефти перерабатывающей и нефтехимической промышленности. Это катионообменные минералы с уникальной кристаллической структурой и однородными порами, способными удерживать воду. Адсорбционные свойства природных цеолитов в основном зависят от их строения и химических свойств. Поскольку цеолиты являются пористыми соединениями, они обладают способностью адсорбировать, то есть поглощать молекулы органических и неорганических соединений определенного размера и структуры. Цеолиты отличаются друг от друга по количеству катионов. В статье рассмотрены их уникальные свойства, области применения, а также структура свойств цеолитов и их зависимость от их состава. Показано преимущество природных цеолитов по сравнению с аналогичными цеолитами, полученными искусственно.

STUDY OF THE BASIC PHYSICAL AND CHEMICAL PROPERTIES OF ZEOLITE- CONTAINING ROCKS

*Nagiyev Nizami Gazanfar, Mammadova Aynur Teyyub
Aslanov Hasanali Asad, Askerova Gulnara Mail's,
Hasanova Ilaha Ilkham's*

Summary

Zeolites are microporous aluminosilicate minerals. It is widely used as a highly efficient adsorbent in oil refining and petrochemical industry. They are cation exchange minerals with unique crystalline structures and homogeneous pores capable of holding water. Adsorption

properties of natural zeolites mainly depend on their structure and chemical properties. Since zeolites are porous compounds, they have the ability to adsorb, that is, absorb molecules of organic and inorganic compounds of a certain size and structure. Zeolites differ from each other according to the amount of cations. Their unique properties, areas of application, as well as the structure of the properties of zeolites and their dependence on their composition are examined in the article. The advantage of natural zeolites is shown in comparison with similar zeolites obtained artificially.

Rəyçi: fəxri professor Qulu Baba oğlu Qurbanov

Kimya kafedrasının 12 sentyabr 2024-cü il tarixli iclasın 01 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 27 sentyabr 2024-cü il

UOT 546.42.682-42.22

Sr₅In₃-SrSe SİSTEMİNİN FİZİKİ-KİMYƏVİ VƏ RENTGENOQRAFİK TƏDQIQI*k.e.d., prof. əvəzi Alverdiyev İsfəndiyər Cavid oğlu²,**k.e.d., prof. əvəzi Yaqubov Nağı İbrahim oğlu², doktorant Sultanova Aytən Nizami qızı², k.e.n., prof. Qurbanov Qulu Baba oğlu¹, k.e.d., prof. Əliyev İmir İlyas oğlu³*¹*Gəncə Dövlət Universiteti, ²Bakı Dövlət Universiteti,*³*Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi M.F.Nağıyev adına Kataliz və Oüyri-üzvi Kimya İnstitutu*

Xülasə. Fiziki-kimyəvi analiz metodları (DTA, RFA, MQA, eləcə də sıxlığın və mikrobərkliyin ölçülməsi) vasitəsilə Sr₅In₃-SrSe sistemində kimyəvi qarşılıqlı təsir tədqiq edilmiş və onun faza diaqramı qurulmuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, Sr₅In₃-SrSe sistemi Se-In-Se üçlü sisteminin qismən kvazibinar kəsiyidir. Sr₅In₃-SrSe sistemində evtektik tarazlıq və peritektik tarazlıq baş verir. Sr₅In₃-SrSe sistemində otaq temperaturunda SrSe əsasında həllolma 2,5 mol % Sr₅In₃ təşkil edir, Sr₅In₃ birləşməsi peritektik olduğu üçün onun əsasında bərk məhlul sahəsi praktiki olaraq təyin edilməmişdir.

Açar sözlər: kvazibinar, evtektik, peritektik, bərk məhlul, sıxlıq

Key words: quasi-binary, eutectic, peritectic, solid solution, density

Ключевые слова: квазибинарный, эвтектика, перитектика, твердый раствор, плотность

Giriş

Qələvi torpaq metallarının elementlərinin xalkogenidləri, habelə onların əsasında alınan üçlü fazalar lüminessent və fotoelektrik xassəli materialların yaradılması üçün perspektivli maddələrdir [1-5]. İndium xalkogenidlərinin iştirakı ilə bir sıra üslü sistemlər [6-11] işinin müəllifləri tərəfindən tədqiq edilmişdir. Kalsium xalkogenidlərinə nisbətən, stronsium xalkogenidlərinin iştirakı ilə üçlü sistemlər az tədqiq edilmişdir. Bunun səbəbi stronsium elementinin çox aktiv olması və xalkogenidlərinin çətin alınmasıdır. Stronsium xalkogenidləri və onlar əsasında alınmış üçlü birləşmələr bir sıra aktivatorların iştirakı ilə yüksək lüminessent xassələr göstərir [12-14].

Bu nöqteyi-nəzərdən Sr₅In₃ və SrSe birləşmələri arasında kimyəvi qarşılıqlı təsir zamanı yeni fazaların və bərk məhlulların alınması da elmi və praktiki əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Sr₅In₃-SrSe sisteminin komponentləri haqqında aşağıdakı məlumatlar vardır: Sr₅In₃ birləşməsi 572°C-də inkonqruent əriyir və tetraqonal sinqoniyada kristallaşır, qəfəs parametrləri: $a = 8,738$; $c = 16,442$ Å, fəza qrupu 14/mcm [15]. SrSe birləşməsi 1600°C-də konqruent olaraq əriyir və kubik sinqoniyada kristallaşır, qəfəs parametri: $a = 6,243$ Å, fəza qrupu Fm3m, sıxlığı $\rho = 4,50$ q/sm³-dur [15].

Təcrübi hissə

Sr₅In₃-SrSe sistemində kimyəvi qarşılıqlı təsirin xarakterinin müəyyən etmək üçün sistemin ərintilərinin sintezi aparılmışdır. Üçlü ərintilərin sintezi stexiometrik tərkibdə götürülmüş Sr₅In₃ və SrSe komponentlərinin 0,1333 Pa təzyiqinə kimi havasızlaşdırılmış kvarts ampulada birgə əritməklə aparılmışdır. Sistemin ərintiləri 420°C-də 240 saat müddətində homogenləşdirildikdən sonra onlar fiziki-kimyəvi analiz metodları vasitəsilə tədqiq edilmişdir.

Diferensial-termiki analiz (DTA) alçaqtezlikli Kurnakov pirometrində aparılmışdır. Ərintilərin qızma sürəti 9°C/dəq olmuşdur. Termocüt olaraq xromel-alümel götürülmüşdür.

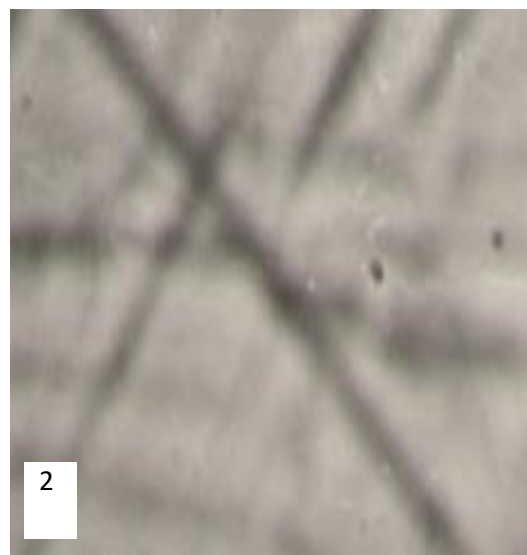
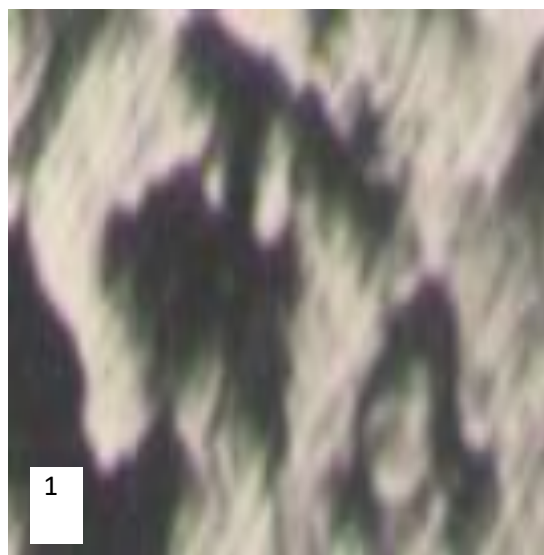
Analiz temperaturu 700-1200°C olmuşdur. Ərintilərin rentgenfaza analizi D2 PHASER markalı rentgen difraktometrində həyata keçirilmişdir. Şüalandırıcı olaraq CuK_α elektrodundan istifadə olunmuşdur. Mikrobərklik PMT-3 markalı metalloqrafik mikroskopda ölçülmüşdür. Ölçmələr zamanı mikrobərkliyin çəkiddən asılılığı öyrənilmişdir. Mikroquruluş analizi MİM -8 markalı mikroskopda aparılmışdır. Ərintilərin xüsusi çəkisi piknometrik üsulla təyin edilmiş və doldurucu maye kimi toluoldan istifadə olunmuşdur.

Nəticələrin müzakirəsi

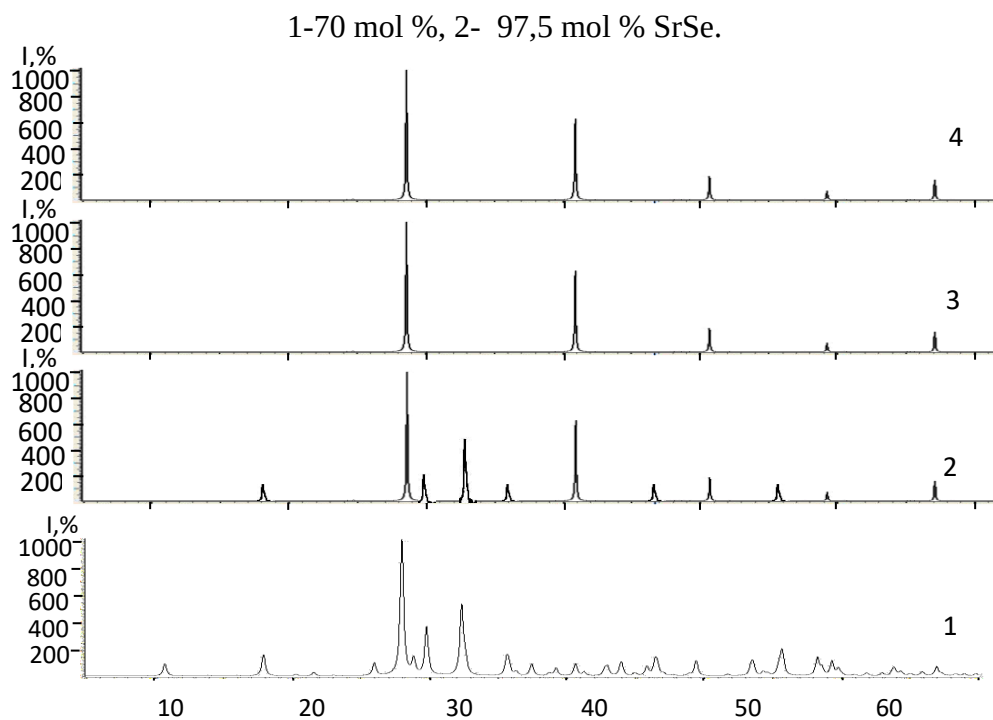
$\text{Sr}_5\text{In}_3\text{-SrSe}$ sisteminin 0-60 mol % SrSe ərintiləri kompakt halında olub, parlaq-boz rəngli maddələrdir. Qalan ərintilət çətin əriyən ovuntu halındadır. Onlar havanın oksigeninə, suya və üzvi həlledicilərə qarşı az davamlıdırlar. Sistemin ərintiləri qüvvətli HCl və HNO_3 turşularında yaxşı həll olurlar. Tarazlıq halında olan ərintilər fiziki-kimyəvi analiz metodları vasitəsilə tədqiq edilmişdir.

Diferensial-termiki analizin nəticələri göstərir ki, sistemin ərintilərinin termogramlarında iki və üç termiki effektlər mövcuddur. Termogramlarda termiki qızma effektlərinin belə çox olması sistemdə mürəkkəb qarşılıqlı təsirin baş verdiyini göstərir. Termogramlarda endotermiki effektlər dönərdir.

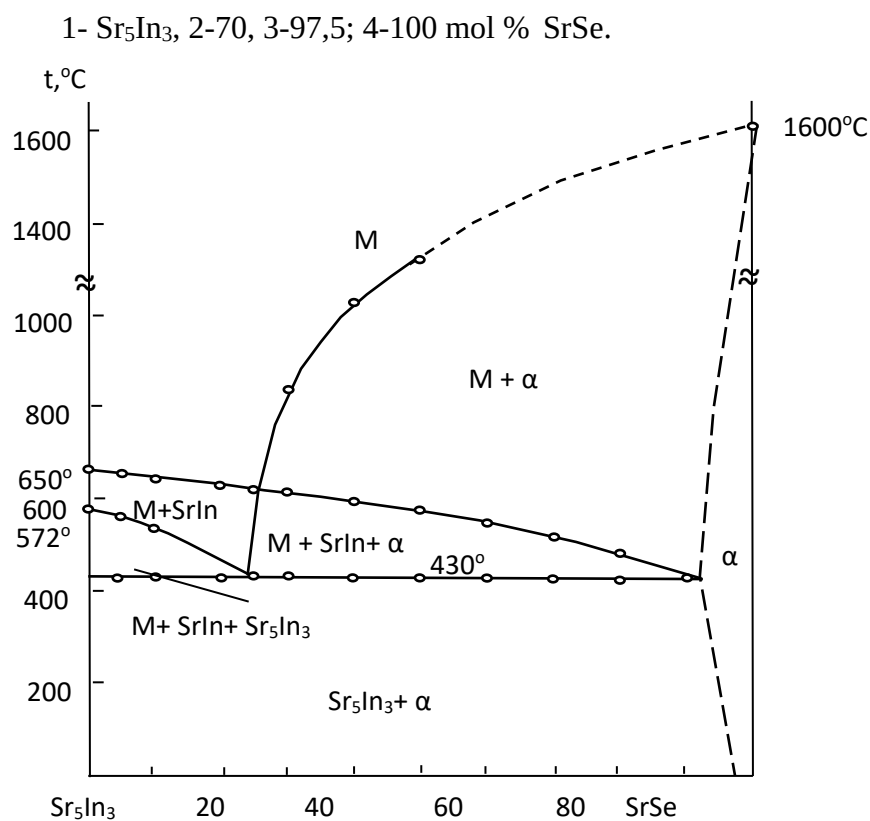
Mikroquruluş analizinin nəticələrinə görə müəyyən edilmişdir ki, $\text{Sr}_5\text{In}_3\text{-SrSe}$ sistemdə birfazlı, iki və üçfazlı sahələr, mövcuddur. Aşağı temperaturda sistemdə peritektik çevrilmə baş verdiyi üçün solidus xəttindən aşağıda ikifazlı ərintilər kristallaşırlar. Yəni $\text{Sr}_5\text{In}_3\text{-SrSe}$ sistemi özünü stabil kəsik kimi göstərir. $\text{Sr}_5\text{In}_3\text{-SrSe}$ sisteminin 70 və 97,5 mol % SrSe ərintilərinin mikroquruluşları şəkil 1-də verilmişdir. 70 mol % SrSe tərkibli nümunə sistemin ikifazlı ərintisidir. 97,5 mol % SrSe nümunə isə SrSe birləşməsi əsasında bərk məhlul ərintisidir.

Şək.1. $\text{Sr}_5\text{In}_3\text{-SrSe}$ sisteminin ərintilərinin mikroquruluşu

Şək.2. Sr_5In_3 - $SrSe$ sisteminin ərintilərinin difraktoqramları.

Şək.3. Sr_5In_3 - $SrSe$ sisteminin faza diaqramı

Cədvəl 1. Sr_5In_3 - SrSe sisteminin ərintilərinin tərkibi, DTA, mikrobərkliklərinin və sıxlıqlarının ölçmələrinin nəticələri

Tərkib, mol %		Termiki effektlər , °C	Sıxlıq, q/sm ³	Fazaların mikrobərkliyi , MPa	
Sr ₅ In ₃	SrSe			Sr ₅ In ₃	α
				P=0,20 N	P=0,15 N
100	0,0	572,650	5,15	1740	-
95	5,0	430,560,645	5,12	1740	-
90	10	430,530,640	5,08	1770	-
80	20	430,625	5,02	1770	—
75	25	430,620	4,98	1770	—
70	30	430,615,840	4,95	1770	1300
60	40	430,600,1030	4,89	-	1300
50	50	430,570,1200	4,82	-	1300
40	60	430,550	4,76	-	1300
30	70	430,515	4,70	-	1300
20	80	430,475	4,62	-	1300
10	90	430	4,55	-	1300
0,0	100	1600	4,50	-	1250

70 və 97,5 mol % SrSe ərintilərinin rentgenoqramları şəkil 2-də verilmişdir. Şəkildən göründüyü kimi 70 mol % SrSe ərintilərin difraktoqramında mövcud difraksiya xətləri ilkin komponentlərin difraksiya xətlərinin qarışığından ibarətdir, bu isə sübut edir ki, sistemin ərintiləri aşağı temperaturalarda əsasən ikifazalıdır (şək.2). 97,5 mol % SrSe nümunənin difraktoqramında rentgen difraksiya xətləri SrSe birləşməsinin difraksiya xətləri ilə eynilik təşkil edir, yəni bu nümunə SrSe əsasında bərk məhlul ərintisidir.

Fiziki-kimyəvi analiz metodlarının nəticələrinə əsasən qurulmuş Sr_5In_3 -SrSe sisteminin faza diaqramı şəkil 3-də verilmişdir. Məlum olmuşdur ki, sistemin faza diaqramı qismən kvazibinar olub, eutektik tarazlıq və peritektik çevrilmə ilə xarakterizə olunur. Sr_5In_3 birləşməsi peritektik olduğu üçün 572°C-dən yuxarıda aşağıdakı reaksiya vasitəsilə parçalanır: $\text{Sr}_5\text{In}_3 \leftrightarrow \text{M} + \text{SrIn}$. Nəticədə likvidus ayrısından aşağıda ($\text{M} + \text{Sr}_5\text{In}_3 + \text{SrIn}$) və ($\text{M} + \text{SrIn} + \alpha$)–dan ibarət üçfazlı sahə əmələ gəlir. Sistemdə otaq temperaturunda SrSe birləşməsi əsasında 2,5 mol % bərk məhlul sahəsi əmələ gəldiyi halda, Sr_5In_3 əsasında isə bərk məhlul sahəsi praktiki olaraq təyin edilməmişdir.

Sr_5In_3 -SrSe sisteminin likvidusu SrIn birləşməsinin və SrSe əsasında alınmış α – bərk məhlulun ilkin kristallaşma ayrılərindən ibarətdir. Aşağı temperaturda peritektik

$M+SeIn \leftrightarrow Sr_5In_3$ reaksiya baş verir və nəticədə sistemdə solidus xəttindən aşağıda 0-97,5 mol % SrSe qatılıq intervalında ($Sr_5In_3 + \alpha$)-dan ibarət ikifazlı ərintilər kristallaşırlar.

Nəticə

Beləliklə, Sr_5In_3 -SrSe sistemində baş verən kimyəvi qarşılıqlı təsirin xarakteri tədqiq edilmiş və onun faza diaqramı qurulmuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, sistemin faza diaqramı qismən kvazibirdir. Sistemdə evtektik tarazlıq və peritektik $Sr_5In_3 \leftrightarrow M+SeIn$ çevrilmə baş verir. Sistemin likvidusu SrIn birləşməsinin və SrSe əsasında α -bərk məhlulun monovariant tarazlıq ayrılıqları ilə əhatə olunmuşdur. Sr_5In_3 -SrSe sistemində evtektik tarazlıq və peritektik tarazlıq baş verir. Sistemdə otaq temperaturunda SrSe birləşməsi əsasında 2,5 mol % Sr_5In_3 bərk məhlul sahəsi müəyyən edilmişdir. Sistemin ərintilərinin sıxlıqlarının və mikrobərkliklərinin tərkibdən asılılığı öyrənilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Oberacker T.A., Braunger ., Schocr., Influence of flux augers on the growth properties of $SrGa_2S_4$, $CeCl_3$ Elektroluminesent Thin Films // Crust. Res. Technjl. 1946. № 31. P. 539-542.
2. Тагиев Б.Г., Тагиев О.Б., Джаббаров Р.Б., Мусаева Н.Н., Касимов У.Ф. Фотолюминесценция в соединениях $Ca_4Ga_2S_7:Ce^{3+}$ и $Ca_4Ga_2S_7:Pr^{3+}$ // Неорган. материалы. 2000. Т.36. № 1. С. 3-6.
3. Georgobiani A.N., Tagiev B.G., Abushov S.A., Tagiev O.B., Zhen Xu, and Suling Zhao. Photo- and thermoluminescence of Eu, $BaGa_2Se_4$, Eu, $BaGa_2Se_4$, Eu,Ce crystals // Inorg. mat. 2008. V. 44 . N 2. P. 110 – 114.
4. Najafov H., Kato A., Toyota H., Iwat K., Bayramov A and Lida S. Effekt Ce co-doping on $CaGa_2S_4:Eu$ phosphor: II. Thermoluminescence // Japn. J.Appl. Phys. 2002. V.44. P. 2058 – 2065.
5. Van Haecke, J.E.; Smet, P.F.; Poelman, D. The influence of source powder composition on the electroluminescence of $Ca_{1-x}Sr_xS:Eu$ thin films // Spectroc. Acta Pt. B-Atom. Spectr. 2004. V. 59. P. 1759-1764.
6. Алиев И.И., Мусаева Р.Л., Ягубов Н.И., Садыгов Ф.М., Исмаилов Ф.И. Характер взаимодействия в системе InSe-CaSe//Журн. неорган.химии.2009. Т.54.№ 8. С.1398-1400.
7. Гулиев Т.Н., Рустамов П.Г., Ягубов Н.И. Взаимодействие в системе CaSe-In₂Se₃. // Изв. АН СССР. Неорган. материалы. 1987. Т. 23. № 9. С. 1447-1450.
8. Кертман А.В., Носов О.И., Андреев О.В., Реакции в системе CaS-In₂S₃. // Журн. неорган. химии. 2002. Т. 47. № 1. С. 126- 130.
9. Yaqubov Y.N., Əliyev İ.İ., İsmayılov F.İ. $CaIn_2$ -CaTe sisteminin faza diaqramı // Azərbaycan Kimya jurnalı. 2014. № 1. S.70-74.
10. Yaqubov N.İ., Əliyev İ.İ. Ca_3In -CaTe sisteminin faza diaqramı BDU Xəbərləri 2014. № 3. С. 18-23.
11. Əliyev İ.İ., Yaqubov N.İ., Məmmədova N.A. Ca_3In -CaSe sisteminin fiziki-kimyəvi tədqiqi // Kimya Problemləri. 2013. № 4. S. 432-436.
12. Wauters D., Poelman D., Van Meirhaeghe R.L., Cardon F. Optical characterisation of $SrS : Cu$ and $SrS : Cu,Ag$ EL devices // J. Lumines. 2000. V. 91. № 1–6. doi: 10.1016/S0022-2313(00)00215-5
13. Tanaka S., Mikami Y., Deguchi H., Kobayashi H. White-light emitting thin-film electroluminescent devices with $SrS:Ce,Cl/ZnS:Mn$ double phosphor layers // Japn. J. Appl. Phys. Part 2 - Lett. 1986. V.25. L225–L227. doi: 10.1143/JJAP.25.L225

14. Wang C.R., Tang K.B., Yang Q., An C.H., Hai B., Shen G.Z., Qian Y.T. Blue-light emission of nanocrystalline CaS and SrS synthesized via a solvothermal route // Chem. Phys. Lett. 2002. V. 351. P. 385-390. doi: 10.1016/S0009-2614(01)01413-0
15. Диаграмма состояния двойных металлических систем: Справочник: В 2 т.: Т.3 / Под. Общ. ред. Н.П.Лякишева. –М.: Машиностроение. 2001-448 с.

PHYSICAL-CHEMICAL AND X-RAY STUDY OF THE Sr_5In_3 -SrSe SYSTEM

*Alverdiyev Isfandiyar Javid, Yagubov Nagi Ibrahim, Sultanova Aitfn Nizami,
Gurbanov Gulu Baba, Aliyev Imir Ilyas*

Summary

The chemical interaction in the system was studied by methods of physicochemical analysis (DTA, XRD, MSA, as well as density and microhardness measurements) and its phase diagram was constructed. It has been established that the Sr_5In_3 -SrSe system is a partial quasi-binary cross section of the Se-In-Se ternary system. In the Sr_5In_3 -SrSe system, eutectic equilibrium and peritectic transformation occur. In the Sr_5In_3 -SrSe system, the solubility based on SrSe at room temperature is 2.5 mol % Sr_5In_3 , since the Sr_5In_3 compound is peritectic, the region of solid solution based on it is practically not established.

ФИЗИКО-ХИМИЧЕСКОЕ И РЕНТГЕНОВСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ СИСТЕМЫ Sr_5In_3 -SrSe

*Алвердиев Исфандияр Джавид оглы, Ягубов Наги Ибрагим оглы, Султанова
Айтан Низами кызы, Гурбанов Гулу Баба оглы, Алиев Имир Ильяс оглы*

Резюме

Методами физико-химического анализа (ДТА, РФА, МХА, а также измерения плотности и микротвердости) изучено химическое взаимодействие в системе и построена ее фазовая диаграмма. Установлено, что система Sr_5In_3 -SrSe представляет собой частичное квазибинарное сечение тройной системы Se-In-Se. В системе Sr_5In_3 -SrSe происходит эвтектическое равновесие и перитектическое превращение. В системе Sr_5In_3 -SrSe растворимость в пересчете на SrSe при комнатной температуре составляет 2,5 мол. % Sr_5In_3 , поскольку соединение Sr_5In_3 является перитектическим, область твердого раствора на его основе практически не установлена.

*Rəyçi: fəxri professor Qulu Baba oğlu Qurbanov
Kimya kafedrasının 12 sentyabr 2024-cü il tarixli iclasın 01 sayılı protokolu
Daxil olduğu tarix 27 sentyabr 2024-cü il*

İQTİSAD ELMLƏRİ

UOT: – 339.13

MARKETİNG TƏDQIQATLARININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

***İmamverdiyeva Natiqə Tofiq qızı, Vəlizadə Həcər Şöhrəddin qızı,
Cəfərova Günay Arzu qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti***

Xülasə: *Marketing tədqiqatı marketing fəaliyyətinin müxtəlif aspektləri üzrə məlumatların toplanması və təhlilidir. Marketing tədqiqatı marketoloqları bazarlar, istehlakçılar, rəqiblər və əldə edilən məlumatlar vasitəsilə xarici marketing mühitinin bütün elementləri ilə birləşdirən funksiyadır. Marketing tədqiqatı marketing fəaliyyətinin bütün aspektlərində qərarların qəbulu ilə əlaqədardır.*

Marketing tədqiqatının məqsədi marketing qərarlarının qəbulu üçün zəmin yaratmaq və bununla da qeyri-müəyyənlik səviyyəsini azaltmaqdır. İnsanların özünə və cəmiyyətə münasibəti onların davranışını şərtləndirən mühüm amillərdir. İstehlakçı davranışına dair marketing tədqiqatları insanların gündəlik fəaliyyətlərini, davranışlarını, maraqlarını və münasibətlərini nəzərə alır.

Açar sözlər: marketing fəaliyyəti, tədqiqat, bazar subyektləri, təhlil, istehlakçı davranışı.

Key words: marketing activities, research, market subjects, analysis, consumer behavior.

Ключевые слова: маркетинговая деятельность, исследование, субъекты рынка, анализ, поведение потребителей.

Marketingin əsas tələblərindən biri bazarın şəffaflığını və inkişafını düzgün proqnozlaşdırılmasını təmin etməkdir. İstehsalçı istehsal prosesindən əvvəl fəaliyyət göstərəcəyi bazarın xüsusiyyətlərini, bazarın həcmi, istehlakçı tələbinin mövcudluğunu və növünü, rəqabətin intensivliyini, məhsulun rəqabət qabiliyyətini, səviyyəsini və qiymətlərin meylləri, istehlakçıların reaksiyasını araşdırmalıdır. Məlumat toplamadan və təhlil aparmadan marketoloq bu sahədə öz məqsəd və vəzifələrinə tam nail ola bilməyəcək. Marketing tədqiqatları bazar iqtisadiyyatına lazımi çeviklik verir, əhalinin maliyyə və istehsal resurslarını səfərbər edir, bazar iqtisadiyyatının digər sosial problemlərini xeyli dərəcədə həll edir.

Marketing tədqiqatının əsas məqsədi bazar dinamikasının strukturu və qanunauyğunluqları haqqında ümumi fikir konsepsiyasını hazırlamaqdır. Bu istiqamətdə aşağıdakı marketing məqsədləri ön plana çıxır:

1. İnformasiyanın toplanması, emalı və saxlanması;
2. Qlobal qüvvələrin və marketing mühitinin amillərinin şirkətin fəaliyyətinə və onun nəticələrinə təsirinin təhlili;
3. Bazar şəraitinin qiymətləndirilməsi və təhlili, tələbin xüsusiyyətləri və proqnozlaşdırılması, onun elastikliyinin təhlili;
4. Şirkətin imkanlarının, potensialının və rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi;
5. Rəqibin imkanlarının qiymətləndirilməsi;
6. Məhsulun keyfiyyətinin və onun rəqabət qabiliyyətinin sertifikatlaşdırılması və sınaqdan keçirilməsi, istehlakçıların yeni və ya dəyişdirilmiş məhsula reaksiyasının öyrənilməsi;
7. Bazar segmentasiyası üçün məlumat və analitik əsaslandırma;

8.Məhsulun hazırlanması və onun həyat dövrünün tənzimlənməsi üçün informasiya dəstəyi;

11.Marketing strategiyasının hazırlanması və marketingin planlaşdırılması üçün informasiya dəstəyi;

12. Qiymət və qiymətlərin tənzimlənməsi üçün informasiya dəstəyi.

Marketing tədqiqatları aşağıdakı istiqamətlərdə aparılır:

- bazarın öyrənilməsi
- rəqiblərin öyrənilməsi
- istehlakçıların öyrənilməsi
- qiymətlərin öyrənilməsi
- müəssisənin daxili potensialının öyrənilməsi.

Marketing tədqiqatlarında bazarın strukturu və coğrafiyası, tutumu, satış dinamikası, rəqabətin vəziyyəti, mövcud mühit, imkanlar və risklər də araşdırılır. Bazar araşdırmasının əsas nəticələri onun inkişafının proqnozları, bazar tendensiyalarının qiymətləndirilməsi və əsas uğur amillərinin müəyyən edilməsidir. Burada rəqabət siyasətinin aparılmasının ən səmərəli yolları və yeni bazarlara çıxmaq imkanları müəyyən edilir. Bazarın segmentasiyası, yəni hədəf bazarlarının seçilməsi həyata keçirilir.

Marketing tədqiqatı informatika elminin ümumi tələb və prinsiplərinə əsaslanır və tədqiqat apararkən elm, sistemlilik, hərtərəflilik, etibarlılıq, obyektivlik, səmərəlilik prinsiplərə əməl edilməlidir.

Marketing tədqiqatı aşağıdakı ardıcılıqla aparılır:

1. Məsələnin qoyulması və məqsədlərin müəyyən edilməsi
2. Marketing tədqiqatlarının aparılması üsullarının seçilməsi
3. İnformasiya toplama üsullarının seçilməsi
4. İnformasiyanın toplanması və təhlili
5. Təkliflərin hazırlanması
6. Hesabatın hazırlanması

Tədqiqatın məqsədi və xarakterindən asılı olaraq tədqiqat üsulları müəyyən edilir. Əsasən ümumi elmi (sistem təhlili, situasiya təhlili, proqram-məqsəd yanaşması), iqtisadi-riyazi və iqtisadi-statistik metodlardan istifadə edilir. Sistem təhlili marketing tədqiqatlarında geniş istifadə olunur, çünki bazar konyukturasını geniş spektrli daxili və xarici səbəb-nəticə əlaqələri ilə öyrənilmə obyektini kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Situasiya təhlili bazar vəziyyətini müxtəlif təzahürlərə malik bir obyekt kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Sistem və situasiya təhlili bir-biri ilə sıx bağlıdır və digəri olmadan həyata keçirilə bilməz. Proqram-hədəf planlaşdırılması marketing strategiyalarının və taktikalarının işlənilməsi və həyata keçirilməsində geniş istifadə olunur. Müəssisədə marketinglə bağlı bütün planlaşdırılan fəaliyyətlər (marketing proqramları və ya planları) bu prinsipə əsaslanır.

Marketing tədqiqatı, marketing müşahidəsindən fərqli olaraq müxtəlif sorğuların hazırlanmasını və aparılmasını, müəssisənin qarşısında duran konkret marketing vəzifəsi üzrə əldə edilmiş məlumatların təhlilini nəzərdə tutur. Başqa sözlə, bazar araşdırması davamlı deyil, vaxtaşırı aparılır.

Marketing bazarının tədqiqi metodları idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün zəruri olan məlumatların toplanması yollarıdır. Marketing tədqiqatının aparılması üsullarının seçimi ilk növbədə real mövcud vəziyyətdən asılıdır. Əsas seçim meyarı tədqiq olunan problemlə bağlı ən geniş məlumat çeşidini əldə etməkdir. Ən yaxşı seçim, müəyyən bir növə diqqət yetirərək müxtəlif üsullardan istifadə etməkdir.

Mürəkkəb marketing tədqiqatlarının kommersiya əsasında fəaliyyət göstərən ixtisaslaşmış marketing və ya konsalting firmalarının (bəzən belə firmalar reklam fəaliyyəti

ilə məşğul olur) köməyi ilə aparılması məqsəduyğundur. Bundan əlavə, elmi müəssisələr, o cümlədən orta ixtisas və ali təhsil müəssisələri marketing tədqiqatlarının aparılmasına cəlb edilə bilər. Bəzi dövlət və ictimai təşkilatlar da marketing tədqiqatları ilə məşğul olurlar. Bundan əlavə, marketing xidmətləri bəzi dövlət orqanlarından və özəl şirkətlərdən firmalara lazım olan bazar haqqında mikro və makroməlumatları ala bilər.

Beləliklə, marketing tədqiqatının təşkili daha çox şirkətin növündən və ölçüsündən, onun fəaliyyətinin xarakterindən və üsullarından asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Marketing menecment. Filip Kotler. 2008. Tərcümə. T.İ.İmanov, X.M.Məmmədyarov, E.N.Quliyev
2. Маркетинговые исследования. Теория и практика. Е.Г. Галицкая. 2024
3. Управление маркетингом. Т.Л. Короткова. 2024.
4. Marketing Wars. Jack Trout, Al Ries. 2022.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ МАРКЕТИНГОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

***Имамвердиева Натиға Тофиговна, Вализаде Гаджар Шохрадиновна,
Джафарова Гунай Арзу кызы***

Резюме

Маркетинговые исследования – это сбор и анализ данных о различных аспектах маркетинговой деятельности. Маркетинговое исследование - это функция, которая связывает маркетологов с рынками, потребителями, конкурентами и всеми элементами внешней маркетинговой среды посредством полученной информации. Маркетинговые исследования связаны с принятием решений во всех аспектах маркетинговой деятельности.

Цель маркетинговых исследований – создать основу для принятия маркетинговых решений и тем самым снизить уровень неопределенности. Отношение людей к себе и обществу являются важными факторами, определяющими их поведение. Маркетинговые исследования поведения потребителей учитывают повседневную деятельность, поведение, интересы и отношения людей.

MAIN DIRECTIONS OF MARKETING RESEARCH

***Imamverdiyeva Natiqa Tofig, Valizade Hacı Şohraddin,
Ceferova Gunay Arzu***

Summary

Marketing research is the collection and analysis of data on various aspects of marketing activities. Marketing research is a function that connects marketers with markets, consumers, competitors and all elements of the external marketing environment through the information obtained. Marketing research is concerned with decision making in all aspects of marketing activities.

The purpose of marketing research is to create a basis for making marketing decisions and thereby reduce the level of uncertainty. People's attitudes towards themselves and society are important factors determining their behavior. Marketing research on consumer behavior takes into account people's daily activities, behaviour, interests and attitudes.

**İctimai, təbiət fənləri və onların tədrisi texnologiyası kafedrasının 29 may 2024-cü il tarixli iclasın
10 sayılı protokolu**

Daxil olma tarixi 17 sentyabr 2024-cü il

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

UOT: 94.

CƏNUBİ QAFQAZ ALMAN KOLONİYALARININ TARİXİ AZƏRBAYCAN VƏ XARİCİ ÖLKƏLƏRİN TARİXŞÜNASLIĞINDA*Ağasiyev İkrəm Kərim oğlu**AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu**ikram_agasiyev@bk.ru*

Xülasə: Məqalədə Cənubi Qafqazda 123 il ərzində mövcud olmuş alman koloniyalarının tarixi barədə yazılan əsərlər təhlil edilmişdir. Cənubi Qafqazda ilk koloniyalar 1817-1818-ci illərdə yaradılmışdı və o vaxt onlardan iki koloniya Azərbaycanda, altı koloniya isə Gürcüstanda salınmışdı. XX əsrin 30-cu illərində koloniyaların sayı artıq 27-yə çatmışdı ki, onların 8-i Azərbaycanda, 19-u isə Gürcüstanda yerləşirdi.

Müəllif son 150 il ərzində Cənubi Qafqazın alman koloniyaları haqqında dünya tarixçiləri tərəfindən yazılan əsərləri təhlil edərək alman koloniyalarının tarixinin prioritet istiqamətlərini göstərmiş və bu problemlərin araşdırılmasının əhəmiyyətini vurğulamışdır.

Açar sözlər: almanlar, kolonistlər, tarixşünaslıq, Cənubi Qafqaz, Yelenendorf.

Ключевые слова: немцы, колонисты, историография, Южный Кавказ, Еленендорф.

Key words: Germans, colonists, historiography, South Caucasus, Helenendorf.

Giriş

XIII əsrdən başlayan almanların kütləvi miqrasiyası tarixdə baş verən ən möhtəşəm, dünyanın siyasi xəritəsinə, onun etnik, konfessional tərkibinə önəmli təsir etmiş ən güclü əhali miqrasiyalarından biri olmuşdur. XX əsrin ortalarına qədər davam etmiş bu proses geniş coğrafi areala malik olmuş, Şimali və Cənubi Amerikanı, Afrikani, Avstraliyanı, Ön Asiyani, Mərkəzi Avropadan tutmuş Uzaq Şərqə qədər böyük bir məkanını əhatə etmişdir. Göründüyü kimi, almanların məskunlaşması ayrı-ayrı istiqamətlərdə getmiş, müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif regionlarda bu prosesin xarakteri, məqsədləri, məzmunu, sosial və siyasi bazası eyni olmamışdır. Əhalinin bu qlobal yerdəyişməsi prosesində milyonlarla alman əhalisi iştirak etmişdir.

Almanların məskunlaşmasının əsas və ilk istiqaməti Şərqi Avropa olmuşdur və bu istiqamətdə məskunlaşma prosesi keçmiş Rusiya imperiyasına daxil olan ərazilərdə xüsusi intensivliyi ilə səciyyələnmişdir. Rusiya imperiyasına daxil olan ərazilərdə almanlar Baltikyanı ərazilərdə, Şimal-Qərb rayonu (Peterburq), Mərkəzi rayon (Moskva), Cənub-Qərbi Ukrayna, Şimali Qara dəniz sahilləri, Şimali və Cənubi Qafqaz, Volqaboyu, Ural, Mərkəzi Asiya, Qərbi Sibir, Şərqi Sibir, Altay, Uzaq Şərq (Saxalinə qədər) kimi regionlarda kompakt halda məskunlaşmışlar.

Alman kolonistlərinin Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda məskunlaşmasının başlanğıcı XIX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir və 123 il – yəni 1941-ci ilə qədər Qafqazda mövcud olmuş alman koloniyaları regionun sosial-iqtisadi, mədəni həyatında mühüm rol oynamış, alman əhalisi yerli Qafqaz əhalisi ilə qaynayıb-qarışaraq regionun etnik xəritəsinin ayrılmaz elementinə çevrilmişdir. 1941-ci ilin avqustunda Qafqaz almanlarının deportasiyası, onların adı ilə bağlı toponimikanın ləğv edilməsi tarixi yaddaşın aberrasiyasına gətirdi: postsovet məkanında, o cümlədən Azərbaycanda almanların məskunlaşması, alman koloniyalarının fəaliyyəti faktı süni şəkildə unuduruldu, “alman koloniyaları” mövzusunə “məxfilik” qayəsi vuruldu, onun tədqiq olunmasına müəyyən məhdudiyyətlər qoyuldu.

SSRİ dağıldıqdan sonra Azərbaycan, o cümlədən digər postsovet respublikalarında sovet dövrü qadağan olunmuş bir çox mövzuların, o cümlədən alman koloniyalarının tarixinin tədqiqinə qoyulan məhdudiyyətlər aradan qaldırıldı və adı çəkilən tarixşünaslıq probleminin araşdırılması üçün münbit şərait yarandı. Bu günədək Qafqazda, eləcə də Azərbaycanda alman məskunlaşmasının tarixi həm elmi, həm ictimai, həm də siyasi dairələrdə böyük maraq doğurur və bu nöqtəyi- nəzərdən regionda mövcud olmuş alman koloniyalarının tarixinin araşdırılması böyük aktualıq kəsb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, postsovet məkanının bir çox regionlarından fərqli olaraq Şimali və Cənubi Qafqaz almanlarının tarixinin hələ də lazımi səviyyədə tədqiq olunmayan problemləri var və keçmiş Rusiya imperiyası ərazisində almanların məskunlaşması problemi ilə məşğul olan müasir tədqiqatçılar bu məsələyə dəfələrlə diqqət yönəltmişlər [112, s.355].

Mövcud ədəbiyyatın təhlili əsasında deyə bilərik ki, Çar Rusiyası, sovet, postsovet və xarici ölkələrin tarixşünaslığında Cənubi Qafqazda da mövcud olmuş alman koloniyalarının tarixini sistemli və kompleks şəkildə əks etdirən universal bir elmi əsər yazılmamışdır.

Çar Rusiyası dövrünün tarixşünaslığı

Hələ XIX əsrin ikinci yarısı- XX əsrin əvvəllərində Çar Rusiyasında alman kolonizasiyasına həsr olunmuş əsərlər işıq üzü görmüş, bu əsərlər birbaşa Azərbaycandakı koloniyalara həsr olunmasa da, almanların məskunlaşması ilə bağlı bir sıra ümumi problemlər bu əsərlərdə əks olunmuşdur. Çar Rusiyası dövründə yazılan bu əsərlərdə mövcud ideoloji cərəyanların təsiri ilə müxtəlif yanaşmalar sərgilənmiş və bu səbəbdən bir – birinə zidd konsepsiyalar meydana gəlmişdir.

XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində Çar Rusiyasında nəşr olunan bir sıra əsərlərdə Rusiya imperiyasında almanların məskunlaşması prosesi təhlil edilmiş, alman kolonistlərinin ölkənin inkişafında oynadığı rolu müsbət qiymətləndirən konsepsiya formalaşmışdı. Bu konsepsiyanın ən parlaq nümunəsi kimi A.Klausun, Q.Q.Pisarevskinin, K.E.Lindemanın əsərlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Rusiya imperiyası əhalisinin etnik tərkibi haqqında yazılan ilk əsərlərdən biri rus tədqiqatçısı A.Klaus məxsusdur. 1870-ci illərin əvvəllərində A.Klaus alman kolonistlərinin tarixinə aid bir-neçə əsər yazdı [98; 99]. Tədqiqatçı alman kolonistlərinin XVIII əsrin ortalarından başlayan iqtisadi, siyasi, mədəni fəaliyyətini təhlil edərək gələcək üçün çox dəyərli təkliflər irəli sürdü. O, Cənubi Ukrayna ərazisində yaranan koloniyalarda fermer təsərrüfatının inkişafını müsbət qiymətləndirir və bu təcrübənin bütün Rusiya imperiyasında tətbiqinin zəruriliyini vurğulayırdı. A.Klausun əsərləri birbaşa Azərbaycan almanlarının tarixinə aid olmasa da, müəllifin Rusiya almanlarının sosial - iqtisadi, mənəvi həyatı haqqında nəticələri almanların məskunlaşma prosesinin ümumi qanunauyğunluqlarını və onun regional xüsusiyyətlərini ayırd etməkdə böyük əhəmiyyət kəsb edir.Q.Q.Pisarevski dərc edilməmiş arxiv materialları əsasında Prussiyadan, Bavariyadan, Hessendən və başqa alman torpaqlarından mühacirlərin Rusiyaya köçməsi prosesini araşdırmışdır [109].Onun əsərlərində mennonit dini sektasının yaranma tarixi, onların dini təliminin xüsusiyyətləri, almanların mentaliteti haqqında əvəzolunmaz məlumatlar vardır.Q.Q.Pisarevskinin mennonitlər haqqında tədqiqatları Azərbaycan almanlarının tarixinin öyrənilməsində yardımçı material rolu oynaya bilər, belə ki, XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Qafqazda məskunlaşan kolonistlərin əhəmiyyətli hissəsini mennonitlər təşkil edirdi və bu sektanın adeptləri artıq Cənubi Qafqazda da yayılmağa başlamışdılar.

Aqronom və zooloq K.E.Lindeman XX əsrin əvvəllərində alman kolonistlərinin kənd təsərrüfatı sahəsində qazandıqları nailiyyətlər haqqında geniş həcmli material toplamış və bu materiallar əsasında bir neçə əsər yazmışdır.Bu sıradan onun yazdığı “02 fevral və 15 dekabr 1915-ci il qanunları (Rusiyada alman torpaq mülkiyyətçiliyinin məhdudlaşdırılması haqqında) və

onların Cənubi Rusiyanın iqtisadi vəziyyətinə təsiri” adlı əsəri böyük əhəmiyyət kəsb edir [100]. Əsərdə adı çəkilən qanunların Rusiya, o cümlədən Qafqaz almanlarının təsərrüfatlarına vurduğu ziyanın miqyası göstərilir və Birinci Dünya müharibəsi illərində alman təsərrüfatlarında hökm sürən tənəzzülün səbəbləri araşdırılır.

XIX əsrin 70 – ci illərindən çar hökumətinin apardığı sərhədyanı ərazilərdə alman məskunlaşmasının məhdudlaşdırılması siyasəti ictimai şüurda almanlar haqqında əsrlərlə formalaşan müsbət stereotipin silinməsinə yönəlmişdi və bu siyasət XIX əsrin sonunda alman kolonistlərinin Rusiya dövləti üçün “zərərli ünsür” olduğunu iddia edən mürtəcə, şovinist bir konsepsiyanın formalaşmasına şərait yaratdı. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində yazılan əsərlərin müəllifləri Almaniya və Rusiya arasındakı münaqişələrə bir-biri ilə barışmaz olan iki irqin – germanizmin və slavyançılığın əsrlərdən bəri davam edən qarşıdurması xarakteri verməyə çalışırdılar. Bu baxımdan A.A.Velitsının hələ 1893-cü ildə yazdığı “Almanlar Rusiyada. Rusiyanın cənub və şərqindəki alman koloniyalarının tarixi inkişafı və müasir durumu haqqında öçerklər” adlı əsəri daha səciyyəvidir [78]. Əsasən, Rusiyanın Cənub və Şərq quberniyalarında yaranan alman koloniyalarının tarixinə həsr olunan bu əsərin hazırlanması zamanı müəllif adı çəkilən regionlarda 200-dən artıq əcnəbi koloniyada müşahidələr aparmış, nəticədə alman kolonistlərinin məskunlaşma tarixinə dair, onların iqtisadi, mədəni, dini həyatı, məişəti, adət-ənənələri, mentaliteti haqqında qiymətli materiallar toplamışdır. A.A.Velitsın alman kolonistlərinin Rusiya tarixində oynadığı rola qərəzli münasibət bəsləyərək almanları “zərərli ünsür” adlandırmışdır. Müəllifin fikrincə, alman əhalisinin Rusiyada məskunlaşmaqda əsas niyyəti burada pangermanizm ideyalarını təbliğ etmək, Almaniyanın gələcək işğalları üçün platsdarm yaratmaq olmuşdur.

Şovinist konsepsiyanın nümayəndələri Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində və illərində daha da fəallaşdılar və Rusiya ilə Almaniya arasında hərbi əməliyyatların aparıldığı bir şəraitdə alman kolonistlərinin tarixini qərəzli şəkildə ləkələyən əsərlər çapdan çıxdı. A. Rennikovun [113] və R.Veretyevin [80] müəllifi olduğu bu əsərlərdə, hələ XVIII əsrin əvvəllərindən Rusiyanı bürüyən alman məskunlaşması Rusiyanı silahsız işğal etmək, onu Almaniyanın tərkib hissəsinə çevirmək planlarından doğan zərurət kimi qiymətləndirilirdi. Yuxarıda adını çəkdiyimiz əsərlərin heç biri xüsusi olaraq Azərbaycan almanlarının tarixinə həsr olunmamışdır. Lakin, bununla yanaşı, Ümumrusiya xarakterli proseslərin əks olunduğu bütün bu əsərlərin Azərbaycanda alman məskunlaşmasının regional xüsusiyyətlərinin ayırd edilməsində, Azərbaycan almanlarının fəaliyyətinə siyasi qiymət verilməsində müqayisəli mənbə rolu oynaya bilərlər.

XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində Rusiya tarixşünaslığında Azərbaycan almanları tarixinin ayrı-ayrı süjetlərinə yalnız məqalələr səviyyəsində diqqət yetirilmişdir. Belə ki, regionlar və hətta koloniyalar çərçivəsində aparılan araşdırmaların nəticəsi kimi müxtəlif materiallar toplularında S.Smironovun [114], E.K.Veydenbaumun [79], N.K.Nikiforovun [106], P.Basixinin [77], P.V.Dzyubenkonun [88;89], M. Zaalovun [92] məqalələri çap edilmişdir. Əksər hallarda, tarixi süjetlərin canlı şahidləri tərəfindən yazılan və daha çox diyarşünaslıq xarakteri daşıyan bu kiçik həcmli məqalələr faktiki material bolluğu, problemə “daxildən yanaşma” ilə seçilir və tədqiqat nöqtəyi-nəzərindən müəyyən maraq doğurur. Adı çəkilən müəlliflər rəsmi şəxslər olduğundan onların əsərlərində almanların Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda məskunlaşmasının Rusiya imperiyası və Qafqaz tarixində yeri, rolu və əhəmiyyəti haqqında söylənilən fikirlər, əksər hallarda, rəsmi dövlət orqanlarının nəzər-nöqtəsini əks etdirmişlər.

Alman koloniyalarının tarixi Sovet tarixşünaslığında

Çar Rusiyasının şovinist ruhlu tarixçiləri tərəfindən irəli sürülən “antialman” konsepsiyanın ənənələri 1920-1940-cı illərdə sovet tarixşünaslığında davam etdirildi: XX əsrin 20-30-cu illərində SSRİ-də stalinizm repressiyalarının başladığı və “daxili düşmən” axtarışı şəraitində yeni siyasi şablon yarandı və bu şablona görə SSRİ-də yaşayan hər hansı bir alman, xüsusən də alman mənşəli hərbi dövlətin potensial düşməni, Almaniyanın casusu hesab olunurdu. Almanlara, o cümlədən xaricdən gələn əhaliyə bu cür münasibətin formalaşmasında sovet tarixşünaslığının “pseudomarksist cərəyanı”nın banisi M.N.Pakrovskinin əsərlərinin böyük təsiri olmuşdur. Rusiya tarixini təhlil etdikdən sonra M.N.Pakrovski belə bir qlobal nəticəyə gəlir ki, “Rusiya əcnəbilər tərəfindən kölə vəziyyətinə salınmışdır” və bu prosesdə o, xüsusən XVIII əsrin əvvəllərindən Rusiyada kök salmış alman mənşəli hərbiçilərin, alimlərin, məmurların “tarixi rolunu” vurğulayır [111, s.86,87]. XX əsrin 20-30-cu illərində formalaşan bu tarixşünaslıq şablonu sonralar İ.Nikitinski [15] və P.Sofinovun [16] əsərlərində davam etdirilmişdir. Adı çəkilən müəlliflər əsərlərində Rusiya, o cümlədən Azərbaycan alman kolonistlərinin simasında yalnız pangermanizmə xidmət edən “casus” görürdülər.

İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə, xüsusən də 1950-ci illərdən sovet almanlarına qarşı rəsmi orqanların münasibətlərində müəyyən yumşalma müşahidə olunsada, “alman problematikası” hələ də arzuolunmaz sayılırdı. Hakimiyyət orqanları hər vasitə ilə Rusiyada 250 ildən, Azərbaycanda 120 ildən artıq bir dövrdə yaşamış alman əhalisinin tarixini unudurmağa çalışırdılar. Məhz bunun nəticəsidir ki, müharibədən sonrakı illərdə də sovet tarixşünaslığında Qafqaz almanlarının tarixinin bütün məsələlərini kompleks şəkildə əks etdirən heç bir fundamental əsər yazılmamışdır. Baxdığımız dövrdə nəşr edilən P.V.Ququşvilinin [84;85], S.A.Sumbatzadənin [115], A.M.Umayevin [116], T.T. Vəliyevin [40], Q.V.Pipiyanın [107;108], və sair sovet tədqiqatçıların əsərlərində [96;101;102;] Azərbaycan almanlarının sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni həyatına dair müxtəlif fragmentar məlumatlar verilir.

1970-ci illərdə Sovet tarixşünaslığında Qafqazın ayrı-ayrı regionlarında yaşamış alman əhalisinin tarixinə həsr olunmuş ilk tədqiqat əsərləri işıq üzü gördü. Məlumdur ki, sovet dövründə almanlara “frist”, “faşist”, “casus” və sair kimi damğalar vurulmuşdu və sovet almanlarının tarixinin tədqiq olunması birbaşa siyasi məqsədli sifarişlərə xidmət edirdi. 1974-cü ildə işıq üzü görmüş Q.X. Mandjqladzenin “Zaqafqaziyada alman kolonistləri (1817-1920-ci illər)” adlı əsəri məhz bu qəbildəndir [103]. Baxmayaraq ki, monoqrafiyada Gürcüstan və Azərbaycanda yaranan koloniyaların sosial-iqtisadi, mədəni həyatına dair maraqlı faktlara rast gəlinir, siyasi sifariş xarakteri daşıyan bu əsərdə almanların bütün həyat fəaliyyətinin pangermanizmin planlarına xidmət etdiyi vurğulanır, almanlara “casus”, “diversant” damğası vurulur. Öz əsərində çarizmin Qafqaz almanlarına qarşı diskriminasiya siyasətinin səbəblərini araşdıran Q.X.Mandjqladze baxdığımız problemə toxunaraq sübut etməyə çalışmışdır ki, çarizmin Cənubi Qafqaz almanlarına qarşı apardığı ayrı-seçkilik siyasəti almanların Rusiyanın maraqlarına zidd fəaliyyət aparması ilə bağlı idi. Q.X.Mandjqladze Böyük Vətən müharibəsinin ən ağır çağlarında - 1942-ci ildə Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin əməkdaşları İ.Nikitinski və P.Sofinov tərəfindən sırf təbliğat məqsədilə yazılmış əsərlərə [104;105] istinadən qeyd etmişdir ki, guya Cənubi Qafqaz almanları hələ Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində və müharibə illərində Almaniya kəşfiyyatının tapşırıqlarını yerinə yetirirdilər, «rus ordusunda xidmətdən yayınır, bilərəkdən kənd təsərrüfatında, sənaye müəssisələrinin fəaliyyətində sabotaj yaradır, cəbhə üçün lazım olan əmlakı hökumət dairələrindən gizlədir və sair düşmənçilik aktlarında iştirak edirdilər» [37, s.19,27]. “Soyuq müharibə”nin qızgın dövründə yazılmış bu əsərdə alman kolonistlərinin tarixi təhrif olunmuş şəkildə əks etdirilir və bugünkü realıq üçün qəbul edilməzdir.

Alman koloniyalarının tarixi post-sovet tarixşünaslığında

SSRİ dağıldıqdan sonra postsovet respublikalarında almanların məskunlaşması probleminə tədqiqatçıların marağının artdı. Bu baxımdan Azərbaycanda mövcud olmuş alman koloniyalarının tarixinin tədqiq edilməsində yerli tədqiqatçılar nisbətən daha çox fəallıq göstərmişlər. Onların arasında Ç.Abdullayevin, B.Quliyevanın, Q.Cavadovun, E.Kərimovun, N.İbrahimovun, K.Əliyevin, M.Cəfərlinin, H.Verdiyevanın, T.Axundovanın, S.Zeynalovanın, T.Hümbətovanın əsərlərini qeyd etmək olar. 1990 - cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda mövcud olmuş 2 əsas və 6 sonradan yaranan alman koloniyalarının tarixinə həsr olunmuş bir neçə əsər işıq üzü gördü. 1991-ci ildə nəşr edilən Ç. Abdullayevin və B. Quliyevanın « Almanlar Azərbaycanda » adlı kitabı referativ xarakter daşısa da, ilk dəfə olaraq Azərbaycan almanlarının tarixi problematikası tədqiqatçıların diqqətinə çatdırıldı [41].

1990-1995-ci illərdə Q. Cavadov [27; 28; 90] , E. Kərimov [97] kimi etnoqrafların Azərbaycan almanları haqqında məqalələri çap edilmişdir ki, bu məqalələrdə qısa şəkildə almanların adət və ənənələri, mentaliteti ilə bağlı məsələlər, həmçinin təsərrüfat həyatının bəzi məqamları öz əksini tapmışdır.

Özü şərabçılıq üzrə mütəxəssis olan N. İbrahimovun “Azərbaycan tarixinin alman səhifələri” adlı kitabı Azərbaycanın alman əhalisinin təsərrüfat – məişət məsələlərinə, koloniyalarda üzümçülüğün və şərabçılığın inkişafı tarixinə həsr olunmuşdur [95]. Təsviri xarakter daşıyan, heç bir ilkin mənbələrə əsaslanmayan, bədii – publisitik stildə yazılan, Azərbaycan almanlarının tarixini səthi şəkildə əks etdirən bu əsərdə Şimali Qafqaz və Gürcüstanda mövcud olmuş alman koloniyalarının tarixinə, demək olar ki, toxunulmamışdır.

Tarix elmləri doktoru K.Əliyev Azərbaycanın Yelenendorf və Annenfeld koloniyalarının tarixinə həsr olunmuş iki kitab çap etdirmişdir [73;74]. Epistolıy materiallar əsasında yazılan və müəyyən dərəcədə xatirə xarakteri daşıyan bu kitablar Qafqaz almanlarının tarixinin tədqiqi zamanı narrativ mənbə kimi böyük rol oynayır.

Azərbaycan almanlarının stalinizm dövründə siyasi həyatı barədə M. Cəfərlinin apardığı tədqiqatlar çox dəyərlidir [91]. Əsərin birinci fəsilində müəllif almanların Azərbaycanda, o cümlədən Cənubi Qafqazda məskunlaşması prosesini tarixi ekskurs şəklində işıqlandırmış və Azərbaycanda yaşayan alman kolonistlərinin 1920-1941-ci illərdə stalinizm repressiyalarına məruz qalması, onların kütləvi şəkildə Sibirə və Mərkəzi Asiyaya deportasiya edilməsini arxiv sənədləri əsasında mükəmməl şəkildə tədqiq etmişdir.

Tədqiqatçı H.Y.Verdiyeva “XIX əsrin ilk 30-illiyində çarizmin Şimali Azərbaycanda köçürmə siyasəti” adlı çox dəyərli əsər yazmışdır [81]. Monoqrafiyanın fəsilələrindən biri alman kolonistlərinin Şimali Azərbaycanda məskunlaşmasına, onların sosial-iqtisadi, mədəni-dini həyatının bəzi məsələlərinə həsr olunmuşdur. Müəllifin “Almanlar Şimali Azərbaycanda” adlı monoqrafiyasında əsas tədqiqat obyekti XIX-XX əvvəllərində çarizmin Şimali Azərbaycanda apardığı köçürmə siyasəti olduğundan əsərdə alman kolonistlərinin tarixi yalnız köçürmə siyasəti prizmasından təhlil edilmişdir [82]. H.Y.Verdiyevanın adı çəkilən hər iki monoqrafiyasında almanların Qafqaza, eləcə də Azərbaycana köçməsinin ilkin tarixi şərtlərinə və məskunlaşma prosesinə dair fraqmentar məlumatlar verilir.

T. Axundovanın “XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın alman kolonistləri” adlı monoqrafiyası Azərbaycan almanlarının inqilaba qədərki dövrünə həsr olunmuş ilk geniş tədqiqat əsəridir [75]. Bu kitabda T.Axundova almanların Azərbaycana köçməsi və yerləşməsi, alman koloniyalarında kənd təsərrüfatının, sənayenin inkişafı, alman əhalisinin mədəni həyatı, məişəti ilə bağlı bir sıra məsələləri işıqlandırmışdır. Əsərdə Azərbaycan almanlarının tarixinin tədqiqi fonunda Qafqaz alman koloniyalarının da tarixinə dair ümumi məsələlərə öləri toxunulmuşdur.

Son illər alman koloniyalarının tarixi ilə maraqlananların dairəsi genişlənmiş, araşdırmalara tələbələr, magistrələr də qoşulmuşdur. 2002-ci ildə S.M.Zeynalovanın “Azərbaycanın alman koloniyaları. 1919-1941-ci illər” adlı kitabı işıq üzü gördü [92]. Magistr dissertasiyasının əsasını təşkil edən bu kitabda Azərbaycanda mövcud olmuş alman koloniyalarının tarixinin bir sıra məsələlərinə toxunulub, amma hadisələrin və faktların dərin tarixi təhlili verilməmişdir. Kitabın birinci hissəsi inqilaba qədərki, dövrü əhatə edir və kitabda üzümçülüyn inkişafına, üzümçülüklə, şərabçılıqla bağlı kooperativlərin, müəssisələrin fəaliyyətinə daha çox yer verilib. Bir çox vacib məsələlərə, məsələn almanların siyasi həyatına dair problemlərə öləri toxunulub, bu məsələlərin mahiyyəti açılmayıb. Müəllifin əsas tədqiqat obyekti Azərbaycan almanlarının 1920-1941-ci illərə aid tarixi olduğundan sovet dövrünə həsr olunmuş hissənin yazılmasında daha çox arxiv sənədlərindən istifadə monoqrafiyanın əhəmiyyətini bir qədər artırmışdır. Son illər Qafqazda baş verən hadisələr və bu regionun tarixinin kompleks şəkildə öyrənilməsinə marağın artması fonunda S.M.Zeynalova “Almanlar Qafqazda” adlı monoqrafiyasında Qafqaz almanlarının tarixinə kompleks yanaşmağa cəhd etmişdir [94]. Monoqrafiyanın çox hissəsi Qafqaz almanlarının 1920-1941-ci illərə aid tarixinə həsr olunmuşdur. Azərbaycan alman koloniyalarının tarixi bu monoqrafiyada geniş arxiv sənədləri və sair mənbələr əsasında əks olunsada, Gürcüstan və Şimali Qafqaz almanlarının tarixinə aid hissə daha çox narrativ materiallar əsasında tədqiq olunmuşdur və bu səbəbdən referativ xarakter daşıyır.

Həvəskar tədqiqatçı T.F.Hümbətovanın kitabları Cənubi Qafqaz almanlarının ictimai-siyasi, dini həyatına həsr olunmuşdur [86;87]. Publisistik stildə yazılan bu əsərlərdə xronoloji ardıcılıq və sistemli yanaşma prinsipinə riayət olunmasada, müəllif Cənubi Qafqaz almanlarının tarixinə dair bəzi maraqlı faktları elmi dövriyyəyə buraxmışdır.

Qafqazda alman məskunlaşması tarixinin tədqiqatçısı prof.İ.K.Ağasiyevin əsərləri ümumən Qafqaz alman koloniyalarının tarixinə həsr olunsada, təbii ki, bu əsərlərdə Azərbaycandakı koloniyaların da tarixinin bir sıra məsələləri işıqlandırılmışdır.

2009-cu ildə İ.K.Ağasiyevin “XVIII əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Qafqazda alman məskunlaşması” adlı monoqrafiyası çap olundu [4]. Üç fəsildən ibarət olan tədqiqat işində XVIII əsrin sonlarından Qafqazda məskunlaşmağa başlamış alman əhalisinin sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni və dini həyatının aktual məsələləri işıqlandırılır. Müəllif geniş arxiv materialları və sair yazılı mənbələr əsasında XVIII əsrin sonundan XX əsrin əvvəllərinə qədərki dövrdə Şimali və Cənubi Qafqazda mövcud olmuş 250-yə yaxın alman koloniyasının fəaliyyət xüsusiyyətlərini göstərmiş, regionun inkişafında onların roluna obyektiv qiymət vermişdir.

“Qafqazın alman əhalisi (İctimai – siyasi həyatı, 1860 – 1920-ci illər)” adlı monoqrafiyasında [14] İ.K.Ağasiyev bu monoqrafiyada Azərbaycan alman koloniyaları tarixinin ən maraqlı doğuran məsələlərini- alman kolonistlərinin Birinci Dünya müharibəsinə münasibəti və müharibədə iştirakı, çarizmin almanlara rəğmən yürütdüyü ədalətsiz, mürtəce siyasəti, qərb quberniyalarda yaşayan almanların ictimai-siyasi məsələləri, Almaniyanın “Şərq planı”nda Cənubi Qafqaz alman əhalisindən istifadə etməsi və sair maraqlı məsələlər işıqlandırılmışdır.

2011-ci ildə Almaniyada İ.K.Ağasiyevin Qafqazda alman koloniyalarının yaranma tarixinə həsr olunmuş monoqrafiyası capdan çıxdı [46]. Bu monoqrafiya əsasən alman əhalisinin iqtisadi-sosial həyatına, onların Azərbaycanda sosial uyğunlaşma məsələlərinə həsr olunmuşdur.

2013-cü ildə Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərinə həsr olunmuş kollektiv monoqrafiyada İ.K.Ağasiyevin Azərbaycanda və Gürcüstanda almanların məskunlaşması tarixinə həsr olunmuş fəsildə alman kolonistlərinin Cənubi Qafqazın yerli azərbaycanlı və gürcü əhalisi ilə münasibətləri əks olunmuşdur [18].

İ.K.Ağasiyevin elmi araşdırmalarının ən qiymətli nəticəsi kimi 2016-ı ildə Türkiyədə çap olunan monoqrafiyanı hesab etmək olar [47].

Monoqrafiyanın “Orta əsrlərdə Qərbi Avropa torpaqlarında almanların məskunlaşması” adlı birinci fəsilə almanların Rusiya imperiyası ərazisində XIII əsrdən məskunlaşmağa başladığı vurğulanır. Eyni zamanda, müəllif vurğulayır ki, onların Rusiyada kütləvi məskunlaşması XVIII əsrin ortalarından başlayıb: XVIII əsrin ikinci yarısında çariça II Yekaterinanın apardığı siyasət nəticəsində almanların sayı 300 minə çatmışdı. XVIII əsrin sonlarında Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında gedən müharibələr Rusiyanın qələbəsi ilə başa çatdı və nəticədə Şimali Qafqaz Rusiyaya birləşdirildi. Çar hökuməti Şimali Qafqazda möhkəmlənmək niyyətində idi və bu məqsədlə məskunlaşdırma siyasətini həyata keçirməyə başladı. Lakin XVIII əsrin sonlarında Qafqaza sürgün edilən almanlar bu ərazidə məskunlaşa bilmədilər. XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazın işğalı almanların məskunlaşması üçün münbit şərait yaratdı.

“Qafqazın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı və almanların məskunlaşmasının başlanğıcı” adlı monoqrafiyanın ikinci fəslə Qafqaz tarixinin aktual məsələlərindən birinə - almanların Qafqaza köçünün səbəblərinin tədqiqinə həsr edilmişdir. Müəllif qeyd edir ki,

1813-cü ildə Cənubi Qafqazın böyük bir hissəsi Rusiyaya birləşdirildi və miqrasiya siyasətinin istiqamətlərindən biri də Cənubi Qafqaz oldu. Sürətlə Cənubi Qafqazda almanların məskunlaşması başladı. Müəllif qeyd edir ki, Qafqaza köçən almanların köməyi ilə Rusiya burada öz iqtisadi, sosial, siyasi dayaqlarını möhkəmləndirmək istəyirdi.

Monoqrafiyanın üçüncü fəslə “XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində almanların Qafqaza kütləvi şəkildə köçürülməsi: səbəblər və nəticələr” adanır və bu fəsil XIX əsrin ikinci yarısında Almaniya ilə Rusiya arasında qarşılıqlı münasibətlərə “Rusiya almanları” amilinin təsiri probleminə həsr edilmişdir.

Müəllif 1871-ci ildə Birləşmiş Almaniyanın yaradılmasına qədər çar hökumətinin alman əhalisinə müsbət yanaşdığını və dövlət əhəmiyyətli planlarının həyata keçirilməsində onlara arxalandığını vurğulayır. Lakin Vahid Almaniyanın yaranması ilə birlikdə alman məskunlaşması ilə bağlı çarizmin siyasətində nəzərəcarpacaq dəyişikliklər baş verdi. Bu, təkcə Almaniyanın Rusiyaya qarşı təcavüzkar siyasəti ilə deyil, həm də qərb vilayətlərində, Şimali Qara dəniz hövzəsi, Qafqaz və digər strateji bölgələrdə alman əhalisinin sayının sürətlə artması ilə bağlı idi. Beləliklə, çar hökumətinin ölkənin alman əhalisi ilə münasibətlərində böhran yarandı və bu hal tarixşünaslığa “alman məsələsi” kimi düşdü. Müəllif qeyd edir ki, “alman məsələsi”nin müzakirəsinin intensivliyi bu dövrdə dəyişkən olan Rusiya-Almaniya münasibətləri ilə birbaşa bağlı idi.

Fəsilə qeyd olunur ki, II Nikolayın hakimiyyətə gəlməsindən sonra alman əhalisinə münasibət bir qədər liberal xarakter aldı. Lakin Rusiyanın “Antanta”ya girməsindən az sonra Rusiya-Almaniya münasibətləri gərginləşdi və “alman məsələsi”nin müzakirəsi parlamentə keçdi. 1910-cu ildə baş nazir P.A. Stolypin alman elementinin məhdudlaşdırılması haqqında qanun layihəsi hazırladı, amma onun öldürülməsi ilə bu layihə kağız üzərində qaldı. Sonrakı illərdə Rusiya ilə Almaniya arasında münasibətlər kəskinləşdi və bu, 1914-cü ilin yayında qanlı müharibə ilə nəticələndi – müharibə çara “alman məsələsi”ni hərbi-cəza üsulları ilə həll etməyə imkan verdi.

Monoqrafiyanın “Birinci Dünya müharibəsi illərində Qafqazın alman koloniyalarının həyatı” adlı dördüncü fəslində I Dünya müharibəsi zamanı çar hakimiyyəti ilə alman kolonistləri arasında əlaqəyə dair suallar diqqətlə araşdırılmışdır. Qeyd etməliyik ki, postsovet respublikalarının alman məskunlaşması ilə bağlı tarixşünaslığında bu problem üzrə çox mübahisəli fikirlər söylənilmişdir. Əsas müzakirə obyektə Rusiya imperiyasında yaşayan almanların öz tarixi vətəni olan Almaniya münasibəti məsələsidir. Bu Fəsilə müəllif arxiv sənədləri əsasında Rusiya almanlarının I Dünya Müharibəsi illərində onlar üçün ikinci vətən olan ölkənin - Rusiyanın tərəfində olduqlarını göstərir.

Monoqrafiyanın dördüncü fəslində həmçinin çarizmin süqutundan sonra Qafqaz almanlarının ictimai-siyasi həyatının açılmamış problemlərindən bəhs edilir. 1917-ci ilin fevralında Rusiyada inqilab oldu və nəticədə ölkədə bəzi demokratik dəyişikliklər baş verdi. Lakin inqilab yeniliklərlə yanaşı, iqtisadi və siyasi xaos da gətirdi. Qafqazda erməni millətçiləri azərbaycanlılara və digər xalqlara qarşı təcavüzə başladılar. Almanlar da bu təcavüzün hədəfinə çevrilmişdi. 1917-1918-ci illərdə ermənilər dəfələrlə almanların yaşayış məntəqələrinə hücum etdilər. Almanların bir qismi öldürüldü, bir qismi isə yaralandı, onların iqtisadiyyatı böyük itkiyə məruz qalıb. 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması alman əhalisini erməni hücumlarından xilas etdi.

Bu fəsildə müəllif 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan və Gürcüstan respublikalarının fəaliyyəti dövründə alman əhalisinin ictimai-siyasi həyatının mühüm məsələlərini də araşdırmışdır. Müəllif vurğulayır ki, Antanta ölkələri keçmiş çar Rusiyası ərazisində yaradılmış dövlətləri tanımaq istəmirdilər. Bu səbəbdən, yeni respublikalar Almaniya və onun müttəfiqləri ilə sıx əlaqələr qurmağa başladılar. Azərbaycan Osmanlı dövləti ilə hərbi müqavilə bağladı və bu, Azərbaycanın milli maraqlarına cavab verirdi. Gürcüstan-Almaniya yaxın münasibətləri Gürcüstanın faktiki işğalı ilə nəticələndi: Almaniya Gürcüstandan istifadə edərək öz təsirini bütün Qafqaza yaymaq istəyirdi və işdə Almaniya Cənubi Qafqazda yaşayan alman əhaliyə böyük ümid bəsləyirdi. Fəsildə Azərbaycan alman əhalisinin Almaniyanın siyasətinə münasibəti konkret sənədlərlə öz əksini tapmışdır. Yalnız 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra erməni terrorçularına layiqli cavab verildi və alman əhalisinin azad inkişafı üçün şərait yarandı.

Monoqrafiyanın “Avropa lüteran missionerləri, ermənilər və “erməni məsələsi” adlanan beşinci fəslində XIX-XX əsrlərdə Qafqaz alman əhalisinin dini həyatının bəzi problemlərindən bəhs edilir. Müəllif dinin alman xalqının həyatında böyük rol oynadığını və Qafqaz almanlarının əksəriyyətinin lüteran olduğunu bildirir.

Alman əhalisi arasında islahatçılar, piyestetlər, mennonitlər, stundistlər və digər protestant sektaların da olduğu göstərilir, bu sektalar arasında gərgin mübarizənin getdiyi, şar hökumətinin siyasətinin həmin sektaların ləğvinə və bütün Qafqaz almanlarının lüteran kilsəsi ətrafında birləşməsinə yönəldiyi vurğulanır.

Fəsildə müəllif qeyd edir ki, XIX əsrin birinci yarısında Qafqaz almanlarının sosial-iqtisadi həyatındakı problemlər onların dini həyatının qeyri-müəyyənliyi ilə bağlı idi və XIX əsrin ortalarında dini problemlərin həlli alman xalqının iqtisadi inkişafı üçün müsbət şərait yaratdı.

Bu fəsildə həmçinin Qafqazda Bazel evangelist missionerlərinin türk-müsəlman xalqları arasında xristianlığın yayılması ilə bağlı fəaliyyətindən bəhs edilir. Müəllif bu fəaliyyətdə xristian missionerlərin ermənilərlə əməkdaşlığına xüsusi diqqət yetirmişdir. XIX əsrin sonlarında saxta “erməni məsələsi” ətrafında mübarizə kulminasiya nöqtəsinə çatanda erməni din xadimləri Almaniyanın dəstəyini qazanmaq üçün lüteranlıqdan istifadə etməyə çalışdılar, lakin Almaniya erməni millətçilərinə dəstək vermədi və ermənilər Qafqazda yaşayan almanlara qarşı terror aktlarına başladılar.

Beşinci fəsildə 20-ci əsrin əvvəllərində erməni terrorçularının Azərbaycanda yaşamış alman kolonistlərinə qarşı törətdikləri qanlı əməllərdən bəhs edilir. “Böyük Ermənistan” xülyası ilə yaşayan ermənilərin əsas məqsədi Cənubi Qafqazın türk-müsəlman əhalisini məhv etmək, onun torpaqlarında öz dövlətlərini yaratmaq idi. “Erməni məsələsində” Almaniya ədalətli şəkildə erməni lobbisini dəstəkləmədiyindən və almanlar azərbaycanlılara rəğbət bəslədiklərindən Cənubi Qafqazın alman əhalisi də erməni terrorçularının hədəfinə çevrildi. Məqalədə ermənilərin alman müstəmləkəçilərinə qarşı törətdiyi terror aktları haqqında onlarla sənədli faktlar verilir.

Monoqrafiyanın “Alman kolonistlərinin ailə, məişət və mədəni həyatı” adlı altıncı fəslində XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda məskunlaşmış alman kolonistləri ilə yerli azərbaycanlı

və gürcü əhalisi arasında münasibətlərin təhlili verilmişdir. Müəllif monoqrafiyada Azərbaycan və gürcü xalqları və alman kolonistləri arasında münasibətlərin dostluq və bir-birini tamamlayıcı xarakter daşdığını qeyd edir.

Monoqrafiyada həmçinin XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində alman müstəmləkələrində məktəb işinin formalaşdırılması problemi nəzərdən keçirilmiş, çar hökumətinin milli siyasətinin almanların və başqa xalqların assimilyasiyasına yönəldiyi göstərilmişdir.

Adı çəkilən monoqrafiyalardan savayı İ.K.Ağasiyev Qafqazda və Azərbaycanda alman koloniyalarının tarixinə 50-dən artıq məqalə həsr etmişdir. Bu məqalələri mövzular üzrə aşağıdakı qruplara bölmək olar:

- 1) almanların Azərbaycanda məskunlaşmasının səbəb və istiqamətləri haqqında;
- 2) alman kolonistlərinin yerli təbii və etnik şəraitə adaptasiyası problemləri haqqında;
- 3) almanların iqtisadi həyat və fəaliyyəti haqqında;
- 4) almanların mədəni həyatı haqqında;
- 5) almanların dini – mənəvi həyatı haqqında;
- 6) Çar Rusiyasının siyasətində almanların yeri haqqında;
- 7) Alman əhalisinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ictimai-siyasi və mədəni həyatı haqqında;
- 8) Alman kolonistlərinin erməni daşnakları ilə münasibətləri haqqında;
- 9) Alman kolonistlərinin Sovet Azərbaycanı dövründə ictimai-siyasi həyatı və Qazaxstana deportasiyası haqqında və s.

Almanların Azərbaycana köçməsi və yerləşməsi barədə tarixşünaslıqda bəzən qeyri-obyektiv məlumatlara əsaslanan yanaşmaya rast gəlinir. Belə ki, almaniyalı araşdırmaçı E-M. Aux guya almanların Azərbaycana zorla gətirilməsi, onlara qarşı Azərbaycan əhalisinin mənfi münasibəti və yerləşdiyi ilk günlərdən almanlara guya ermənilərin dayaq durması və s. kimi qeyri-elmi fikirlər söyləmişdir [76]. İ.K.Ağasiyev almanların Azərbaycana köçməsi və yerləşməsi məsələsinə də bir neçə məqalə həsr edərək arxiv sənədləri əsasında E-M Auxun qeyri-elmi fikirlərinin əsassız olduğunu sübut etmişdir. İ.Ağasiyev göstərmişdir ki, almanlar Cənubi Qafqaza könüllü köç etmiş, köçməmişdən öncə onların nümayəndələri Azərbaycana gəlmiş, məskunlaşma yerinə baxış keçirmiş və bundan sonra 209 ailə Azərbaycanın qərb bölgəsinə məskunlaşmaq üçün gəlmişdir [50]. Eyni zamanda, almanların Azərbaycana köçünün səbəblərini araşdıran tədqiqatçı bu məsələdə bəzi müəlliflərin yazdığı kimi, Napoleon müharibələrinin deyil, əksinə Napoleonun müharibədə məğlubiyyətindən sonra Baden-Vürtemberg ərazisində respublika qaydalarının ləğv olması və yenidən despot kral hakimiyyətinin bərpası lüteran kilsəsinə separatçı olan şvabları Cənubi Qafqaza köçməyə vadar etmişdir [10;124]. Beləliklə, İ.K.Ağasiyev almanların Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana köçünün əsas səbəbi kimi sosial-iqtisadi, siyasi amillərin deyil, məhz dini amilin əsas rol oynadığını göstərmişdir [16]. Məsələyə çar Rusiyası hökuməti nöqtəyindən baxan müəllif almanların köçündə çarizmin geosiyasi maraqlar güddüyünü, Rusiyanın işğal etdiyi Qafqazda özünə sosial-siyasi və dini dayaq yaratmaq niyyətləri olduğunu göstərmişdir [71].

Eyni zamanda, İ.Ağasiyev sübut etmişdir ki, almanlar heç də boş, istifadəsiz ərazilərə köçürülməmiş, onların yerləşdirildiyi ərazilərdə azərbaycanlı əhali yaşamış, 1804-1813-cü illərin I rus – İran müharibəsindən sonra onlar şarizmdən qaçaraq öz yaşayış yerlərini tərk edərək başqa ölkələrə - İrana və Osmanlı dövlətinə köçmüşlər. Belə ki, almanların Yelenendorf koloniyası azərbaycanlıların Xanlıqlar kəndi ərazisində, Annenfeld koloniyası isə köhnə Şəmkir şəhərinin ətraf ərazilərində salınmışdır. Köçmənlərin sosial tərkibinə toxunan İ.Ağasiyev onların heç də şəhər əhalisi olmadığını, aralarında əkinçilərin, sənətkarların, keçmiş hərbiçilərin, hətta dezertirlərin, məhkum həyatı yaşayanların və s. olduğunu göstərmiş, bu günkü Göygöl və Şəmkir şəhərlərinin inkişafının alman kolonistləri ilə bağlı olmadığını, bu şəhərlərin əsasən 1940-cı

illərdən sonrakı dövrdə, yəni almanların deportasiyasından (1941) sonrakı dövrlərdə baş verdiyini göstərmişdir [17].

Alman koloniyalarının iqtisadi-təsərrüfat məsələləri həmişə maraq doğurmuşdur və İ.K.Ağasiyev bu problematikaya bir sıra məqalələr həsr etmişdir. Müəllifin məqalələrində almanların Azərbaycanda ilk məskunlaşdığı illərdə təsərrüfat həyatı qurmaq cəhdləri, onların müxtəlif təsərrüfat sahələri ilə - taxılçılıqla, ipəkçiliklə, tütünçülükə, çəltikçiliklə məşğul olması, bu sahələrdə kolonistlərin uğursuzluğu və onun səbəbləri araşdırılmış, yalnız üzümçülükə məşğul olduqdan sonra alman əhalisinin öz iqtisadi məkanını tapdığını göstərilmişdir [11;12; 44]. İ.K.Ağasiyev vurğulamışdır ki, üzümçülükdən irəli gələrək alman koloniyalarında şərabçılıq inkişaf etməyə başlamışdır və bəzi müəlliflərdən fərqli olaraq İ.K.Ağasiyev almanları Azərbaycanda şərabçılığın pionerləri saymır. Müəllifin fikrincə, hələ erkən orta əsrlərdən Azərbaycan Albaniyasında şərabçılıq inkişaf etmişdi. Tədqiqatçı almanların şərabçılıq sahəsində əməyinə yüksək qiymət verərək onları məhz şərabçılığın sənaye üsulu ilə inkişaf etdirməsini təqdirə layiq sayır [42]. Müəllifin məqalələrində üzümçülük və şərabçılığın XIX əsrin ikinci yarısı-XX əsrin əvvəllərində yüksək səviyyəyə çatdığını vurğulamış, Hummel qardaşları və Forer qardaşları kimi firmaların məhsulunun Rusiya imperiyasının Uzaq Şərqdən Peterburqadək bütün ərazilərində satıldığını, Avropa ölkələrinə ixrac olunduğunu göstərmişdir [53].

İ.K.Ağasiyev göstərir ki, şərabçılığın inkişafı kolonistlər arasında sosial təbəqələşməyə, iri firmalardan qorunmaq üçün sadə kolonist təsərrüfatlarının kooperativlərdə birləşməsinə gətirdi. Tədqiqatçının bir neçə məqaləsi hələ 1902-ci ildən koloniyalarda başlayan kooperasiya hərəkatına, kooperativlərin fəaliyyətinə, xüsusən də 1930-cu illərin ortalarına qədər mövcud olmuş ən böyük kooperativ-"Konkordiya"-nın fəaliyyətinə həsr olunmuşdur [42;43]. İ.K. Ağasiyev Simens qardaşlarının fəaliyyətinə həsr etdiyi məqalələrdə onların Azərbaycanın alman koloniyaları ilə sıx şəkildə əməkdaşlıq etdiyi məqamları da işıqlandırmışdır [54;55;56].

İkram Ağasiyevin məqalələrinin bir qismi alman kolonistlərinin mədəni həyatının müxtəlif məsələlərinə həsr olunmuşdur. Bu məqalələr alman kolonistlərinin mədəni-məişət həyatının qurulmasına [57;60], alman milli mədəniyyətinin və milli identikliyin qorunub saxlanmasında alman ailəsinin roluna [69], alman mənşəli alimlərin Azərbaycan elminin inkişafına verdiyi töhfəyə [15], alman koloniyalarında həm çar Rusiyası, həm AXC, həm də Azərbaycan SSR dövründə məktəb işinin, təhsilin inkişafına [6;25;62], Azərbaycan xalqı ilə alman əhalisi arasındakı mədəni inteqrasiya və mədəni diffuziya proseslərinə həsr olunmuşdur. Müəllif almanların Avropa mədəniyyətinin daşıyıcıları kimi Azərbaycan mədəniyyətinə böyük töhfə verdiyini, eyni zamanda onların da Azərbaycan mədəniyyətindən daim faydalandığını vurğulamışdır [59;61].

İ.K.Ağasiyev alman əhalisinin AXC dövründə ictimai-siyasi həyatına dair bir neçə məqalə yazmışdır. Bu məqalələrdə AXC hökumətinin alman kolonistlərinə rəğmən yürütdüyü siyasət [130], AXC-yə kolonistlərin münasibəti və AXC dövründə alman əhalisinin ictimai-siyasi həyatının aktual məsələləri [131], alman kolonistlərinin Qafqaz İslam Ordusuna yardımı və Orduda xidməti haqqında maraqlı tarixi məsələlər araşdırılmışdır [128;129].

Azərbaycan alman koloniyaları tarixinin ən maraq doğuran məsələlərindən biri alman kolonistlərinin Birinci Dünya müharibəsinə münasibəti və müharibədə iştirakı məsələsidir. Məsələ ondadır ki, çar Rusiyasının əsas rəqibi Kayzer Almaniyası idi və alman əhalisi çətin duruma düşmüşdü: yaşadıkları ölkə ilə tarixi vətənləri cəbhədə üz-üzə gəlmişdi. Vəziyyəti çətinləşdirən amillərdən biri də Almanyanın Rusiya imperiyasında yaşayan almanlardan istifadə etmək siyasəti idi ki, bu da alman əhalisini mürəkkəb seçim qarşısında qoyurdu. İ.K.Ağasiyev məqalələrində göstərmişdir ki, müharibənin ilk günlərindən Azərbaycanda yaşayan almanlar yaşadıkları ölkə-çar Rusiyasının tərəfini tutdular. Almanlar çar ordusunda xidmət edir, mülki əhali bütün dövlət tapşırıqlarını yerinə yetirir, xeyriyyəçilik hərəkatında aktiv iştirak edirdi [19]. Müəllif həmçinin

çarizmin almanlara rəğmən yürütdüyü ədalətsiz, mürtəce siyasətin mahiyyətini açmış, “ləğvetmə qanunları”nın alman kolonistlərinin fəaliyyətini iflic vəziyyətə saldığını göstərmiş [45;63;64], qərb quberniyalarda yaşayan almanların Sibirə sürgün olunduğunu və Azərbaycan almanlarının da 1917-ci ilin martında sürgün olunacağı ilə bağlı çarizmin planlarını işıqlandırmışdır [22]. İ. Ağasiyev bəzi fərdi halları çıxmaq şərtlə, alman əhalisinin Rusiyaya xəyanət etmədiyini, almanların rus ordusu sıralarında “Dördlər İttifaqı” ölkələrinə qarşı savaştığını, arxa cəbhədə hökumətin bütün tapşırıqlarını vaxtılı vaxtında yerinə yetirdiyini arxiv sənədləri əsasında işıqlandırmışdır [66;68]. Müəllifin bir neçə məqaləsi müharibə illərində Almanıyanın Cənubi Qafqaz alman əhalisindən istifadə etmək planlarına həsr olunmuşdur [5;8;65;67].

Din Azərbaycan almanlarının həyatında mühüm rol oynamışdır, onların bütün həyat və fəaliyyətinə təsir etmişdir. İ. K. Ağasiyev məqalələrində Azərbaycana köçən almanların dini baxışlarını və onlar arasında dini cərəyanları, onların xüsusiyyətlərini göstərmiş, alman kolonistləri ilə Bazel xristian missionerləri arasında dini münaqişələrin səbəblərini araşdırmış [120; 123], çarizmin alman koloniyalarında apardığı dini siyasətin yarıtmazlığı göstərmiş, 100 il keçdikdən sonra almanların dini baxışlarının təkamülünü vurğulamış, dinin alman milli şüurunun və mədəniyyətinin, milli kimliyinin qorunmasında rolunu göstərmişdir [121;122].

Alman kolonistlərinin Cənubi Qafqazda yaşayan xalqlarla və ilk növbədə azərbaycanlılarla münasibəti barədə İ. Ağasiyevin yazdığı məqalələr təqdirəlayiqdir. Müəllif almanların ermənilərlə, gürcülərlə və azərbaycanlılarla münasibətlərini arxiv sənədləri əsasında araşdıraraq belə nəticəyə gəlmişdir ki, almanların ən yaxın, sıx əlaqələr qurduğu xalq məhz azərbaycanlılar olmuşdur [24;70]. Bunun səbəbini tədqiqatçı belə izah edir ki, erməni və gürcü xristian kilsələri Cənubi Almaniyadan gələn və rəsmi lüteran kilsəsinə qarşı çıxış edən pietizm cərəyanına məxsus kolonistlərə təhlükə kimi baxırdılar, öz adeptlərinin onların təsirinə düşəcəyindən qorxurdular. Eyni zamanda, almanların əsasən üzümçülük və şərabçılıqla məşğul olması da erməni və gürcü əhalisinin iqtisadi maraqlarına zidd idi, çünki almanlar keyfiyyətli məhsulları ilə onları bazardan sıxışdırırdı. Ancaq almanlarla azərbaycanlıların münasibətləri simbioz xarakter daşıyırdı: hər iki tərəf öz iqtisadi məkanında məşğul olurdu, yeri gələndə əməkdaşlıq edirdilər, təcrübə mübadiləsi aparılırdı, lakin biri-birilərinin daxili işlərinə qarışmırdılar, hər kəs öz mənəvi-dini həyatında özünü rahat hiss edirdi. Tədqiqatçı yazır ki, bunun nəticəsidir ki, 123 illik birgəyaşayış dövründə azərbaycanlılarla almanlar arasında siyasi, etnik zəmində münaqişələr olmamışdır [3].

Müəllifin məqalələrinin məzmunundan görünür ki, almanların Azərbaycanda ən çox münaqişədə olduğu əhali erməni əhalisi olmuşdur. İ. K. Ağasiyevin məqalələrinin bir qismi erməni-alman münasibətlərinə həsr olunmuşdur. Müəllif alman kolonistləri ilə ermənilər arasında təmasın hələ XIX əsrin 30-u illərindən qurulduğunu, ermənilərin lüteranlığa maraq göstərərək bu dini cərəyanı erməni gənclər arasında təbliğ etməsinin arxasında ermənilərin müəyyən siyasi maraqlarlarının durduğunu vurğulamışdır [51]. XIX əsrin ikinci yarısından isə “erməni milli hərəkəti” “erməni məsələsi”nin həllində Almanıyanın dəstəyini qazanmaq üçün alman əhalisi və lüteran din xadimləri ilə yaxın əlaqələr qurmağa çalışırdılar. Almanıyanın daşnakların istəklərinə diplomatik rədd cavabı Azərbaycanda yaşayan alman əhalisinə qarşı da ermənilərin münasibətinin dəyişməsinə gətirdi: münasibətlər münaqişə xarakteri aldı, XX əsrin əvvəllərində -1905-1906, 1917-1918-ci illərdə isə alman-erməni münasibətləri silahlı toqquşmalarla müşayiət olunmuşdur [20;23;48;49;52]. Müəllif daşnakların əsl məqsədinin alman kolonistlərini sıxışdırıb Azərbaycandan qovmaq, onların ev və təsərrüfatlarında erməni qaçqınları yerləşdirmək olduğunu, erməni özbaşınalıqlarına Qafqaz İslam Ordusunun xidmətləri sayəsində son qoyulduğunu göstərmişdir [2; 21;125].

İ. K. Ağasiyevin son illər yazdığı məqalələr Azərbaycan almanlarının 1920-1930-cu illərdə ictimai-siyasi, mədəni həyatına, almanların 1941-ci ilin oktyabrında Azərbaycan SSR-dən Qazaxstanın şimalına sürgün edilməsinə həsr olunmuşdur [25;126;72;127].

Eyni zamanda, İ.Ağasiyev alman koloniyalarında idarəetmə sisteminə [19], alman kolonistlərinin muxtariyyət hərəkətinə [13], Almaniya-Rusiya münasibətlərinə “alman məsələsi”nin təsiri [7] haqqında da məqalələr yazmışdır.

Ə.Ə. Nəzərlinin “Azərbaycan Cümhuriyyətində xalq təhsili [1918-1920]” adlı monoqrafiyasında AXC dövründə ibtidai, orta və orta-ixtisas və ali təhsil sisteminin formalaşması, milli kadrların hazırlanması, təhsil müəssisələrinin maadi-texniki bazası və sair maraqlı məsələlər işıqlandırılmışdır. Bu dövr ərzində [38] Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində mövcud olmuş qeyri-türk, o cümlədən alman milli məktəblərinin fəaliyyətinə dair monoqrafiyada verilən məlumatlar xüsusi maraq doğurur.

Gürcüstanlı tədqiqatçılar N. Berdzenəşvilinin [26], Z.Çoğarqavanın [29], T.Kvikreliyanın [36], A.Sonqulaşvilinin [39] nəşr etdirdikləri kiçik həcmli qəzet və jurnal məqalələrində Gürcüstan almanlarının sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatının müxtəlif aspektlərinə öləri şəkildə toxunulmuşdur. Adı çəkilən müəlliflərin məqalələrində Azərbaycanda yaranmış alman koloniyalarının da tarixinə dair fraqmentar faktlar verilmişdir.

Şimali Qafqaza gəldikdə, bu günə qədər Şimali Qafqaz almanları haqqında yazılan ən dəyərli əsər T.N.Ploxotnyuka aid “Rusiya almanları Şimali Qafqazda” adlı monoqrafiyadır [110]. Əsərdə, əsasən Şimali Qafqazda alman koloniyalarının yaranması prosesi, onların təsərrüfat və dini həyatının aktual məsələləri əks olunmuşdur və müəllif ümumi problemlərin təhlili fonunda Azərbaycanda mövcud olan koloniyaların da tarixi məsələlərinə də öləri toxunmuşdur.

T.N.Çernova-Döke almanların Cənubi Qafqazda məskunlaşmasının 190 –illiyinə həsr etdiyi kitabda kolonistlərin keçdiyi tarixi yola bir daha nəzər salmış, problemin tarixşünaslıq vəziyyətini araşdırmışdır [117].

Azərbaycan almanlarının tarixinin öyrənilməsində Almaniya tədqiqatçıları da öz töhfələrini vermişlər. Xarici tarixşünaslıqda Qafqaz almanları haqqında ilk nəşrlər İkinci Dünya müharibəsindən sonra işıq üzü görmüşdür və bu sarıdan keçmiş Rusiya almanlarının Stutqartda yaratdığı “Rusiya almanlarının həmyerlilər cəmiyyəti” (“Die Landsmannschaft der Deutschen aus Russland”) böyük rol oynamışdır. Cəmiyyətin mütəmadi olaraq nəşr etdirdiyi “Heimatsbuch der Deutschen aus Russland [Rusiya almanlarının Vətən kitabı] adlı almanaxda Rusiyanın müxtəlif regionlarında, o cümlədən Azərbaycanda yaşamış alman əhalisinin tarixinə dair çox maraqlı və vacib materiallar dərc olunmuşdur. Almanaxın müxtəlif nömrələrində çap olunan K.Stumppun, M.Xaberlinin, İ.Şnurrun, J.Hummelin, J.Schleiningin və sair müəlliflərin məqalələrində Qafqaz almanlarının sosial-iqtisadi, siyasi həyatına dair qiymətli məlumatlar verilir [30;31;32;33;34;35]. Almanaxda çap olunan kolonistlərin xatirələri, onların Qafqaz haqqında yazdıqları hekayələr, şeirlər alman koloniyalarının daxili həyatı, onların qonşu xalqlar, o cümlədən azərbaycanlılarla qarşılıqlı münasibətləri haqqında daha dolğun fikir yürütməkdə köməkçi material rolunu oynayır. Adı çəkilən nəşrdə, həmçinin Qafqazda yaranan koloniyaların memarlıq planları, onların qəzələr və quberniyalar üzrə və ayrı-ayrılıqda xəritələri verilmişdir. Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda məskunlaşan alman ailələrinin siyahısı və tədqiqat üçün sair qiymətli materiallar da bu almanaxda çap olunmuşdur.

Almaniyalı tədqiqatçı Yeva-Mariya Aux Cənubi Qafqaz almanlarının tarixinə bir necə məqalə həsr etmişdir [76]. Müəllif almanların Cənubi Qafqazdakı, xüsusən Azərbaycandakı həyatının bəzi məsələlərinə toxunaraq, təhrifedici mülahizələr irəli sürmüşdür.

Nəticə

Beləliklə, Azərbaycanda almanların məskunlaşması probleminin tarixşünaslığına nəzər saldıqdan sonra belə nəticəyə gələ bilərik ki, Qafqaz regionunda mövcud olmuş alman koloniyalarının tarixinin bəzi məsələləri tədqiq olunmuş və bu baxımdan Azərbaycanda məskunlaşmış almanların tarixinin öyrənilməsində daha çox fəallıq nəzərə çarpır. Bununla yanaşı,

Azərbaycanda mövcud olmuş alman koloniyalarının tarixinin bir çox məsələlərinin tədqiqinə ehtiyac vardır.

Məqalənin də əsas elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan tarix elmində ilk dəfə Cənubi Qafqaz alman koloniyalarının tarixşünaslığı geniş şəkildə təhlil edilmiş və bu problemim gələcək tədqiqi ilə bağlı prioritet istiqamətlər göstərilmişdir. Bu istiqamətlər aşağıdakılardır: almanların Qafqazda yerləşdirilməsinin əsas istiqamətləri və bu prosesin birbaşa çarizmin Şimali Azərbaycanda apardığı mürtəce iqtisadi, milli, demoqrafik siyasətlə bağlılığı; almanların Azərbaycanda yerləşdirilməsi ilə bağlı çar hökumətinin Qafqazın yerli türksoylu və müsəlman xalqlarına qarşı həyata keçirdiyi tədbirlərin mahiyyəti; Azərbaycanda alman missionerlərinin xristian dinini yaymaq və “kulturregerlik” sahəsində fəaliyyətinin məzmunu, gedişi və nəticələri; alman missionerlərinin fəaliyyəti ilə qondarma “erməni məsələsi” arasında əlaqəlilik; kolonistlərin iqtisadi, mədəni sahədəki nailiyyətlərinin çar hökumətinin onlara qarşı proteksionist siyasəti və yerli xalqların yardımı ilə bağlılığı; XIX əsrin ikinci yarısından Qafqazda alman məskunlaşmasının kütləvi xarakter alması, bu prosesin Azərbaycanda xüsusiyyətləri və bununla bağlı regionda yaranan sosial - iqtisadi, siyasi, sosial-mədəni problemlər; XIX əsrin ikinci yarısında Rusiyada “alman elementinin” iqtisadi, siyasi dayaqlarının möhkəmlənməsində alman lobbisinin rolu; “alman məsələsi”nin yaranması, mahiyyəti və onun Azərbaycanda təzavürü; Birinci Dünya müharibəsi illərində çar hökumətinin Azərbaycan almanlarına qarşı ayrı - seçkilik siyasətinin mahiyyəti; 1917-1918-ci illər ərzində Azərbaycan almanlarının milli muxtariyyət uğrunda apardığı mübarizə; 1918 -1920-ci illər ərzində müstəqil Azərbaycan respublikası dövründə alman kolonistlərinin ictimai-siyasi həyatı; alman kolonistlərinin Azərbaycan əhalisi ilə qarşılıqlı münasibətləri problemi; almanlarla yerli əhali arasında mədəni diffuziya və etnik inteqrasiya məsələləri; almanların mədəni-maarif, konfessional həyatı. Sadalanan bu problemlər bu günə qədər yetərincə tədqiq olunmamışdır və bu kimi qaranlıq qalan aktual məsələlərin araşdırılmasına böyük ehtiyac var.

Ədəbiyyat

1. Ağasiyev İ.K. Birinci Dünya müharibəsi illərində Qafqaz almanlarının orduya yardımı və xeyriyyəçilik fəaliyyəti haqqında. “Audit”, Bakı: “Biznes Universiteti” nəşriyyatı, 2007, №2, 71-80
2. Ağasiyev İ.K. Erməni silahlı birləşmələrinin Azərbaycanın alman əhalisinə qarşı cinayətləri (1917 - 1918-ci illər). // “Dirçəliş – XXI əsr”, 2008, №128-129, s. 100-109.
3. Ağasiyev İ.K. Qafqaz xalqlarının alman kolonistləri ilə sosial-iqtisadi və mədəni əməkdaşlığının bəzi məsələləri. // “Dirçəliş – XXI əsr”, 2008, №124-125, s. 350-359.
4. Ağasiyev İ.K. XVIII əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində almanların Qafqazda məskunlaşması. Bakı: “Təhsil”, 2009, 304 s.
5. Ağasiyev İ.K. Azərbaycan almanları və Almanıyanın Qafqaz siyasəti (1918-1920) // Almanlar Azərbaycanda. Almanların Azərbaycanda məskunlaşmasının 190 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi – praktiki konfransın materialları. 6-7 aprel 2009, Bakı Slavyan Universiteti, 12 aprel 2009, Göygöl rayonu. BSU, 2009, c.75 – 80.
6. Ağasiyev İ.K. Qafqazın alman koloniyalarında məktəb işinin təşkili (XIX əsr - XX əsrin əvvəlləri). Pedaqoji Universitet Xəbərləri HES, Bakı, 2010, № 5, s. 3-9.
7. Ağasiyev İ.K. Qafqazda “alman məsələsi” və onun Almanıya – Rusiya münasibətlərində yeri (XIX əsrin ikinci yarısı - XX əsrin əvvəlləri). // “Dirçəliş – XXI əsr”, 2010, №149-150, s. 390-404.
8. Ağasiyev İ.K. 1918 – ci ildə Almanıyanın Qafqaz siyasətində alman kolonistlərinin yeri. // “Dirçəliş – XXI əsr”, 2010, №143-144, s. 307-319.
9. Ağasiyev İ.K. Birinci Dünya müharibəsi illərində Qafqaz almanlarının rus ordusuna yardımı və xeyriyyəçilik fəaliyyəti haqqında. // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Seriya “Tarix, Fəlsəfə, Hüquq”, № 1-2, 2010, s. 41-52.

10. Ağasiyev İ.K. Qafqazda alman koloniyalarının yaranmasının ilkin tarixi şərtləri. // “Tarix və onun problemləri”, 2010 , № 2, s. 91 -97.
11. Ağasiyev İ.K. XIX əsrin birinci yarısında Qafqaz alman koloniyalarının iqtisadi həyatının təşəkkülü. “Tarix və onun problemləri”, 2010 , № 3, s. 83 -90.
12. Ağasiyev İ.K. Şimali Qafqazda alman kolonistlərinin məskunlaşması və onların sosial-iqtisadi uyğunlaşma xüsusiyyətləri (Cənubi Qafqaz koloniyaları ilə müqayisədə). //Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası, Bakı, № 2, 2010, s. 168-176.
13. Ağasiyev İ.K. Çarizmin devrilməsindən sonrakı dövrdə Qafqaz alman koloniyalarının ictimai-siyasi həyatı (1917-ci il mart 1918-ci il may). P. U. Xəbərləri HES, Bakı, 2010, №4, s. 103-109.
14. Ağasiyev İ.K. Qafqazın alman əhalisi. Bakı: “Şərq – Qərb”, 2010, 251 s.
15. Ağasiyev İ.K. Yakov Hummelin elmi yaradıcılığı və Göygöl diyarşünaslıq muzeyi // Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində muzeylərin rolu. II Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 18 iyun 2012-ci il. Bakı, “Ziya”, 2012, s. 7-19.
16. Ağasiyev İ.K. Qafqazda alman məskənlərinin yaranması və onun regional xüsusiyyətləri (Şimali Qafqazın və Gürcüstanın nümunəsində). Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 2012, 52 s.
17. Ağasiyev İ.K. Geopolitical factor and the settlement policy of czarist Russia in the Caucasus in the early 19th century (a German colonization gaze study). // THE CAUCASUS END GLOBALIZATION . Journal of Social, Political and Economic Studies. Volume 6, Issue 3, 2012, CA & Press®, s.146-152. SWEDEN.
18. Ağasiyev İ.K. Almanların Azərbaycan və Gürcüstanda məskunlaşması və onların yerli xalqlarla qarşılıqlı münasibətləri / Azərbaycan – Gürcüstan münasibətləri tarixi XVIII əsr – XX əsrin əvvəlləri. Həmmüəlliflər: İ.Bağirova, Ş. Həmidova, S.Əliyeva, Ş.Rəhmanzadə və başqaları. Bakı, “Şərq-qərb” nəşriyyat evi, 2013, 392 s.
19. Ağasiyev İ.K. Qafqazın alman koloniyalarında idarəetmənin həyata keçirilməsi. // Ümummillî Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 91 illiyinə həsr olunmuş «Sivil bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin inkişaf istiqamətləri» mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları 5-6 may 2014-cü il. Bakı, “Biznes Universiteti” nəşriyyatı, 2014, s.156-161.
20. Ağasiyev İ.K. Ermeni Silahlıların Azərbaycan’ın Alman Nüfusuna Karşı Vahşətləri (1904-1918). // Yeni Türkiyə Yıl 21 Sayı 77 Temmuz – Aralık, 2015. s.100-112.
21. Ağasiyev İ.K. Ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi soyqırımı dövründə Azərbaycanda yaşayan alman əhalisinə qarşı erməni təcavüzü. Elmi əsərlər. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu.// Azərbaycan və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımları. (1914-1920-ci illər).III Beynəlxalq elmi konfransın materialları.Xüsusi buraxılış, Bakı, 2016, cild 56,57, 58, s.431-436.
22. Ağasiyev İ.K. The First World War and German people of Caucasus. The Great War of 1914-1917 and The Caucasus. Digest of articles dedicated to the 89th anniversary of the Dagestan State University. Makhachkala, Rome, 2016, s.344-363.
23. Ağasiyev İ.K. 1918-ci ildə Cənubi Qafqazda baş verən faciəvi hadisələrdə “alman kolonistləri” amili. Elmi əsərlər. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu // “XX əsrdə türk-müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımları” mövzusunda həsr olunmuş V Beynəlxalq elmi konfransın materialları.Xüsusi buraxılış, Bakı, 2018, cild 70,71,72, s.31-37.
24. Ağasiyev İ.K. Beziehungen zwischen den deutschen Kolonisten und der Bevölkerung von Aserbaidshan. Almanların Azərbaycanda məskunlaşmasının 200-illiyinə həsr olunmuş “Tarixin izi ilə” Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın Toplusu.Bakı, “Mütərcim”, 2019, s.19-29.
25. Ağasiyev İ.K. Problems of education in the German colonies of Azerbaijan in the 1920s–1930s. , Historia Provinciae – the Journal of Regional History, vol. 6, no. 2 (2022): s.629–685.
26. Berzenəşvili N. Bu köhnə, köhnə Tbilisi.”Tbilisi” qəzeti, 2003, 17-18 noyabr.

27. Cavadov Q. C. Azərbaycanda alman məskənlərinin məskunlaşması tarixinə dair. // “Tarix və onun problemləri”, “Tuna”, 1998, № 4-6.
28. Cavadov Q.C. Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları. Bakı: Elm, 2000, 440 s.
29. Çoğarqava Z. Ana vətəndən ana vətənə. //”İmic” jurnalı, 2003, №8, s.19-20.
30. Heimatbuch der Deutschen aus Russland. Stuttgart:1957 s.105-106.
31. Heimatbuch der Deutschen aus Russland – Stuttgart: 1960, 273 s.
32. Heimatbuch 1961. Landsmanschaft der Deutschen aus Russland. Bearbeitet von Dr. Karl Stumpp, Stutgart: 1961, 163 s.
33. Heimatbuch der Deutschen aus Russland. Bearbeitet von Dr.Karl Stumpp. Stuttgart: 1962,83
34. Heimatbuch der Deutschen aus Russland.,Bearbeitet von Dr. K Stumpp, Stutgart: 1963, 195 s.
35. Kalendar1954. Heimatbuch der Deutschen aus Russland. Stuttgart: 1954, 150 s.
36. Kvirkelia T., Kurtisvili V. Тифлидзя алманларын мяскунлашмасы. // «Literatura» журналы, №1-6, 1995, s. 14-34.
37. Mandjgaladze Q.X Zaqafqaziyada alman kolonistləri (1817-1920-ci illər). Tiflis: Metsniereba, 1974, 196 s.
38. Nəzərli Ə.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyətində xalq təhsili (1918-1920), 165 s.
39. Sonqulaşvili A.V.Almanlar Gürcüstan da.Tbilisi:Metsniereba,1995, 52 s.
40. Vəliyev T.T. Imperializm dövründə Azərb. sənayesi və proletariati. Bakı: Elm, 1987, 251
41. Абдуллаев Ч., Гулиева Б. Немцы в Азербайджане. Баку: «Азербайджан»,1992, 43 с.
42. Агасиев И.К.Развитие виноградарства и виноделия в западных районах Азербайджана/ «Audit», “Biznes Universiteti” nəşriyyatı, 2004, № 1, s.50-85.
43. Агасиев И.К.Из истории кооперативного движения в немецких колониях Азербайджана в первой - третьей XX века . // «Audit», “Biznes Universiteti” nəşriyyatı, 2004 , №2-3, s.108-113.
44. Агасиев И.К. Проблемы хозяйственной и социально-экономической адаптации немецких колонистов в Азербайджане в XIX – начале XX века. // «Audit», “Biznes Universiteti” nəşriyyatı, 2005, №2-3, s.85-92.
45. Агасиев И.К. Социально-экономические последствия Первой мировой войны для хозяйств немецких колонистов (сравнительный анализ Западной Украины и Азербайджана). «Audit», “Biznes Universiteti” nəşriyyatı, 2005, №1, s.51-58.
46. Агасиев И.К. Из истории немецкой колонизации на Кавказе.LAP LAMBERT Academic Publishing GmbH & Co.KG, Saarbrucken, 2011, 204 s. Germany.
47. Агасиев И.К. История немецкой колонизации на Кавказе.Баку, Издательский дом TEAS-press, 2016. 292 с.
48. Агасиев И.К. Немцы Южного Кавказа в период Временного правительства (по неизданным архивным материалам).// “Dirçəliş – XXI əsr”, 2012, №171-172, s. 398-410.
49. Агасиев И.К. Агрессия армянских вооруженных отрядов против немецких колонистов Азербайджана в начале XX века (1904-1918). // «Азербайджан и азербайджанцы», 2008, Vol.102, № 9-12. Bakı,2008, s.100-107.
50. Агасиев И.К. Немецкая колонизация на Кавказе (вторая половина XIX -начало XX века. // Qafqaz Univer-nin jurnalı, Tarix, hüquq və siyasi elmlər.Bakı, 2013,часть I, № 1, s.59-70.
51. Агасиев И.К. Лютеранские миссионеры, армяне и так называемый «армянский вопрос». // “Dirçəliş – XXI əsr”, 2011, №158-159, s. 247-258.
52. Агасиев И.К.Позиция немецкого населения Азербайджана во время массового уничтожения тюрко-мусульманского населения дашнаками – армянами 1905 -1918 годах.Elmi əsərlər. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu.// “XX əsrdə türk-müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımları” mövzusunə həsr olunmuş IV Beynəlxalq elmi konfransın materialları.Xüsusi burax., Bakı, 2017, cild 64,65,66. 714 s. s.61-66.

53. Агасиев И.К. Из истории развития виноградарства и виноделия в западных районах Азербайджана (о немцах) // *Azərbaycançılığın aktual problemləri. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 89-cu ildönümünə həsr olunmuş III Beynəlxalq elmi konfransın materialları*. 2-5 may 2012 –ci il .Bakı, 2012. s.61-64.
54. Агасиев И.К. Следы семьи Сименс на Южном Кавказе «Генеалогия народов Кавказа: традиции и современность». Сборник выпущен ФГБУН Северо-Осетинский институт гуманитарных и социальных исследований им.В.И.Абаева и ВНЦ РАН и Правительства РСО-А. Владикавказ, 2013, с.15-24.
55. Агасиев И.К. Сименсы в Южном Кавказе. *Azərbaycançılığın aktual problemləri. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 91-ci ildönümünə həsr olunmuş V Beynəlxalq elmi konfransın materialları*. 5-7 may 2014 –ci il .Bakı, 2014.(688 s.), s.41-43.
56. Агасиев И.К. Братья Сименс как пионеры нефтяного бизнеса в Южном Кавказе. // *“Audit”*, №2, *Biznes Universiteti*” nəşriyyatı, Bakı, 2015, s.69-72.
57. Агасиев И.К. Некоторые вопросы культурной жизни немецкого населения Азербайджана в XIX – начале XX вв. // *«Audit», “Biznes Universiteti” nəşr.*, 2005, №4, 79-83.
58. Агасиев И.К. Проблемы этнической интеграции и культурной диффузии между азербайджанским населением и немецкими колонистами в XIX – начале XX в. / *Almaniya və Azərbaycan arasında ədəbi, mədəni və tarixi əlaqələrə həsr olunmuş elmi konfrans materialları toplusu*. Bakı: “Nur”, 2006, s.17-23.
59. Агасиев И.К. Лексические заимствования из русского и азербайджанского языков в языке немцев Южного Кавказа. // *Милли педагогика мяктяби*», Bakı, 2006, №1, 12 s.
60. Агасиев И.К. Некоторые вопросы культурно – бытовой жизни немцев Южного Кавказа и Азербайджана в XIX-начале XX вв. // *«Азербайджан и азербайджанцы»*, 2010, Vol.102, № 1-3, s.100-108 .
61. Агасиев И.К. Культурный обмен между азербайджанским и немецким населением Азербайджана в XIX - начале XX в. Пятые Всероссийские (с международным участием) историко-этнографические чтения, посвященные памяти профессора Магомедова Расула Магомедовича. Сб. статей. – Махачкала: Издательство ДГУ, 2018, s.22-27.
62. Агасиев И.К. Немецкие школы в годы Азербайджанской Демократической Республики (1918–1920 гг.). Всероссийские историко-этнографические чтения, посвященные памяти профессора Магомедова Расула Магомедовича. Сб. статей. – Махачкала: Издательство ДГУ, 2020, s.22-26.
63. Агасиев И.К. Особенности осуществления «ликвидационных законов» в немецких колониях Волыни и Азербайджана (сравнительный анализ). Российские немцы в инонациональном окружении: проблемы адаптации, взаимовлияния, толерантности. // *Материалы международной научной конференции. Саратов, 14-19 сентября 2004 г. совместно с Международным союзом немецкой культуры. Москва, 2005, с.246-260.*
64. Агасиев И.К. Социально-экономические последствия осуществления «ликвидационных законов» в немецких хозяйствах в годы Первой мировой войны (на примере Волыни и Азербайджана) // *«Науковий вісник ВНУ», Серія «Історичні науки»*, 2009, №22, с. 264-273.
65. Агасиев И.К. Прогерманская политика Грузии в 1918 году: социально-экономические и политические последствия. Вестник Северо – Осетинского государственного университета. Сборник научных статей Общественные науки, №2, Владикавказ, 2010, с.37-42.
66. Агасиев И.К. Кавказские немцы в годы Первой мировой войны: социально - экономическое и общественно - политическое положение(1914-1917 гг.). // *Кавказ и Мир. Международный научный журнал*. Тбилиси, 2011, № 10, с.123-131.
67. Агасиев И.К. «Немецкий фактор» в Грузии и положение Азербайджанского населения Борчалинского уезда (1918-год). // *“Audit”*, №2, *Biznes Universit.*” nəşr., Bakı, 2009, s.61-69.

68. Агасиев И.К. Кавказские немцы в годы Первой мировой войны: социально-экономическое и общественно-политическое положение (1914-1917 гг.). Вестник Майкопского государственного технологического университета. Научный журнал МГТУ, Выпуск №2, Майкоп, 2010, с.29-38.
69. Агасиев И.К. Роль семьи в сохранении этнической идентичности в диаспоральных условиях (на примере истории немцев России и Южного Кавказа) // Ailə problemləri: sosial-demoqrafik aspektlər. Elmi-praktiki konfranz. materialları. Bakı, "Müəllif kollektivi", 2004, s.50-54.
70. Агасиев И.К. Проблемы хозяйственной и социально – экономической адаптации немецких колонистов в Южном Кавказе в первой половине XIX века. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. Рівненського державного гуманітарного університету, Рівне: 2010, Випуск 19, с.183-186.
71. Агасиев И.К. Геополитический фактор и переселенческая политика царской России на Кавказе в первой половине XIX века (на примере истории немецкой колонизации)
72. Кавказ и глобализация. Выпуск № 3 / том 6 / 2012, с.175-184.
73. Агасиев И.К. Депортация немцев из европейской части СССР и Кавказа в годы Второй Мировой войны // "Azərbaycanın II Dünya müharibəsində və Qafqazda holokostun önlənməsində rolu" mövzusunda Beynəlxalq simpozium. (17-19 oktyabr 2012-ci il, Bakı). Təqdim edilmiş məruzə və tezislər. Bakı, "Elm", 2013, s.144-149.
74. Алиев К. Немцы на Южном Кавказе или моя жизнь в Анненфельде Б.: 2000, 112 с.
75. Алиев К. Швабы в Азербайджане. Б.: 2003, 130 с.
76. Ахундова Т. Немцы-колонисты Азербайджана (XIX – нач. XX вв.) Б.: Шуша, 1999, 122
77. Аух Е-М. Немецкие колонисты в Закавказье. / Российские немцы на Дону, Кавказе и Волге. Материалы российско – германской науч. конференции. М., ИВДК, 1995. с.101-119.
78. Басихин П. Немецкие колонии на Кавказе. Этнографический очерк // Кавказский Вестник, 1900, №1, с.14-25.
79. Велицын А.А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на Юге и Востоке России. СПб.: 1893, 318 с.
80. Вейденбаум Е. К истории Шотландской колонии около Пятигорска // Известия Кавказского Отдела Имперского Русского Географического Общества (ИКОИРГО). Том VI, 1881, № 1, с.170-174.; Вейденбаум Е. Путеводитель по Кавказу. Тифлис: 1888, 434 с.
81. Веретьев Р.Ю. А.Ивановна: её личность, интимная жизнь и правление. Берлин: 1912, 342
82. Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане в первой трети XIX века. Б.: Алтай, 1999, 299 с.
83. Вердиева Х.Ю. Немцы в Северном Азербайджане. Баку: «Элм», 2009, 208 с.
84. Гугушвили П.В. Развитие промышленности в Грузии и Закавказье в XIX -XX вв. (В 3-х томах), т.1. Тбилиси: Изд-во АН Грузинской ССР, 1957, 343 с.
85. Гугушвили П.В. Сельское хозяйство и аграрные отношения. т.1, Тбилиси: Изд-во АН Грузинской ССР, 1948, 728 с.
86. Гугушвили П. В. Шелководство в Грузии и Закавказье в XIX-XX вв. Тбилиси: Изд-во АН Грузинской ССР, 1960, 107 с.
87. Гумбатова Т.Ф. Жизнь немцев-колонистов за Кавказом. Баку, 2005, 267 с.
88. Гумбатова Т.Ф. Немцы и Баку. Баку: «Чашыюглу», 2008, 464 с.
89. Дзюбенко П.В. Немецкие колонисты в Закавказье // Газ. «Кавказ», 1882, №313.
90. Дзюбенко П.В. Экономический быт немецких колонистов в Закавказском крае. // Газ. «Кавказ», 1882, №212-213.
91. Джавадов Г. Роль и место немцев-колонистов в развитии сельского хозяйства Азербайджана / Немцы России в контексте отечественной истории: Общие проблемы и

региональные особенности. Материалы международной научной конференции. М.: Готика, 1999, с.95-102.

92. Джафарли М. Политический террор и судьбы азербайджанских немцев. Б.: Изд. «A4-ofset», 1998, 314 с.

93. Заалов М. Менониты и их колонии на Кавказе / Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Выпуск 23, Тифлис: 1897, с.91-127.

94. Зейналова С.М. Немецкие колонии в Азербайджане (1819-1941). Баку: Араз, 2002. 222 с

95. Зейналова С.М. Немцы на Кавказе. Баку: Мутарджим, 2008, 424 с.

96. Ибрагимов Н.А. Немецкие страницы Азербайджана. Б.: «Азербайджан», 1995, 200 с.

97. Кабузан В.М. Немецкое население в России в XVIII – начале XX века // Вопросы истории, 1989, №12, с.18-29.

98. Керимов Э.О. О некоторых историко - этнографических особенностях немецких колонистов Азербайджана / Материалы первой научной конференции «Кавказские немцы – немцы на Кавказе до Первой мировой войны» Б.: Элм, 2001, с. 285-290.

99. Клаус А. Община, собственник и её юридическая организация // Вестник Европы. 1870, Т.1, с.72-118.

100. Клаус А. Община, собственник и её юридическая организация // Вестник Европы. 1870, Т.2, с.573-628.

101. Линдеман К.Э. Прекращение землевладения и землепользования у поселян - собственников. Москва: без изд., 1917, 105 с.

102. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. Т.2, М.: Госполитиздат, 1952, 728

103. Малиновский Л.В. Социально-экономическая жизнь немецкой деревни в южной России. (1762-1917 гг.) Автореф. докт. дисс. Л., 1986, 26 с.

104. Манджгаладзе Г.Х. Немецкие колонисты в Закавказье. Автореф. дисс. канд. ист. наук. Тбилиси, 1970, 35 с.

105. Никитинский И.И., Софинов П.Г. Немецкий шпионаж в России во время войны в 1914-1918 гг. М.: «ОГИЗ», 1942, 46 с.

106. Никитинский И.И., Софинов П.Г. Немецкий шпионаж в царской России. Саратов: Сароблиздат, 1942, 69 с.

107. Никифоров Н.К. Экономический быт немецких колонистов в Закавказском крае / Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1886, т.1, ч.1, с.1-159.

108. Пипия Г.В. Политика Германии в Закавказье в 1918 году. Сборник документов. Издательство «Сабчато Сакартвело». Тбилиси, 1971, 240 с.

109. Пипия Г.В. Германский империализм в Закавказье в 1910-1918. М. «Наука», 1978, 239 с

110. Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (по неизданным архивным документам). М., 1909, 340 с.

111. Плохотнюк Т.Н. Российские немцы на Северном Кавказе. М.: 2001, 237 с.

112. Покровский М.Н. Русская история в самом сжатом очерке. М. «Партиздат», 1933, 544 с.

113. Резолюция Российско - Германской научной конференции « Российские немцы на Дону, Кавказе и Волге». // Российские немцы на Дону, Кавказе и Волге. Материалы Российско - Германской научной конференции. М.: 1995, 356 с.

114. Ренников А. (Селетренников А.М.) Золото Рейна. Петроград, 1915, 390 с.

115. Смирнов С. Немецкие сектанты за Кавказом // Русс. Вестник, т.57, М. 1865, с.230-257.

116. Сумбатзаде А.С. Сельское хозяйство Азерб. в XIX. Баку: Изд-во АН Аз.ССР, 1958, 361

117. Умаев А. Возникновение и деятельность винодельческих фирм в дореволюционном Азербайджане. // Вестник архивов АзССР, 1965, №3, с.142-147.

118. Чернова-Дёке Т.Н. Немецкие поселения на периферии Российской империи. Кавказ: взгляд сквозь столетие (1818-1917). (К 190-летию основания немецких колоний). М.: «МЧК-пресс», 2008, 208 с., илл.
119. XIX əsrin I yarısında Qafqaz almanlarının dini baxışlarının onların sosial – iqtisadi həyatına təsiri // “Audit”, “Biznes Universiteti” nəşriyyatı, 2007, № 3-4, s.61-68.
120. XIX əsrin birinci yarısında Qafqazın alman kolonistlərinin dini həyatının bəzi məsələləri. // Tarix və onun problemləri”, 2008, № 1-2, s.83-90.
121. Деятельность европейских христианских миссионеров на Кавказе в первой половине XIX века. // Материалы международной конференции «Россия и Кавказ: История и современность». (Махачкала, 22-23 октября 2009 г). Изд-во РНЦ, 2010, с.668-678.
122. XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində Qafqaz almanlarının dini həyatı. // Pedaqoji Universitet Xəbərləri HES, Bakı, 2011, № 1, s.74-80.
123. Religious factor in the foreign policy of great states in the caucasus. Studia Universitatis Babeş-Bolyai. EUROPA EA. 4/2017. Studia EUROPA EA.4/2017.December, s.69-83.
124. Экспансия зарубежных религиозных организаций на Кавказе в первой половине XIX века и ее последствия. Мəqalə 250-лет единения Ингушетии с Россией : время, события, люди.// Сборник научных статей по материалам Международной научно- практической конференции. Магас, 3-6 июня 2020 года.-Назрань: ООО «Кеп», 2020, с.231-235.
125. Переселение немецкого населения в Россию в годы правления Петра Первого // «ПЕТРОВСКИЕ ЧТЕНИЯ»: Материалы межрегиональной научно-практической конференции с международным участием, посвященной 350-летию со дня рождения Петра Великого и 300-летию Персидского похода. 8–9 июня 2022 г. – Махачкала: Изд-во «Мастер» (ИП Дидковская Н.В.), 2022, с.10-14.
126. Агасиев Икрам Керим оглу. Преступления армян-дашнаков против немецкого населения Азербайджана в 1905-1918 гг. // Akademik Tarih ve Strateji Düşünce” dergisi. Cilt: 10/sayı 2. Ankara, 2023, s.410-424.
127. Агасиев Икрам Керим оглу. Общественно-политическая жизнь немецкого населения Азербайджана в 1920-1930-х годах // Союз Советских Социалистических Республик как историко-культурный феномен: национально-государственное строительство. Доклады 4-й Международной научно-практической конференции, посвященной 100-летию образования СССР (Россия, Москва, 20 декабря 2022 г.). – Москва: 2023. – с.88-96.
128. Вынужденное переселение немецкого населения из европейской части СССР и Кавказа накануне и в годы Второй мировой войны. // Вторая мировая война 1939-1945 гг. в исторических судьбах народов России и Кавказа // Международная научно-практическая конференция, посвященная 75-летию окончания Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – Назрань: ООО «Кеп», 2020, 288 с.
129. Azərbaycanca yaşayan alman əhalisinin Qafqaz İslam Ordusuna yardımı // 9.Uluslararası Atatürk Konresi.12-15 kasım/novemb. 2019.Amasya.Bildiriler.Cilt 1.Ankara,2021, s.1203-1244.
130. Жизнь немецких колонистов в Азербайджанской Демократической Республике (1918-1920).// Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 93-cü ildönümünə həsr olunmuş “Dünya iqtisadiyyatı və Azərbaycanda turizmin inkişaf istiqamətləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları (məruzə və çıxışlar).05-06 may 2015- ci il.Bakı, “Biznes Universiteti” nəşriyyatı, 2016, s.134-138.
131. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin milli siyasəti (Alman əhalisinin tarixi nümunəsində) // Elmi əsərlər. AMEA-nın Tarix İnstitutu. 38-ci cild, xüsusi buraxılış. 2011, s.278-281.
132. Некоторые вопросы общественно-политической жизни немецких колонистов в период Азербайджанской Демократической Республики.// «Азербайджан и азербайджанцы», Bakı, 2008, Vol. 98 № 5-8, s.113-118.

**ИСТОРИЯ НЕМЕЦКИХ КОЛОНИЙ ЮЖНОГО КАВКАЗА В
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ И ЗАРУБЕЖНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ**

Агасиев Икрам Керим оглу
Резюме

В статье анализируются работы, написанные по истории немецких колоний, существовавших на Южном Кавказе в течение 123 лет. Первые колонии на Южном Кавказе были созданы в 1817-1818 гг., причем в это время были созданы две колонии в Азербайджане и шесть колоний в Грузии. В 30-е годы XX века число колоний уже достигло 27, из которых 8 располагались в Азербайджане и 19 в Грузии. Автор проанализировал работы мировых историков о немецких колониях Южного Кавказа, которые написаны за последние 150 лет и показал приоритетные направления истории немецких колоний и подчеркнул важность исследования этих проблем.

**HISTORY OF THE GERMAN COLONIES OF THE SOUTH CAUCASUS IN
AZERBAIJANIAN AND FOREIGN HISTORIOGRAPHY**

Aghasiyev Ikram Kerim oglu
Summary

The article analyzes works written on the history of German colonies that existed in the South Caucasus for 123 years. The first colonies in the South Caucasus were created in 1817-1818. Then two colonies were created in Azerbaijan and six colonies in Georgia. In the 30s of the XX century, the number of colonies already reached 27. Of these colonies, 8 were located in Azerbaijan and 19 in Georgia. The author analyzed the works of world historians about the German colonies of the South Caucasus, which were written in the last 150 years, and showed the priority problems of the history of the German colonies and expressed his opinion about the importance of studying these problems.

Rəyçi: t.e.d., dos. İ.Niftəliyev
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun 31 yanvar 2024-cü il tarixli Elmi Şurası
iclasının qərarı.
Daxil olma tarixi 20 sentyabr 2024-cü il

UOT:902.

**AZƏRBAYCAN ƏRAZISİNDƏ TAPILAN ORTA TUNC DÖVR ƏŞYALARININ
TİPOLOJİ XARAKTERİSTİKASI***Axundova Nərgiz**AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu**nargizaxundova80@gmail.com*

Xülasə: *Başəriyyət tarix elmlərinin ən mühüm kəşflərindən biri kimi tuncun istehsalı cəmiyyətin inkişafına çox böyük təsir göstərmişdir. Belə olan halda araşdırılan dövrün metallurgiyası əsas problem kimi aktuallığı ilə seçilir. Bu dövrün yaşayış yerlərindən və qəbir abidələrindən aşkar olunmuş tunc metal əşyaların kimyəvi spektral analiz nəticələrini təyin etməklə, bir sıra vacib problemlə məsələlərin xarakterik xüsusiyyətlərinin araşdırılması mümkün hesab olunur. O dövrün iqtisadi əlaqələrini müəyyənləşdirmək, istehsal münasibətlərinin inkişaf səviyyəsini öyrənmək, qalayın rolu və mənşəyini təyin etmək kimi məsələlərin geniş elmi nəzəri fonda şərh olunmasına imkan verir.*

Açar sözlər: metal, arxeoloji tədqiqatlar, tunc dövrü, abidələr

Ключевые слова: металл, археологические исследования, бронзовый век, памятники

Key words: metal, archaeological research, bronze age, monuments

Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində yaşayış məntəqələrinin mədəni irsindən dəfn abidələrindən və orta tunc dövrü sərvətlərindən zəngin faktiki material əldə edilmişdir. Qeyd edək ki, məmulatların tipoloji xüsusiyyətləri öyrənilərək Qafqazın müxtəlif sinxron arxeoloji ərazilərində onların analoqları aşkarlanır.

Arxeoloji materialın bu cür tədqiqi analitik tədqiqatlarla yanaşı, tədqiq olunan metal məmulatlarının mənşəyi ilə bağlı problemlərin həllinə çox kömək edir və morfologiyanın inkişaf qanuna uyğunluqlarını müəyyən etməyə kömək edir.

Buna görə də analitik şərhə keçməzdən əvvəl məmulatların görünüşünə, yəni tipologiyasına diqqət yetirmək, həmçinin tədqiq olunan məhsulların müəyyən edildiyi abidələr haqqında qazıntı müəlliflərinin məlumatlarını cəlb etmək lazımdır. Bu, ümumilikdə tədqiq olunan dövrün, eləcə də Azərbaycan ərazisində tədqiq olunan dövrün metallurgiyasının daha dərinlən öyrənilməsinə və dərk edilməsinə imkan verir. Qeyd edək ki, Azərbaycan ərazisində tədqiq olunan dövrün arxeoloji abidələrinə həsr olunmuş silsilə nəşrlər mövcuddur (1, s.6-79).

Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiq olunan dövrdə inkişaf etmiş Orta Asiya ölkələri əhalinin artan tələbatını ödəmək, o cümlədən varlanmaq məqsədi ilə Azərbaycan ərazisində yerləşən zəngin iri tayfalara tez-tez hücumlar edirdilər. Buna görə də nəzərdən keçirilən dövrdə geniş çeşidli silahların ortaya çıxması xüsusi diqqəti cəlb etdi. Yuvalı nizə ucluqları, asimmetrik baltalar, xəncərlər, xəncər bıçaqları, bizlər, ox növləri geniş istifadə olunur (4, s. 45-47). Naxış, oyma, döymə ilə qızıldan, gümüşdən, misdən, qiymətli daşlarla bəzədilmiş tuncdan yüksək bədii məmulatların hazırlanmasını qeyd etmək lazımdır (2, s. 159-160).

Tədqiq olunan dövrdən metal alətlərin aşkar olunduğu yaşayış yerləri bunlardır: I Maxta, Babadərviş, I Kültəpə, II Kültəpə, Qızılburun, Gümrü, Böyükdaş, Qalacıq, Üzərliktəpə, Vayxır-Gavurqala. Sadalanan yaşayış məntəqələrindən II Kültəpə, Qalacıq, Üzərliktəpə erkən şəhər tipli yaşayış məntəqələri, Vayxır-Gavurqala isə müdafiə tikilisidir, qalanları isə kənd tipli yaşayış məntəqələridir.

Bu yaşayış məskənlərinin arxeoloji tədqiqi Azərbaycan ərazilərində məskunlaşmış tayfaların həyat fəaliyyəti haqqında və eyni zamanda tədqiq olunan dövrün metallurgiyasının xarakterik xüsusiyyətləri haqqında təsəvvür yaradır (2, s. 14-50).

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində yerləşən I Maxta yaşayış yerində - balta, bıçaq aşkar edilib. O, qalay tuncdan hazırlanmışdır (5, s. 59-60).

Babadərviş yaşayış yeri Qazax rayonu ərazisində, Ağstafaçayın sol sahilində yerləşir. Burada, erkən tunc təbəqədə əyri, yarım dairəvi iynə ucu olan yuvalı qulp aşkar edilmişdir. Dolğu qalay bürüncdən hazırlanmışdır. Bu yaşayış yerindən dəfn yerlərindən birində xəncər aşkar edilib. Bu, iti çiyinlərlə qaldırılmış, yan kənarı olan düz döymə, uzunsov bıçaq idi. Formasına görə Qızılburun daş qutusundan olan xəncərlərə, eləcə də Alikəməktəpə yaşayış məskəninin giriş qəbirindən olan xəncərlərə bənzəyir. Qazıntıların müəllifləri Q. S. İsmayılov və V. Q. Əliyev bu dəfn yerini b.e.ə. XVI əsrə aid edirlər.

I Kültəpə yaşayış yerində cəmi üç metal əşya müəyyən edilmişdir: dördgüşəli üzük, spiralvari asma kulon və külçə formasında metal parçası. Qeyd edək ki, dördgüşəli üzüklərin Azərbaycan ərazisində tədqiq olunan dövr abidələrində analoqu yoxdur. Lakin tədqiq olunan dövrün abidələrində spiralvari kulonlar geniş şəkildə təmsil olunur: I Kültəpə yaşayış yerində.

II Kültəpə yaşayış yerindən yeddi əşya aşkar edilmişdir: iki ox ucu, sancaq, spiral kulon, çuxurlu dairəvi kulon, külçə və naməlum əşyanın bir parçası. Ox ucları uzun saplı üçbucaq şəklindədir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi burada metallurgiya sobaları, yanma çənləri, qazçıxarma boruları da aşkar edilmişdir ki, bu da tədqiq olunan dövrdə I Kültəpənin Azərbaycan ərazisində əsas metallurgiya mərkəzlərindən biri olduğunu təsdiqləyir.

Qızılburun yaşayış yeri Naxçıvan şəhəri yaxınlığında yerləşir. Burada digər avadanlıqlarla yanaşı, gil tökmə qəlibi də aşkar edilmişdir. Qazıntıların müəllifi V.Q. Əliyev qeyd edir ki, Qızılburun yaşayış yerində həyat eramızdan əvvəl II minilliyin əvvəllərindən mövcud olmuşdur və dəmir dövrünün erkən dövrünə qədər davam etmişdir. Burada yalnız bir metal əşya tapıldı – asqı bəzək. Lakin tökmə qəlibinin tapılması burada metallurgiya istehsalının aparıldığına əyani sübutdur (1, s. 16-17).

Qalacıq yaşayış yeri Naxçıvan şəhərinin şimal-qərbindən 30 km Qarabağlar kəndinin kənarında yerləşir. Kəşfiyyat nəticəsində əhəmiyyətli arxeoloji material, o cümlədən on metal əşya toplanmışdır - üç böyük üzük, iki bilərzik, biz, sancaq, nizə ucluğu və kulonlu zəncir.

Üzərliktəpə yaşayış yeri Qarabağda təbii təpədə, Ağdam şəhəri yaxınlığında yerləşir. Yaşayış məntəqəsində metallurgiya məmulatları – gildən odadavamlı qab, şlak, daş stul, şlak, sürtgəc, kirkə əl aləti aşkar edilmişdir. Bu, yastı döymə xəncərin dili, gözlü iynə, sırğa parçası və qolbaq parçasıdır (9, s. 394 - 395).

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Qarabulaq kəndindən bir qədər aralıda arxeoloq S. Q. Aşurov bizim eramızdan əvvəl minilliyin ortalarına aid kurqan qazılıb, içərisində iki üzük formalı kulon müəyyən edildi. Onlar ucları üst-üstə düşən nazik məftildən hazırlanmışdır (8, s. 155-156).

İkinci kurqanda dəfn kamerasında metal əşyaların qırıqları, həmçinin üç dəşikli xəncər və yuvalı nizə ucluq aşkar edilmişdir. Oxşar yuvalı nizə ucluqlarına Azərbaycanda tədqiq olunan dövrün bir çox abidələrində rast gəlinmişdir.

Tədqiq olunan dövrün metal məmulatlarının tapıldığı kurqanların növbəti qrupu Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində yerləşir, bunlar Çalxanqala kurqanlarıdır. Kurqandan bürünc rombşəkilli nizə ucu, keramika məmulatları arasında xəncər, yuvalı nizə ucu, sancaqlar, müxtəlif tunc zinət əşyaları və muncuqlar da aşkar edilmişdir. Xəncər ensiz, uzunsov, yarpaqvari, çiyinləri yuvarlaq idi. Xəncərin ülgücü bütün uzunluğu boyunca mərkəzi hissədə qalınlaşmaya malikdir. Yuvalı nizə ucu yuvadan ucuna qədər uzununa kənarı olan uzunsov yarpaq formasına malikdir. Ucluğun adətən taxta gövdəyə bərkidilməsi üçün iki və

ya bir çuxur var. Qobustan kurqanından, Qızılburun məzarlıqlarından əldə edilən nizə uclarına bənzəyirlər.

Metal alətlərlə tədqiq olunan dövrə aid kurqanların növbəti qrupu Xaçbulaq kurqanlarıdır. Birinci kurqanda keramika alətləri arasında bir-birinə saplanmış qızıl və gümüş üzüklərdən ibarət sırğalar aşkar edilmişdir. Qazıntıların müəllifi İ.M.Cəfərzadə hesab edir ki, bu kurqandakı giriş qəbirləri eyni vaxtda olan qəbirlərdir və onları eramızdan əvvəl III minilliyin ortalarına aid edir.

Xaçbulaq kurqanının giriş məzarlıqlarında kurqanın daş bəndinin altından düzbucaqlı torpaq qəbir aşkar edilmişdir. Qəbirdən digər qəbir əşyaları arasında 4 asılqan spiralşəkilli kulon, tunc nizə ucu, gümüş düymə və keramika parçaları aşkar edilmişdir. Düymə yarım kürə formasında idi, ortasında ilgək var idi. Oxşar yarım kürə formalı tunc düymələr, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Alikəməktəpə yaşayış məskəninin giriş qəbirindən də aşkar edilmişdir (6, s. 312).

Kurqanda kamera dibində təkərli döyüş arabalarını yığmaq üçün müxtəlif qurğular aşkar edilmişdir. Onlar dayaqalara bağlanan üst-üstə düşən ucları olan halqalar idi. Burada kurqandan toqqalarla eyni olan iki boş toqqa, həmçinin atları yəhərləmə dəsti tapılmışdır. Toqqaların yanında maral heykəlciyinin bağlandığı halqa tapıldı. Qaracəmirli kurqanlarından metal əşyalar müxtəlif ölçülü dairəvi kəsikli tunc metaldan hazırlanmışdır. Bəziləri təbəqə metaldan hazırlanır. Məsələn: bürünc təbəqədən yuvarlanan içi boş borular, kənarlarında kiçik lövhələrlə bağlanmışdır. Atın yəhərlənməsi üçün vasitə bir biri ilə burulmuş olan bürünc məftillərdən hazırlanmışdır. İncə sonluqlarla bir birinə daxil olan həcmli dördkünc üzüklər bərkidilmək üçün dördkünc dayaq əsaslara malik idi. Onlar əsasən döymə üsulu ilə hazırlanır.

Maral heykəlciyi tökmə üsulu ilə hazırlanır, üzərində tökmə qəlibindən tikişlər görünür, onlar cilalanaraq hamarlanır. Bu, mismar şəklində kiçik pərçimlərlə bərkidilmiş kütləvi dördkünc həcmli üzükdə yerləşən ən böyük bəzəkdir. Maral heykəlcikinin özü içi boşdur, əsası hərəkətlidir, fırlanır və zəng kimi istifadə olunurdu. Burada qulplu yarım disk formasında əşya aşkar edilmişdir.

N.M. Muxtarov tərəfindən Küdürli kəndində iki kurqanda arxeoloji qazıntılar aparılarkən xeyli miqdarda arxeoloji material aşkar etmişdir. Arxeoloji materiallar arasında iki böyük üzük, üç uşaq biləzik, iki üzük, bir xəncər ülgücü və bir nizə ucu ilə təmsil olunan 9 metal əşya var idi. Aşkar edilmiş keramika materialına əsasən, qazıntıların müəllifi ilk kurqan məzarlığını bizim eramızdan əvvəl III-cü minilliyin sonu - I minilliyin əvvəllərinə aid edir. Buradan yastı qulplu xəncər və nizə ucu tapılmışdır. Bütün digər əşyalar üç biləzik, iki iri həcmli üzük və iki kiçik üzük təmsil olunan ikinci kurqandan aşkar edilmişdir.

Qax rayonunun Minbərək dərəsində kurqanların qazıntıları zamanı arxeoloq N.Muxtarov tərəfindən birinci kurqanın dəfn kamerasında yastı döymə xəncəri və balta-bıçaq aşkar etmişdir. Kurqan qazıntıların müəllifi tərəfindən eramızdan əvvəl III-cü minilliyin sonu - II minilliyin əvvəllərinə aid edilir.

Daşüz kəndində iki kurqanda aparılan qazıntılar zamanı xeyli miqdarda arxeoloji material, o cümlədən metal məmulatlar aşkar edilmişdir. Müəyyən edilmiş inventar və dəfn ritualına əsasən, erkən kurqan qazıntıların müəllifi tərəfindən ⁹ əvvəl III minilliyin sonu - II minilliyin əvvəllərinə aid edilir. Bu kurqanda digər qəbir əşyaları arasında maral heykəlciyi, xəncər ülgücü və xəncərin sapı aşkar edilmişdir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Qaracəmirli kurqanından buna bənzər maral heykəlciyi aşkar edilmişdir. Bununla belə, fırlanan halqaya quraşdırıldığı üçün fərqlənir. Xəncərin ülgücü yastı döymə, sapı yuvarlaq başlı silindrik idi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan abidələrində yastı döymə xəncərlər geniş şəkildə təmsil olunur.

Naxçıvan böyük məzarlığı qazıntı işləri zamanı təsadüfən aşkar edilib, tərkibində keramika və metal məmulatların olduğu bir neçə yerüstü qəbir dağıdılıb. Qəbirlərdə qoşa və kollektiv dəfnlər var. Qazıntıların müəllifi V. Q. Əliyev onların bizim e.ə. XVIII – XV -ci əsrlərə aid olduğunu bildirir. Metal avadanlıqlar aşağıdakılarla təmsil olunur: kiçik ölçülü sırğalar, üzüklər, bilərziklər. Qolbaqlar qapalı və açıq ucları olan qalın tunc məftildən hazırlanmış dairəvi halqalardır. Bəzilərinin uclarında üç və ya dörd ştrixli cıxıntılar var idi. Sırğalar və üzüklər ucları bağlı olan nisbətən nazik yuvarlaq mis məftildən hazırlanmışdır. Oxşar metal alətlər tədqiq edilən Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın abidələrində də geniş şəkildə təmsil olunur.

Şəki rayonunda Şəki şəhəri yaxınlığında arxeoloq N.M. Muxtarov qrunut məzarlıqları müəyyən edib. Aşkar edilmiş qəbir məmulatları, əsasən keramika materialları əsasında qazıntıların müəllifi müxtəlif dövrlərə aid iki dəfn müəyyən etmişdir: erkənlər eramızdan əvvəl II minilliyin əvvəllərinə aiddir, sonrakılar - eramızdan əvvəl II-ci minilliyin ortalarına. Erkən dəfn zamanı xəncər və yabalar tapılıb. Qeyd etmək lazımdır ki, xəncər yastı döymə, dar, əyri çiyinli və iti ucu idi. Dırnıqlar kiçik, ikibucaqlı, qollu saplıdır. Qazıntıların müəllifi hesab edir ki, onlardan çörəyi təndirdən çıxarmaq üçün istifadə olunub.

Sonrakı başqa bir məzarlıqda isə nizə ucu və xəncər aşkar edilmişdir. Xəncər ilkin dəfnlərdəki xəncərə bənzəyirdi. Nizənin ucu yuvarlaq idi. Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiq olunan dövrdə yuvalı nizə başlıqları görünür. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, onlar Azərbaycanın, eləcə də Qafqazın abidələrində geniş şəkildə təmsil olunurlar.

Növbəti metal məmulat qrupu arxeoloq F.R. Mahmudov Cəlilabad rayonunda aşkar edilmişdir. Tədqiq olunan əşyalar rayonun Üçtəpə kəndinin kənarında yerləşən Alikəməktəpə təpəsində yaşayış məntəqəsi ərazisində açılmış giriş qəbirlərindən, eləcə də yerüstü qəbirlərdən aşkar edilmişdir. Daxil olan dəfnin metal inventarında biri qızıl, ikisi gümüş üç asqılı sırğa, həmçinin sürməli muncuqları ilə təmsil olunur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanın bir çox abidələrindən eyni tipli məbəd kulonları müəyyən edilmişdir. Analoji qızıldan hazırlanmış, bir yarım döngəli kulon Xankəndidəki kurqandan aşkar edilmişdir. Oxşar tunc kulon Kültəpə abidəsinin bir təbəqəsində aşkar edilmişdir (1, s. 242).

İkinci məzarlıqdan metal məmulatları birinci məzarlıqdan daha zəngin arxeoloji materialla təmsil olunur. Dəfn kamerasında digər qəbir əşyaları ilə yanaşı, silahlar, habelə alətlər və zinət əşyaları da müəyyən edilib. Bunlar xəncərlər, asimmetrik balta, süngülər, nizə ucları, oxlar, sancaqlardır. Əmək alətləri balta-bıçaq, qarmaq, biz və dəşikaçı alət ilə təmsil olunur. Bəzək əşyaları düymələr, metal lövhələr və üzüklər daxildir. Tədqiq olunan metal əşyalar kompleksinə iki yuvalı nizə ucluğu da daxildir. Onlar rombşəkilli lələkdir və aşağıya doğru genişlənmiş uzun, qapalı yuvadır. Onlardan birində cilalanmış, digərində isə dairəvi yuvalıq var. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, belə ucluqlar döymə üsulu ilə hazırlanır, onların analoqları Azərbaycanda və Qafqazda geniş şəkildə təmsil olunur.

Sonralar bu abidələr V.G. Əliyev tərəfindən tədqiq edilmişdir. Burada metal məmulatları da daxil olmaqla xeyli miqdarda arxeoloji material aşkar edilmişdir. Qazıntıların müəllifi qeyd edir ki, Şaxaxtinski məzarlığının tədqiq olunan daş qutularının arxeoloji materialı tədqiq olunan dövr üçün xarakterikdir və onlar e.ə. XVII - XV-ci əsrlərə aid edilir. Tədqiq olunan əşyalar asqılar, üzüklər, bilərziklər, yuvalı nizə başlıqları, boyun-sinə kolyesi, düymələr və sancaqlardır. Üzüklər qapalı ucları olan nazik teldən hazırlanmış kiçik nümunələrdə təqdim olunur. Azərbaycanda tədqiq olunan dövrün abidələrində yuvalı nizə ucluqları geniş şəkildə təmsil olunur. Müəyyən edilmiş inventar arasında təqib üsulu ilə hazırlanmış üçbucaq və konsentrik dairələr şəklində ornamentli, diametri 6 sm olan disk formalı düymə maraq doğurur.

Sancaqlar arasında öküz başını təmsil edən sancaq seçilir. Müəyyən edilmiş material arasında ucları arxaya əyilmiş, yuvarlaq məftildən hazırlanmış boyun sinə kolyeləri var. Qeyd edək ki, müəyyən edilmiş inventar bir çox cəhətdən Qızılburun, Naxçıvan məzarlıqlarının daş qutularından olan məhsullara bənzəyir. Qızılburun daş qutularındakı müxtəlif sancaqları qeyd edək. Onların yuxarı hissəsində kiçik qalınlaşmalar var və ucuna daralır. Başlıqlar qapaq, oval döngə, qalınlaşdırılmış, bükülmüş silindrlər, həmçinin sferik və çarpaz formalı zirvələrlə təchiz edilmişdir. Üzüklər hamar, naxışlı səthlərlə, həm qapalı, həm də açıq uclarla yuvarlaq və oval nümunələrlə təmsil olunur.

Qızılburun böyük məzarlığı Qızılburun monastırının yaxınlığında, Naxçıvan şəhərindən bir qədər aralıda yerləşirdi. Məzarlıq XX əsrin sonlarında sərhəd məmuru V.P. Fyodorov tərəfindən qeydiyyatla alınmışdır. Qəbirlər daş qutularla təmsil olunurdu. Burada xeyli miqdarda arxeoloji material aşkar edilmişdir. Onların arasında çoxsaylı metal məmulatlar da var idi. Silahlar xəncər, nizə və ox ucları ilə təmsil olunur.

Yastı döymə məftildən hazırlanmış, ucları açıq, ucları ziqzaqlarla bəzədilmiş lent bilərziklər. Onlar döymə üsulu ilə hazırlanır. Qapalı ucları olan, ucları kəsikli açıq döymə qolbaqlar. Onlar tökmə üsul ilə hazırlanır. Boyun sinə kolyeləri də burada tapıldı. Onlardan biri lentli məftildən, döymə metodu ilə düzəldilmiş, çıxıntılarla bəzədilmişdir.

Növbəti xəzinə Astara rayonunun Lovayn kəndində aşkar edilib. Kənd təsərrüfatı işləri zamanı təsadüfən aşkar edilib. Burada həmkəndliləri arasında paylanmış 50-yə yaxın balta və bıçaq aşkar edilib. Arxeoloqlar cəmi üç balta tapa bilmişlər.

Qeyd edək ki, bu baltalar arxeologiyada məlum olan, ayrı-ayrı detalları ilə fərqlənən talış baltalarına aiddir. Görünür, onları müxtəlif qəbilələr töküblər. Bu oxların ülgücü və gövdəsi şaquli paralel xətlərin içərisində yerləşir.

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərə əsasən, Azərbaycan ərazisində tədqiq olunan dövr abidələrindən metal məmulatlarının aşağıdakı kateqoriyaları müəyyən edilmişdir. Bunlar silahlar, əmək alətləri, iynələr, bizlər, qazma aləti, zinət əşyaları, qablar, qarmaqlar, at aksesuarları, dini əşyalar, yarımfabrikat külçələr və heykəlciklərdir.

Qeyd edək ki, ən çox metal məmulatları Naxçıvan arxeoloji abidələrində müəyyən edilib. Bu onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan ərazisində ən çox inkişaf etmiş metallurgiya mərkəzləri Naxçıvan bölgəsində olub. Dəfn abidələri arasında Naxçıvan Muxtar Respublikası abidələrində də xeyli miqdarda metal məmulatları aşkar edilmişdir.

Tədqiq olunan dövrdə Azərbaycan ərazisində dərin etnomədəni və sosial dəyişikliklər baş verir ki, bu da kurqan ritualının geniş yayılması ilə müşayiət olunur, bunu Daş Salaxlı, Çalxanqala, Küdürli, Daşüz, Xaçbulaq, Minbərək, Qobustan, Qaracəmirli və s. kurqanları təsdiq edir. Azərbaycanın dəfn abidələrində xeyli sayda bürünc əşyaların aşkar edilməsi belə deməyə əsas verir ki, bunlar dəfn edilmiş şəxsin yüksək statusunu müəyyən edən prestij xarakterli əşyalar olub. Dəfn abidələrində metal məmulatların artması monarxiya xarakterli erkən dövlət sisteminin formalaşmasından xəbər verir. Bu mənada dəfn abidələrində bürüncün qəbir əşyası kimi görünməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan ərazisində tədqiq olunan dövrdə metallurgianın bu cür təfsiri təsdiq edir ki, metal məmulatlarının istifadəsini stimullaşdıran amillər çoxdan məlum olan texniki deyil, şəxsiyyət xarakteri daşıyırdı. Tunc istehsalı hələ eramızdan əvvəl IV minilliyin sonlarında məlum idi. Bununla belə, çox az sayda alət, zərgərlik və silah məhsulları məmulatların bütün morfoloji kateqoriyalarında üstünlük təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Axundov T.İ. Şimal-Qərbi Azərb. Xalkolit və Tunc dövrlərində. B: Qarağac, 2001, 332 s.
2. Əbibullayev O.A. Naxçıvan MSSR ərazisində eneolit və tunc. Bakı: Qarağac, 1982, 314 s.
3. Əliyev V.Q. Azərbaycanın Orta Tunc dövrü mədəniyyəti. Bakı: Qarağac, 1991, 256 s
4. Həsənova A.M. Abşeronda aparılan arxeoloji qazıntılardan orta tunc dövrünə aid metal məmulatların tarixi-analitik tədqiqi // Azərb. arxeologiyası. Bakı., 2007, IX, № 1-2, 32-37.
5. Mahmudov F.R. Tunc və Erkən Dəmir əsrlərində Cənub-Şərqi Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı: Nafta-Press, 2008, 216 s.
6. Maxaradze Z.E., Orconikidze A.Z. Gürcüstanda erkən kurqanlar adlanan mədəniyyətin öyrənilməsi problemi haqqında. //
7. Muradova F.M. Qobustan tunc dövrü. Bakı: Elm, 1973, 120 s.
8. Rəhimova M.N., Aşurov S.Q. Naxçıvandan metal emalı üzrə yeni materiallar // Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Qafqazın arxeologiyası, etnoqrafiyası, folkloru. Bakı: Nurlar, 2005, s.155-156
9. Seyidov A.Q., Həsənova A.M. Naxçıvanın qədim metalı. Bakı: Elm, 2005, 315 s.go-Şərq

ТИПОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРЕДМЕТОВ СРЕДНЕЙ БРОНЗЫ, НАЙДЕННЫХ НА ТЕРРИТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА*Ахундова Наргиз***Резюме**

Установлено, что на Кавказе, больше всего изделий из оловянистой бронзы, обнаруженных в памятниках Азербайджана, выявлены, в основном, из погребальных памятников. Это говорит о том, что это были изделия престижного характера, определяющие высокий статус погребенного. Несмотря на то, что территория Азербайджана богата месторождениями и проявлениями различных цветных металлов, которые вполне могли заменить олово. Однако развитая и обширная система торгово-экономических и культурных взаимоотношений переднеазиатских стран с Кавказом, которая проходит через территорию Азербайджана, получила широкое развитие в исследуемый период. Это является решающим фактором массового производства и широкого распространения оловянистых бронз на территории Азербайджана.

TYPOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE MIDDLE BRONZE AGE ITEMS FOUND IN THE TERRITORY OF AZERBAIJAN*Axundova Nargiz***Summary**

As one of the most important discoveries in human history, the production of bronze had a great impact on the development of society. In such a case, the metallurgy of the investigated period is distinguished by its relevance as the main problem. By determining the results of the chemical spectral analysis of the bronze metal objects found in the residences and grave monuments of this period, it is considered possible to investigate the characteristic features of a number of important problematic issues. Determining the economic relations of that period, studying the level of development of production relations, determining the role and origin of tin allows interpretation of such issues in a broad scientific theoretical background.

*Rəyçi: tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru Rəhim Məcnunov**AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu. 18 sentyabr 2024-cü il tarixli iclas;n 03 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 25 sentyabr 2024-cü il*

UOT:930.85.

**ORTA ƏSR AZƏRBAYCANINDA DÜNYA MƏDƏNİYYƏTİNƏ TƏSİR EDƏ
BİLƏCƏK SƏNƏTKARLIQ VƏ TİCARƏT SAHƏLƏRİ***Əliyev Araz Boran oğlu, Əliyeva Hicran Nəsir qızı**ADPU- nun Ağcabədi filialı**Ani.eliyev.95@bk.ru**<https://orcid.org/0009-0003-6718-1360>*

Xülasə: Məqalədə XIII əsrin II yarısı XVII əsrdə Azərbaycanda sənətkarlıq sahəsində əldə edilən nəqliyyatlar, onun inkişafına əngəl törədən siyasi vəziyyət, sənətkarların "əsnaf", "möhtərizə", "ozan" adlarıyla məlum olan peşə təşkilatlarının ətrafında birləşməsi və bununla sənətkarlığın inkişafına təsiri məsələlərinə toxunulmuş o, cümlədən ticarət yolları və əlaqələri diqqət mərkəzinə çəkilmişdir.

Açar sözlər: metalışləmə, zərgərlik, dulusçuluq, şüşə istehsalı, xarratlıq, toxuculuq, ticarət

Keywords: metalworking, jewelry, pottery, glassmaking, engraving, weaving, trade

Ключевые слова: металлообработка, ювелирное дело, гончарное дело, стеклоделие, гравировка, ткачество, торговля.

XIII əsrin II yarısı-XVII əsrdə Ölkə iqtisadiyyatında sənət istehsalı mühüm yer tuturdu. Sənətkarlar istehkamlar ucaldılmasında, monumental binaların inşaatında iştirak edir, əmək alətləri və silahlar hazırlayır, təsərrüfat və məişətin tələbatını ödəmək üçün avadanlıqlar istehsal edir, parça toxuyur, geyim tikir və müxtəlif zinət əşyaları düzəldirdilər. Monqol istilasından nəticəsində bəzi sənət sahələrində tənəzzül, ənənələrin itirilməsi baş versə də, başlıca sənət sahələrində varislik qorunub saxlanılmışdı.

Sənətkarlıq şəhərlərdə başlıca məşğuliyyət növü olaraq qalırdı. Odur ki, şəhər əhalisinin böyük əksəriyyətini sənətkarlar və tacirlər təşkil edirdi. Dövrün mühüm əlamətlərindən biri başlıca şəhərlərdə, xüsusilə Təbrizdə iri sənətkarlıq emalatxanalarının, karxanaların meydana gəlməsi idi. XVI-XVII əsrlərdə Səfəvi-Osmanlı müharibələri Azərbaycanda şəhər həyatına, sənətkarlıq və ticarətə ağır zərbə vurmuşdu, tədrici tənəzzül özünü büruzə verməyə başlamışdı. Bununla belə, son orta əsrlərdə sənət istehsalı ölkə iqtisadiyyatında mühüm yer tuturdu və sənətdaxili ixtisaslaşma dərinləşməkdə idi. XV-XVII əsrlərdə hətta bəzi yeni sənət sahələri meydana gəlmişdi.(1)

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, son orta əsrlərdə şəhərlərdə sənətkarların böyük əksəriyyəti "əsnaf", "möhtərizə", "ozan" adlarıyla məlum olan peşə təşkilatlarında birləşirdilər. Lakin Qərbi Avropanın sex təşkilatlarından fərqli olaraq onların fəaliyyət sahəsi məhdud olub, əsasən vergilərin bölüşdürülməsi və ödənilməsindən ibarət idi.

Metallurgiya və metalışləmə iqtisadi həyatın bütün sahələrinə güclü təsir göstərən fəaliyyət sahələri idi. Metalışləmə sənətinin inkişaf səviyyəsi, onun texnoloji təkmilləşməsi bu və ya digər dərəcədə əkinçiliyin, sənətkarlığın, hərbi sənətinin və təsərrüfat məişətinin durumuna təsir göstərir, sənətkarlığın texniki səviyyəsini müəyyənləşdirirdi. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində filiz yataqlarının mövcudluğu metallurgiya və metalışləmənin inkişafını şərtləndirən mühüm amillərdən idi. Ehtimallara görə Qafan və Naxçıvan, Gədəbəy, Daşkəsən, Şiz, Marağa, Zəncan filiz yataqları metallurgiyanı zəruri xammalla təmin etməkdə başlıca rol oynayırdı. XX əsrin 30-cu illərində A.A.İyessen və B.Y.Degen Kovalevski Şəmkir, Gəncə, Tərtərçay hövzəsində, Naxçıvan, Ordubad və Zəngəzurda, 80-ci illərdə isə Ə.İ.Novruzlu Naxçıvanın Sirab, Gümüşlü, Havuş mis filiz yataqlarında qədim və orta əsr mədənlərinin qalıqlarını qeydə almışlar.(2)

Tədqiqatlar dəmirçiliklə ölkənin şəhərlərində, həm də kəndlərində məşğul olunduğunu göstərir. Dəmirçi emalatxanalarının qalıqları Şamaxı, Dərbənd, Şabran, Naxçıvan, Xaraba-Şəhər şəhərgahlarından, Canaxır, Salmanbulağı yaşayış yerlərindən aşkarlanmışdır. Son orta əsrlərdə Təbriz, Ərdəbil, Gəncə, Naxçıvan, Şamaxı mühüm dəmirçilik mərkəzləri idi. Beləliklə, arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olunmuş faktik materiallar ölkənin istər şəhərlərində, istərsə də kəndlərində dəmirçi emalatxanalarının olduğunu sənədləşdirir. Dəmirçinin başlıca əmək alətləri zindan, gürz, çəkil, tutqac, qələm, yeyədən ibarət idi. Bundan başqa dəmirçixanalarda pərgar da işlədilir. İxtisaslaşmanın dərinləşməsi nəticəsində silahsızlıq və nalbəndlik müstəqil sahələrə çevrilmişdi. Böyük şəhərlərdə ixtisaslaşma daha güclü idi. Yazılı mənbədən bəlli olur ki, Təbrizdə silahsızlar, nalbəndlər, mişar düzəldənlər, baltaçılar, yeyə düzəldənlər, qılçıqlar və s. müstəqil fəaliyyət göstərirdilər. Qədim ənənələrə malik soyuq silahlar (qılınç, xəncər, nizə, təbərzin, ox və kaman) istehsalı kütləvi xarakter daşıyırdı. Təbriz, Gəncə, Şamaxı, Dərbənd mühüm silahsızlıq mərkəzi idi.

Təbrizdə silahsızlıqda daxili ixtisaslaşma mövcud idi. Bütövlükdə, silahsızlıq dövrün hərbi sənətinin səviyyəsinə uyğun idi. (8)

Təsərrüfatda və hərbi işdə minik heyvanlarından geniş istifadə onların nallanmasını və nalbəndliyin ayrıca, müstəqil bir sahəyə çevrilməsini şərtləndirmişdi.

Son orta əsrlərdə əlvan metalların emalı da kifayət qədər inkişaf etmiş, metaltökmə ustaları və misgərlər məişət ləvazimatı və inşaat hissələri, at əsləhələrinin hissələrini hazırlayırdılar. Əhalinin məişətində əlvan metallardan, ilk növbədə misdən hazırlanmış qab-qacaqlardan xüsusilə geniş istifadə olunurdu. Son orta əsrlərdə metaltökmə sənəti əlvan metalışləmənin müstəqil bir sahəsi kimi fəaliyyətdə idi. Metaltökmə ustaları ayrıca təşkilatda - əsnafda birləşmişdilər. Metaltökmə sənətinin başlıca mərkəzləri iri şəhərlər, o cümlədən Təbriz, Ərdəbil, Marağa, Dərbənd, Şamaxı, Naxçıvan və Gəncə şəhərləri idi. Əlvan metalların emalında tökmə texnikası ilə yanaşı, isti və soyuqdöymə, tapdanma, qaynaqetmə, çarxatutma, həkkətmə və s. texniki üsullardan istifadə olunurdu. Misgərlikdə metaltökmə sənətindən fərqli olaraq daha çox özünəməxsus alətlər vardı. İş prosesində misgərlər zindan, gürz, çəkil, kəlbətin, maşa, qələm, qayçı, burğu və s. işlədirdilər. (4)

Metalişləmənin digər başlıca sahəsi zinət istehsal edən zərgərlik sənəti həm də ləlcavahirətin işlənmə texnikasını da əhatə edirdi. Düzdür, son orta əsrlərdə ixtisaslaşmanın dərinləşməsi ilə əlaqədar zinət əşyaları istehsalında zərgərlik, gümüşbəndlik və cavahirətsizlik həm də müstəqil sahələr kimi fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycan zərgərləri yerli xammalla yanaşı, həm də gətirilmə xammalla işləyirdilər.

Son orta əsrlərdə Azərbaycanda zərgərliyin başlıca mərkəzləri Təbriz, Ərdəbil, Şamaxı, Bakı, Gəncə, Naxçıvan və digər şəhərlər idi. Zinət əşyalarının hazırlanmasında zərgərlər kürə, buta, zindan, çəkil, kəlbətin, həddə, simkeş, maqqaş, qələm, yeyə, bıçaq, biz, məhəkdaşı kimi müxtəlif çeşiddə əmək alətlərindən istifadə edirdilər. Onlar istehsal prosesində əritmə, döymə, zərbətmə, zolaqlama, lehimləmə, burma, eşmə, oyma və taraqlama əməliyyatları aparırdılar. Zərgərlər iş prosesində, xüsusilə şəbəkə texnikasında müxtəlif ölçülü tellərdən istifadə edirdilər. Döymə üsulu ilə daha nazik və yüngül zinət əşyaları hazırlamaq olurdu. Döymə prosesində metal sıxlaşır və daha möhkəm olurdu. Son orta əsrlərdə qəlibkarlıq üsulu ilə hazırlanmış zinət əşyalarından da kifayət qədər geniş istifadə olunurdu. Qəliblər saxsı və daşdan olurdu. "Üzük" hazırlanmasında işlədilmiş qəlib Qəbələ qazıntılarından məlumdur. Arxeoloji qazıntılar zamanı zərgərliklə bağlı əldə edilən materiallar arasında məhəkdaşları da vardır. Şabran şəhər yerində arxeoloji qazıntılar zamanı zərgərlərin işlətdikləri məhəkdaşlarına da təsadüf olunmuşdur. Orta əsr sənətkarları baş, qulaq, boyun (sinə), qol, bilək, barmaq, geyim bəzəklərindən ibarət ənənəvi zinət əşyaları ilə yanaşı həm də qiymətli

metaldan qab-qacaq və avadanlıq da hazırlayırdılar. Bunu arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmiş tapıntılar da təsdiqləyir.(3)

Monqol işğalı dövründə sənət istehsalının digər sahələrində olduğu kimi dulusçuluq sənətinə də ağır zərbə vurulmuşdu. Son orta əsrlərdə saxsı istehsalı, xüsusilə şirli məişət saxsı məmulatı istehsalı bir daha əvvəlki səviyyəsinə ucala bilmədi. Amma, inşaat keramikasının - kaşı istehsalının genişlənməsi istisna təşkil edirdi. Bu dövrdə Təbriz dulusçuluq məktəbi ölkənin başlıca keramika mərkəzinə çevrilmişdi. Kaşan keramika məktəbi nümayəndələrinin Təbrizə köçürülməsi də müsbət təsirə malik idi. XIV əsrdən başlayaraq Təbriz müsəlman Şərqində mühüm dulusçuluq mərkəzi kimi tanınmışdı. Dulusçuluq yerli xammal əsasında inkişaf edirdi. Azərbaycan dulusçuları iki növ gildən istifadə edirdilər. Azərbaycan ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanan kürə qalıqları son orta əsrlərdə saxsı məmulatının bişirilməsi barəsində kifayət qədər dolğun təsəvvür əldə etməyə imkan verir. 1961-ci ildə Qəbələnin qala sahəsində üzə çıxarılmış üç dulus kürəsi bu cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin kürələrdən biri XIV-XV əsrlərə aiddir. Qəbələ dulus kürələrinin Mingəçevir, Beyləqan və Torpaqqalada aşkarlanmış kürələrlə, eləcə də müasir el sənətkarlarının emalatxanalarındakı kürələrlə müqayisəsi göstərir ki, orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisində istifadə olunmuş dulus kürələri forma və quruluş etibarilə elə bir ciddi dəyişikliyə uğramadan XX əsrə qədər gəlib çıxmışdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı dulusçuların istifadə etdikləri qəliblərə də təsadüf olunmuşdur.(7)

Monqol istilasının nəticəsində şüşə istehsalında da müəyyən tənəzzül nəzərə çarpır. Bu, hər şeydən əvvəl, özünü abidələrin son orta əsrlər təbəqəsində şüşə məmulatının azalmasında, nəfis qab-qacaq və bəzək nümunələrinə az təsadüf olunmasında göstərir.

Bununla belə, əldə olunmuş materiallar - həm istehsal tullantıları, həm də arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış müxtəlif təyinatlı məmulat dövrün bu sənət sahəsində tətbiq edilən texnoloji prosesləri və texniki üsulları izləməyə imkan verir. Şüşə əridilən kürə qalıqları Naxçıvanda və Qəbələdə aşkar edilib öyrənilmişdir. Naxçıvanda tədqiq olunan kürənin dairəvi plana, günbəzvari formaya malik olduğu ehtimal edilir. Şüşə istehsalı yerli xammala əsaslanırdı. Məlumdur ki, şüşənin xüsusiyyət və keyfiyyəti onun tərkibindəki komponentlərdən asılı idi. Bəzək əşyaları əsasən müxtəliflipli muncuq və asmalardan, bilərziklərdən, üzük və üzük qaşlarından ibarətdir. (6)

Son orta əsrlərdə şüşə emalatxanalarında həm də şəffaf və rəngli pəncərə şüşələri istehsal edirdilər. Yazılı qaynaqlardan məlumdur ki, Əlişah məscidinin şəkəkəli pəncərələrində 200-ə yaxın qızıl və gümüşlə bəzədilmiş dairəvi şüşə vardı. Arxeoloji qazıntılardan tapılan fraqmentlər müstəvi formasında hazırlanan pəncərə şüşələrinin müxtəlif ölçüdə, 3-4 mm qalınlıqda hazırlandığını göstərir. Şüşə məmulatının istehsalında müxtəlif texniki üsullardan - sərbəst üfurmə, qəlibdə üfurmə, tökmə, dartma, burma, qatlama, qaynaqetmə və s. istifadə etmişdilər.

Şüşə məmulatının formalaşması iki mərhələdə baş verirdi. Birinci mərhələdə məmulat lazımi formaya salınır, ikinci mərhələdə isə tamamlama işləri aparılır və naxış vurulurdu. Texnoloji baxımdan bu iki mərhələ zaman və məkan etibarilə ayrılıqda ola bilər.

Orta çağda ağacışləmə sənəti mühüm sənətkarlıq sahələrindən biri olub, dülgərlik, xarratlıq, şəkəkəçilik kimi dar sahələrə ayrılırdı. El sənətkarları balta, kərki, mişar, rəndə, iskənə, burğu və s. alətlərdən istifadə etməklə, yerli xammaldan gözəl sənət əsərləri yaradırdılar. Ağacışləmə sənətində çalışan ustalar Azərbaycan meşələrindəki ağac növlərinin başlıca xüsusiyyətlərini bilir və öz fəaliyyətlərində müvafiq ağac növündən yararlanmağa çalışırdılar. Ağac inşaatda, gəmi inşasında, müxtəlif məişət avadanlığı, alətlərin hissələrinin hazırlanmasında geniş tətbiq olunurdu. Ağac məmulatı çürüməyə meyilli olduğundan arxeoloji qazıntılar zamanı bu qəbildən olan tapıntılara nadir hallarda təsadüf olunur.(9)

Azərbaycanın orta çağ sənətkarlığında sümük işləmə müstəqil sənət sahəsi kimi fəaliyyət göstərirdi. Zəngin xammal mənbəyinin mövcudluğu bu sənət sahəsinin inkişafını şərtləndirmişdi. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı tapılmış çoxsaylı sümük əşyalar, habelə mişarlanmış və ya iti alətlə kəsilmiş, lakin naməlum səbəbdən istehsalı başa çatmamış məmulat nümunələri sümük işləmə sənətinin həm şəhər, həm də kəndlərdə fəaliyyət göstərdiyini təsdiqləyir. Sümük işləmə sənəti ilə bağlı emalatxana qalıqları isə Şamaxı şəhərinin arxeoloji tədqiqindən məlumdur. Əldə olunmuş sümük məmulat öz təyinatına görə aşağıdakı qruplara ayrılır: əmək alətləri və onların hissələri, döyüş ləvazimatı, musiqi alətləri və onların hissələri, bəzək əşyaları, oyuncaqlar. Əmək alətləri əsasən kirkit, həvə, biz, qıyıq, iynədən, eləcə də bıçaq, dəhrə, ülgüc kimi dəmir alətlərin dəstəklərindən ibarətdir. Sadə əmək aləti olan sümük bizlər əksər abidələrdən tapılmışdır. Biz və qıyıqlardan fərqli olaraq ucu küt kiçik ölçülü konusvari sümük alətlər isə, görünür, orta əsr cərrahları tərəfindən işlədilmişdi. Orta çağda kaman və sadaqın hazırlanmasında da sümükdən geniş istifadə olunmuşdur. Amma təəssüf ki, onların nümunələri dövrümüzdə gəlib çatmamışdır.

Son orta əsrlərin stolüstü oyunlarında işlədilmiş əşyalardan arxeoloji qazıntılar zamanı aşiq və zər tapılmışdır.

Dövrün memarlıq, xatirə abidələri, arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanan müxtəlif təyinatlı qurğu və məmulat nümunələri daş işləmə sənətinin kifayət qədər inkişaf etdiyini göstərir. Daş işləmə sənəti, ənənəvi olaraq, daşçıxarma, daşyonma və daşoyma olmaqla üç başlıca istehsal sahəsini əhatə edirdi. Azərbaycan ərazisində, xüsusilə Şirvanda xammal zənginliyi daş işləmə sənətinin inkişafına müsbət təsir göstərirdi. Yerli sənətkarlar əsasən əhəngdaşı, mərmər, tuf, bərkcişli qaya daşları, çaydaşı kimi xammaldan istifadə edirdilər.

Son orta əsrlərdə xatirə abidələri - başdaşı, sinədaşı, sənduqə, qəbirüstü fiqurlar hazırlanması daş işləmə sənətində mühüm yer tuturdu. Bu dövrdə daşyonmanın heykəltəraşlıq sahəsi qəbirüstü qoç və at fiqurlarının yonulması ilə yenidən dirçəlirdi. Yerli ustalar daş işləmənin çapma, yonma, cilalama, deşmə, oyma və digər üsullarını yüksək peşəkarlıqla yerinə yetirirdilər.

Bəhs olunan dövrdə daş işləmənin mühüm sahəsi olan həkkaklıqda böyük nailiyyətlər olduğunu çoxsaylı sənət əsərləri təsdiq edir. Həkkaklar dişli törpülərdən, müxtəlif tip yeyə, burğu, pərgar, ülgü, iskənə və s. alətlərdən istifadə etməklə, qabartma və ya oyma texnikasında nəzərdə tutulan həndəsi, nəbati naxışları və yaxud ərəb əlifbasının kufi, nəsx və süls xətləri ilə kitabələri daş üzərinə həkk edirdilər. (11)

Bəhs etdiyimiz dövrdə toxuculuq Azərbaycanda sənət istehsalında ən geniş yayılmış sahələrdən biri olmaqla ölkə iqtisadiyyatında özünəməxsus yer tuturdu. Bu sənət sahəsi həm şəhər, həm də kəndlərdə mövcud olub, əhalinin geyim və məişət ehtiyaclarının, eləcə də xarici bazarın tələbatının ödənilməsinə yönəlmişdi. Təbriz, Ərdəbil, Marağa, Naxçıvan, Gəncə, Şamaxı, Dərbənd mühüm toxuculuq mərkəzləri idi. XIII-XIV əsrlərdə Təbrizdəki iri karxanaların böyük bir qismini toxuculuq emalatxanaları təşkil edirdi. Toxuculuqda başlıca xammal yerli təsərrüfatlara əsaslanmaqla, heyvan və nəbati mənşəli idi. Yun, ipək, pambıq və kətanın kifayət qədər istehsalı xammala olan tələbatı tam ödəyirdi. Bu isə müvafiq olaraq toxuculuğun şalbaflıq, şərbəflıq və bəzzazlıq kimi sahələrinin inkişafını təmin edirdi. Toxuculuq məmulatı çürüməyə meylli olduğundan arxeoloji qazıntılar zamanı nadir hallarda tapılır. Orta əsrlərdə yun məmulat istehsalında müxtəlif növ xalçalar xüsusi yer tuturdu. Xalçaçılıq qadın sənətinin ən geniş yayılmış növü idi. Azərbaycan qadını üçün xalça-palaz toxumaq ən adi məşğuliyyət növü, keçmiş ailə məişətinin zəruri tərkib hissələrindən biri idi. Azərbaycan xalçaları ölkənin bütün bölgələri üçün ümumi olan səciyyəvi xüsusiyyətlərə malik olmaqla yanaşı, həm də ayrı-ayrı bölgələrə aid məhəlli xüsusiyyətləri ilə də məşhur idi. Bu əsasda tədqiqatçılar Təbriz, Quba-Şirvan, Gəncə-Qazax və Qarabağ xalça tiplərini

ayırırlar. Toxuculuğun inkişafı onunla sıx bağlı olan boyaqçılıq sənətinin də inkişaf etməsinə zəmin yaratmışdı. Boyaqçılıq üçün başlıca xammal təbii minerallar və müxtəlif boya alınan bitki və onların kökləri idi. Arxeoloji qazıntılar zamanı boyaqçılıq izlərinə Şabran şəhər yerində və Canaxır yaşayış yerində XIV-XV əsrlərə məxsus təbəqədə təsadüf olunmuşdur.

Son orta əsrlərdə Azərbaycanda dəriişləmə - dabbaglıq sənəti öz inkişafını davam etdirməkdə idi. Yazılı qaynaqlardan bəlli olur ki, Təbriz və Marağa təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Yaxın və Orta Şərqdə gön-dəri məmulatı istehsalının mühüm mərkəzləri idi. Məlum olduğu kimi, dabbagxanalarda dərinin aşılamaq üçün əhəng quyusu və onun yaxınlığında dərin hovuz olur. Belə bir tikili qalıqları Şabran şəhərinin XIV-XV əsrlərə aid inşaat qatında aşkarlanmışdır. Beləliklə, arxeoloji qazıntıların nəticələri və əldə edilmiş materialların təhlili son orta əsrlərdə sənət istehsalı səviyyəsinin müsəlman Şərqinin həmin çağdakı iqtisadi inkişaf səviyyəsinə uyğun olduğunu və sənətkarlığın ölkə iqtisadiyyatında əhəmiyyətli rol oynadığını söyləməyə imkan verir. Aşkarlanmış əmək alətləri və sənət məmulatı ölkə sənətkarlarının o dövrün texniki nailiyyətlərinə yiyələndiyini, yüksək keyfiyyətli sənət məhsulu istehsal etdiklərini, sənətdaxili ixtisaslaşmanın mövcudluğunu sənədləşdirir. Şəhər sənətkarlıq məhsulu bazar tələbatına uyğun istehsal olunurdu. Kənd tipli yaşayış yerlərində aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələri sənətkarlıqla təkcə şəhər sakinlərinin deyil, həm də müəyyən dərəcədə kənd əhalisinin məşğul olduğunu göstərir. Bəzi sənət sahələri, o cümlədən dulusçuluq, dəmirçilik, toxuculuq, xalçaçılıq kimi sənətlər kənd məskənlərində də fəaliyyətdə olub, əsasən yerli tələbatı ödəyirdi. Tədqiq edilən dövrdə sənətkarlığın inkişaf dinamikasında iki mərhələni ayırmaq olar. XIV-XV əsrlər sənət istehsalının dirçəlişi, ixtisaslaşmanın dərinləşməsi ilə əlamətdar olduğu halda, XVII əsrdə bəzi sənət sahələri istisna edilməklə sənətkarlıqda tənəzzül özünü büruzə verir.

Monqol istilasası Azərbaycanın ticarət əlaqələrini zəiflətdi, onun həcmi minimuma endirdi. Amma, hətta belə bir ağır şəraitdə də ticarət əlaqələri tam kəsilməmişdi. Digər tərəfdən geniş ərazili Elxanilər dövlətinin yaranması xarici ticarət əlaqələrinin intensivliyinə mənfi təsir göstərən gümüş böhranını doğuran siyasi və iqtisadi səbəbləri aradan qaldırmaq üçün zəmin yaratmış oldu. Xarici ticarətin yenidən canlanması XIII əsrin sonu - XIV əsrin əvvəllərinə təsadüf edir.

Bu zaman Hülakular xəzinəyə müntəzəm gəlirin daxil olmasında şəhər sənətkarlığının və ticarətin əhəmiyyətini dərk etməyə başlayır və bu məqsədlə ticarəti, maliyyə sistemini və şəhər həyatını tənzimləyən islahatlar keçirirlər. Xan hakimiyyəti şəhərsalma və ticarətin təşkilatçısı kimi çıxış etməyə başlayır.(10)

Qazan xanın islahatları ölkədə daxili və xarici ticarətin inkişafına güclü təkan verdi. Mövcud zərbxanaların fəaliyyəti intensivləşdi, yeniləri fəaliyyətə başladı. Zərb olunan sikkələr nəinki daxili ticarətin tələbatını ödəyir, həm də beynəlxalq ticarət əlaqələrində rəqabətə dözümlü pul vahidi kimi geniş işlədilirdi. Şəhərlərdə, xüsusilə paytaxt və böyük şəhərlərdə sənətkarlığın canlanması ticarətin inkişafına müsbət təsir göstərirdi. Təbriz, Marağa, Ərdəbil, Naxçıvan, Gəncə, Bərdə, Şamaxı, Dərbənd, Bakı şəhərlərində iri bazarlar fəaliyyət göstərirdi. Paytaxt şəhərlərdə, eləcə də böyük şəhərlərdə bir neçə bazar olurdu.

Daxili və şəhərlərarası ticarətdə canlanma müşahidə edilirdi. Son orta əsrlərə, xüsusilə XIV-XV əsrlərə aid mədəni təbəqə yatımından arxeoloji qazıntılar zamanı mis sikkələrin kütləvi şəkildə tapılması daxili ticarətin kifayət qədər intensiv xarakter daşıdığına sübutdur. Şəhərlər əvvəllər olduğu kimi, yenə də kənd nahiyyəsini sənətkarlıq məmulatı ilə təmin edir, kənd isə öz növbəsində şəhər əhalisini ərzaqla, sənətkarlığı isə xammalla təchiz edirdi. Daxili ticarətin intensiv xarakter daşımada ölkənin təbii-coğrafi şəraiti də müəyyən təsirə malik idi. Ölkədə düzən, dağətəyi və dağlıq rayonların mövcudluğu və onların əhalisinin təsərrüfat məşğuliyyətindəki bəzi ixtisaslaşmalar da ölkədəxili ticarətin inkişafına öz təsirini göstərirdi.

Ölkənin şəhərləri karvan yolları ilə bir-birinə bağlanmışdı. Bəzən bu yollar beynəlxalq ticarət yolları ilə qovuşurdu. Məsələn, Şirvana müxtəlif istiqamətlərdən karvan yolları uzanırdı.

Son orta əsrlərdə Azərbaycan beynəlxalq ticarət yollarının keçdiyi ölkələrdən biri olaraq qalırdı. XIII-XIV əsrlərdə əsas şimal yolu Təbriz və Mərənd şəhərlərindən keçərək Araz çayı sahillərində çatırdı. Başqa bir yol isə Sultaniyyə, Zəncan, Təbriz, Ərdəbil, Mahmudabad, Bakı, Şamaxı şəhərlərindən keçərək Dərbəndədək uzanırdı. Həmin baş yolun bir qolu isə Araz çayının kənarındakı Bəcirəvan, Beyləqan, Lənbəran, Bərdə, Gəncə və Şəmkirə, sonra isə Tiflisə doğru yönəlirdi. Baş yolun ikinci qolu isə Bərdədən Dərbəndə, oradan da şimala gedirdi. Baş qərb yolu Təbrizdən başlayıb Mərəndə, Xoya, Naxçıvana, Dəbilə, oradan isə Ərciş, Malazgird, Ərzurum, Ərzincan, Sivas, Trabzon və Qara dəniz sahillərinə uzanırdı. Bu karvan yolu üzərində XIV əsrin birinci yarısında bir neçə karvansara və körpünün inşası həmin ticarət magistralından istifadənin intensivləşdiyini göstərir.(1)

XIV-XV əsrlərdə Şirvan ipəyinin beynəlxalq ticarətdə rolunun artması, onun həm Avropa, həm də Şərq ölkələrinə ixracı ilə əlaqədar Biləsuvar, Mahmudabad, Şamaxı, Şabran, Dərbənd karvan yolunun əhəmiyyəti daha da artırdı. XV əsrdən etibarən Niyazabad, Şabran, Şamaxı, Təbriz karvan yolu müntəzəm fəaliyyətə başlayır və XVI-XVII əsrlərdə bu yolun fəaliyyəti xüsusilə genişləndirdi. XVI-XVII əsrlərdə Təbriz-Biləsuvar-Mahmudabad-Şamaxı-Şabran-Niyazabad karvan yolu ilə yanaşı, İsfahan-Qəzvin-Rəşt-Astara-Lənkəran-Bakı-Şabran-Dərbənd karvan yolundan da istifadə olunurdu.(5)

Volqa-Xəzər ticarət yolunun yenidən canlanması nəticəsində Şimal ölkələri ilə ticarət əlaqələri bu dövrdə intensivləşir. Xəzər dənizi ticarətində nəzərə çarpan yenilik Şirvanın Qərbi Avropa ölkələri ilə intensiv ticarətə başlaması və bu ticarətdə genuyalı və venesiyalı tacirlərin xüsusi fəallıq göstərməsindədir. Bakı və Dərbənd limanları ilə yanaşı, bu dövrdə Müskür düzündə Niyazabad və Vəlvələçay limanları, onlardan cənubda isə Şabran limanı beynəlxalq ticarətə qoşulmuşdu. XV-XVI əsrlərdə beynəlxalq ticarətdə Bakı və Niyazabad limanlarının rolu xüsusilə yüksəlir. Xəzər dənizinin bu zaman "Bakı dənizi" adlandırılması da məhz şəhərin ticarət əhəmiyyətinin artması ilə bağlı idi.

Volqa-Xəzər ticarət yolu XVI-XVII əsrlərdə xüsusilə fəallaşır və ingilis tacirlərinin bu ticarətdə yaxından iştirakı diqqəti cəlb edir. Bütün son orta əsrlər boyu Təbriz mühüm ticarət mərkəzi olaraq qalırdı. Hətta iqtisadi həyatın tənəzzül keçirdiyi, şəhərlərin aqrarlaşma prosesi başladığı bir dövrdə Təbriz dükan və bazarlarının çoxluğu və zənginliyi ilə səyyah və tacirləri heyrləndirməkdə davam edirdi. Həmin çağda Təbrizdə 15000 dükan fəaliyyət göstərirdi; onun bazarları isə bütün "Asiyada ən böyük bazar idi".

Yazılı qaynaqlardan bəlli olur ki, son orta əsrlərdə Azərbaycanın xarici ticarətində xam ipək, ipək parçalar, toxuculuq məmulatı, neft, zəfəran mühüm yer tuturdu. Şimal ölkələri və Uzaq Şərqlə ticarətin intensivləşməsi ilə yanaşı, Yaxın və Orta Şərqlə ənənəvi ticarət əlaqələri davam etməkdə idi.

Numizmatik materiallar da son orta əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərinin kifayət qədər geniş ticarət əlaqələrinə malik olduğunu göstərir. Məhz XVI əsrin sonlarından Azərbaycana Avropada zərb olunmuş gümüş pullar - talerlər gətirilir. (6)

Artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, gümüş böhranını doğuran siyasi və iqtisadi səbəblər monqol istilasına aradan qalxmış oldu. Gümüş pul sistemi bərpa olundu. XIII əsrin 30-40-cı illərindən etibarən Azərbaycanda gümüş dirhəmlərin zərbinə başlandı. Hülakular dövlətinin yaranmasından sonra ölkədə gümüş pul sistemi tamamilə öz mövqelərini möhkəmləndirdi. Qazan xanın islahatı nəticəsində Hülakular dövlətində vahid sikkə sistemi bərqərar oldu. Qazan xanın islahatı Azərbaycanda şəhər həyatının, xüsusilə də əmtəə-pul münasibətlərinin xeyli canlanmasına təkan verdi. XIV əsrin birinci yarısında Azərbaycanda 35 zərboxana fəaliyyət göstərirdi. Onların çoxunda Hülakuların gümüş, bəzilərinə isə həm də qızıl

sikkələri zərb olunurdu. Daxili bazarın ehtiyaclarını ödəmək üçün xeyli mis sikkə zərb olunurdu. XV əsrin əvvəllərində Azərbaycanın pul sisteminə yeni sikkə tipi - Əmir Teymurun zərb etdirdiyi təngə daxil oldu. Azərbaycanda təngə ilk dəfə Əmir Teymurun özü tərəfindən hicri 805-ci ildə Təbrizdə və Şamaxıda, hicri 806-cı ildə isə Dərbənddə zərb olunmuşdur. Sonradan təngə Azərbaycan feodal dövlətlərinin - Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Şirvanşahlar dövlətlərinin sikkə sisteminin əsasını təşkil etmişdir. Hicri 907-ci il ramazan ayının 2-də (1501-ci il martın 12-də) taxta çıxan Şah I İsmayıl Təbriz şəhərində çəkisi 9,3 q ram olan iri gümüş sikkə zərb etdirdi. "Şahı" adlanan gümüş pulun çəkisi bir misqala (4,68 q-a) bərabər idi. Bir misqalı əsas götürməklə şahının hissələri, yarısı və ya dördüdə biri və ya iki və dörd şahılar zərb olunurdu. Səfəvilər şahıdan başqa "əşrəfi" adlanan qızıl sikkə zərb edirdilər. I Şah İsmayılın Təbrizdə zərb etdirdiyi "əşrəfi"-nin çəkisi 3,5 q-a bərabər idi. Səfəvilərin bir misqala bərabər "əşrəfi" və onun hissələrinin - yarım əşrəfi və onun üçdə birini zərb etmələri də məlumdur.

XVI əsrin əvvəllərində Şirvanda "qazıbəyi" adlanan sikkələrdən də istifadə olunurdu. Səfəvilər dövlətinin sikkə sistemində əsaslı dəyişikliklər I Şah Abbasın islahatı nəticəsində baş vermişdir. Bu zamandan etibarən sikkə sisteminin əsasında yeni sikkə tipi - "abbasi" dururdu. Bakıda, İçərişəhərdə aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində son orta əsrlərə aid mədəni təbəqədən tapılmış numizmatik materiallar gümüş və mis sikkələrdən ibarətdir. İçərişəhərdən tapılmış digər dəfinə daha zəngin olub, XV-XVI əsrlərdə Şamaxıda, Ərdəbildə, Təbrizdə, Qəzvində, Erbildə, Kirmanda və Kaşanda zərb edilmiş 3271 gümüş sikkədən ibarət idi.(7)

Ümumiyyətlə, arxeoloji tədqiqatlar zamanı əldə olunan numizmatik materiallar Hülaku, Qızıl Orda xanlarının, Teymurilərin, Cəlairi, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sultanlarının, Şirvanşahların, Səfəvilərin zərbxanalarında zərb olunan mis və gümüş sikkələrin son orta əsrlərdə Azərbaycanın pul dövriyyəsində başlıca rol oynadığını göstərir.

Ədəbiyyat

- 1.Bünyadov T.Azərbaycan arxeologiyası öçerkləri.Bakı 1960.
- 2.Göyüşov R.Azərbaycan arxeologiyası.Bakı 1986.
3. Göyüşov R.Martınov A.SSRİ arxeologiyası.Bakı 1990
- 4.Hüseynov M. Azərbaycan arxeologiyası.Bakı 1975.
5. Hüseynov M.İsmayilov O.Quliyev N. Azərbaycan arxeoloji abidələri.B.1981.
- 6.Məmmədov A. Arxeologiya və etnoqrafiya. Bakı 2008.
- 7.Cəfərov Ə. Azərbaycanın ilk sakinləri. Bakı 2004.
8. Azərbaycan arxeologiyası.VI cild. . Bakı 2008.
9. Vəli Baxşəliyev. Azərbaycan arxeologiyası (Ali məktəblər üçün vəsait). c.Bakı.Elm 2007.
- 10.İradə Avşarova. Qənirə Pirquliyeva. Qafqaz arxeologiyası. Dərslik. Bakı 2010.
- 11.M.Nemətova.Azərbaycanın epiqrafik abidələri.Bakı 1987.

ТОРГОВЫЕ И МАСТЕРОВЫЕ ОТРОСЛИ В СРЕДНЕВЕКОВОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ ВЛИЯНИЕ НА МИРОВУЮ КУЛЬТУРУ

Алиев Араз Боран оглы, Алиева Хиджран Насир кызы
Резюме

В статье рассматриваются достижения в области ремесленничества во второй половине XIII и XVII веках в Азербайджане, политическая ситуация, препятствующая его развитию, объединение мастеров вокруг профессиональных организаций,

известных как «аснаф», «мохтериза». "озан" и влияние на развитие ремесла затронуты в статье. Освещены торговые пути и связи.

CRAFTS AND TRADE AREAS THAT COULD INFLUENCE WORLD CULTURE IN MEDIEVAL AZERBAIJAN

Aliyev Araz Boran, Aliyeva Hijran Nasir gizi

Summary

In the article, the achievements in the field of craftsmanship in the second half of the 13th century and the 17th century in Azerbaijan, the political situation that hinders its development, the union of craftsmen around the professional organizations known as "asnaf", "mohteriza", "ozan" and the impact on the development of craftsmanship are touched upon in the article. trade routes and connections are highlighted.

Rəyçi: dosent Baxış Ələsgərov

İctimai, təbiət fənləri və onların texnologiyası kafedrasının 29. 05 2024-cü iltarixli iclasın 10 sylv protokolu

Daxil olma tarixi 12 sentyabr 2024-cü il

УДК 94(479.24)

ОБРАЗОВАНИЕ ВЗРОСЛОГО НАСЕЛЕНИЯ В 1918-1920-М ГОДАХ

доцент Алиева Гюлара Алван кызы
Гянджинский Государственный Университет
gularaalvan@mail.com

Аннотация: Правительство молодой Азербайджанской Республики уделяло огромное внимание созданию школ для взрослых, не умеющих читать и писать. С 1 ноября 1919-го года при Михайловском высшем начальном училище были открыты вечерние курсы для взрослых и детей. При организации курсов для взрослых органы просвещения уделяли главное внимание коренному населению. С 15 марта 1920-го года в здании 7-го начального училища Минпросом были открыты вечерние курсы для мусульман, куда привлекались и азербайджанские женщины. С 1 апреля 1920-го года открылись вечерние женские курсы. Курсовое обучение распространялось и на уезды Республики. В этот период времени значительный вклад в развитие образования взрослых вносили азербайджанские культурно-просветительные, а также кооперативные общества. Организаторами курсов в основном являлась группа лиц, получивших специальное образование в различных учебных заведениях. На курсах предполагалось проходить отдел лингвистики, историко-географический отдел, юридический отдел.

Açar sözlər: təhsil, məktəb, maarif, hökumət, müəllimlər, yaşlı, kadr siyasəti

Ключевые слова: образование, школа, просвещение, правительство, учителя, взрослый, кадровая политика

Keywords: national education, school, education, government, teacher, adult, personnel policy

Правительство молодой Азербайджанской Республики уделяло внимание созданию школ для учебы взрослых. Одним из старейших учебных заведений этого типа была Бакинская Воскресная школа, существовавшая уже в течении 25 лет. Она обслуживала духовные запросы главным образом взрослого рабочего населения, лишившегося возможности в свое время получить образование. Ещё с 1894 года этой школе отпускалось Думой пособие в размере 1000 рублей в год [7]. 4 февраля 1919-го года на очередном заседании Думы было решено выдать Воскресной школе пособие в размере 5000 рублей [7].

С 1 ноября 1919-го года при Михайловском высшем начальном училище были открыты вечерние курсы для взрослых и детей, здесь функционировали следующие группы: 1) для безграмотных; 2) для желающих пройти программу высших начальных училищ с французским и немецким языками или без них; 3) педагогические классы; 4) подготовка на звание аптекарского ученика, подготовка в учительские институты, семинарии, техническое училище, военное училище, мореходные классы, школу судовых механиков, фельдшерскую школу, школу телеграфа, железнодорожные курсы и во все классы учебных заведений города, а также занятия с неуспевающими учениками; 5) подготовительные занятия для поступающих на бухгалтерские курсы; 6) специальный отдел для рабочих: геометрическое черчение в применении его к техническим работам [8].

Образовательные цели ставил перед собой и Центральный Рабочий клуб города Баку, функционирующая при нем курсовая комиссия наметила 3 типа курсов сроком

обучения от 2 месяцев до I семестра, а для технических курсов и менее двух месяцев [1]. В Бакинском мореходном училище организовались лекции по истории и физике, а также курсы грамоты, общеобразовательные и технические. К тому времени около 200 членов Союза моряков записались на эти курсы.

Союз городских служащих также организовал запись на различные курсы. Его делегат просил предпринять что-либо для рабочих-азербайджанцев городского обоза. Для городских служащих 22 марта 1919-го года открылись курсы грамоты в помещении общества «Кооперативных столовых» [1].

При организации курсов для взрослых органы просвещения главное место отводили коренному населению. С 15 марта 1920-го года в здании 7-го начального училища Министерством просвещения были открыты вечерние курсы для мусульман. На эти курсы принимались как грамотные, так и неграмотные азербайджанцы [1]. Также следует отметить, что привлекались к ним и азербайджанские женщины. 24 марта 1919-го года состоялось торжественное открытие курсов для них при Азербайджанской национальной гимназии, на открытии которого присутствовали 120 женщин. Торжество открыла Сара ханум Хурамович. От имени крымских татарок выступила Шафига ханум Гаспринская. Затем выступила Ханифа ханум Меликова. Выступающие женщины выразили уверенность, что курсистки начатое ими дело доведут до конца [1]. Здесь занятия проводились 3 раза в неделю, курсы были разделены на 3 группы: для неграмотных, для малограмотных и для грамотных, где изучали национальную литературу, историю и другие предметы [1]. Их занятия в 1920 году посещали 200 студенток. Руководила курсами Г.Х.Усубова [1]. С 1 апреля 1920-го года открылись вечерние женские курсы. Сюда в качестве учителей также были привлечены вызванные из Турции специалистки Они согласились вести занятия на курсах бесплатно. Занятия проходили в помещении 2-ой женской тюркской школы [1]. В этой же школе, а также в I-ой городской школе стали действовать женские курсы рукоделия и грамоты. Все преподавательницы были женщины-мусульманки [1].

В этот период времени культурно-просветительным отделом министерства труда также были открыты бесплатные курсы грамотности для рабочих в Балаханы, на Баилове, в Черном городе. Занятия здесь велись на тюркском языке, а также к преподаванию привлекались учителя народных школ [1].

Следует отметить, что из одной из проблем была нехватка технически подготовленных мастеров различных отраслей производства. Преподавание в существующих технических курсах велось на русском языке. Поэтому рабочие азербайджанской национальности не посещали их. Учитывая этот факт, Министерство Национального Просвещения постановило открыть с 1 ноября 1919-го года в Баку технические курсы для рабочих-азербайджанцев с преподаванием на их родном тюркском языке. На их содержание министерством было выделено 32.400 рублей из средств, ассигнованных на содержание педагогических курсов [10]. Курс был рассчитан на 20 месяцев. На этих курсах обучались около 200 человек [2]. В первом семестре изучались тюркский язык, арифметика, алгебра, геометрия, физика, механика, химия, во II и III семестрах – промышленное дело, электричество и предметы не по специальности. В IV семестре курсы делились на машиностроительный и электротехнический отделы, на последних двух курсах давались практические уроки. Предполагалось, что для слушателей будут созданы специальная мастерская и электрическая станция [3].

При гимназии «Иттихад» Союз тюркских учителей открыл для взрослых курсы

тюркского, персидского и русско- го языков [3]. Курсовое обучение распространялось и на уезды молодой Азербайджанской Республики. С 15 сентября 1919 года в таких городах как Гянджа, Шуша, Нуха, Загатала, Лянкяран, Газах были открыты вечерние курсы по тюркскому языку для взрослых.

В Лянкяране также организовывались вечерние курсы грамоты: азербайджанские, русские и армянские. В них обучались неграмотные и малограмотные дети с 12 до 16 лет и взрослые [11].

Кроме того, организовывались вечерние курсы для азербайджанцев в Джавадском уезде: Сальяне, Петропав- ловке, Хылы, Гарадонлу. Подспорьем для учащихся должны были служить народные библиотеки-читальни. Они функционировали в Лянкяране, Сальяне, Пришибе, Петропавловске. Всего на библиотеки расходовалось 100 тыс. рублей в год, а на районные педагогические музеи 40 тыс. рублей в год [9].

В 1918-1920-ом годах значительный вклад в развитие образования взрослых вносили азербайджанские культурно- просветительные общества. В этот период времени в Баку открылось культурно-просветительное общество «Тюрк-оджагы». Главной целью его являлось сближение и культурная связь османских и азербайджанских тюрков. Устав этого общества соответствовал уставу такого же общества в Стамбуле. В первые же дни в общество записалось несколько тысяч человек, что свиде- тельствовало о симпатии азербайджанцев к Турции [4].

3 мая 1919 г. состоялось учредительное собрание членов общества иранских подданных, проживающих в Баку - «Иран Маариф джамияты». Председателем был Аждар Ализаде. Основной целью общества было то, чтобы содействовать широкому распространению грамотности среди персидско-подданных как школьного так и взрослого возраста [12].

Различные образовательные курсы для взрослого населения открывались также кооперативными обществами. Собрание мусульманских кооперативов в Балаханы поста- новило открыть школу грамотности для взрослых, состоя- щую из двух групп. В первой группе в основном предполагалось преподавание арифметики и тюркского языка, а во второй - тюркского языка, арифметики, географии и истории азербайджанского народа. В школу принимались лица с 17 лет. Следует отметить, что обучение тут было бесплатным [6].

Тюркским отделом союза потребительских обществ «Кооперация» были открыты для мужчин азербайджанцев курсы грамоты. Помимо общеобразовательных предметов на курсах преподавались гигиена, давалось краткое понятие о кооперации. Занятия проходили в помещении 3-го высшего начального училища [5]. Такие же курсы функционировали и для женщин-азербайджанок [5].

Предполагалось восстановить одногодичные подготовительные женские курсы общества «Наша школа» [5]. Также предполагалось открытие в Баку двухгодичных «Курсов востоковедения». Организаторами курсов в основном являлась группа лиц, получивших специальное образование в различных учебных заведениях, на курсах предполагалось проходить отдел лингвистики-тюркский язык, научный анализ грамматики тюркского языка, методика преподавания восточных языков, персидский язык; историко-географический отдел-история Востока, история тюркских народов, восточная археология, география стран Востока;юридический отдел-основы мусульманского права, основы международной торговой полити́ки [5].

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan, 1919, 19 (6) fevral, 1919, 19 (6) mart, 1920, 17 mart, 1919, 28 oktyabr, 23 oktyabr, 1920, 10 fevral, 31 mart, 19 mart, 1919, 11 dekabr
2. Адрес-Календарь, с. 58
3. Azərbaycan, 1920, 3 fevral, 1919, 25 (12) fevral.
4. Azərbaycan, 1918, 8 oktyabr (25 sentyabr), 1919, 4 may
5. Azərbaycan, 1920, 10 fevral, 21 aprel, 1919, 28 iyun, 1920, 9 mart
6. Бакинское слово, 1920, 9 января.
7. ГААР, ф. 1046, оп. 9, д. 3, л. 48. л. 63
8. Голос России, 1919, 7 ноября
9. ГААР, ф. 55, оп. 1, д. 1, л. 36., ф. 53, оп. 1, д. 15, л. 32, 32
10. Знамя труда, 1919, 4 ноября
11. Знамя труда, 1919, 3 сентября
12. Голос России, 1919, 12 ноября

1918-1920-Cİ İLLƏRDƏ YAŞLI ƏHALİNİN TƏHSİLİ*Əliyeva Gülarə Əlvən qızı***Xülasə**

Gənc Azərbaycan dövlətinin hökuməti ilk günlərdən yazıb oxumağı bilməyən orta yaşlı əhali üçün məktəblərin açılmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Belə ki, 1919-cu il noyabrın 1-dən Mixaylovsk ali ibtidai məktəb nəzdində böyüklər və uşaqlar üçün axşam kursları təşkil edildi. Kursların təşkilində əsas diqqət yerli əhaliyə ayrılırdı. 1920-ci il martın 15-dən 7-ci ibtidai məktəbin nəzdində Maarif Nazirliyi tərəfindən müsəlmanlar üçün axşam kursları təşkil edildi. Bu kurslara qadınlar da cəlb edilirdi. Artıq 1920-ci il aprelin 1-dən axşam qadın kursları da fəaliyyətə başladı. Bu siyasət Azərbaycanın bölgələrində də tətbiq olunmaqda idi. Orta yaşlı əhalinin maariflənməsi işində mədəni-maarif və kooperativ cəmiyyətləri də xüsusi aktivlik nümayiş etdirirdilər. Kursların təşkilatçıları əsasən müxtəlif təhsil ocaqlarında xüsusi təhsil almış bir qrup insan idi. Bu prosesdə linqvistik, tarix-coğrafiya, hüquq bölmələrinin tədrisi nəzərdə tutulurdu.

THE EDUCATION OF ADULT POPULATION IN 1918-1920 YEARS*Aliyeva Gulara Alvan***Summary**

The government of the young Azerbaijan Republic paid great attention to the creation of a school for adults who could not read and write. Since November 1, 1919, evening courses for adults and children were opened at the former Mikhailovsky Primary School. When organizing courses for adults, the Education authorities paid special attention to the indigenous population. Since March 15, 1920 in the building of the 7th primary school, the Ministry of education opened evening courses for Muslims, where Azerbaijani women were also attracted. Since April 1, 1920, evening courses for women were opened, and course training was also extended to the districts of the republic. During this period of time, Azerbaijani cultural and educational societies, as well as cooperative societies, made a significant contribution to the development of adult education. The organizers of the courses were mainly a group of people who received specialized education in various educational institutions on courses. It was supposed to take the linguistics department, the historical and geographical department, the legal department.

*Rəyçi: dosent Asif Cavadov**Azərbaycan tarixi kafedrasının 16 sentyabr 2024-cü il tarixli iclasın 01 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 17 sentyabr 2024-cü il*

UOT:94.

**İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA BEYNƏLXALQ
MÜNASİBƏTLƏRİN XARAKTERİ (1946-1960-cı illər)**

dosent Hüseyn Bəxtiyarlı
Gəncə Dövlət Universiteti
huseyn.bextiyarli75@bk.ru

Xülasə: *Məqalədə qeyd edilən illərdə beynəlxalq münasibətlərin xarakteri məsələsi araşdırılır. Göstərilir ki, beynəlxalq ziddiyyətlər hələ də gərgin olaraq qalırdı. Dünya faktiki olaraq iki sistemə bölünmüşdü. Müxtəlif bloklar yaranmış və qarşılıqlı güclənmişdi. Kapitalizm və sosializm sistemlərinin hökmranlıq uğrunda mübarizəsi başlanmışdı. Qərbi ölkələri sürətlə silahlanmaya keçmişdi. Sovet İttifaqı heç də bundan geri qalmırdı. Elmi mübarizə yeni müstəviyə daxil olmuşdu. Hər iki tərəf elmin inkişafına böyük kapital ayırırdı. Bunun nəticəsində yüksək elmi nailiyyətlər əldə edilirdi.*

Açar sözlər: dünya, siyasət, müharibə, iqtisadi, beynəlxalq

Ключевые слово: мир, политика, война, экономическое, международная

Key words: world, politics, war, economic, international

Müharibənin başa çatmasından dərhal sonra dünyanın siyasi xəritəsində ciddi dəyişikliklər yarandı. İmperializmin müstəmləkə sistemi dağıldı ki, bununla müstəqil dövlətlər meydana gəldi. Beynəlxalq məsələlərdə iki istiqamət formalaşdı. Bir tərəfdən ABŞ-ın başçılıq etdiyi müttəfiq dövlətlər, digər tərəfdən isə SSRİ və onu diqtəsi ilə yaradılan dövlətlər qrupu. Ümumiyyətlə, iki sistem arasında qarşılıqlı etimatsızlıq şəraitində hökm sürürdü. Belə şəraitə Paris sülh konfransının qərarları qisməndə olsa son qoydu.

1946-cı il martın 5-də Britaniyanın Baş Naziri U. Çerçillin Missuri ştatının Fulton şəhərində yerləşən Vestminster Kollegində nitqi yeni konfliktlərin əsasını qoydu. Soyuq müharibənin Avropada ilk böhranı 1948-ci ilin iyununda Berlin məsələsi ilə əlaqədar oldu.

1947-ci il martın 12-də Trumenin konqresə müraciət etdi. Konqres prezidentin təklifini qəbul edərək Yunanıstan və Türkiyəyə yardım edilməsinin zəruriliyini bildirdi. Beləliklə, hər iki dövlət ABŞ tərəfindən 400 mln dollar məbləğində yardım ayırdı. Qeyd etdiklərimizə dair məsələlər internet resursunda öz əksini tapmışdır (6).

Müharibənin səfalətini yaşamış Avropa çox ağır bir qışdan çıxmışdı. Avropa ölkələrində dövrəli valyutaya satıla bilən mallar yox dərəcəsi idi, əlavə olaraq bu ölkələrin çoxundakı sosial-demokratik iqtidarlar liberal fikirli iqtisadçıların irəli sürdüləri ağırverici bərpa tədbirlərini qəbul etmək niyyətində deyildilər. Əlbəttə, humanitar sahədə islahatlar həyata keçirməklə yanaşı, kommunizmin qərbə doğru yürüşünün qabağını alan əks addımlara ehtiyac duyulurdu.

Belə bir anda Birləşmiş Ştatlar Avropa dövlətlərinə 20 milyard dollarlıq yardım təklif etdi. Ancaq bir şərtlə ki, Avropa dövlətləri bu yardımdan istifadəni çevik, planlı, həm də müştərək şəkildə həyata keçirsinlər. Avropa dövlətləri ilk dəfə idi ki, bir-biri ilə sıx şəkildə əməkdaşlıq qurmaqla, vahid iqtisadi qurum kimi fəaliyyət göstərəcəkdilər. Marşall həm də Sovet İttifaqına, eləcə də onun Şərqi Avropadakı müttəfiqlərinə də yardım təklif etdi. Fəqət, Stalin bu proqramı bir fənd kimi qəbul edərək bu yardımdan boyun qaçırdı. Stalinin mənfi cavabı ola bilsin bu planın Konqresdə qəbul olunmağında həlledici əhəmiyyət daşıdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Marşall planı amerika iqtisadiyyatına da xeyir gətirdi. Çünki Avropa dövlətlərinə yardım şəklində ayrılan pullar məhz Birləşmiş Ştatlarda istehsal olunan məhsulların alınmasına xərclənməli idi və həmin məhsullar amerika ticarət gəmilərində Atlantik okeanın o tayından bu tayına daşınmalı idi. Bu plan həqiqətən öz işini gördü. Artıq

1953-cü ilə qədər Birləşmiş Ştatlar Avropa iqtisadiyyatına 13 milyard dollar köçürmüşdü, elə bununla da Avropa iqtisadiyyatı doğrudan da dirçəlmiş oldu. Bundan əlavə, həmin proqram Qərbi Almaniyanı da əhatə edirdi ki, ölkənin qərb hissəsi yenidən Avropa işbirliyinə qatılmış oldu. (Planda yalnız iqtisadi yardım nəzərdə tutulmuşdu. Koreya müharibəsi qurtarana qədər hərbi sahədə yardım göstərilmirdi). Bu kimi məsələlərə Ennio Di Holfo. The history of international relation.1918-1993.

Ekterinburq. 1998. Part 1-2.kitabında rast gəlmək olar (4).

Avropanın bərpasından əlavə Marşall planı başqa bir Şuman planını da həyata keçirməyə imkan qazandırdı. Şuman planının nəticəsində öncə "Avroatom", "Kömür və polad birliyi" sonradan isə "Ümumi bazar" yaranmış oldu. Beləliklə, Şuman planı Avropanı inkişaf etdirərək sonradan onun iqtisadi-siyasi cəhətdən tərəqqisinə və birliyinə zəmin yaratdı.

Stalin Qərblə iqtisadi integrasiyanın Şərq Blok ölkələrinin Sovet nəzarətindən qaçmasına imkan verəcəyinə inanırdı və ABŞ-nin Avropaya tərəf yönəlmiş birləşməsinə satın almağa çalışırdı. Buna görə Stalin Şərq Bloku ölkələrinə Marşal Planı yardımı almağa mane oldu. Sovet İttifaqının Sovet subsidiyalı və mərkəzi və şərq Avropa ilə ticarəti cəlb etdiyi Marşal Planına alternativ olaraq, Molotov Planı (daha sonra 1949-cu ilin yanvarında Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası olaraq təsis edildi) olaraq tanındı. Stalin yenidən qurulan Almaniyadan qorxurdu; Müharibədən sonrakı Almaniyaya dair fikri Sovet İttifaqı üçün hər hansı bir təhlükə yarada bilmək və ya yenidən qurmaq imkanını özündə ehtiva etməmişdir. 1948-ci ilin əvvəlində "müxtəlif elementləri" gücləndirmək barədə aşağıdakı məlumatlar, Sovet əməliyyatçıları Sovetlərin demokratik quruluşları saxlamağa icazə verdiyi yeganə Şərq Bloku olan Çexoslovakiyada dövlət çevrilişi etdilər. Zərbənin ictimai vəhşiliyi, Qərbin güclərini bu anadək baş verən hər hansı bir hadisədən daha çox şoka saldı, müharibənin baş verəcəyinə dair qısa bir qorxu ilə hərəkət etdi və Birləşmiş Ştatlar Konqresindəki Marşall planına qarşı çıxan müxalifətin son vizitlərini süpürdü.

1948-ci il martın 17-də Brüsseldə Böyük Britaniya, Fransa, Belçika, Niderland və Lüksemburq arasında Qərb İttifaqı yaradıldı. Bundan sonra ABŞ-in rəhbərliyi altında böyük hərbi blok yaratmaq üçün şərait formalaşdı. 1949-cu il aprelin 4-də Belçika, İslandiya, Danimarka, Kanada, Lüksemburq, Niderland, Norveç, Portuqaliya, İtaliya, Böyük Britaniya, Fransa və ABŞ-in Xarici İşlər Nazirləri Vaşinqtonda Şimali Atlantika Bloku təşkilatına dair sənədi imzaladılar.

Göstərilən faktlara Paul R. Viotti, Mark V. Kauppi. International relations and World Politics. New- Jersey 2001. kitabında toxunumudur (5).

1948-ci il aprelin 30-da Kolumbiyanın paytaxtı Boqatoda IX Amerika ölkələrarası konfrans iştirakçıları Amerika Dövlətləri Təşkilatının nizamnaməsi təsdiq etdilər və bu nizamnamə 1951-ci il dekabrın 13-də qüvvəyə mindi. Bu faktlara Всемирная история М.1997. kitabında yer verilmişdir (2).

İkinci dünya müharibəsindən sonra Almaniyada faşizmin, SSRİ-də bolşevizmin təcrübəsindən ibrət dərsi alan sosial demokratlar real siyasətə keçdilər. Onlar marksizmdən uzaqlaşaraq hüququ dövlətin daimi qiymətliliyini tanımalı oldular. 1951-ci ildə təşkil edilən və 42 sosialist və sosialistdemokrat partiyasını birləşdirən Sosialist İnternasionalının qəbul etdiyi Frankfurt bəyannaməsində demokratik sosializmin başlıca dəyərləri öz əksini tapmışdır. Bu bəyannamədə Avstriya Sosialist partiyasının 1958-ci ildə qəbul etdiyi proqramında və Almaniya sosial-demokrat partiyasının 1959-cu il Hodesberq proqramında irəli sürülən başlıca müddəalardan, məsələn, proletariat diktatuarası, sinfi mübarizə, xüsusi mülkiyyət, istehsal vasitələrinin ictimailəşdirilməsi və s. müddəalardan imtina edilmişdi. 80-ci illərin sonuna qədər sosialdemokratların bütün milli dəstələri bu yolu qəbul etdilər. İkinci dünya müharibəsindən sonra bir sıra səbəblər üzündən liberal partiyalar Qərbi Avropada arxa plana

keçsə də ABŞ-da demokratlar partiyası sosial islahatların başlıca aparıcısı rolunu qoruyub saxladı. Mühafizəkar sosial-siyasi qüvvələrin böyük bir hissəsi sosial islahatların zəruriliyini dərk etdilər. ABŞ-da ikinci dünya müharibəsindən sonra mühafizəkarlar hakimiyyətdə olduqları bütün dövrlərdə müəyyən dəyişikliklərlə sosial yardımı və dövlətin müdaxiləsi proqramını qoruyub saxladılar və bəzən onu inkişaf etdirdilər.

40-cı illərin sonundan 60-cı illərədək Qərbdə barışdırıcı mühafizəkarlar, Liberallar və sosial-demokratlar arasında dövlət müdaxiləsinin prinsipləri məsələsində özünəməxsus razılıq (konsensus) yarandı. Bütünlükdə bu dövrdə sosial islahatçılıq, keynsianizm prinsipləri dövlət müdaxiləsində ən yüksək xəyali nöqtəsinə çatdı.

Qərb ölkələrinin müharibədən sonrakı iqtisadiyyatının əlamətdar xüsusiyyətlərindən biri onun 50-60-cı illərdə coşğun inkişafı idi. Bu illərdə iqtisadiyyatın inkişafının illik orta artımı 1870-1950-ci illərə nisbətən Almaniyada 4 dəfə, Yaponiyada və Fransada 2 dəfədən çox, Böyük Britaniyada, demək olar ki, iki-qat yüksəlmişdi. "Marşall planı", beynəlxalq ticarətin inkişafı, dünya ticarətini li-bəralaşdırmaq xəttinin götürülməsi Qərb ölkələrinin belə dinamik inkişafına təkan verən amillərdən idi. Qərbi Avropada integrasiya başlandı. Nəticədə ixrac görünməmiş dərəcədə artdı. Məsələn, AFR-də 1948-1960-cı illərdə ixracın illik artımı 16,2 % olmuşdu. Beləliklə, xarici siyasət iqtisadiyyatın inkişafı stimulu oldu. İqtisadi inkişaf illəri ucuz neft erası ilə eyni vaxta düşdü. Müharibədən sonra İran körfəzində dünyanın ən iri neft ehtiyatlarının intensiv istismarı başladı. Onun aşağı maya dəyəri, yüksək keyfiyyəti və hasilatın külli həcmi enerji təchizatı sahəsində yüngül situasiya yaratdı. Neft kömürü sıxışdırmağa, istehsal xərclərini azaldıb istehsalı daha çox stimullaşdırmağa başladı. Hər cür iqtisadi inkişafın mühüm şərti investisiyalar, kapital yatırımıdır. Onların inkişaf sürəti bu dövrdə ən böyük əhəmiyyət kəsb etdi. Onların səviyyəsi 50-60-cı illərdə sənaye inkişafının öz xarakteri ilə də müəyyən olunurdu. Müharibə dövrünün bir çox elmi və texniki ixtiralarının tətbiqi əsasında sənayenin keyfiyyətə yenidən qurulması, televizorlar, tranzistor qəbuledicilərinin, yeni rabitə vasitələrinin, plastik kütlələrin və süni liflərin kütləvi hazırlanması başladı, reaktiv aviasiya və atom energetikası meydana çıxdı. "Soyuq müharibə" hərbi sənayenin inkişafını stimullaşdırdı. İqtisadi inkişafı təmin etmək Qərb ölkələrinin siyasəti idi, onlar investisiyaları şirnikləndirərək, istehlak tələbatını stimullaşdıraraq ona fəal kömək edirdilər. Elm və texnikanın inkişafı İkinci dünya müharibəsindən sonra kənd təsərrüfatının da sürətli inkişafına səbəb oldu. Seleksiya və heyvandarlıq inkişaf etdi. Qarışıq iqtisadiyyat adlanan iqtisadiyyat qəti olaraq yaranmış oldu. Burada mülkiyyətin xüsusi kollektiv və dövlət formaları üzvi sürətdə birləşirdi. İqtisadiyyatın bütöv sahələrinin, məsələn, daş kömür və dəmir yol nəqliyyatı və digər ayrı-ayrı iri müəssisələrin milliləşdirilməsi hakimiyyətdə sosial islahatçıların və sosial demokratların olduğu şəraitdə iri dövlət bölməsinin yaranması ilə nəticələndi. Avropanın qabaqcıl ölkələrində o sənayenin 20-25 %-ni təşkil etdi. İqtisadi sahədəki müvəffəqiyyətlər firavanlıq dövlətinin mexanizminin və əsas institutlarının qəti olaraq formalaşması üçün şərait yaratdı. Bu sahədə mərkəzi yeri əhalinin varlı olmayan təbəqələrinə sosial yardım proqramı, iş yerlərinin təşkili, təhsil, səhiyyə və sosial təminat sisteminin müdafiəsi tuturdu. Əmək və kapital arasındakı münasibətlərə dövlətin müdaxiləsi başlıca əhəmiyyət kəsb edirdi. Dövlət orqanları mübahisəli məsələlərdə arbitraj rolunu oynayır, həmkarlar ittifaqları ilə sahibkarlar arasında kollektiv müqavilələr bağlanmasına nail olmağı öz vəzifələri hesab edirdilər. Dövlət, həmçinin, bütün vətəndaşlarının sosial ehtiyaclarını təmin etməyi öz öhdəsinə götürürdü. Dövlətin siyasəti əhalinin geniş təbəqələrinin həyat səviyyəsini təminatlı təbəqələrin həyat səviyyəsinə yaxınlaşdırmağa yönəldilmişdi. Burada əsas məqsəd həyatın bütün mühüm sahələrinə sosial xidmət təqdim etməklə sosial ədalətsizliyi azaltmaq idi. Bunlar uşaqlara qayğı göstərmək, pulsuz məktəb təhsili, qocalığa görə təqaüd təminatı, işsizliyə və əmək

qabiliyyətini itirməyə görə müavinətdən ibarət idi. Bunun ən gözəl ifadəsini Danimarka, Norveç, İsveçdə öz reallığını tapan “Skandinaviya və ya İsveç sosializm modeli” ndə görmək olardı. Bu modelin əsas əlamətləri yüksək səmərəli iqtisadiyyatın təşkil edilməsi, bütün əmək qabiliyyətli əhəlinin işlə təmin edilməsi, yoxsulluğun ləğvi, dünyada ən inkişaf etmiş sosial təminat sisteminin təşkili; savadlılıq və mədəniyyətin yüksək səviyyəsi idi. Yeni modeli bəzən “funksional sosializm” də adlandırırlar. Bu ondan irəli gəlirdi ki, belə demokratik dövlətlərdə milli gəlirin yenidən bölgüsü ən çox sosial ədaləti təmin etmək məqsədi daşıyan funksiyaya həyata keçirir. SSRİ və digər sosialist ölkələrinin nəzəriyyədə irəli sürdüyü prinsiplər əslində Qərbi Avropa və Şimali Amerikada daha səmərəli həyata keçirilmişdi. Bu ölkələrdə həyata keçirilən tədbirlər iqtisadi, sosial siyasi xarakterli problemlərin həllində mühüm rol oynadı. Məşğulluq, mənzil tikintisi, kənd təsərrüfatı qiymətlərinin müntəzəm aşağı salınması, işsizlərə yardım edilməsi, qocaların və əmək qabiliyyətini itirənlərin pensiya təminatı problemlərinin həll etmək üçün dövlətdən istifadə Qərbin inkişaf etmiş ölkələrinin hakim dairələrinə imkan verdi ki, sosial münaqişələrin kəskinliyini zəiflətsin. Bütün bunlarla bərabər, böhran kapitalist həyat tərzinin gündəliyində həmişə qalır. Bir çox ölkələrdə sosial münaqişələr özünü tətillər, münayişlər vasitəsilə büruzə verir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İkinci dünya müharibəsindən sonrakı ilk onilliklərdə İtaliya, Fransa və bir sıra kapitalist ölkələrində kommunist partiyaları sosial və daxili siyasi inkişaf meyilləri və prosesinə öz böyük təsirini göstərmişdi. Onların təsiri altında hakim dairələr XX əsrin 50-60-cı illərində bu ölkələrdə sosial qanunvericilik, milliləşmə, dövlətin nəzarətedici və tənzimləyici funksiyasının genişlənməsi haqqında qərarlar qəbul etmişdilər. Lakin, SSRİ-nin və dünya sosializm siseminin 80-90-cı illərdə dağılması nəticəsində kommunist partiyaları dünyanın inkişaf etmiş zonalarında ictimai-siyasi arenadan yoxa çıxmış oldu.

1955-ci il mayın 11-14-də Varşavada səkkiz sosialist dövlətinin müşavirəsi keçirildi. Müşavirənin sonunda imzalanan sənədlər 20 il müddətinə nəzərdə tutuldu. Müqavilə 1955-ci il iyunun 4-də qüvvəyə mindi. 1957-ci il yanvarın 5-də ABŞ prezidenti D. Eyzenhauer Yaxın və Orta Şərq ölkələrində Birləşmiş Ştatların siyasəti haqqında xüsusi məktubla konqresə müraciət etdi. Eyzenhauer doktorinası Yaxın və Orta Şərqdə yeni siyasi şərait yaratdı. Bununla regionda ABŞ-SSRİ qarşıdurması gücləndi. Qeyd edilən müəllif və digər kitablarda əks olunmuşdur (1;3).

XX əsrin ikinci yarısı üçün iqtisadi və siyasi əməkdaşlığın artması meyli səciyyəvi cəhətlərdən idi. O, hər şeydən əvvəl beynəlxalq dövlətlərarası və qeyri hökumət təşkilatlarının yaranmasında özünü göstərdi. Müharibədən sonrakı dövrdə onların sayı 2,5 minə yaxın idi. İkinci dünya müharibəsindən sonra BMT və NATO təşkil edildi. AİB, QİYŞ və Varşava Müqaviləsi Təşkilatı və s. yaradıldı.

İqtisadi Əməkdaşlıq və İqtisadi İnkişaf Təşkilatı (İƏİT, 1967) Amerika Dövlətləri

Təşkilatı (ADT, 1948), Neft İxrac edən ölkələr Təşkilatı (NİÖT, 1960), İslam Konfransı Təşkilatı (İKT, 1969), Cənub-Şərqi Asiya dövlətləri Assosiasiyası (ASEAN, 1967) və s. dövlətlər qrupu, ümumdünya və yerli təşkilatlar beynəlxalq münasibətlərdə çox mühüm rol oynayırlar. Bunlarla yanaşı müxtəlif ölkələrin siyasi partiya-larının da transmilli əməkdaşlığı geniş miqyas almaqdadır. 1961-cı ildə tərkibinə müxtəlif mərkəzçi partiyaların daxil olduğu Ümumdünya Xristian-Demokratik İttifaqının əsasının qoyulması buna misal ola bilər. Bu məsələlər dair məlumatlar internet resursunda işıqlandırılmışdır (7).

Göründüyü kimi, müharibədən sonrakı dövrdə beynəlxalq münasibətlər ziddiyyətli xarakter daşımış və bu, blokların yaranması ilə daha da dərinləşmişdir.

Ədəbiyyat

1. Qasımlı M. Avropa və Amerika ölkələrinin müasir tarixi. 1945- 2000. Bakı, 2003.
2. Всемирная история М.1997.
3. Международное право. М.1995.
4. Ennio Di Holfo. The history of international relation. 1918-1993. Ekterinburq. 1998. Part 1-2.
5. Paul R Viotti, Mark V. Kauppi. International relations and World Politics. New- Jersey 2001.
6. www.google.az 40-50-ci illərdə beynəlxalq münasibətlər.
7. www.google.az 60-cı illərdə beynəlxalq münasibətlər

**ХАРАКТЕР МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ ПОСЛЕ
ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (1946-1960 Годы)*****Бахтиярлы Гусейн******Резюме***

В статье изучается. характер международных отношений после Второй Мировой Войны (1946-1960 годы). Отмечается, что отношения были напряженными. Перемешайте созданные блоки. Напряжение динамично. Требовались новые отношения.

**INTERNATIONAL AFTER THE SECOND WORLD WAR
THE NATURE OF THE RELATIONSHIP (1946-1960 S)*****Bakhtiyarlı Huseyn******Summary***

In the article after the Second World War the nature of the international relations (1946-1960 years) is studied. It is noted that relations have been tense. Shuffle created blocks. The tension is dynamic. A new relationship was needed.

Rəyçi: dosent S. İsmaylzadə***Ümumi tarix kafedrasının 10 iyul 2024-cü il tarixli iclasın 11 sayılı protokolu******Daxil olma tarixi 26 iyul 2024-cü il***

UOT:930.85.

1991-2003-CÜ İLLƏRDƏ TÜRKİYƏ-AZƏRBAYCAN MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ*Hüseynova Günel Fariz qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**huseynova_gunel@inbox.ru*

Xülasə: *Türkiyə ilə Azərbaycan arasında münasibətlər tarixin demək olar ki, hər bir dövründə mühüm əhəmiyyət kəsb edib. Yaxın tarixə nəzər saldıqda bu əlaqələrin Heydər Əliyev dövründə xeyli inkişaf etdiyi müşahidə olunur. Bu müddət ərzində iki ölkə arasında əlaqələr demək olar ki, bütün sosial sahələrdə, xüsusən də iqtisadiyyat və siyasətdə xeyli inkişaf edib. Belə ki, zaman keçdikcə iki ölkə arasındakı bu yaxınlıq bir çox sazişlər imzalanmaqla strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə çatıb. Azərbaycanın bugünkü səviyyəyə çatmasında fəal rol oynayan, Azərbaycanı müəyyən mənada “can” edən Heydər Əliyev “Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri”nin möhkəmləndirilməsi istiqamətində atdığı addımlarla da gündəmə gəlmiş və bu gün də öz işini görüb.*

Açar sözlər: Türkiyə, Azərbaycan, Mədəniyyət

Ключевые слова: Турция, Азербайджан, Культура

Keywords: Turkey, Azerbaijan, Culture

Uzun illər müxtəlif siyasi, iqtisadi və ideoloji sistemlərin bir parçası olan Türkiyə və Türkiyə Cümhuriyyəti Sovet İttifaqının dağılmasından sonra bir proses olaraq davam edən yeni dünya düzənində öz rolunu oynamışdır. Dövlət və hökumət başçılarının yüksək səviyyəli görüşləri və siyasi, diplomatik, ticarət, iqtisadi və az da olsa hərbi, eləcə də mədəni sahələrdə əlaqələr qurulub inkişaf etdirildi. Türk dünyası, Mədəniyyət Nazirliyi, Milli Təhsil Nazirliyi, TİKA, Xarici İşlər Nazirliyi, Diyanət İşləri Nazirliyi ilə əlaqələrin inkişafında mədəni sahələrdə əlaqələr, onların tarixi və mahiyyəti haqqında daha geniş fikir sahibi olmuşdur. TRT, YÖK, Atatürk Dil, Tarix və Mədəniyyət Universiteti, Mətbuat və İnformasiya Baş İdarəsi, Türk Dünyası Araşdırmalar Vəqfi və Türk Kültür İnstitutu və TÜDEV (Türk ölkələri və toplumları, dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq) Fond əhəmiyyətli töhfələr verdi.

Baş verənlərin işığında türk xalqı yeni imkanlar qazandı, ölkələr arasında yaxınlıq mədəni əlaqələrlə güclənməyə başladı. 1992-ci ildən Türkiyədə təkcə Türk Cümhuriyyətlərindən deyil, digər türk və qohum toplumlardan olan tələbələrin də Türkiyədə təhsil almasına imkan yaradan Böyük Tələbə layihəsi həyata keçirilir. Türk Cümhuriyyətlərindən minlərlə tələbə Türkiyədə universitetlərdə təhsil almaq imkanı qazanıb. 2000-ci illərə qədər türk cümhuriyyətlərindən təxminən 13 min tələbə Türkiyə universitetlərində təhsil alırdı. 2000-ci illərdən sonra türk cümhuriyyətlərindən tələbələrin Türkiyəyə dövlət təqaüdü ilə gətirilməsi davam edirdi. Ümumiyyətlə insanları özü, cəmiyyəti, xalqı və milləti üçün dəyər yarada biləcək səviyyəyə çatdırmağı hədəfləyən təhsil, millətin keçmişi ilə gələcəyi arasında körpü qurmağa hesablanıb. Türkiyə də türk cümhuriyyətlərini müxtəlif platformalarda birləşdirərək təhsil, mədəniyyət, elm və texnologiya kimi sahələrdə əməkdaşlığın ortaq dəyərlər ətrafında inkişaf etdirilməsi yolunu həyata keçirmişdir. 21-23 mart 1993-cü il tarixlərində MHP sədri Alparslan Türkeşin təşəbbüsü ilə Antalyada “Türkiyə Milli və Toplumların Dostluq, Qardaşlıq və Əməkdaşlıq Konfransı” toplandı və o, sədrlik etdi. Müstəqil Türkiyə Cümhuriyyətindən və digər ölkə və bölgələrdəki türk icmasından 800-dən çox nümayəndənin qatıldığı bu konfransa Türkiyə böyük əhəmiyyət verir. Prezident T.Özal, Baş nazir S.Dəmirəl və bir çox digər nazirlərin iştirakı bu əhəmiyyəti göstərdi. Yarış ənənəvi olaraq 2000-ci illərə qədər keçirilirdi və 2006-cı ilə qədər 10 yarış keçirilib. Qurultay həm də təxminən bir əsr əvvəl İsmayıl Qaspiralının formalaşdırdığı “dil, fikir və əsər

vəhdətinin” rəsmi ifadəsi kimi qəbul edildi. 1992-ci ildə Türkiyə Respublikası Mədəniyyət Nazirləri Şurası tərəfindən yaradılan TÜRKSÖY-un məqsədi türkdilli ölkələrin ortaq türk dili, tarixi, mədəniyyəti, incəsənəti və fərqli mədəni dəyərləri ilə bağlı hərtərəfli araşdırmalar aparmaqdır. 1993-cü il iyulun 12-də Almatıda Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Türkiyə arasında müqavilə imzalandı.

Türkiyə Cümhuriyyəti ilə rəsmi fəaliyyətə başlayan TÜRKSÖY ilk görüşdən etibarən zəngin türk mədəni irsinə malik çəltik sahələrinin tədqiqi, sınaqdan keçirilməsi və mədəni integrasiyası üçün türk xalqları arasında mədəni əməkdaşlıq üçün ciddi fəaliyyətlər həyata keçirməyə başlayıb. O vaxtdan bəri KKTC və digər türk muxtar hökumətləri, respublikaları və icmaları TÜRKSÖY-a üzv olublar. TÜRKSÖY ortaq mədəni dəyərlərlə dostluq və qardaşlığın möhkəmlənməsi üçün türk xalqları arasında əməkdaşlığın gələcəyi, mədəni əlaqələrin möhkəmlənməsi və inkişafı baxımından mühüm mərhələyə çatıb. dövlət və ədəbiyyat sahəsində - Əmir Teymur və Huzli kimi təfəkkürlər, “Manas” və “Kitabi Dədə Qorqud” kimi böyük türk dastanları. Dil, əlifba, ortaq tarix araşdırmaları, ədəbiyyat və dərslük istehsalı bu əlaqənin mühüm ölçülərini təşkil edir. 1990-cı illərdə türk dünyası üçün ortaq əlifbanın yaradılması ideyası çoxlu iştirakçı ilə bir platformada müzakirə olunurdu.

Azərbaycanda ortaq əlifba problemi 1990-cı illərin əvvəllərində müşahidə olunub. 1939-cu ildən kiril əlifbasından istifadə edən Azərbaycan 1991-ci ilin dekabrında latın əlifbasına keçmək qərarına gəlib. 18-20 noyabr 1991-ci ildə Mərmərə Universiteti Türk İnstitutunun təşkil etdiyi Beynəlxalq Müasir Türk Əlifbası Simpoziumunda 34 hərfdən ibarət əlifba layihəsi müzakirə edilmişdir. Azərbaycan mədəniyyəti türk mədəniyyətinin bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Mustafa Kamal Atatürkün “Azərbaycanın sevinci sevincimiz, ağrısı kədərimizdir”, Heydər Əliyevin “Biz bir millət, iki dövlətlik” kəlamları münasibətlərin tarixini, bu gününü və inkişaf istiqamətini aydın şəkildə ortaya qoyur. İki ölkə arasında Türkiyə ilə iki ölkə arasında Türk Türk Azərbaycan bir insanın ifadə edə biləcəyi ən mükəmməl düstur sayılır. Türkiyə ilə Azərbaycan arasında mədəni əlaqələrin inkişafında iki ölkə arasında qarşılıqlı televiziya və radio yayımı və tələbə mübadiləsi böyük rol oynamışdır.

2012-ci ildə Türkiyə ilə Azərbaycan arasında mübadilələrin 20-ci ildönümü münasibətilə Türkiyə Respublikası və Azərbaycan Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin təşkilatçılığı ilə “Azərbaycan və Türkiyə arasında Diplomatik Münasibətlərin 20-ci ildönümü” fotosərgisi. Sərgidə açılış nitqi ilə çıxış edən Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyinin ikitərəfli siyasi məsələlər üzrə baş direktorunun müavini Həiri Hailət Yaraf Azərbaycanın sürətli inkişafından, regiondakı rolundan və BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvəqqəti üzvü kimi rolundan danışdı. O, Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin xüsusiyyətlərini, iki qardaş ölkə arasında həyata keçirilən strateji tərəfdaşlıq layihələrinin və yeni planların əhəmiyyətini diqqətə çatdırıb. Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanda mənəvi, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi istiqamətində həyata keçirilən mədəni-sosial siyasət yenidən quruldu. Milli, ənənəvi və mənəvi dəyərləri vurğulamaq, humanist və humanitar baxışları əhatə etmək də daxil olmaqla bir çox seçimlər edildi. 1990-cı ildən Azərbaycan ilə Türkiyə arasında münasibətlər yeni mərhələyə qədəm qoyub. 1990-cı ilin yanvarında İstanbul, Ankara, Kayseri və Konyada “Azərbaycan İncəsənət Festivalı” keçirildi. Bosforda keçirilən tədbirdə Azərbaycanın xalq artisti, skripka ifaçısı Sərvət Quriyev, opera müğənnisi Lutfiyar İmmanov, musiqişünas Ərşad Bağirov, Azərbaycan Dram Teatrının aktyorları və “Həri Bülbül” folklor qrupu da iştirak edib. 1990-cı ilin ən mühüm hadisələrindən biri Bakıda Mirzə Fətəli Akundov adına teatrda türk bəstəkarı Nevit Kodarinin Van Qoq operasının Qala Gecəsi oldu. 1990-cı ildə Trabzonda, 1992-ci ildə Bax Haqani Ticarət Mərkəzində rəsm sərgiləri keçirildiyi halda, 1992-ci ilin mayında Bakıda “Çağdaş Türk Rəsm Bölməsi” sərgisi açılmışdır. Bu sərgilərdə Mehmet Başbuğ, Nevzat Akoral, Türk

Eşref Üren, Osman Zeki Oral, Nüzhet İslimyeli kimi türk müasir incəsənətinin önəmli adları da iştirak edib. Bu sərgilər iki ölkə arasındakı bədii fərqləri əks etdirir əlaqələrin əsasını qoydu. Sərbəst ünsiyyəti, milli və bəşəri dəyərləri əks etdirən sərgilər əsasən İstanbulda keçirilirdi. Bu arada, 1990-cı ildə İstanbulda azərbaycanlı xalçaçı Kamil Əliyevin əsərlərindən ibarət sərgi açıldı. Sərgidə Nizami, Fizli və Puşkin kimi mühüm şəxsiyyətlərin portretləri ilə yanaşı, Mustafa Kamal Atatürkün portreti də yer alıb. 1991-ci ildə İstanbulda Ramko İncəsənət Qalereyasında rəsm sərgisi keçirildi. 1992-ci ildə iki ölkə arasında türk tələbələr üçün mübadilə proqramı imzalandı. Bu proqram çərçivəsində 2000-dən çox azərbaycanlı tələbə Türkiyənin ali təhsil müəssisələrində təhsil alıb. Proqramın məqsədlərinə dostluq və qardaşlığın qurulmasına və inkişafına imkan verən xüsusiyyətlər daxildir. Layihə həm də təhsil işçiləri üçün tələbə problemləri ilə məşğul olmaq üçün bir missiya yaratdı. Azərbaycan universitetlərini bitirib Türkiyəyə qayıdan gənclərin diplomlarının dövlət qurumları tərəfindən tanınmaması onların təhsil almasına mane olub. Bu problem 1998-ci ilin noyabrında təhsil və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq yolu ilə həll edildi. 1994-cü ildə imzalanmış tərəfdaşlıq sazişi iki ölkənin mədəniyyət, incəsənət, sosial və iqtisadi inkişafını təşviq etməkdir. Mayın 30-da Azərbaycan ilə Türkiyə arasında idman sahəsində əməkdaşlıq, mədəniyyət və incəsənət sahəsində əməkdaşlıq, təhsil və elm sahəsində əməkdaşlıq, elmi-texniki, sosial, mədəni və iqtisadi əməkdaşlıq haqqında Protokol imzalanıb.

1994-cü ildə Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin anım gecəsi mədəniyyət mübadiləsinin mühüm addımlarından biri olmuşdur. 1995-ci ildə Azərbaycanda akademik, doktor, Ali Təhsil Şurasının sədri İhsan Doğramacının səksən illik yubileyi qeyd olundu. 1997-ci ildə Təhsil Nazirliyi tərəfindən təhsilin və elmin inkişafı haqqında müqavilə imzalanıb. Bu sazişlər iki ölkə arasında mədəni mübadiləni gücləndirdi. Bu integrasiya mədəni əlaqələrin əsas vasitəsi olsa da, sürətlə inkişaf etməyə, davamlılığını təmin etməyə çalışıb. 1997-ci ildə Türkiyənin kütləvi informasiya vasitələrinin Azərbaycanda izləyiciləri ilə görüşməsi üçün yeni müqavilə imzalandı. 1997-ci ildə Azərbaycan-Türkiyə Dostluq və Əməkdaşlıq Fondu yaradılıb.

Türkiyə məktəb binalarının təmiri və tələbələrin dərs vəsaitləri ilə təmin olunması üçün Azərbaycana çoxlu maliyyə yardımı göstərmişdir. Lakin Diyanət Vəqfi türk işçi qüvvəsinin köməyi ilə ali təhsil müəssisəsi olan Bakı Dövlət Universitetində (BDU) Din Fakültəsi açıb. Təhsil sektoruna böyük maliyyə dəstəyi də tələbə və müəllimlərin sayının artmasına təsir göstərmişdir. Əslində, tələbələrin sayı 4800-ə, dərs deyən müəllimlərin sayı isə 500-ə çatıb ki, bu da xeyli artım deməkdir. 90-cı illərdən əvvəlki dövrdə Sovet İttifaqı hökuməti Azərbaycan xalqının maddi və mənəvi sərvətlərini məhv etməyə yönəlmiş dövlət və dövlət dəyərlərinin özgəninkiləşdirilməsi, dəyişdirilməsi siyasəti aparırdı. Bununla belə, onun sənət sahəsində yüksək səviyyədə təhsili var idi. Bu biliklərdən yararlanmaq üçün getdikcə daha çox türkiyəli tələbələr Azərbaycanda incəsənət sahəsində təhsil alırlar. Bu tələbələr mədəniyyətin və digər sahələrin inkişafında faydalı rol oynayıblar. Azərbaycanlı rəssam Tahir Salahov 2002-ci ildə türkiyəli qrafika rəssamı Aydın Erkmən və rəssam Turan Errol ilə birlikdə Atatürk və Qurtuluş Mühəribəsi Muzeyinin yaradılmasında öncül olub. Bu layihədə Rusiya və Azərbaycan rəssamları iştirak ediblər. 2001-ci ildə Azərbaycanın paytaxtı Bakıda Atatürk Araşdırma Mərkəzi açılıb. 2002-ci ildə Atatürk Mərkəzi Atatürk irsinin təbliği və qorunub saxlanması ilə bağlı seminar təşkil edib. 2004-cü ildə Azərbaycanda Atatürk Mərkəzində “Türk Təhsili: Şərqin Qərblə Buluşduğu Yer” adlı tədbir keçirilib. Tədbir azərbaycanlı tələbələrə Türkiyənin təhsil sistemi ilə tanış olmaq imkanı verib. 2003-cü ildə “Türkiyə-Azərbaycan Münasibətləri 21-ci ildə” adı altında təşkil edilən forumda mədəniyyət, sosial və təhsil əlaqələrinin inkişafı istiqamətində addımların atılmasında Türkiyə mühüm rol oynamışdır. Əslində, 2003-cü ildə Azərbaycanın xalq yazıçısı, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin prezidenti Anar

Ruzayevin 65 illik yubileyi münasibətilə İstanbulda “Annarlı həftəsi” adlı tədbir təşkil olundu. Sərgi zamanı Annanın həyatından bəhs edən fotosəkillər və filmlər nümayiş etdirilib, “Anna ilə görüş” filminə baxılıb. Həmçinin yazıçının “Beşmərtəbəli malikanənin altıncı mərtəbəsi” əsəri “Tia Toro” jurnalında teatrşünas tərəfindən götürülüb. Həmçinin 2004-cü ildə Azərbaycan təşkilatlarının Türkiyəyə integrasiyasını həyata keçirən Türkiyə-Azərbaycan Dərnəkləri Federasiyası yaradılıb və konfrans Türkiyənin mədəniyyət beşiyi olan Hatay vilayətinin İskəndərun şəhərində keçirilib. Türkiyədə müxtəlif fond və təşkilatlar da Azərbaycanda dini təhsillə bağlı araşdırmalar aparırlar. Türkiyə Diyanət Vəqfi İlahiyyat Fakültəsi ilə yanaşı, Bakı Türk Liseyi də Bakıda təhsilini davam etdirir. Əziz Mahmut Huday Fonduna bağlı Gəncliyə Yardım Fondu humanitar yardımdan tutmuş müxtəlif maarifləndirici fəaliyyətlərə qədər geniş spektrli fəaliyyətlər həyata keçirir.

Ədəbiyyat

- 1.Akçali, Pınar: “Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlık Dönemi Temel Sorunlarına Genel Bir Bakış”, Marmara Üniversitesi. 2001.
- 2.Akdoğan, Seçkin: “Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti İlişkileri (1991-2000)”, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007, s.19-22.
3. Aktan, Coşkun Can ve Hasan Tutar, “Organizasyonda Kural ve Kurumlar: Kurumsal Kültür, İçinde”: C.C. Aktan, Kurumsal Kültür – Organizasyonlar, Kurallar ve Kurumlar, Ankara: Spk Yayını, 2006. s.1.
- 4.Aliyev, Cavid: “Azerbaycan’da Eğitim Sistemi”. Journal of Social and Humanities Sciences Research, (74), 2021 .s. 2492.
- 5.Türkiye İmaji”. (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara. 2002. s.21.
6. Allen, Michael ve Richa Gupta, Arnaud Monnier: “The Interactive Effect of Cultural Symbols and Human Values on Taste Evaluation”, Journal of Consumer Research. 2008. Vol. 35, No. 2. s.295.

ТУРЕЦКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ В 1991-2003 ГГ

Гусейнова Гюнель Фаризовна
Резюме

Образование и общее культурное единство являются одними из важнейших элементов турецко-азербайджанских отношений. Первые образовательные отношения между Турцией и Азербайджаном начались после подписания «Меморандума о взаимопонимании» 29 февраля 1992 года. Благодаря этому соглашению на сегодняшний день между двумя государствами подписано 11 соглашений и протоколов в сфере образования. Помимо образования, культурные связи также являются одним из важных вопросов, координируемых между Азербайджаном и Турцией.

TURKISH-AZERBAIJANI CULTURAL RELATIONS IN 1991-2003

Huseynova Gunel Fariz
Summary

Education and common culture are one of the most important elements in Turkey-Azerbaijan relations. The first education relations between Turkey and Azerbaijan began after the "Memorandum of Understanding" was signed on February 29, 1992. With this agreement, 11 agreements and protocols have been signed between the two states in the field of education to date. In addition to education, cultural relations are also one of the important issues coordinated between Azerbaijan and Turkey.

Rəyçi: s.e.d., dos. Asim Məmmədov.
Gəncə Dövlət Universitetinin Sosial fənlər kafedrasının 16 sentyabr 2024-cü il tarixli 01saylı iclas protokolu.
Daxil olma tarixi 10 oktyabr 2024-cü il

UOT:94.(479.24).

HEYDƏR ƏLİYEV KONSTITUSİYASI DÖVLƏTİMİZİN MİLLİ SƏRVƏTİDİR

dos., t.ü.f.d. Ələsgərov Baxış
ADPU-nun Ağcabədi filialı
elesgerov.adpu@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra Heydər Əliyevin ölkədə apardığı əsaslı islahatlardan bəhs edilir. Ulu Öndərin ölkəyə rəhbərliyi dövründə onun təşəbbüsü sayəsində hazırlanan milli konstitusiyamızdan söz açılır.*

Məqalədə həmçinin Heydər Əliyev tərəfindən təməli qoyulan Azərbaycan konstitusiyası, onun müddəalarının qorunub saxlanılmasından bəhs edilir. Heydər Əliyev tərəfindən yaradılan bu əsaslar hazırda Azərbaycan xalqına yol göstərir.

Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanın inkişafı üçün konstitusiyanın əhəmiyyətini tam dərk edərək dövlətin hüquqi əsas istiqamətlərini möhkəmləndirmək və insan – vətəndaş hüquqlarını müdafiə etmək məqsədini güdürdü. Bu məqsədlə müstəqil konstitusiyanın yazılıb ərsəyə gəlməsinə böyük səy göstərmişdir. Onun göstərişi əsasında konstitusiyanın hazırlanmasına böyük diqqət yetirilmişdir. Onun ideyaları altında Azərbaycan müasir bir hüquq, demokratik dövlət formalaşdırmağa doğru inamla irəliləyirdi.

Bu, koteksdə, Heydər Əliyevin Azərbaycanın konstitusya tariximizdəki rolu, yalnız bir siyasi lider kimi deyil, eyni zamanda bir ideoloq, strategiya və hüquqi inkişafın təşəbbüskarı kimi də dəyərləndirilir. Heydər Əliyevin yaratdığı müstəqil Azərbaycan konstitusiyası Azərbaycan xalqının itirilmiş hüquqlarını özlərinə qaytarırdı. Itirilmiş müstəqillik sindromunu xalqa qaytarmış oldu. Ana dilindən istifadə hüququ senzuranın ləğvi latın qrafikasına keçid və sairə məsələlər Cumhuriyyət dövründə olduğu kimi xalqın özünə qaytarıldı. Xalqın mülkiyyət hüquqi tanındı. Yeni konstitusiyanın təsbiti ilə əlaqədar olaraq xalqımızın suveren hüquqları tanındı. Bu gün ki, gün Heydər Əliyevin siyasi irsi, Azərbaycanın müstəqil inkişafında, insan hüquqlarının və hüquqi dövlət prinsiplərinin təmin olunmasında fəaliyyət göstərən müasir qüvvələr üçün bir ilham mənbəyidir. Məqalədə Azərbaycanın müstəqillik əldə etdikdən sonrakı dövrlərdən bəhs edilmişdir. Həmin illərdə Müstəqil dövlətimizin konstitusyon qanunların yazılması əsas vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur. Əsrlər boyu işğalda sovetlərin tərkibində yaşamış xalqımız yenidən öz müstəqilliyinə qovuşdu. Bütün bu məsələlər məhz Heydər Əliyevin sayəsində mümkün oldu. Cumhuriyyət dövründə azadlıqlarımızı bərqərar etsəkdə ancaq konstitusiya qanunlarımızı bərpa edə bilmədik, İkinci müstəqilliyimiz dövründə Heydər Əliyevin sayəsində 6 bölmə XII fəsil 158 maddədən ibarət Azərbaycan konstitusiyası onun xalq müzakirəsinə verilərək referendum yolu ilə qəbul olundu. Nəticədə hüquqlarımız özümüza qaytarıldı. Məqalədə Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu Azərbaycan Respublikası konstitusiyası Azərbaycan xalqının gələcək inkişafı üçün müqəddəs bir qanundur. Qanunun aliliyinə hörmət hər birimizin borcumuzdur.

Açar sözlər: Azərbaycan konstitusiyası, Ümummili Lider, Azərbaycan dövləti, müstəqil dövlətçilik.

Keywords: Azerbaijan constitution, National Leader, Azerbaijan state, independent statehood.

Ключевые слова: Конституция Азербайджана, Национальный Лидер, Азербайджанское государство, независимая государственность.

12 noyabr Azərbaycanda Konstitusiya günüdür. Düz 15 il öncə, yəni 1995-ci il noyabr ayının 12-də Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə ilk dəfə müstəqil Azərbaycan Respublikasının Ana Yasası olan Konstitusiyamız hazırlanaraq ümumxalq

səsverməsi referendum yolu ilə qəbul edildi. Həmin günü ölkədə ilk Konstitusiyamızın qəbul olunduğu gün kimi qeyd edirik. Qeyd edək ki, Konstitusiya 5 bölmə, 12 fəsil, 158 maddədən ibarətdir. 2002-ci ilin avqustunda, eləcə də, 2009-cu ilin martında referendum yolu ilə Konstitusiyaya əlavə və dəyişikliklər edilib. [1].

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya layihəsinin hazırlanması barədə danışarkən, heç bir mübaliğəyə yol vermədən, qeyd etmək olar ki, bu, müstəqil dövlətçiliyimizin Ümummilli Lider Heydər Əliyevin əsəridir. 1995-ci il iyunun 5-də Ulu Öndər Heydər Əliyevin Sədrliyi ilə Konstitusiya Komissiyasının ilk iclasından başlayaraq, 12 noyabr referendumunadək Ümummilli Lider Azərbaycanın Əsas Qanununun hazırlanmasına, onun bütün prinsiplərinin geniş ictimaiyyət tərəfindən müzakirəsinə şəxsən rəhbərlik edib. Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev bu sənədin təkcə dövrün tarixi və siyasi reallıqlarının deyil, bütövlükdə, xalqın milli-mənəvi dəyərlərinin süzgəcindən keçərək qəbul olunmasına çalışdı və buna da nail oldu.

Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin titanik söyləri nəticəsində 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul edilən Azərbaycan Konstitusiyası fundamental bir sənəd kimi demokratik inkişaf, hüquqi dövlətçilik və insan haqları sahəsində mütərəqqi dünya təcrübəsinin başlıca nailiyyətlərini özündə əks etdirdi. Eyni zamanda, bu Konstitusiya Azərbaycanın müstəqil dövlətçilik tarixinin şanlı səhifəsini, 1918-ci ildə qəbul olunmuş İstiqlal Bəyannaməsini özündə yaşadan, tarixi varisliyi təmin edən bir sənəddir. Bütün bunlarla yanaşı, 1995-ci ilin 12 noyabrından sonrakı dövrə nəzər salsaq, görürük ki, Azərbaycan dövləti bu istiqamətdə zəngin hüquqi islahatlar və demokratikləşmə yolu keçib. Yeni Konstitutsiyanın tələblərinə uyğun olaraq, 1995-ci ildən başlayaraq Azərbaycan insan hüquq və azadlıqlarının, demokratik təsisatların inkişafının təminatı ilə bağlı bir sıra beynəlxalq konvensiyalara qoşulub. Ana Yasada təsbit olunduğu kimi, 1998-ci il fevralın 10-da Azərbaycanda ölüm hökmü ləğv edilmiş və Azərbaycan nəinki, MDB, hətta Şərq aləmində bu tarixi qərarı qəbul edən ilk dövlətdir. O vaxt hətta Avropa Şurasının üzvü olan bir çox ölkələr analoji addım atmamışdılar. 1998-ci il iyunun 18-də isə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Fərmanı ilə təsdiq olunan Azərbaycanda insan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı hüquqi islahatlar prosesində yeni mərhələ açdı. 14 iyul 1998-ci il tarixdə Azərbaycanda konstitusion müstəvinin ən vacib institutlarından biri - Konstitusiya Məhkəməsi fəaliyyətə başladı. Konstitusiya Məhkəməsinin fəaliyyətə başlaması, eyni zamanda, 1995-ci ildə qəbul olunmuş Əsas Qanunun keçid müddəalarından birinə əməl olunması demək idi. Həmin il avqustun 8-də isə dövlət başçısı konstitusion hüququn təməl prinsiplərindən olan söz azadlığının təminatı ilə bağlı tarixi bir qərara imza atdı- ölkədə senzura tamamilə ləğv edildi. 1999-cu il dekabrın 12-də isə Konstitusiyada təsbit olunmuş mühüm keçid müddəalarından daha birinə əməl olundu-Azərbaycanda ilk bələdiyyə seçkiləri keçirildi, ölkədə yerli özünüidarə institutu fəaliyyətə başladı. Nəhayət, 2001-ci ilin yanvarında Avropa Şurasına tamhüquqlu üzv qəbul edilən Azərbaycan demokratik dövlətlər birliyinin sırasında özünəlayiq yer tutduğunu sübut etdi. [2].

Beləliklə, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə demokratik dəyərlərə və prinsiplərə uyğun ilk milli Konstitusiya hazırlanaraq, 12 noyabr 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edildikdən sonra Azərbaycanda demokratik quruluşun və hüquqi dövlətin təməli qoyuldu.

Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev Azərbaycan Demokratik Respublikasının xalqımızın müstəqillik tarixində oynadığı roldan bəhs edərkən demişdir: "1918-ci ildə yaranmış Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti bizim milli sərvətimizdir, tariximizin parlaq səhifəsidir. Ondan sonrakı illər, onilliklər də həyatımızın böyük mərhələləridir, parlaq

səhifələridir, xalqımızın böyük nailiyyətləridir. Məhz bunlar hamısı birlikdə indiki müstəqil Azərbaycanın həm iqtisadi, həm intellektual, həm də mədəni potensialını yaradıbdır".

Konstitusiyada insan amili, vətəndaşların hüquqları, onların rifahının və təhlükəsizliyinin təmin olunması ön plana çəkilmişdir. Ön əsası isə Konstitusiyamız müstəqil respublikamızın bugünkü yüksək və dinamik inkişaf səviyyəsinə gəlib çatmasını təmin etmişdir.

Təsadüfi deyil ki, möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyev də dəfələrlə vurğulamışdır ki, demokratik proseslərin davamlı şəkildə aparılmadığı hansısa dövlətin iqtisadi sahədə yüksək nəticələr əldə etməsi, beynəlxalq arenada layiqli yerini tutması, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası mümkün deyildir. Eyni zamanda, iqtisadi cəhətdən inkişaf etməmiş hansısa dövlətdə demokratikləşməyə və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğuna yönələn cəhdlər uğursuzluqla nəticələnir. Məhz bu reallıqdan çıxış edən Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev hər iki təmayülə vəhdət şəklində yanaşılmasını vacib sayır və ölkənin uzunmüddətli inkişafını məhz demokratik və iqtisadi islahatların paralel şəkildə davam etdirilməsi şərti ilə real hesab edir. Dövlət başçısının demokratik inkişaf konsepsiyası kifayət qədər təkmil səciyyə daşıyır və inkişaf etmiş dünya dövlətlərinin təcrübəsindən qaynaqlanır. [3]. "Əsl açıq demokratik cəmiyyəti ancaq maddi rifah əsasında qurmaq mümkündür. İqtisadi cəhətdən geridə qalmış dövlətlərdə demokratik proseslər də geridə qalır. O ölkələr ki, iqtisadi cəhətdən güclüdürlər, o ölkələrdə demokratiyanın inkişafı da çox yüksək zirvədədir. Ona görə də, iqtisadi islahatların davam etdirilməsi xalqın maddi rifahının yaxşılaşdırılması, demokratik cəmiyyətin qurulması və formalaşması üçün başlıca şərtidir. Ancaq bununla bərabər, əgər sadəcə olaraq, iqtisadi məsələlərə diqqətimizi yönəltsek və siyasi islahatlarda hansısa bir yubanma olarsa, bu da Azərbaycanın qarşısında duran vəzifələrin həlli üçün bizə imkan yaratmayacaqdır. Siyasi islahatlar mütləq aparılmalı və Azərbaycan müasir ölkəyə çevrilməlidir"-deyən Azərbaycan Prezidenti bu fikirdədir ki, demokratiya vətəndaşların sosial-siyasi, mədəni və iqtisadi rifahına, bu sahələrdə baş verən müsbət dəyişikliklərə adekvat reaksiya verməlidir. [4].

XX əsrdə bizim qazandığımız uğurlar, o cümlədən, müstəqil dövlət qurmaq əzmimizin köklərini uzaq və yaxın tariximizdə axtarıb tapmaq lazımdır. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin elan edilməsindən sonra qarşıda duran ən mühüm vəzifələrdən biri ölkədə hüquqi, demokratik, sivil dövlət quruculuğu proqramının həyata keçirilməsinə nail olmaq idi. noyabrın 12-də referendum yolu ilə müstəqil Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbul edilməsi, yeni parlamentin təşkili üçün seçkilər keçirilməsi dövlət quruculuğu sahəsində strateji proqramın ilk mərhələsi oldu. [5].

Bu dövrdə Ümummilli Lider Heydər Əliyev bir tərəfdən Azərbaycanın müstəqilliyinə, dövlətçiliyinə qarşı çıxan qəsdlərin qarşısını məharətlə aldı, digər tərəfdən dövlət quruculuğu işinə rəhbərlik etdi. Bu sahədə qarşıya çıxan maneələri əzmlə aradan qaldırdı. Fərəhlidir ki, bu gün həmin missiyanı Ulu Öndərimizin siyasi varisi, möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyev çox böyük fədakarlıqla davam etdirir.

Ədəbiyyat

1. Z. Əsgərov, Azərbaycan konstitusiyası və hüququn əsasları Bakı, 2006.
2. Hüquq və qanun jurnalı Bakı, 2022.
3. Hüquq yayın evi Bakı, 2007.
4. Hüquqi dövlət və qanun jurnalı Bakı, 2016.
5. Hüquqi dövlət və qanun jurnalı Bakı, 2017.
6. Z. Əsgərov, Konstitusiya hüquq münasibətləri Bakı, Qanunçuluq jurnalı.
7. İnternet materialları.

HEYDER ALIYEV'S CONSTITUTION IS THE NATIONAL WEALTH OF OUR STATE

Alasgarov Bakhish
Summary

The article talks about the fundamental reforms carried out by Heydar Aliyev in the country after Azerbaijan gained independence. During the leadership of the Great Leader, our national constitution was prepared thanks to his initiative.

The article talks about the preservation of the constitution of Azerbaijan, which was founded by Heydar Aliyev, and its provisions. These foundations created by Heydar Aliyev are currently guiding the people of Azerbaijan.

Heydar Aliyev, fully understanding the importance of the constitution for the development of independent Azerbaijan, pursued the goal of strengthening the legal main directions of the state and protecting human and civil rights. For this purpose, he made a great effort to write an independent constitution. On the basis of his instructions, great attention was paid to the preparation of the constitution. Under his ideas, Azerbaijan confidently advanced towards forming a modern legal and democratic state.

In this context, the role of Heydar Aliyev in the constitutional history of Azerbaijan is evaluated not only as a political leader, but also as an ideologist, strategy and initiator of legal development. The independent Azerbaijani constitution created by Heydar Aliyev restored the lost rights of the Azerbaijani people. He returned the syndrome of lost independence to the people. The right to use the mother tongue, the abolition of censorship, the transition to the Latin script, and other issues were returned to the people themselves, as they were during the Republic. The property of the people was recognized as legal. In connection with the adoption of the new constitution, the sovereign rights of our people were recognized. Today, Heydar Aliyev's political legacy is a source of inspiration for modern forces working in the independent development of Azerbaijan, ensuring human rights and legal state principles. The article talks about the periods after the independence of Azerbaijan. In those years, the main task was to write the constitutional laws of our independent state. Our people, who lived under Soviet occupation for centuries, regained their independence. All these issues became possible thanks to Heydar Aliyev. When we established our freedoms during the republic, we could not restore our constitutional laws. During our second independence, thanks to Heydar Aliyev, the constitution of Azerbaijan, consisting of 6 sections, Chapter XII, and 158 articles, was submitted to the people for discussion and adopted through a referendum. As a result, our rights were returned to us. In the article, the constitution of the Republic of Azerbaijan, founded by Heydar Aliyev, is a sacred law for the future development of the Azerbaijani people. Respect for the rule of law is our duty.

КОНСТИТУЦИЯ ГЕЙДЕРА АЛИЕВА – НАЦИОНАЛЬНОЕ БОГАТСТВО НАШЕГО ГОСУДАРСТВА

Алескеров Бахиш
Резюме

В статье говорится о фундаментальных реформах, проведенных Гейдаром Алиевым в стране после обретения Азербайджаном независимости. Во время правления Великого Вождя по его инициативе была подготовлена наша национальная конституция.

В статье говорится о сохранении конституции Azerbaijan, основанной Гейдаром Алиевым, и ее положений. Эти фонды, созданные Гейдаром Алиевым, в настоящее время руководят азербайджанским народом.

Гейдар Алиев, полностью понимая важность Конституции для развития независимого Azerbaijan, преследовал цель укрепления основных правовых направлений деятельности государства, защиты прав человека и гражданина. С этой целью он приложил большие усилия, чтобы написать независимую конституцию. На основе его указаний большое внимание было уделено подготовке конституции. Под его идеями Azerbaijan уверенно продвигался по пути формирования современного правового и демократического государства.

В этом контексте роль Гейдара Алиева в конституционной истории Azerbaijan оценивается не только как политического лидера, но и как идеолога, стратегии и инициатора правового развития. Независимая конституция Azerbaijan, созданная Гейдаром Алиевым, восстановила утраченные права азербайджанского народа. Он вернул народу синдром утраченной независимости. Право пользования родным языком, отмена цензуры, переход на латиницу и другие вопросы были возвращены самому народу, как это было при республике. Собственность народа была признана законной. В связи с принятием новой конституции были признаны суверенные права нашего народа. Сегодня политическое наследие Гейдара Алиева является источником вдохновения для современных сил, работающих в независимом развитии Azerbaijan, обеспечении прав человека и принципов правового государства. В статье говорится о периодах после обретения независимости Azerbaijan. В те годы главной задачей было написание конституционных законов нашего независимого государства. Наш народ, веками живший под советской оккупацией, вновь обрел независимость. Все эти вопросы стали возможными благодаря Гейдару Алиеву. Когда мы установили наши свободы во времена республики, мы не смогли восстановить наши конституционные законы. Во время нашей второй независимости, благодаря Гейдару Алиеву, конституция Azerbaijan, состоящая из 6 разделов, главы XII и 158 статей, была представлена народу на рассмотрение, обсуждение и принятие на референдуме. В результате права нам вернули. В статье Конституция Azerbaijanской Республики, основанная Гейдаром Алиевым, является священным законом будущего развития азербайджанского народа. Соблюдение верховенства закона – наш долг.

Rəyçi: t.ü.f.d. Kərimli A.T.

İctimai, təbiət fənləri və onların tədrisi texnologiyası kafedrasının 08 oktyabr 2024-cü il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 09 oktyabr 2024 cü il

UOT:902.

NAXÇIVANIN SON TUNC DÖVRÜ ARXEOLÖJİ ABİDƏLƏRİ

*Mehdiyeva Həqiqət Şadət qızı, Vəliyeva İndira Ocaqqulu qızı**Bakı Dövlət Universiteti Qazax filialı*heqiqet.mehdiyeva.91@mail.ruindirasemedova7@gmail.com

Xülasə: Naxçıvan ərazisində Tunc dövrünə aid I Kültəpə, II Kültəpə, Ovçularətəpəsi, I Maxta Kültəpəsi, Şortəpə və onlarla digər yaşayış yerləri, Dizə, Qarabulaq və Xornu nekropolu kimi qəbir abidələri tədqiq edilmişdir. Erkən Tunc dövrü abidələrindən aşkar olunmuş arxeoloji mədəniyyət Kür-Araz mədəniyyəti adlandırılmışdır. Bu mədəniyyətin öyrənilməsində müəyyən lokal xüsusiyyətlər daşıyan çoxtəbəqəli yaşayış yerləri əsas yer tutur. E.ə. III minilliyin sonunda Azərbaycanın cənub rayonlarında baş verən sosial- iqtisadi dəyişikliklər Naxçıvanı da əhatə etmiş və bu ərazidə boyalı qablarla xarakterizə edilən yeni bir mədəniyyət formalaşmışdır.

Açar sözlər: Naxçıvan, I Kültəpə, tunc dövrü, abidələr, siklopik tikililər, Maxta

Ключевые слова: Nakhchivan, Kultepa I, bronze age, monuments, cyclopean buildings, Makhta

Key words: Нахичевань, Кюльтепа I, бронзовый век, памятники, циклопические постройки, Махта

Naxçıvan ərazisində son tunc və ilk dəmir dövrü abidələrinə sıx rast gəlinir. Naxçıvanın bu dövr abidələri yaşayış yerləri və qəbir abidələrindən ibarətdir. E.ə. II minilliyin sonu və I minilliyin əvvəlində bu regionun tarixi mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələrlə zəngin olmuşdur. Naxçıvanın bu dövrə aid mədəniyyət abidələrinin bir qrupu boyalı, digər qrupu isə boz rəngli keramikanın üstünlük təşkil etməsi ilə fərqlənir. Qızılburun və Plovdağdan aşkar olunmuş boyalı keramika ilə fərqlənən qəbir abidələri üçün tək, cüt və kollektiv dəfnlər xarakterikdir. Boz rəngli keramika ilə seçilən qəbir abidələrini üç qrupa bölmək olar. Birinci qrupa skeletsiz qəbir abidələri daxildir. Arxeoloji materialların təhlilinə əsasən bu qrupun Orta Tunc dövrü mədəniyyətinin davamı olduğunu demək olar. İkinci qrupa kollektiv dəfnlərlə xarakterizə edilən torpaq qəbirlər, üçüncüyə isə kollektiv dəfnlərin xarakterik olduğu daş qutu tipli qəbirlər aiddir. Sonuncu iki qrupda Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin təsiri əks olunmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycan ərazisində Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin formalaşması prosesi getmişdir. Azərbaycanın şimalında təşəkkül tapan bu mədəniyyət oradan Azərbaycanın cənub rayonlarına, o cümlədən Naxçıvana yayılmışdır. Naxçıvan ərazisində bu mədəniyyətin təsiri Kolanı, Sarıdərə, Haqqıxlıq və digər abidələrdə izlənilmişdir [1,73-74].

Qarnıyarıq yaşayış yeri 1987-ci ildə V.B.Baxşəliyev tərəfindən qeydə alınmışdır. Yaşayış yerindən toplanmış materiallar gil qab qırıqları, əmək alətləri və silahlardan ibarətdir. Gil qablar çəhrayı rəngdə bişirilmişdir. Yaşayış yerinin cənub tərəfində Kolanı nekropolu yerləşir. 1986-1989-cu illərdə aparılan qazıntılar zamanı bu nekropolda dağıdılmış qəbirlər də daxil olmaqla 16 qəbir abidəsi tədqiq edilmişdir. Nekropoldakı daş qutu tipli qəbirlərin tikintisində bir standartlıq yoxdur. Bəzi qəbirlər dördkünc formalı, bəziləri çoxbucaqlı, bəziləri isə küncləri dəyirmiləşdirilmiş dördbucaq formalıdır. Qəbirlər torpaq da açılmış çuxurlarda yastı sal daşları yan-yan qoymaqla qurulmuşdur. Daş qutuların böyük sal daşlardan qurulması, xüsusilə onların İman Dərəsi adlı uzaq bir məsafədən gətirilməsi şübhəsiz ki, tayfaların qədim adətləri ilə bağlı olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq daş qutuların tikintisindəki çətinliklər sal daşlardan əlavə, daş hörgülərdən də istifadə olunmasını zəruri etmişdir [2,133]. Kolanı nekropolunun qəbirləri üçün, başlıca olaraq,

kollektiv dəfnlər xarakterikdir. Antropoloq R.Qasımova Kolanı nekropolundan aşkar olunan kəllə sümüklərini tədqiq edərək onların yerli etnoslara aid olduğunu və müasir azərbaycanlıların etnogenezinin əsasında dayandığını qeyd etmişdir. Lakin, bəzi qəbirlərdə insan skeletinə rast gəlinməmişdir.

Kolanı nekropolundakı qəbirlərin tədqiqi cəmiyyətdə müəyyən sosial bərabərsizliyin olduğunu göstərir. Məzarların bir qismi iri sal daşlarla qurulub, daş hörgülərlə tamamlandığı halda, digər qəbirlər kiçik daş lövhələrlə bəsit çuxurlarda düzəldilmişdir. Sosial bərabərsizliyin olduğunu qəbirlərin avadanlığı arasındakı fərqlər də təsdiq edir. Böyük qəbirlərdən birinin divarının mifoloji rəsmlərlə naxışlanması onun qəbilə rəhbərlərinə aid olduğunu sübut edir [2,134].

Qəbirlərin torpaq örtüyündən və içərisindən xeyli gil məmulatı, tunc silah və bəzək əşyaları, obsidian ox ucluqları, əqiq və balıqqulağından hazırlanmış muncuqlar da tapılmışdır. Bəzək əşyaları içərisində balıqqulağı keçirilmiş sırğalar orijinallığı ilə seçilir. Nekropolda aşkar olunan xəncərlər 7 ədəd olub əsasən yastıtıyəlidir. Onların bəzisinin şəbəkəli qurşağı və konusvari başlığı vardır. Xəncərlərin biri yerli və Ön Asiya tipli silahların xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Onların bəzisi Xocalı- Gədəbəy, bəzisi isə Naxçıvan mədəniyyəti üçün xarakterikdir [6,267-269].

Kolanı nekropolunda qəbirlərə balıqqulağı qoyulması adətində də rastlanmışdır. Bu faktlar Azərbaycan xalqı içərisində indiyədək davam edən su inancının olduqca qədim tarixə malik olduğunu göstərir. Məlum olduğu kimi, Ön Asiya abidələrində qəbirlərə balıqqulağı qoyulmasına Neolit dövründən başlayaraq rastlanmışdır.

Sarıdərə nekropolunda diqqətçəkici xüsusiyyətlərdən bir idə 3 №-li qəbrin 5 №- li qəbir üzərində qurulmasıdır. Qazıntı zamanı 3 №-li qəbirdən pis saxlanmış insan skeletinin qalıqları, xırdabuynuzlu heyvanlar sümükləri, köpək kəlləsinə aid alt çənə sümüyü və dələ kəlləsi aşkar edilmişdir. Bu qəbrin altında yerləşən 5 №-li qəbirdən isə 4 insan skeleti, xeyli bəzək əşyaları və gil qab parçaları əldə edilmişdir [1,102].

Sarıdərə qəbirləri üçün kollektiv dəfnlər xarakterikdir. Skeletlər qarışıq halda olduğu üçün onların sayını yalnız kəllələrə görə müəyyən etmək mümkün olmuşdur. Qəbirlərdə skeletlərin sayı 3-lə 11 arasında dəyişir. Daş qutuların bəzində yan daşların olmaması, dəfnin yan daşları çıxarılaraq aparıldığına işarə etsə də, digər qəbirlərdə belə vəziyyətə rastlanmaması bir qədər şübhə doğurur. Ola bilsin ki, bəzi qəbirlərin qapaq daşları açılaraq dəfnlər aparılmışdır. Alt çənənin kəllədən xeyli aralıda tapılması bəzi skeletlərin sümüklərinin çatışmaması da maraq doğurur. Buna bənzər dəfn adətində Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid qəbirlərdə də rastlanmışdır [3,62-114].

Sarıdərə daş qutu tipli qəbirlərin bənzərlərinə Naxçıvanda Kolanı, Bayəhməd, Haqqıxlıq və Qızılburun nekropolunda rastlanmışdır. Şimali Azərbaycanda Gədəbəy, Quşçu, Bayan, Xaçbulaq və digər nekropolların daş qutu tipli qəbirləri Sarıdərə daş qutuları ilə orta q xüsusiyyətlərə malikdir [1,33].

Haqqıxlıq nekropolunda 1979-cu ildə V.H.Əliyev və A.Q.Seyidov tərəfindən kəşfiyyat xarakterli tədqiqat işləri aparılmışdır. 1990-cı ildə bu nekropoldakı qəbirlərin ikisi V.B.Baxşəliyev tərəfindən tədqiq edilmiş və dağıdılmış qəbirlərin materialları toplanmışdır. Tədqiq edilmiş qəbirlərdə kollektiv dəfn adəti qeydə alınmışdır [6,190].

Birinci qəbirdən tədqiqat nəticəsində bir ədəd tunc xəncər, boz və çəhrayı rəngli küpə, kasa, çaynik və qədəh tipli qablar tapılmışdır. Çaynik tipli qabın gövdəsinin və lüləyinin bir hissəsi saxlanmışdır. Onun üzəri qövşəkilli cızma xətlər, şırım və ştampla vurulmuş ornamentlə naxışlanmışdır. Qədəh tipli qab bikonus formalı olub ağzının kənarı azacıq xaricə doğru əyilmiş və dəyirmiləşdirilmişdir. Gövdəsinin yuxarı hissəsində halqəşəkilli qulpu vardır. Qulpunda çıxıntı düzəldilmişdir. İkinci qəbir də daş qutu tipli olub, üzəri kiçik daşlarla

qapadılıb. Qəbirdə 0,4m dərinlikdə üzü şərqə, sağ böyrü üstə dəfn edilmiş bir insan skeletinə rast gəlinmişdi. Skeletin ətrafında heyvan və quş fiqurları, gil qab qırıqları aşkar edilmişdir. Kameranın qərb hissəsində 0,9 m dərinlikdə daha iki kəllə aşkar olunmuşdur. Onlar üst-üstə düşmüş və tamamilə dağılmışdı. Bu kəllələrin ətrafında əqiq muncuqlar, tunc pilək və plastinkanın qırıqları aşkar olunmuşdu. Qəbirin şimal-qərb hissəsində 1,2 m dərinlikdə daha bir kəlləyə təsadüf olunmuşdu. Onun ətrafından heyvan sümükləri tapılmışdı. Dəfn adətinə görə bu qəbirlər Sarıdərə və Kolanı qəbirləriylə eynidir. Müşahidələr göstərir ki, skeletlərin bir qismi bükülü vəziyyətdə olmuşdur. Skeletlərin qarışıq olması dəfn zamanı onların yerinin dəyişdirildiyini göstərir. Qəbirdən aşkar edilmiş gil məmulatı çəhrayı və boz rəngli gil parçalarından və tunc əşyalardan ibarətdir [2,263-265]. Aşkar edilən gil məmulatı Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin xarakterik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Naxçıvanda qeydə alınmış qala tipli yaşayış yerlərinə Çalxanqala, Vayxır qalası, Qız qalası və digər abidələri nümunə göstərmək olar.

Vayxır qalası II Kültəpədən şimalda, Vayxır kəndi yaxınlığında, Naxçıvançayın sol sahilində, Qızılboğaz keçidi üzərində yerləşir. Bu abidə ümumi planda altıbucaqlıdır. Qalaya giriş şərq tərəfdən olmuşdur. Ora hər iki tərəfdən müdafiə əhəmiyyətli bürclərlə möhkəmləndirilmişdir. Onun şimal divarı yaxınlığında üç yerdə qala bürcləri tikilmişdir. Bürclərdən ikisi dördkünc planlıdır, üçüncü bürç isə bir qədər fərqli tikilmişdir. Yaşayış yerindəki evlər düzbucaqlı planda olmuşdur. Qala yalnız kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar nəticəsində öyrənilmişdir [7,86-87].

V.Baxşəliyev qalanın tikilmə dövrünü e.ə. II minilliyin ortaları və ya ikinci yarısına aid edir [7,185].

D.A.Axundov və V.H.Əliyev abidənin tikinti texnikasını tədqiq etmiş, qalanın tikilmə tarixinin e.ə. II minilliyin sonu-I minilliyin əvvəllərinə aid olduğunu qeyd etmişlər. Yaşayış yeri tikinti texnikasına görə Çalxanqala, Oğlanqala ilə oxşarlıq təşkil edir. Abidədə geniş miqyaslı arxeoloji qazıntılar aparılmamış, yalnız yerüstü maddi-mədəniyyət nümunələri əsasında öyrənilmişdir. Buradan əldə olunmuş yerüstü maddi-mədəniyyət nümunələri, Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid boz və qara rəngli gil qab qırıqlarından və tunc asmadan ibarətdir [4,192].

Çalxanqala da Vayxır qalasında olduğu kimi, burada da arxeoloji materiallara rast gəlinməmişdir. Ehtimal ki, qaladan daimi yaşayış yeri kimi deyil, təhlükə yarandıqda müdafiə məqsədilə istifadə edilmişdir.

Çalxanqalanın cənub tərəfində tikilmiş yalnız bir müdafiə divarı var. Qalanın içərisində düzbucaqlı formalı üçotaqlı ev qalığı vardır. Həmçinin cənub tərəfdə, təpənin ətəyində daş təməl üzərində tikilən düzbucaqlı otaq qalıqları qeydə alınmışdır [4,189].

V.H.Əliyev Çalxanqalanı Azərbaycandakı siklopik tikintilər sırasına daxil etmiş, toplanılan boz rəngli keramikalar əsasən buranın tikilmə tarixini müəyyənləşdirmişdir. O, yaşayış yerinin tikilmə tarixini e.ə. XX-XV əsrlərə aid etmişdir[5,52].

O.Belli, V.Sevin abidənin öyrənilməsi sahəsində apardıqları arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində, qalanın tikilmə tarixinin e.ə. II minilliyin ortalarına aid olduğunu qeyd etmişlər [6,24].

Yaşayış yerində Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid memarlıq qalıqları V.H.Əliyevlə yanaşı olaraq V.İ.Kərimov tərəfindən də müəyyən olunmuşdur. V.İ.Kərimov yaşayış yerindəki Narınqalanın dördkünc planda olduğunu, rızalılrlə möhkəmləndirildiyini göstərmişdir.

2001-ci ildə V.B.Baxşəliyev tərəfindən abidədə aparılmış arxeoloji araşdırmalar nəticəsində oradakı müdafiə divarlarının dəqiq ölçüləri götürülməklə yanaşı, Erkən Dəmir dövrünə aid keramika məmulatları toplanılmışdır [3,136].

Qız qalası yaşayış yeri Şərur rayonunun Aşağı Yaycı kəndindən cənub-qərbdə, Uzunqaya dağ silsiləsinin Arpaçaya endiyi yerdə yerləşir. Yaşayış yerində təsadüf edilən tikinti qalıqları burada vaxtilə daşdan tikilmiş binaların olduğunu göstərir. Abidənin cənub qərb tərəfində iri daşlardan tikilmiş divar qalıqları tikinti texnikasına görə Oğlanqala tikililərini xatırladır. Yerüstü materiallar çəhrayı və boz rəngdə bişirilmiş gil qab hissələrindən, dən daşları və əmək alətlərindən ibarətdir. Boz rəngli gil məmulatı narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmiş, bəzi qabların üzərində qonur ləkələr saxlanmışdır. Onlar əsasən qabların gövdə və oturacaq hissəsindən ibarət olub forma verməyən fraqmentlərlə təmsil olunmuşdur. Keramika məmulatı cızma ornamentlə naxışlanmışdır. Çəhrayı rəngli gil məmulatı küpə və kasa tipli qabların fraqmentlərindən ibarət olub, narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmişdir. Qabların xarici səthi qırmızı boya ilə örtülərək yaxşı cilalanmışdır. Çəhrayı rəngli gil məmulatının bir qismi boyalı qablardan ibarətdir. Kasa, küpə, badya tipli qabların bir qrupunun üzəri qırmızı rəng üzərindən qara rənglə çəkilmiş xətlərlə naxışlanmışdır. İkinci qrup boyalı qabların mərkəzi hissəsi sarı anqobla örtülmüş, qırmızı və qara rənglə naxışlanmışdır. Yerüstü materialların analizinə əsasən yaşayış yeri e. ə. II-I minilliklərə aid edilmişdir [4,94- 95]

Küpələrdən birinin ağzının kənarından gövdəsinə birləşən qulpu ziqzaq şəklində dişəklənmişdir. Gil məmulatı əsasən boz rəngdə bişirilmiş kasa, piyalə və küpə tipli qablardan və onların müxtəlif hissələrindən ibarətdir. Bu nekropoldan aşkar olunmuş kasa və küpə tipli qablar I Kültəpə və II Kültəpə yaşayış yerlərinin üst təbəqəsindən, Sarıdərədən, Kolanıdan və Şahtaxtıdan məlumdur. Zeyvədən tapılmış kasalar I Kültəpə və Şahtaxtıdan tapılmış kasalarla eyniyyət təşkil edir. Qulpu ziqzaqvari dişəklənmiş küpələr Naxçıvanda Qızılburun abidəsindən məlumdur [12,90]. Zeyvə nekropolu Zeyvə kəndinin yaxınlığında tikinti işləri görülərkən təsadüfən aşkar olunmuşdur. Qəbirlərin formasını və tipini müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır. Ola bilsin ki, onlar torpaq qəbirlərdən ibarət olmuşdur. Buradan tapılan qabların xarici səthi cilalanmış, bəzisinin xarici səthi konnellyur ornamentlə naxışlanmışdır. Kasaların ağzının kənarında şaquli formada dəşilmiş qulaqcıq şəkilli çıxıntı vardır.

Ədəbiyyat

1. Aşurov S.H. Naxçıvanda arxeoloji tədqiqatlar (2001-2002). Bakı:Nafta- Press, 2003, 120 s.
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. On cild. IX cild. Bakı 1986, 624 s.
3. Baxşəliyev V.B. Azərbaycan arxeologiyası. I cild. Bakı: Elm, 2006, 236 s.
4. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 2008, 301 s.
5. Baxşəliyev V.B., Quliyeva F. Naxçıvanın tarixi abidələri. Bakı: Nurlan, 2017, 212 s.
6. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti (e.ə. VI-I minilliklərə aid arxeoloji abidələr əsasında). Bakı: Elm, 2004, 320 s.
7. Baxşəliyev V.B., C.Marro, Aşurov S.H. Ovçulartəpəsi (2006-2008-ci il tədqiqatlarının ilk nəticələri // First Preliminary Report: the 2006-2008 seasons). Bakı: Elm, 2010, 154 s.

**АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗОВОГО ВЕКА
НАХЧИВАНА***Мехтиева Хакикат Шаадат, Валиева Индира Очаггулу***Резюме**

На территории Нахчывана на территории Нахчывана изучены такие могильные памятники, как Кюльтепе I, Кюльтепе II, Овчулартепеси, Махта Кюльтепеси I, Шортепе и десятки других поселений, некрополи Диза, Карабулаг и Хорну. Археологическая культура, обнаруженная на памятниках эпохи ранней бронзы, называется Кура-Аразской культурой. В изучении этой культуры ключевое место занимают многослойные поселения с определенными местными особенностями. ДО Н.Э. В конце III тысячелетия социально-экономические изменения, произошедшие в южных регионах Азербайджана, охватили и Нахчыван, и в этой области сформировалась новая культура, характеризующаяся расписными сосудами.

**LATE BRONZE AGE ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS OF
NAKHCHIVAN***Mehdiyeva Hagigat Shadat, Valiyeva Indira Ocaqqulu***Summary**

In the territory of Nakhchivan, grave monuments such as Kultepe I, Kultepe II, Ovchulartepesi, Makhta Kultepesi I, Shortepe and dozens of other settlements, Diza, Karabulag and Khornu necropolis were studied in the territory of Nakhchivan. The archaeological culture discovered from the monuments of the Early Bronze Age is called Kura-Araz culture. In the study of this culture, multi-layered settlements with certain local characteristics occupy a key place. B.C. At the end of the 3rd millennium, the socio-economic changes that took place in the southern regions of Azerbaijan also covered Nakhchivan, and a new culture characterized by painted vessels was formed in this area.

*Rəyçi: dosent Arif Veyisov**İctimai və təbiət fənləri kafedrasının 21 may 2024-cü il tarixli iclasın 17 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 16 sentyabr 2024-cü il*

UOT: 94.

**AZƏRBAYCAN SSR-NİN YARADILMASINDAN SONRA ERMƏNİSTANLA
ƏRAZİ- SƏRHƏD MƏSƏLƏLƏRİNİN KƏSKİNLƏŞMƏSİ.
BOLŞEVİK RUSİYASININ MÖVQEYİ**

Mehdiyeva Nəsrin Famil qızı

Bakı Dövlət Universiteti

Qafqaz xalqları tarixi kafedrasının doktorantı

nesrin.99@mail.ru

Xülasə: 1920-ci ilin aprelin 28-də Azərbaycanın işğal edilərək sovetləşdirilməsindən sonra Cənubi Qafqazda geosiyasi şərait dəyişdi. Ermənistanda hakimiyyətdə olan daşnaklar isə yeni ərazilər işğal etmək üçün Azərbaycana qarşı iddialarını genişləndirdilər. Azərbaycan hökuməti Ermənistan ilə ərazi mübahisələrində hərbi deyil, diplomatik-siyasi yolla həllinə üstünlük verirdi. Tarixi həqiqətləri kobudcasına saxtalaşdıraraq Zəngəzuru və Qarabağı erməni torpaqları hesab edən Ermənistan hökuməti bu əraziləri işğal etmək üçün hər cür yola əl atmışdır. Daşnak Ermənistanı əsassız iddialarına nail olmaq üçün Rusiya Sovet hökumətinə Azərbaycan ilə mübahisələrdə vasitəçi olmağı və azərbaycanlılara məxsus əraziləri mübahisəli elan edib rus qoşunlarını yerləşdirməyi hədəfləyirdi. SSRİ Azərbaycan ərazilərini mübahisəli elan edərək daşnak Ermənistanına vermək üçün çalışırdı.

Məqalədə Azərbaycana məxsus tarixi ərazilərin mübahisəli elan edilərək ermənilər tərəfindən işğalı, Mərkəzin bu məsələ ilə bağlı mövqeyi mövqeyi, beynəlxalq vəziyyət, əsassız ərazi iddiaları araşdırılır.

Açar sözlər: mübahisəli ərazilər, daşnaklar, ərazi-sərhəd məsələləri, Sovet Rusiyası, Zəngəzur, Naxçıvan

Ключевые слова: спорные территории, дашнаки, территориально-пограничные вопросы, Советская Россия, Зангезур, Нахчыван

Keywords: disputed territories, Dashnaks, territory-border issues, Soviet Russia, Zangezur, Nakhchivan

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Moskva Zaqafqaziya respublikalarının Rusiya Federasiyasının tərkibinə daxil olmasını təmin etməyi qarşısına vəzifə qoymuşdu. ASSR-in Moskvadakı fəvqəladə səlahiyyətli nümayəndəsi B.Şaxtaxtinski bu münasibətlə Sovet Rusiyası Xalq Xarici İşlər Komissarı Q.Çiçerinə ünvanladığı məktubunda yazırdı: “Bu məsələni dəqiq həll etmək üçün mübahisəli məsələlər, ərazi münaqişələri, Zaqafqaziya Respublikalarının iqtisadi əlaqələri ilə tanış olmaq lazımdır...” [10, s.158]. Şaxtaxtinski qeyd edirdi ki, yeni yaradılmış Zaqafqaziya respublikaları arasında mübahisəli ərazi məsələlərinin ədalətli həlli çox çətin məsələdir, çünki “...əhalisi qarışıq olan ərazilərdə xalqların öz müqəddəratını təyinetməsi çox çətinidir. Xalqların öz müqəddəratını təyinetmə prinsipi hər yerdə tam tətbiq oluna bilməyəcəyindən, onun istifadə ediləcəyi respublika yeni “prinsiplərdən” istifadə etməlidir: tarixi qanun, iqtisadi şərait, dövlətin sərhədlərinin qorunması, onun təbii sərhədləri prinsipi və s.” Məktubun sonunda Şaxtaxtinski belə nəticəyə gəlir ki, Cənubi Qafqazda ərazi və digər mübahisələrin həlli forması Dağıstan daxil bütün Zaqafqaziya respublikalarının bir Qafqaz respublikasına birləşdirilməsi və onun Rusiya Federasiyasının tərkibinə qatılmasıdır. O, məktubun sonunda ayrıca vərəqdə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında mübahisə obyektı olan əraziləri sadalamışdır.

Azərbaycan ərazilərinin Ermənistana verilməsinin qarşısını almaq üçün Azərbaycan hökuməti əlindən gələni etdi. 1920-ci il avqustun 5-də ASSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığı mübahisəsiz ərazinin sərhədlərinin təsvirini hazırladı. RKP (b) Qafqaz Bürosunun üzvü

Q.Orconikidze 1920-ci il avqustun 10-da Rusiyanın Ermənistandakı nümayəndəsi B.Leqranla birbaşa teleqraf söhbətində Qırmızı Ordunun Ermənistanla hərbi əməliyyatlarını dayandırmasının şərtlərindən danışır: "...Ermənistan hökuməti qoşunlarını Zəngəzur və Naxçıvandan Şahtaxtıya qədər çəkib." [10, s.158]. 1920-ci il avqustun 10-da İrəvanda RSFSR ilə Ararat Respublikası arasında hərbi əməliyyatların dayandırılması haqqında ilkin müqavilə imzalandı. 6 bənddən ibarət bu müqavilənin şərtlərinə görə RSFSR Ermənistan Respublikasının müstəqilliyini tanıdı. Müqavilənin 2-ci və 3-cü bəndlərinə əsasən: 2. "Ermənistan Respublikasının qoşunları aşağıdakı xətti tuturdular: Şahtaxtı, Xok, Aznabyurt, Sultanbek və daha sonra Kukidən şimalda və bu il iyulun 30-da fəaliyyət göstərdikləri Qazax qəzasında Bazarçaydan (Bazarkənd) qərbdə olan ərazilər. RSFSR qoşunları Ermənistan Respublikası qoşunlarının yerləşdirilməsi üçün bu müqavilə ilə müəyyən edilmiş zolaq istisna olmaqla, Qarabağın, Zəngəzurun və Naxçıvanın mübahisəli rayonlarını işğal edirlər. 3.Mübahisəli ərazilərin sovet qoşunları tərəfindən işğalı Ermənistan Respublikasının və ya Azərbaycan Sosialist SSR-in bu ərazilərinə hüquqlar məsələsini həll etmir. RSFSR bu müvəqqəti işğalla yaxın gələcəkdə RSFSR ilə Ermənistan Respublikası arasında bağlanacaq sülh müqaviləsinin əsasında Ermənistan və Azərbaycan arasında ərazi mübahisələrinin sülh yolu ilə həlli üçün əlverişli şərait yaratmaq niyyətindədir". 5-ci bəndə əsasən, müqavilə bağlanmazdan əvvəl Şahtaxtı-Culfa hissəsində dəmir yolunun istismarı Ermənistan Dəmir Yolları İdarəsinin tabeliyinə verilmişdir [10, s.159]. Bu müqaviləyə əsasən Şərur və Naxçıvan qəzalarının şimal-qərb bölgələri Ermənistanın tərkibində qaldı [5, s.258-260]. Azərbaycan Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvan ərazilərinin "mübahisəli" elan edilməsinə qarşı çıxdı. Nərimanov həmin vaxt Leninə teleqram vurmuşdu. Orada ərazi məsələsi ətrafında yaranmış çətin vəziyyətə işarə edərək, Sovet Azərbaycanının nümayəndəsinin artıq Moskvaya göndərildiyini bildirmiş və qətnamənin icrasını müvəqqəti dayandırmağı xahiş etmişdir [2, s.48]. Yuxarıdakı müqavilənin imzalanması xəbərini alan N.Nərimanov 1920-ci ilin avqustunda V.Leninə yazırdı: "Vəziyyət dəhşətlidir. Əgər bu ərazilər Gürcüstana verilsəydi, ictimai rəylə birtəhər mübarizə aparmaq olardı, lakin onların Ermənistana, daşnaklara verilməsi böyük səhvdir" [10, s.159]. Başqa bir məktubunda isə o, yazır: Açıqını deyim ki, Mərkəz silahi bizim əlimizdən almaqla və Qarabağ haqqında verdiyi qərarlarla Azərbaycanı guya müsəlman kommunistlərinin Rusiyaya satdığını söyləyən, Rusiyanın Ermənistan və Gürcüstanın müstəqilliyini eyni vaxtda tanıdığını və bəzi səbəblərə görə Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulmazdan əvvəl mübahisəsiz əraziləri indi mübahisəli ərazilər olduğunu hesab edən Müsavatın təxribatını gücləndirdi və əsaslandırdı."

ASSR-in Moskvadakı fəvqəladə səlahiyyətli nümayəndəsi B.Şahtaxtinski 1920-ci il avqustun 4-də Q.Çiçerinə yazdığı məktubunda Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi məsələsində bolşevik Rusiyasının mövqeyindən Azərbaycan rəhbərliyinin məyusluğu belə ifadə olunurdu: "... Sovet hakimiyyətinin düşmənləri fərəhlə qeyd edirlər ki, Gürcüstan və Ermənistan Rusiya ilə müttəfiqlikdən əl çəkərək, Antantanın köməyi ilə nəinki tam müstəqilliklərini qoruyub saxladılar həm ağır iqtisadi çətinliklərdən qaçdılar, həm də əvvəllər heç şübhəsiz Qırmızı Ordunun gəlişinə qədər Azərbaycana məxsus olan yeni ərazilər aldılar". Daha sonra Şahtaxtinski çevrilişdən əvvəl ona məxsus olan ərazilərin Azərbaycanın tərkibində saxlanılmasının, yəni Zaqatala qəzasının, Qarabağın və Naxçıvanın ondan qoparılmamasının vacibliyindən yazırdı, çünki bu ərazilər danılmaz olaraq müstəqil Azərbaycan hökumətinin tabeliyində idi. Bu ərazilər Azərbaycana mənsub olmuş və onun tərkib hissəsini təşkil etmiş və onunla tarixi, etnoqrafik və iqtisadi cəhətdən sıx bağlı olmuşdur [10, s.160]. V.Leninə yazdığı məktubdan aydın olur ki, Sovet hökuməti nə Rusiya ilə Ermənistan arasında gedən danışıqlar, nə də 1920-ci il avqustun 10-da bağlanmış müqavilə haqqında Azərbaycana məlumat verməyib. Şahtaxtinski Leninə yazdığı məktubunda da

yazırdı: “Azərbaycan xalqı demək olar ki, bütün Naxçıvan bölgəsinin Ermənistana verilməsi xəbərinə heyrləndi”. Burada müəllif yazır ki, Azərbaycan və Türkiyə arasında əlaqələri tamamilə kəsmək üçün Rusiya bilərəkdən Naxçıvan bölgəsini Ermənistana verib. 1920-ci il avqustun 10-da RSFSR ilə yuxarıdakı müqaviləni imzalayan Ermənistanın xarici işlər naziri A.Oqancanyan Azərbaycanın dəfələrlə çağırış təkliflərinə cavab olaraq bütün mübahisəli məsələləri həll etmək üçün konfrans təşkil edərək, Azərbaycanın xarici işlər nazirinə aşağıdakı məzmununda teleqram göndərir: “Ermənistan hökumətinin nümayəndələri ilə RSFSR-in səlahiyyətli nümayəndəsi Leqran arasında 1920-ci il avqustun 10-da bağlanmış ilkin razılaşmaya görə, Ermənistanla Azərbaycan arasında ərazi mübahisələri yaxın gələcəkdə RSFSR ilə Ermənistan Respublikası arasında bağlanacaq sülh müqaviləsi ilə müəyyən ediləcək əsaslar əsasında həll edilməlidir. Bu il avqustun 20-də Ermənistan-Azərbaycan konfransının çağırılması təklifinizə cavab olaraq deyilənləri nəzərə alaraq bildirirəm ki, mənim hökumətim RSFSR ilə yekun saziş bağlananadək belə bir çağırışı vaxtından əvvəl olduğunu hesab edir”.

Lakin Ermənistanın sərhədləri təkcə Sovet Rusiyası üçün maraqlı deyildi. Böyük Britaniya Xarici İşlər Nazirliyinin mübahisəli ərazilərlə bağlı 1920-ci il sentyabr tarixli “Ermənistan və Qafqaz” memorandumunda deyilir: “Əvvəllər Rusiya İmperiyasının tərkibində olmuş İrəvan Ermənistan Respublikası aşağıdakı doqquz rus inzibati dairəsindən ibarətdir: İrəvan, Novo-Bəyazid, Sürməli, Eçmiədzin, Aleksandropol, Qars, Kağızman, Olti, Ördəhan. Ermənistan və Gürcüstan respublikaları arasında mübahisəli olan Borçalı kimi tanınan rayon da var, lakin sonradan razılıq əldə olunub və bu rayon gələcəkdə razılaşmalara xələl gətirmədən müvəqqəti olaraq bölünüb. Şərur-Dərələyəz, Naxçıvan, Zəngəzur rayonları və Qarabağın qərb hissəsi Ermənistanla Azərbaycan Respublikası tatarları arasında mübahisə obyektidir. Bu yaz Azərbaycan Respublikası bolşeviklər tərəfindən tutulduqdan sonra Ermənistan hər iki tərəfin hücumuna məruz qaldı və bu ərazilərin müvəqqəti tədbir kimi Sovet Rusiyasına verilməsini nəzərdə tutan müqavilə imzaladı. Ancaq görünür, nə Ermənistan, nə də Azərbaycan hökumətləri hələ də davam edən partizan müharibəsinin qarşısını almaq üçün kifayət qədər güclü olmayıblar. Bu rayonların kimə məxsus olacağına qərar vermək son dərəcə çətindir. Həmin sənəddə göstərilir ki, müttəfiqlər Sovet Rusiyası və Azərbaycana qarşı hərbi əməliyyatlar aparmaq üçün Ermənistanı silahla təmin edirlər [8, cild 1, № 452]. Həmin ilin payızında Ermənistanın Millətlər Liqasına qəbul üçün müraciətində dövlətin ərazisi 26.130 kv.mil göstərilib. (70 551 kv. km) və “Van, Bitlis, Ərzurum vilayətlərinin və Trabzonun bir hissəsinin Ermənistana veriləcəyini fərz etsək, onun ərazisi 80 000 kv.mil təşkil edə bilər. (214 000 kv. km)” [8, I cild, № 483]. Necə ki, V. Çorçill sonralar öz xatirələrində yazırdı: “Erməni iddiaları o dərəcədə təmin edildi ki, yeni dövlətdə müsəlmanlar ermənilərdən və yunanlardan çox idi. Bu işdə ədalətin bərqərar olması naminə həddi aşılırlar” [8, 1-ci cild, № 584].

Sovet Rusiyasının himayədarı olduğu erməni qoşunları XI Ordu komandanlığının Qazax qəzasının sərhədlərinin lazımi mühafizəsini təmin etməməsindən istifadə edərək sentyabr ayında rayonun bir hissəsini işğal etdilər. Bu strateji səhvi başa düşən Orconikidze 30 sentyabr 1920-ci il tarixli Leqrana göndərdiyi teleqramında Qazax qəzasının Novo-Bəyazid, Aleksandropol və Borçalı rayonları ilə birlikdə sərhədlərinin Azərbaycana verilməsinin zəruriliyini təkid edirdi. Orconikidze müdafiə edilməli olan dəqiq xətti də qeyd edərək yazırdı: “Azərbaycanın Novo-İvanovka-Mixaylovka Çomborak bölgəsinin ilhaqı bu rayonun Sovet Azərbaycanına olan böyük marağı və əhalinin daşnak hakimiyyətindən hədsiz dərəcədə narazı olmasına gətirib çıxarmışdı. Dəfələrlə bu bölgənin əhalisindən nümayəndələr bölgənin Azərbaycana birləşdirilməsi tələbi ilə müraciət etmişdilər”. Sentyabr hadisələri ona gətirib çıxardı ki, Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Qazax qəzasının zəbt

olunmuş hissəsi onun tərkibində qaldı və onların əsasında Karavansaray (İcevan), Çemberek (Krasnoselski), Şəmşəddil və Dilican rayonları yaradılıb [3, s.144].

28 oktyabr 1920-ci ildə İrəvan şəhərində imzalanan Rusiya ilə münasibətlər haqqında müqaviləyə əsasən, Ermənistan Zəngəzuru və Naxçıvanın ona verilməsi və 2,5 milyon qızıl rubl kredit verilməsi şərti ilə Qarabağa iddialarından imtina edəcəkdi. Lakin bu sazişin mətni, daha doğrusu, 17 maddədən ibarət layihə bu məlumatları təsdiq etmir. 1-ci maddədə deyilir: "...RSFSR Türkiyə Ermənistanının rayonlarının Ermənistan Respublikasına birləşdirilməsini ədalətli hesab edir və müəyyən edilmiş müxtəlif bölgələri faktiki ilhaq etmək məqsədi ilə müttəfiq dövlətlər üzərində dostyana nüfuzunu göstərməyə hazırdır. Azərbaycanın artıq RSFSR-in tərkibində təmsil olunduğu 3-cü maddə də maraqlıdır: "Ermənistanla Rusiya Sovet Federasiyasının tərkibində olan Azərbaycan Sosialist Sovet Respublikası arasında dövlət sərhədi Rusiya Sovet İttifaqının nümayəndələri, Ermənistan və Azərbaycan nümayəndələrinin iştirakı ilə konfransında müəyyən ediləcək". Və nəhayət, 4-cü maddəyə əsasən, "Rusiya keçmiş Rusiya imperiyasının aşağıdakı quberniya və vilayətlərini qeyd-şərtsiz Ermənistan dövlətinin bir hissəsi kimi tanıyır: İrəvan və Qars, Naxçıvan qəzası istisna olmaqla, bütün əyalət və qəzaları ilə birlikdə, Yelizavetpol quberniyasının cənubu, Karvansaray və Dilican şəhərləri ilə Qazax qəzası. Ermənistanla Azərbaycan arasında mübahisəli ərazilər olan qondarma Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvan rayonlarının dövlət mənsubiyyəti iki ölkə arasında birbaşa razılaşma olmadıqda referendumla müəyyən edilir". Və təbii ki, müddəalardan biri Azərbaycan neftinin Ermənistana verilməsi ilə bağlı idi.

Sovet hökuməti Ermənistanın maraqlarını müdafiə etməkdə davam edirdi. 1920-ci il oktyabrın 29-da Çiçerin Rusiyanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəliyinə bildirdi: "Biz hələ də işğal etdiyimiz bəzi mübahisəli ərazilərin Ermənistana və ya Azərbaycana verilməsi məsələsini daha əlverişli vaxta qədər təxirə salmağı zəruri hesab edirik, lakin hələlik orada öz işimizə davam edirik [9, s.221]. Noyabrın 4-də AKP MK Siyasi Bürosunun iclasında RKP Mərkəzi Komitəsi Qafqaz Bürosunun üzvləri ilə birlikdə Ermənistandakı vəziyyətlə bağlı məsələni müzakirə etdikdən sonra belə qərara gəldilər: "Yekun qərar: Ermənistana təqdim edilmiş müqavilə haqqında RKP MK ilə bu məsələdə yoldaş Stalinə həvalə edilən danışıqlara qədər aparılmamalıdır; Eyni zamanda, Siyasi Büronun rəyini bildirin ki, Naxçıvan və Zəngəzurun Ermənistana verilməsi haqqında sazişdə təklif olunan bənd nə siyasi, nə də strateji baxımdan sərfəli deyil və yalnız son çarə kimi həyata keçirilə bilər; Siyasi Büronun Naxçıvan və Zəngəzurla bağlı rəyinin əsaslandırılmasını yoldaş Nərimanova həvalə edin". Deməli, Azərbaycan sovetləşəndən sonra Sovet Rusiyası ərazi məsələsindən istifadə edərək digər Cənubi Qafqaz dövlətlərini, indiki halda Ermənistanı öz tərəfinə çəkməyə çalışıb. Bu, 1920-ci il noyabrın 9-da Bakıda RKP (b) MK Qafqaz Bürosunun, AzKP (b) MK-nın, AzSSR İnqilab Komitəsi, Bakı Partiya Komitəsinin birgə iclasında çıxış edən Azərbaycanda ən yaxın partiya-sovet işi haqqında hesabatla çıxış edən İ.Stalinin sözlərindən aydın görünür. Mübahisəli ərazilərlə bağlı Stalin deyirdi: "Zəngəzurda (daşnakların) üsyanı var. Biz onlarla mübarizə aparırıq. Əgər Zəngəzuru və Naxçıvanın kimə məxsus olacağını bilmək istəyirlərsə, o zaman onları Ermənistanın indiki hakimiyyətinə keçirmək olmaz, əgər Ermənistan sovetləşsə onda mümkün olacaq" [10,s.164-165] 1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistanda sovet hakimiyyəti quruldu. Noyabrın 30-da AKP(b) MK Siyasi Bürosunun və Təşkilat Bürosunun birgə iclasında Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin elan edilməsi ilə bağlı Erməni İnqilab Komitəsinin teleqramını müzakirə etdikdən sonra belə qərara alındı: "orada Sovet Azərbaycanı ilə Sovet Ermənistanı arasında sərhəd yoxdur; Zəngəzur və Naxçıvan Ermənistana verilir; Qarabağın dağlıq hissəsinə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verilir; Sovet Azərbaycanı Sovet Ermənistanı ilə qırılmaz hərbi və iqtisadi ittifaq bağlayır (xüsusən, nefti qeyd edin); Bu bəyannamənin hazırlanması Nərimanova həvalə edilsin" N.Nərimanov

1920-ci il dekabrın 1-də Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə bağlı Bakı Sovetinin təntənəli iclasındakı çıxışında bu qərarı elan etdi. Nərimanovun dəfələrlə təfsirə məruz qalan və tarixə “Nərimanov bəyannaməsi” adı ilə düşmüş çıxışı Azərbaycanın sonrakı tarixində də öz çirkin rolunu oynamışdır. Həmin bəyannamədə deyilirdi: “Ermənistanda və Zəngəzurda ən yaxşı kommunist yoldaşlarımızın günahsız qanlarını tökən daşnakların hakimiyyətinə qarşı qardaş erməni zəhmətkeş xalqının mübarizəsini qarşılamağa hazırlaşan Sovet Azərbaycanı bəyan edir ki, heç bir ərazi məsələsi iki əsrlik qonşu xalqların: ermənilərin və müsəlmanların qarşılıqlı qan tökməsinə səbəb ola bilməz, Zəngəzur və Naxçıvan qəzalarının ərazisi Sovet Ermənistanının ayrılmaz hissəsidir, Dağlıq Qarabağın zəhmətkeş kəndlilərinə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verilir, Zəngəzur daxilində bütün hərbi əməliyyatlar dayandırılır, Sovet Azərbaycanının qoşunları çıxarılır. Bundan əlavə, Sovet Azərbaycanı Sovet Ermənistanına öz qapılarını özünün malik olduğu tükənməz sərvətlərə: neft, kerosin və digər məhsullara geniş açır”. Maraqlıdır ki, nə noyabrın 30-da keçirilən iclasda, nə də Nərimanovun nitqində Naxçıvanın adı çəkilməmiş, yalnız səhərisi gün qəzetdə belə bir fraza çıxmışdı “Zəngəzur və Naxçıvan qəzaları Sovet Ermənistanının bölünməz hissəsidir” [2, VI cild s.176]. Bolşevik rəhbərlərinin (Orconikidze, Stalin) danışıqlarında buraxdıqları səhvlərə əsaslanaraq dekabrın 1-də Sovet Azərbaycanının mübahisəli quberniyalardan könüllü olaraq imtina etdiyini, Zəngəzurun, Naxçıvanın və Dağlıq Qarabağın Sovet Ermənistanının tərkibinə verildiyi bildirilir. Buna görə də bu gün ermənilər 1920-ci ilin dekabrında Dağlıq Qarabağın Ermənistana ilhaq edildiyini iddia edirlər.

Sovet dövrünün ədəbiyyatında və rəsmi sənədlər toplularında, məsələn, “Azərbaycan SSR Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaranma tarixi haqqında” sənədlər toplusunda Nərimanovun 1920-ci il dekabrın 1-də çıxışının mətnində “Zəngəzur və Naxçıvan qəzalarının əraziləri Sovet Ermənistanının ayrılmaz hissəsidir” ifadəsi çıxarılmışdır [10, s.166]. Bu, N.Nərimanovun və bütövlükdə Azərbaycan Kommunist Partiyasının nüfuzunu ləkələməmək məqsədi ilə edilmişdir [6, s. 166]. Çox güman ki, bu, ziddiyyətli Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərini qızıqdırmamaq məqsədi ilə edilib, çünki bu dövlətdə ərazi problemlərinin olması diqqətdən kənarda qalıb [3, s.166-167].

Ermənistanla müharibənin sonunda Türkiyə 1920-ci il dekabrın 2-də Aleksandropolda (Gümrü) 8 maddədən ibarət sülh müqaviləsi bağladı. Bu müqavilə ilə İrəvan bölgəsi və Göyçə gölü istisna olmaqla, demək olar ki, bütün Ermənistan ərazisi Türkiyəyə verildi. Həmin gün RSFSR-in Ermənistandakı səlahiyyətli nümayəndəsi B.Leqran daşnak Ermənistanının nümayəndələri ilə Ermənistanın Sovet Respublikası elan edilməsi haqqında müqavilə imzaladı. Sovet Ermənistanının ərazisi müəyyən edildi: İrəvan quberniyası, Qars qəzasının bir hissəsi, Zəngəzur qəzası, Qazax qəzasının bir hissəsi və Tiflis quberniyasının 1920-ci il sentyabrın 8-dək Ermənistanın ixtiyarında olan hissələri. Bu müqaviləyə əsasən, Ermənistanın ərazisi Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, keçmiş İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazət qəzaları, Zəngəzur və keçmiş Yelizavetpol quberniyasının Qazax qəzalarının bir hissəsi kimi mübahisəsiz əraziləri də daxil olmaqla genişləndirildi.

Əhali Naxçıvanın Ermənistana verilməsinə qarşı çıxdı. Hələ 1920-ci il iyulun 28-də burada Naxçıvan SSR yaradılmışdı. 167 Naxçıvan İnqilab Komitəsi Naxçıvanın Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu bildirdi. Və buna görə də Ermənistan İnqilab Komitəsi 1920-ci il dekabrın 28-də öz bəyannaməsində Naxçıvan ərazisinə istənilən ərazi iddialarından əl çəkməyə və onu müstəqil Sovet Respublikası kimi tanımağa məcbur oldu [4, s.53]. Ona sərbəst öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verildi. 1921-ci ilin yanvarında Türkiyə, RSFSR, Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələrinin iştirakı ilə burada əhali sorğusu keçirilmiş, Naxçıvan əhalisinin 90%-i Azərbaycanın tərkibində qalmaq arzusunda olduğunu bildirmişdir [5, s.269-301]. Türkiyə hökuməti qoşunlarını Naxçıvandan çıxarmağa

yalnız Rusiyanın bu bölgəni Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi tanıması şərti ilə razılaşdı. Yerli sakinlərin müqaviməti və Türkiyənin Naxçıvana sahiblik məsələsində mövqeyi bu bölgənin taleyini həll etdi. RSFSR ilə Türkiyə arasında 1921-ci il martın 16-da bağlanmış Moskva müqaviləsi və RSFSR-in iştirakı ilə 1921-ci il oktyabrın 13-də Azərbaycan SSR, Ermənistan SSR, Gürcüstan SSR ilə Türkiyə arasında imzalanmış Qars müqaviləsi ilə Naxçıvan vilayətinin statusu məsələsi nəhayət öz həllini tapdı. Lakin Moskva müqaviləsinin Naxçıvan bölgəsi ilə bağlı maddələrinə bolşevik Rusiyanın razılığı ilə Sovet Ermənistanı məhəl qoymadı. Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarı M.Hüseynovun Q.Orconikidzeyə ünvanladığı 1921-ci il 13 iyul tarixli teleqramında erməni nümayəndələrinin Naxçıvan vilayətindən geri çağırılması üçün tədbir görülməsi xahiş olunurdu, çünki onların hərəkətləri əhalinin ayaqlanmasına" və Moskva müqaviləsinin yerinə yetirilməməsi bəhanəsi ilə türk tərəfdən Naxçıvan bölgəsinə yeni iddia cəhdləri"nə səbəb ola bilərdi . 1924-cü il fevralın 9-da Az. Naxçıvan Rayon Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının tərkibində Naxçıvan MSSR-ə çevrildi. Respublikanın ərazisi 5987,5 km² idi. AKP(b) Siyasi Bürosu və Təşkilat Bürosunun Zəngəzurun Ermənistana verilməsi ilə bağlı qərarı yalnız 1921-ci ilin yayında qismən yerinə yetirildi (qərb hissəsi verildi) Rayonun müsəlman əhalisi Ermənistana birləşməyin əleyhinə idi. Qarabağ və Zəngəzurun fəvqəladə komissarı Ş.Mahmudbəyovun 24 dekabr 1920-ci il tarixli məruzəsində deyilir ki, "Aran Zəngəzurun 4 şöbədən ibarət nümayəndələri onun yanına gələrək Azərbaycan Sovet hökumətinin nəzarətində qalmaq barədə qəti qərarlarını bəyan etdilər, onların xahişi təmin olunmasa, köçə biləcəkləri yeri göstərməyi xahiş edirlər". Həmçinin İran sərhəddindəki Vartazdan başlayaraq Cavanşir qəzasının sərhəddi ilə bitən Aran Zəngəzur əhalisinin də petisiya tərtib etdiyi qeyd olunmuşdu. Hesabatın davamında Mahmudbəyov qeyd edir ki, bu dörd sahə ona xüsusi rayon kimi ayrılıb [10, s.168]

1921-ci ilin əvvəlində Azərbaycan SSR-in inzibati bölgüsü layihəsini hazırlamaq üçün xüsusi komissiya yaradıldı. Yeni bölmə Hərbi Komissarlığın Xalq Komissarlığı yanında işləyən komissiyanın layihəsi əsasında yaradılmalı idi. "Azərbaycan Sosialist Sovet Respublikasının inzibati ərazi bölgüsü layihəsinə izahat qeydi"ndə Zəngəzur qəzasının iki rayona bölünməsi təklif olunurdu, çünki "Göstərilən rayon dağ yüksəklikləri və dərin dərələrin keçdiyi və qışda tamamilə keçilməz geniş ərazilərdir. Bir rayonun inzibati mərkəzindən idarə olunması çətindir, hətta mümkünsüzdür. Qəzanın cənubdan şimala bölünməsi ilə nail olunacaq ki, hər bir yeni yaranan mahalın tərkibinə əkin sahələri, meşələr və otlaqlar daxil edilsin və bundan əlavə əhalinin tərkibi qarışıq, erməni-müsəlman olsun ki, bu sayədə həmrəylik yaransın. Bunun nəticəsində hər iki xalqın zəhmətkeşləri güclənəcək, bu çox vacibdir. Bu hissədə kürdlərin əhalisinin əsas hissəsinin məskunlaşdığını nəzərə alaraq, bu rayonun qərbinə Zəngəzur qəzası və şərqini Kürdüstan mahalı adlandıran iki yerə bölmək daha məqsədəuyğun görünür" [10, s.169].

Zəngəzur rayonu ilə bağlı bu təklif tədricən rayonun bir hissəsini Azərbaycandan ayırmağa hesablanmışdı. Yeni inzibati bölgü layihəsini hazırlamaq üçün Azrevkomun xüsusi İdarələrarası Komissiyası yaradıldı, onun sədri T.Çikalo idi. Bu komissiyanın ilk iclası 1921-ci il martın 12-də oldu. Aprelin 2-də keçirilən iclasda Zəngəzur qəzasının iki yerə bölünməsi məsələsi müzakirə edilərkən komissiya üzvləri Şimanovski və Hacıyev bölünmənin əleyhinə çıxış edərək, iqtisadi baxımdan rayonun yekdilliyini qeyd etdilər. Bu məsələ ilə bağlı komissiya Zəngəzur qəzasının köhnə inzibati hüddudlarında dəyişməz olaraq qalması barədə qərar qəbul etmişdir.

Bütün bu inzibati dəyişikliklərdən sonra Azərbaycan SSR 15 rayona bölündü: Ağdaş (keçmiş Arəş), Bakı, Gəncə, Göyçay, Cəbrayıl, Cavanşir, Zaqatala, Qazax, Qubadlı (keçmiş Zəngəzur rayonunun bir hissəsi), Kubinski, Lənkəran, Nuxa, Salyan (keçmiş Cevatski

rayonu), Şamaxı, Şuşa [10, s.170]. İnzibati Komissiyanın 1922-ci il aprelin 19-da keçirilən iclasında MSSR-in tərkibində 14 əyalətin yaradılması haqqında Az MİK Rəyasət Heyətinin qərarının qəbul edilməsi haqqında məlumat verildi. Və bu qəzaların sərhədlərinin Vəkilovun tərtib etdiyi təsvirini dinləmək təklif olundu. Şuşa və Cəbrayıl rayonlarının sərhədlərinin təsviri müzakirə edilərkən belə qərar qəbul edildi: “Az MİK Rəyasət Heyətinin Qubadlı qəzasının, onun şimal hissəsinin ləğv edilməsi haqqında qərarını nəzərə alaraq, sözdə Kürdüstan adlanan ərazi Şuşa qəzasına, cənub hissəsi isə Cəbrayıl rayonuna birləşdirilir. Qubadlı rayonunun Ermənistan tərəfdən, Şuşa və Cəbrayıl rayonlarının qərb tərəfində sərhədlərlə bağlı məlumat olmadığı üçün bu qəzaların köhnə inzibati sərhədlər dəyişməz olaraq qalır”. 1922-ci il mayın 22-də AKP(b) MK Rəyasət Heyətinin iclasında Azərbaycanın yenidən inzibati bölüşdürülməsi komissiyasının hesabatı dinlənildi. Rəyasət Heyətinin iclasında komissiyanın müfəssəl məruzəsinin dinlənilməsi qərara alındı. Hesabata Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin nəzdində Komissiya tərəfindən müəyyən edilmiş sərhədlərin təsviri əlavə olunur. Artıq bu təsvirdə Zəngəzur rayonunun adı çəkilmir.

M.Hüseynov 1921-ci il mayın 9-da Azərbaycan SSR Sovetlər I qurultayındakı məruzəsində Zəngəzuru Ermənistan ərazisi kimi qeyd edir [12, s.74]. Erməni müəlliflərinin yazdığına görə, 1921-ci il iyulun 20-də Xalq Komissarları Soveti Ermənistanın inzibati bölgüsü haqqında dekreti təsdiq etdi. Buna əsasən Sovet Ermənistanı 8 qəzaya bölünürdü: İrəvan, Aleksandropol, Eçmiədzin, İcevan, Karaklis, Nor-Bəyazit, Lori-Pəmbək Dərələyəz. Sonralar Zəngəzur qəzası təşkil olundu [7, s.178]. Yəni Zəngəzurun qərb hissəsi mərkəzin qərarı ilə Azərbaycandan çıxarılaraq Ermənistana birləşdirildi. Bundan sonra Zəngəzurun qərb hissəsində sistemli şəkildə ermənilər məskunlaşmağa başladı və yerli azərbaycanlı əhali sıxışdırıldı, hətta öz ərazilərindən zorla qovuldu. 1929-cu ildə Zəngəzurun cənub-qərb hissəsi də Ermənistana birləşdirildi. Zəngəzurun ölkənin əsas hissəsindən ayrılması yalnız bir məqsəddə xidmət edirdi: Türkiyə ilə Şərqdəki digər türk xalqları arasında birbaşa əlaqələrin qarşısını almaq. Zəngəzurun böyük hissəsinin Ermənistana birləşdirilməsi nəticəsində Naxçıvan bölgəsi Azərbaycanın əsas hissəsindən təcrid olundu.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi : 7 cildə, VI s., Bakı: Elm, 2000, 568 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası /Baş redaktör Y.M.Mahmudov: II cild., Bakı: Lider, 2005, 475 s.
3. Həsənlı C.P. Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939). Bakı: Adiloğlu, 2012, 656 s.
4. Mahmudov Y.M., Şükürov K.K. Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı: UniPrint, 2009, 256 s.
5. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1996, 328 s.
6. Nəşibzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası (məqalələr və sənədlər). Bakı: Elm, 1990, 112 s.
7. Акопян А.М., Эльчибекян А.М. Очерки по истории Советской Армении. Выпуск 1.1917-1925 гг. Ереван: Армгиз, 1955, 256 с.
8. Барсегов Ю.Г. Геноцид армян. Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Сборник документов: В 2-х т. Т.І. М: Гардарики, 2003
/http://www/genocide.ru/lib/barsegov/ ; Т.ІІ.М.: Гардарики, 2003, 912 с.
9. Мустафазаде Р. Две Республики: азербайджано-российские отношения 1918-1922 гг. М.: МИК, 2006, 356 с.

10. С.О.Мустафаева.Изменения границ и территорий на Южном Кавказе (1917-1922 гг.) Баку, 2017, «Европа» , 304 с.
11. Советское Закавказье. Справочная книга на 1926-27 год. Тифлис: Закреклама и Т.К. Мопр",1927, 62 с.
12. К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной области Азербайджанской ССР.1918-1925: Документы и материалы. Баку: Азернешр, 1989, 334 с.
13. Файгл Эрих Страна огней на шёлковом пути - Истрия Азербайджана. Пер. с нем. Баку: Азер Тадж, 2009, 189 с.

**УСИЛЕНИЕ ТЕРРИТОРИАЛЬНО-ГРАНИЧНЫХ ВОПРОСОВ С АРМЕНИЕЙ
ПОСЛЕ СОЗДАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР.
ПОЗИЦИЯ БОЛЬШЕВИКСКОЙ РОССИИ**

Мехтиева Насрин Фамил
Бакинский Государственный Университет
Резюме

После оккупации и советизации Азербайджана 28 апреля 1920 года геополитическая ситуация на Южном Кавказе изменилась. Дашнаки, находящиеся у власти в Армении, расширили свои претензии к Азербайджану с целью оккупации новых территорий. Правительство Азербайджана предпочитало решать территориальные споры с Арменией дипломатическими и политическими, а не военными средствами. Правительство Армении, считающее Зангезур и Карабах армянскими землями, путем грубой фальсификации исторических фактов, прибегло ко всем средствам для оккупации этих территорий. Чтобы добиться необоснованных претензий Дашнакской Армении, Россия стремилась выступить посредником в спорах с Азербайджаном перед советским правительством, объявить спорные территории принадлежащими азербайджанцам и разместить российские войска. СССР пытался передать территории Азербайджана дашнакской Армении, объявляя их спорными.

В статье рассматривается оккупация армянами исторических территорий, принадлежащих Азербайджану, позиция Центра по этому вопросу, международная ситуация, необоснованные территориальные претензии.

**STRENGTHENING TERRITORIAL-BORDER ISSUES WITH ARMENIA
AFTER THE CREATION OF THE AZERBAIJAN SSR.
THE POSITION OF BOLSHEVIK RUSSIA**

Mehtiyeva Nasrin Famil
Baku State University
Summary

After the occupation and Sovietization of Azerbaijan on April 28, 1920, the geopolitical conditions in the South Caucasus changed. Dashnaks in power in Armenia expanded their claims against Azerbaijan in order to occupy new territories. The government of Azerbaijan preferred to resolve territorial disputes with Armenia through diplomatic and political rather than military means. The Armenian government, which considers Zangezur and Karabakh to be Armenian lands by grossly falsifying historical facts, has resorted to all means to occupy these territories. In order to achieve Dashnak Armenia's baseless claims, Russia aimed to mediate the disputes with Azerbaijan to the Soviet government and to declare

disputed territories belonging to Azerbaijanis and deploy Russian troops. The USSR was trying to give the territories of Azerbaijan to Dashnak Armenia, declaring them disputed.

The article examines the occupation of historical territories belonging to Azerbaijan by Armenians, the position of the Center on this issue, the international situation, groundless territorial claims.

*Rəyçi: t.e.d., prof. İradə Hüseynova,
Bakı Dövlət Universitetinin Qafqaz xalqları tarixi kafedrasının 10 iyun 2024-cü il tarixli 06 sayılı iclas
protokolu
Daxil olduğu tarix 20 sentyabr 2024-cü il.*

UOT:94.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA GƏNCLƏRİN İCTİMAİ-SİYASİ
FƏALLIĞININ YÜKSƏLMƏSİNDƏ DÖVLƏT SİYASƏTİ***Şamilova Aysel Məhəmməd qızı**Sumqayıt Dövlət Universiteti**aysel.yaqubova5@mail.ru***ORCID ID code: 0000-0001-7531-9081**

Xülasə. *Məqalədə gənclər siyasətinin inkişafı və həyata keçirilməsinin xüsusiyyətləri, gənclərin inkişafının əsas istiqamətləri araşdırılmış, dünyanın digər ölkələrində gənclərin inkişafındakı fərqlər təhlil edilmiş, eləcə də burada gənclər arasında mümkün qarşılıqlı əlaqə formaları tədqiq edilmişdir.*

Azərbaycan Respublikasında gənclər siyasətinin formalaşmasını və inkişafını müəyyən edən faktorların öyrənilməsi, həyata keçirilən dövlət gənclər siyasətinin əsas istiqamətlərinin, vasitə və formalarının öyrənilməsi gənclərin ictimai-siyasi dəyişikliklərdə iştirakı formalarının nəzərdən keçirilməsi və bu siyasətin yaxın perspektivdə daha da təkmilləşdirilməsi üçün tövsiyələrin hazırlanması olduqca zəruridir.

Azərbaycanda dövlət gənclər siyasəti dövlətin yeni həyata başlayan gənc nəslin özünü dərk etməsi və gənclərin inkişafı üçün hüquqi, iqtisadi, təşkilati şərait və təminatların yaradılmasına yönəlmiş fəaliyyətidir. Bundan başqa, dövlət gənclər siyasətinin hüquqi tənzimlənməsi həm beynəlxalq hüquqi sənədlərə, həm də milli qanunvericilik və normativ bazaya əsaslanır.

2003-cü ildən bəri Azərbaycan Respublikasında dövlət gənclər siyasətinin həyata keçirilməsi sahəsində daha çox təcrübə qazanılmışdır. Bu gün gənclər siyasəti təcrübəsinin tədqiq edən elmlər, o cümlədən tarix elmi qarşısında müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən dövlət gənclər siyasətinin gedişini, xüsusiyyətlərini, nəticələrini araşdırmaq, bununla da, dövlətin gənclərlə bağlı strategiyanın təkmilləşdirilməsi üçün təklif və layihələr hazırlamaq kimi məsuliyyətli vəzifələr durur.

Açar sözlər: Azərbaycan, dövlət, gənclər, siyasət, qanun, idarəçilik, iştirak

Ключевые слова: Азербайджан, государство, молодежь, политика, закон, управление, участие.

Keywords: Azerbaijan, state, youth, politics, law, management, participation

Giriş. Qloballaşma şəraitində baş verən əsas siyasi və iqtisadi proseslər fonunda dünyanın bir çox yerlərində gənclərin həyat şəraitini optimallaşdırmaq və onların cəmiyyətin, dövlətin idarəçiliyində bilavasitə iştirakını təmin etmək üçün çoxsaylı proqramlar və layihələr hazırlanır və həyata keçirilir. Son vaxtlar inkişaf etmiş ölkələrdə ictimai-iqtisadi münasibətlərin gedişində gənclər, gənclər təşkilatları fəal rol oynayır. Çünki gənclər hər bir dövlətin və millətin gələcəyi, onun inkişafının və yüksəlişinin əsasıdır. Politoloqlar hesab edirlər ki, cəmiyyətin siyasi həyatında, idarəçilik sisteminin optimallaşdırılmasında dövlətin gənclər siyasətinin düzgün müəyyənləşdirməsi və həyata keçirməsi mühüm rol oynayır.

Azərbaycan Respublikasında gənclər siyasətinin formalaşmasını və inkişafını müəyyən edən faktorların öyrənilməsi, həyata keçirilən dövlət gənclər siyasətinin əsas istiqamətlərinin, vasitə və formalarının öyrənilməsi gənclərin ictimai-siyasi proseslərdə iştirakı formalarının nəzərdən keçirilməsi və bu siyasətin yaxın perspektivdə daha da təkmilləşdirilməsi üçün tövsiyələrin hazırlanması olduqca zəruridir.

Əsas hissə. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, ölkə əhalisinin 2,6 milyonunu və ya 27,1 faizini gənclər təşkil edir [11].

Qeyd edilməlidir ki, müstəqilliyimizin bərpasından sonra, xüsusi ilə də 1993-cü il 15 iyundan başlayaraq dövlət tərəfindən gənclər siyasətinin normativ-hüquqi bazasının formalaşması, inkişafı, təkmilləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsi üçün bir sıra mühüm qanunlar və proqramlar qəbul edilmişdir. “Gənc ailə” Proqramı (16 fevral 1999-cu il), “Vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hisslərinin artırılması proqramı” (17 fevral 1999-cu il), “Valideynlərini itirmiş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. “Valideyn himayəsindən məhrum olmuşlar” (22 iyun 1999-cu il), “Dövlət gənclər siyasəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (29 iyul 1999-cu il), “Təhsil işinin təkmilləşdirilməsi və uşaqların hüquqlarının müdafiəsi üzrə Dövlət Proqramı” (22 iyun 1999-cu il) qəbul edilmişdir. “Sosial, iqtisadi və digər problemlərin həlli, istedadlı yeniyetmələrin və istedadlı gənclərin bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üzrə Dövlət Proqramı” (4 avqust 2000-ci il), “Hərbi xidmətdə olan şəxslərin işlə təmin olunması proqramı” (23 avqust, 2000), “Gənclər siyasəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (9 aprel 2002) və digərləri bu sırada ən mühümləridir [6].

Bu istiqamətdə 2003-cü ildən sonra, xüsusi ilə də 2016-cı ildən başlayaraq qəbul edilən qərarlar, proqramlar və layihələr cəmiyyətimizdə baş verən ictimai-siyasi proseslərin gedişi və məzmunu ilə bağlı olaraq gənclər siyasətinin yeni və daha səmərəli mərhələsinin gedişini bir növ istiqamətləndirmiş, tənzimləyici rol oynamışdır [8, c.56]. Bu növdən olan dövlət sənədləri çox olduğu üçün biz onların bir qrupundan bəhs etməli olduq.

Bu qanunların və digər dövlət əhəmiyyətli sənədlərin sırasındakı Prezident İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasının 2015-2025-ci illər üçün gənclərin inkişaf strategiyasının təsdiq edilməsi haqqında” Sərəncamının əhəmiyyətini ayrıca qeyd etmək istərdik [7, s.1]. Bu proqram həm bizim tədqiq etdiyimiz dövrü, həm də növbəti beş ili əhatə etməsi ilə gənclər siyasətinin yaxın perspektivdə də planlaşdırılmasının zəruriliyindən xəbər verir. Bu amil bir sıra parametrlər baxımından, o cümlədən, cəmiyyətimizdə əldə edilmiş hərtərəfli sabitliyin daha da möhkəmlənməsi üçün olduqca vacibdir.

Əvvəlki illərdə mövcud olmuş ənənələrin davamı olaraq qəbul edilmiş qanunların və qərarların sırasında “Azərbaycan gəncliyi 2017-2021-ci illərdə” Proqramı [1, s.1] gənclərin fəaliyyətinin inkişafı və tənzimlənməsi üçün əsas sənədə çevrilməsini xüsusi olaraq qeyd etməliyik.

Proqramın əsas prinsiplərindən biri kimi dövlətin idarəetmə sistemində gənclərin iştirakının artırılması diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

2016-2020-ci illərdə ölkədə həyata keçirilən dövlət gənclər siyasətinin əsas istiqamətlərinin, prinsiplərinin, metodlarının, vasitə və formalarının tədqiqi ictimai-siyasi proseslərin gedişində gənclərin iştirakını, rolunu və yerini qiymətləndirməyə kömək edir.

Qətiyyətlə qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan gəncliyinin dövlət müstəqilliyinin əldə etməsinin ardınca 2003-cü ildən bəri onun daha da möhkəmləndirilməsində böyük xidmətləri olmuşdur [4, s.3].

Hazırda ölkəmizin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mənəvi-mədəni həyatında gənclərin fəal iştirakının təmin olunması, layiqli vətəndaşlar kimi formalaşmaları üçün bütün şərait yaradılmışdır. Ümumiyyətlə, gənc nəsə diqqət və qayğının artırılması, gənclərlə bağlı dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini müəyyənləşdirməsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin dövlət rəhbəri kimi çoxşaxəli fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil etmişdir.

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi dövründə gənclər siyasəti də dövlət siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir. Gənclər üçün yeni imkanlar yaradılıb, dövlət onların hərtərəfli inkişafına mühüm töhfə verir. Bu gün dövlət gənclərlə iş üzrə ixtisaslaşmış qurumlara malikdir. Onların arasında Prezident Administrasiyasının Gənclər siyasəti və idman

məsələləri şöbəsinin, Milli Məclisin Gənclər və idman komitəsinin, Gənclər və İdman Nazirliyinin, Gənclər Fondunun fəaliyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Eyni zamanda, Azərbaycanda gənclər sektorunda 300-ə yaxın qeyri-hökumət təşkilatı fəaliyyət göstərir [5, s.3]. Gənclərimizin xeyli hissəsi müxtəlif tədqiqat mərkəzlərində çalışır. Azərbaycan gəncləri çox böyük uğurlar qazanıblar və təbii ki, bunun əsasını gənclər sahəsində aparılan uğurlu dövlət siyasəti təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev demişdir: *“Bu gün Azərbaycan gəncləri müstəqillik dövründə yaşayırlar. Bu, böyük xoşbəxtlikdir. Bu gün hər bir vətənpərvər azərbaycanlı haqlı olaraq fəxr edir ki, o, müstəqil Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır. Ölkəmizin hərtərəfli inkişafında gənclərimizin çox böyük rolu vardır. Gənclər müxtəlif sahələrdə çox uğurla fəaliyyət göstərir, ölkəmizin ümumi inkişafına böyük töhfə verirlər”* [2, s.242-243].

Qeyd edilməlidir ki, 2016-2020-ci illər bu baxımdan xüsusi ilə fərqli, həm də zəngin olmuşdur.

Bu illərdə gənclər siyasətinin yeni fərqli prinsipləri müəyyənləşdirilmiş, bu sahədə daha səmərəli fəaliyyət üçün təkmilləşdirilmiş normativ-hüquqi baza daha da təkmilləşdirilmiş, gənclər siyasətini həyata keçirən dövlət strukturlarının fəaliyyətində ciddi dönüş yaradılmış, gəncliyin ölkədə ictimai-siyasi proseslərdə daha fəal iştirakı üçün, mövcud problemləri həll edə biləcək növbəti proqram və layihələr həyata keçirilmişdir.

Prezident İlham Əliyev 2016-2020-ci illərdə gənclər siyasətinin məzmunundakı mühüm keyfiyyət dəyişiklikləri, yenidən müəyyən edilmiş prioritetlər, gənclərin bilik və bacarıqlarından istifadə edilməsi, cəmiyyət həyatında layiqli rol oynamasını təmin edən şəraitin yaradılması istiqamətində həyata keçirilən səmərəli tədbirlər barədə gənclərlə keçirdiyi görüşlərdə dəfələrlə bəhs etmişdir.

Dövlət 2016-2020-ci illərdə əvvəlki dövr ilə müqayisədə indi daha ardıcıl, qətiyyətli şəkildə gənclərin tərbiyəsi, mənəvi inkişafı, işlə təmin olunması, təhsili və fiziki sağlamlığı ilə bağlı problemlərin yüksək səviyyədə, indiki çağırışlara cavab verə biləcək səviyyədə həll edilməsinə diqqət və qayğıni bir an belə zəiflətməmiş, bunlara xüsusi diqqət yetirilməklə bərabər, təhsil sisteminin bütün pillələrində islahatların aparılması, o cümlədən, məktəblərin və məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin kütləvi şəkildə tikintisi, bərabərhüquqlu təhsilin təmin etdirilməsi, milliyyətindən, dinindən və sosial rifahından asılı olmayaraq hər bir gəncin yüksək keyfiyyətli təhsilə çıxışı üçün genişmiqyaslı səmərəli proqramların həyata keçirilməsini diqqət mərkəzində saxlamışdır (10).

Əldə edilmiş böyük uğurların mühüm bir hissəsini orta və ali təhsil sistemində informasiya texnologiyalarının tətbiqi sahəsində aparılmış islahatlar nəticəsində böyük uğurların əldə edilməsi təşkil edir. Dövlətin gənclər siyasətinə eyni yanaşmasının nəticəsidir ki, istər paytaxtda, istərsə də regionlarda müasir olimpiya komplekslərinin tikilməsi idmanın gənclər arasında kütləvililiyinin təmin edilməsinə gətirib çıxarmış, mədəniyyət, elm sahələrində, habelə gənclərin digər fəaliyyət sahələrində də potensialının üzə çıxarılması üçün yüksək göstəricilərin əldə edilməsinə səbəb olacaq stimullaşdırıcı, həvəsləndirici funksiyalarının daha da gücləndirilməsi getdikcə özünü daha çox hiss etdirmişdir. Azərbaycanda gənclərin vəziyyəti, gənclərlə bağlı həyata keçirilən siyasət nəticəsində onların sosial, iqtisadi problemlərinin həlli məqsədi ilə həyata keçirilən tədbirlərin nəticələri ictimai-siyasi sabitliyin təmin edilməsi, vətəndaş həmrəyliyinə nail olunması üçün olduqca səmərəli olmuşdur.

İndiki çağırışlara cavab vermək məqsədlə qəbul edilmiş proqram və layihələrin məzmunu və tətbiqinin nəticələrini əsaslı şəkildə təhlil edilməsindən məlum olmuşdur ki, gənclərimizin milli-vətənpərvərlik ruhu Azərbaycanın gələcəyinin etibarlı əllərdə olduğunu

deməyə əsas verir. Bu gün Azərbaycanda yüksək intellektual səviyyəyə, vətənpərvərlik hissənə, milli təfəkkürə malik gənc nəsil artıq formalaşmışdır.

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin gənclərin mənəvi tərbiyəsinin yaxşılaşdırılması, onların ölkənin layiqli vətəndaşları kimi yetişmələri üçün irəli sürdüyü fikir və ideyaların həyata keçirilməsinin nəticələri bütövlükdə qarşıdan gələn illər üçün də sabit, etibarlı baza deməkdir [9].

Xüsusi olaraq diqqət çəkən məqamlardan biri də dövlətin gənclərin mədəni-mənəvi inkişafı sahəsində həyata keçirdiyi strateji kursun əsas məzmununun təkzibedilməz faktlarla əsaslandırılmasıdır.

Ümumiyyətlə, gənclərimizin ictimai, siyasi, mədəni həyatda iştirakının genişləndirilməsi, gənclər təşkilatlarının yaradılması və inkişafı istiqamətində həyata keçirilən işlər də mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Gənclər təşkilatlarının sosial-iqtisadi xarakterli problemlərinin həlli istiqamətində fəaliyyətin səmərəliliyinin gücləndirilməsinə mühüm diqqət yönəldilməsi 2016-2020-ci illərdə dövlətimizin gənclərlə bağlı siyasətinin məzmununda ən mühüm sahələrdən biri olaraq qalmışdır.

Bu illərin hər birində cəmiyyət həyatının bütün sahələrində gənclərin və onun müxtəlif qruplarının yerini və rolunu müəyyən edən sənədlərin öyrənilməsi gənclərin hüquq və təminatlarına dair yeni normativ hüquqi sənədlərin hazırlanması istiqamətində məqsədyönlü iş aparılmışdır.

Araşdırmalarımızın əhəmiyyətini artıran məqamlardan biri də budur ki, gənclərimizin beynəlxalq əlaqələrinin inkişafı, cəmiyyətimizdəki siyasi sabitliyi təmin edən proseslər barədə həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması sahəsində səmərəli fəaliyyətinin nəticələri əhalinin müxtəlif kateqoriyalarının təmsilçiləri tərəfindən razılıqla qarşılanır. Bunu tədqiq olunan illərdə müxtəlif beynəlxalq təşkilatların apardığı rəy sorğularının nəticələri də təsdiq edir.

Daha bir yenilik bu olmuşdur ki, dövlət strukturlarının və qeyri-dövlət təşkilatlarının gənclər siyasətinin həyata keçirilməsi sahəsində qazandıqları təcrübənin təhlilinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Azərbaycanda gəncliyin ictimai-siyasi proseslərdə fəal iştirakının nəticələrindən biri kimi İkinci Qarabağ müharibəsində əldə etdiyimiz parlaq tarixi Qələbədə gənclərin böyük rol oynamasının xüsusi ilə qeyd edilməsidir.

Azərbaycanda gəncliyin sosial-iqtisadi problemlərinin həlli, ictimai-siyasi proseslərdə fəal iştirakının nəticələri bizə deməyə imkan verir ki, perspektivdə daha da böyük uğurlarımız üçün gənclər tərəfindən dövlətin böyük təminatı var.

İlham Əliyev demişdir: “Bizim gənclərimiz müxtəlif sahələrdə uğurla fəaliyyət göstərir. Azərbaycanda könüllülər hərəkəti geniş vüsət alıbdir. Mən bunu alqışlayıram. Təxminən 20 min gənc könüllü olaraq çalışmış və indi müxtəlif təşkilatlarda müxtəlif vəzifələrdə işləyir, xeyir gətirir. Könüllülər hərəkətinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu, cəmiyyətdə xeyirxahlıq, yeni davranış qaydalarını təbliğ edir və təsadüfi deyil ki, bu sahədə gənclər öz rolunu oynayır [2, s.242-243].

2020-ci ildə 44 günlük Zəfər müharibəsində tarixi qələbəmizin qazanılmasında gənclərimizin Milli Ordumuzun sıralarında göstərdikləri misilsiz şücaətlər dövlət başçısının gözləntilərinin nə qədər doğru və uzaqgörənlik olduğunu bir daha təsdiq etdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev demişdir: “Azərbaycan gənci məhz qəlbindəki güclü Vətən sevgisi sayəsində döyüşlərin əsas ağırlığını qəhrəmancasına öz üzərinə götürərək, xalqımızın qələbə əzmini dünyaya nümayiş etdirmiş və 44 günlük Vətən müharibəsində Zəfər salnaməsi yazmışdır” [3, s.230].

Beləliklə, Vətən Müharibəsi bir daha sübut etdi ki, ölkədə vətənpərvər, güclü, milli ruhda formalaşmış, Vətən uğrunda canını fəda etməyə hazır olan gənclər var.

Nəticə. Apardığımız araşdırmalar nəticəsində gəldiyimiz qənaətlərdən ən əsası budur ki, 2016-2020-ci illərdə dövlətimizin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni-mədəni həyatında gənclərin fəal iştirakının təmin olunması, cəmiyyətimiz üçün layiqli vətəndaşlar kimi formalaşmaları, bütövlükdə gənc nəsə diqqət və qayğının artırılması, dövlətin gənclərlə bağlı siyasətinin əsas prinsiplərinin müəyyənləşdirməsi Azərbaycan Respublikasında ictimai-siyasi proseslərin əsas istiqamətlərindən biri olmuşdur.

Məlum olmuşdur ki, Prezident İlham Əliyevin birbaşa göstərişləri əsasında 2016-2020-ci illərdə gənclər siyasətinin əsas prinsipləri müəyyənləşdirilmiş, bunların səmərəli icrası üçün müvafiq normativ-hüquqi baza yaradılmış, gənclər siyasətini həyata keçirən dövlət strukturlarının fəaliyyəti daha da intensivləşdirilmiş, gənclərin cəmiyyət həyatının bütün sahələrini əhatə edən ictimai-siyasi proseslərdə fəal iştirakına dəstək verən, bütün problemlərinin həllini təmin edən proqram və layihələr həyata keçirilmişdir.

Ədəbiyyat

- 1.“Azərbaycan gəncliyi 2017–2021-ci illərdə” Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Azərbaycan // 16 sentyabr 2017. s.1.
- 2.Əliyev İlham. İnkişaf - məqsədimizdir. Doxsan ikinci kitab. yanvar 2019 - fevral 2019. Azər nəşr, Bakı: - 2019. - 392 s.
- 3.Əliyev İlham. İnkişaf - məqsədimizdir. Yüz iyirmi beşinci kitab. yanvar 2023 - fevral 2023. Azər nəşr, Bakı: - 2023. - 392 s.
- 4.Əliyeva İ. Gənclər siyasəti dövlətimiz üçün hər zaman prioritet olub // Azərbaycan. 13 fevral 2022., s.3.
- 5.Ələsgərova İ. Gəncliyin inkişafı Azərbaycanda dövlət siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir : 2 fevral Gənclər Günüdür // Xalq qəzeti. - 2017. - 2 fevral. - s. 3.
- 6.“Gənclər siyasəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Gənclər siyasəti ilə bağlı normativ hüquqi sənədlər toplusu, 2009, 373 s.
- 7.“2015-2025-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin İnkişaf Strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 26 yanvar 2015-ci il // Azərbaycan. - 2015. - 27 yanvar. - s. 1.
- 8.Габибова Зияфет Зия, Абдуллаева Мафтуна Рашид // Особенности современной молодежной особенности современной молодежной политики Азербайджана в свете современных международных тенденций // Хуманитарни Балкански изследвания. 2020. Т. 3. № 1(7). с.55-58.
- 9.Молодежная политика Президента Ильхама Алиева является примером для всего мира - АНАЛИЗ / <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3549531.html>
- 10.Положение молодежи в Азербайджане. Аналитический отчет. Коллективный автор. 2007. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000157806_rus
- 11.Проблемы азербайджанской молодежи успешно решаются / <https://az.sputniknews.ru/20180201/molodezh-azerbajdzhana-karabah-den-molod-413867731.html>

STATE POLICY IN INCREASE OF SOCIAL AND POLITICAL ACTIVITY OF YOUTH IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN*Shamilova Aysel Muhammed***Summary**

In the article, the characteristics of the development and implementation of youth policy were determined and studied, the main directions of youth development were investigated, the differences in the development of youth in other countries of the world were analyzed, as well as possible forms of interaction between young people were studied here.

It is very necessary to study the factors that determine the formation and development of youth policy in the Republic of Azerbaijan, to study the main directions, means and forms of the implemented state youth policy, to review the forms of participation of young people in social and political changes, and to prepare recommendations for further improvement of this policy in the near future.

The state youth policy in Azerbaijan is the activity of the state aimed at creating legal, economic, organizational conditions and guarantees for the self-awareness of the young generation starting a new life and the development of young people. In addition, the legal regulation of state youth policy is based on both international legal documents and national legislation and normative framework.

In 2003, an important experience was gained in the field of implementation of the state youth policy in the Republic of Azerbaijan. Today, the sciences that study the experience of youth policy, including the science of history, face the responsibility of researching the progress, characteristics, and results of the state youth policy implemented in the Republic of Azerbaijan during the years of independence, and thereby preparing proposals and projects for the improvement of the state's youth strategy.

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА ПО ПОВЫШЕНИЮ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ МОЛОДЕЖИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ*Шамилова Айсель Мухаммед кызы***Резюме**

В статье определены и изучены особенности разработки и реализации молодежной политики, исследованы основные направления развития молодежи, проанализированы различия в развитии молодежи в других странах мира, а также возможные формы. Здесь изучалось взаимодействие между молодыми людьми.

Весьма необходимо изучить факторы, определяющие формирование и развитие молодежной политики в Азербайджанской Республике, изучить основные направления, средства и формы реализуемой государственной молодежной политики, пересмотреть формы участия молодежи в общественной жизни и политических изменений, а также подготовить рекомендации по дальнейшему совершенствованию этой политики в ближайшем будущем.

Государственная молодежная политика в Азербайджане – это деятельность государства, направленная на создание правовых, экономических, организационных условий и гарантий для самосознания молодого поколения, начинающего новую жизнь, и развития молодежи. Кроме того, правовое регулирование государственной молодежной политики базируется как на международно-правовых документах, так и на национальном законодательстве и нормативной базе.

В 2003 году был накоплен важный опыт в сфере реализации государственной молодежной политики в Азербайджанской Республике. Сегодня перед науками, изучающими опыт молодежной политики, в том числе перед наукой историей, стоит задача исследования хода, особенностей и результатов государственной молодежной политики, реализуемой в Азербайджанской Республике в годы независимости, и тем самым подготовить предложения и проекты по совершенствованию молодежной стратегии государства.

*Rəyçi: dosent Məmmədov Rafael Yusif oğlu.
Azərbaycan və Şərqi Avropa xalqları tarixi kafedrasının 27.03.2024-cü il tarixli iclasın 08 sayılı
protokolu
Daxil olma tarixi 18 sentyabr 2024-cü il*

UOT:94(479.24).

İSLAM MƏDƏNİYYƏTİ TARİXİNDƏ ŞUŞANIN YERİ

Şamilova Dilşad, Mustafayeva Zeynəb
Bakı Dövlət Universiteti, Qazax filialı
dilshadshamilova7@gmail.com

Xülasə: Tariximizin ayrılmaz hissəsi olan Qarabağın azad edilməsindən sonra bu torpaqların yenidən dirçəldilməsi uğrunda tədbirlərə başlanılıb. Silsilə xarakterli bu yenidənqurma işləri əslində illərin ayrılığının acısını çıxartmaq kimidir. Tarixin bütün rəngarəngliyinin özündə birləşdirən Şuşa əsrlərin izlərini özündə qoruyur. Lakin işğal dövründə baxımsızlıq bu torpaqların iqtisadi, mədəni inkişafına mənfi təsir göstərmişdir. Bugün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti bu sahədə tədbirləri diqqətə layiqdir.

Açar sözlər: Şuşa şəhəri, Tarixin incisi, iqtisadi inkişaf, islam mədəniyyət nümunələri, Türk dünyası

Key words: Shusha city. Pearl of history, economic development, examples of Islamic culture, Turkish world

Ключевые слова: город Шуша, жемчужина истории, экономическое развитие, образцы исламской культуры, тюркский мир

2023 –cü il sentyabrın 25-i və 26-da Qətər dövlətinin paytaxtı Doha şəhərində keçirilən İslam Dünyası Mədəniyyət Nazirlərinin 12-ci Konfransında Azərbaycanın qədim söz-sənət beşiyi olan Şuşa şəhərinin 2024-cü il üçün ICESCO-nun "İslam dünyasının mədəniyyət paytaxtı" proqramı üzrə namizədliyi irəli sürülüb. Bu yeni addımlardır Qarabağda həyata keçirilir. Bu gün işğaldan azad olunan Şuşamız dirçəlir. Alınmaz qala, Qarabağın tacı, mədəniyyətimizin beşiyi Şuşa Azərbaycanın tarixi-mədəni, ictimai-siyasi həyatının mühüm mərkəzlərindən biridir. Şuşanı 28 ildən çox əsarətdə saxlayan erməni işğalçıları onun simasını dəyişməyə cəhd göstərmiş, xalqımızın tarixi-mədəni irsinin məhv edilməsi siyasətini həyata keçirib. Buna baxmayaraq, Şuşa sınımayıb, əyilməyib. Dövlətimizin başçısının qeyd etdiyi kimi, mənfur düşmən nə qədər çalışsa da, Şuşanın simasını dəyişdirə bilməyib. Qədim tarixi olan Şuşa şəhəri tarixən Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatının mühüm mərkəzlərindən biri olmuşdur.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın tarixi, mədəni və strateji əhəmiyyətə malik şəhəri sayılan Şuşa özünün xalçası, ipəyi, parçası və çini qabları ilə dünya bazarları miqyasına çıxmış və bununla da böyük şöhrət qazanmışdı. Xalq əfsanəsinə görə, isə bu yerlərin havası büllur kimi saf və şəfalı olduğu üçün onu "Şuşa" adlandırmışlar. Şuşada "Bazarbaşı" deyilən yerdən "Şeytanbazara" qədər uzanan üstüörtülü ticarət mərkəzi və şəhərin əsas küçəsi "Rastabazar" adlandırılırdı. Orta əsr Şərq üslubunda zövqlə tikilən bu bazar həm də şəhərə xüsusi yaraşır verirdi. Şuşanın ticarət mərkəzinin bənzərsiz görkəmi onun magistralına bitişik iri bazar meydanı ilə tamamlanırdı. Şəhərdə 17 məhəllə var idi ki, onların hər birinin məscidi, bulağı və hamamı mövcud idi.

Sovet dövründə Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi zamanda (1969-1982) Qarabağa çox böyük diqqət və qayğı göstərmiş, eləcə də erməni iddiaları hər zaman iflasa uğramışdı. Ulu Öndər Heydər Əliyevin fəaliyyətinin mühüm əhəmiyyət daşıyan istiqamətlərindən biri məhz Qarabağda milli ruhun oyadılması olmuşdur. Ümummilli Lider Heydər Əliyev bu istiqamətdə sistemli və məqsədyönlü şəkildə tədbirlərin həyata keçirilməsinə xüsusi diqqət ayırırdı. Qarabağ tarixini, mədəniyyətini, incəsənətini, iqtisadi inkişafını mükəmməl bilən Ulu Öndər Heydər Əliyev bu məsələyə çox həssaslıqla yanaşmışdır. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə Şuşa

şəhərinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə 1970-ci illərin ikinci yarısında bir neçə xüsusi qərar qəbul edildi. Həmin qərarlara uyğun olaraq şəhərin keçmişdə tikilmiş binaları, tarixi abidələri bərpa edildi, yeni çoxmərtəbəli yaşayış binaları, böyük mehmanxana kompleksləri, ayrı-ayrı inzibati binalar tikildi. Bununla yanaşı, Şuşanın statusu qaldırılaraq ümumittifaq səviyyəli kurort şəhərinə çevrildi. 1977-ci ildə xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə "Şuşa şəhərinin tarixi hissəsini tarix-memarlıq qoruğu elan etmək haqqında" qərar qəbul edildi.

Ermənilərin Azərbaycana qarşı başladığı hərbi təcavüz nəticəsində 1992-ci il mayın 8-də Şuşa şəhəri işğal edildi və şəhərdə xalqımızın tarixi-mədəni irsinin məhv edilməsi siyasəti həyata keçirildi. Şuşanın işğalı nəticəsində azərbaycanlıların tarixi izlərini silmək məqsədilə vandallar 600 yaxın tarixi memarlıq abidəsini, o cümlədən Pənahəli xanın sarayını, Yuxarı Gövhər ağa məscidini, Aşağı Gövhər ağa məscidi, Xurşidbanu Natəvanın evini, Molla Pənah Vaqifin məqbərəsini yerlə-yeksan etmiş, 7 məktəbəqədər uşaq müəssisəsini, 22 ümumtəhsil məktəbini, mədəni-maarif, kənd təsərrüfatı texnikumlarını, orta ixtisas musiqi məktəbini, 8 mədəniyyət evinin, 22 klubu, 31 kitabxananı, 2 kinoteatrı, 8 muzeyi, o cümlədən Şuşa Tarix Muzeyi, Azərbaycan Xalça Muzeyinin filialı və xalq təbii sənəti muzeyi, Qarabağ dövlət tarix muzeyi, turist bazasını, Qafqazda yeganə Şərq musiqi alətləri fabrikinə dağatmış, buradakı nadir sənət incilərini talamış və məhv ediblər. Şəhərin tarixi muzeyinin 5 minədən çox əşyası, Azərbaycan Xalçası və Xalq Təbii Sənəti Dövlət muzeyi Şuşa filialı, Dövlət Qarabağ Tarixi muzeyinin 1000-dən çox əşyası, peşəkar Azərbaycan musiqisinin banisi, bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun, müğənni Bülbülün, musiqiçi və rəssam Mir Möhsün Nəvvabın xatirə muzeylərinin fondları qarət edilib.

"ŞUŞASIZ QARABAĞ, QARABAĞSIZ İSƏ AZƏRBAYCAN YOXDUR" -Şuşanın abidələr şəhəri olduğunu söyləyən Ümummilli Lider Heydər Əliyev onun Azərbaycan üçün müstəsna əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək deyirdi: "Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız isə Azərbaycan yoxdur". Ümummilli Lider Heydər Əliyevin siyasi kursunu uğurla davam etdirərək Azərbaycanın milli və dövlətçilik maraqlarını daim üstün tutan Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyev 2020-ci ilin noyabrın 8-də Şəhidlər xiyabanından xalqa etdiyi müraciətdə Şuşa şəhərinin azad edilməsi müjdəsini verdi. Ordumuzun qətiyyətli mübarizəsi ilə tarixi ədalət bərpa edildi. 2020-ci il noyabrın 8-də Şuşa şəhəri işğaldan azad olundu. Qısa bir zamanda şəhərə, onun tarixi-mədəni irsinə və təbiətinə vurulmuş zərərin təxirəsalınmadan inventarizasiyası aparılmış, bərpa işlərinə başlanılmışdır. Bu gün Şuşamız işğaldan azad olunan digər ərazilərimiz kimi, yenidən qurulur. Cənab Prezident Şuşaya hər səfəri tarixi hadisələrlə yadda qalır. Şəhərdə inşa edilən yeni yaşayış kompleksinin tikinti işləri davam edir. Qədim mədəniyyət paytaxtımızda yaşayış kompleksinin yaradılması otuz ilə yaxın müddətdə doğma yurd-yuvalarına qovuşmaq həsrəti ilə yaşayan şuşalıların bu arzularına çatacağı günün lap yaxında olduğunu göstərir.

Azərbaycan Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin müdrik siyasəti nəticəsində torpaqlarımız işğaldan azad olundu və bu gün yeni bir yüksəliş dövrü başlayıb. Şuşa şəhərində, eləcə də işğaldan azad olunan bütün ərazilərdə olan bir çox tarixi-dini abidələrimiz bərpa olunur. Azərbaycanın mədəni paytaxtı və bütün Qafqazın incisi hesab olunan Şuşa şəhərində də infrastruktur layihələr icra olunur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin tapşırıqına əsasən və dövlət başçısının bilavasitə nəzarəti altında qədim tarixi və memarlıq üslubu qorunub saxlanılmaqla Şuşa şəhərinin, tarixi və dini abidələrin, muzeylərin planlı şəkildə bərpa olunması istiqamətində məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilir. Qısa zamanda həyata keçiriləcək yenidənqurma işləri nəticəsində Şuşa dünyanın ən gözəl şəhərləri siyahısında öz layiqli yerini tutacaqdır.

Şuşa şəhəri 2023-cü il üçün "Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı" seçilmişdi. Əlbəttə ki, bu, heç də təsadüfi deyil. Əsrarəngiz, füsunkar təbiəti, nadir tarixi-memarlıq abidələri, zəngin irsi bu şəhərin "Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı" elan olunmasında əsas faktorlardır. Bu barədə qərar Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatına (TÜRKSOY) üzv ölkələrin Mədəniyyət Nazirlərinin Daimi Şurasının Türkiyənin Bursa şəhərində keçirilən iclasında qəbul olunmuşdu. TÜRKSOY-un təşəbbüsü ilə türkdilli dövlət, yaxud regionların şəhərlərindən hər il biri Türk dünyasının mədəniyyət mərkəzi seçilir. Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı seçilmiş şəhərlərdə il ərzində Türk dünyasının mədəni tədbirləri keçirilir. Xatırladaq ki, TÜRKSOY-un üzv-şəhərlərindən hər il birinin illik olaraq Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi barədə qərar 2010-cu ildə türkdilli ölkə başçılarından X sammitində qəbul olunmuşdur. Türk dünyasının birinci mədəniyyət paytaxtı 2012-ci ildə TÜRKSOY şurası tərəfindən Qazaxıstan paytaxtı Astana seçilmişdir. Daha sonra Əskişəhər, Kazan, Marı və Türkistan şəhərləri də növbə ilə Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtları seçilib. 2016-cı il üçün türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı seçilən Şəki şəhəri əsrlər boyu Böyük İpək Yolu üzərində yerləşən mühüm sənət və ticarət mərkəzi olub. Bu gün Şəki orta əsr şəhərlərinə məxsus olan şəhərsalma mədəniyyətini özündə qoruyub saxlayan bənzərsiz məkandır. Karvansaraylar, məscidlər, minarələr, evlər, qala divarları, körpülər şəhərin qədim memarlıq üslubundan xəbər verir. Hər il keçirilən beynəlxalq festivallar, tədbirlər xalqımıza xas olan zəngin tarixi-mədəni irsi təbliğ etməyə, bölgənin turizm potensialını genişləndirməyə imkan yaradır.

Təbii ki, Qarabağın tacı olan Şuşanın "Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı" seçilməsi böyük həqiqətlərə əsaslanır. Şuşa şəhəri nəinki Azərbaycanın, türk dünyasının, eləcə də bütün dünyanın mədəniyyət paytaxtı elan olunmağa layiqdir. Milli-mənəvi dəyərlərinin beşiyi kimi tanınan Şuşa əsrlərin sınağından çıxaraq yüzilliklərin daş yaddaşında tarix yazıb.

Bu tarix Şuşa haqqında olan bütün məlumatları özündə əks etdirib. Zəngin və şanlı tarixi keçmişə malik olan Şuşa ətrafındakı qədim yaşayış yerləri, o cümlədən, məşhur Cıdır düzündəki Şuşa mağarası bu ərazinin Azərbaycanda ən qədim insan düşərgələrindən biri olduğunu sübut edir. Bu şəhərin tarixinə nəzər salsaq görürük ki, 1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın ölümündən sonra keçmiş Qarabağ bəylərbəyliyi ərazisində iki müstəqil xanlıq – Gəncə və Qarabağ xanlıqları yarandı. Qarabağ xanlığının əsasının qoyulması və Şuşa şəhərinin onun paytaxtına çevrilməsi Pənahəli xanın (1748-1763) adı ilə bağlıdır. Tarixi mənbələrdə göstərilir ki, Şuşa qalası uzun illər boyu Azərbaycanın Qarabağ xanlığının paytaxtı olmuşdur. Şuşa qalasının salınması 1750-1751-ci illərdən hesab edilir. Tarixi mənbələrə görə, 1750-ci ildə hündür, sıldırım dağ üstündə qalanın inşasına başlandı və 1756-1757-ci illərdə tikilib başa çatdırıldı. Qarabağ xanı Pənahəli xan Şuşanı paytaxt elan edib oranı möhkəmləndirmiş, Qala-şəhərə çevirmişdi. Şəhər bir müddət Pənahəli xanın şərəfinə "Pənahabad", sonradan isə "Şuşa qalası" və "Şuşa" adlandırılmışdır. "Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı" seçilən Şuşa Azərbaycanın mədəniyyət beşiyidir.

Şuşada dünyaya göz açan xalqımızın mənəviyyəti və mədəniyyəti üçün özlərini fəda edən Azərbaycanın mədəniyyət və incəsənətinə töhfə vermiş mədəniyyət və incəsənət tarixinə ədəbi iz salmış Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Nəcəf bəy Vəzirov, Zülfüqar Hacıbəyli, Şəmsi Bədəlbəyli, Barat Şəkinskaya, Əfrasiyab Bədəlbəyli, Soltan Hacıbəyli, Bülbül, Niyazi, Mehdi Məmmədov, Süleyman Ələsgərov, Əşrəf Abbasov, Məhərrəm Əlizadə və onlarla belə sənətkarların yaratdıqları sənət inciləri tarixi nümunələrdir. "İSLAM DÜNYASININ MƏDƏNİYYƏT PAYTAXTI"-Dövlət başçısı Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin "Şuşa İli" elan edilməsi haqqında Sərəncamı bir daha ölkəmizdə milli-mədəni və tarixi irsimizin qorunması və təbliğ olunmasına dövlət tərəfindən hər zaman xüsusi diqqət və qayğının göstərildiyini nümayiş etdirmiş oldu.

Sərəncam həm də 2022-ci ildə Şuşada və işğaldan azad olunmuş digər ərazilərimizdə aparılan quruculuq işlərinin daha böyük vüsət almasına səbəb oldu. Bu gün Şuşa dağları həsrətlə yaşadığı, acıdığı musiqimizə, sənət dünyamıza qovuşdu. Toy-büsatlı Şuşamızda yenidən "Xarı Bülbül" Beynəlxalq musiqi festivalı keçirildi. Artıq hər kəs rahatlığa qovuşub. Dini-mədəniyyət abidələrimiz təmir bərpa olunur. Üzeyirin, Natəvanın, Bülbülün güllələnmiş heykəlləri də Şuşada rahat nəfəs alır. Uzun illər R.Mustafayev adına Azərbaycan Dövlət Muzeyində saxlanılan heykəllər rahatlıq tapıb. Şuşa, "Cıdır düzü", "İsa bulağı" həsrətində olduğu sakinlərinə, Azərbaycan musiqisinə qovuşub.

Dövlət başçısının Şuşa şəhərinin 2024-cü il üçün "İslam dünyasının mədəniyyət paytaxtı" elan edilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti Sərəncam imzalayıb. Bildiyimiz kimi, 2023-cü il sentyabrın 25-də Qətər Dövlətinin paytaxtı Doha şəhərində keçirilən İslam Dünyası Mədəniyyət Nazirlərinin 12-ci Konfransında Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşa şəhəri 2024-cü il üçün "İslam dünyasının mədəniyyət paytaxtı" elan edilmişdir. Bu qərar Azərbaycanın tarixi-mədəni, ictimai-siyasi həyatının mühüm mərkəzlərindən biri olub.

Konfrans iştirakçılarının yekdil qərarı ilə Qarabağımızın incisi Şuşa şəhəri "2024-cü il üzrə islam dünyasının mədəniyyət paytaxtı" adına layiq görülüb. Ümummilli Lideri Heydər Əliyev "Şuşa təkcə şuşalılar üçün deyil, hər bir azərbaycanlı üçün əziz bir anlayışdır, demişdir. Şuşanın azadlığı hər zaman Ulu Öndərin ən müqəddəs arzularından biri idi. 1977-ci ildə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə "Şuşa şəhərinin tarixi hissəsini tarix-memarlıq qoruğu elan etmək haqqında" qərar qəbul edildi. Nəticəsində Şuşada abidələrin qorunması, görkəmli mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin xatirələrinin əbədləşdirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atıldı, statusunun ləğv edilib kurort şəhərinə çevirməyi bacarmışdı. İşğal nəticəsində azərbaycanlıların tarixi izlərini silmək məqsədilə vandallar 600 yaxın tarixi memarlıq abidəsini, o cümlədən Pənahəli xanın sarayını, Yuxarı Gövhər ağa məscidini, Aşağı Gövhər ağa məscidi, Xurşidbanu Natəvanın evini, Molla Pənah Vəqifin məqbərəsini yerlə-yeksan etmiş, bir çox dövlət müəssisələri qarət edilib.

Vətən müharibəsindən sonra Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Şuşa şəhərinin qısa müddət ərzində yenidən qurulması, həyatın bu qədim yurdumuza qaytarılması, eyni zamanda tarixi-mədəni və dini abidələrin bərpa edilərək istifadəyə verilməsi istiqamətində müxtəlif yönlü layihələr həyata keçirilir. İCESCO-nun müvafiq missiyası burada olub, şəhərdə aparılan quruculuq işləri yüksək qiymətləndirilib.

Birinci vitse-prezident, İCESCO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban Əliyevanın rəhbərliyi ilə Heydər Əliyev Fondu tərəfindən Şuşanın mədəni irsinin, tarixi və dini abidələrinin bərpa etdirilməsini diqqətə alıb islam dövlətləri. İnşasına 1750-1751-ci illər başlanıldığı düşünülen qala 1756-1757-ci illərdə tikilib başa çatıb. hesab edilir. Qarabağ xanı Pənahəli xan Şuşanı paytaxt elan edib oranı möhkəmləndirmiş, Qala-şəhərə çevirmişdi. Şəhər bir müddət Pənahəli xanın şərəfinə "Pənahabad", sonradan "Şuşa" adlandırılmışdır. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın tarixi, mədəni və strateji əhəmiyyətə malik şəhəri sayılan Şuşa özünün xalçası, ipəyi, parçası və çini qabları ilə dünya bazarları miqyasına çıxmış və bununla da böyük şöhrət qazanmışdı. Şuşada "Bazarbaşı" deyilən yerdən "Şeytanbazara" qədər uzanan üstüörtülü ticarət mərkəzi və şəhərin əsas küçəsi "Rastabazar" adlandırılırdı. Orta əsr Şərq üslubunda zövqlə tikilən bu bazar həm də şəhərə xüsusi yaraşır verirdi. Xatırladaq ki, 17 məhəlləsi var idi, onların hər birinin məscidi, bulağı və hamamı mövcud idi. Bu məscidlər Qarabağ xanlığı dövründə inşa edilmiş məscidlərdir. Bu gün də həmin məscidlərin bir qismi dövlət tərəfindən restavrsiya olunmaqdadır. Hansı ki, həmin məscidlərin hamısı ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır. Yalnız Yuxarı Gövhəraya məscidi qismən öz mövcudluğunu qoruyub saxlamışdır. Bununla yanaşı, bu məscidə qarşı da vandalizm aktları gerçəkləşmişdir. Lakin

qeyd etdiyimiz kimi, dövlətimiz tərəfindən həm Yuxarı Gövhərağa, həm də Aşağı Gövhərağa məscidləri restavrasiya edilmişdir. Saatlı məscidi və digər İslam abidələri də dövlət tərəfindən təmir olundu. "Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı" seçilən Şuşa Azərbaycanın mədəniyyət beşiyidir.

Prezident İlham Əliyevin müvafiq sərəncamı ilə 2022-ci il Azərbaycanda "Şuşa ili", 2023-cü ildə isə Şuşa "Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı" olub.

İndi Şuşa şəhəri beynəlxalq tədbirlərə, böyük mədəniyyət layihələrinə evsahibliyi edir. Bu qədim şəhərimizdən dünyaya sülh, birlik və humanizm mesajları verilir. Şuşanın tarixi əzəməti özünə qaytarılır. Yeni missiyan mübarək Şuşamız!

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan tarixi". 7 cild. B. 2015
2. "Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqla" r. B. 2007
3. "Azərbaycan tarixi". B. 2009
4. M. Baxışov. "Beynəlxalq həyat" B. 2003
5. Azərbaycan tarixi. AMEA. 3 cild. B. 2007

МЕСТО ШУСЫ В ИСТОРИИ ИСЛАМСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Шамилова Дилшад, Мустафайева Зейнаб

Резюме

Подводя итог, после освобождения Карабаха, который является неотъемлемой частью нашей истории, были предприняты меры по возрождению этих земель. Эта серия восстановительных работ фактически как бы снятие боли, оказавшей на нас негативное влияние лет разлуки. ее развитие. Сегодня действия Президента Азербайджанской Республики в этой области заслуживают внимания.

THE PLACE OF SHUSA IN THE HISTORY OF ISLAMIC CULTURE

Shamilova Dilshad, Mustafayeva Zaynab

Summary

In summary. After the liberation of Karabakh, which is an integral part of our history, measures have been taken to revive these lands. These series of reconstruction works are actually like removing the pain of the separation of years. has had a negative impact on its development. Today, the actions of the President of the Republic of Azerbaijan in this field deserve attention.

Rəyçi: dosent Arif Veyisov

İctimai və təbiət fənləri kafedrasının 21 may 2024-cü il tarixli iclasın 17 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 16 sentyabr 2024-cü il

UOT:94.(479.24).

**1993-CÜ İL YENİ AZƏRBAYCAN PARTİYASININ
SİYASİ TƏŞKİLAT KİMİ FORMALAŞDIĞI DÖVRDÜR*****Doktorant Şükürova Günay Bəhrüz******Sumqayıt Dövlət Universiteti***sukurovag@list.ru

Xülasə: Yeni Azərbaycan Partiyasının 1993-cü ildə bölgələrdə ilk təşkilatlarının yaranması üçün keçirilən təsis konfransları haqqında məqalədə məlumat verilir. Yeni Azərbaycan Partiyasının üzvlərinin sayının sürətlə artması əhalinin Heydər Əliyevə olan böyük inamının ifadəsi idi ki, bu da 1993-cü ilin iyunun 15-də Heydər Əliyevin 2-ci dəfə xalq tərəfindən Azərbaycan rəhbərliyinə gətirilməsi ilə nəticələndi.

Açar sözlər: siyasi, təşkilatlanma, partiya, Naxçıvan, fenomen, idarəçilik

Ключевые слова: политическая организация, партия, Нахчыван, явление, администрация.

Key words: political, organization, party, Nakhchivan, phenomenon, administration

Partiya anlayışı siyasi termin olaraq latın dilindəki “partis” sözündən götürülüb hissə, qrup mənasını verir. Siyasi partiya xalqın müəyyən bir hissəsinin maraqlarını ifadə edən və hakimiyyətə yiyələnməyi özünün əsas məqsədi sayan həmfikirlərin, eyni dəyərləri, ideyaları bölüşənlərin təşkilatıdır. Bəzi politoloqların yanaşmasına görə partiya seçkilərdə fəal iştirak edən, öz namizədlərini dövlət idarələrinə keçirmək imkanına malik olan siyasi qrup kimi xarakterizə olunur. Digər qrup siyasətçilərin fikrincə isə partiya zamanca fəzilsiz fəaliyyət göstərən təşkilat olub xalqın köməyi ilə hakimiyyəti ələ keçirmək və saxlamaq üçün lazım olan funksionerlər qrupudur.

Hələ e.ə. IV əsrdə siyasi təşkilatlar olaraq meydana gələn [1, 48] partiyaların son formalaşma mərhələsi XIX – XXI əsrlərlə bağlıdır [2, 135]. Əgər son mərhələnin ilk formalaşan partiyası İngiltərənin bu gün ən nüfuzlu siyasi təşkilatlarından olan “Liberal” partiya hesab olunursa, bu mərhələnin ən sonuncu və güclü təşkilatı isə II minillikdən III minilliyə keçid dövründə meydana gələn, xalqın bütünlüklə etimadını qazanmaqla bənzərsizlik qazanan siyasi partiya Yeni Azərbaycan partiyasıdır. Yeni Azərbaycan partiyasının qısa zaman ərzində təşəkkül tapıb məşhurlaşmasında onun sədri, Ümummilli lider Heydər Əliyevin rolu danılmazdır. Ulu öndərin sərf etdiyi gərgin əməyin və hədsiz səylərin nəticəsində Naxçıvanda yaranmış YAP-ın Müstəqil Azərbaycan Respublikasının avanqard partiyasına çevirildiyi dövr XX əsrin 90-cı illərinin I yarısına təsadüf edir.

Görkəmli ictimai siyasi xadim Heydər Əliyevin rəhbərliyi və verdiyi göstərişlər əsas olmaqla XX əsrin 90-cı illərinin I yarısında yalnız Naxçıvanda deyil, suveren Azərbaycan dövlətinin digər region və bölgələrində də YAP-ın təşkilatlanması işi sürətli gedir, mobil xarakter alması ilə yadda qalırdı [3]. Onu da qeyd edək ki, Naxçıvan diyarı istisna olmaqla YAP-ın Azərbaycan rayonları üzrə ilk təsis konfransı Bilasuvarda keçirilmişdi. 1993-cü ilin 12 yanvar tarixində partiya fəalları Ş.Əsgərov və A.Əsgərov Biləsuvar rayonunda yerli əhalinin təkid və istəyi əsasında YAP-ın təsis konfransını keçirmişdilər [4, 83-95]. Şahbuz bölgəsində YAP-n təşkilatlandığı gün Azərbaycan respublikasının ən böyük rayonlarından biri, Qarabağın dilbər guşəsi kimi tarixi ədəbiyyatda yad edilən Bərdədə də YAP-ın təsis konfransı keçirilmiş bu haqda partiyanın mərkəzi qərargahının yerləşdiyi Naxçıvana və onun əvəzolunmaz sədri H.Əliyevə müfəssəl məlumatlar çatdırılmışdı. Şahbuz və Bərdə rayonları üzrə təsis konfranslarından cəmi bir gün sonra Azərbaycanın cənub regionunun mərkəzi Lənkəranda da YAP-ın partiya olaraq fəaliyyətə başlaması son dərəcə sevindirici bir hal idi.

Bu tarixi hadisə əslində YAP-ın Naxçıvandan adlayıb bütün Azərbaycanı siyasi nüfuz dairəsi altına almağa başlamasının göstəricisi idi. Bu mühüm, əlamətdar hadisə həmçinin YAP-a bütün Azərbaycan xalqının Heydər Əliyevin şəxsində xilaskar siyasi təşkilat kimi baxmağa başlamasının da təsdiqi idi. Bu tarixi gün həm də YAP-ın ölkədə oturmuş bir siyasi orqana çevrilməyə başlamasının da sübutu idi.

Azərbaycanın paytaxtı Bakıya gəldikdə burada da, ayrı-ayrı şəhər rayonları üzrə YAP-ın təsis konfransları sürətlə keçirilməkdə idi. Bakıda Heydər Əliyevçilərin ən çox toplaşdıqları məkan Elektrotexnika İnstitutunun binasında yerləşən YAP-ın qərargahı idi. Heydər Əliyevçilərin söyləri, yaratdıqları təşəbbüs qruplarının gərgin əməyi nəticəsində 1993-cü ilin fevral ayının 13-də Bakının Xətai, həmin ayın 20-də Yasamal, martın 7-də isə Binəqədi kimi böyük, çoxsaylı əhaliyə malik rayonlarında da YAP-ın təsis konfransları keçirilmişdi.

Azərbaycan bölgələri üzrə də YAP-ın siyasi cəhətdən təşkilatlanması prosesi olduqca sürətlə gedirdi. Bunu 1993-cü ilin 20 fevral təqvim günündə Qusar, Beyləqan rayonlarında, Bakıdan sonra Azərbaycanın ikinci böyük sənaye və istehsal ocağı kimi tanınan Sumqayıtda, 21 fevralda Cəlilabadda, 26 fevralda Xızıda, 27 fevralda Zaqatalada, 2 martda Xanlarda, 6 martda Şirvan bölgələrində; Şamaxı, İsmayıllı və Göyçayda, həmçinin Şəkidə, Masallıda, 7 martda isə Yardımlı və Balakəndə YAP-ın təsis konfranslarının keçirilməsi reallıqları təsdiqləyirdi. Bu mühüm amil, 1993-cü ildə Azərbaycanın 67 şəhər və rayonları üzrə YAP-ın təşkilatlanması faktı ilə də öz təsdiqini tapırdı. XX əsrin 90-cı illərinin I dövründə ölkə üzrə 1500-ə qədər kənd və qəsəbədə YAP-ın ilk özəkləri yaranmış, uğurla fəaliyyət göstərməyə başlamışdı. 1993-cü ildə Yeni Azərbaycan Partiyasında təmsil olunan üzvlərin sayının 130 mini nəfəri ötüb keçməsi faktı bu partiyanın Ulu öndərin başçılığı altında qısa zaman kəsiyində ölkəni düçar olduğu bütün bəlalardan xilas edəcəyinə bir işarət idi [4, s.395-414]. 1992-ci ilin noyabr ayının 21-də çağırılmış YAP-ın təsis konfransına toplanan 7250 nəfər üzvün say etibarlı ilə 1993-cü ildə 130 min nəfəri ötüb keçməsi gerçəkliyi bu vaxta qədər dünya üzrə az-az siyasi təşkilata nəsim olan böyük bir uğura imza atıldığını da göstərirdi [5, s.27].

Əlbəttə YAP-ın nüfuzlu partiya kimi həm ölkə miqyasında, həm də dünya arenasında belə bir təsəvvürəgəlməz böyük uğurlara imza atması heç də asan başa gəlməmişdi. Təəccüb doğuran ən mühüm cəhət o idi ki, Heydər Əliyev fenomeninə qısqancılıqla yanaşan AXC-Müsavat cütliyünün hakimiyyətdə olduğu bir dövrdə YAP avanqard siyasi təşkilata çevrilməyi bacarmışdı. Hansı ki, mövcud iqtidar YAP-ın təsis konfransının qarşısını almaq üçün hər cür naqis əməllərə əl atmaqdan çəkinməmişdi. O, Bakıda YAP-ın təsis konfransının qarşısını almaqla kifayətlənməmiş, Naxçıvanda da onun baş tutmasına mane olmaq, yaranacaq güclü və qüdrətli bir siyasi partiyanın banisini, ümummilli lider Heydər Əliyevi fiziki cəhətdən aradan götürmək üçün diyarda dövlət çevrilişinə belə cəhd göstərmişdi [6, s.33]

AXC-Müsavat cütliyünün iqtidarda olduğu qısa zaman kəsiyində yürütdüyü naşı və yarıtmaz daxili, eləcə də xarici siyasət nəticəsində Azərbaycan Respublikasının digər regionları günbəgün dibigörünməz uçuruma yuvarlanırdı. Naxçıvan Muxtar Respublikasında isə bu dövrdə həyata keçirdiyi islahatların, qonşu dövlətlərlə ictimai-siyasi münasibətlərin tənzimlənməsi və iqtisadiyyatda, sosial-mədəni həyatda qazanılan müsbət keyfiyyətli dəyişikliklərin fonunda Heydər Əlirza oğlunun nüfuzu durmadan artırdı. Bu böyük şəxsiyyətin respublikada siyasi idarəçiliyi ələ alması tələbi ilə israrla çıxış edən ümumxalq hərəkatları şəhər və rayonları bürüməkdə idi.. Heydər Əliyev fenomenindən qorxan AXC və Müsavat liderləri müxtəlif ağılasığmaz, dəhşət saçan cəhdlərə əl atır, hətta Naxçıvanı birdəfəlik məhv etməklə Heydər Əliyev "problemini" aradan qaldırmağa belə çalışırdılar...Bu azmış kimi onlar Naxçıvan Muxtar Respublikasını yalançı seperatçılıqda günahlandırmaqla

onun muxtariyyətini də ləğv etməyə cəhd göstərirdilər [7, s.312]. Lakin Naxçıvan əhalisinin ümummilli lideri təhlükədən xilas etmək üçün uşağından böyüyənə qədər yalın əllə iqtidar təmsilçilərinə müqavimət göstərməsi bu naqis cəhdlərin qarşısını almışdı. YAP-ın təsis konfransından sonra Naxçıvan mərkəz olmaqla partiyanın sürətlə təşkilatlanmağa başlanması amili də mövcud iqtidarı son dərəcə narahat etməkdə idi. Elə bunun nəticəsi idi ki, AXC-nin 1992-ci ilin 8 dekabr tarixində keçirilən II Fövqəladə qurultayında H.Əliyevin fiziki cəhətdən məhvinə çağırışlar səsləndirilmişdi. Hətta İ.Həmidov H.Əliyevin fiziki cəhətdən məhvi ilə bağlı aşağıdakı fikri irəli sürməkdən belə çəkinməmişdi: “Nə durmusuz, gəlin minək təyyarəyə, uçaq Naxçıvana, Heydər Əliyevə iki güllə vurub qayıdaq. Bununla da problem həll olunsun” [8, s.42]. Yeni Azərbaycan Partiyasının qurucusu, dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin partiyanın Naxçıvan dövründə həyata keçirdiyi işlərin məcmusunu onun Azərbaycan xalqına yönəlmiş xilaskarlıq missiyasının tərkib hissəsi kimi qiymətləndirsək heç də yanılmarıq.

Yeni Azərbaycan Partiyasının tarix səhnəsində görünməsi ilə qısa bir müddət ərzində xalqın etimadını qazanan yeganə siyasi təşkilata çevirilməsi amili nəinki, Azərbaycanda və keçmiş sovetlər birliyinə daxil olan ölkələrdə, hətta dünya miqyasında da böyük əks-səda doğurur, bütün bunlar mətbuat səhifələrində obyektivcəsinə işıqlandırılırdı. Ümummili liderdən Rusiya Federasiyasının nüfuzlu mətbuat orqanı “Nezavismaya” qəzetinin müxbirinin YAP-ın məqsədi və roluna dair aldığı müsahibənin Şərq qapısı qəzetinin 1993-cü il 27 tarixli sayında dərc olunması Azərbaycan əhalisinin Heydər Əliyev fenomeninə inam və etmadını daha da gücləndirmişdi. Həmin müsahibədə Heydər Əliyev qurucusu olduğu YAP-ı parlament tipli partiya adlandırmaqla yanaşı onun konstruktivlik, səriştəlilik, professionalıq və qanunçuluq prinsiplərinə söykəndiyini bəyan etmiş, eyni zamanda partiya sıralarına dinindən, milli-etnik mənşəyindən asılı olmayaraq müxtəlif millətlərin, etnos və etniklərin; rus, yəhudi, talış, ləzgi, kürd, avar, və başqalarının da daxil olduğunu bildirmişdi. Hətta bu tarixi müsahibədən sonra radikal müxalifət liderləri də, öz mətbu orqanları səviyyəsində YAP-a uğurlar diləyir, onun qısa zaman kəsiyində əldə etdiyi nailiyyətə, başlıcası xalqın etimadını qazanmasına müsbət yanaşaraq münasibət bildirirdilər. 1993-cü ilin yanvar ayından etibarən YAP-ın mətbu orqanı kimi nəşrə başlayan “Yeni Azərbaycan” qəzetinin səhifələrində də partiyanın əməli fəaliyyətinə, başlıcası Heydər Əliyevin müxtəlif daxili və xarici siyasət yönümlü işlərinə dair məqalə və müsahibələr dərc olunmaqda idi [9, s.121].

Bu dövrdə Heydər Əliyev yalnız YAP-ın lideri kimi deyil, bütün Azərbaycan xalqının yol göstərəni, ümid yeri kimi tanınırdı. O, öncəgörməliyi ilə Azərbaycan xalqını yaxınlaşmaqda olan böyük fəlakətlərdən qurtarmağın yollarını da mövcud iqtidara tarixi müsahibələrində anlatmaqda idi [10, s.349].

Ümummilli lider Naxçıvanda olduğu müddətdə YAP-da təmsil olunan partiya fəalları və əsrin siyasi təşkilatı ilə həmrəylik nümayiş etdirən çoxsaylı eləktoradla birlikdə dövlət quruculuğu işlərini uğurla həyata keçirməkdə idi. Bu dövrdə Heydər Əliyev, AXC-Müsavat cütliyünün diplomatik gedişlərdə buraxdığı bağışlanılmaz səhvləri üzündən Azərbaycanla İran İslam Respublikası, Rusiya Federativ dövləti arasında pozulmuş əlaqələri Naxçıvanın timsalında bərpa etməklə də məşğul idi. SSRİ-nin süqutundan sonra Orta Asiyada yaranmış Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Tacikistan respublikaları ilə Azərbaycan arasında çoxşaxəli əməkdaşlığın təməli də Naxçıvanda qoyulurdu. Əslində Naxçıvanın timsalında qurulan bu xarici əlaqələr Azərbaycan Respublikasının Heydər Əliyev dönəmində həyata keçirəcəyi balanslaşdırılmış xarici siyasət kursunun təməl daşı və bönövrəsi idi.

Dünya şöhrətli siyasətçi Heydər Əliyev, tezliklə quracağı Müstəqil Azərbaycan dövlətinin balanslaşdırılmış xarici siyasət doktrinasının Naxçıvanda təməl daşını qoyması fonunda 1992-ci ilin avqustunda İran İslam Respublikasına rəsmi səfər etmiş, sosial-iqtisadi, ticari-mədəni sferalarda qarşılıqlı əməkdaşlığa dair bir çox sənədləri imzalamışdı. Bu

qarşılıqlı əməkdaşlığa dair müxtəlif sferalarda imzalanmış rəsmi sənədlər tezliklə öz bəhrəsini vermiş, həm daxildən həm də xaricdən iqtisadi blokadaya alınmış Naxçıvana Cənubi Azərbaycanın döyünən ürəyi Təbrizdən 300 ton un və digər zəruri ərzaq məhsulları, xeyli miqdar yanacaq göndərilmişdi. Böyük öndərin söyləri və gərgin əməyi nəticəsində 1992-ci ilin noyabr ayının sonlarında - YAP-ın qurulmasından təxminən bir neçə gün sonra Muxtar Respublikanı elektrik enerjisi ilə təmin edəcək 40 meqavatlıq “İran-Naxçıvan” elektrik xətti istifadəyə verilmişdi. 1992-ci ilin 3 dekabr tarixində isə Naxçıvan MR-lə İran İslam Respublikasını birləşdirən Şahtaxtı-Poldaşt məntəqəsinin təntənəli açılışı olmuşdu. 1993-cü ilin mart ayının 16-sı tarixində İİR-də rəsmi səfərdə olan Ulu öndər Naxçıvan MR-lə İİR arasında 1992-ci ilin 24 avqustunda bağlanmış müqavilədən irəli gələn bir sıra cari məsələlərin həyata keçirilməsinə nail olmuşdu. Dünya şöhrətli ictimai-siyasi xadim Heydər Əliyev bu tarixi səfəri zamanı Azərbaycanın qopub ayrılmış bir parçası-Təbrizə də getmiş Xudafərin-Culfa istiqamətində çəkilən yolun vəziyyətini öyrənmişdi. Bununla yanaşı o, 1993-cü ilin may ayında Naxçıvan MR-lə İİR-nin Qərbi Azərbaycan Ostondarı arasında 10 maddədən ibarət müqavilənin imzalanmasına da nail olmağı bacarmışdı. Həmin müqaviləyə əsasən İran tərəfi il ərzində diyardan 300 nəfərin Məşhədə ziyarətə getməsinin təşkilini, sahibsiz, kimsəsiz adamların bir qisminə ərzaq yardımı göstərilməsini, Babək və Şərur rayonlarında sosial problemlərin həlli məqsədi ilə çörək məmulatı, ticarət mallarının satışının təşkil edilməsini, televiziya sahəsində verilişlərin yayınlanmasını, Naxçıvan məktəblərinə kitab və dərs ləvazimatlarının verilməsini, diyara vaxtlı-vaxtında dərman pereparatlarının, tibbi ləvazimatların, quru südün göndərilməsinin təminini, bronxial xəstələr üçün ayrılmış xəstəxana binasının təmirini və avadanlıqlarla təchizini öz üzərinə götürürdü [8, s.197].

Ümummilli lider YAP-ın Naxçıvan dövründə “İki dövlət bir millət” siyasətinin bünövrəsini qoyaraq Türkiyə Cumhuriyyəti ilə də Naxçıvan arasında da sıx əməkdaşlığa nail olmuşdu. Lakin istər Azərbaycanda, istərsə də Naxçıvanda bu iki qardaş dövlət arasında səmimi münasibətlərin inkişafını istəməyən qüvvələr az deyildi. Onlar ümummilli liderin gördüyü işlərin böyüklüyünü onları kölgə altına almaq üçün hər cür çirkin vasitələrə əl atır, bu istiqamətdə hədyan, böhtan dolu yazıları mətbuat səhifələrinə belə çıxardırdılar. Ulu öndər bu yalan və böhtanlara tutarlı cavab olaraq 1921-ci ildə Türkiyə ilə Sovet Rusiyası arasında bağlanmış Moskva və Qars müqavilələri [11, s.211-217] çərçivəsində Naxçıvanın siyasi statusunu möhkəmləndirməkdə idi. YAP-ın sədri isə öz tolerantlığını, ucalığını nümayiş etdirməklə bu hədyanlara məhəl qoymur, gələcəkdə qurucusu olacağı müstəqil və müasir Azərbaycan dövlətinin balanslaşdırılmış xarici siyasətinin konturlarını geopolitik baxımdan regionun ən güclü dövləti sayılan Rusiya ilə mövcud iqtidar arasında ikincinin diplomatik səriştəsizliyi üzündən pozulmuş münasibətləri bərpa etməklə cızırdı.

1993-cü ilin iyun ayının 1-də Bakıya səfər etmiş Rusiya-Azərbaycan Dostluq Cəmiyyətinin sədri N.K.Baybakovun Naxçıvana gəlib H.Əliyevlə Azərbaycanla Rusiya arasında dostluq münasibətlərinin genişləndirilməsinin zəruriliyi haqqında danışıqlar aparması bir çox mətləblərdən xəbər verirdi. Bu tarixi hadisə həm Rusiya səlahiyyətli N.K.Baybakovun Bakıda AXC-Müsavət iqtidarı ilə apardığı danışıqlardan razı qalmasına dəlalət edirdi. Bu diplomatik gedişi həm də Rusiyalı səfirin Azərbaycanın siyasi müstəqilliyinə sözün həqiqi mənasında nail olmağı qarşısına əsas məqsəd qoymuş YAP-ın sədri, səriştəli dövlət xadimi kimi tanıdığı Heydər Əliyevin Rusiya-Azərbaycan münasibətlərini də yoluna qoyacağına inamdan doğan bir vəziyyət kimi dəyərləndiririk. Azərbaycanda gedən bütün ictimai-siyasi prosesləri diqqət mərkəzində saxlayan Kremlin sözcüsü Azərbaycan xalqının mövcud iqtidarı deyil Ümummilli lideri dəstəklədiyini də yaxşı bilirdi. Moskva Heydər Əliyev fenomeni əsas olmaqla tezliklə regionunun Azərbaycan kimi müstəqil və güclü bir dövləti ilə bütün sferaları əhatə edən beynəlxalq normalara uyğun,

bərabərhüquqlu müqavilələrə imza atacağı onların da yaxında olduğunu da dərk etməkdə idi. N.K.Baybakovun Naxçıvana yönələn diplomatik səfərindən bir neçə gün sonra ATƏT-in Minsk qrupundakı Rusiya təmsilçisi V.N.Kamirovun Naxçıvana gəlib H.Əliyevlə danışıqlar aparması faktı da Azərbaycanla Rusiya Federasiyası arasında münasibətlərin qurulmasında Moskvanın diplomatik güc mərkəzi kimi mövcud iqtidarın qərar tutduğu paytaxt Bakıya deyil, Ulu öndərin təmsilində artıq Naxçıvana üstünlük verməsinə dəlalət edirdi.

1991-ci ildə SSRİ-nin süqutundan sonra dünya siyasətində aparıcı rol oynamağa başlayan ABŞ da hələ YAP-ın Naxçıvanda fəaliyyət göstərdiyi dövrdə Heydər Əliyev fenomeninin gücünü və qüdrətini, xalqının bu böyük siyasətçiyə necə dərin inam bəsləməsini, yekdilliklə ölkə başçısı kimi onun hakimiyyətə gəlməsi uğrunda dönmədən mübarizə aparmasını diqqətlə izləməkdə idi. YAP kimi aparıcı, konstruktiv bir siyasi partiyanın fəaliyyətə başlaması, ona dünyanın aparıcı dövlət xadimlərindən olan Heydər Əliyevin başçılıq etməsi amili də Ağ evin nəzər diqqətini cəlb etməyə bilməzdi. Hələ 1991-ci ildən etibarən ABŞ səlahiyyətlilərinin Naxçıvana vaxtaşırı səfərlər edib Ümummilli liderlə görüşlər keçirməsi faktları ABŞ diplomatiyasının Heydər Əliyevin tezliklə müstəqil Azərbaycan Respublikasının rəhbəri olacağına inamından irəli gəlirdi. ABŞ-ın Naxçıvana humanitar yardımlar göstərməsi, 1992-ci ilin iyununda Azərbaycandakı səfiri Riçard Mayısı Naxçıvana göndərməsi faktlarını oturuşmuş ABŞ diplomatiyasının uzaqgörənliyinin nəticəsi kimi dəyərləndiririk. YAP-ın yaradılmasından cəmi iki ay sonra-1993-cü ilin yanvar ayının 20-də ABŞ Prezidenti Bill Klinton Ümummilli lider tərəfindən eyni vaxtda iki rəsmi məktubun ünvanlanması Azərbaycanla ABŞ arasında diplomatik yazışmaların əsasının qoyulmasına dəlalət edən fakt kimi də qiymətləndirilir. Bu diplomatik yazışmalar özünü çox gözəltməmiş, 1993-cü ilin mart ayında ABŞ Naxçıvana 1 milyon dollar dəyərində, 10 ton həcimində davadərman göndərmişdi. Ulu öndərin söyləri nəticəsində BMT Təhlükəsizlik Şurası Naxçıvan MR-ə 1993-cü ilin fevral ayında humanitar yardım göndərilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi. Ümummilli lider 1993-cü ilin fevral ayında İngiltərənin, həmin ilin mart ayında isə Fransanın səlahiyyətliləri ilə görüşərək onları Naxçıvanının acınacaqlı durumu ilə bağlı məlumatlandırmış, bununla da hər iki dövlətin Muxtar Respublikaya humanitar yardım göstərməsini təmin etmişdi.

Ulu öndər zəngin həyat təcrübəsinə istinadən yaxşı anlayırdı ki, bu humanitar yardımlar hesabına Muxtar Respublikada həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq, əhalinin yüksək rifah halını təmin etmək mümkün deyildir. Bunun üçün yerli əhalini daimi iş yerləri ilə təmin etmək, insanların humanitar yardımdan asılılığına son qoymaq lazımdır. Elə bu baxımdan da Azərbaycanda Respublika miqyasında aqrar torpaq islahatının aparılması məsələsi Ümummilli lider tərəfindən ilk dəfə Naxçıvanda rəsmən qaldırılmışdı. Hələ 1992-ci ilin 24 fevral tarixində aqrar islahat aparılmasının zəruriliyinə dair məsələ müzakirəyə çıxarılmış, bu müzakirənin nəticəsində 1992-ci ilin mart ayının 15-nə kimi Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi əsas olmaqla torpaq haqqında qanunun hazırlanıb Naxçıvan MR Ali Məclisinə təqdim edilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdi. 1992-ci ilin 6 aprel tarixindən etibarən zorakı yolla əsaslı hələ 1920-ci ildə - sovet üsul-idarəsi dövründə qoyulmaqla kəndlinin maddi marağını məhv etmiş kolxoz və sovxoz təsərrüfatlarının ləğv edilməsi və onlara məxsus əmlakın kollektiv təsərrüfatları təmsil edən ailələr arasında bölüşdürülməsi işlərinə Azərbaycan Respublikasında ilk dəfə Naxçıvanda start verilmişdi. Ulu öndər 1992-1993-cü illərdə qış fəslinin sərt keçməsi ilə əlaqədar kəsilmiş ağacları bərpa etmək məqsədi ilə 1993-cü ili Naxçıvanda "Yaşıllaşdırma ili" elan etməsi baxımından bu istiqamətdə respublika miqyasında ilk addım atması ilə də pioner olmuşdu. O, Naxçıvan diyarı KİV-lərinə yaşıllaşdırma ilə bağlı təbliğat və təşviqatı genişləndirmək haqqında xüsusi göstəriş verməsi ilə də yadda qalmışdı [12, s.198-207].

Ümummilli lider Naxçıvanda olarkən Naxçıvan Ali Məclisinin və Yeni Azərbaycan Partiyasının sədri kimi Azərbaycan xalqının dini-dünya görüşünə, milli mənəvi sərvətlərinə diqqətlə, çox həssaslıqla yanaşır, onların inkişafına və ümumxalq malına çevrilməsinə xüsusi qayğı göstərirdi. Bu böyük şəxsiyyətin söyləri nəticəsində, 1993-cü ilin yanvar ayının 7-də Əli Əlihəsəlamın mübarək doğum günü təntənəli olaraq Naxçıvanda keçirilmişdi. Şimali Azərbaycanla Cənubi Azərbaycan arasında mənəvi körpü rolunu oynayan, böyük Azərbaycan şairi M.H.Şəhriyarın adını əbədləşdirən Şəhriyar Konkresinin bir həftə müddətinə Naxçıvan şəhərində keçirilməsi də Heydər Əliyev dühasının Azərbaycan mədəniyyətinə nə qədər böyük qiymət verməsinin, ehtiram və hörmətlə yanaşmasının qabarıq göstəricisi kimi dəyərləndirilir.

Sonda belə qənatə gəlirik ki, Ulu öndər Heydər Əliyevin sədri olduğu Yeni Azərbaycan Partiyası XX əsrin 90-cı illərinin I yarısında, hələ iqtidarı təmsil edən siyasi təşkilata çevrilməzdən əvvəl Azərbaycan xalqının sonsuz etimadını qazanmış avanqard bir partiya kimi həm ölkə miqyasında, həm də beynəlxalq arenada qəbul edilməkdə idi.

Ədəbiyyat

1. Бердяев, Н. Философия неравенства. Москва, - 1990. - 624 s.
2. İbrahimli, X. C. Politologiya. Bakı: Qanun, - 2008. 225 s.
3. Əliyev, Q. O günlər əsil tarix yaranırdı...//İnam yolu. -1997, 28 may-5 iyun. – s. 2.
4. Əsgərov, Ş. YAP və dövlət quruculuğu unikal keçid. Yeni Azərbaycan partiyası və müstəqil Azərbaycan: Milli və hüquqi dövlət quruculuğu strategiyası. Bakı: Azərbaycan, I bölmə. – 2002. - 468 s.
5. Əliyev, Q. YAP-Ümumxalq partiyası. Yeni Azərbaycan partiyası 15 il Yüksəliş yollarında. Bakı, - 2007. - 699 s.
6. Nağıyev, Ə. Ümid körpüsündən Bakı-Ceyhana qədər. Yeni Azərbaycan partiyası və müstəqil Azərbaycan: Milli və hüquqi dövlət quruculuğu strategiyası. Bakı: Azərbaycan, I bölmə, - 2002. - 468 s.
7. Azərbaycan tarixi. – c. 7. Bakı: Elm, – 2003. - 628 s.
8. Əliyev, Q. Müasir Azərbaycanın banisi, xilaskarı, qurucusu. Bakı: Şəms, - 2006. - 520 s.
9. Həsənov, Ə., Mirzəzadə, A. Yeni Azərbaycan partiyası. Yaranması, formalaşması və əsas fəaliyyət istiqamətləri. Bakı: Azərbaycan, - 2002. - 200 s.
10. İsmayılov, S. Yeni Azərbaycan Partiyasının Heydər Əliyev dühası ilə başlayan qalibiyyət yolu. Yeni Azərbaycan partiyası və müstəqil Azərbaycan: Milli və hüquqi dövlət quruculuğu strategiyası. Bakı: Azərbaycan, I bölmə. – 2002. - 468 s.
11. Qafarov, V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Bakı: Azər nəşr, - 2011. - 474 s.
12. Rəhimzadə, A. Tarixin hökmü, zamanın səsi. Yeni Azərbaycan partiyası. 15 il yüksəliş yolunda. Bakı, I bölmə. -2007. - 699 s.

**1993 YEAR AS THE PERIOD FORMATION NEW AZERBAIJAN PARTY AS
POLITICAL ORQANIZATION*****Shukurova Gunay Behruz******Summary***

The article covers information about the founding conferences of the New Azerbaijan Party held in 1993 for the creation of the first organizations in the regions. The rapid increase in the number of members of the New Azerbaijan Party was an expression of the people's great reliance on Heydar Aliyev, that resulted in Heydar Aliyev being elected to the leadership of Azerbaijan for the second time on June 15, 1993.

**1993 ГОД – ПЕРИОД ФОРМИРОВАНИЯ НОВОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ КАК ПОЛИТИЧЕСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ*****Шукурова Гюнай Бехруз******Резюме***

В статье представлены сведения об учредительных конференциях партии «Ени Азербайджан», проведенных в 1993 году для создания первых организаций в регионах. Быстрый рост числа членов партии «Ени Азербайджан» стал выражением большой зависимости народа от Гейдара Алиева, в результате чего 15 июня 1993 года Гейдар Алиев был избран во второй раз в руководство Азербайджана.

Rəyçi: dosent Elmar Xəlilov***Azərbaycan və Şərqi Avropa xalqları tarixi kafedrasının 27.03.2024-cü il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu******Daxil olma tarixi 18 sentyabr 2024-cü il***

UOT:94(479.24).

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN XARİCİ SİYASƏTİNİN
İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ**

*Dosent Veyisov Arif Hacı oğlu, Bədəlova Tərlan Səttar qızı
Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filiali*

veyisov.arif@bk.rubedelova56@gmail.ru

Xülasə: Müstəqilliyini elan etmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasət məsələlərinə xüsusi diqqət yetirməsi, Trabzon və Batum danışıqlarında Zaqafqaziya Seyminə daxil olan xalqların Türkiyəyə münasibətində köklü fikir ayrılıqlarının üzə çıxması, İstanbulda olan Azərbaycan nümayəndələrinin Sultan VI Mehmet tərəfindən qəbul edilməsi məqalədə öz əksini tapmışdır.

1918-ci ilin payızında müharibədə dörtlər ittifaqının məğlub olması, oktyabrın 30-da təkcə Türkiyə üçün deyil, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti üçün də son dərəcə ağır olan Mudros barışıqının imzalanması məqalədə faktlarla göstərilmişdir.

Cənubi Qafqazın üç yeni respublikalar arasında sülh və sabitliyin yaradılmasının çox çətin olması, lakin 1920-ci illərin əvvəllərində Gürcüstanla münasibətlərin normal məcraya düşməsi və hər iki respublikanın müstəqilliyinin Versal Ali Şurası tərəfindən de-fakto tanınması məqalədə geniş şərh olunur.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, xarici siyasət, inkişaf mərhələləri, Türkiyə, Trabzon və Batum danışıqları, paris sülh konfransı, de-fakto.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, внешняя политика, этапы развития, Турция, Трабзонские и Батумские переговоры, Парижская мирная конференция, де-факто.

Key words: Azerbaijan People Republic foreign policy, stages of development negatations of Turkey, Trabzon and Batum , Paric peace conference de-facto.

28 may 1918-ci ildə müstəqilliyini elan etmiş gənc Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xarici siyasət məsələlərinə xüsusi diqqət yetirirdi. İstiqlaliyyətin qorunub saxlanması daxilədən daha çox, xarici amillərlə də bağlı idi. I Dünya müharibəsinin getdiyi mürəkkəb beynəlxalq şəraitdə - iştirakçı ölkələrin Qafqaz və onun zəngin güşələrindən olan Azərbaycan uğrunda hərbi əməliyyatların genişləndiyi dövrdə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin qorunması onun uğrunda mübarizələrdə yetişmiş siyasətçilərdən və dövlət xadimlərindən hər an dəyişən vəziyyətə uyğun çevik siyasi manevr etmə bacarığı tələb edirdi. Azərbaycan diplomatiyasının bu çətin vəzifənin öhdəsindən gəlməsi üçün 1918-1920-ci illər dövründə təşkil olunmuş müxtəlif hökumət kabinetlərində Xarici İşlər Nazirliyinin möhkəmləndirilməsi və təşkilatı strukturunun təkmilləşdirilməsinə böyük diqqət yetirilirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasət idarəsinə müxtəlif vaxtlarda dövrünün ziyalıları, dünya siyasətinin sirlərinə bələd olan, çevik diplomatik bacarığa malik Fətəli Xan Xoyski, Məmməd Həsən Hacınski, Məmməd Yusif Cəfərov, Adil xan Ziyadxan başçılıq etmişlər. Azərbaycan diplomatiyasının hazırlanmasında və həyata keçirilməsində Ə.M.Topçubaşov, M.Ə. Rəsulzadə, Ə.Ağayev, N.Yusifbəyli, Ə.Şeyxülislamov, Ceyhun Hacıbəyli, M.Y.Mehdiyev, M.Məhərrəmov, Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çəmənzəminli və digərləri yaxından iştirak etmişlər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasətinin inkişaf mərhələləri milliyətindən və dini etiqadından asılı olmayaraq qonşu dövlətlərlə mehriban münasibətlər Azərbaycan diplomatiyasının aparıcı istiqaməti olub, onun çıxış nöqtəsini təşkil edirdi. XX əsrin

əvvəllərindən Azərbaycanda genişlənən milli- azadlıq mübarizəsində onun öncülləri Osmanlı dövrünə böyük ümid bəsləyirdilər. Əsrin əvvəllərindəki təlatümlü hadisələr Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinin həyatında milliyətçilik ideyasının geniş yayılmasına və inkişafına ciddi təkan verdi.

Balkan müharibəsi dövründə Rusiyada antitürk əhval-ruhiyyəsinin qızışdırılması bir tərəfdən Qafqaz müsəlmanlarının ondan narazı saldı, digər tərəfdən isə Azərbaycan xalqında Osmanlı dövlətinə qarşı təbii meyli gücləndirdi. Bu dövrdə milliyətçi qüvvələrin yaydığı bəyannamədə göstərildi: “Biliniz və izah olunuz ki, bizim yeganə çareyi-nicatımız Türkiyənin istiqlalı və onun tərəqqisidir“. [1]

Birinci dünya müharibəsinin son mərhələsində Azərbaycan millətinin müstəqillik arzusu Türkiyənin Qafqaz siyasəti ilə çarpazlaşdığından tərəflər arasında bir-birinə olan təbii meyll onların sosial-siyasi, hərbi-iqtisadi əməkdarlığında maddiləşməklə yeni mərhələyə daxil oldu. 1918-ci ilin əvvəlində Trabzon və Batum danışıqları Zaqafqaziya Seyminə daxil olan xalqların Türkiyəyə münasibətində köklü fikir ayrılıqları üzə çıxardı. Trabzon danışıqları dayandırıldıqdan sonra Batuma səfər edən Ənvər Paşa Trabzonda Zaqafqaziya hökumətinin dağılacağı təqdirdə Türkiyə ilə geniş sərhədləri olan müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılmasına tərəfdar olduğunu və bu dövlətin Türkiyə tərəfindən müdafiə ediləcəyini bildirdi. [2]

1918-ci il martın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasından Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri yeni mərhələyə-dövlətlərarası münasibətlər mərhələsinə daxil oldu. 1918-ci il mayın 30-da Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski Türkiyə, Almaniya, Avstriya-Macaristan, Fransa, Böyük Britaniya, İtaliya, ABŞ, Bolqarıstan, Rumıniya, İran, İspaniya, Hollandiya, Rusiya, İsveç, Ukrayna, Danimarka və Yaponiya xarici işlər nazirliklərinə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması barədə məlumat göndərdi.

Bu mərhələdə Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin hüquqi əsasını 4 iyunda imzalanmış Batum müqaviləsi təşkil edirdi. Müqavilədə göstərilirdi: “Biz tərəfdən, Osmanlı imperator hökuməti, digər tərəfdən isə müstəqilliyini elan etmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti öz ölkələri arasında siyasi, hüquqi, iqtisadi və intellektual zəmində mehriban dostluq münasibətlərini bərqərar etməklə qarşılıqlı surətdə razılığa gəlirlər.[3] 4 iyun müqaviləsi və iyunun ortalarında imzalanan çoxtərəfli sazişlər Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin bütün sahəsini əhatə edən ilk dövlətlərarası sənədlər idi. Hələ Batumda olan Məmməd Əmin Rəsulzadə və M.H.Hacinski xarici hərbi müdaxiləyə son qoymaq və daxili asayiş qorumaq məqsədilə 4 iyun müqaviləsi əsasında hərbi yardım göstərilməsi barədə Türkiyəyə müraciət etdilər.

Həmin müraciəti qəbul edən Osmanlı dövləti elə etmək istəyirdi ki, Azərbaycana ordu göndərilməsi ilə Cənubi Qafqazda möhkəmlənməyə çalışan Almaniyanın etirazına səbəb olmasın. Ona görə də qarşılıqlı razılıq əsasında Osmanlı hərbi hissələri və Azərbaycan könüllülərindən ibarət Qafqaz İslam ordusu yaradıldı. [4]

Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin genişlənilib dərinləşməsində 1918-ci ildə keçirilməsi nəzərdə tutulan İstanbul konfransına M.Ə.Rəsulzadə, X.Xasməmmədov və A.Səfikürdiskidən ibarət nümayəndə heyəti göndərilməsinin böyük əhəmiyyəti oldu. Nümayəndə heyətinə bu beynəlxalq konfransa dəvət edilmiş Osmanlı, Almaniya, Avstriya-Macaristan, Bolqarıstan, Gürcüstan, Ermənistan və Bağlılar dövlətlərinin nümayəndələri ilə siyasi, iqtisadi maliyyə və hərbi məsələlərlə bağlı danışıqlar aparmaq və müqavilələr bağlamaq səlahiyyəti verilmişdir.[5] Nəzərdə tutulan beynəlxalq konfrans keçirilməsə də, Azərbaycan nümayəndələrinin İstanbul missiyası çox faydalı oldu. İyun ayının axırlarından oktyabr ayının axırlarına qədər Azərbaycan, Osmanlı və digər dövlətlərin İstanbulda olan nümayəndələri səmərəli danışıqlar apardılar.

Sentyabrın 6-da Azərbaycan nümayəndələri Mehmet Rəşadın vəfatından sonra taxta əyləşmiş Sultan VI Mehmet Vahideddin tərəfindən qəbul edildi. Həmin gün Sultan taxta çıxması münasibətilə İstanbulda olan diplomatik nümayəndələr üçün təntənəli rəsmi qəbul (audiensiya) mərasimi düzəltdi. Gözləmə zalında bir çox xarici nümayəndəliklər olmasına baxmayaraq Sultanın şəxsi təşəbbüsü ilə Azərbaycan nümayəndələri birinci qəbul edildilər.

Onları Ənvər Paşa qarşılayıb Sultana təqdim etdi. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti adından VI Mehmeti təbrik edən M.Ə.Rəsulzadə yüzillik əsarətdən xilas olmuş Azərbaycan xalqının öz istiqlaliyyəti və hüriyyətini qoruyub saxlamaq yolunda qardaş Türkiyəyə arxalandığını bildirdi. Bu qəbul barədə Azərbaycan hökumətinə məlumat verən M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: “Biz çıxanda Sultanın Ənvər Paşa Həzrətlərinə yaxınlaşaraq“ bu dəqiqələr ömrümüzün ən xoşbəxt dəqiqələridir” dediyini eşitdik və bundan köksümüz iftixarla doldu” [6]

1918-ci ilin yayında Azərbaycan ətrafında cərəyan edən beynəlxalq vəziyyəti Bakının tezliklə azad edilməsini zəruri edirdi. Birinci dünya müharibəsinin sonunda Bakı Türkiyə, Almaniya, İngiltərə, Sovet Rusiyası arasında mübarizənin əsas obyektinə çevrilmişdi.

Sentrokaspiçilər və avqustun əvvəllərində İ.Denstervil başda olmaqla Bakıya daxil olan ingilislər şəhəri Qafqaz İslam Ordusunun hücumundan müdafiə etmək iqtidarında deyildilər. Nəhayət, Berlində üç aya qədər davam edən Almaniya-Rusiya danışıqları avqustun 27-də saziş müqaviləsi ilə nəticələndi. Sazişin 12-ci maddəsində göstərilirdi Almaniya Qafqazda Gürcüstanın hüduqlarından kənarda hərbi əməliyyatlardan hər hansı üçüncü dövlətə heç bir yardım etməyəcək. Rusiya Bakı vilayətində neft çıxarılmasını bütün imkanları daxilində artıracaq, çıxarılan neftin dördde birini Almaniya verəcək. [7]

1918-ci il sentyabrın əvvəllərində Azərbaycan nümayəndələri Sədr-Əzəm Tələt Paşa tərəfindən qəbul edildi və danışıqlar zamanı Tələt Paşanın Berlinə səfəri ərəfəsində Almaniyanın Bakı məsələsində tutduğu mövqe, Bakının tezliklə azad edilməsinin zəruriliyi müzakirə edildi. Az sonra Berlinə gedən Tələt Paşa təcili şəkildə 27 avqust sazişinin ləğv edilməsini Almaniya tərəfindən tələb etdi. Bu addım Bakının azad edilməsində mühüm əhəmiyyətə malik oldu. Sentyabrın ortalarında Azərbaycan-Türkiyə hərbi qüvvələri Bakıya daxil oldu.

Bakının azad edilməsi istiqlal elan olunmasından sonra Azərbaycanın tabeliyində ikinci böyük tarixi hadisə idi. Bu qələbənin diplomatik cəhətdən təmin edilməsi Azərbaycan diplomatiyasının ilk uğurlarından oldu. Bakının azad edilməsi barədə məlumatı Ənvər Paşa İstanbulda olan Azərbaycan nümayəndələrinə çatdırdı.

Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin inkişafında Ə.M.Topçubaşovu İstanbul missiyasının böyük əhəmiyyəti oldu. O, 1918-ci il sentyabrın 28-də İstanbula gəldi və Azərbaycan hökumətinin fəvqəladə səlahiyyətli naziri kimi işə başladı.

Berlin danışıqlarından sonra oktyabrın 2-də Ə.M.Topçubaşovun qəbul edən Tələt Paşa məlumat verərək bildirmişdi ki, Azərbaycanın mənafeyi naminə nə mümkündürsə, hamısını etmişdir. Danışıqlar zamanı Tələt Paşa Berlindəki rus səfiri A.A.İoffenin Azərbaycana münasibətdə qərəzli mövqeyini də açıqladı. [8]

1918-ci ilin payızında Almaniya, Türkiyə, Avstriya-Macaristan və Bolqarıstanın daxil olduğu ittifaq məğlub oldu. Oktyabr ayının 30-da təkcə Türkiyə üçün deyil, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçün də son dərəcə ağır olan Mudros barışığı imzalandı. Barışığın 11-ci maddəsinə görə, Türkiyə Zaqafqaziya Dəmir yolu üzərində nəzarət hüququnu Antantaya verməli və müttəfiqlərin Bakını tutmasına heç bir etiraz etməməli idi. [9]

Noyabrın 4-də Ə.M.Topçubaşov Azərbaycan hökuməti adından Mudros barışığının Azərbaycana aid maddələrinə etirazını bildirdi. [10] Lakin bu etirazın elə bir əhəmiyyəti

olmadı. Mudros barışıqının Azərbaycana aid maddəsinə görə, Osmanlı dövlətindən narazı qalmasına baxmayaraq onun Birinci Dünya müharibəsində məğlub dövlətlərdən biri olmasından ehtiyat etməyərək, noyabrın 10-da Azərbaycan hökuməti Respublikanı tərk edən Türkiyə ordusunun şərəfinə ziyafət verdi. Türkiyə qoşunları həmin gün Bakıdan, az sonra isə bütün Azərbaycandan çıxdı. Bununla da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasətində Türkiyə oriyentasiyası dövrü başa çatdı.

Birinci Dünya müharibəsinin sonunda Böyük Britaniyanın Azərbaycana marağı müstəsna dərəcədə artmışdı. Bu, bir tərəfdən, Almaniya- Türkiyə blokunun Qafqaza meylinin güclənməsi, digər tərəfdən isə dünya neft istehsalının böyük bir hissəsinin Bakının payına düşməsi ilə bağlı idi. Müharibə ərəfəsində Rusiyada hasil edilən neftin 83 faizi Bakıda çıxarılırdı. [11] Dünya müharibəsində iştirak edən ölkələr isə Bakı neftinə çox vaxt qələbəni müəyyən edən amil kimi baxırdılar. İngiltərənin baş naziri Lloyd Corcun fikrincə, müharibənin sonunda Antantanın üstünlüyünə baxmayaraq, alman bloku Bakı neftindən istifadə edərdisə, hərbi əməliyyatların hansı nəticələr verəcəyini qabaqcadan söyləmək olmazdı. Bakıda XKS-nin hakimiyyəti devrildikdən sonra sentrokaspiçilərin ilk addımı Ənzəlidə dayanmış ingilisləri Bakıya dəvət etmək oldu. Avqustun 4-də polkovnik Stoksun başçılıq etdiyi ilk qoşun dəstəsi Bakıya daxil oldu. general Denstervil başda olmaqla min nəfərlik ikinci hərbi dəstə Azərbaycana gəldi. Şəhərin xristian əhalisi ingilisləri böyük sevinclə qarşıladı. Malt qırğınlarını törətmiş ermənilər ingilislərin simasında öz xilaskarlarını görürdülər. Lakin Britaniya qüvvələrinin azlığı onların ümidlərini puça çıxartdı.

Bakıya gələn Britaniya qoşununun çoxsaylı olması haqda məlumatların sayıa olduğunu bilən Qafqaz İslam Ordusu şəhəri azad etmək uğrunda son hərbi əməliyyatlara başladı. 1918-ci il sentyabr ayının ortalarında Britaniya qoşunu general Denstervil başda olmaqla Bakını tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Lakin 1918-ci ilin payızında ikiaylıq fasilədən sonra onlar yenidən Bakıya qayıtdılar. Bu, Türkiyə və onun müttəfiqlərinin Birinci Dünya müharibəsində tam məğlubiyyəti ilə bağlı idi.

1918-ci il noyabrın 17-də müttəfiqlərin qoşunları Bakıya daxil oldu. Bundan az əvvəl, Azərbaycan hökuməti ABŞ prezidenti V.Vilsona, öz fəaliyyətini bərpa etmiş Milli Şura isə dünya dövlətlərinə müraciətlər qəbul etdilər. [12] Müttəfiqlərin gəlişi Azərbaycanın istiqlaliliyyətini ciddi təhlükə qarşısında qoydu. Rus və erməni milli şuralarının cəhdlərinə baxmayaraq, Bakıda vəziyyətlə yaxından tanış olduğdan sonra, general V.Tomson bildirdi ki, onun “Bakıda ən bacarıqlı adamlardan biri ” saydığı F.X. Xoyskinin hökuməti ölkədə koalisiya hökuməti təsdiq edilənə qədər yeganə təsirli hökumət olaraq qalır.

Balkanda və Qafqazda olan ingilis qoşunlarının baş komandanı general Corc Miln az sonra Bakıya gələrək V.Tomsonun bəyanatını təsdiqlədi və bildirdi ki, Böyük Britaniya hökuməti Azərbaycan hökumətini bu ölkənin bütün ərazisində yeganə qanuni hakimiyyət kimi tanıyır. Azərbaycan hökumətində qəbul zamanı o dedi: “Mən buraya böyük müttəfiq millətlərin hümayəndəsi hesabında gəldim. Məqsədimiz məmləkətdə sülh və ədaləti bərpa etməkdir. Müttəfiqlərin qələbəsi hüquqi -ədalət və millətlərin təyini-müqəddəra-ixtiyari təmininin rəhnidir. Sülh konfransında burası bəyan ediləcəkdir. İbraxim etdiyiniz hüsnə - istiqbalıdan naşı təşəkkürümü bəyan edirəm. Qoşunlarımız məmləkətinizdə bulunduca hüsnə-qəbul və hər dürlü müzahirət görəcəklərinə ümidvaram. Məmləkətinizin ticarət və sənətinin tərəqqisinə var qüvvəmiz ilə çalışacağıq.” [13]

Ayrı-ayrı millətlərin təyini -müqəddərat hüququ İngiltərə hökuməti nöqtəyi-nəzərinə müdafiə edilməlidir. Sülh konfransında İngiltərə nümayəndələri bunu müdafiə edəcəklərdir. Bundan əlavə, general bəyan etmişdir ki, müttəfiqlər komandanlığı təzə təşkil edilmiş Zaqafqaziya hökumətlərinin daxili işlərinə qarışmayacaqdır. Və müttəfiqlərin yeganə məqsədi bu dövlətlərdə asayış və müsəlimətə kömək etməkdir”. [14] Əlbəttə, bu, tək general C.Milnin

fikri deyildi, 1918-ci ilin dekabr ayında Cənubi Qafqaz məsələsi bir neçə dəfə Britaniya hökumətinin iclasında müzakirə edilmişdi. Lord Kerzon bu fikirdə idi ki, Cənubi Qafqazda sabitlik lazımdır, əks təqdirdə “anarxiya, qarma- qarışıqlıq, yaxud bolşevizm” bu regionda ingilis siyasətinə maneçilik törədə bilər.

1919-cu ilin əvvəllərindən başlayaraq İngiltərə- Azərbaycan əlaqələri Bakıda olan ingilis komandanlığı, İstanbuldakı ingilis hərbi və diplomatik nümayəndəliyi, sonralar isə Paris Konfransında təmsil olunan sülh heyəti vasitəsilə həyata keçirilirdi.

Dekabr ayında ingilislər Batum və Tiflisi də tutdular və 1919-cu ilin yayına qədər Qafqazda qaldılar. İngilislərin Azərbaycanın daxili işlərinə müdaxilə etməsi tədricən aradan qaldırıldığına görə, Azərbaycan hökuməti bütün işləri öz əlində toplayır, addımbaaddım tam irəliləyərək müstəqilliyini bərqərar edirdi.

U.Çörçill sonralar öz xatirələrində yazırdı ki, Cənubi Qafqaza daxil olmuş 20 minlik Britaniya ordusunun yardımını ilə Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycan tam müstəqil olmalı idi və bu müstəqil dövlətlər İrana və Türkiyəyə bolşeviklərin gözlənilən müdaxiləsinin qarşısında durmalı idilər.[15]

Azərbaycan xarici siyasətinin qarşısında duran ciddi məsələlərdən biri qonşu dövlətlərlə qarşılıqlı mehriban münasibətlər yaratmaq, müəyyən məsələlərə münasibətdə Qafqaz həmrəyliyinə nail olmaq idi. Azərbaycan parlamentinin Dağıstan, Gürcüstan və Ermənistana göndərdiyi müraciətdə deyilirdi: “Qafqaz elə bir vəziyyət qarşıındadır ki, bu ərazi üzərində qurulmuş olan cümhuriyyətlər müqabil dostluq və həmrəylik yapmadan yaşaya bilməzlər”.

Azərbaycan hökuməti Bakıya gəldikdən sonra Dağlılar Respublikası ilə əməkdaşlığı inkişaf etdirmək üçün 1918-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında bir sıra müqavilələr bağladı. İki dövlət arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən, Azərbaycan hökuməti ciddi maliyyə çətinlikləri ilə qarşılaşmış, Dağlılar hökumətinə 10 milyon manat həcmində yardım göstərmiş və o, Denikin təcavüzünə məruz qaldıqda əlində olan bütün vasitələrlə ona yardım göstərəcəyini bildirmişdi. 1919-cu il mart ayının əvvəllərində general Tomsona etiraz notasında Azərbaycan hökuməti bəyan edirdi: "Dağlılar üçün ağır bir zamanda Azərbaycan hökuməti onlara lazımı köməklik göstərməyi özünə borc sayır". Təkcə Dağıstanı deyil, bütün Qafqazı hədələyən ağ və qırmızı Rusiyasına münasibətdə Azərbaycan hökumətinin mövqeyi respublika XİN-nin Kuban hökumətindəki səlahiyyətli nümayəndəsi C.Rüstəmbəyova məktubunda öz əksini tapmışdı. Orada deyilirdi: “Bizim hökumətin fikri belədir: kim olursa- olsun, bolşevik, menşevik, denikinçi və i.ə., Azərbaycan istiqlaliyyətinə qəsd edən hər kəs onun düşmənidir”.[16]

Cənubi Qafqazın üç yeni respublikası - Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında sülh və sabitliyin yaradılması çox çətin oldu. Müstəqilliyin ilk günlərində Gürcüstan hökumətinin Borçalı, Sığnaq və ümumilikdə Qarayazıda Gürcüstanın sərhədlərini müəyyən etmək adı altında mövcud vəziyyəti dəyişmək cəhdləri Azərbaycan hökumətinin müqaviməti ilə qarşılaşdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri M.H.Hacınski iyunun 14-də Gürcüstan hökumətinin 1918-ci il 5 iyun tarixli qərarına etiraz edərək Gürcüstan hökumətinin xarici işlər idarəsinin başçısına yazırdı. Borçalı, Tiflis və Sığnaq qəzalarının başdan-başa müsəlmanlardan ibarət olan hissələrinin əhalisi öz nümayəndələri vasitəsilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərkibində olmaq arzularını ifadə etdiklərini nəzərə alaraq, mənim hökumətim gürcü hökumətinin yuxarıda qeyd olunan sərəncamına qarşı qəti etiraz edir və ölkələrimiz arasında mehriban qonşuluq münasibətlərinin saxlanması naminə Borçalı qəzasının hüduqlarından qoşun hissələrini çıxarmaq, Azərbaycan ərazisinin yuxarıda qeyd edilən hissələrinin tutulması haqqında sərəncamı ləğv etmək üçün təcili tədbirlər görməyi təkidlə xahiş edir. [17] Azərbaycan hökumətinin ciddi səyi ilə Qarayazıdakı status-kvo saxlandı. Azərbaycan ordu hissəsinin burada qalması şərti ilə beynəlxalq komissiya

yaradılması barədə razılıq əldə edildi. Az sonra isə məsələnin müzakirəsi 1919-cı ilin aprelin 25-də Tiflisdə işə başlayan Qafqaz konfransının gündəliyinə daxil edildi. Lakin 1919-cı ilin iyununda, Şimaldan yaxınlaşan təhlükə ilə bağlı olaraq, Qafqaz konfransı öz işini dayandırdı. Denikin ordusunun Dağıstan üzərinə hücumu və Cənuba doğru irəliləməsi Azərbaycan-Gürcüstan əməkdaşlığını zərurətə çevirdi. Yaranmış vəziyyətdə Ümumqafqaz həmrəyliyinin yaradılmasında Azərbaycan diplomatiyası Gürcüstanla əlaqələrin genişləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. 1919-cu il iyunun 16-da iki dövlət arasında üç il müddətinə hərbi-müdafiə paktının imzalanması Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dəyərli diplomatik addımı hesab edilməlidir. Bu pakta görə, Azərbaycan və Gürcüstanın istiqlaliyyəti və ərazi bütövlüyünə hər hansı dövlət tərəfindən təcavüz olduğu təqdirdə müqaviləni bağlayan tərəflər öz öhdələrinə bir-birinə hərbi yardım göstərmək borcunu götürmüşdülər. Eyni zamanda müqavilənin 10-cu bəndində göstərilirdi ki, "bu müqavilə barədə rəsmi məlumat verildikdən sonra Ermənistan iki həftə ərzində bu müqaviləyə qoşula bilər" [18]. Həmin müqavilə iyun ayının 27-də hər iki ölkənin parlamentlərində təsdiq edildi.

16 iyun hərbi- müdafiə paktına uyğun olaraq, tərəflər hərbi-texniki saziş imzaladılar və birgə hərbi Şura yaratdılar. İngilis komandanlığının Azərbaycan-Gürcüstan müdafiə paktına münasibəti əvvəlcə mənfi idi, lakin sonralar dəyişdi. Britaniyanın Şərqi Avropa və Qafqazda olan qüvvələrinin baş komandiri general C.Miln Denikin Cənuba doğru hərəkəti ilə razı olmadığı barədə baş nazir N.Yusifbəyliyə radioteleqram göndərdi.[19] Müstəqilliyin ilk günlərindən Gürcüstan Respublikası ilə qurulan diplomatik əlaqələr çox çətin və zidiyyətli bir yol keçsə də, 1920-ci ilin əvvəllərində normal məcraya düşdü. Hər iki respublikanın müstəqilliyi Versal Ali Şurası tərəfindən de-fakto tanındı.

İstiqlal bəyannaməsindəki müstəqillik və qonşu dövlətlərlə qarşılıqlı dostluq münasibətinin qurulması zərurəti Azərbaycanın güney qonşusu olan İranla normal münasibətlərin yaradılmasını tələb edirdi. Azərbaycan torpaqlarının böyük hissəsinin İran daxilində olması bu iki ölkə arasında qurulacaq münasibətlərdə özünü göstərməli idi. Ona görə də İranla münasibətlərin tənzimlənməsi xüsusi yanaşma və ehtiyat tələb edirdi.

İran tərəfi Arazın quzeyində "Azərbaycan" adlı dövlətin yaradılmasının və onun gec-tez Güney Azərbaycana təsir edəcəyindən təşvişə düşdüyünü tezliklə biruzə verdi. 1918-ci ilin iyulunda Azərbaycanın İstanbulda olan nümayəndə heyəti buradakı digər nümayəndələrlə yanaşı, İran konsulluğuna da Azərbaycan Respublikasının yaranması haqqında bəyannamə təqdim etdi. İran konsulu bəyannaməni geri qaytararaq, ona əlavə olunmuş vərəqdə göstərdi ki, o, "Azərbaycan" adlı müstəqil dövlət tanımır.

Az sonra İranın Azərbaycana münasibətində kəskin dönüş yarandı. İran rəsmi nümayəndələri İranla Azərbaycanın vahid dövlət təşkil etməsinin hər iki ölkə üçün məqsədəuyğun olması tezisini ortaya atdılar.

Həmin tezis sülh konfransında iştirak üçün Parisə səfəri zamanı 1918-ci ilin sonralarında iki gün Bakıda qalmış İran nümayəndə heyəti tərəfindən irəli sürüldü. Lakin Azərbaycanın bəzi nüfuzlu siyasi xadimləri, xüsusən Əhməd bəy Ağaoğlu bu təklifi kəskin etirazla qarşıladı, onu İran diplomatiyasının hiyləsi kimi dəyərləndirdi.

İran nümayəndələri ilə diplomatik təmaslar Parisdə də davam edirdi. 1919-cu ilin oktyabrında Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı Ə.M.Topçubaşovun İran xarici işlər naziri ilə görüşləri adətən anlaşmazlıq şəraitində keçirdi.

İranla münasibətlərdə əvvəlki narazılıqlar, daha çox isə anlaşılmazlıqlar 1919-cu ilin ortalarından etibarən öz yerini əməkdaşlıq meyllərinə verməyə başladı. Həmin ilin payızında yaradılan birgə Azərbaycan -İran komissiyasının gərgin işi nəticəsində iki dövlət arasında münasibətlərin bir sıra tərəflərini əhatə edən müqavilə və saziş imzalandı. 1920-ci il mart

ayının 20-də iki dövlət arasında əməkdaşlığın bütün sahələrini əhatə edən 7 müqavilə və saziş imzalandı.

Ədəbiyyat

1. Məmmədzadə M.B "Milli Azərbaycan hərəkatı". Ankara, 1991, səh:40
2. Həsənli C. "Azərbaycan tarixi: Türkiyə yardımından Rusiya işğalına qədər" (1918-1920), Ankara, 1998, səh:72
3. "Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivı" (ARDA), f.894, siy.10, iş.88, v.1
4. Rəsulzadə M.Ə. "Azərbaycan Cümhuriyyəti", Bakı, 1990, səh:39-40
5. "Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivı" (ARDA), f.970, siy.1, iş.138, v.4
6. ARDA, f.970, siy.1, iş.30, v.1
7. Həsənli C. "Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində", Bakı, 1993, səh:119
8. ARDA, f.894,siy.10, iş.150, v.2-3
9. Ключников Ю.В., Сабанин А., "Международная политика нового времени в договорах, нотах декларациях. Часть II, Москва, 1928, стр.188
10. ARDA, f.970, siy.1, iş.68, v.2
11. Токаревский Е.А Из истории иностранной интервенческой и гражданской войны в Азербайджане, Баку 1957, стр.11
12. 28 may 1918. "Azərbaycan Cümhuriyyəti istiqlalının birinci sənaye dövrü", Bakı 1919, səh:12
13. Ziyadxanlı A. Azərbaycan, Bakı 1919, səh: 94
14. Черчилль У. "Мировой кризис" Москва 1932, стр:106
15. ARDA, f.894,siy.10, iş.150,v.2-3
16. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919.
17. ARDA, f.970, siy.1, iş.64, v.15
18. ARDA, f.894,siy.10, iş.70, v.5

DEVELOPMENT STAGES OF THE FOREIGN POLICY OF THE AZERBAIJAN PEOPLE'S REPUBLIC

Docent Veyisov Arif Haji, Badalova Tarlan Sattar

Summary

Azerbaijan People Republic which has declared its own independence paying special attention to foreign policy problems, peoples who included to Transcaucasia appearing radical differences (disagreement) on Trabzon and Batum negotiation, representatives in Istanbul being received by Sultan Mehmet IV are reflected in this articles.

In 1918's autumn being defeated the four Unions in the war, on the 30 of October signing Mudros armistice is very extremely difficult for not only Turkey but also Azerbaijan People Republic have been shown by facts in the article.

Being difficult to create peace and stability among new three states in southern Caucasus but in the early of 1920 making normal attitudes with Georgia and knowing de-facto by the Versailles supreme Council the independences of both republic are commented in the article.

**ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ**

*Доцент Вейисов Ариф Гаджи оглы, Бадалова Тарлан Саттар кызы,
Резюме*

Особое внимание Азербайджанской Демократической Республики, провозгласившей свою независимость, к вопросам внешней политики, возникновение принципиальных разногласий в отношении народов, входящих в Закавказский Сейм, на Трабзонских и Батумских переговорах к Турции, прием В статье отражены представители Азербайджана в Стамбуле при султани Мехмете VI.

В статье показано поражение союза четырёх в войне осенью 1918 года и подписание Мудросского мирного договора 30 октября, которое было чрезвычайно трудным не только для Турции, но и для Азербайджанской Демократической Республики. с фактами.

Тот факт, что между тремя новыми республиками Южного Кавказа очень сложно создать мир и стабильность, а нормализация отношений с Грузией в начале 1920-х годов и фактическое признание независимости обеих республик Верховным Советом Версаля широко комментируется в статье.

Rəyçi: b/m. Zeynalova Dilşad

İctimai və təbiət fənləri kafedrasının 21 may 2024-cü il tarixli iclasın 17 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 16 sentyabr 2024-cü il

UOT:327.

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ MÜASİR BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN TRANSFORMASIYASI*Əlizadə İlahə Arif qızı**Bakı Dövlət Universiteti*[*ilaha.ibrahimova@gmail.com*](mailto:ilaha.ibrahimova@gmail.com)

Xülasə: *Qloballaşma mövzusu digər sahələrdə olduğu kimi beynəlxalq siyasət və beynəlxalq münasibətlər sahəsində də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, qloballaşma prosesi ilə ortaya çıxan çox sayda yeni dövlət, qeyri hökumət təşkilatı, transmilli korporasiyalar, hökumətlərarası təşkilatlar beynəlxalq siyasi mühitin də transformasiyasına səbəb olmuşdur. Artıq beynəlxalq münasibətlər dedikdə təkcə ənənəvi dövlətlər arasındakı münasibətlər deyil, eyni zamanda beynəlxalq aləmdə böyük nüfuzla malik olan yeni aktorları arasındakı çox şaxəli münasibətlər başa düşülür.*

Açar sözlər: qloballaşma, siyasət, beynəlxalq əlaqələr, beynəlxalq aktorlar

Ключевые слова: глобализация, политика, международные отношения, международные акторы

Keywords: globalization, politics, international relations, international actors

Qloballaşma Prosesi və Yanaşmaları

Qloballaşma dünyada siyasi, iqtisadi və sosial prosesləri əhatə edən bir prosesə verilən addır. Bu gün qloballaşan dünya, vahid bir dünya kimi görünür. Termin olaraq “qlobal” sözünün kökləri çox əvvəllərə getsə də “qloballaşma” termini daha yeni sayılır. 80-ci illərdə termin olaraq istifadə edilməyə başlanan və 90-cı illərlə birlikdə həyatın hər sahəsində geniş bir şəkildə istifadə edilən qloballaşma prosesinin keçmişə getdiyini görmək mümkündür. Qloballaşma anlayışı ilk dəfə 1833-cü ildə İngilis iqtisadçısı W. Foter tərəfindən dünyada mənbələrinin bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə bağlı yazdığı məqaləsində istifadə edilmişdir. Daha sonra 4 aprel 1959-cu ildə “The Economist”-də ortaya çıxdı. Bu gün qloballaşma dedikdə ilk olaraq iqtisadiyyat sahəsindəki gəlişmələr ağla gəlməkdədir. Qloballaşma ayrı-ayrı ölkə iqtisadiyyatlarının vahid dünyanın yalnız bir halqasını təşkil edən dünya iqtisadiyyatının inkişafı prosesidir [1, s.13-14].

Beynəlxalq iqtisadiyyatın möhkəm maliyyə bünövrəsini yaratmaq məqsədilə 1944-cü ildə yaradılan Bretton-Vud (Bretton Woods) beynəlxalq maliyyə sisteminə əsaslanır. Bu dövrdə ticarət və sərmayə sahəsindəki maneələr tədricən aradan qaldırılaraq dünyanın integrasiya prosesi sürətləndi. ABŞ-ın himayəsində qurulan IMF, OECD, GATT, Dünya Bankı da məhz maliyyə bazarlarını qloballaşma vasitəsinə çevirmişdir. 1971-ci ildə Bretton-Vud sisteminin böhranı başda ABŞ olmaqla, Almaniya, Yaponiya və İngiltərənin sərmayə hərəkətlərindəki məhdudiyyətləri ləğv etməsi, qloballaşma prosesini daha da sürətlənmişdir. Qloballaşma prosesi ilə birlikdə hər hansı bir milli dövlətə tabe olmayan transmilli korporasiyaların ortaya çıxması və beləliklə iqtisadiyyatın liberallaşması “sərhədsiz qlobal iqtisadiyyatın” formalaşmasına gətirib çıxardı. Dövlətlər tərəfindən ticarəti tənzimləyən maneələr aradan qaldırıldı və sərmayə nəzarəti ləğv edildi [7, s.77].

Qloballaşma ilə bağlı görüş və yanaşmalar müxtəlifliyi ilə diqqət çəkir. Bəzi görüşlərə görə, qloballaşmanın inkişaf etmiş və etməkdə olan ölkələr arasındakı fərqləri azaldacaq, bəziləri görə isə müstəmləkəçilin müasir formudur, kimiləri isə hər iki görüşə qarşı çıxır. Qloballaşma ilə bağlı əsasən üç yanaşma mövcuddur: “hiper qlobalistlər”, “skeptiklər” və “transformatorlar” [9, s.3-10]:

Hiper qlobalistlər: Qloballaşmaya daha çox iqtisadi cəhətdən yanaşırlar. Bu fikrin nümayəndələrinə görə, qloballaşma dünyanın hər yerində insanların qlobal bazarlara daha çox tabe olmasıdır. Buna görə, qloballaşma nəticəsində transmilli korporasiyaların bir-biri ilə rəqabət etdiyi qlobal bir bazarın formalaşması nəticəsində dövlətlərin iqtisadi bir vahid kimi təsirləri keçmişə nəzərən xeyli azalmışdır.

Skeptiklər: Bu görüşün nümayəndələri qloballaşmaya şübhə ilə yanaşırlar. Müasir dövr ilə keçmiş dövr arasında bir fərqin olmadığını iddia edən skeptiklərə görə, hər hansı bir yenilik baş verməmişdir, yəni qloballaşma yeni bir proses deyil. Qloballaşmanın bu qədər səsləndirilməsi hiper-qlobalistlərin prosesə fərqli yanaşmalarından irəli gəlir.

Transformistlər: Bu görüşün nümayəndələrinə görə, qloballaşma müasir cəmiyyətləri və dünya nizamını formalaşdıran sürətli sosial, siyasi və iqtisadi dəyişikliklərin arxasında duran əsas siyasi qüvvədir. Əslində transformistlər qloballaşmanın müasir cəmiyyətləri və yeni dünya nizamını yenidən formalaşdırdığını iddia etsə də, iqtisadiyyat faktorunun üstündə daha çox dururlar.

İqtisadiyyat: Qloballaşma dedikdə ilk növbədə ağla iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın qloballaşması gəlir. 90-cı illərin əvvəllərində Sovet İttifaqının dağılması ilə maliyyə bazarları qlobal bir hal almışdır. Sosialist blokun dağılması ilə birlikdə qloballaşma prosesinin bütün dünya ölkələrinə yayılması üçün ən böyük maneə də aradan qalxmışdır. Bu dövrdə sosialist ölkələrin izlədikləri planlı iqtisadiyyat modelinin yerini liberal bazar iqtisadiyyatı almışdır. Liberal bazar iqtisadiyyatının qloballaşmasında heç şübhəsiz IMF, Dünya Bankı, GATT və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) kimi beynəlxalq maliyyə təşkilatları böyük əhəmiyyətə malikdir. İqtisadi qloballaşma prosesindəki ən vacib inkişaflardan biri ticarət fəaliyyətlərinin güclənməsindən ötrü ölkələr arasında qarşılıqlı asılılığın artmasıdır. İqtisadi qloballaşmanı əslində kapitalizmin əsas bir mərhələsi olan imperializmin bütün dünyaya yayılması məqsədilə bir ideologiya vasitə olduğu fikrini irəli sürən tənqidçilərin sayı da az deyil.

Texnologiya: Əslində sosial prosesləri təkcə texnologiya ilə əlaqələndirmək doğru bir yanaşma olmaz. Lakin bununla birlikdə, texnologiya determinizm ilə bağlı tənqidləri də nəzərə almaq şərtilə, texnologiyanın qloballaşmaya təsirini inkar etmək mümkün deyil. Xüsusilə 80-ci illərdən etibarən informasiya texnologiyalarının inkişaf edərək bütün dünyaya yayılması “zaman və məkan” anlayışını kökdən dəyişmişdir. Müasir dövrdə texnologiya beynəlxalq mübadilə prosesini sürətləndirərək qlobal miqyasda transformasiya təsir göstərməkdədir. Friedman, Fukuyama və Ohmae kimi nəzəriyyəçilər texnologiyanı qloballaşmaya təkan verici bir qüvvə hesab etməkdədirlər. Texnologiyanın çox daha uzağa, daha sürətli, daha effektiv, daha ucuz, daha geniş sahəyə yayılması qlobal təsirini ortaya qoymaqladır. Rabitə texnologiyaları vasitəsi ilə iqtisadi, mədəni, siyasi sahələrə yayılan qloballaşma qlobal bütünləşmə və oxşarlığa səbəb olmaqladır. Cozef S. Nay (Joseph S. Nye)-a görə qloballaşma, beynəlxalq mübadilə qarşısındakı maneələri azaldan texnologiya sahəsindəki tərəqqilər və hökumətin apardığı siyasətin birgə bir nəticəsi olaraq texnologiyanın iki əsas faktoru arasında yer almaqladır [10, s.102]. Beləliklə texnologiyanın qloballaşması yenə də kapitalist iqtisadiyyatın inkişafına töhvə verməkdədir çünki qloballaşma mənbəyi ya da əsası hesab edilən elm və rabitə texnologiyaları əslində kapitalın sistemin dünya miqyasında yayılmasına xidmət edir. Bundan başqa, texnologiya sahəsindəki qloballaşma eyni zamanda Amerikanın və qərbin dəyər, düşüncə və yaşayış tərzinin bütün dünyaya yayılmasına səbəb olmuşdur. Bəzi tənqidçilər bunun mədəniyyətlərarası ahəngi pozacağını və fərqləndirmə və parçalanmaya səbəb olacağını irəli sürürlər.

Siyasət: Qidens qloballaşmaya müraciət etməyən heç bir siyasi ifadənin bu gün tam olmadığını qeyd edir (6, s.20). Siyasi qloballaşma müasir dünyada siyasi hakimiyyət, nüfuz və

idarəetmə formalarının konstruktiv transformasiyası olaraq ifadə edilə bilər. “Qlobal siyasət” anlayışının daha aktual olduğu bu dövrdə siyasətdə iştirak edən subyektlərin çoxluğu və müxtəlifliyi diqqət çəkməkdədir. Ortaya çıxan yeni dövlətlər, hökumətlərarası təşkilatlar, qeyri-hökumət təşkilatları və transmilli korporasiyalar müasir dövrün siyasətini yenidən formalaşdırmışdır. Beynəlxalq münasibətlər ən sadə bir ifadə ilə beynəlxalq arenada dövlətlər və dövlət sistemləri, siniflər, ictimai, iqtisadi, siyasi güclər, təşkilatlar və ictimai hərəkətlər arasında iqtisadi, siyasi, ideoloji, hüquqi, diplomatik və digər əlaqə və qarşılıqlı münasibətlər toplusudur [2, s.11]. Bu termin Avropada XVIII əsrin sonlarında ortaya çıxmış və Avropa müstəmləkəçiliyindən ötrü dünya miqyasında yayılmışdır. Bu gün də müasir beynəlxalq əlaqələr sisteminin tənzimləyən fundamental prinsiplər 1648 tarixli Vestfaliya müqaviləsi ilə müəyyən edilmişdir [3, s.5-6].

1945-ci ildən sonra beynəlxalq əlaqələrin təkamülü iki ardıcıl beynəlxalq nizam çərçivəsində baş verdi: ilk növbədə iki qütblü (1945 - 1991), sonra isə SSRİ-nin dağılmasından sonra plüralist-tək qütblü. “Soyuq müharibə ABŞ ilə SSRİ arasındakı dəyişkən münasibətlər və beynəlxalq əhəmiyyətli təsirləri ilə beynəlxalq münasibətlərdə üstünlük təşkil edən qırx illik bir münaqişə idi. ABŞ və SSRİ böyük miqdarda nüvə silahına və qlobal xarici siyasətinə görə “super güclər” kimi tanınırdılar. Çünki onların qarşılıqlı münaqişəsi iki fərqli ideologiyadan yaranan “soyuq” müharibə kimi tanınır. ABŞ liberal demokratiyanın və kapitalizmin beynəlxalq yayılmasını görmək istəsə də, SSRİ beynəlxalq nizamın kəskin şəkildə dəyişdirilməsi məqsədi ilə inqilabi kommunizmin inkişafını görmək istəyirdi. Soyuq müharibə 1980-ci illərin sonlarında sona çatdıqda, ABŞ və SSRİ arasındakı ideoloji bölünmə kommunizmin dağılması və liberal demokratiya və kapitalizmin qələbəsi ilə nəticələndi” [8, s.6]. 80-ci illərin sonlarında Soyuq müharibə başa çatdıqdan sonra beynəlxalq münasibətlərdə qloballaşma həm elm həm də digər sahələrdə daha aktual bir mövzu və müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Kissincer “Amerikanın xarici siyasətə ehtiyacı varmı?” (“Does America Need a Foreign Policy?: Toward a Diplomacy for the 21st Century”, 2001) adlı kitabında müasir dünyada ən azı dörd beynəlxalq münasibətlər sistemi paralel olaraq mövcuddur: birincisi ABŞ və Qərbi Avropanı, ikincisi Asiyanı (Rusiya da buraya daxildir), üçüncüsü Yaxın Şərqi, dördüncüsü isə Afrikanı əhatə edir [3, s.10-11]. Sadalanan bu beynəlxalq sistemlərin hər biri fərqli yanaşmalar tələb etsə də, qloballaşma prosesləri ilə birlikdə müxtəlif fikirlər də ortaya atıldı.

“*Realistlər* qloballaşmanı “mədəniyyətlərin toqquşması” (S. Hantinqton); “Soyuq müharibədə ABŞ liderliyində Şərqi Sovet İttifaqına qarşı qələbəsi və yeganə böyük gücün dünyanın geri qalan hissəsinə müntəzəm şəkildə yayılması” (H. Kissincer); “müəyyən bir regiona bağlı artıq birinci dərəcəli rola malik olmayan ittifaq siyasəti başda olmaq üzrə, dünyanın geosiyasi cəhətdən yenidən nizamı” (F. Şaşvald (F. Sachwald)); *Neoliberalistlər* “qloballaşmanı “tarixin sonu” (F. Fukuyama), son qələbə və bazar iqtisadiyyatı, plüralist demokratiya, insan hüquq və azadlıqları kimi qərbin dəyərlərinin bütün dünyaya yayılması; dövlətlər arasındakı qarşılıqlı əlaqədə beynəlxalq hüquq normalarının getdikcə daha geniş istifadəsi (M. Zaker); *Neomarksistlər* məqsədi dünyada iqtisadi bərabərsizliyi möhkəmlətmək və “periferik” və “yarıperiferik” region və ölkələrin “dünya mərkəzi”nin böyük monopoliyalar vasitəsi ilə istismar edilməsi olan monopolist kapital və amerika imperyalizmin məqsədyönlü strategiya (R. Koks); öz inkişafının ehtiyacları üçün dünyanı hakimiyyəti altına alınmasına yönələn qlobal kapitalist siyasəti ehtiva edən “imperyalizm” terminin yerinə istifadə edilir (S. Amin) [4, s.214-215].

Beynəlxalq münasibətlərə təsir edən başlıca amilləri aşağıdakı kimi sıralamaq mümkündür:

1) *Beynəlxalq aktyorlar*: Qloballaşma prosesi ilə birlikdə beynəlxalq aktyorlar dəyişdi. Beynəlxalq arenada dövlət sayının çoxalması dövlətlərin beynəlxalq sistemin yeganə aktyoru olduğu görüşünün aktuallığını itirmişdir. Bu gün dünyada qlobal siyasət anlayışının getdikcə gücləndiyi görülür. Bu vəziyyət siyasətin ənənəvi anlayışından fərqli olaraq beynəlxalq münasibətlərdə qloballaşmanın təsiri ilə çox aktyorlu bir beynəlxalq quruluşuna işarət edir. Yeni dünya nizamı ilə birlikdə beynəlxalq arenaya çox sayda yeni dövlətlərlə yanaşı kollektiv, çoxmillətli, maliyyə və qlobal xarakterli başqa aktyorlar da çıxdı [5, 1999]. Əsas məqsədlərinin təhlükəsizlik, rifah və insan hüquqlarının təmin edilməsi və davamlılığının qorunması olduğu iddia edilən Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT), Şimali Atlantika Müqavilə Təşkilatı (NATO), Avropa İttifaqı (Aİ) və İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT) kimi hökumətlərarası təşkilatları (IGO) daha əvvəldən qurulmuş olmalarına baxmayaraq yeni dünya nizamına və beynəlxalq şərtlərə uyğunlaşmaq məcburiyyətində qaldılar. Fəaliyyət sahələri müxtəlifləşdi və genişləndi.

2) *Beynəlxalq nizam*: Ceyms Rosenauya (James Rosenau) görə qloballaşma ərazi və ya hüquqi maneələri aradan qaldıran, milli sərhədləri aşan və dünyanın istənilən nöqtəsinə, istənilən cəmiyyətə uzana bilən prosesdir [11, s.499].

Beynəlxalq münasibətlərin dəyişməsinə səbəb olan bir digər amil qloballaşma ilə birlikdə dövlətlərin aralarında müxtəlif sahələrdə apardıqları inteqrasiya siyasəti dövlətlərin suverenliklərini tədricən itirmələrinə gətirib çıxarmışdır. Ölkələr demokratiya, insan hüquq və azadlıqları, sosial və iqtisadi inkişaf, qanunvericilik kimi müxtəlif sahələrdə “humanitar müdaxilə”lərə məruz qalmışdır. Bundan başqa beynəlxalq münasibətlərdə eyni zamanda siyasətin də iqtisadiləşməsi amilləri də açıqca nəzərə çarpır. “İqtisadi inteqrasiya dövlətlərarası qarşılıqlı əlaqələrin daha da sıxlaşmasını, ticarət dövriyyəsi önündəki maneələrin aradan qaldırılmasını təşviq edir. Beləliklə, əgər əvvəllər beynəlxalq münasibətlər iki tərəfli və çox tərəfli sazişlər ilə tənzimlənirdi isə, qloballaşma ilə birlikdə yeni bir mərhələyə keçildi. Bu dövrdə beynəlxalq münasibətlər siyasi inteqrasiyanın daha yüksək olduğu beynəlxalq birliklər vasitəsilə tənzimlənir” [1, s.16].

Nəticə. 90-cı illərin ikinci yarısında Berlin divarının aradan qalxması ilə dünyanın müxtəlif yerlərində başlayan müstəqillik dalğası beynəlxalq arenaya çox sayda yeni müstəqil dövlətlərin çıxması ilə müşahidə olundu. Yeni dövlətlər ilə yanaşı hökumətlərarası təşkilatları, qeyri-hökumət təşkilatlarını, transmilli korporasiyalarının da orta çıxması və mövcud olan təşkilatların dünya miqyasında struktur və fəaliyyətlərini genişlətmələri nəticəsində beynəlxalq maliyyə, iqtisadi, ticari və siyasi əlaqələr intensivləşmişdir. Qloballaşmanın səbəb olduğu bu vəziyyət beynəlxalq münasibətlərin dəyişməsinə zəruri hala gətirmişdir. Dövlətlərin apardıqları daxili və xarici siyasət arasındakı sərhəd silinməyə başlamışdır. Belə bir şəraitdə beynəlxalq əlaqələrdə ənənəvi aktyoru olan dövlətlərinin qarşılıqlı bağ və asılılığı da buna paralel olaraq artmışdır. Nəticə etibarilə, müasir dövrdə cəryan edən qloballaşma prosesləri beynəlxalq münasibətlərdə yeni qlobal nizamın formalaşmasına səbəb oldu.

Ədəbiyyat

- 1.Зюганов Г.А. Глобальное порабощение России, или глобализация «по-Американски». М.: Эксмо, 2011. 352 с.
- 2.Иноземцев Н.Н. Ленинский курс международной политики КПСС. М., 1978, 206 с.
- 3.Кессинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика?. Пер. с англ. под ред. В.Л.Иноземцева. М.: Ладомир, 2002, 352 с.
- 4.Цыганков П.А. Теория международных отношений. Учебник. 2-е изд., испр. и доп. М.: Гардарики, 557 с.

- 5.Berton P. International Negotiation: Actors Structure/Process Values. Palgrave Macmillan US. 1999, 371 p.
- 6.Giddens A. Elimizden Kaçıp Giden Dünya. Çev. O. Akınhay. İstanbul, Alfa Yayınları, 2000, 210 s.
- 7.Giddens A. Modernliğin Sonuçları. Çev. Ersin Kuşdili. İstanbul, 2004, 172 s.
- 8.Haynes J., Hough P., Malik M. and Pettiford L. World Politics: International Relations and Globalisation in the 21st Century. 2nd Edition. SAGE Publications Ltd., 2017, p.19.
- 9.Held D., McGrew A., Goldblatt D., Perraton J. Global Transformations: Politics, Economics and Culture. Cambridge, Polity Press. 1999, p.544.
- 10.Nye J.S. Amerikan Gücünün Paradoksu. İstanbul, "Literatür Yayıncılık", 2003. 261 səh.

ТРАНСФОРМАЦИЯ СОВРЕМЕННЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Ализада Илаха Ариф кызы

Резюме

Глобализация, как и во многих других областях, имеет особое значение в международной политике и международных отношениях. Сегодня когда речь идет о международных отношениях подразумеваются не только отношения между традиционными государствами, а также многосторонние отношения между новыми актерами, обладающими важным международным авторитетом.

TRANSFORMATION OF MODERN INTERNATIONAL RELATION IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION

Alizada Ilaha Arif

Summary

Globalization, as in many other areas, is of particular importance in international politics and international relations. Today, when it comes to international relations, it implies not only relations between traditional states, but also multilateral relations between new actors with important international authority.

Rəyçi: s.e.d. Elşad Mirbəşiroğlu

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının "Politologiya və siyasi idarəetmə" kafedrasının 23 may 2024-cü il tarixli 7 sayılı İclas protokolu

Daxil olma tarixi 10 oktyabr 2024-cü il

UOT:94(479.24).

**GƏNCƏ ŞƏHƏRİNİN ORTA ƏSRLƏR DÖVRÜ MEMARLIQ İRSİNİN
TƏDQIQINDƏ YAZILI MƏNBƏLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ****Həsənov Elnur Lətif oğlu****Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Gəncə Bölməsi****lnurh273@gmail.com**

Xülasə: Qədim və zəngin tarixi keçmişə malik olan Gəncə şəhərində ənənəvi memarlığın, eləcə də inşa sənətinin orta əsrlər mərhələsində inkişafının səciyyəvi cəhətləri elmi məqalədə tədqiq edilmişdir. Memarlıq və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin araşdırılmasında müxtəlif mənbələr, o cümlədən arxeoloji tapıntılar, etnoqrafik nümunələr, maddi mədəniyyət örnəkləri ilə yanaşı, yazılı mənbələr də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan Gəncə şəhərinin qədim ənənələrə istinad edən memarlıq və sənətkarlıq ənənələrinin yerli urbanizasiya (şəhərləşmə) mədəniyyətinin tərəqqisində sahib olduğu mənbə kimi əhəmiyyəti müxtəlif yazılı örnəklər - elmi mənbələr, arxiv sənədləri, tarixi məxəzlər, yerli və əcnəbi tədqiqatçıların əsərləri əsasında öyrənilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Gəncə, orta əsrlər dövrü, ənənəvi memarlıq, şəhər mədəniyyəti, sənətkarlıq.

Ключевые слова: Азербайджан, Гянджа, средние века, традиционная архитектура, городская культура, ремесло.

Key words: Azerbaijan, Ganja, Middle ages, traditional architecture, urban culture, handicrafts.

Giriş

Gəncə şəhərinin memarlıq quruluşuna nəzər saldıqda onun feodal Şərqi Azərbaycanın əksər şəhərləri üçün səciyyəvi olan üçpilləli strukturu diqqəti cəlb edir. Gəncə şəhəri İçqala, Şəhristan və Bayırşəhərdən ibarət olmaqla, Gəncə çayı ilə iki qeyri-bərabər hissəyə bölünmüşdü. Belə üçpilləli quruluş orta əsrlər şəhərinin silki bölümünü əks etdirməklə əhalinin sosial tərkibini də göstərir. İçqala və onun daxilindəki Narınqalada xan və onun ailə üzvləri, yaxın qohumları, dövlət adamları – pişxidmətəgəsi, eşikağası, əsasbaşı, xəzinədar, sandıqdar, kələntər və digər yüksək vəzifəli əyanlar yaşayırdılar. Şəhristanda əsas etibarilə sənətkarlar və ticarət əhalisi, Bayırşəhərdə isə əkinçilik, maldarlıq və ipəkçiliklə məşğul olan şəhər sakinləri yaşayırdılar. Məlum olduğu kimi, monqol qoşunları tərəfindən dağıntılara məruz qalmış Gəncə bərpa olunarkən şəhərin qala divarlarının yenidən qurulması məsələsi açıq qalmışdı. Ola bilsin ki, Qızıl Orda xanlarının Azərbaycana hücumunu nəzərə alaraq həmin məsələ XIV yüzilliyin ortalarında müsbət həll edilmişdi. Cəlairilər, Teymur, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular və Səfəvilərin (I İsmayıl (1501-1524-cü illər) və I Təhməsp (1524-1576-cı illər) hakimiyyəti dövründə)) bir-birini əvəz edən hökumranlıqları zamanı Gəncə vilayəti, sərhədləri demək olar ki, bütün Qafqazı əhatə edən çox güclü dövlət qurumlarının daxili əyalətinə çevrilmişdi. Lakin XVI yüzilliyin ikinci yarısında Gəncə vilayəti Osmanlı-Səfəvi müharibələrinin döyüş meydanına dönür. Məhz bu zaman güclü qala tikilməsi zərurəti bütün varlığı ilə qarşıya çıxır. Həmin vəzifəni 1588-ci ildə türk sərkərdəsi Fərhad paşa yerinə yetirir. Özü də böyük müvəffəqiyyətlə. XVIII yüzilliyin məşhur sərkərdəsi və dövlət xadimi Nadir şah (1736-1747-ci illər) Gəncə qalasını 9 aydan artıq mühasirədə saxladıqdan sonra qarnizonu təslim olmağa məcbur etmişdi. Ərəşli Əli sultan şəhərin Sutökülən məhəlləsinə daxil olsa da (1721-ci ildə), İçqalanı tuta bilməmiş və biabırcasına qaçmışdı. Kartli valisi VI Vaxtanq (1703-1724-cü illər) da bir aya yaxın Çöləkdə ayaq döysə də şəhərə hücum etməyə cəsarət etməmişdi [1]. 1794-cü ildə Kaxetiya valisi II İrakli Gəncə

qalasını dörd ay mühasirədə saxlamasına baxmayaraq onu tuta bilməmiş, yalnız İraklinin müttəfiqi qarabağlı İbrahim xan köməyə gəldikdən sonra məqsədinə nail olmuşdu. Tikildiyi vaxtdan (1588-ci ildən) dağıdılana kimi (XIX əsrin 80-ci illəri) Gəncə qalasını zor gücünə – silah işlətməklə ram etmək ancaq iki sərkərdəyə: 1606-cı ildə Böyük Şah Abbasa və 1804-cü ildə rus generalı Sisianova nəsisb olmuşdu [2]. Şah Abbas bu qalanı 4 ay mühasirədə saxlamalı olmuş, lağım atıb qala divarlarının bir hissəsini uçurduqdan sonra ələ keçirə bilmişdi. Sisianovun isə qalanı bir aydan artıq mühasirədə saxlaması, qarnizonu və İçqalaya sığınmış şəhər əhalisini susuzluğa düşür etdikdən sonra işğal etməsi də məlumdur [3].

Bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, daim hücumlara qarşı sakinləri rəşadətə döyüşmüş Gəncə şəhərində milli dəyərlərə, mənəvi, əxlaqi adət və ənənələrə daim yüksək ehtiram bəslənilmişdir. Bu baxımdan, şəhərin memarlığından bəhs edərkən bir çox səciyyəvi mədəni dəyərlərinin, onun tarixinin mənəvi mühafizəçisi olan qədim abidələrə - müsəlman Şərqinin ən qədim memarlıq abidələrindən olan, 739-cu ildə inşa edilən İmamzadə türbəsi və Səbzikar qəbiristanlığına şəhər sakinlərinin hədsiz bağlılığı, qayğıkeş və çox həssas münasibəti diqqəti cəlb edir. Haqqında bəhs olunan və təkrarsız, unikal sənətkarlıq və memarlıq xüsusiyyətlərinə sahib çoxsaylı məzar abidələrinin mövcud olması ilə seçilən bu mühüm tarixi-etnoqrafik kompleksləri, həmçinin onların ərazisində olan fərqli xronoloji-tarixi göstəricilərə, epigrafik (kitabə səciyyəli) cəhətdən bənzərsiz xüsusiyyətlərə malik qəbirləri elmi nöqteyi-nəzərdən tədqiq edərkən bir sıra mühüm məqamların qeyd olunması çox zəruridir:

Əvvəla, 1968-ci ildə ölkəmizin yerli əhəmiyyətli daşınmaz tarix-memarlıq abidələri siyahısına daxil edilmiş Səbzikar qəbiristanlığı, eləcə də 1400 illik tariximizin şahidi olan İmamzadə ziyarətgahı maddi-mədəniyyət nümunəsi, açıq səma altında muzey kimi dəyərlidir. Buradakı məzarüstü abidələri bir-biri ilə oxşar xüsusiyyətlərinin mövcud olmasına baxmayaraq, heç bir türbə yaxud türbə-sərdabə digərinin memarlıq nöqteyi-nəzərdən üslubunu təkrar etmir. Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, bu qəbir və məzar abidələrinin bir çox qisminə, nəinki yalnız Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində, hətta dünyanın əksər ərazilərində təsadüf olunmur. Bu təkrarsız və bənzəri olmayan unikal maddi-mədəniyyət nümunələri o qədər səciyyəvi, eyni zamanda, fərqli xüsusiyyətlərə, sənətkarlıq elementlərinə sahibdir.

Bu türbə və sərdabələrin bütün mövcud nümunələrinin təsnifatını aşağıdakı şəkildə ümümləşdirmək mümkündür:

- 1) Ayrı-ayrı şəxslərin cənazələrinin torpağa tapşırıldığı məkanda ucaldılmış türbələr.
- 2) Əsasən, şəhərin tanınmış nəsilələrinin, şəcərələrinin nümayəndələrinin dəfn olunduqları sərdabələr.
- 3) Gəncənin görkəmli şəxsiyyətlərinin, tanınmış şəcərələrə mənsub ziyalıların, din xadimlərinin qohum-əqrəbələri ilə birgə dəfn edildikləri məzarüstü abidələr kimi təsnif edilən türbə-sərdabələr.

Bir məqamı xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Gəncə Səbzikar məzarlığının müxtəlif tarixi mərhələlərə aid olan fərqli qəbir abidələri ilə zəngin olması əhəmiyyətlidir. Məntiqi cəhətdən yanaşdıqda da aydın olur ki, müasir dövrümüzədək nisbətən qorunub saxlanılmış, müsəlman dəfn adət və ənənələrinə uyğun olaraq isə torpaq qatına qarışaraq tədricən yox olması göz önündə olan bu qəbirlər həm də Gəncə şəhərinin məlum olan sonuncu yerdəyişməsi ilə müvafiq gələn mərhələyə aiddir [4; 8]. Bu mərhələ Səfəvilər dövlətinin inkişaf etdiyi XVI əsr tarixi ilə bağlıdır. Səfəvilər dövlətinin əvvəlki əzəmətinə bərpa edən Böyük Şah Abbas Gəncə şəhərini Qızıl Arslan qalasının yanına köçürsə də, İçqalanın özünün bərpa olunması qayğısına qalmamışdı. Bunu XVII yüzilliyin ortalarında Gəncədə olmuş Evliya Çələbinin (1647-ci ildə) və Arseni Suxanovun (1652-ci ildə) qeydləri də təsdiq edir

[5]. Sonrakı tarixi hadisələr – ləzgi tayfalarının aramsız basqınları, VI Vaxtanqın Rusiyanın köməyi ilə Gəncə vilayətini Gürcüstana birləşdirib Səfəvilərin asılılığından qurtarmaq niyyəti və bu məqsədlə şəhərə yürüşləri Gəncə bəylərbəyini (ehtimal ki, II Uğurlu xan Ziyadoğlunu) qalanı bərpa etmək məcburiyyətində qoymuşdu. 1725-ci ilin payızında şəhəri yenidən tutan türklər İçqalanın kərpic divarlarının ətrafına gil-palçıqla çiy kərpicdən və çay daşından ikinci hasar çəkirlər. Bəzi kitablarda göstərilən 1712-1725-ci illərdə Gəncə qalasının tikilməsi faktı bütövlükdə qalanın tikilməsi yox, İçqalanın daxili divarlarının bərpa olunmasını və ikinci divarın – xarici divarın çəkilməsini göstərir [6]. Ehtimal ki, Şəhristanı dövrələyən üçüncü qala divarı da bu zaman çəkilmişdi. 1734-cü ilin payızında Gəncə çayının qabağını kəsib, onu qalaya yönəldən Nadir xan qoşunlarının dağıtmağa müvəffəq olduqları qala divarı da İçqalanın ikinci istehkamı – xarici divarları olmuşdu. Bişmiş kərpicdən hörülmüş daxili divarlar isə suyun təzyiqinə davam gətirə bilmişdi. Ona görə də Nadir xan Gəncə qalasını tuta bilməmiş, onu 9 aydan artıq mühasirədə saxlamalı olmuşdu. Cavad xan Ziyadoğlu hakimiyyəti zamanı (1785-1804-cü illər) qala daha da möhkəmləndirilmişdi. Rus sərkərdəsi A.Suvorov bu dövrdə yazırdı: “Gəncə yaxşı möhkəmləndirilmiş şəhərdir. Burada 50 top, 3000 atlı, 500 piyada vardır”. 1803-cü ilin noyabrında hücum keçən rus qoşunları 1804-cü il yanvarın 3-də Gəncə qalasını almış və onu yenidən bərpa etmişdilər [7]. 1826-cı ilin iyulunda üsyan qaldıran gəncəlilər işğalçıları qaladan qovmuş və Uğurlu xanı qalaya buraxmışdılar. Lakin Uğurlu xan Gəncədə 40 günlük hakimiyyətindən sonra İran-Azərbaycan qoşun dəstələrinin Şəmkir yaxınlığında məğlub olduğunu eşidib, tələsik qalanı tərk etmişdi. Bu hərəkət müsəlman qoşunu və yerli əhali içərisində böyük ruh düşkünlüyü yaratmış, Gəncə döyüşü (13 sentyabr 1826-cı il) ərəfəsində rus qoşunlarının mənəvi qələbəsi hesab olunmuşdu. Gəncə qalası kimi mühüm strateji mövqenin döyüşsüz və şəərəfsizcəsinə tərk edilməsi şahzadə Abbas Mirzəni hədsiz dərəcədə qəzəbləndirmişdi [1; 9].

Tədqiqatın mənbəyi

Qeyd etmək lazımdır ki, on doqquzuncu əsrin əvvəllərindən əsrin 30-cu illərinə kimi Gəncə hərbi əməliyyatlar meydanında dayaq nöqtəsi kimi mühüm rol oynayırdı. Bu dövrdə qalanın yeni sahibləri də onun möhkəmləndirilməsi üçün əllərindən gələni edirdilər. Lakin 1826-1828-ci illər Rusiya-İran, 1828-29-cu illərdə Rusiya-Türkiyə, 1853-56-cı illər Şərq (Kırım) müharibələrinin qurtarması, XIX yüzilliyin 60-cı illərində Şamil hərəkətinin məğlub olması, Rusiyanın Qafqazda iqtisadi mövqeyinin möhkəmlənməsi, hərbi texnikasının inkişafı və s. amillər Gəncə qalasına ehtiyacı aradan qaldırır [8]. 1868-ci ildə Gəncə quberniya mərkəzinə çevrildikdən sonra şəhərin yeni baş planı işlənib hazırlanır. Quberniyanın arxitektoru İqnati İvanoviç Krjintaloviçin təqdim etdiyi və 1873-cü ildə imperator II Aleksandrın imzaladığı bu baş plana əsasən şəhərin mərkəzi hissəsi – onun tarixi nüvəsi köklü dəyişikliklərə məruz qalır. Formal olaraq orta əsr abidələrinin dağıdılmasını qadağan edən müstəmləkəçi hakimiyyət orqanları qalanı qoruyub saxlamaq qayğısına qalmır, onun dağıdılıb yerində “avropasayağı kvartal” salınmasına göz yumurlar. Nəticədə Gəncə orta əsrlərin memarlıq abidələrinin əzəmətli bir nümunəsindən, şəhərin bədii-memarlıq simasının çox mühüm elementindən – istehkam tikililəri ansamblından məhrum edilmiş olur. İndiki Qala küçəsində Xan bağında qalan Şirəli bəy bürcünün xarabası istisna olmaqla nə vaxtsa “bütün asiylərin güvəndiyi sipər” sırası tikililərin altında torpaqlara gömülür [9].

Əldə olunan materiallar əsasında qalanın şəklini və yerləşdiyi ərazini bərpa etməyə çalışaq. Bu barədə mənbələrdə və tədqiqatçı alimlərin araşdırmalarında müxtəlif, çox zaman ziddiyyətli fikirlər söylənilir. Qalanın nə qədər sahəni tutması, hansı əraziləri əhatə etməsi, quruluşu, tikintisinin xarakterik xüsusiyyətlərinin dəqiqləşdirilməsi vacibdir. Çünki bunlarsız keçən yüzilliklərdəki Gəncənin tam real mənzərəsini təsəvvür etmək mümkün deyil.

Gəncə qalasından danışan yazılı mənbələrin əksəriyyəti çox mühüm bir məsələni – Şəhristanı əhatə edən divarların dövrələdiyi Qala ilə Qalanın (Şəhristanın) daxilində ucaldılmış İçqalanı qarışdırmış və ya birincinin haqqında ümumiyyətlə danışmayıb, ikincini Gəncə qalası kimi izah etmişlər. Doğrudur, Gəncə qalasının divarları öz möhkəmliyinə görə İçqalanın divarlarından çox geridə qalırdı. Bununla belə, onların dolaşdırılması bir çox rəqəmlərin düzgün izahına mane olmuşdur [10].

Tikildiyi yerin topoqrafik quruluşuna görə Gəncə qalası – XVI-XIX əsr Azərbaycan qalalarının bir çoxundan fərqlənirdi. Əgər Dərbənd, Bakı, Lənkəran qalaları günçixandan dənizlə müdafiə olunurdusa, Şuşa, Şəki, Bayat qalaları yerləşdikləri yüksəkliyə görə təbii müdafiə elementlərinə malik idilərsə, belə təbii istehkamlar (günçixandan qala divarlarının dibindən axan Gəncəçay nəzərə alınmazsa) Gəncə qalasının yerləşdiyi sakit-düz relyefdə yox idi. Bu baxımdan Gəncə qalasını Təbriz, Ərdəbil, Abbasabad və Xoy qalaları ilə müqayisə etmək məqsədəuyğundur. Bununla belə, təbii mühafizə şərtlərindən məhrum olan Gəncə qalası və İçqala tikintisinin vüsətinə görə adını çəkdiyimiz qalaların çoxunu geridə qoyurdu [11].

Gəncə qalası Gəncəçayın sol sahilində düzgün olmayan çoxbucaqlı şəklində idi. Divarlarının ümumi uzunluğu 13,7 km, hündürlüyü 12 m idi. Əsasən gil-palçıq və çay daşından hörülmüşdü. Güney-günbatan, quzey-günbatan və quzey-günçixan tərəflərdə divarlar xüsusilə möhkəm idi [12]. 1804-cü ilin planına əsasən ehtimal etmək olar ki, bu sahələrdə divarların hörgüsündə çay daşı ilə yanaşı bişmiş kərpicdən də istifadə olunmuşdu. Həmin planda divar boyunca otuza qədər bürc göstərilmişdir. Aparılmış tədqiqatlara əsasən deyə bilərik ki, o bürclərin arasındakı məsafə 200 metrdən 500 metrə qədər olmuşdur. Bürclər Gəncə çayının sahili boyunca uzanan divarlarda, bir də qalanın Günbatan qurtaracağında – Quru qobunun kənarında çox seyrək tikilmişdi. Bu hal yəqin ki, təbii müdafiə elementlərinin (çay və dərə) yaxınlığı ilə şərtlənirdi. Bürclərdən başqa həmin divarlarda mağzallar və bacalar qoyulmuşdu ki, bunlar hücum edən düşməyə zərbə vurmaq üçün zəruri idi [13].

Doğrudur, 1804-cü ilin planında Sisianovun qoşunları qalanın içərisində, Şah Abbas meydanında, İçqalaya hücum vəziyyətində təsvir edilmişlər. Lakin məlumdur ki, Cavad xan ruslara qarşı əvvəlcə Quru qobuda, şəhərin 2 verstliyində döyüşmüş, məğlub olaraq tələsik İçqalaya çəkilmişdi. Ola bilsin ki, Cavad xan əvvəlcə düşməni qalaya buraxmaq istəməmiş, lakin qüvvəsinin zəif olduğunu görüb, ilk toqquşmadan sonra Ərkə (İçqalaya) sığınaraq müdafiə olunmuşdur [1-3; 14].

İctimai və ticarət mərkəzi olan Şah Abbas meydanı (ona bazar meydanı, Böyük meydan da deyirdilər), Cümə məscidi, əsas ticarət obyektləri – bazarlar, karvansaralar, divan-dövlət və ictimai binalar, şəhərin qədim məhəllələrinin çoxu və İçqala Qalanın içərisində – Şəhristanda (əsas şəhərdə, yerləşirdi. Rusların fəthindən sonra Qalada 213 yaşayış evi var idi. İçqalanın daxili (1-ci) və xarici (2-ci) divarlarından sonra 3-cü – Şəhristan divarları çəkilmişdir [15]. Qala divarlarının tikintisinin xronoloji ardıcılıq nömrəsinə görə üçüncü qala divarı adlandırılan istehkamlar Şəhristanı əhatə edirdi. Onlar Günçixandan Gəncəçayın sol sahili boyunca uzanır və quzeydə hazırkı 28 may küçəsinə keçirdi. Buradan günbatana – Quru qobuya kimi, qobunun yaxınlığında güney istiqamətində Tapqışlağa qədər çatırdı [16].

İçqala (Ərk) 1588-ci ildə türklərin tikdirdikləri, sonralar bir neçə dəfə bərpa olunmuş Qızıl Arslan qalasından ibarət idi. O, ikiqat divarlar ilə haşiyələnmişdi. Daxili divarlar bişmiş kərpicdən düzgün olmayan altıbucaqlı formada tikilmişdi. Bu divarların uzunluğu 3,5 verst (3,6 km), hündürlüyü 6-8 sajin (12,8-17 metr), qalınlığı 4-4,5 sajin (8,5-9,6 m) olmuşdur. Altıbucaqlının küncləri möhtəşəm bürclərlə möhkəmləndirilmişdi. İçqalanın günbatan qurtaracağındakı bürcdən başlayaraq saat əqrəbi istiqamətində onların adları belə idi: Yuxarı qapı bürcü (altıbucaqlı formada), Qafarbəy bürcü (beşbucaqlı), Hacı xan bürcü

(yeddibucaqlı), Qapı bürcü (yeddibucaqlı), Şirəlibəy bürcü (on bucaqlı), Cəfərbəy bürcü (altıbucaqlı). Bu adlar ola bilsin ki, İçqala tikilərkən tikintiyə rəhbərlik edən memarların və ya onları sonradan bərpa etdirən yerli əyanların adı ilə bağlıdır [17-19].

Məsələn, Cavad xanın üstündə həlak olduğu Hacıxan bürcünün adı ehtimal ki, Gəncə bəylərbəyi Camışgəzək Hacı xanın adı ilə əlaqədardır. İçqalaya giriş qapılarının yanındakı bürcələr isə həmin qapıların adı ilə çağırılırdı. Çox güman ki, Qapı bürcü I Şah Abbasın hücumu zamanı adı çəkilən Çardağ bürcünün sonrakı adıdır. Çardağ farsca “çar” - dörd və ərəbcə “taq” - tağ, sütun mənasında olan sözlərin birləşməsindən əmələ gəlmiş dörd tağı olan tikili, ev kimi anlaşılar. Qapının tağı olmasını nəzərə alsaq, onu qoruyan bürcün adının Çardağ çağırıldığını qəbul edə bilərik.

İçqalaya giriş onun hər iki qapısından idi. Bu qapılar Şuşa və Şəki qalalarında olduğu kimi quzey-güney cəhətlərə yox, Həmədan qalasındakı kimi günəşin hərəkəti istiqamətində açılırdı. Günçıxandakı qapı Qarabağ qapısı, günbatandakı qapı isə Tiflis qapısı adlanırdı. İstehkam divarlarının üstündə altıbucaqlı şəkildə hövrələnmiş qala dişləri – balıq beli bir-birini əvəzləyərək, müdafiə olunanları düşmən zərbələrindən qoruyurdu [20].

Divarların özündə isə müvafiq hündürlükdə mağzallar və bacalar qoyulmuşdu. Həmin yarıqlardan hücum keçən düşmənin üzərinə qaynar qətran və yanar neft töküldülər. İsgəndər bəy Münşi Şah Abbasın Gəncə qalasına hücumundan danışarkən yazırdı: “Qaladan ələnən alov şah əsgərlərini elə ütüləmişdi ki, saqqallı ixtiyarı bığ yeri təzəcə tərələnən cavandan ayırd etmək mümkün deyildi”. Daxili divarlarla 70-80 metr məsafədə İçqalanı gil-palçıq və çay daşından tikilmiş xarici divarlar dövrələyirdi [21-22].

Xarici divarların hündürlüyü təxminən daxili divarların hündürlüyünə bərabər olsa da (N.Dubrovin xarici divarların hündürlüyünün 4 sajn (8,5 metr) olduğunu yazır, qalınlığı xeyli nazik idi. Xarici divarların ətrafında dərinliyi 6 metr, eni 4 metrədən 10 metrə qədər olan su xəndəyi çəkilmişdi. Xəndək ehtimal ki, Qalaya çəkilmiş arxların suyu ilə doldurulurdu [23].

Əksər orta əsr qalalarında olduğu kimi Gəncənin İçqalası da hələ türklərin tikdiyi yeraltı yollarla – tunellərlə təchiz olunmuşdu. Həmin yolların qalıqları indi də qalmaqdadır. Bu yolları tikməkdə əsas məqsəd qala düşmən əlinə keçə biləcəyi təqdirdə geri çəkilmək üçün müdafiəçilərə imkan vermiş olurdu. Lakin gəncəlilər bu imkandan bircə dəfə, özü də haqqında danışdığımız qalada yox, Köhnə Gəncədəki qalada istifadə etmişdilər. Monqol qoşunları Gəncə qalasını tutarkən kiçik bir dəstə bu yolla şəhərdən qırağa çıxmağa bilmişdi [24].

Qaladan kənara üç yol çıxırdı. Günbatanda İrəvan yolu (Balçılı-Asiya körpüsü-Bayan-Qaraçinar-Əmirvar-Qabaqtəpə-Çanaxçay körpüsü-Şişqaya-Göyçə-İrəvan-Naxçıvan-Türkiyə), Kür yolu (Samux-Mingəçevir keçidi-Şəki; Gəncəbasar-Qarasaqqal-Eldar-Sığnaq) və Tiflis yolu (Şəmkir-Zəyəm-Ağstafa-Sınıq körpü-Şüləver-Borçalı-Tiflis), Şuşa yolu (Kürəkbasan-Bərdə-Ağdam-Şuşa) Gəncənin əsas ticarət yolları idi. Onların hər üçü qala düzündə birləşərək Güneydən İçqalanı dövrələyirdi [25].

İçqalanın güney-günçıxanında divarlarının uzunluğu 1500 addım olan Narınqala (Balaqala) var idi. Burada əzəmətli xan sarayı, xan məscidi, zərboxana, divanxana yerləşirdi. Narınqala düzgün olmayan beşbucaqlı formasında olmaqla 5 bürcə qorunurdu. Bürcələrin üçü (Qapı, Şirəlibəy və Cəfərbəy bürcələri) İçqalanın bürcələri ilə müştərək tikilmişdi [26-27].

Digər iki bürc Narınqalanın künc səmtində və giriş yolunun yanındakı xan məscidinin yaxınlığında idi. Bu həmin məsciddir ki, rus qoşunları qalanı tutarkən oraya sığınmış 500 bədbəxti aldaraq tərkisilah etmiş və hamısını qırmışdılar [28].

1815-ci ildə gürcü metropoliti və ekzarxı Varlaamın təşəbbüsü ilə Gəncədə yaşayan hərbiçilər və məmurlar üçün tikilməyə başlayan pravoslav kilsəsi Xan məscidinin lap yaxınlığında (və ya onun yerində) ucaldılmışdı. Yəqin ki, bu kilsənin inşasında viran edilmiş

məscidin tikinti materiallarından istifadə olunmuş və məscid yer üzündən beləcə silinmişdi. Rus-pravoslav kilsəsi isə artıq XIX əsrin 40-cı illərində fəaliyyət göstərirdi [29].

Narınqalanın əsas qapısından daş döşənmiş geniş yol Xan məscidinin yanından keçərək burada ən yaraşılıq bina olan Xan sarayına qədər uzanırdı. Həmin yol fəvvarələr və ekzotik ağaclarla bəzədilmişdi. Fəvvarələrdə suyun oynaması üçün Narınqalaya çəkilmiş arxların suyundan istifadə olunurdu. Xan sarayı ikimərtəbəli bina olub, yerli mərmərdən və kəsmə daşlardan tikilmiş, tavanı böyük kümbəzlərlə örtülmüşdü Zərbxana və divanxana saray kompleksinə daxil olmaqla, Narınqalanın quzey-günçixanında yerləşirdi. Yuxarıda adını çəkdiyimiz Xan sarayından başqa İçqalada xana məxsus daha 18 ev var idi. Bu tikililər və qalanın yeraltı yollarının bir hissəsi XIX yüzilliyin II rübündə xan xəzinəsini axtaranlar tərəfindən qazıq-qazıq edilmiş və xarabazara çevrilmişdi [30].

Lakin sonradan məlum olmuşdu ki, Qalanın yeraltı yollarında və Xan bağında gizlədilmiş xəzinəni Cavad xanın oğullarından biri (ehtimal ki, Uğurlu ağa) gizləncə şəhərə gələrək götürmüş və İrana aparmışdır. V.Potto yazır ki, "...sirli şəkildə yoxa çıxmış xəzinədən xəbər tutan ermənilər daha çox məyus olmuşdular. Onların əlindən sürüşüb çıxmağa macal tapmış bu xəzinəni xatırlayaraq gizləndə ah-vay edirdilər" [31-32].

İçqalada əsasxana, həbsxana, dəyirman, iki hamam və xan soyuna məxsus kiçik əkin və bağ yerləri də var idi. Bağlar və əkin sahələri buraya çəkilmiş iki arxla suvarılırdı. Narınqalanın giriş qapısı ilə Qarabağ qapısı arasında yerləşən Cavad xan kəhrizi qala mühasirədə olarkən müdafiəçilərin içməli suya olan tələbatını ödəyirdi. İçqalada çoxlu qazma tipli sığınaqlar tikilmişdi ki, düşmənin hücumu zamanı Şəhristanın və Bayırşəhərin sakinləri onlarda sığınacaq tapırdılar. Hazırkı şəhər həbsxanasının yerində, çox ehtimal ki, o vaxt Narınqala olmuşdur [33].

Yerli əhali indinin özündə də həbsxanaya "qala" deyir. Ərdəbil şəhərindəki "qala", Şəkidəki Vəndam kəndindəki "Qala yeri", Gəncəbasardakı "Qala yeri", Gəncədəki "Qala düzü" və "Qala" toponimləri vaxtilə həmin yerlərdə mövcud olmuş, sonralar dağılmış qalaların tutduğu ərazini göstərir [34].

Gəncə qalasının yerində (yəni İçqalanın ərazisində) sonralar Sərdar bağının - Xan bağının salınması haqqında yerli əhali arasında gedən söhbətlərlə bağlı bir neçə kəlmə də həmin şəhər bağının haqqında danışmaq lazım gəlir. 1847-ci ildə Qafqaz canişini knyaz M.S.Vorontsovun təşəbbüsü ilə ("Sərdar bağının" adı bu şəxslə əlaqədardır) Gəncədə o zaman "Cənubi Rusiyanın ən gözəl bağının hesab olunan" şəhər parkının əsası qoyulmuş, məşhur çinarlı xiyaban salınmışdı. Parkın əvvəlki yeri İçqalanın güney hissəsi ilə Bala Bağman və Ozan məhəllələri arasındakı Qala düzü idi [35].

Göründüyü kimi, şəhər bağının qalanın yerində salınması mülahizəsi qismən doğrudur. Belə ki, İçqalanın xarici divarlarının güney hasarı Sərdar bağının ərazisinə düşdüyündən artıq 1847-48-ci illərdən dağıdılmışdı. 1860-cı ilə kimi Qala düzü ilə Bala Bağman və Zərrabi məhəllələrinin hüduqlarında mövcud olmuş meyvə bağları da istirahət və ictimai gəzinti funksiyası daşıyan şəhər bağına qatılmış, Böyük Bağmandakı Xan bağının ləğv edilməsi nəticəsində oradakı ağacların bir qismi Sərdar bağına köçürülmüşdü. Buradakı həmişəyaşıl ağaclar isə əsasən Batumdan və Krımdan gətirilmişdir. Beləliklə, Şəhər-Vorontsov bağının sahəsi 5 desyatin 1870 kvadrat sağına (13870 kv. sağına və ya təxminən 6 hektar) çatdırılmışdı. 1897-ci ilin martında Gəncəyə şəhər özünüidarə hüququ verildikdən sonra Sərdar bağının güneyində əhalinin "Dum" adlandırdığı Zemstvo idarəsinin binası tikilmişdi (hazırda həmin bina Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin baş binasıdır). Bu idarə şəhər küçələrinin, bağlarının, sanitariya və təhsil müəssisələrinin, ticarətin qaydaya salınmasına çalışırdı [36]. V.İ.Leninin "arabanın beşinci təkəri" adlandırdığı zemstvo idarələri real imkanlarının zəifliyi ucbatından öhdəsinə düşən vəzifələrin öhdəsindən çox çətinliklə gəlirdi. İdarənin maliyyə

vəsaitini əhalinin könüllü ianə formasında topladığı pullar və yükdaşıma peşəsi ilə məşğul olan arabaçılardan alınan vergilər və s. təşkil edirdi. 1899-cu ildə Zemstvo idarəsinin təşəbbüsü ilə Sərdar bağı yenidən qurulmuş və kiçik dəyişikliklərlə indiyədək olduğu kimi qalmışdır [37].

Gəncədə Sərdar bağından başqa daha iki bağ: Gubernat bağı və Aleksandr bağı da var idi. Gubernat bağı 1890-1900-cu illərdə Gəncə çayının sağ sahilində, Quberniya idarəsi və “Modern” sinematoqrafi (sonradan “Smena” kinoteatrı) yaxınlığında salınmışdı. Burada qlediç, ağ akasiya, cökə, sərvi, küknar, çinar, maqnoliya, dəfnə, Xamerops palması və s. ağaclar əkilmişdi. Gubernat bağı Gəncə qubernatoru A.D.Nakaşidzenin göstərişi ilə salındığı üçün belə çağırılırdı. Gəncəçayın sol sahilində şəhər “Forer teatri”nin (indiki C.Cabbarlı adına Gəncə Dövlət Dram teatrının yerində olub yaxınlığında hələ xanlıqlar dövründən qalmış bağın davamı kimi 1900-cü ildə III Aleksandr bulvarı salınmışdı. “Forer teatri”ndan quzeyə “Mürsəl ocağı” və qəbiristanlığına tərəf nazik bir zolaq halında yaradılmış həmin bağ sonralar “Tiflis bulvarı” adlandırılmışdı [38].

Nəticə

Əlverişli coğrafi mövqeyinə görə Gəncə şəhəri tarixin keşməkeşlərində daim vacib hərbi-strateji durum vəzifəsini yerinə yetirirdi. Bu fikir general Sisianovun Qafqazın mülki valisi Qasparova yazdığı “bütün şimali Azərbaycanı qorxu altında saxlayan Gəncə qalasının mövqeyi, onun alınmasının Rusiya üçün necə böyük bir əhəmiyyətə malik olması” sözləri ilə təsdiq edilir. Hələ Böyük Şah Abbas dövründən “Şamaxının açarı” hesab edilən bu qədim şəhər XIX əsrin ortalarına qədər Şirvan və Qarabağa quzey-günçixandan həyata keçirilə biləcək hər cür qəsdlərin qarşısını alan qalxan hesab olunurdu. Buraya sahib olmadan şimali Azərbaycan torpaqlarına yiyələnmək mümkün deyildi. Ona görə də şəhər tez-tez müharibələr meydanına çevrilir, dağıdılır, yenidən bərpa olunurdu. Belə müharibələr, zaman-zaman təkrar olunan basqınlar (XVIII əsrin sonlarında tək-cə gürcü çarı II İrakli Gəncəyə dörd dəfə yürüş etmişdi) yaşamaq uğrunda mübarizə aparan şəhərin müdafiəsi qayğısına qalması tələb edirdi. Bunun üçün isə güclü istehkamları olan möhkəm qala tikilməsi zəruri idi. Bu qala şəhərin əzəmətinin göstəricisi idi və Gəncənin memarlıq quruluşuna nəzər saldıqda İçqala, Şəhristan və Bayırşəhərdən ibarət olduğu, orta əsrlər şəhərinin silki bölümünü əks etdirməklə əhalinin sosial tərkibini də göstərdiyi üzə çıxır. Artıq son orta əsrlər dövründə, XVIII yüzilliyin ortalarında Gəncənin hər iki sahildəki hissələrinin birlikdə hüdudu 25-30 milə bərabər idi. Doğrudur, bu rəqəm indi bizə bir qədər şübhəli görünür. Amma nəzərə alsaq ki, 1647-ci ildə Gəncədə olan Evliya Çələbi onu 6 min evi (təxminən 40 min əhalisi) olan böyük şəhər adlandırır, 1652-ci ildə buradan keçən A.Suxanov şəhərin həddən artıq böyük olduğunu göstərir, XVIII yüzilliyin başlanğıcında Holland səyahətçisi Kornelius de Bruin Gəncənin Şamaxıdan dörd dəfə böyük olduğunu iddia edir, onda həmin rəqəmin o qədər də şişirdilmədiyi aydın olur. Məxəzlər Gəncə hüdudlarının 1820-ci il 21 km, 1830-cu ildə 17 verstdən az olmadığı haqqında məlumat verirlər. Göründüyü kimi, bir əsrə bərabər vaxt vahidi ərzində şəhərin sahəsi nəzərə çarpacaq dərəcədə kiçilmişdi ki, bu da hər şeydən əvvəl XVIII yüzilliyin birinci rübündən, ta XIX əsrin 30-cu illərinə kimi daim müxtəlif müharibələrin döyüş meydanına çevrilən, daim hücumlara və basqınlara məruz qalan Gəncənin getdikcə öz öncəki əhəmiyyətini itirməsi və şəhərin xeyli hissəsinin boşalması ilə əlaqədar idi. Bu mülahizəni rus general-mayoru Xovenin 1823-cü il fevralın 6-da general-leytenant Velyaminova raportundakı “nə vaxtsa mövcud olmuş tikililərin xarabalıqları şəhərin (Gəncənin) böyük hissəsini təşkil edir”, – sözləri də sübut edir. Həmin raportda və Qafqaz canişini general Yermolovun 29 aprel 1824-cü il tarixli məktubunda Gəncəni hüdudlayan çevrənin 20 verstə bərabər olduğu (1500 ev, 7000 əhali) qeyd edilir. General Yermolov 20

verstlik dairədə bu qədər az – 7 min əhali yaşamasının səbəbini şəhərin çox hissəsinin 1300-ə yaxın bağ sahəsinin altında olması ilə izah edir.

Lakin şəhərin sahəsinin kiçilməsinin, eləcə də əhalisinin kəskin şəkildə azalmasının başlıca səbəbi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi dağıdıcı müharibələr və onların nəticələri idi. Göstərilən dövrdə Gəncə Dağıstan feodalları Əhməd xanın, Əmir Həmzənin, Surxay xanın, Hacı Davudun, Kırım və Osmanlı qoşunlarının, Kartli, Kaxetiya (Gürcüstan) hakimləri VI Vaxtanqın, II İraklinin, Azərbaycan xanları Fətəli xan Əfşarın, İbrahimxəlil xanın, Ərəşli Əli sultanın, Şəmşəddilli Əli sultanın hücumlarına məruz qalmışdı. Ədalət naminə onu da demək lazımdır ki, 1725-ci ildə Gəncəni ələ keçirən Sarı Mustafa paşanın qoşunları şəhəri dağıtmamış, əksinə, onlar xeyli tikinti-abadlıq işləri aparmışdılar. Lakin 1734-1735-ci illərdə Gəncəyə hücum edən Nadir xan Əfşarın apardığı müharibələr şəhərə baha başa gəlmişdi.

Əhalinin buradan ən güclü axını və şəhərin xeyli hissəsinin boşalması isə 1804-cü ildə Gəncənin rus qoşunları tərəfindən işğal olunmasından sonra baş vermiş, bu proses 1828-ci il Türkmənçay sülh müqaviləsi bağlanana qədər davam etmişdi. Beləliklə, qısa fasilələrlə yüz ildən artıq davam edən bu qanlı müharibələr şəhər təsərrüfatına dağıdıcı təsir göstərmiş, əhalini öz doğma yurd-yuvalarını tərk edib Şirvana, Qarabağa, İrana, Türkiyəyə köçməyə vadar etmişdi.

Gəncə xanlığının süqutundan keçən bir qərinə ərzində şəhərin xarici görünüşündə, şəhər təsərrüfatında və ictimai həyatda elə bir inkişaf nəzərə çarpmırdı. Əksinə, bu dövrdə xeyli ictimai və yaşayış binaları dağılmış, əhalinin sayı nəzərəcarpacaq dərəcədə azalmışdı. Digər Azərbaycan şəhərlərində olduğu kimi Gəncədə də komendant üsul-idarəsi yaradılmış, bütün siyasi hakimiyyət hərbi komendantın əlində cəmləşmişdi.

Əhali komendant üsul-idarəsindən çox narazı idi. Bu, xüsusilə “otkup” deyilən vergi sistemi ilə bağlı idi. Həmin sistemə görə ticarət, sənətkarlıq, bağçılıq və digər peşə sahələrində çalışan sakinlər istehsal olunmuş məhsulun miqdarına görə qəti müəyyən olunmuş vergi ödəməli olurdular. Şəhər nümayəndələrinin şikayət məktubunda xanlıqlar dövründə olmayan yeni-yeni vergilər sadalanıb, onlara qarşı etiraz bildirilmişdi.

1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsindən, həmin əsrin 30-cu illərinin ikinci yarısındakı Şimali Azərbaycanın əksər qəzalarını bürüyən antirus hərəkətindən sonra komendant üsul-idarəsi öz ömrünü başa vurdu. Bu münasibətlə 1840-cı ilin aprelində çar hökuməti Zaqafqaziyada inzibati islahat haqqında qanun verdi. Bu qanuna görə Gəncə dairəsinin yerində Gəncə qəzası yaradıldı və o, Tiflis-İmməretiya quberniyasına daxil edildi. Bu islahatla Rusiyanın daxili quberniyalarındakı idarə sisteminin Qafqaza da tətbiqi çarizmin müstəmləkəçilik siyasətini daha da möhkəmləndirirdi.

Lakin bu islahat da özünü doğrultmadığından 1846-cı ilin axırlarında yeni inzibati bölgüsü həyata keçirildi. Gəncə qəzası yenə Tiflis quberniyasının tərkibində qaldı.

1856-cı ildə Tiflis hərbi qubernatorunun göstərişi ilə Gəncənin planı işlənib hazırlanmağa başlandı. Bunu şəhərin böyüyərək 1774 desyatınə çatmış sahəsi, əsasən plansız surətdə aparılan tikintilərin nisbətən genişlənməsi tələb edirdi. Lakin həmin plan 1857-ci ilin iyununda Zaqafqaziya ölkə tikinti komissiyasına təqdim olunsada, şəhərin simasında elə bir dəyişiklik həyata keçirilmədi. Təkcə şəhərin dövlət xəzinəsinə mənsub olan hissələrində küçələr bir qədər genişləndirildi.

Rusiya birləşdirilərkən Tiflis, İrəvan və Xəzər quberniyalarına daxil edilmiş Qarabağ və Gəncə vilayətlərinin hesabına 1868-ci ildə mərkəzi Gəncə şəhəri olmaqla Yelizavetpol quberniyasının təşkil olunması, Bakı-Tiflis dəmir yolunun çəkilməsi və bu yolun Gəncə yaxınlığından keçməsi burjuva münasibətlərinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratdı. Rusiyada kapitalizmin eninə inkişafı Gəncənin də iqtisadi simasını müəyyənləşdirirdi. Şəhər mərkəzi Rusiyanın sənaye cəhətdən inkişaf etmiş rayonları üçün xammal bazarı rolunu oynayır.

Göstərilən dövrdə Gəncə Qafqazda taxıl və pambıq istehsalının mərkəzi kimi formalaşmağa başlayır.

Bundan başqa, Gəncədə ipəkçilik sənayesi üçün barama, şərabçılıq müəssisələri üçün üzüm yetişdirilirdi. Şəhərin əsas sənaye müəssisələri gəc zavodu, tütün fabriki, beş pambıqtəmizləyən zavod, şərab və limonad zavodları, biyan kökü istehsal edən zavod və s. idi. Məxəzlər şəhərdəki sənaye müəssisələri və onlarda işləyən fəhlələr haqqında ziddiyyətli bilgiler verirlər. Bu, ilk növbədə onların kəmiyyət göstəricisinə aiddir. Belə ki, mənbələrdə XIX-XX yüzilliklərin həddlərində Gəncədə 56, 71, 111 sənaye müəssisəsi və onların sayına müvafiq olaraq həmin müəssisələrdə 276, 376, 1700 fəhlə işlədiyi haqqında məlumatlar vardır.

Həmin dolaşqı bilgilər Gəncədəki, burjua münasibətlərinin xarakterindən irəli gəlir. Çünki burada (əsasən XX əsrin 70-ci illərindən etibarən) sənaye kapitalizmi yox, kənd təsərrüfatı və ticarət kapitalizmi daha çox inkişaf etmişdi. Sənaye kapitalizmi isə hələ rüşeym halında olmaqla, əsasən kустar xarakter daşıyırdı. Gəncənin iqtisadi simasında onun aqrar həyatla bağlılığı qabarıq şəkildə nəzərə çarpırdı. Əhalinin böyük bir hissəsi sənət və ticarətlə yanaşı bağçılıq, üzümçülük, şərabçılıq, maldarlıq və əkinçiliklə məşğul idi.

Təhkimçilik hüququnun süqutundan sonra Rusiyanın kapitalist inkişaf yoluna düşməsi XIX yüzilliyin ikinci yarısında Azərbaycan şəhərinin ictimai-iqtisadi inkişafına təkan verdi. Şəhərlərdə təsərrüfat həyatının canlanması, həm də vahid pul və ölçü-çəki sistemlərinin tətbiq olunması ilə şərtlənirdi. Bu akt qədim ticarət və sənətkarlıq ənənələrinə malik olan Gəncənin tərəqqi etməsi üçün xüsusi əhəmiyyətli rol oynadı. XIX yüzilliyin birinci yarısında iqtisadi göstəricilərinə və Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında tutduğu mövqeyə görə Gəncə artıq əsrin 80-ci illərində sürətlə inkişaf edərək Şimali Azərbaycan şəhərləri içərisində ikinci (Bakıdan sonra) yerə çıxdı. Şəhərin ümumi inkişafında milli memarlıq ənənələrinə uyğun olan abidələrlə yanaşı, dövrün tərəqqisinə müvafiq olaraq ucaldılan çoxsaylı tikililərin inşası diqqəti cəlb edir. Beləliklə, sosial-iqtisadi inkişaf göstəriciləri ilə yanaşı, dövlətçilik tariximizdə xüsusi əhəmiyyəti olan Gəncə şəhərinin orta əsrlər dövrünə aid memarlıq irsi milli mədəniyyətimizin incisi kimi dəyərlidir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov F.M. Gəncənin tarix yaddaşı. Gəncə: Elm, 2007. 246 s.
2. Бабазаде Э.Т. Из истории Гянджинского ханства. Баку: MSA, 2012. 256 с.
3. Hasanov E.L. Innovative study of historical heritage of Ganja city based on cultural-literary materials // Manuscript and Book Heritage of Ukraine, 2023, № 31. P. 271-286. DOI: <https://doi.org/10.15407/rksu.31.271>.
4. Hasanov E.L. Significance of the written sources in study of medieval heritage of Ganja // Manuscript and Book Heritage of Ukraine, 2024. № 32(1). P. 116-134. DOI: <https://doi.org/10.15407/rksu.32.116>
5. Ахмедов Ф.М. Депортация Азербайджанских тюрок. Газета «Новости Гянджи», № 127 (8598). 29 ноября 1990 г., с. 3.
6. Ахмедов Ф.М. Вернуть подлинные имена. Газета «Новости Гянджи», № 9 (8619). 22 января 1991 г., с. 3.
7. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Dövlət Arxivinin Gəncə şəhər filialı. F. 20, s. 4, iş 12, v. 3-5.
8. Hasanov E.L. Nizami Ganjavi 880: heritage of Ganja based on architectural and craftsmanship features of Sebzikar graveyard. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, Philadelphia (USA), 2021. Issue 01, volume 93, part 2, p. 144-150. DOI: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.01.93.25>

9. Hasanov E.L. Innovative significance of research of traditional architectural features of Ganja. TSU-TI — The International Scientific Journal of Humanities, 2022, No 1(1), p. 71-74. DOI: <https://doi.org/10.55804/TSU-ti-1/Hasanov>
10. Mustafazadə T.T. Azərbaycan-Rusiya münasibətləri XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəllərində. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2013. 528 s.
11. Mustafazadə T.T. XVIII-XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycanın beynəlxalq siyasi münasibətləri (tarixi öçerklər). Bakı: “Avrora”, 2013. 544 s.
12. Донесение генерала, графа Валериана Зубова его светлости командующему войсками в Крыму и южных губерниях расположенными и флотами на Черном и Каспийском морях генералу и ковалеру князю Григорью Александровичу Потемкину // РГВИА, фонд 41, оп. 200, д. 628, л. 1.
13. Его светлости командующему войсками в Крыму и южных губерниях расположенными и флотами на Черном и Каспийском морях генералу и ковалеру князю Григорью Александровичу Потемкину, // РГВИА, фонд. 52, оп. 366, ч. 2, л. 224.
14. Его светлости командующему войсками в Крыму и южных губерниях расположенными и флотами на Черном и Каспийском морях генералу и ковалеру князю Григорью Александровичу Потемкину, // РГВИА, фонд. 52, оп. 1, д. 281, л. 43.
15. Из истории российско-грузинских отношений. К 230-летию заключения Георгиевского трактата: сборник документов / Отв. сост. И.В. Зайцев. М.: Древлехранилище, 2014. 765 с.
16. Мамедова Г. О походе В.Зубова в Азербайджан в 1796 г. Баку, 2003. 94 с.
17. Мустафаев Дж. Северные ханства Азербайджана и Россия (конец XVIII-начало XIX в). Баку: Элм, 1989. 126 с.
18. Həsənov E.L. Gəncə Ğmamzadə türbəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 268 s.
19. Письмо царя Ираклия генералу и ковалеру князю Григорью Александровичу Потемкину // РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 286, ч. 1, л. 34, д. 366, ч. ГУ, л. 155. л. 251-252.
20. Приказ от Императрицы Екатерины II генералу и графу Валериану Зубову // РГВИА, фонд 41, оп. 200, д. 614а, л. 331-332.
21. Планы и описания городов, крепостей, селений и других населенных пунктов бывшей Российской империи // РГВИА, ф. 349, оп. 3, д. 3329, д. 3334, д. 3338, д. 3339.
22. План города Елисаветполя // РГВИА, ф. 1105, д. 80, л.1-2, 14-15.
23. План Гянджинской крепости // РГВИА ф. 349, оп. 12, д. 6055, л. 78-83.
24. Россия и Азербайд. ханства во второй половине XVIII-XIX веков (Сборник документов). Т.1(1751-1775 гг) Составитель Т.Т.Мустафаде. Б: Турхан ИПО, 2018. 337 с.
25. Россия и Азербайджанские ханства во второй половине XVIII-XIX веков (Сборник документов). Т.2 (1776-1800 гг.) Т.Т.Мустафаде. Баку: Турхан ИПО, 2020. 568 с.
26. Саламзаде А. Архитектура Азербайджана XVI-XIX вв. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1964. 253 с.
27. Hasanov E.L. Research of historic-cultural heritage of medieval Ganja based on information about the Nizami Ganjavi family // Pravnehistoricke Studie, 2024. № 54(1). P. 19-29. DOI: <https://doi.org/10.14712/2464689X.2024.3>
28. Hasanov E.L. Applied significance of investigation of handicrafts branches in Ganja city based on innovative technologies (Historical-ethnographic research). Prague: Vědecko vydavatelské centrum “Sociosféra-CZ”, 2018, 110 p. ISBN 978-80-7526-323-0.
29. Häsənow E.L. Geschichtliche und ethnographische Merkmale der charakteristische Ornamente von traditionellen Gändschänischen angewandten Künsten. European Science and Technology (Die Europäische Wissenschaft und die Technologien): 21st International scientific conference. Munich (Germany), October 24-25, 2018, p. 11-18.

30. Hasanov S.L., Hasanov E.L. Applied features of comparative technical, sociological investigation of historical and contemporary heritage of Azerbaijan. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2018. Issue 1, volume 57, part 1. p. 9-16. DOI: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2018.01.57.2>
31. Hüseynova S.B. Gəncə şəhəri haqqında bəzi etnoqrafik qeydlər (XX əsrin əvvəlləri). Kirovabadın maddi, mədəni və ictimai həyatına həsr edilmiş II elmi konfransın materialları. Bakı, 1987, s. 37.
32. Həsənov E.L. Gəncədə şəhər mədəniyyətinin inkişafında multikultural dəyərlərin əhəmiyyəti. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gəncə Bölməsinin "Xəbərlər məcmuəsi". İctimai və humanitar elmlər seriyası, № 1(5), Gəncə, 2023, s. 55-64.
33. Muradov V.H. Orta əsr Azərbaycan şəhərləri, Bakı: Maarif, 1983. 155 s.
34. Mustafayev A.N. Azərbaycanca sənətkarlıq. Bakı: Altay, 2001. 232 s.
35. Nemət M.S. Azərbaycanda pirlər. Bakı: Azər nəşr, 1992, 104 s.
36. Poulmarc'h M., Laneri N., Hasanov, E.L. Innovative approach to the research of ethnographic-archaeological heritage in Ganja based on materials of kurgans. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2019. Issue 09, volume 77, part 4. p. 341-345. DOI: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2019.09.77.60>
37. Smith W., Hasanov E.L. Importance of handicraft traditions in investigation of history of urban culture in Ganja. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2013. Issue 11, volume 7, p. 61-66. DOI: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.2013.11.7.10>

**ЗНАЧЕНИЕ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ В
ИЗУЧЕНИИ СРЕДНЕВЕКОВОГО АРХИТЕКТУРНОГО НАСЛЕДИЯ
ГОРОДА ГЯНДЖИ**

Гасанов Эльнур Лятиф оглу

Резюме

В научной статье изучены характерные аспекты развития традиционной архитектуры и строительного искусства в средневековый период в городе Гянджа, имеющем древнее и богатое историческое прошлое. Наряду с различными источниками, в том числе археологическими находками, этнографическими образцами, примерами материальной культуры, особое значение в исследовании архитектурно-ремесленных особенностей имеют и письменные источники. На основе различных научных источников, архивных документов, исторических источников, научных трудов отечественных и зарубежных исследователей изучено значение многовековых архитектурно-ремесленных традиций города как источника в развитии местной городской (урбанизационной) культуры.

**SIGNIFICANCE OF WRITTEN SOURCES IN RESEARCH OF
THE MEDIEVAL ARCHITECTURAL HERITAGE OF GANJA CITY**

Hasanov Elnur Latif

Summary

Characteristic aspects of the development of traditional architecture and the art of construction in the medieval period in the city of Ganja, which has an ancient and rich historical past, have been studied in this scientific article. Along with various sources,

including archaeological finds, ethnographic samples, material culture samples, written sources are also of special importance in the investigation of architectural and craft features. On the basis of various scientific sources, archival documents, historical sources, scientific works of local and foreign researchers, the significance of the centuries-old architectural and craft traditions of the city as a source in the development of local urban (urbanization) culture has been studied.

Rəyçilər: Millət vəkili, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Pərvin Kərimzadə, t.ü.f.d., dos. Elgün Aslanov. Gəncə Dövlət Universitetinin Ümumi tarix kafedrasının 19 iyun 2024-cü il tarixli iclasının 08 sayılı protokolu.

Daxil olma tarixi 11 sentyabr 2024-cü il

FƏLSƏFƏ, SOSİOLOGİYA VƏ PSIXOLOGİYA ELMLƏRİ

UOT: 94 (479.24)+4-53: 39

“LƏMBƏLİ” SÖZÜNÜN ANLAMİ VƏ İSTİFADƏSİNİN ÖZƏLLİKLƏRİ

Hacıyev Cahangir Əhməd oğlu
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
j.hajiyev@rambler.ru

Xülasə. Bu iş “Ləmbəli” sözünün anlamına və sözün müxtəlif məqamlarda işlənmə xüsusiyyətlərinə həsr olunmuşdur. Hər şeydən öncə “Ləmbəli” sözü “ləmbə”-nin çox olduğu məkan kimi başa düşülür. Buna uyğun olaraq “ləmbə”-nin nə anlama gəldiyi təhlil edilməlidir. Araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanın və Qərbi Azərbaycanın bəzi bölgələrində “ləmbə” sözü işlədilir və bu sözlərin mənası bir-birindən çox fərqlənir. “Ləmbəli” kəndində “Ləmbə” sözünün ümumiyyətlə işlənmədiyi nəzərə alınmalıdır. “Ləmbəli” sözü kəndin adamlarının danışdığı dilində, çox sayda insanlardan söz gedəndə “ləmbəllər” kimi işlədilir. Bu halda ədəbi dildə “ləmbəlililər” olmalı ikən, onlar sözün kökünü nəzərə almadan, səhvən “ləmbəlilər” kimi işlədilməsini doğru sayırlar.

Açar sözlər: Ləmbəli, ləmbə, xalça, tapıl, çörək, sünbül

Ключевые слова: Лембели, лембе, ковер, копна, хлеб, колосок

Keywords: Lembali, lembe, carpet, tapyıl, bread, spikelet

Tərkibində “ləmbə” sözü olan “Ləmbəran” kəndi İranın Şərqi Azərbaycan ostanının Vərziqan şəhristanı ərazisində, Azərbaycanda Bərdə və Kəlbəcərdə, “Ləmbəli” adlı kəndlər isə Qərbi Azərbaycanda (adı dəyişdirilərək əvvəlcə Debedaşen, indi isə Baqrataşen adını daşıyır) və Gürcüstanda Qaraçöp bölgəsində mövcuddur. Bu kənd adlarının əsas hissəsi “ləmbə” sözüdür. Məsələn, Bərdə rayonundakı “Ləmbəran” kəndinin adının ilk dəfə XII əsrdə Xaqaninin əsərlərində çəkildiyi bildirilir. Bir qisim tədqiqatçılar oykonimi fars dilindəki “ləmbir” (çay vadisi) sözü ilə əlaqələndirirlər [1]. “Ləmbir”-in “Ləmbəran” sözü ilə əlaqəsinin olmadığı aşkardır. Həqiqətdə isə “Ləmbəran” sözündəki “ran” hissəsi məkan mənasındadır və “ləmbə” olan məkan deməkdir. “Ləmbəli” sözündə “ləmbə” sözünə əlavə edilən “li” şəkilçisi “ləmbə”-nin çox olduğu yer anlamını verir. Həm “Ləmbəran”, həm də “Ləmbəli” sözlərinin anlamları “ləmbə” sözünün konkret məkandakı yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla müəyyən edilə bilər.

İ.Bayramov Ləmbəli toponimi barədə belə yazır: “Toponim “rütubətli və bürkülü zonalar üçün səciyyəvi olan “tikili” mənasında işlənən ləm [2, səh. 449; 3, səh. 16] və “düzənlik, açıqlıq, açıq yer”, “geniş düzənlik” mənasında işlənən pila/pala (> bəli) sözlərinin [2, səh. 449; 4, IV (2), səh. 1162] birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Relyeflə bağlı toponimdir”. Bir tərəfdən, bu yanaşma doğru olsaydı ərazisi Ləmbəliyə oxşar olan çoxsaylı yaşayış yerləri vardır və onların adları da Ləmbəli olmalı idi, ancaq belə bir fakt yoxdur. Digər tərəfdən, Ləmbəli kəndinin ərazisi Tona (Təvətey, Debed) çayının yaxınlığında yerləşsə də nəmli deyildir. “Ləmbəli” sözünün anlamı barədə “Ləmbəli” kitabında belə yazılır: ““Ləmbəli” sözü müxtəlif mənbələrdə müxtəlif formalarda izah olunur. Gah lampanın icad edilməsi ilə, gah “şəffaf” sözü ilə, gah “mənam, bəli” (ərəbcə) kimi yozulur. Ən ağlabatanı “keçilməz yer” kimi olan izahıdır. Çünki Təvəteyin sahilləri qədimlərdə doğrudan da keçilməz cəngəlliklər olmuşdur. Deyilən yerdən çayın sol sahilinə keçmək mümkün olmuşur. Loru–Pəmbək zonasından Borçalı vadisinə keçid yalnız “Ləmbəli qapısından” mümkün idi. Bir çox bölgələrdə “ləmbəli” sözü qalınlıq, cəngəllik, keçilməsi mümkün

olmayan yer mənasında işlədilir. “Ləmbəli” sözünü yəqin ki, “çay vadisində yaşayanlar” mənasında da yozmaq olar [5, səh. 34, 35].

Kitab müəllifinin yazdığına görə, yozmaların müəllifi Ləmbəli orta məktəbində tarixi müəllimi olmuş Yaqubov İskəndərdir. “Ləmbəli” sözü də daxil, hər hansı bir obyektin araşdırılması, izahı yozmalarla, məlum olmayan, göstərilməyən, mücərrəd “mənbələrlə”, istinadsız aparılsa, gələnən nəticə də boş gümana bağlanır. Bu qənaətə qəlmək üçün “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nin IV cildində [6, səh. 617] yozma, yozmaq barədə yazılanlar yetərlidir: “Yozma “Yozmaq”dan. Yozmaq. Özü istədiyi kimi məna vermək, izah etmək, şərh etmək. Yozulma “Yozulmaq”dan. Yozulmaq. İstənilən kimi məna verilmək, izah edilmək, şərh edilmək.” Sözügedən müəllifin “Məlumat üçün deyək ki, mənbələrdə Cənubi Azərbaycan ərazisində Ləmbəli tayfalarının olduğu göstərilir” fikri həqiqət olsaydı, bu tayfadan kiminsə Ləmbəlidə yerləşmiş olması barədə, hər hansı “yozma” səviyyəsində belə, fakt olsaydı kəndin adının bununla bağlılığını demək olardı. Ermənistan adlanan ölkədə Yaqublu tayfasının adı ilə bağlı üç kənd mövcud olmuşdur [2, səh. 342]. Hələ Ləmbəliyə köçməmişdən əvvəl, vaxtilə Babəkər dağının bulaqları həndəvarında yerləşən qədim Baraklı, Abdallı, Mürşüdlü və Daşdəmirli yaşayış məntəqələri də tayfaların adı ilə bağlı idi. Elə Ləmbəlinin “qulağının dibində” yerləşən Borçalının Qasımlı, Ulaclı və Ağaməmmədli kəndləri də tayfa adını göstərir [7, səh. 23].

Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətində “ləmbə” sözünün anlamı Azərbaycanın bəzi bölgələri (regionları) üzrə aşağıdakı kimi verilmişdir [8]: 1. (Ağcabədi, Göyçay) qabığı bərkiməmiş yumurta. – Bizim toyuğ ləmbə yumurtdamışdı (Göyçay); – Tö:x dəni az yeəndə ləmbə salır (Ağcabədi); 2. (Ağdaş, Oğuz) kiçik ot topası. – Hər mala gündə bir ləmbə ot versəm bəsdə (Ağdaş); 3. (Gəncə, Mingəçevir, Şəki, Zaqatala) keçilməz kolluq, cəngəllik. – Qarabulaxda hindi qızılıcx ləmbəsinnən keşmağ olmur (Şəki); 5. (Ağdam, Xaçmaz, Quba, Qusar) küləş; 6. (Çənbərək, Karvansaray, Kürdəmir) nəm. – Barama ləmbə olsa çürüyər (Kürdəmir).

“Ləmbə” sözünün yuxarıda adı keçən mənalərindən aydın olur ki, regionlar üzrə “ləmbə” sözünün mənası bir-birindən çox fərqlənir: 1. Uzlaşmayan sözlər bunlardır: “qabığı bərkiməmiş yumurta”, “keçilməz kolluq, cəngəllik”, “bacarıqsız, küt”, “tənbəl” və “nəm”. 2. Uzlaşanlar isə bu sözlərdir: “kiçik ot topası” və “küləş”. “Ləmbə” sözünün müxtəlif bölgələrdə məna bir-birilə uzlaşmayan şəkildə işlədilməsi də maraqlıdır. Məsələn, “ləmbə” Ağdam bölgəsində “küləş”, lakin onun yaxınlığında olan Ağcabədidə “qabığı bərkiməmiş yumurta”, Ağdaş və Oğuzda “kiçik ot topası”, amma onlara qonşu ərazidə – Göyçayda ondan xeyli uzaq olan Ağcabədidəki kimi “qabığı bərkiməmiş yumurta” adlanır. “Ləmbə” sözünün bir-birindən tamamilə fərqli bölgələrdə yerləşən Ağdam və Xaçmaz, Quba, Qusar zonalarında “küləş”, Kürdəmir və Qərbi Azərbaycanın Çənbərək və Karvansaray (İcevan) bölgələrində “nəm” adlanması çox maraqlıdır. Məsələn, “ağır” sözünün 21 mənası vardır [10, səh. 60, 61]: “Ağır. 1. Böyük çəkisi, vəznə olan (yüngül ziddi). 2. Güclü, şiddətli, təsirli. 3. Çox çətin, böyük zəhmət, böyük səy tələb edən; çox zəhmətli; güc, zor. 4. Böyük, dərin. 5. Dözülməz, təhəmmül edilməz. 6. Sərt, çox ciddi, şiddətli, amansız. 7. Gərgin, çətin, narahatedici, darıxdırıcı, sərbəst olmayan...16. Hamilə, iki canlı, boğaz. 17. Kök, yoğun, ətli-canlı. 18. Çox bəha, bahalı, qiymətli. 19. Cansıxıcı, faciəli, ələmli, kədərləndirici. 20. Çox güclü təchizatı, döyüş üçün güclü vasitələri olan. Ağır toplar, ağır tanklar və s. 21. Bir sıra fiziki-kimyəvi, mineraloji terminlərin tərkibinə daxil olur. Ağır metallar, ağır su və s.”.

İngilis, rus və b. xalqların dillərində də, Azərbaycan dilində olduğu kimi, bu cür çoxmənalı sözlərə tez-tez təsadüf edilir. Məsələn, Rus dilində olan “дикий” (“dikiy”) sözünün Azərbaycan dilində 9 mənası var: “ “Дикий” (“dikiy”). 1. Vəhşi, yırtıcı; 2. Utancaq, adamdanqaçan, adamayovuşmaz; 3. Yabanı, cır; 4. Çöldə yaşayan, vəhşi; 5. Adamsız, boş;

adam ayağı dəyməmiş; 6. Sərt, çılpaq; 7. Qaba, gobud; 8. Qəribə, anlaşılmaz, mənasız, qeyri-adi; 9. Çox güclü, çox şiddətli” [11, səh. 302]:

“Ləmbə” sözünün ayrı-ayrı bölgələrdəki doqquz fərqli mənası belədir: 1) qabığı bərkiməmiş yumurta; 2) ot topası; 3) keçilməz kolluq, cəngəllik; 4) bacarıqsız, küt; 5) külək; 6) nəm; 7) topa-topa (Gəncədə “ləmbə-ləmbə” sözünün mənası); 8) toplamaq, bir yerə yığmaq (Gəncədə “ləmbələməx” sözünün mənası); 9) tənbel.

Ləmbəli xalçalarının tədqiqi zamanı məlum olmuşdur ki, bəzi “Təkgöllü – əjdahalı” Ləmbəli xalçalarında “ağ göl”, “çörək”lər, “xonçalar” və “sünbül” təsvirləri yer alır. Bu təsvirlərin hərəsinin öz mənası vardır. Məsələn, “ağ göl” ləmbəlilərin heyvandarlıqla məşğul olduqlarına işarədir və “süd gölü”nü simvolizə edir, daha geniş mənada ümumi süd məhsullarını ifadə etməkdədir. “Çörək”, “xonça” və “sünbül” təsvirlərinin xalçalarımızda olması ləmbəlilərin ta qədim zamanlardan bəri əkinçiliyə, taxılçılığa bağlı olduqlarını göstərir. Və onların önəmli həyat – yaşam məhsullarını simvollarla xalçada toxuyub gələcək nəsillərə ötürmək məqsədi güddükləri dəqiqdir. “Təkgöllü – ağgöllü” xalçalarda ləmbəlilər stilləşdirilmiş çörək təsvirinə üstünlük veriblər. Sadalanan arqumentlərə əsasən Ləmbəli xalçalarında stilləşdirilərək toxunmuş “sünbül” və “çörək” təsvirlərinə də günümüzə qədər çatmış, kodlaşdırılmış informasiya kimi baxılmalıdır. Ləmbəli xalçalarından alınan və tutarlı ipucu sayılan informasiyalara görə “Ləmbəli” kəndinin adının “taxıllı” və ya “çörəkli” mənasına gəldiyini əminliklə söyləmək mümkündür. Ləmbəlilər xalçalarında toxuduqları “sünbül” və “çörək” təsvirləri ilə bir tərəfdən kəndlərinin adını, digər tərəfdən isə adətlərində olan nişanlı qız evindən oğlan evinə “çörək aparma” mərasimini və s. abidələşdiriblər. Onlar bu şirniyyatları ümumiləşdirərək “çörək” adlandırırdılar.

Ləmbəlilərin yaşlı nəslə hələ də, məsələn, “hour” (ingiliscədən götürülüb saat deməkdir), “numutda” (rusca “minuta” sözündən götürülüb, “dəqiqədə” deməkdir), “qormut” (rus dilindəki “korm” sözündən götürülüb, “yem” deməkdir), “lemis” (rus dilindəki “nemets” sözündən götürülüb, “alman” deməkdir), “şot” (rus dilindəki “şçet” sözündən götürülüb, “hesab” deməkdir), “fayqa” (rus dilindəki “mayka” sözündən götürülüb, “qolsuz alt geyimi” deməkdir), “qalet” (rus və fransız dillərindəki, uyğun olaraq, “qaleta” və “qalette” sözündən götürülüb, “quru peçenye” deməkdir), “haxçix” (hay dilindəki “axçik” sözündən götürülüb “qız” deməkdir) kimi digər qəribə sözlər işlədirlər. “Ləmbəli” sözünün anlamı barədə müəllifin məqalə [12] və monoqrafiyasında geniş və əsaslı izahlar verilmişdir. Tədqiqatlar nəticəsində müəllif “Ləmbəli” kəndinin adının taxılın biçilərək topa halında yığılmasından alınan, yəni “tapıl” anlamında olduğu qənaətinə gəlmişdir. Ləmbəli xalçalarında toxunan “çörək”, “xonça”, “sünbül” naxış və elementləri də bu anlamın doğruluğunu təsdiqləyir. “Ləmbəli” sözündəki “ləmbə” sözünün mənasını dəqiqləşdirmək üçün onun bəzi anlamları ilə uzlaşan “çörək”, “xonça”, “sünbül” kimi naxış və ya elementlərin Ləmbəli xalçalarında yer alması [13, səh. 254–264] Bəzən “Ləmbəlisən”, “Ləmbəliyik”, “Ləmbəlilərdənək” sözlərinə də [5, səh. 6] rast gəlinir. Buradakı şəkilçilərin işlədilməsi ilə alınan sözlərdə Azərbaycan dilinin qrammatikasını düzgün nəzərə almadıqda ciddi mənasızlıq hasil olur. “Ləmbəlilərdənək” sözü cəm halında bir qrup insanın “Ləmbə” kəndindən olduqlarını göstərir. Belə bir məkan isə yoxdur. Var olan məkanın adı “Ləmbəli”dir. “Ləmbəli” məkanı üçün doğru yazılış “Ləmbə+lilərdənək” deyil, “Ləmbəli+lilərdənək”dir. Yuxarıda qeyd olunanlardan aşağıdakı qənaətə gəlmək olur: Ləmbəlidən olanlar da daxil, elmi-publisistik fəaliyyətlə məşğul olan insanlarımız, yazı məhsullarında, Azərbaycan dilinin qrammatikasının indiyə kimi nəzərə almadıqları tələblərinə riayət etməlidirlər.

Ədəbiyyat

1. <https://az.wikipedia.org/wiki/Lənbəran>.
2. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. – Bakı, “Elm”, 2002.
3. Əzizov E.İ. Söz xəzinəsi. Söz haqqında araşdırmalar. – Bakı, 1995, 128 səh.
4. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I, ч. 1-2, СПб., 1893, 1914 с.; Т. II, ч. 1-2, 1899, 1814 с.; Т. III, ч. 1, 1905, 2204 с.; Т. IV, ч. 1-2, 1911, 2230 с.
5. Nəzərli S.A. Ləmbəli. – Bakı, Nurlan, 2004, 600 səh.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. IV cild. Bakı, 2006, 712 səh.
7. Ənsərli M.M. Ləmbəli və ləmbəlilər. Bakı, Nurlar, 2011, 776 səh.
8. <https://sozluk.obastan.com/lembə#lugetler>.
9. <https://www.azleks.az/az/online-dictionary/lembə>.
10. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. I cild. Bakı, 2006, 744 s.
11. Rusca-Azərbaycanca lüğət. I cild. A–K. – Bakı, Maarif, 1984, 608 s.
12. Hacıyev C.Ə. Ləmbəli xalçalarındakı bəzi kodlaşdırılmış informasiyalar haqqında. AMEA GB, “Xəbərlər məcmuəsi”, 2015, № 1 (59), s. 132–136.
13. Hacıyev C.Ə. Ləmbəli Oğuz türk yurdu: dili və xalçalarındakı tarix. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2024, 412 s.

О ЗНАЧЕНИИ И ОСОБЕННОСТЯХ УПОТРЕБЛЕНИИ СЛОВА «ЛЕМБЕЛИ»*Гаджиев Джахангир Ахмед оглы***Резюме**

Данная работа посвящена значению слова «Лембели» и особенностям употребления этой словы в разных ситуациях. Прежде всего, под словом «Лембели» понимают место, где много так называемое «лембе». Соответственно, следует проанализировать, что означает «лембе». В результате исследований было установлено, что слово «лембе» используется в некоторых регионах Азербайджана, включая Западный Азербайджан, где значение этих слов сильно отличается друг от друга. В разговорном языке жителей села слово «Лембели» употребляется как «лембеллер», когда речь идет о большом количестве людей. В этом случае, хотя в литературном языке это должно быть «лембелинцы» («лембелилилер»), они ошибочно считают правильным употреблять слово «лембинцы» («лембелилер»), где не учитывают корень.

MEANING AND FEATURES OF THE USE OF THE WORD “LEMBELI”**ABSTRACT***Hajiye Jahangir Ahmed***Summary**

This work is devoted to the meaning of the word “Lembeli” and the peculiarities of using this word in different situations. First of all, the word “Lembeli” means a place where there are many so-called “lembe”. Accordingly, it is necessary to analyze what “lembe” means. As a result of research, it was found that the word “lembe” is used in some regions of Azerbaijan, including Western Azerbaijan, where the meaning of these words is very different from each other. It should be taken into account that the word “lembe” is not used at all in the spoken language of the residents of the village “Lembeli”. In this case, although in the literary language it should be “Lembelians” (“lembelililer”), they mistakenly consider it correct to use the word “Lembelians” (“lembeliler”), where the root is not taken into account.

*Rəyçi: t.e.d., prof. H.Sadiqov.**ATU İctimai fənlər kafedrasının 07.05.2014-cü il tarixli 06 sayılı iclas protokolu.**Daxil olma tarixi 25 sentyabr 2024-cw il.*

UOT: 94 (479.24)+4-53: 39

VALIDEYN HİMAYƏSİNDƏN MƏHRUM OLMUŞ UŞAQLARA İNTERNAT SONRASI DÖVLƏT DƏSTƏYİ*Babayeva Gülşən Ziya qızı**Gəncə Dövlət Universiteti*e_durustkari@mail.ru

Xülasə: Məqalədə ailə himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial reabilitasiyasının təşkili istiqamətində həyata keçirilən sosial siyasət iqtisadi, hüquqi, mənəvi-etik aspektləri əhatə etməklə yanaşı, həm də elmi-nəzəri araşdırmaları tədqiq olunmuşdur. Valideynlərini itirmiş və ailə himayəsindən məhrum olmuş uşaqların reintegrasiyasının mühüm istiqaməti kimi respublikamızda de-institusionalizasiya siyasəti ilə əlaqədar yaranan əməli problemlərinin öyrənilməsi şərh olunmuşdur.

Açar sözlər: uşaq evləri, dövlət dəstəyi, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar, Sos uşaq evi, sosial xidmət, sosial adaptasiya

Ключевые слова: детские дома, государственная поддержка, дети, оставшиеся без попечения родителей, детский дом SOS, социальное обслуживание, социальная адаптация

Keywords: orphanages, state support, children left without parental care, SOS orphanage, social services, social adaptation

Uşaq evindən sonrakı dəstək məzunun müstəqil həyata qədəm qoyduğu zaman yetim və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların müəssisədən kənar sosial şəraitə uyğunlaşması prosesi kimi nəzərdə tutulur. Bu gün məzunlara dövlət dəstəyi sisteminin yaradılması məsələsi həmişəkindən daha çox aktualdır. Təhsil müəssisələri internatdan sonrakı adaptasiya dövründə yetim və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar üçün çox vacibdir. Yetimlərə və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara, habelə onların arasından olan şəxslərə uşaq evindən sonrakı dəstək iştirakçılarının idarələrarası qarşılıqlı əlaqəsi əsasında həyata keçirilən və yetimlər üçün müəssisənin məzununun uğurlu sosial adaptasiyasına yönəlmiş tədbirlər kompleksidir[7,s.10].Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar, bu kateqoriyadan olan şəxslər tərəfindən törədilən hüquqpozmaların və cinayətlərin sayının azalması, habelə onlara münasibətdə müəyyən tədbirlər həyata keçirilir.

Uşaq evlərinin məzunlarının ictimaiyyətlə əlaqələr sisteminə daha uğurlu daxil olmasını təmin etmək üçün internatdan sonrakı dəstək sisteminin formalaşdırılması həyata keçirilir. Bu xüsusi bir işdir, məqsədi uşaqlara ünsiyyət, təmas və çatışmazlıqları düzəltməyə kömək etməkdir.

İnatnatdan sonrakı dəstəyin dar aspektdə nəzərdən keçirilməsi, ilk növbədə, məzunlara müxtəlif yardımlar göstərən post-internat müəllimlərinin və bir sıra mütəxəssislərin - təhsil, məşğulluq, mənzil, asudə vaxt və s. internat sonrası dəstək müqaviləsi əsasında həyata keçirilir[3, s.78].

Dövlət müəssisələrinin məzunlarının sosial adaptasiyası və uğurlu integrasiyası problemləri yarandığı ilk vaxtdan həmişə mövcud olub, məsələnin ciddiliyi daha çox dövlət qurumlarının özlərinin qayğı səviyyəsindən, şagirdlərin məzunluq yaşından və məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təhsil alan tələbələrin yaşından asılı idi[2, s.193]. Yataq müəssisələrində böyüyən uşaq adətən məhsuldar ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmir. Onun təmasları səthi və tələsikdir. İnatnat məktəblərindən yeniyetməlik dövrünə qədər olan uşaqlar başqa bir insanın emosional vəziyyətini əks etdirməkdə, başqalarının emosiyalarını oxumaqda çətinlik çəkirlər. Yanlış formalaşmış ünsiyyət təcrübəsi uşağın başqalarına münasibətdə mənfi

mövqe tutmasına səbəb olur. Ona görə də məhz bu gün dövlət müəssisələrinin məzunlarına internatdan sonrakı dəstək texnologiyasının işlənilib hazırlanması və tətbiqi problemi aktuallaşır.

Uşaq evindən sonrakı dəstək məzunun müstəqil həyata qədəm qoyduğu zaman yetim və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların müəssisədən kənar sosial şəraitə uyğunlaşması prosesi kimi nəzərdə tutulur. Məzunlara internatdan sonrakı dəstəyin vəzifələri bunlardır: təhsil almaq, işlə təmin etmək, cəmiyyətə uyğunlaşma bacarıqlarına yiyələnmək, asudə vaxtın təşkili, şəxsi və mülkiyyət hüquqlarının qorunmasında köməklik göstərmək; internatdan sonrakı dövrdə reabilitasiya işlərinin fasiləsizliyinin təmin edilməsi; təşviq ictimai vəziyyət; dövlət müəssisələrinin məzunlarının işlə təmin olunması daxildir.

Kimsəsiz uşaqlara uşaq evindən sonrakı dəstək geniş və dar mənada başa düşülür. Daha geniş aspektdə, uşaq evlərinin məzunlarının uğurlu sosial adaptasiyası və özünü həyata keçirmələri üçün dəstək olmaq, habelə onların potensialını minimuma endirmək üçün idarələrarası qarşılıqlı əlaqə əsasında həyata keçirilən fəaliyyətlər sistemi kimi antisosial davranış zərərli ictimai strukturların (xuliqan qruplar, cinayətkar birliklər və s.) onlara mənfi təsirini öyrənir[8,s.165].

Uşaq evlərinin məzunlarının dəstəklənməsi probleminin həm dövlət siyasəti səviyyəsində, həm də ayrı-ayrı bələdiyyələrdə regional və yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla həllinə böyük diqqət yetirilir. Internatdan sonrakı dəstək problemləri daxili qanunvericiliyin inkişafında öz əksini tapmışdır. 2025-ci ilə qədər Azərbaycanda təhsilinin milli doktrinası tələbələrin, o cümlədən internat məktəblərinin sakinlərinin sosiallaşması və uyğunlaşması prosesi üçün sosial-psixoloji və pedaqoji dəstəyin təşkilini, sosial texnologiya kimi məzunlara internatdan sonrakı dəstəyə xüsusi diqqət yetirməyi nəzərdə tutur[1,s.61].

Bununla belə, indiyədək ölkənin regionlarının yalnız kiçik bir hissəsi belə modellər yaradıb və daha kiçik regionlarda praktiki müsbət nəticələri qeyd etmək olar. İdarələrarası qarşılıqlı fəaliyyətin mövcud regional modellərinin yaradılması və təkmilləşdirilməsi işləri həyata keçirilir. Müasir pedaqogikanın nailiyyətləri nəzərə alınmaqla və müasir cəmiyyətin inkişafı şəraitində dövlət müəssisələrinin özlərinin (internatlar, uşaq evləri) təhsil sisteminin optimallaşdırılması həyata keçirilir.

Qanunvericiliyin tələblərinə və praktiki reallıqlara cavab verən elmi-metodiki, informasiya-analitik və kadr təminatının yaradılması. Dövlət müəssisələrinin məzunlarının sosial adaptasiyası və integrasiyası problemləri yarandığı ilk vaxtdan mövcud idi, məsələnin ciddiliyi daha çox dövlət qurumlarının özlərinin qayğı səviyyəsindən, şagirdlərin məzun olan yaşlarından və integrasiyanın mövcudluğundan asılı idi. Dövlət müəssisələrində böyüyən uşaq, bir qayda olaraq, məhsuldar ünsiyyət bacarıqlarına yiyələnmir. Onun təmasları səthi və tələsikdir. Belə müəssisələrin uşaqları, yeniyetməlik dövrünə qədər, başqa bir insanın emosional vəziyyətini, başqalarının emosiyalarını oxuyarkən əks etdirməkdə çətinlik çəkirlər. Yanlış formalaşmış ünsiyyət təcrübəsi uşağın digər uşaqlara münasibətdə mənfi mövqe tutmasına səbəb olur[6, s.134].

Sosial uyğunlaşma problemi mətbuatda və federal və regional səviyyələrdə elmi-praktik konfranslarda geniş müzakirə olunur. Məzunlar yeni yaşayış sahəsini mənimsəməlidirlər (çox vaxt bu, uşaq evinə və ya internat məktəbinə girməzdən əvvəl qeydiyyatdan keçdikləri yataqxana və ya mənzildir). Məzunların əmək verdişləri elementar bacarıqlar toplusu ilə məhdudlaşır: çarpayını hazırlamaq, otağı təmizləmək, corabları örtmək, dişləri fırçalamaq və s. - bundan çətin deyil. Onların pulla bağlı təcrübəsi yoxdur və kiçik vəsaitləri belə idarə etməyi bilmirlər.

Yetimlər üçün dövlət müəssisələrində internatdan sonrakı adaptasiya mərkəzlərinin yaradılması praktikada yalnız şagirdin uşaq evində qalma müddətini 18 yaşına çatana qədər

uzadır. Qeyd etmək lazımdır ki, məzunların sosial adaptasiyası məqsədlərinə bu formada nail olunmur, çünki şagirdin sosial vəziyyətinin inkişafında əhəmiyyətli dəyişikliklər yoxdur [7, s.254].

İnternatdan sonrakı dəstək sisteminin formalaşması yetim və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların potensialının tam inkişafına və uğurlu sosial inteqrasiyasına və uyğunlaşmasına kömək edən innovativ formaların axtarışı kimi xarakterizə edilə bilər.

Kimsə siz və sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlərin təhsil standartları ilə bağlı tədqiqat nəticələrindən və insanın mənəvi tərbiyəsinin xüsusiyyətləri kimi minnətdarlıq hissinin inkişafının aktuallığının təhlilindən bəhs edilir. O, öyrənmə nəticələrindən biri kimi “minnətdarlıq” fenomeninin mahiyyətini konkretləşdirir.

Yetimlərə və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara internat sonrası dəstək modeli işlənib hazırlanmışdır. Yetim və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial təminatının elmi-metodiki əsaslandırılmasının işlənib hazırlanmasının zəruriliyi qeyd olunur. Bu kateqoriyadan olan uşaqlar üçün internatdan sonrakı dəstəyin struktur-funksional modeli təqdim olunur. Sivil ölkələrdə yetim və valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlar fenomeninə hələ də rast gəldiyindən indiki mərhələdə əhalinin müxtəlif kateqoriyalarını müşayiət etmək məsələləri aktual mövzudur. Bu tədqiqat çərçivəsində dəstək sisteminin fəaliyyətinin problemlərindən biri - yetim və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara internatdan sonrakı dəstəyin elmi-metodiki əsaslandırılması nəzərdən keçirilir [3,s.138].

Azərbaycanda sosial iş sistemində internat məktəbinin məzununa xüsusi dəstək və yardım mədəniyyəti inkişaf edir. Psixologiyada, sosial pedaqogikada, sosial işdə “müşayiət” termini həm konseptual, həm də konkret problemlərin həlli üçün praktik fəaliyyətlə bağlı istifadə olunur. Müşayiət, irəli gedən bir insanla yanaşı addımlamaq, çətinliklərə qalib gəlmək deməkdir. Özünü həyata keçirmə, həyati məqsədlərə çatmaq prosesində yaranan (ortaya çıxan) çətinliklərin (problemlərin) aradan qaldırılmasında köməyə, dəstəyə ehtiyacı olan birinə münasibətdə istifadə olunur. İnsan inkişafı zamanı müşayiət ətraf mühitlə sosial qarşılıqlı əlaqəni təmin edir [2,s.94].

Dəstəyin təşkili prosesi dəstək subyektlərinin xaotik (zaman-zaman) qarşılıqlı əlaqəsi deyil. Bu prosesin öz məntiqi və zaman davamlılığı var. Dəstək prosesinin əsasını məqsədin özü təşkil edir - məzunun cəmiyyətə uyğunlaşması, struktur komponentləri isə diaqnostik, proqram-metodiki, texnoloji və təşkilati komponentlərdir. Onların hər biri konkret texniki xidməti vəzifələrin həllinə yönəlmişdir. Diaqnostik komponent təmir prosesini qurmaq üçün zəruri olan prosedurları əks etdirir. Mütəxəssislər, müəyyən bir dövrdə hansı obyektiv və subyektiv amillərin texniki xidmət prosesinin effektivliyinə təsir etdiyini göstərən monitoring tədqiqatlarının nəticələrinə əsaslanırlar. Texnoloji komponent texniki xidmət prosesinin istehsal qabiliyyətini təmin etməyə xidmət edir. Müəyyən texnologiyaların olması, mütəxəssisin qayğısına qaldığı müəyyən bir məzun qrupunun uyğunlaşma uğurunu müəyyən edən texnologiyalar seçərək, dəstək prosesinin həyata keçirilməsində naviqasiya etmək imkanına sahib olduğunu göstərir. Bu, mütəxəssisə söylərinin effektivliyini qiymətləndirməyə imkan verir.

Təşkilati komponent texniki xidmət prosesində bütün iştirakçıların qarşılıqlı əlaqəsini təmin etmək üçün lazımdır. Baxım prosesinin idarəetmə strukturu davamlılıq, bacarıqlılıq, eləcə də texniki xidmət prosesinin dinamikası haqqında fikir verir. Proqram-metodiki komponent həyata keçirilən proqramların elmi əsaslılığını, məzunlarla işləyən mütəxəssislərin dəstəklənməsi, peşəkarlığının və səriştəsinin artırılması prosesinə yeni innovativ texnologiyaların daxil edilməsini nəzərdə tutur [8, s.157].

Yetimlərə internatdan sonrakı dəstək texnologiyası aşağıdakı addımları əhatə edir:

1) hazırlıq-məzun haqqında bütün məlumatlar toplanır, məzunun sosial dəstək şəbəkəsinin xəritəsi, fərdi dəstək proqramı tərtib edilir;

2) uyğunlaşma-məzunlara mənzil, təhsil, məşğulluq, tibbi və hüquqi yardımla bağlı aktual məsələlərin həllində köməklik göstərir;

3) fərdi proqrama uyğun olaraq internatdan sonrakı dəstək-problemlərin mürəkkəbliyinin müəyyən edilməsi ilə diferensiallaşdırılmış yanaşmanın istifadəsi.

Araşdırma zamanı “internatdan sonrakı dəstək” anlayışının mahiyyətini və məzmununu aydınlaşdırmağa cəhd edilmişdir. Uşaq evindən sonrakı dəstək yetimlərə və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara dəstəkdir ki, bu da optimal şəraitin yaradılmasından ibarətdir. Sosial münasibətlər- bu kateqoriyadan olan uşaqlara şəxsi problemlərinin həllində köməklik göstərməkdə; kəskin uyğunlaşma dövründə sosiallaşma çətinliklərinin aradan qaldırılmasında dəstək olur [3,s.162].

Yetimlər üçün yetimxanadan sonrakı dəstək onlara əlverişli şərait yaratmaq üçün nəzərdə tutulub. Həyatın mənasını tapmaq və həyat perspektivlərini proqnozlaşdırmaq probleminin aktuallaşmasına, o cümlədən məsuliyyətli qərar qəbul etmək və ona uyğun olaraq özünü həyata keçirmək üçün zəruri olan səlahiyyətlərin formalaşmasına gətirib çıxarır. Bu, uşaq evindən ayrıldıqdan sonra şagirdin həyatını izləməyə, mövcud problemlərin həllində müxtəlif köməklik göstərməyə və bununla da şəxsiyyətin formalaşmasına töhfə verməyə imkan verir.

Sosial iş fəaliyyəti praktikasında uşaq evinin məzunlarının həyatının müxtəlif sahələrinə internatdan sonrakı dəstək modelinin hazırlanması və həyata keçirilməsinə dəfələrlə cəhdlər edilmişdir. Model dedikdə, öyrənilməsi çətin və ya qeyri-mümkün olan başqa bir fenomenə bənzər, süni şəkildə öyrənilmək üçün yaradılmış bir hadisə başa düşülür. Modellər çox vaxt öyrənilən tədqiqat obyektlərinin analoqu kimi çıxış edir, onlara bənzəyir, lakin onlara ekvivalent deyil. Modellərin köməyi ilə uşaq evlərindən olan uşaqların həyat yolunda yaranan müxtəlif çətinliklərin öhdəsindən gəlmək imkanı xeyli asanlaşdırılacaq. Internat məktəblərinin məzunları üçün bir neçə dəstək modeli mövcuddur: internatdan sonrakı patronaj; ailə patronajı, ailə mərkəzi modeli; stasiomnar şöbələr, müvəqqəti yaşayış mərkəzləri, sosial otellər və s.; uşaq evinin (internat məktəbi) bazasında ilkin hazırlıq və sonrakı dəstək; ibtidai və orta ixtisas təhsili müəssisələri əsasında dəstək; internat məktəblərinin məzunlarının klubları; bir neçə modelin elementlərinin birləşməsinə əhatə edən qarışıq model.

Beləliklə, internat məktəblərinin məzunlarına internatdan sonrakı dəstək modellərinin müxtəlifliyinə baxmayaraq, onların hamısını aşağıdakı xüsusiyyətlər birləşdirir: birincisi, xüsusi sosial-pedaqoji, sosial-psixoloji rahat, sosial və hüquqi müdafiə mühitinin yaradılması; ikincisi, məzun dəstəyinin fərdiliyinin təmin edilməsi; üçüncüsü, məzunun uyğunlaşma prosesinin monitorinqi və lazımi korreksiyanın aparılması. İndiyədək kimsəsiz və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar üçün internatdan sonrakı dəstəyin universal modeli mövcud deyil. Bu, məzunlar üçün internat sonrası dəstəyin effektiv modelinin yaradılması zərurətinə səbəb olur [6 ,s.68].

Yetimlər və valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlar üçün internatdan sonrakı yardımın işlənilib hazırlanmış modeli aşağıdakı komponentləri əhatə edir: hədəf, nəzəri və metodoloji, təşkilati və texnoloji, məhsuldar.

1. Məqsəd qoyan komponent müasir cəmiyyətin ehtiyaclarına cavab verən və sosial nizamı əks etdirən modelin əsas və dayaq halqasıdır. Tədqiqatın əsas komponenti kimi məqsədin müəyyən edilməsi mühüm məqamdır, çünki. o, gələcək nəticənin təsvirinə malik olan nəzarət nümunəsi kimi modelin digər komponentlərinə münasibətdə fəaliyyət göstərir.

Bu məsələ kimsəsiz və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar üçün internatdan sonrakı dəstəyin müasir universal modelinin hazırlanması və həyata keçirilməsi.

Sosial sifariş cəmiyyətin innovativ formalar əsasında uşaq evini bitirdikdən sonra şagirdlərin sosial adaptasiyası və həyat şəraitinin təşkili sisteminin inkişaf etdirilməsi ehtiyacı ilə şərtlənir. Uşaq evinin məzunları üçün internatdan sonrakı dəstək modelinin yaradılması sosial sifarişlə diktə edilir:

Müəssisələrin məzunlarının uğurlu sosiallaşması dövlət dəstəyi uşaqlıq; Uşaq evlərinin məzunları tərəfindən sosial yetimliyin təkrarlanmasının qarşısının alınması;

Gəncə Sos uşaq evində yetim və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar üçün sosial uyğunlaşma və internatdan sonrakı dəstək proqramının tətbiqi əsasında qurulmuşdur. Proqramın məqsədi uşaq evlərinin məzunlarının uğurlu sosial adaptasiyasını və dəstəyini təmin etməkdir. Proqramın məqsədləri sosial sistemin təkmilləşdirilməsidir. Pedaqoji dəstək uşaq evlərinin məzunları; onların davamlı peşəkar dəstəyini və uğurlu sosial adaptasiyasını təmin etmək; məzunlar üçün inkişaf mühitinin təmin edilməsi; hüquqi savadlılığın və psixoloji sabitliyin formalaşması; məzunların hüquqlarının və sosial təminatlarının təmin edilməsi üçün uşaq evləri, qəyyumluq və himayə orqanları, peşə təhsili müəssisələri arasında qarşılıqlı əlaqə; məzunların qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyət formalarının inkişafını nəzərdə tutur [4,s.148].

2. Bu prosesdə əhəmiyyətinə görə növbəti modelin sistemli yanaşmanı ehtiva edən nəzəri və metodoloji komponentidir. Bu yanaşma sistemin hər bir elementini ayrı-ayrılıqda ayırmağa və diqqətlə öyrənməyə, onları ardıcıl strukturda birləşdirərək təhlil etməyə və bir-biri ilə müqayisə etməyə imkan verir. Bu problemin həllinə sistemli yanaşmanın meyarları bunlardır:

Yaşı 23-dən az olan şəxslərin sosial-pedaqoji təminatının həyata keçirilməsi dövlət dəstəyi əsasında yetim və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara dövlət-ictimai dəstək sistemi çərçivəsində həyata keçirilir. Uşaq evləri və internat məktəblərinin məzunları üçün internatdan sonrakı dəstəyin yeni modellərinin tətbiqi;

Bu prosesdə dövlət və ictimai strukturların iştirakı ilə kimsəsizlər üçün təhsil müəssisələrinin məzunlarına hərtərəfli və sistemli sosial-pedaqoji yardımın göstərilməsi.

Sistem yanaşması bir sıra başqa yanaşmaları da əhatə edir.

Şəxsi yanaşma şəxsi keyfiyyətlərə güvənmək kimi başa düşülür. Şəxsiyyətin oriyentasiyası, onun dəyər yönümləri, həyat planları, formalaşmış münasibətləri, fəaliyyət və davranışın dominant motivləri nəzərə alınır. Nə yaş ayrıca götürülür, nə də fərdi şəxsiyyət xüsusiyyətləri (xarakter, temperament, iradə və s.) məzunların hazırlıq səviyyəsini obyektiv qiymətləndirməyə imkan vermir. dəyər yönümləri, həyat planları, şəxsiyyət oriyentasiyası, əlbəttə ki, yaş və fərdi xüsusiyyətlərlə bağlıdır. lakin yalnız əsas şəxsi xüsusiyyətlərin prioriteti bu keyfiyyətlərin düzgün uçotuna gətirib çıxarır [10,s.427].

Fəaliyyət yanaşması şəxsiyyətin inkişafı və formalaşması üçün əsas, vasitə və əsas şərt kimi fəaliyyət ideyasını təsdiq edir; şəxsiyyəti ətraf aləmin ən təsirli çevrilməsi kimi yaradıcı işin təşkilinə yönəldir; fəaliyyət prosesində fərdin inkişafı üçün ən optimal şərtləri müəyyən etməyə imkan verir. Fəaliyyət yanaşmasında şəxsiyyət, onun formalaşması və inkişafı praktik fəaliyyət nöqtəyi-nəzərindən insanın psixi fəaliyyətinin xüsusi forması kimi nəzərdən keçirilir. Yanaşmalara görə, insanın daxili sərvəti insanın faktiki iştirak etdiyi fəaliyyətlərin müxtəlifliyi və bu fəaliyyətləri hansı şəxsi məna ilə doldurması ilə müəyyən edilir.

Hazırlıq mərhələsində kimsəsiz və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara internatdan sonrakı dəstəyin nəzəri aspektləri, internatdan sonrakı dəstək təcrübəsi öyrənilmişdir; internatdan sonrakı dəstək modellərinin təhlili, məzunların məlumat bazasının monitorinqi; məzunların problemləri haqqında məlumat toplamaq və sistemləşdirmək üçün

anketlər. Tədqiqat zamanı internet texnologiyalarının köməyi ilə hüquqi savadlılığın, psixoloji sabitliyin və sosial bacarıqların təkmilləşdirilməsi istiqamətində işlər aparılıb [9,s.324].

Uşaq evini tərk edən bu gənclər, əslində hələ də uşaqlar həyata hazır deyillər və problemlər yaşamağa başlayırlar: asılı həyat tərzini sürmək; alkoqol asılılığından əziyyət çəkir; cinayət törətmək, cinayət törətmək.

Bu onunla əlaqədardır ki, uşaqlar üçün təhsil müəssisələrinin məzunlarının əksəriyyəti - kimsəsiz və valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlar müstəqil həyata kifayət qədər uyğunlaşdırılmayıblar. Buna görə də, ən azı uşaq evindən ayrıldıqdan sonra ilk dəfə (2-3 il) şagirdlərə yeni sosial mühitə uğurla uyğunlaşmağa kömək edəcək internatdan sonrakı dəstək şəklində dəstək vermək lazımdır, müstəqil yaşamaq üçün konstruktiv strategiya qurmaq, həm yaxın mühitlə, həm də dövlət strukturları ilə yeni və güclü sosial əlaqələr yaratmaq.

Program məqsədləri:

Uşaq evinin məzununun ilk peşə-ixtisas təhsili və orta ixtisas təhsili müəssisələrində həyat və təhsil şəraitinə uyğunlaşmasına kömək etmək.

Uşaq evinin məzununun peşəkar əhəmiyyətli keyfiyyətlərinin inkişafına təsir etmək.

Uşaq evinin məzununun təhsil müəssisəsini bitirdikdən sonra uğurlu ictimailəşməsi üçün şərait yaratmaq.. Sosial-profilaktik işin məqsədi məzunların sosial uyğunlaşmasında mümkün pozuntuların qarşısının alınması və tam hüquqlu şəxsi inkişafı üçün şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur. [6,s.143] Məzunun uyğunlaşma qabiliyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərən şəraitin yaradılması üzrə digər mütəxəssislərlə məsləhətləşmələr; məzun və onun ətrafı ilə birlikdə (digər mütəxəssisləri cəlb etməklə) yeni "sosial şəbəkə" yaratmaq, əgər yoxdursa; məzunların ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsinin optimallaşdırılması; məzunların sosial və hüquqi təhsili; pis vərdişlərin qarşısının alınması (alkoqolizm, narkomaniya və s.); şəxsiyyətlərarası münacişələrin qarşısının alınması.

4. Sosial təhsil

Məqsəd: məzuna sosiallaşmasında xüsusi peşəkar yardım, sosial sərəştənin, gündəlik bacarıq və bacarıqların (qrup və fərdi formalar) korreksiyası və inkişafı üzərində işləmək; davranışdakı müxtəlif sapmaların korreksiyası (aqressiya, avto-aqressiya və s.); ilə bağlı problemlərin korreksiyası pis vərdişlər (alkoqolizm, narkomaniya və s.); şəxsiyyətlərarası münacişələrlə bağlı problemlərin düzəldilməsi; "sosial şəbəkənin" yenidən qurulması və saxlanması üzrə işlər.

İnatat sonrası dəstək üçün şərtlərə uyğun olaraq inatatdan sonrakı effektiv dəstəyin təmin edilməsi mümkündür: inkişaf edən və əlverişli mühitin yaradılması psixoloji qərarların qəbul edilməsinin və məsuliyyətin bölüşdürülməsinin demokratik üsulunu nəzərdə tutan; uşaq üçün qərarların qəbul edilməsində iştirak etməklə cəmiyyətin həyatında baş verən hadisələrə təsir etmək, razılaşma əsasında hadisələri idarə etmək imkanının yaradılması; uşağı cəmiyyətə daxil olmağa hazırlamağa imkan verən hadisələrə əsaslanan uşaq və işçi icmasının yaradılması, öz həyatları üçün məsuliyyət daşıyan uşaqlara istiqamətləndirmə; sağa fərdi yanaşma; tədris prosesinin uğurunu təmin edən idarələrə qarşılıqlı əlaqə: inzibati, metodiki, pedaqoji, psixoloji, tibbi.

Uşağın inkişafı üçün mühit inatat məktəblərində uşaqların və böyüklərin həyatının təşkilini təmin edən maddi-texniki, sanitariya-gigiyenik, erqonomik, estetik, psixoloji və pedaqoji şərait kompleksidir [7,s.179].

Bu şərtlər insanın həyatı ehtiyaclarını ödəmək, onun təhlükəsizliyini, həyat və sağlamlığının qorunmasını təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bundan əlavə, onlar onun mənəvi və sosial ehtiyaclarını-koqnitiv, estetik, ümumi mədəni, digər insanlarla ünsiyyət ehtiyaclarını ödəməlidirlər.

Maddi-texniki və sanitar-gigiyenik şərait hər hansı bir yaşayış müəssisəsinin fəaliyyətinin təşkili üçün ilkin əsasdır.

Bu şərtlərin zəruri tələblərə uyğunluğu qurumun lisenziyalaşdırılması prosesində müəyyən edilir. Bu zəruri tələblərə uşaqların internat müəssisəsində qalması üçün otaqların olması, təhlükəsizlik anlarının keçirilməsi, iaşə, tibbi prosedurlar və tədris prosesinin həyata keçirilməsi daxildir.

Şagirdlərin sağlamlığının qorunması üçün şəraitin olması.

Sağlam və qidalı qidaların müvafiq miqdarda (uşaqların ehtiyac və istəkləri nəzərə alınmaqla) təmin edilməsi; uşaq sağlamlığı məsələləri ilə bağlı işçilərin məlumatlandırılması; uşaqların müalicəsinin davamlılığının təmin edilməsi;

Uşaqların sağlamlığının qorunması və sağlamlıq maarifləndirilməsi üzrə gündəlik fəaliyyətə görə personalın məsuliyyəti; şagirdlərin sağlamlıq təhsili proqramlarına daxil edilməsi; şagirdlərin icbari dispanserizasiyasının, planlaşdırılmış müalicə proqramlarının, sanitar-kurort müalicəsinin təşkili; profilaktik tədbirlərin, müayinələrin yazılı planının olmasında həkim, oftalmoloq və otorinolaringoloqda uşaqların fiziki, emosional və psixi sağlamlığı üçün korreksiya proqramları; uşaqların lazımi müalicəsinin təşkili (terapevt, stomatoloq, oftalmoloq);

Tibbi müayinələrin tezliyinə riayət edilməsi; müəssisələrdə və himayədar ailələrdə uşaqların sağlamlıq vəziyyətinin monitorinqi; uşaqların sağlamlığının qorunması və ilk tibbi yardımın göstərilməsi məsələləri üzrə kadrlara, o cümlədən himayədarlara təlimlərin keçirilməsi.

Tibbi yardım: uşaqlarda asılılığın formalaşmasının qarşısını almağa yönəlmiş aydın qaydaların olması; asılılıq yarandıqda narkoloqa yardımın təşkili.

Erqonomik, estetik və psixoloji-pedaqoji şərait faktiki təhsil prosesinin təşkilinin əsasını təşkil edir.

Təhsil və təlimin psixoloji və pedaqoji şərtlərinə olan tələblər üç əsas komponentdən ibarətdir: 1. yaşayış müəssisəsində həyata keçirilən təhsil və təlimin məzmunu və metodlarına dair tələblər; 2. müəllim və uşaqlar arasında münasibətlərin xarakterinə olan tələblər; 3. uşağın inkişaf mühitinə olan tələblər.

İdarələrarası qarşılıqlı əlaqə internatdan sonrakı dəstəkdə iştirak edən bütün şöbələrin qarşılıqlı əlaqəsidir. Aidiyyəti idarələrin məqsədi hər bir uşağın bir şəxsiyyət, vətəndaş kimi formalaşmasında real köməklik göstərməkdir. Şöbələrarası qarşılıqlı əlaqə yaşayış müəssisəsinin məzunlarının problemlərinin həllini sürətləndirməyə və nəticədə onlara göstərilən yardımın səmərəliliyini artırmağa imkan verir. Beləliklə, məzmunu baxımından ən tutumlu şərt, əlbəttə ki, inkişaf edən bir mühitin yaradılmasıdır, çünki o, bir sıra aşağıdakı şərtləri ehtiva edir: maddi-texniki, sanatoriya-gigiyenik, erqonomik və psixoloji-pedaqoji şərait. Mühüm şərt fərdi yanaşmadır, bunun sayəsində hər bir uşaqla pedaqoji qarşılıqlı əlaqə əldə edilir. Internatdan sonrakı dəstək bir sıra müxtəlif şöbələr tərəfindən həyata keçirilir və onların qarşılıqlı əlaqəsi, bir şərt olaraq, internatdan sonrakı dəstək sisteminin yüksək keyfiyyətli qurulması üçün lazımdır [3,s.128].

Internatdan sonrakı dəstəyin nəzəri aspektlərini təhlil etdikdən sonra belə qənaətə gəldim ki, təbii ki, internatdan sonrakı dəstək məsələsi elmi ədəbiyyatda çox az işıqlandırılır.

Ədəbiyyat

1.«Ailə himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial reabilitasiyası məsələləri». Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) Xəbərləri, İqtisadiyyat Elmləri Seriyasının. Bakı, 2011, № 4, səh 110-113

2. «Uşaqların müəssisələrə yerləşdirilməsinin sosial-iqtisadi səmərəliliyi». Sosial Proseslərin Təhlilində İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyalarının Tətbiqi Xüsusiyyətləri adlı gənc tədqiqatçıların respublika-elmi konfransının materialları, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, "Azəri Poliqrafiya", 17 Aprel 2015-ci il.
3. Əlibayeva D.S., Mametyeva O.S. Rusiyadakı dövlət müəssisələrinin məzunlarına internat sonrası dəstək // Beynəlxalq Tələbə Elmi Bülleteni. - 2018.
4. Kurilko L.V. Uşaq evindən sonrakı patronaj – Müasir formada uşaq evləri məzunlarının sosiallaşması // Sosial iş. 2008. № 3. S. 52-57.
5. Ploxova I.A. Sosial dəstək: konsepsiya və təsnifat // Təhsilin sosial-pedaqoji konteksti: problemlər və meyllər: Vseros materialları. elmi-praktik. konf. Ulyanovsk, 2015.
6. Rojkov M.İ., Baiborodova L.V., Sapozhnikova T.N. Yetimlərə internatdan sonrakı dəstək subyektlərinin qarşılıqlı əlaqəsi: metod. müavinət. Kaliningrad: R.D.U. nəşriyyatı. İ.Kant, 2010.
7. Schmidt V. Internat məzunlarına dəstək modelləri // Bezprizornik. 2008. № 1. S. 10-14.
8. Uşaq müəssisələrində valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara göstərilən xidmətlərinin sosial-iqtisadi səmərəliliyi məsələləri. Əmək və Sosial Problemlər üzrə Elmi-Tədqiqat və Tədris Mərkəzinin Əmək və Sosial Problemlər Elmi Əsərlər Toplusu, Bakı, 2015, № 2 (16), səh 173-180
9. Алиев Б.Г., Мамедова С.И. Социально-психологические проблемы личности несовершеннолетних правонарушителей, Баку, БГУ, 1996, 62 с. 21. Андреева Г.М. Социальная психология, М., "Аспект пресс", 2000, 375 с.
10. Практикум по возрастной психологии: / Под ред. Л.А. Головей, Е.Ф. Рыбалко. - СПб.: Речь, 2001. - 688 с.

**ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОМОЩЬ ПОСЛЕ ШКОЛЫ-ИНТЕРНАТА ДЕТЯМ,
ЛИШЕННЫМ РОДИТЕЛЬСКОЙ ОПЕКИ**

Бабайева Гюльшан Зия кызы

Резюме

В статье изучена социальная политика, реализуемая в направлении организации социальной реабилитации детей, лишенных семейной опеки, охватывающая экономические, правовые, морально-этические аспекты, а также научно-теоретические исследования. Исследование практических проблем, возникающих в результате политики де-институционализации в нашей республике, трактуется как важное направление реинтеграции детей, потерявших родителей и лишенных семейной опеки.

**STATE ASSISTANCE AFTER BOARDING SCHOOL FOR CHILDREN
DEPRIVED OF PARENTAL CARE**

Babayeva Gulshan Ziya

Summary

The article examines the social policy implemented in the direction of organizing the social rehabilitation of children deprived of family care, covering economic, legal, moral and ethical aspects, as well as scientific and theoretical research. The study of practical problems arising as a result of the policy of de-institutionalization in our republic is interpreted as an important direction for the reintegration of children who have lost their parents and are deprived of family care.

Rəyçi: dosent Bağırzadə Cavid

Sosial fənlər kafedrasının 17 sentyabr 2024-cü il tarixli iclasın 01 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 18 sentyabr 2024-cü il

UOT:159.9.

**AZYAŞLILARIN PSIXOLOJİ VƏZİYYƏTİ VƏ AZYAŞLILARIN
MƏKTƏB TƏRBIYƏSİ***Alməmmədova Elgünara Fərhad qızı**BDU-nun Qazax Filialı**Esmirarafiqli@gmail.com*

Xülasə: Bu məqalədə azyaşlı uşaqların psixologiyasından, onların ailədə və cəmiyyətdə formalaşmasından, tərbiyəsindən və təsir edən amillərdən bəhs edilmişdir. Uşaq psixologiyasının çox mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi və uşaqların cəmiyyətdə sağlam şəxsiyyət kimi formalaşması məqalə öz əksini tapmışdır. Azyaşlıların məktəb tərbiyəsi və onun mühüm xarakterik xüsusiyyətləri təhlil olunaraq nəzərdən keçirilmişdir.

Açar sözlər: psixologiya, məktəb, tərbiyə, cəmiyyət, şəxsiyyət, azyaşlılar, ünsiyyət, mühit, əməkdaşlıq.

Key words: sychology, school, education, society, personality, minors, communication, environment, cooperation.

Ключевые слова: психология, школа, воспитание, общество, личность, несовершеннолетние, общение, среда, сотрудничество.

Psixologiya və pedaqogika hər bir şəxsin inkişafında və cəmiyyətdə şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm rol oynayır. Təlim və təhsil prosesində azyaşlı uşaqların psixoloji vəziyyəti və tərbiyəsi mühüm xarakter daşıyır. Ümumiyyətlə, uşaq psixologiyasını, azyaşlıların psixoloji vəziyyətini, problemlərini aradan qaldırmaq üçün valideynlərlə baxça, məktəb və müəllim kollektivinin sıx əməkdaşlıq etməsi, birgə fəaliyyəti çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azyaşlı uşaqların və kiçik məktəblilərin sosial-psixoloji məqamlarını, problemlərini vaxtında araşdırıb həll yolları tapmaq və eyni zamanda onlarla müntəzəm olaraq söhbətlər aparmaq vacib hallardandır. İstər valideyn, istərsə də təlimçi psixologiyani, azyaşlıların psixoloji vəziyyəti ilə bağlı müəyyən halları bilməli və onları cəmiyyətə yararlı vətəndaş kimi yetişdirməlidir.

Hər bir insanın inkişaf edib yetişməsində müəyyən sosial və bioloji amillər vardır ki, onların qarşılıqlı təsiri və fəaliyyəti şəxsiyyət formalaşır. Bunlardan ən başlıcası irsiyyətdir. Bu faktor insanlarda nəsildən-nəslə keçir və maddi daşıyıcıları genlər hesab edilir. İnsanlar mühitdə doğulur, inkişaf edir, böyüyür və cəmiyyətə faydalı şəxs kimi formalaşır, həyat boyu mühit və tərbiyənin təsirləri ilə dəyişir.

İnsanların cəmiyyətdə formalaşmasına təsir edən amillərdən mühit başlıca rol oynayır. Mühitin azyaşlı uşaqlara təsiri daha çoxdur, onlar mühitdə olan mənfi və müsbət təsirlərə daha tez məruz qalırlar. Əsas təsirlərdə hesab edilən tərbiyə uşaqlara planlı və məqsədyönlü şəkildə təsir edir.

Tərbiyə-uşaqların maraq və qabiliyyətlərini inkişaf etdirərək təbii imkanlarının yaranmasına şərait yaradır, bu da ilk öncə ailədən və böyüdüüyü mühitdən asılı olur. Düzgün ailə tərbiyəsi almış uşaqlar məktəb mühitində də nümunəvi şagirdlərdən olur. Bu da onların daha keyfiyyətli təhsil almasına, gələcəkdə cəmiyyətə daha yararlı vətəndaş olmasına gətirib çıxarır.

Ümumiyyətlə insanların cəmiyyətdə şəxsiyyət kimi formalaşmasına təsir edən amillər – irsiyyət, tərbiyə, mühit və insanın şəxsi fəallığı bir-biri ilə sıx bağlıdır və əlaqəlidir. Onlar vəhdət təşkil edərək fərdin formalaşmasına xüsusi təsir göstərir. Heç də təsadüfi deyil ki, azyaşlıların psixoloji vəziyyəti təlimdən vacibdir, çünki hər bir şagirdə fərdi olaraq

yanaşılmalıdır. Nəzərə alsaq ki, hər bir şagirdin özünəməxsus psixologiyası və xarakteri var. Tərbiyəçilər bir şagirdə yanaşdığı kimi digər şagirdə yanaşmamalıdır.

Bu baxımdan müəllimlər şagirdlərin təlim-tərbiyəsinə tam məsuliyyətlə yanaşmalı, onların lazım olan şəraitdə təhsil almalarında və böyüyüb cəmiyyət üçün layiqli vətəndaş kimi formalaşmasında böyük rol oynayırlar. Burada üçtərəfli münasibət – şagird, valideyn və müəllimlərin öhdəlikləri vəhdət təşkil edir və bunlar məqsədyönlü xarakter daşımalıdır.

Azyaşlıların tərbiyəsində onları yersiz tənqid etmək, danlamaq, fiziki cəzaya əl atmaq kimi qeyri-pedaqoji vasitə və üsullardan istifadə etmək tövsiyə olunmur. Çünki, bütün bunlar azyaşlıların şüuruna və psixologiyasına mənfi təsir edərək məktəbə, təlim və tədrisə, eyni zamanda həmin fənni tədris edən müəllimlərə qarşı soyuq münasibət yaradır, həmin fənnə marağı azaldır.

Belə ki, jurnalist, yazıçı, rus pedaqoji məktəbinin, müasir pedaqogikanın banilərindən hesab edilən və maarifçi Uşinski uşaqların tərbiyə məsələlərində çox həssas davranmış, azyaşlı uşaqların cəmiyyətə hazırlanmasına mühüm əhəmiyyət vermişdir. O söyləyirdi ki, tərbiyə prosesində kobudluğa, əsəbə, yanlış pedaqoji üsullardan istifadə etməyə icazə verməmiş və bu halların azyaşlıların vəziyyətinə, psixologiyasına mənfi təsir göstərdirdiyini vurğulamışdır.

Ona görə də hər bir şagirdə onun psixologiyasına uyğun yanaşmaq lazımdır. Burada müəllimin ən yaxın dostu valideyndir. Ən xırda narazılıqların böyüyüb böyük münafişəyə çevrilməsinə gətirib çıxarmamaq və yaxud neqativ halların yaranmaması üçün müəllim tam diqqətli olmalı, şagirdin hər bir hərəkətini diqqətlə izləməli, yarana biləcək ziddiyyətləri asanlıqla aradan qaldırmağa nail olmalıdır.

Sinifdə müəllim-şagird ünsiyyətinin rolu çox böyükdür. Belə ki, şagird -şagird, şagird-müəllim ünsiyyəti sinifdə dərs prosesi zamanı önə çəkilən ən böyük faktordur. Şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşmasında ünsiyyətlə yanaşı, təhsil aldığı və onu əhatə edən mühitin də çox böyük rolu var. Çünki ətraf mühit istər-istəməz azyaşlılara təsir edir və mühit onları öz təsiri altına alır. Bu zaman edilən təsir ya mənfi, ya da müsbət ola bilər. Odur ki, mühit ən önəmli vasitədir.

Azyaşlıların şəxsi fəallığına artırmaq üçün müxtəlif formalar var. Buraya zehni, bədii, əmək kimi fəaliyyət formaları daxildir. Uşaqlar kollektiv şəkildə oxumağı, yazmağı, oynamağı, bir sözlə bilik və bacarıqlara yiyələnmələrində kollektiv işin rolu mühüm əhəmiyyət daşıyır. Ona görə də məktəbdə, ailədə, ictimai yerlərdə yaranmış olan situasiyalarda şagirdlərin davranış tərzləri, özlərini necə aparmaları və düşdüyü çətin vəziyyətlərdə necə davranmaları önə çıxır.

Azərbaycan pedaqog və mütəfəkkirləri insanların yetişdirilməsində, tərbiyənin, təhsilin kiçik yaşlardan həyata keçirilməsinin böyük əhəmiyyətini vurğulayaraq təbliğ etmişlər. A.Bakıxanov, H. Zərdabi, M.F.Axundov və digərləri yaradıcılıqlarında tərbiyə məsələlərinə daha çox önəm vermişlər. Onların əsərlərində bunu görmək mümkündür.

Azyaşlıların məktəb tərbiyəsi prosesində müəllimlər şagirdlərin davranışlarına, şüuruna, psixoloji aləminə təsir edərək məqsədə müxtəlif yollarla çatırlar. Tərbiyə metodları vasitəsilə azyaşlı uşaqlarla onların potensialına, imkanlarına və maraqlarına uyğun olaraq pedaqoqlar vasitəsilə həyata keçirilir. Buna əsasən söyləyə bilərik ki, müəllim müxtəlif metodlardan istifadə etməlidir, çünki hər hansısa tətbiq olunmuş bir metod digər şagirdlərlə təlim prosesi zamanı tətbiq olunan zaman səmərəli və əlverişli olmaya bilər. Nəticədə pedaqoji peşəkarlığın mühüm və əhəmiyyətli şərtlərindən ən vacibi tərbiyə metodlarının düzgün təyin olunması və dəqiq şəkildə tətbiq edilməsidir.

Nəticə

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasında tərbiyə, mühit, irsiyyət və şəxsi fəallıq əsas götürülür. Tərbiyə azyaşlıların şəxsiyyət kimi inkişafında həlledici rol oynayır. Ümumiyyətlə, tərbiyə insanların xarakterik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Davranış, ünsiyyət, temperament tərbiyənin məhsuludur.

Azyaşlıların psixologiyası və onların məktəb tərbiyəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələdir.

Bacarıqlı müəllimlər azyaşlılarla fəaliyyət prosesində tərbiyəedici situasiya yaradaraq onların bilik və bacarıqlarının önə çıxmasına şərait yaradırlar. Bunun nəticəsində şagirdlərin xüsusilə azyaşlıların təlim-tərbiyə prosesində olan müəyyən çətinliklər aradan qalxır, səmərəli tədrisə şərait yaradılır.

Azyaşlı uşaqların psixoloji vəziyyəti hər zaman diqqət mərkəzində olmalıdır, çünki onlar həyatda baş verən təsirlərə qarşı daha çox həssasdırlar. Azyaşlılara cəmiyyətin, müəllimlərin və valideynlərin rəftarı, tərbiyə üsulu və reaksiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azyaşlılar təhsil və təlim prosesində bilik və bacarıqlar əldə edir, onların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında sinfin, müəllimlərin və məktəbin rolu böyük olur.

Bu nəticəyə gəlmək olar ki, azyaşlıların psixoloji vəziyyəti və onların tərbiyəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir və hər zaman diqqət mərkəzində olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov Q., Hacıyev O. Fəlsəfə. Bakı.2001.
2. Əhmədov Y. Sosial işin nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Bakı.2013
3. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. Bakı.2012
4. Əlizadə Ə.Ə. Uşaq və yeniyetmələrin tərbiyə prosesi. Bakı 2003
5. Sosial işin əsasları. Müntəxəbat. Bakı.2006
6. Uşaq hüquqları Konvensiyası.UNİCEF. 2005.
7. İsmixanov M. Pedagogikanın əsasları. Bakı 2008
8. Həmzəyev M.Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları Bakı 2003.
9. Əliyeva Z. Pedagogika.Bakı 2004
10. Kazımov N. Pedagogika. Bakı

PSYCHOLOGICAL CONDITION OF MINORS. SCHOOL EDUCATION OF MINORS

Almammadova Engunara Farxad
Summary

This article talks about the psychology of young children, their formation and upbringing in the family and society, and the factors affecting them. The fact that child psychology is very important and the formation of children as a healthy personality in society is reflected in the article. School education of minors and its important characteristic features were analyzed and reviewed in the article.

**ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИЕ
ШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ**

Алмамедова Енгунара Фархадовна
Резюме

В данной статье говорится о психологии детей раннего возраста, их формировании и воспитании в семье и обществе, а также факторах, влияющих на них. В статье отражено то, что детская психология имеет большое значение и формирование ребенка как здоровой личности в обществе. В статье проанализированы и рассмотрены школьное воспитание несовершеннолетних и его важные особенности.

Rəyçi: dosent Arif Veyisov
İctimai və təbiət fənləri kafedrasının 21 may 2024-cü il tarixli iclasın 17 saylı
protokolu
Daxil olma tarixi 16 sentyabr 2024-cü il

PEDAQQOĞİKA

UOT:37.

AZƏRBAYCAN TARİXİ DƏRSLƏRİNDƏ ŞAĞIRDLƏRİN MİLLİ-MƏNƏVİ
ŞÜURUNUN YÜKSƏLDİLMƏSİ İMKANLARI*dosent, p.ü.f.d. Kərimova Gülarə Hüseynağa qızı**Bakı Dövlət Universiteti**Orcid kod: 0009-0004-3372-9786*

Xülasə: Məqalədə şagirdlərdə milli-mənəvi şüurun formalaşdırılmasının aktuallığı açıqlanmış, bu hissələrin şagirdlərdə formalaşdırmağın əhəmiyyəti şərh edilmiş, tədqiqat üsulları, tədqiqatın nəzəri və praktik dəyəri verilmişdir. Məqalədə V-IX siniflərin Azərbaycan tarixi fənni problem baxımından araşdırılmış, şagirdlərin milli ruhda tərbiyəsi yolları açıqlanmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan tarixi, sinif, şagird, milli-mənəvi şüur, milli-mənəvi dəyər, məktəb, tədqiqat

Ключевые слова: История Азербайджана, класс, ученик, национально-нравственное сознание, национально-нравственные ценности и, школа, исследование

Keyword: History of Azerbaijan, class, student, national-moral consciousness, national-moral values, school, study

Hər bir xalq milli-mənəvi dəyərləri ilə seçilir və tarixdə yaşayır. Azərbaycan xalqı da öz dəyərləri və milli-mənəvi şüuru ilə tanınır. Bu zəngin tarixi irsi böyüyən nəslin yaddaşına kəçürmək çox vacibdir. Yeniyetmələrin milli-mənəvi şüurunun yüksəldilməsi həm də ona görə zəruridir ki, sosial şəbəkələrə aludə olmaq, dünya ölkələrinin gənclərinə xas olan keyfiyyətlərinin özəlləşdirilməsinə istək və meylin yüksəlməsi problemin aktuallığını gündəmə çəkir. Böyüyən nəslin milli-mənəvi ruhda tərbiyə olunmaları həm də ona görə aktualdır ki, onlar soykökünə, adət-ənənələrinə, azərbaycançılıq hissələrinə yiyələnməyə borcludurlar, həm də bu baxımdan milli-mənəvi ruha sahib olmalıdırlar. Azərbaycan Respublikasının prrezidenti İlham Əliyev Bakı Dövlət Universitetinin 100 illiyində sözünü gənclərə ünvanlayaraq demişdir. Bizim gənclər milli-mənəvi ruhda, milli-mənəvi dəyərlərə məhəbbət ruhunda tərbiyə olunmalıdır. İlham Əliyevin bu fikri də tədqiqatı aktuallaşdıran məsələlərdəndir. Tədqiqat üsulları müraciət edərək problem dərinədən öyrənilmişdir. Aparılan müşahidə, sorğu və eksperiment vasitəsilə tədqiqatın daxilinə nüfuz edilə bilinmişdir.

Tədqiqatın yeniliyi ondan ibarətdir ki, şagirdlərin milli-mənəvi ruhda tərbiyə edilməsinin imkan və yolları araşdırılmış və ümumiləşdirilmişdir.

Tədqiqat işi praktiki əhəmiyyətə malikdir. Ondən istər orta, istərsə də ali məktəb müəllimləri mənbə kimi istifadə edə biləcəklər.

Yeniyetmələrin milli-mənəvi ruhda tərbiyə olunmasında orta məktəblərin V-IX siniflərində tədris olunan Azərbaycan tarixi fənninin rolu böyükdür.

Milli müstəqilliyimizin, milli-mənəvi dəyərlərimizin, ruhumuzun dönməzliyini şagirdlərdə tərbiyə etmək üçün V-IX siniflərin tarix fənni geniş imkanlar açmışdır. Tariximiz, yeniyetmələri milli-mənəvi ruhda tərbiyə etmək üçün zəngin materiallara malikdir.

V sinfin “Vətən tarixi” fənninin tədrisində Vətənə, elə bağlılıq böyük yer qazanır. Dərsləkdə verilmiş “Hökmdar qadın – Tomris” mövzusu bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Məndə göstərilir ki, Massagetlərin hökmdarı Tomrisi fars hökmdarı II Kir onun ərəzilərini ələ keçirmək üçün ona evlənmək təklif edir. Bundan qəzəblənən II Kir massagetlərlə müharibəyə başlayır. II Kir döyüşdə məğlub olacağını görüb hiyləyə əl atır. Bu döyüşlərdə

massagetlərə rəhbərliyi Tomrisin oğlu əsir olmağı özünə sığışdırmayıb özünü öldürür. Bu xəbəri eşidən Tomris düşmən üzərinə hücum edib qələbə qazanır. Tomris Vətəni işğal təhlükəsindən xilas edir. Təsadüfi deyildir ki, dərslərdə verilən məğlub edilməzliyinə qürrələnib Azərbaycanı qan içində boğmaq üçün yurdumuza soxulmuş İran hökmdarı Kirin qoşunlarını darmadağın etmiş Tomris ananın yadigarıdır – Vətən kəlmələri məktəblilərin vətənpərvərlik tərbiyəsinə çağırış kimi qəbul edilir.

Yeniyyətlərdə milli-mənəvi şüurun formalaşdırılması mərkəzində torpağa, elə, obaya, diyara, Vətənə bağlılıq dayanır. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, şagirdlərin milli-mənəvi hisslərinin formalaşdırılmasına xidmət edən mövzular çoxdur və bu sıraya “Azərbaycan qədim ölkədir”, “Manna dövlətinin yaranması və inkişafı”, “Azərbaycan mediya və əhəmənilər imperiyası dövründə”, “Atropatena dövləti”, “Albaniya dövlətinin yaranması”, “Albanların yadellilərə qarşı mübarizəsi”, “Almaniya sasanilərin tərkibində (VI sinif); “Ərəb işğalına qarşı mübarizə. Cavanşir”, “Xürrəmilər hərəkatı. Babək”, “İslamın milli və mədəni inkişafa təsiri”, “Müstəqil dövlətçiliyin bərpası”, “Azərbaycan vahid dövlət tərkibində”, “Xudafərin körpüsünün birləşdirdiyi iki Azərbaycan dövləti”, “Oğuz-Səlcuq axınları”, “Monqol yarışlarına qarşı mübarizə”, “Şirvanşahlar dövləti və Şəki hakimiyəti”, “Qara Yusif və varisləri”, “Mərkəzləşdirilmiş vahid Azərbaycan dövləti”, “Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin başlanması” (VII sinif); “Azərbaycan ərazilərinin Osmanlılar tərəfindən işğalı”, “I Şah Abbasın islahatları”, Cəlalilər hərəkatı. “Şah I Abbasın hərbi uğurları”, “Azərbaycan torpaqlarının iki imperiya arasında bölüşdürülməsi”, “Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi”, “Azərbaycanda ilk müstəqil xanlıqlar”, “Azərbaycanın cənub xanlıqları”, “Şimal-şərqi Azərbaycan dövləti – Quba xanlığı”, “Qarabağ-bəylərbəyikdən xanlığa”, “Qərbi Azərbaycan xanlıqları”, “İkihakimiyyətli xanlıqlar”, “Bakı, Lənkəran və Dərbənd xanlıqları”, “Camaat, sultanlıqlar və mülkçülük”, “Ağa Məhəmməd xan Qacarın birləşdirmə siyasəti”, “Rusiyanın Azərbaycan torpaqlarının işğalına başlaması”, “Çar Balakənin və Gəncə xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı”, “Qarabağ, Şəki və Şamaxı xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğalı”, “Bakı, Dərbənd və Quba xanlıqlarının işğalı”, “Gülüstən müqaviləsi”, “Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının işğalı”, “Türkmənçay müqaviləsi”, “Azərbaycanı parçalayan və müstəmləkəyə çevirən ədalətsiz müharibələr (VIII sinif); “Xalq hərəkatı”, “Burjua islahatları”, “Bakının dünyanın neft mərkəzinə çevrilməsi”, “Millətin formalaşması”, “Milli mətbuatın, teatrın yaranması. Ədəbiyyat və incəsənət”, “Azadlıq hərəkatının yeni mərhələsi”, “Azərbaycanlı əhaliyə qarşı ermənilərin törətdiyi kütləvi qırğınlar. Milli-demokratik hərəkat”, “Milli partiya və təşkilatların yaranması”, “Azərbaycan Birinci dünya müharibəsi illərində”, “Şimali Azərbaycanda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımlar”, “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması”, “Dövlət quruculuğu sahəsində tədbirlər”, “Erməni işğalçılarına qarşı mübarizə”, “Sovet rejiminə qarşı xalq hərəkatı”, “Formal müstəqilliyin ləğvi”, “Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə yeni qəsdlər”, “Zorakı kollektivləşmə”, “Azərbaycan SSR İkinci dünya müharibəsi illərində”, “Azərbaycan SSR müharibədən sonrakı on illərdə”, “Milli oyanış cəhdləri”, “Dövlət müstəqilliyinin bərpası”, “Qurtuluş hərəkatı”, “Qarabağ müharibəsi”, “Dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi tədbirləri”, “Azərbaycan Respublikasının inkişafında yeni mərhələ” və s. (IX sinif) daxildir.

Yeniyyətlərin milli-mənəvi dəyərlərə məhəbbət ruhunda tərbiyə edilməsində, onlarda milli-mənəvi ruhun yüksəldilməsində V sinfin “Azərbaycan tarixi” dərslərində verilmiş “Kitabi Dədə Qorqud – yurdumuzun tarix səlnaməsi” mövzusu böyük əhəmiyyət kəsb edir. Mövzunun tərdisində bir tərəfdən xalqın milli-mənəvi dəyərləri, digər tərəfdən mərdlik, cəsurluq, igidlik, sözündən dönməməzlik və s. şagirdlərə çatdırmaq olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, dərslərdə öz əksini tapmış müdrikliklə bağlı mətnlərin də milli-mənəvi şüurun şagirdlərdə formalaşdırılmasında rolu böyükdür.

Azərbaycan xalqının uzun illərin çətinliklərindən sonra öz arzusuna çatması onun apardığı məqsədyönlü işin nəticəsidir. Bu sırada torpaqlarımızın düşmənin caynağından azad edilməsi, milli qürurun vüsət alması, milli mentalitetin, milli-mənəvi dəyərlərin əxlaqımızda aparıcı qüvvəyə çevrilməsi, daim inkişaf etməyə hazırlanan şəxsiyyət tərbiyəsi önəmli yer tutur. Milli-mənəvi dəyərlərimizin tarixi böyükdür. Onların əksəriyyəti qədim dövrlərdən və orta əsrlərdən bəri xalqın mentalitetində kök salmışdır. Azərbaycan xalqının mənəvi dəyərlərinin dünyəviliyi, dinamikliyi, demokratikliyi, humanistliyi, xəlqiliyi tükənməzdir. Mənəvi dəyərlər tərbiyə prosesində ötürülür, formalaşır və inkişaf edir. Bu prosesdə müdriklik də özünü təzahür etdirir. Azərbaycan xalqı müdrik xalqdır. Bu müdriklik ona elindən- obasından gəlmişdir. Ona görə də tarixə Azərbaycan xalqı müdriklik simvolu kimi daxil olmuşdur. Tomris ana, Cavanşir, Babək, I Fəzl, Arp Aslan, Məlik şah, Atabəy Şəmsəddin Eldəgiz, Cahan pəhləvan, Şirvanşah Axsitan, III Maniçohr, Qara Yusif, Uzun Həsən, onun anası Sara xatun, I Şah İsmayıl, Şirvanşah I İbrahim, I Xəlilullah, İbrahim Xəlil xan, Qubalı Fətəli xan, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Fətəli xan Xoyski, N.Nərimanov, M.P.Vaqif, C.Məmmədquluzadə, Heydər Əliyev və minlərlə şəxsiyyətlər tariximizin yaddaşına müdriklik kimi daxil olmuşdur. Aparılan araşdırma və təhlillər göstərir ki, yeniyetmələri müdriklik dəyərləri əsasında tərbiyə etmək üçün V-IX siniflərin Azərbaycan tarixi və Ədəbiyyatı dərslərində kifayət qədər mətnlər vardır. Azərbaycan xalqının milli-mentalitetindən gələn bu dəyəri şagirdlərə aşılamaq üçün Azərbaycan tarixi dərslərində verilmiş “Cavanşir”, “Atropatena dövlətləri”, “Babək”, “Monqol yürüşlərinə qarşı mübarizə”, “Qərbi Azərbaycan xanlıqları”, “Qurtuluş hərəkatı” müdriklik milli-mənəvi dəyərindən soraq verən mətnlərdəndir. Dərslərdə verilənlərə nəzər salaq: qeyd olunan mətnlərdən Atropatin Fateh Makedoniyalı İskəndərin hörmətini və etimadını qazanmaq üçün Bariaksin üsyanını dayandırmasını, hətta sevimli qızını İskəndərin seçilən sərkərdəsi Perdikiyə ərə verməsini, xəzərlilərin Albaniyaya hücumlarına sona yetirmək və onları dağıntılardan xilas etmək üçün Cavanşirin Xəzər xaqanının qızı ilə ailə qurmasını, Albaniyanın müstəqilliyini qoruyub saxlamaq üçün VII əsrin 60-cı illərinin sonlarında xəlifə ilə görüşmək üçün Şam şəhərinə getməsinə, Azərbaycana monqolların ilk yürüşü zamanı Təbriz şəhərini dağıdılıb yandırılmaqdan xilas etmək üçün şəhərin hakimi Şəmsəddin Tuğrayının monqollara pal-paltar, mal-qara, pul və s. verməsini nümunə kimi göstərmək müdriklik dəyərlərinin şagirdlərə aşılmasını asanlaşdırır.

Fikrimizcə V-IX sinif müəllimləri Azərbaycan tarixi dərslərinin müvafiq bölmələrində verilmiş mədəniyyətimizlə bağlı mövzuları tədris edərkən xalqımızın müdriklik dəyərlərini daim onlara xatırlatmalıdır. Şagirdləri düşündürə biləcək:

- Müdriklik xalqa nəyi bəxş etmişdir?
- Müdriklik xalqın böyüklüyünün həm də təzahür formasıdır?, - deyəndə nəyi xatırlaya bilərsiniz?

- Azərbaycanın müdrik şəxsiyyətlərini necə xarakterizə etmək olar? sualını verməklə müdriklik haqda anlayışlarını genişləndirmək, həm də dərinləşdirmək olar.

Dövlətçilik və Azərbaycançılıq bir-birini tamamlayır. Elmə yeni daxil olan Azərbaycançılıq Ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Şagirdlərin milli-mənəvi şüurunun formalaşdırılmasında dövlətçilik mənəvi dəyərinin də rolu böyükdür.

VIII sinfin Azərbaycan tarixi dərslərində verilmiş “Xürrəmilər hərəkatı. Babək” mətni də problem baxımından çox dəyərlidir. V sinifdə “Qırx il köli yaşamaqdansa...” mövzusunun tədrisində milli-mənəvi ruhun şagirdlərdə formalaşdırılmasına xidmət edən igidlik, mərdlik, Vətənə sevgi, namus, cəsurluq və s. anlayışların mənası Babək təmsalında aydınlaşdırılır.

Dərslərin “Azərbaycan Respublikasının inkişafında yeni mərhələ” mətni müəllimlərə

imkan verir ki, Ulu öndərin layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasının uğurlu siyasətindən 44 gündə torpaqlarımızı işğalçı ermənilərdən təmizləməsi mərhələsindən, şəhid övladlarımızın qəhrəmanlıq tarixindən bəhs etsin.

Belə qənaətə gəlmək olur ki, Azərbaycan tarixi dərsləkləri şagirdləri milli-mənəvi ruhda tərbiyə etməyə xidmət edən kifayət qədər mətnləri özündə birləşdirmişdir.

Dərsləklərdə verilmiş təkə qəhrəmanlıq səhnələrini əks etdirən mətnlər deyil, ölkəmizin iqtisadiyyatından bəhs edən mətnlər də problem baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

- Mövzuların tədrisi zamanı istifadə edilən üsul və vasitələr də problemin həlli baxımından əhəmiyyətlidir.

- Tədris olunan mövzuların hər birində tərbiyəedici imkanlara geniş yer verilməlidir.

- Mövzuların tədrisində öyrədilənlərə yaradıcı yanaşmaq şagirdləri də bu ruhda kökləmək çox əhəmiyyətlidir və s.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A.N. Milli əxlaq və ailə etikası: Universitetlərin magistratura səviyyəsi üçün dərslik / A.N.Abbasov. – Bakı: Mütərcim, – 2016. – 324 s.

2. Allahverdiyeva, S. Bədii ədəbiyyatın tələbə gənclərin ləyaqət tərbiyəsinə təsiri / S.Allahverdiyeva. – Bakı: BDU, – 2004, – 107 s.

3. Həsənov, A.M. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında əks olunmuş mənəvi dəyərlərdən kiçik yaşlı məktəblilərin əxlaq tərbiyəsində istifadə üzrə işin sistemi: / pedaqogika elmləri doktoru dis. / – Bakı, 1999. – 350 s.

4. Kərimova, G.H. Vətənpərvərlik – mənəvi mədəniyyətimizin ən mühüm tərkib hissəsi kimi // – Bakı: Zirvədəki Azərbaycanlılar, – 2022, – s.12-16.

5. Kərimova, G.H. Vətənpərvərlik ən yüksək mənəviyyatdır // Online International Congress of Social Sciences (USBK ONLINE)". Türkiyə, Kayseri. – 2021, – s.38.

THE IMPROVEMENT OF NATIONAL CONSCIOUSNESS OF SCHOOLCHILDREN ON THE LESSONS OF HISTORY OF AZERBAIJAN

Kerimova Gulara Guseinaga

Summary

In the article, the relevance of the formation of national-spiritual consciousness among students is explained, the importance of the formation of these feelings among students is explained, the methods of research are given, and the theoretical and practical value of research is explained. In the article, the subject "History of Azerbaijan" of grades V-IX was considered from the point of view of the problem, the ways of educating students in the national spirit were explained.

ПОВЫШЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ У ШКОЛЬНИКОВ НА УРОКАХ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Керимова Гюлара Гусейнага кызы

Резюме

В статье объяснена актуальность формирования национально-духовного сознания у студентов, объяснена важность формирования у студентов этих чувств, даны методы исследования, теоретическая и практическая ценность исследования. В статье предмет «История Азербайджана» V-IX классов был рассмотрен с точки зрения проблемности, разъяснены пути воспитания учащихся в национальном духе.

Rəyçi: dosent Nəzakət İmamverdiyeva

Pedaqogika kafedrasının 25 sentyabr 2024-cü il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 26 sentyabr 2024-cü il

UOT:37.

**ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MONİTORİNG VƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏ
SİSTEMİNİN TƏHSİL KEYFİYYƏTİNİN ARTIRILMASINDA ROLU**

Verdiyeva Aygün Bakixan qızı
Xəzər Universitetinin doktorantı

Xülasə: Bu məqalədə ali təhsil müəssisələrində monitoring və qiymətləndirmə sistemlərinin təhsil keyfiyyətinin artırılmasındakı rolu araşdırılıb. Təhsil müəssisələrinin inkişafında və tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsində monitoring və qiymətləndirmə proseslərinin əhəmiyyəti vurğulanır. Məqalədə effektiv qiymətləndirmə sistemlərinin qurulmasının tələbələrə bilik və bacarıqlarının obyektiv şəkildə ölçülməsi, tədris prosesində mövcud olan boşluqların aşkarlanması və onların aradan qaldırılması ilə nəticələnəcəyi qeyd olunur. Həmçinin, müasir təhsil standartlarına cavab verən monitoring yanaşmalarının tətbiqi və bu sistemlərin davamlı təkmilləşdirilməsi təhsil keyfiyyətinin davamlı yüksəlməsinə şərait yaradır. Məqalə ali təhsil müəssisələrində bu sistemlərin istifadəsinin tədrisin səmərəliliyini artırdığına dair təcrübələrə və nümunələrə əsaslanır.

Açar sözlər: Monitoring, qiymətləndirmə sistemi, təhsil keyfiyyəti, ali təhsil müəssisələri, tədris səmərəliliyi, təhsil standartları, təkmilləşdirmə.

Ключевые слова: Мониторинг, система оценки, качество образования, высшие учебные заведения, эффективность образования, образовательные стандарты, совершенствование.

Keywords: Monitoring, assessment system, educational quality, higher education institutions, educational efficiency, educational standards, improvement.

Cəmiyyətimizdə gedən sosial-iqtisadi dəyişikliklər, sürətli elmi-texniki tərəqqi ali təhsildə mütəxəssis hazırlığının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xüsusi tələblər verir. Bu məsələ hazırda təhsilimizin dünya təhsilinə inteqrasiyası və beynəlxalq rəqabət şəraitində böyük aktuallıq kəsb edir. "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nda [1] təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi ölkəmizin təhsil sisteminin strateji vəzifəsi kimi qeyd edilmişdir. Strategiyada nəzərdə tutulan bütün prioritet istiqamətlər və hədəflər məhz təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş və bu sahədə müəllim hazırlığı, onun peşəkarlıq və nüfuzunun artırılması mühüm şərt kimi müəyyən edilmişdir. Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə təhsili idarəetmə sisteminin təkrar qurulması, həmin sahədə insan resurslarının inkişafı və müəllim peşəsinin nüfuz etməsinin artırılması lazımdır. Hazırda cəmiyyətin inkişafının bütün sahələrində, həmçinin təhsil sistemində lazımi informasiyaları toplamaq və onlardan istifadə etməklə həmin sahədə vəziyyəti daha yaxşı öyrənmək və idarə etmək hər bir mütəxəssis üçün, eləcə də müəllim üçün böyük əhəmiyyətə malikdir [4, s.247].

Müasir mütəxəssis fəaliyyətin istənilən sahəsində məlumat bazası yaratmaq, lahiyələşdirmək və ondan istifadə etmək bacarığına malik olmalıdır. Bu bir çox gündəlik adi məsələləri həll etmək prosesini sürətləndirməyə və avtomatlaşdırmağa kömək göstərə bilər.

Monitoring ideyası məhz bu ehtiyacdən yaranmış, informasiya cəmiyyətinin formalaşması və inkişafına kömək edir. Monitoring müxtəlif sahələrdə tətbiq olunur: sosial problemlərin həllində [sosial monitoring], ətraf mühitdə baş verən proseslərin öyrənilməsi və tənzimlənməsində (ekoloji monitoring), təbabətdə müəyyən xəstəliklərin öyrənilməsi və müalicəsində (tibbi monitoring), müxtəlif psixoloji məsələlərin həllində (psixoloji monitoring) və başqa istiqamətlərdə geniş istifadə edilir. Keçən əsrin ikinci yarısından

başlayaraq pedaqoji sahədə, o cümlədən təhsil sistemində də monitorinqin tətbiqinə — təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin elmi əsaslarının, optimal qiymətləndirmə sisteminin axtarışlarına başlanmışdır.

Hazırda təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi monitorinqi (PİSA) 70-dən çox ölkəni əhatə edən nüfuzlu beynəlxalq bir sistemə çevrilmişdir. Beynəlxalq monitorinq ayrı-ayrı ölkələrin təhsil sisteminin vəziyyətini aşkara çıxarmağa, təhsil sahəsində strateji qərarların səmərəliliyini qiymətləndirməyə kömək göstərir. Bu beynəlxalq yarışmada təhsilalanların müxtəlif fənlər üzrə aldıkları bilik və bacarıqları real həyatı problemlərin həllində kompleks tətbiq etmək və informasiyalardan müstəqil istifadə etmək sahəsində səriştələri yoxlanıb qiymətləndirilir və nəticələr beynəlxalq miqyaslı jurnalda dərc olunur. Bu isə müxtəlif ölkələrdə təhsilin vəziyyətini müqayisə etməyə, rəqabəti gücləndirməyə və təhsilin keyfiyyətini stimullaşdırmağa imkan verir.

Təhsilin keyfiyyət monitorinqi müxtəlif səviyyələrdə – beynəlxalq, milli, regional və yerli (təhsil müəssisələri daxil olmaqla) təhsilin mühüm istiqamətləri üzrə ən zəruri məlumatların sistemli və müntəzəm şəkildə toplanması, işlənməsi və istifadə olunması mexanizmi kimi çıxış edir. “Monitorinq” latın mənşəli “monere” sözündən olub “xəbərdar etmək”; “ehtiyat tədbirlər” mənasını verir. Təhsil sisteminin monitorinqi təhsilin keyfiyyətinə müntəzəm nəzarəti təmin edən, onu yüksəltmək istiqamətində tədbirlər görülməsinə imkan verən təsirli vasitə rolunu oynayır. Monitorinqin mahiyyəti və struktur üsurləri ilə bağlı pedaqoji ədəbiyyatda müxtəlif fərqli yanaşmalar mövcuddur: müxtəlif mənbələrdə monitorinq təhsilin idarə edilməsi vasitəsi kimi, obyektin sistemli müşahidə edilməsi və nəticələrin qeydə alınması prosesi kimi, təhsilin keyfiyyətinin diaqnostikası amili kimi [5; 6] və s. nəzərdən keçirilir. Monitorinq bəzən yoxlama və qiymətləndirmə ilə eyniləşdirilir, bəzən də diaqnostika, proqnozlaşdırma və korreksiya prosesləri məcmusu kimi səciyyələndirilir [2, s.10].

Monitorinqi təlim prosesinin ancaq bir və ya bir neçə üsürü ilə məhdudlaşdırmaq olmaz: o, bütöv təlim prosesi və onun nəticələrinin təhlil edilib qiymətləndirilməsi, habelə mövcud nöqsanların oradan qaldırılması, işin proqnozlaşdırılması və idarə olunması proseslərini özündə birləşdirir. İdarəetmə nəzəriyyəsi baxımından monitorinq hər hansı prosesin, o cümlədən təlim prosesinin səmərəli idarə edilməsi mexanizmi kimi nəzərdən keçirilir. Təlim prosesinin idarə edilməsinin ayrı-ayrı funksiyaları (nəzarət, yoxlama, diaqnostika, qiymətləndirmə, korreksiya və b.) monitorinqin mühüm üsurlərini təşkil edir və onun reallaşması üçün şərait yaradır. Başqa sözlə, monitorinq öz-özlüyündə yox, onun üsurlərinin vəhdəti ilə reallaşır. İlk informasiyalar nəzarət, yoxlama və qiymətləndirmə yolu ilə əldə edilir: təhsilalanların bilik və bacarıqlarının səviyyəsi aşkara çıxarılır, diaqnostika vasitəsilə mövcud nöqsanlar, səhvlər və onları doğuran səbəblər araşdırılır. Beləliklə, qarşıya qoyulan məqsəddən, norma və standartlardan kənaraçıxmalar müəyyən edilir, biliklərin məqsədi və ona çatmaq vasitələrində dəyişikliklər aparmaq üçün müvafiq korreksiya işləri həyata keçirilir.

Təcrübə göstərir ki, ənənəvi təhsilin idarə edilməsindəki bir çox nöqsan və səhvlər korreksiya işlərinə birtərəfli, yanlış baxışla bağlıdır. Belə ki, bu zaman əsas diqqət, adətən, təhsilalanların bilik və bacarıqlarındakı səhvlərin aşkara çıxarılmasına yönəldilir, lakin təlimin məqsəd və məzmununda, vasitə və metodlarında, bütövlükdə təlim prosesinin özündə yol verilən nöqsan və çatışmazlıqlar üzə çıxarılmamış qalır. Başqa sözlə, yoxlama, bir qayda olaraq, təlim prosesinin nəticəsinə yönəlir, prosesin özü – onun təşkili, metod və texnologiyaları lazımi dərəcədə tənzimlənmir. Bu da, özlüyündə, təlim prosesinin nəticəsinə — bilik və bacarıqların mənimsənilməsi səviyyəsinə ciddi mənfi təsir göstərir. Monitorinq sistemində isə nəzarət, qiymətləndirmə və digər üsurlər öz ənənəvi funksiyaları ilə yanaşı

yeni funksiya – bütövlükdə təlim prosesi və onun nəticələrinin keyfiyyətini idarə etmək funksiyasını yerinə yetirir.

Beləliklə, monitorinqdə ənənəvi təlim prosesinin bütün üsürləri vahid istiqamətə – təlim prosesi və onun nəticələrinin keyfiyyətini idarə etmək funksiyasına yönəlir. Monitorinq idarəetmə prosesi kimi çıxış edir.

Pedaqoji prosedə monitorinqin obyektləri müxtəlif miqyasda dəyişə bilər. Obyektə görə pedaqoji monitorinqin aşağıdakı növləri fərqləndirilir: didaktik (təhsil), tərbiyəvi, psixoloji-pedaqoji monitorinq və b.

Monitorinqdə qarşıya qoyulan məqsədlə fəaliyyətin faktik nəticələri tutuşdurulur, əksəlaqə sayəsində onların uyğunluq dərəcəsi aşkara çıxarılır. Çox vaxt bu sahədə baş verən uyğunsuzluq heç də həmişə praktik təhsil işçiləri tərəfindən nəzərə alınmır; lazımı korreksiya işi aparılmır. Monitorinqin vəzifələrindən biri məhz kənarçıxmaların səviyyəsini, istiqamətini və səbəblərini aşkara çıxarıb düzgün qiymətləndirməkdən, bu yolla prosesi düzgün istiqamətləndirmək və idarə etməkdən ibarətdir. Bunun da əsas şərti monitorinqdə idarəetmənin bütün üsürlərini, funksiyalarını vahid halında həyata keçirməklə bağlıdır. Monitorinqin başlıca funksiyaları sırasında informasiya, diaqnostika, müqayisə və proqnozlaşdırma funksiyalarını qeyd etmək olar [3, s.21].

- informasiya funksiyası təlim prosesi və onun nəticələri ilə bağlı müntəzəm olaraq informasiyaların toplanması, təhlili, işlənməsi yolu ilə təhsilin keyfiyyətinin idarə olunmasını təmin etməkdən ibarətdir. Monitorinq sistemində toplanan informasiyalardan təhsilin məzmunu, proqram və dərslərin təkmilləşdirilməsi, eləcə də təlimin vasitə və metodlarının yeniləşdirilməsi, müəllimin işçi proqramında (sillabusda) müvafiq dəyişikliklərin aparılması üçün istifadə edilə bilər. Monitorinqin məlumatları habelə kafedraların, müəllimlərin öz fəaliyyətlərini təkmilləşdirməkdə, təlim prosesi və onun nəticələri üçün məsuliyyətlərini artırmaqda faydalı ola bilər.

- diaqnostik funksiya – tədris proqramlarının yerinə yetirilməsini, tələbələrin ayrı-ayrı mövzular və bölmələr üzrə bilik və bacarıqlarının səviyyəsini, oradakı kəsirləri, onların başvermə səbəblərini aşkara çıxarmağa yönəlir. Bu yolla toplanan məlumatlar tələbələrin mənimsəmə səviyyəsinin vəziyyətini, onların qarşılaşdığı çətinlikləri, təlim nəticələrindəki dəyişiklikləri öyrənməyə, bütövlükdə prosesi qiymətləndirməyə imkan verir;

- müqayisə funksiyası – monitorinq materiallarının müəyyən göstəricilər üzrə ayrı-ayrı bölgələrdə – şəhər və rayonlarda, habelə təhsil müəssisələrində fənlərin tədrisində, müəllimlərin və digər təhsil işçilərinin fəaliyyətində əldə olunan nəticələrin təhlili və qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu funksiya müxtəlif bölgələrdə təhsil sahəsində sağlam rəqabəti və yarış mühiti yaratmağa müəllim və tələbələri, pedaqoji kollektivləri yüksək təhsil nəticələri üçün stimullaşdırmağa xidmət edir.

- proqnostik funksiya – təlim prosesi və onun nəticələrinin gələcək inkişaf meyillərini müəyyənəşdirməyi nəzərdə tutur. Təhsil islahatı şəraitində təhsilin səmərəli idarə olunması və təkmilləşdirilməsi, təhsilin strateji məsələlərinin həlli baxımından bu funksiya böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd edilən funksiyalar kompleks halında həyata keçirildikdə monitorinqin səmərəliliyindən danışmaq olar. Monitorinqin təhsil prosesinin idarə edilməsinin müstəqil funksiyası kimi nəzərdən keçirilməsi şərti xarakter daşıyır. Çünki real təhsil prosesində o, idarəetmənin bütün digər funksiyaları və mərhələləri ilə sıx vahid halında özünü göstərir: idarəetmənin hər bir funksiyası monitorinqin mühüm tərkib hissəsi, əsas həlqəsi kimi çıxış edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası // “Xalq” qəz., – 2013, – 25 oktyabr
2. Paşayev, Ə.X. Pedaqogika (Yeni kurs). Dərs vəsaiti / Ə.X.Paşayev, F.A.Rüstəmov. – Bakı: Nurlan, – 2007. – 464 s
3. Tusi, Nəsirəddin. Əxlaqi-Nasiri / N.Tusi. – Bakı: Elm, –1989. – 256 s.
4. Гущев, А.В. Оценочные шкалы в образовательной технологии // Начальная школа, – 2002. N5, – с.115-125
5. Новикова, Т.Г. Оценочные с помощью портфолио // Инновационные проекты в образовании, – 2014. N2, – с.6-10
6. Русских, Г.А. Технология обучения // Дополнительное образование, 2004. N12, – с.35-42

РОЛЬ СИСТЕМЫ МОНИТОРИНГА И ОЦЕНКИ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ В ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ*Вердиева Айгюн Бакихан кызы***Резюме**

В данной статье рассматривается роль систем мониторинга и оценки в высших учебных заведениях в повышении качества образования. Подчеркивается важность процессов мониторинга и оценки в развитии образовательных учреждений и повышении качества обучения. В статье отмечается, что построение эффективных оценочных систем приведет к объективному измерению знаний и умений учащихся, выявлению пробелов, существующих в учебном процессе, и их устранению. Кроме того, внедрение подходов к мониторингу, отвечающих современным образовательным стандартам, и постоянное совершенствование этих систем создают условия для устойчивого повышения качества образования. В основе статьи-опыт и примеры того, как использование этих систем в высших учебных заведениях повышает эффективность обучения.

THE ROLE OF THE MONITORING AND EVALUATION SYSTEM IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS IN IMPROVING THE QUALITY OF EDUCATION*Verdiyeva Aygun Bakikhan gizi***Summary**

This article examines the role of monitoring and evaluation systems in improving the quality of education in higher education institutions. The importance of monitoring and evaluation processes in the development of educational institutions and improving the quality of teaching is emphasized. The article notes that the construction of effective assessment systems will result in an objective measurement of students' knowledge and skills, the detection of gaps existing in the educational process and their elimination. Also, the application of monitoring approaches that meet modern educational standards and the continuous improvement of these systems contribute to the continuous improvement of the quality of Education. The article is based on experiences and examples of how the use of these systems in higher education institutions improves teaching efficiency.

*Rəyçi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru Süleymanova Afət
Daxil olma tarixi 03 sentyabr 2024-cü il*

UOT:37.

NARKOMANIYA YENİYETMƏLƏRİN DEVIANT DAVRANIŞI KİMİ*Abdullayeva Gülnar Vahid qızı, Qasımova Aysən Oruc qızı**Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filialı**Abdullayevagulnar03@gmail.com**aysenoruc1995@gmail.com*

Xülasə: Məqalədə yeniyetmələrdə deviant davranış kimi narkomaniyanın xüsusiyyətləri barəsində məlumat verilir. Göstərilir ki, müasir dünyanın ən böyük fəlakətlərindən biri, bəlkə də ən birincisi elə narkomaniyadır. Müəlliflər Azərbaycanda narkomaniyanın bu günə olan statistik məlumatlardan istifadə ediblər. yeniyetməlik dövrünün psixoloji xüsusiyyətləri göstərilir və bildirilir ki, bunları bilmək bu işdə xeyli rola malikdir. Yeniyetmələrin narkotik istifadəçiliyinə meyllənməsinin xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir və mərhələləri ümumiləşdirilir.

Açar sözlər: yeniyetmə, deviant davranış, narkotik vasitə, statistik məlumatlar, narkotika cəlb olunma mərhələləri.

Ключевые слова: подросток, девиантное поведение, наркотики, статистические данные, стадии употребления наркотиков.

Key words: teeny, deviant behavior, drugs, statistical data, stages of drug use.

Məlumdur ki, narkomaniya eyni zamanda vəziyyətinə səbəb olan maddələrə aludəçilikdir. Bu maddələr tərkibində insan orqanizminə təsiri ilə fərqlənir. Onların sui-istifadəsi həm fərdə, həm də cəmiyyətə ziyan vurur. Ümumiyyətlə, statistikaya görə, dünyada narkomanların sayı 7%-i keçib və 10 milyon nəfərdən çoxdur. Artıq Azərbaycanda bu və ya digər şəkildə narkotiklə qarşılaşmayan insanlar yoxdur: ya özləri, ya dostları, tanışları, qohumları sınaqdan keçiriblər, ya da onlara narkotik təklif ediblər.

Son 4 ildə məktəbli və tələbələrin narkotik vasitələrdən istifadə edənlərin sayı 6-8 dəfə artıb. “Ailə narkomaniyası” və hətta azyaşlı uşaqların valideynləri tərəfindən övladlığa götürülməsi geniş vüsət alıb. “Azərbaycanda 2024-cü ilin yanvarına qədər olan statistikaya görə 36 659 nəfər şəxs dispanser nəzarətindədir. Həmin şəxslərin 8 458 nəfəri bir neçə növ narkotik vasitə istifadəçisidir. Əlavə olaraq qeyd olunub ki, 36 659 nəfər narkotik istifadəçisinin 802 nəfərini qadınlar təşkil edir.” Bunu Narkomanlığa və Narkotik Vasitələrin Qanunsuz Dövriyyəsinə Qarşı Mübarizə üzrə Dövlət Komissiyasının daimi fəaliyyət göstərən İşçi Qrupunun rəhbəri Fəqan Şahverdiyev “Narkomanlığa qarşı mübarizədə Mediadan düzgün istifadə” mövzusunda keçirilən tədbirdə qeyd edib.[7]

Narkomaniyanın artması QİÇS problemini kəskin şəkildə artırır. Dünyada hər gün 6000 insan QİÇS-ə yoluxur, onların 70%-i venadaxili narkotik istifadəsi nəticəsində bu xəstəliyə yoluxur. Hər il ölkəyə min tondan çox narkotik vasitə idxal olunur ki, bunun da 80 tona yaxını təkcə heroindir. Azərbaycan bazarında heroin, kokain və digər narkotiklərin qiymət səviyyəsi ABŞ və Avropa ilə müqayisədə xeyli aşağıdır. Lakin təhlükə artmaqdadır.

Beynəlxalq Səhiyyə Təşkilatının məlumatına görə, hər məktəb sinfində 3-4 şagird narkomandır. Hesablamalara görə, hər bir narkoman ildə 10-15 nəfəri narkomaniyaya cəlb edir ki, bu da bu sosial xəstəliyin irəliləməsi deməkdir. Bununla yanaşı, narkomanların əksəriyyəti hepatit, QİÇS və digər sağalmaz xəstəliklərdən əziyyət çəkir. Ünsiyyət quraraq ətrafdakı insanlara yoluxdururlar. Fəqan Şahverdiyev “Narkomanlığa qarşı mübarizədə Mediadan düzgün istifadə” mövzusunda keçirilən tədbirdə qeyd edib ki, “Ötən il 10 060 cinayət faktı qeydə alınıb ki, həmin hadisələr üzrə 8 777 nəfər cinayət məsuliyyətinə cəlb edilib. Sözügedən şəxslərdən 7 ton 58 kq narkotik və müxtəlif növ psixotrop maddə

götürülüb. Cinayət məsuliyyətinə cəlb edilənlərin 100 nəfəri xarici ölkə vətəndaşları təşkil edib ki, həmin əcnəbi vətəndaşların üzərindən də narkotik maddə aşkarlanıb". [7]

Lakin narkomanların sayı azalmır, əksinə artmaqda davam edir. Narkomaniya kimi mürəkkəb sosial problemi dərk etmək üçün narkomaniyanın yaranması və yayılmasının səbəblərini elmi cəhətdən əsaslandırmaq, onun yaranmasının və qarşılıqlı təsirinin sosial, bioloji, psixoloji mexanizmlərini müəyyən etmək, narkomaniyaya yönəlmiş sosial-psixoloji xidmətlər yaratmaq lazımdır. məktəb qruplarında, qeyri-rəsmi birliklərdə və yerli məskənlərdə narkomaniyanın qarşısının alınmasında, çünki söhbət ayrı-ayrı şəxslərin deyil, narkomaniyanın qarşısının alınması, onun müalicəsinin effektiv mexanizmi tapılmadan özünü təhlükəsiz hiss edə bilməyən bütün cəmiyyətin sağlamlığından gedir.

Narkomaniyanın əsas təhlükəsi orqanizmə fizioloji ziyan vurmaqda deyil, alkoqolizmdən 10-20 dəfə tez baş verən şəxsiyyətin sonrakı deqradasiyasıdır. Narkomanlar dərslərə, məktəbə marağı dayandırır, sonra isə tamamilə tərk edirlər. Dostlar, məktəb işçiləri və müəllimlərlə faydalı sosial əlaqələr tədricən zəifləyir və ailədə eqoist xarakter xüsusiyyətləri yaranır, ikiüzlülük və aldatma; diqqət yalnız narkotik vasitələrin əldə edilməsi probleminə yönəlib.

Yeniyetməlik dövründə narkomaniyanın formalaşması məsələləri müxtəlif sahələr üzrə mütəxəssislərin diqqətini getdikcə daha çox cəlb edir, belə ki, narkomaniyaya cəlb olunan yeniyetmələrin sayı ildən-ilə artır. Bundan əlavə, məlum faktır ki, narkomaniyadan əziyyət çəkən yetkinlik yaşına çatmayanların yalnız kiçik bir hissəsi təkbəşinə kömək istəyir, halbuki bütün yeniyetmələrin 5-7%-nin artıq ən azı bir dəfə narkotik istifadə təcrübəsi var. Yeniyetmələrin narkomaniyasının qarşısının alınması tədbirlərinin effektivliyi son dərəcə aşağıdır və bunun səbəblərindən biri də yeniyetməlik dövrünün xüsusiyyətlərinə dair kifayət qədər məlumatın olmamasıdır.

Yeniyetməlik sosial və psixoloji baxımdan çətinidir. Yeniyetmələrdə idrak fəaliyyəti və eyni zamanda yüksək sosial münəvişə var. Əhəmiyyətli neyropsiki qeyri-sabitlik, disharmonik şəxsiyyət inkişafı və aşağı özünə nəzarət qeyd olunur. Eyni zamanda, kifayət qədər formalaşmamış qoruyucu qüvvələrin fonunda bədənə yüksək fəaliyyəti var. Bu yaşda insanın sağlamlığına fikir verilmir. Yeniyetmələr müxtəlif yollarla buna fəal şəkildə nail olmaqla, özünü təsdiq və müstəqilliyə can atırlar.

Yeniyetmənin şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir edən ən mühüm amillərdən biri yeniyetmə davranış reaksiyalarıdır:

- həmyaşıdları ilə qruplaşma;
- emansipasiya - böyüklərin qayğısını tərk etmək istəyi;
- etiraz və müxalifət hissi - həddindən artıq "böyüklərin təzyiqinə" cavab olaraq, yeniyetmə nümayişkarənə şəkildə siqaret çəkməyə, psixoaaktiv maddələrdən, o cümlədən narkotik və alkoqoldan istifadə etməyə başlayanda;
- təqlid - yeniyetmələrin böyüklərin davranışını onun bəzi təzahürlərinə tənqidi yanaşmadan kopyalaması.

Narkomaniya gənclərin ciddi probleminə çevrilib və son onillikdə o, artıq uşaq və yeniyetmələrin problemi kimi təsnif edilib və bu, aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

- uşaqlar və yeniyetmələr arasında narkomaniyanın kütləvi şəkildə artması və yeniyetmələrdə narkotiklərə cəlbədicilik çox uzun müddət psixi olaraq qalır;
- 13-14 yaşa qədər narkotik vasitələrdən istifadə edən insanların əhalisinin "cavanlaşması";

- "asan əlçatan" psixoaaktiv maddələrdən yeniyetmələrin orqanizminə daha dağıdıcı təsir göstərən kokain, heroin, "ekstazi" kimi bahalı və prestijli dərmanlara keçid narkotiklərə sürətli aludəçiliyə səbəb olur və şəxsiyyətin deqradasiyasına səbəb olur, baxmayaraq ki, vəsait

çatışmazlığı səbəbindən ucuz, “süni” dərmanlardan istifadə edən müəyyən bir yeniyetmə qrupu var. Ancaq hər iki halda, narkotiklərə aludə olan böyüklərdən fərqli olaraq, adətən daha yumşaq narkotiklərdən (marixuana, spirt) istifadə etməyə çalışan gənclərdən fərqli olaraq, yeniyetmələr narkotik intoksikasiyası rahatlaşmayan, lakin motor aktiv rəngə malik olduqda güclü narkotiklərə can atırlar;

- qrupda narkotik vasitələrdən istifadənin daha təhlükəli formalarının (məsələn, venadaxili inyeksiya) yayılması; bir yeniyetmədə narkotik asılılığının bir əlaməti dərmanı təqəbul edir;

- yeniyetmənin narkotik maddənin təsiri ilə bağlı marağını təmin etmək; ləzzətli, yeni, həyəcanlı və təhlükəli təcrübə yaşamaq, tam rahatlıq hissi əldə etmək, bəzən isə “düşüncə aydınlığı” və “yaradıcı ilham”. Yetkinlərin narkotik istifadəsi nadir hallarda maraqlardan qaynaqlanır. Burada başqa motivlər meydana çıxır - sakitlik, yüngüllük və dincliyə nail olmaq istəyi. Narkotiklərə qarşı maraq hissinin yaranması Rusiyada “narkotik mədəniyyətinin” geniş yayılmasından xəbər verir ki, bu da bu marağı gücləndirir (hər şeydən sonra heç kimin küçə gölməçəsindən su sınaq istəyi yoxdur) və dövlət və ictimai qurumlar tərəfindən buna qarşı kifayət qədər mübarizə aparılmaması;

- narkotik istifadə etməyə başlayan yeniyetmələrin sosial statusunda dəyişikliklər. Əgər beş il əvvəl bunlar sərxoşluq və ya valideynlərin cinayətkarlığı, qəddar ailə münasibətləri kimi assosial amillərin aparıcı faktor olduğu qeyri-funksional ailələrin uşaqları idisə, bu gün narkomanların sayını yüksək gəlirli, firavan ailələrdən olan yeniyetmələr artırır. Bu ailələrdə yeniyetmələrin maddi azadlığı, pulun bolluğu, əxlaqi normaların aşağı olması xüsusi gənclərin formalaşmasına gətirib çıxarır ki, burada asudə vaxt aparıcı dəyərə çevrilir, narkotiklər isə müəyyən həyat tərzinin atributudur. Nüfuzlu diskotekalar, rok ulduzların konsertləri, gənclərin “partiyaları” narkotiklərin sərbəst satıldığı və qəbul edildiyi “narkotik təhlükəli” məkanlara çevrilir.

Hər hansı bir narkomaniyadan əvvəl asılılıq adlanan davranış - onlardan fiziki asılılıq formalaşmamışdan əvvəl psixi vəziyyəti dəyişdirən müxtəlif maddələrdən, o cümlədən alkoqol və siqaretdən sui-istifadə. Yeniyetmələrdə asılılıq davranışı iki şəkildə inkişaf edə bilər, bunlardan birincisi tibbdə çoxlu maddə, ikincisi isə monosubstant adlanır.

Narkomaniyaya yeniyetmələrin cəlb olunma mərhələləri:

- bir qayda olaraq həmyaşıdlarının əhatəsində baş tutan ilk sınaq mərhələsi;
- əldə oluna bilən bütün psixooaktiv maddələrin sınaqdan keçirildiyi kəşfiyyatçı narkomaniya mərhələsi;
- axtarışı tamamlayan üstünlük verilən maddənin seçilməsi mərhələsi;
- şirkətdə narkotik qəbul etmək ehtiyacı ilə təzahür edən qrup asılılığının mərhələsi; qrupdan kənarda heç bir cazibə yoxdur.

Dərmanın ilk təsadüfi və ya qəsdən istifadəsi mərhələsi bədənin dərmanla "tanışlığı" ilə xarakterizə olunur. Bu mərhələdə uşaq narkotikdən yalnız maraq ucbatından və ya dostları ilə ünsiyyəti saxlamaq üçün istifadə edir. Bir qayda olaraq, ilk dəfə "təcrübəli liderlərin" nəzarəti altında qəbul edildikdə, sərxoşedicilər bədən üçün xoşagəlməz və ağrılıdır.

Narkotikdən sui-istifadə mərhələsində bədən daimi anesteziya ilə müəyyən edilən yeni şərtlərə uyğunlaşır. Bu mərhələdə yaranan vəziyyəti xarakterizə edən bütün əlamətlərdən aşağıdakılar xüsusilə vacibdir: onun təsirini yenidən yaratmaq üçün dərmanı qəbul etməyə davam etmək arzusu (lakin nəzarətsiz deyil); yalnız müəyyən bir şəxsin psixi vəziyyətinin narkotik maddənin olması və ya olmamasından asılılığı; yalnız insanın özünə təsir edən zərərli nəticələr. Bu mərhələdə psixi dəyişikliklər vegetativ pozğunluqlar, əhval-ruhiyyənin azalması, əsəbilik şəklində baş verir.

Qrup asılılığı mərhələsi, asılılığa çevrilərək qurulmuş asılılığın mərhələsidir. Əvvəlki mərhələdən fərqli olaraq, narkomanın vəziyyəti narkotik qəbul etməyə davam etmək və onları istənilən vasitə ilə əldə etmək üçün nəzarətsiz bir arzu ilə xarakterizə olunur. Burada yeniyetmələrin dozaya nəzarəti itirdiyi və heyrətə gəlmiş, sərxoş halda ölümcül zəhərlənməyə düçar olduğu orqanik beyin zədələnməsinin başlanğıcı (demans, şəxsiyyət dəyişiklikləri) haqqında danışmaq olar.

Beləliklə, yeniyetmə narkomaniya bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə, eləcə də bədxassəli kursa meyllərə malikdir. Yeniyetmələrin narkomaniyasının diaqnozu, müalicəsi və sosial reabilitasiyası çətindir. Onlar yeniyetmənin şəxsiyyətini yenidən qurmaq və itirilmiş sosial əlaqələrini bərpa etmək üçün uzunmüddətli müalicə və reabilitasiya işləri tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev R. İ. Psixologiya. Bakı: Nurlan, 2007, 352 s.
2. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. Bakı: Nurlan, 2006, 196 s.
3. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: Təhsil, 2008, 134 s.
4. Əliyeva S.N. Yeniyetmələrin aqressiv davranışının cins-yaş xüsusiyyətləri. psixol. üz. fəl. lok diss. avtoref. Bakı: 2012, s.
5. Qurbanova L. Ailə psixologiyası Bakı 2013, 239 s.
6. Азарова, Л.А. Психология девиантного поведения. Минск, 2009.
7. <https://oxu.az/cemiyyet/azerbaycanda-nece-narkoman-var-resmi-aciqlama>

НАРКОМАНИЯ ПОДРОСТКОВ КАК ТИП ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ

Абдуллаева Гульнар Вахидовна, Гасимова Айшан Оруджовна
Резюме

В статье представлены сведения об особенностях наркомании как девиантного поведения подростков. Показано, что одной из величайших катастроф современного мира, а может быть и первой, является наркомания. Авторы использовали современную статистику наркозависимости в Азербайджане. показаны психологические особенности подросткового возраста и указано, что их знание играет хорошую роль в данной работе. Рассмотрены особенности подростковой наркотической зависимости и обобщены стадии.

DRUG ADDICTION IN ADOLESCENTS AS A TYPE OF DEVIANT BEHAVIOR

Abdullayeva Gulnar Vahid, Gasimova Ayşen Oruj
Summary

The article provides information about the characteristics of drug addiction as deviant behavior in teenagers. It is shown that one of the greatest disasters of the modern world, perhaps the first one, is drug addiction. The authors used the current statistics of drug addiction in Azerbaijan. psychological characteristics of adolescence are shown and it is stated that knowing them has a good role in this work. Characteristics of adolescent drug addiction are reviewed and stages are summarized.

Rəyçi: dos. S.S.Bayramova

İctimai və təbiət fənləri kafedrasının 21 may 2024-cü il tarixli iclasın 17 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix: 10 sentyabr 2024

SƏNƏTŞÜNASLIQ VƏ MEMARLIQ

UOT:781.

MƏKTƏB XORLARINDA XOR-VOKAL VƏRDİŞLƏRİ
ÜZƏRİNDƏ İŞİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ YOLLARI

Nəbiyeva Leyla Məzahir qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
nabiyeva.leyla@inbox.ru

Xülasə: Məqalədə məktəb xorlarında vokal-xor vərdisləri üzrə işin mühüm əhəmiyyəti və metodları araşdırılmışdır. Məktəb xorlarında şagirdlərə xor əsərlərini düzgün öyrədilməsi, onların vokal-xor vərdislərinin inkişaf üçün etdirilməsi ən vacib məsələlərdir.

Açar sözlər: vərdislər, vokal-xor vərdisləri, nəfəsalma, səs əmələgəlmə, diksiya, artikulyasiya, emosional ifa.

Ключевые слова: навыки, вокально-хоровые навыки, певческое дыхание, звукообразование, дикция, артикуляция, выразительность исполнения

Key words: skills, vocal-choral skills, singing breath, sound formation, diction, articulation, expressive performance

Məktəb xor kollektivinin təşkilində müxtəlif musiqi qabiliyyətlərinə və səs imkanlarına, ümumi inkişafın və tərbiyənin müxtəlif səviyyələrinə, müxtəlif maraqlara və zövqlərə malik olan şagirdləri toplayıb bir kollektivdə ümumi işə cəlb etmək məktəb xor kollektivinin təşkili prosesində ən ağır və çətin məsələdir. Məktəbliləri bu fəaliyyətə cəlb etmək və maraqlandırmaq üçün xorun rəhbəri çox böyük səylər göstərməlidir ki, onun ilk addımları uğurlu olsun.

Tədqiqatçı-alim Sevdə Qurbanəliyeva “Şəxsiyyət və musiqi” adlı kitabında haqlı olaraq qeyd edir: *“Xorla oxumaq məktəblilərin musiqi tərbiyəsində ən fəal musiqi fəaliyyəti növüdür. Mahnı oxumaq şagirdin hərtərəfli inkişafına, düzgün, savadlı danışığının formalaşmasına səbəb olur. İl boyu məktəblilərlə aparılan vokal məşğələlərin və notla oxuma materialının şüurlu mənimsənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır”* [2, s. 44]

Müəllimin əsas vəzifələrindən biri rəhbərlik etdiyi səs qruplarını vokal nöqteyi – nəzərdən düzgün təşkil etməsidir. Musiqi fənninin əsas və vacib mərhələlərindən biri “xorla mahnı oxumada vokal vərdisləri”dir. Qeyd etmək lazımdır ki, xorla oxuma insanları kollektivdə birləşdirir və yaxın ünsiyyətdə olmağa kömək edir. Gənc və uşaqların xorla oxuma tərbiyəsi ölkənin musiqi mədəniyyətinin inkişafında, əhalinin bədii zövq və tələbatlarının formalaşmasında əsas vasitə kimi çıxış edir.

Tədqiqatçı-alim Nailə Mirzəyevə “Xorşünaslıq” adlı kitabında haqlı olaraq deyir: *“Dirijor – xormeysterin əsas vəzifələrindən biri rəhbərlik etdiyi kollektivin tərkibini, yəni səs qruplarını vokal nöqteyi – nəzərdən düzgün təşkil etməsidir. Xor kollektivinin tərkibində olan ifaçıların hər biri müxtəlif səslərə, fərdi ifa üslubuna, oxuma adətlərinə, nəfəsdən istifadə etmələrinə, sözü tələffüz etmələrinə malik olurlar. Xor rəhbəri kollektivinin vokal-xor vərdislərinin tərbiyəsini vahid prinsip əsasında qurmalıdır”* [3, s. 111].

Vokal vərdislərinə yiyələnmə prosesi məktəb xor kollektivlərində səsyaranma vərdislərinin, elementar vokal bacarıqlarının mənimsənilməsindən başlamalıdır. Lap əvvəldən xormeyster şagirdlərin diqqətini oxu səsinin formalaşması priyomlarına yönəltməlidir. Sadə məşğələlər materialında xormeyster tədricən uşaqlara düzgün nəfəs alıb-buraxmağı öyrədir, nəfəs əzələlərini möhkəmlədir və nəfəslə bağlı digər məsələlərə diqqət yetirir (çiyinlərin qalxmaması, nəfəsin dərinliyin və s.). Məlumdur ki, uşaqlar nəfəsi üzdən alır – bu onların fizioloji xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Belə ki, onların diafraqması inkişaf etməmiş, nəfəs yolu

dar, qabırğa arası və sinə əzələləri zəifdir. Uşaq diksiyası artikulyasiya cəhətdən passivdir. Buna görə xormeyster vokal diksiyasına xüsusi diqqət yetirməlidir. O, uşaqlarda ağız forması, dilin vəziyyəti, alt çənənin hərəkətini oxu zamanı müşahidə edərək, korrektə edir.

Tədqiqatçı-alim Yusif Həbibov “Xorşünaslıq” adlı dərsliyində haqlı olaraq qeyd edir: *“Diksiya və artikulyasiya üzərində aparılan iş prosesində müğənnilərin hər bir sözün, cümlənin və bütövlükdə mətnin məzmununu, mənasını dərinlən dərk etməsi, hər bir söz və cümlənin ümumi mətndəki rolunu düzgün müəyyən etməsi, söz və cümlənin bədii-emosional mənasını, onların ifadə vasitələrini hərtərəfli dərk etmələri böyük rol oynayır”* [1, s. 88].

Xormeysterin əsas vəzifələrindən biri də müxtəlif növ səs həmlələrinin formalaşdırılmasıdır: sərt həmlə (səs tellərinin sıx birləşməsi), yumşaq həmlə (daha az sıxlıqda birləşmə), nəfəsyani həmlə (səs tellərinin az birləşməsi). Oxuda, xüsusilə də şagirdlərdə daha çox yumşaq həmlə istifadə olunur. Bu həmlə növü səs tembrini daha gözəlləşdirir və axıcı səslənməyə nail olmağa kömək edir. Konkret bir ifaçılıq priyomunu tətbiq etmək lazım olduğu halda sərt həmlədən də istifadə oluna bilər, lakin burada səsin forsirovkasından qaçınmaq lazımdır ki, qışqırtılı səslənmə olmasın.

Vokal-xor ifaçılığında tələffüz məsələləri böyük məna kəsb edərək vokal səsin formalaşmasında həlledici rol oynayır. Hər bir müğənni və xormeyster bilməlidir ki, ifanın yüksək keyfiyyəti həzin axıcı və uzanan səsin keyfiyyəti ilə müəyyən edilir [1, s. 86].

Vokal-xor vərdişlərinin mənimsənilməsi prosesində səslənmənin bütün elementlərinin vahidliyi, birliyinə, yəni xorun kökünə nail olma böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xorun səslənməsinin intonasiya cəhətdən hamarlılığına, təmiz oxuya nail olmaq üçün uşaqlar səsin yüksəkliyini dəqiqliklə icra etməlidir. Təmiz intonasiya vərdişlərini şagirdlərdə xorla oxuma prosesinin lap əvvəlindən formalaşdırmaq gərəkdir. Sonralar inkişaf edərək və mükəmməlləşərək onlar müşayiətsiz *a capella* oxu və yaxud polifonik çox-səsliliyin ifası zamanı kömək edə bilər.

Ən vacib xor vərdişlərindən biri həm bədii, həm də texniki ansamblı nail olmaqdır. Metodist-pedaqoqlar qeyd edirlər ki, xor ansamblının əsasında ifanı təşkil edən bütün komponentlərin vahidliyi durur. Bu əvvəla o deməkdir ki, bütün şagirdlər eyni tərzdə və eynizamanda temp, ritm, dinamika və səslənmə xarakteri cəhətdən əsərin ifasına dair tələbləri yerinə yetirməlidir. İkincisi, bütün şagirdlər təxmini eyni priyomlardan istifadə edərək eyni ifa üslubuna nail olmalıdır.

Xor asamblı dedikdə temp, metro-ritm və dinamika cəhətdən vahid hamar ifa, ayrı-ayrı hecaların eynizamanda tələffüzü nəzərdə tutulur. Bütün bu vacib vərdişlərə səmərə və keyfiyyət ilə yiyələnmək üçün oxuyanlar dirijorluq jestlərinin mənasını anlamalıdır və onları daima izləməlidir. Çünki bunlar tez və keyfiyyətli şəkildə əsəri öyrənməyə kömək edir. Xor rəhbərinin dirijorluq göstərişləri dəqiq və eyni vaxta ifaya girişi və ifanın kəsilməsini, eyni vaxtda nəfəsin alınmasını, səsaparıcılığın eyni tərzini, kökünü, tempdə, ritmdə və dinamikada dəyişikliklərini təmin edir. Başqa sözlə desək, xor səslənməsini təşkil edən dirijorun əllərinin dəqiq və ifadəli hərəkətləri xor iştirakçıların vokal-xor vərdişlərini formalaşdıran və onlara ifa olunan əsərin bədii məzmununu açıqlamağa kömək edən əsas alət kimi çıxış edir.

Qeyd edək ki, xor məşğələlərinin ən vacib məqamlarından biri də təmrinlərin (oxu çalışmalarının) yerinə yetirilməsidir. Çünki bunlar şagirdlərin həm səs tellərini “isindirir”, həm də onlarda vokal-xor vərdişlərini formalaşdırır. Bunlar səsyaranma, nəfəs, diksiya, atrikulyasiya və s. vərdişlərinin əldə olunmasına yönəlmiş özünəməxsus bir müntəzəm səs məşqləridir.

Təmrinlər melodik və ritmik cəhətdən sadə və yadda qalan olmalıdır, bunlarda böyük intervallar olmamalı və onların melodiyası diapazonun böyük hissəsini əhatə etməməlidir. Oxu prosesi zamanı şən və yüksək əhval-ruhiyyəyə abu- havası yaratmaq üçün təmrinlər adətən

majorda verilir. Təmrinlər əvvəl sakit, asta tempdə ifa olunur, sonralar isə temp, metodik məqsədlərdən asılı olaraq, sürətləndirilə bilər.

Dərsin əvvəlində verilən təmrinlər diapazonun orta hissəsində taraz, hamar səslə, orta qüvvə ilə aparılmalıdır. Daim güclü oxuma səsin ifadəsinə gətirib çıxarır ki, bu da səs telləri üçün xüsusilə təhlükəlidir. Düzdür, həddən artıq sakit oxuma da tövsiyyə edilməyə də, onun səs üçün ziyanı bağırıqlı oxumadan daha az olur, oğlanlarda mutasiya dövründə isə sakit oxu tərzə zəruridir.

Təmrinlərin ifasını daha təbii və gözəl primar səslərdən başlamaq lazımdır. Adətən bunlar səs diapazonunun orta hissəsində olan səslərdir. Təmrinlərdə keçici tonlardan qaçınmaq məsləhətdir, yəni oğlanlarda sinə registri, qızlarda isə - mərkəzdəki səslər. Tədrisən məşğələlər zamanı səslərin həcmi bütün diapazonu əhatə edərək böyüyür. Qıraq ən aşağı və ən zil səslərin formalaşdırılması və inkişafı yalnız yaxşı səslənən ortanın əsasında aparıla bilər, buna görə də ilk növbədə diapazonun orta hissəsi möhkəmləndirilməlidir. İlk təmrinləri şagirdlərin asan qavraya bildikləri rahat sait səslərdən aparmaq lazımdır. Əgər şagird sıxılmış boğaz səsi ilə oxuyur, “I” saiti bu çatışmamazlığı bir qədər də artırır lakin “a, o, u” saitləri onu aradan qaldırmağa köməklik göstərə bilər. Burunda səslənməni “o” və xüsusilə də “u” saiti ilə oxunan təmrinlər aradan qaldırar.

Təmrinləri əvvəl tək-cə saitlərlə, sonradan isə samitləri əlavə edərək oxumaq olar. Samitlər artikulyasiya aparatının işini əhəmiyyətli dərəcədə aktivləşdirir. Buna görə də şagirdlər cansız, solğun oxuyanda təmrinləri elə əvvəlcədən samit və saitlərin birləşməsilə oxumaq lazımdır (ma, lyo və s.). Təmrinlər öyrənilən repertuarla bağlı və yaxud hər hansısa bir əsərin parçası və ya xalq mahnısı da ola bilər.

Təmrinlər vokalizasiya növlərinə görə də fərqlənir: *legato* və *staccato*.

Legato-da oxunan təmrinlər əsas vokal-texniki səsyaranma vərdişini –kantilenanın formalaşması və inkişafı üçün verilir. Kantilen oxu tərzə uzun, taraz, düzgün təşkil edilmiş nəfəsburaxma prosesi ilə sıx əlaqədardır. Ona görə, *legato*-da tədrisən uzanan frazalar ilə oxunan təmrinlər nəfəsi yaxşı inkişaf etdirir.

Staccato-da oxunan təmrinlər səs tellərini aktivləşdirir və dəqiq *ataka*-nın mənimsənilməsinə kömək edir. *Staccato* oxu (qırıq-qırıq oxu), yəni hər bir səsi bir-birindən ayıraraq oxu deməkdir. Bu zaman diafraqmanın fəal hərəkətləri və nəfəsin köməyi ilə *staccato* səslənməni yaratmaq olar. Frazanın *staccato*-da oxunması sanki bir-nəfəsə alınır. Şagirdlərin diqqəti nəfəs əzələlərinin (əsasən diafraqmanın) və səs tellərinin birgə fəaliyyətində cəmləşdirilir. Məşğələni əvvəl *staccato*-da, sonra isə dərhal *legato*-da oxumaq faydalıdır. *Staccato*-nın istifadəsi nəfəsi fəallaşdırır, dayaq hissənin tapılmasına kömək edir. Cəld templer səslənmənin yüngüllüyünə, asta tempdə isə səsin dolğunluğuna xidmət edir, buna görə templerin növbələnməsi məsləhət görülür.

Non legato ştrixində oxuma nəfəsin düzgün alınmasına səbəb olur. Oxu nəfəsi adi nitq nəfəsindən fərqlənir. Ən başlıcası, şagirdlərə hələ birinci dərslərdən izah etmək lazımdır ki, tək-cə böyük həcmdə hava almaqla iş bitmir, ən əsası odur ki, onu yavaş-yavaş, qənaətlə istifadə etmək lazımdır. Müəyyən xüsusi məşqlərin köməyi ilə nəfəs buraxmanı qənaətlə həyata keçirməyi öyrətmək olar. Oxu nəfəsi səssiz nəfəsalmanı tələb edir və nəfəsi burunla almaq məsləhət

görlür. Şagirdlərə xas olan tipik çatışmamazlıq – nəfəsi üzdən almadır. Bu da nəfəsalma anında çiynlərin qaldırılmasından irəli gəlir.

Təmrinlər zamanı maksimal olaraq səsin azad və “uçuş” xarakterli olmasına nail olmaq lazımdır.

Beləliklə, məktəb xorlarında xor dərslərində məqsədyönlü iş nəticəsində şagirdlərin səs diapazonu genişlənir və möhkəmlənir, həmçinin burada əsas vokal-texniki vərdişlər-nəfəs,

dinamika, frazirovka, artikulyasiya və diksiya, intonasiya əldə olunur. Məşğələ və təmrinlər musiqi materialının vacib növüdür ki, burada bütün bu vərdişlər formalaşdırılır.

Ədəbiyyat

1. Həbibov Y. "Xorşünaslıq". Dərs vəsaiti. Bakı, ADPU, 1998, 150 s.
2. Qurbanəliyeva S. Şəxsiyyət və musiqi. Bakı, Adiloğlu, 2010, 160 s.
3. Mirzəyeva N. Xorşünaslıq. Dərs vəsaiti. Bakı, ADPU, 2007, 124 s.

Saytqrafiya

4. Azərbaycan Milli Kitabxanası. URL: <https://www.anl.az>
5. "Musiqi Dünyası" Beynəlxalq Elmi Musiqi Jurnalı. URL: <http://www.musiqi-dunya.az>

ВОКАЛЬНО- ХОРОВЫЕ НАВЫКИ В ШКОЛЬНЫХ ХОРАХ ИХ ВАЖНОСТЬ И СПОСОБЫ РАБОТЫ НАД НИМИ

Набиева Лейла Мазахир кызы

Резюме

В статье рассматривается значение и методы работы над вокально-хоровыми навыками в школьных хорах. Важнейшими вопросами в школьных хорах является правильное обучение учащихся хоровому произведению, развитие их вокальных и хоровых способностей.

VOCAL AND CHORAL SKILLS IN SCHOOL CHOIRS IMPORTANCE AND WAYS TO WORK ON

Nabiyeva Leyla Mazahir gizi

Resume

The article discusses the importance and methods of working on vocal and choral skills in school choirs. The most important issues in school choirs are the correct training of students in choral work, the development of their vocal and choral abilities.

Rəyçi: Əli Əliyev

Musiqi fənləri kafedrasının 12 iyun 2024-cü il tarixli iclasın 20 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 26 sentyabr 2024-cü il

UOT:781.

TAR ALƏTİNİN İFAÇILIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Əliyev Əli Sahib oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə: Azərbaycan xalq çalğı simli alətləri arasında texniki və dinamik imkanlarına görə tar ən mükəmməl və təkmil çalğı alətidir. Tar dünya musiqi xəzinəsinin nadir incilərindəndir.

Təqdim olunan məqalədə tar alətinin yaranması, inkişafı və Azərbaycan musiqisində mövqeyi, ifaçılıq xüsusiyyətləri ilə bağlı məsələlərdən bəhs olunur.

Açar sözlər: Azərbaycan, tar, muğam, ifa, milli musiqi

Ключевые слова: Азербайджан, тар, мугам, исполнение, национальная музыка

Key words: Azerbaijan, tar, mugham, playing, national music

Öncə qeyd edək ki, “Tar” sözünün farsca lüğəti mənası tel, sap deməkdir. Başqa musiqi alətləri kimi, təbiidir ki, müasir tar da özündən əvvəlki qədim simli musiqi alətləri əsasında yaranmış və əsrlər boyu formalaşmışdır. Tarın adına Qətran Təbrizinin (XI əsr), Nizami Gəncəvinin (XII əsr), Məhəmməd Füzulinin (XVI) və başqalarının əsərlərində rast gəlinir. 2012-ci ildə “Simli musiqi aləti tarın hazırlanma və ifaçılıq sənəti” UNESCO-nun Bəşəriyyətin Qeyri-Maddi Mədəni İrs üzrə Reprezentativ siyahısına daxil edilib.

Tar alətinin zəngin inkişaf tarixində müxtəlif növləri olub. Dutar, setar, çahartar, pəncətar və şeştar kimi simli musiqi alətləri tarın müxtəlif növləri hesab edilir. Əbdülqadir Marağai (1360-1435) “Məqasid əl-əlhən” əsərində şeştar (6 simli) barədə məlumat verərək, onu geniş təsvir etmişdir.

Azərbaycan peşəkar bəstəkarlıq məktəbinin banisi Üzeyir Hacıbəylinin “Azərbaycan musiqi həyatına bir nəzər” adlı məqaləsində yazır: “Tar ən ziyadə istemal edilən alətin birincisidir” [3, s.145]. Bəstəkar tarın quruluşu ilə maraqlanaraq, bununla əlaqədar elmi tədqiqatlar aparmış, tar aləti üçün metso-soprano alətinin daha əlverişli olduğunu sübut etmişdir. Bu gün də tar üçün notlar “do” sistemli metsosoprano açarında yazılır. Tarın səs düzümü xromatik olub, 2,5 oktavanı əhatə edir. Diapazonu kiçik oktavanın “do” səsinə ikinci oktavanın “sol” səsinə kimidir.

Dahi Ü.Hacıbəyli “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” adlı fundamental əsərində yazır: “Azərbaycan çalğı aləti tarın hər simi üzərində birinci oktavada 17 pərdə göstərilməsinə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, bu 17 pərdə hər bir oktavada vardır. Misal üçün, fortepianodakı hər bir oktavada 7 sadə, 5 diezli və 5 də bemollu səs vardır ki, bunların də cəmi 7+5+5=17-dir. Diezli və bemollu səslər eyni dil (klaviş) vasitəsilə göstərilir.

Tarın ikinci oktavasında da eyni vəziyyət alınır; burada da enharmonik bərabər səslər pərdəşırı göstərilir. Buradan aydın olur ki, temperasiyalı səslərə müəyyən dərəcədə alışdıqda Azərbaycan melodiylarının temperasiyalı alətlərdə ifa olunması pis təəssürat oytarmaz. Tersiya tonlarının fortepianoda bir qədər uyğunsuz səslənməsi artırılmış sekundanın (tara nisbətən) daha dolğun, relyefli səslənməsilə əvəz olunur [3, s. 22].

Araşdırmalar göstərir ki, XIX əsrin II yarısında Mirzə Sadiq Əsəd oğlu (Sadıqcan; 1846-1902) tərəfindən tarın quruluş və formasında dəyişikliklər edilmiş, simlərinin sayı artırılmışdır. Tarın rezonansını artırmaq üçün Sadıxcan bir sıra işlər görmüş, tara zildə səslənən yeni pərdələr əlavə etmiş, həmçinin “lal barmaq” üslubunu icad etmişdi. Əvvəllər tarı diz üstə əyilərək çalırdılar. Sadıxcan bu üsulu ləğv edərək, tarı sinə üzərində tutaraq çalmışdı. Yeni Azərbaycan tarının yaradıcısı olan Sadıqcanı “tarın atası” adlandırırdılar. Mirzə Sadiq tarla bərabər muğamları da təkmilləşdirmiş, tarın qoluna “Zabul” pərdəsini,

“Mirzə Hüseyn Segah”ına isə “Müxalifi” əlavə etmişdir. Məhz onun təkmilləşdirdiyi Azərbaycan tarı Qafqazda və Orta Asiyada geniş yayılmışdır. Mirzə Sadıqdan sonra görkəmli tarzən-pedaqoq Əhməd Bakıxanovda tarın quruluşuna cuzi dəyişikliklər etmişdir. Bununla bağlı Ə.Bakıxanov yaradıcılığının tədqiqatçısı Əvəz Rəhmətov belə yazır: *“O, tarın qolunu uzatmaq və onun pərdələrinin sayını artırmaq yolu ilə tarın kiçik çanağındakı üz pərdəsini ixtisara salmış, qoluna beş pilləvari sarı sümük əlavə etmişdir. Bu təkmilləşdirmə nəticəsində musiqi alətin diapozonu və ifaçılıq imkanları xeyli artırmışdır”* [9, s.18].

Qeyd edək ki, tar sinədə üfüqi tutulur, sağ əlin biləyi ilə çanaq hissəsi döşə sıxılır, simlər baş və şəhadət barmaqlarının arasında tutulmuş mizrab vasitəsi ilə ehtizaza gətirilir. Tarın qolu sol əlin baş və şəhadət barmaqları arasında sıxılır, sağ əlin ehtizaza gətirdiyi simlər sol əlin şəhadət, orta və adsız barmaqları ilə müxtəlif pərdələri sıxmaqla çalınır. İfa zamanı texniki və bədii imkanları təmin etmək üçün trel və müxtəlif mizrabvurma üsullarından, ştrixlərdən istifadə edilir. Üstmizrab, altmizrab, üst-altmizrab, alt-üstmizrab, rux (sağ-sol) mizrab, santurmizrab (üstaltüst) və digər ştrixlərdən əlavə, lal barmaq, dartma sim (vibrasiya), sürüşdürmə barmaq (qlissando) kimi ştrix və üsullardan da istifadə olunur. İfaçı mizrabı simə vuraraq tarı döşünə sıxmaqla səsi uzun müddət dalğalandırır. Alınmış bu fasilə zamanı yaranan effekt “xum” adlanır.

Quruluş və forma etibarı ilə başqa musiqi alətlərindən fərqli olan tar, əsasən, üç hissədən - çanaq, qol və kəllədən ibarətdir. Tarın çanaq hissəsi tutdan, qol və kəllə hissələri isə qoz ağacından hazırlanır. Onun uzunluğu 850 mm, çanağının hündürlüyü 16 mm, eni 185 mm-dir. Tarın qoluna 22 pərdə bağlanır. Çanağının üzərinə mal ürəyinin pərdəsi çəkilir. Müxtəlif diametrli 11 metal simi vardır. Sümük ya ebonitdən hazırlanmış kiçik mizrabla dilləndirilir.

Tarın simləri üç qrupa bölünür:

- 1.Ağ, sarı və kök simlər (hər biri bir olur).
- 2.Kök sim (tək qalın sim yalnız muğamla ifa olunur).
- Zəng simlər (cingənə; iki cüt olur).

Elmi-pedaqoji ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, müasir tar ifaçılığı XX əsrdə daha güclü inkişaf mərhələsinə başlamışdır. Belə ki, 1931- ci ildə Ü.Hacıbəylinin və M.Maqomayevin təşəbbüsü ilə yaradılmış ilk notlu xalq çalğı alətləri orkestrində tar aparıcı alət kimi əsas yeri tutmuşdur. Əsası Ü.Hacıbəyli tərəfindən qoyulmuş notlu ifaçılıq məktəbi tarın texniki və bədii imkanlarını daha da artırmışdır. Cəmi 23 yaşında dünyasını dəyişmiş istedadlı bəstəkar Asəf Zeynalli yeni səslər axtararkən xalq çalğı alətlərinin səsdüzümünün xüsusiyyətləri, tar və kamançanın ölçüləri ilə maraqlanmışdır. Onun arxivində ölçüləri və hissələrinin yerləşməsini göstərilən tar şəkli və “Tarın müdafiəsi” məqaləsi saxlanılır. O, həmin məqalədə yazırdı: *“Tar öz konstruksiyasına görə yeganə alətdir ki, xalq yaradıcılığı və muğamların mahiyyətini dəqiq çatdırır”* [4].

Muğam operalarında solo oxumaları tarın müşayiətilə aparılır. Tar, əsasən, muğam üçlüyünün tərkibində (tar, kamança, qaval) aparıcı alət kimi istifadə edilib və bu gün də muğam sənətinin inkişafında müstəsna rol oynayır. Muğam sənəti və tar ifaçılıq sənəti qırılmaz tellərlə bağlıdır. Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti, çox hörmətli Mehriban xanım Əliyeva “Muğam aləmi” Beynəlxalq elmi simpoziumu açaraq demişdir: *“Muğam bir növ genetik bir koddur. Muğama varmaq, muğam dünyasına qərq olmaq və əvvəlki həyatı olduğu kimi yaşamağa davam etmək demək olar ki, mümkün deyil. Muğam aləminə daxil olan kəs onun fəlsəfəsini qəbul etməyə məhkumdur. Bu fəlsəfə isə muğamdan muğama yeni çalarlarla zənginləşir. Bu fəlsəfə bir çox nəsillərin həyat təcrübəsindən, dünyaya baxışından doğur. Muğam səsləndikcə, o bizi özünün musiqi obrazlarına uyğun çoxşaxəli assosiasiyalar*

burulğanına atır. Bu baş vermədisə, deməli, bu muğam sizin muğamınız deyil. Öz muğamınızı axtarın. Siz onu mütləq tapacaqsınız” [7, s.7].

Azərbaycan instrumental musiqi tarixində Ü.Hacıbəyli tərəfindən fortepianonun tarı müşayiət etməsi, gələcəkdə onun imkanlarından daha geniş istifadə etmək problemlərini qoyur. A.Novruzov “Tarın ifaçılıq xüsusiyyətlərinin təkamülündə xarici və Azərbaycan bəstəkarları əsərlərinin rolu” adlı sənətsünaslıq namizədi elmi dərəcəsini almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyasında yazır: “*Fortepianonu tarla birlikdə səsləndirmək nəticəsində Şərq və Qərb musiqisi alətləri arasında dialektik vəhdətə nail olmaqla bərabər, Azərbaycan tarında milli musiqi nümunələrindən başqa, xarici ölkə bəstəkar əsərlərindən istifadə etmək ənənəsi yaranır*” [8, s.14].

Qeyd etmək lazımdır ki, tar alətində ifa etmək xüsusi virtuozluq tələb edir.

Tar həm uşaq musiqi məktəblərində, həm musiqi texnikumlarında, həm də ali təhsil ocaqlarında tədris olunur.

Görkəmli bəstəkar S.Rüstəmovun 1935-ci ildə yazdığı “Tar məktəbi” adlı kitabı tədris prosesində bu gün də böyük əhəmiyyətə malikdir.

XX əsrin 60-cı illərində həvəskar tarzən Varid Fərzəlibəyov tarın bəm (bas) formasını icad edib. Sonralar Q.Qasımlı və B.Balabəyov da daha 2 növ fərqli bəm tar hazırlayıblar.

Görkəmli tarzənlərimizin tarda ifaçılıq məharətləri dinləyicilər tərəfindən heyranlıqla qarşılanır. Bir sıra tarzənlərin yaradıcılıqlarına nəzər salaq. Tanınmış tarzən Hacı Məmmədov muğamları çox böyük ifaçılıq texnikası ilə ifa edən özündən əvvəl yaşayıb -yaratmış tarçalanları təkrarlamayan, yeni ifaçılıq məktəbi yaradan solist idi. Instrumental muğamlarımızın yaşamasında Hacı Məmmədovun əvəzsiz xidmətləri var. Onun ifasında “Orta Mahur”, “Çoban bayatı” və bir çox xalq melodiyları bu gün də dinləyicilərin yaddaşında yaşayır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Hacı Məmmədov bir sıra Azərbaycan, Rus və Avropa bəstəkarlarının əsərlərini ilk dəfə tarda yüksək səviyyədə ifa etmişdir.

İstedadlı tarzənlər muğam sənətini ifaları ilə yaşatmaqla yanaşı muğamlarımızı araşdıraraq sanballı elmi əsərlər yazmışlar.

Görkəmli tarzən, pedaqoq Əkrəm Məmməd oğlu Məmmədli də şifahi ənənəli Azərbaycan xalq professional musiqisi olan muğamları tar ifaçılığı xüsusiyyətlərində not yazısına almışdır. O, “Azərbaycan muğamları” adlı kitabında klassik musiqi incilərimizdən olan on dörd muğamı “Zabul-Segah”, “Şur”, “Çahargah”, “Hümayun”, “Bayatı-Şiraz”, “Şüştər”, “Orta-Mahur”, Bayatı- Qacar”, “Şahnaz”, “Rahab”, “Bayatı-Kürd”, “Mahur-Hindi” və “Xaric segah” muğamlarının instrumental not yazısında həmin muğamların xarakteri və onların ifa tərzini sadə və anlaşıqlı dildə işıqlandırılmışdır. Burada muğam ifaçılığının tar qaydasının yazılışı və praktiki cəhətdən göstərilməsi; muğama aid musiqi istilahlarının lüğəti mənası; maraqlı pozisiya, applikatura və ştrixlərin əsas nöqtələrdə notların üzərində yazıya alınması; not yazılarında ölçü dəyişkənliyinin göstərilməsi və s. xüsusiyyətlər şərh olunmuşdur.

Tarda peşəkar ifa musiqini qavramağa və dərinədən dərk etməyə kömək edir. Muğamı tarda ifa edərək onun fəlsəfi fikirlərini daha aydın mənimsəməyə imkan verir. Bununla əlaqədar professor S.Qurbanəliyeva “Şəxsiyyət və musiqi” adlı kitabında yazır: “*Musiqi qavrama və dərk etmə həmişə estetik yaşamaya səbəb olur. Zəngin mənalı musiqi sönməktə olan ruhu həyata qaytarıb alovlandırırdığı kimi, alışıb alovlanan ruha da su çiləyir, ona kövrək bir sərinlik gətirir*” [5, s.31].

Beləliklə, Azərbaycan peşəkar xalq musiqisi tarsız çətin ki, bu gün müşahidə etdiyimiz səviyyəyə çatı bilərdi. Məhz tarın və onunla sıx bağlı olan muğam sənətinin vasitəsilə bütün dünya Azərbaycan xalq musiqisinin mahiyyətini və özünəməxsusluğunu anlamış və onun zənginliyinə valeh olmuşdu.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva S. Nizamidə musiqi, musiqidə Nizami. Bakı, "Nurlar", 2018, 359 s.
2. Abdullayeva S.A. Azərbaycan xalq çalğı alətləri. Bakı, "Adiloğlu", 2002, 454 s.
3. Hacıbəyli Ü.Ə. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. //XX əsr Azərbaycan musiqi elminin abidələri. Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasının 100 illiyi münasibətilə. İdeya müəllifi, tərtibçi və məsul redaktor T.Məmmədov. Bakı, "Şərq-Qərb", 2019, 360 s.
4. Kazımov N.K. Həmişəcavan bəstəkar. // Azərbaycan, 2009, 5 aprel, s.7.
5. Qurbanəliyeva S.F. Şəxsiyyət və musiqi. Bakı, "Adiloğlu", 2010, 160 s.
6. Məmməmdli Ə.M. "Azərbaycan muğamları". Bakı, 2010, 315 s.
7. "Muğam aləmi" beynəlxalq elmi simpoziumunun materialları. 18-20 mart 2009-cu il. Bakı, "Şərq-Qərb", 2009, 432 s.
8. Novruzov A.M. Tarın ifaçılıq xüsusiyyətlərinin təkamülündə xarici və Azərbaycan bəstəkarları əsərlərinin rolu. Sənətsün. e. n. a. dər. al. üçün təq. ed. dis-nın avtoreferatı. Bakı, 2002, 24 s.
9. Rəhmətov Ə.M. Əhməd Bakıxanov. Bakı, "İşıq", 1977, 144 s.

Saytoqrafiya:

10. Azərbaycan ənənəvi musiqisi. URL: <http://enene.musigidunya.az>
11. Muğam ensklopediyası. URL: <http://muğam.nusigidunya.az>
12. Üzeyir Hacıbəyli. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. Layihənin rəhbəri Bədəlbəyli F. URL: <http://musbook.musigi-dunya.az>

СОБЕННОСТИ ИСПОЛНЕНИЯ ИГРЫ НА ТАРЕ

Алиев Али Сахиб оглы

Резюме

Среди Азербайджанских струнных инструментов тар по своим техническим способностям является наиболее совершенным и продвинутым инструментом. Тар один из редких жемчужин мировой музыкальной сокровищницы.

PERFORMANCE CHARACTERISTICS OF THE TAR INSTRUMENT

Aliyev Ali Sahib

Summary

Among the stringed instruments of Azerbaijan, tar is the most perfect and advanced instrument for technical and dynamic capabilities. Tar is one of the rare pearls of the world musical treasure.

Rəyçi: Sevinc Rüstəмова

Musiqi fənləri kafedrasının 12 iyun 2024-cü il tarixli iclasın 20 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 26 sentyabr 2024-cü il

UOT: 781.

MUSIQI DƏRSLƏRİNDƏ İNTERAKTİV TƏLİM METODLARININ TƏDBİQİ

Rüstəmovə Sevinc İlham qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
rustamovasevinc5@mail.ru

Xülasə: Dövlətimiz tərəfindən təhsilə göstərilən diqqət və qayğının nəticəsi olaraq, ölkəmizdə müasir təlim metodlarının tətbiqi layihəsi uğurla həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərində interaktiv təlimin tətbiq edilməsi təhsil islahatlarının əsas prinsiplərindən biridir. İnteraktiv təlim metodlarından tədris prosesində geniş istifadə olunması daxil olunması şagirdlərin passivliyini aradan qaldırır, onlarda təfəkkür xüsusiyyətlərini, yaradıcılıq formalarını və təlim keyfiyyətini yüksək səviyyəyə çatdırmasına imkan yaradır.

Açar sözləri: məktəbli, musiqi, metod, tərbiyə, incəsənət, innovasiyalar.

Ключевые слова: школьник, музыка, метод, воспитание, инновация.

Key word: schoolboy, music, method, upbringing, art, innovations

Təbii sərvətlər tükənən dəyərlərdir, ancaq təhsil, bilik, elm əbədi, hər bir ölkənin gücləndirilməsinə töhfə verən amildir.

İlham Əliyev

Öncə qeyd edək ki, metod (yunanca – nəyəsə yol deməkdir) – müəyyən fəaliyyət sahəsində məqsədə nail olmaq üçün yol deməkdir. Didaktlar təlimin metodlarını iki qrupa bölürlər: 1. Məlumat verici-inkışaf etdirici; 2. Evristik metodlar.

Musiqi təlimi prosesində 3 əsas metodu göstərmək olar:

- a) musiqi ümumiləşdirmə metodu;
- b) irəliyə getmək və geri qayıtmaq metodu;
- c) emosional dramaturji metod.

Tədqiqatçı Sevinc Əliyeva haqlı olaraq qeyd edir ki, XX əsrin sonunda geniş istifadə olunan “fəal təlim” (integrativ) və XXI əsrin əvvəllərində geniş yayılan “müasir təlim metodu” sxem şəklində müqayisəli öz əksini belə tapır [1, s. 14].

İnteraktiv metodlar	Müasir təlim metodları
1. Rollu oyun 2. Debatlar 3. Yazılı debatlar 4. İdeyalar xalısı 5. Təqdimat (prezentasiya) 6. Qərarlar adası 7. Sənədlərlə iş 8. Vəziyyət üzrə praktikum 9. Qar topası 10. Esse 11. Sosioloji tədqiqat və s.	1. İnsert 2. Bibo 3. Beyin həmləsi 4. İstiqamətləndirilmiş mühazirə 5. Klaster 6. Ziqzaq 7. Dəyirmi masa 8. Konseptual cədvəl 9. T – sxemlər 10. Semantik əlaqələrin təhlili 12. İkihissəli gündəlik və s.

Qeyd olunan metodları ayrı-ayrı tətbiq etməklə bərabər, onlardan kompleks şəkildə də istifadə etmək mümkündür.

Fəal (interaktiv) təlim metodları yeni bilginə müəyyən etmək məqsədi ilə tədqiqatın aparılmasına əsaslanır, bu səbəbdən fəal dərs tədqiqatın aparılma qanunlarına uyğun qurulur. Tədqiqatlarda fəal dərsin mərhələləri aşağıdakılardır:

1. Motivasiya, (Problemin qoyuluşu, fərziyyələrin irəli sürülməsi, tədqiqat sualının verilməsi)

2. Tədqiqatın aparılması (fərziyyələri yoxlamaq və tədqiqat sualına cavabı tapmaq üçün faktların axtarılması)

3. İnformasiya mübadiləsi (alınmış informasiyaların müzakirəsi və öz tədqiqatların təqdimatı)

4. İnformasiya müzakirəsi və təşkili (informasiyanın müzakirəsi müxtəlif faktlar arasında əlaqənin tapılması, onların təsnifatı)

5. Nəticələr və ümumiləşdirmə (ümumiləşdirmə və onun fərziyyələrlə müqayisəsi, onların təsdiq və ya təkzib edilməsi haqqında nəticə, tədqiqat sualına cavab)

6. Yaradıcı tətbiq etmə (yeni şəraitdə tətbiq etmə, praktiki məşğələlərin həlli)

7. Qiymətləndirmə və ya refleksiya (şəxsi fəaliyyətin inikası və qiymətləndirilməsi; istənilən mərhələ keçirilə bilər)

“Aktiv metodlar və formalar təhsil problemlərinin həllini təmin edir: müsbət təlim motivasiyasının formalaşdırılması; təlim alanların bilik fəaliyyətinin artırılması; təlim alanların təhsil prosesinə fəal cəlb edilməsi və s. Müasir məktəbdə şagirdlərin hazırlanmasını mükəmməlləşdirmək üçün interaktiv təhsil formalarının tətbiqi ən vacib istiqamətlərdən biridir. Başqa sözlə, şagirdlər təlim prosesində aktiv iştirak üsulu ilə tədqiq etdikləri materialları daha asan qəbul edir, anlayır və yadda saxlayırlar. Beləliklə, əsas metodoloji innovasiyalar interaktiv tədris metodlarının istifadəsi ilə bağlıdır” [2, s. 17].

İnteraktiv təlim zamanı müəllimdən vacib olan metodoloji və psixoloji bilik və bacarıqlar tələb olunur ki, müasir texnologiyalardan istifadə etməyi bacarsın, dərs keçərkən bütün şagirdləri müzakirə prosesinə cəlb etsin, onların psixoloji hazırlığının həyata keçməsinə təmin edə bilsin. İnteraktiv tədris formalarından istifadə edən müəllim bunları bilməlidir - İnteraktiv metod (“İnter” - qarşılıqlı, “act” - hərəkət deməkdir) qarşılıqlı hərəkət etmək, söhbət rejimində olmaq, kimsə ilə dialoqa girmək deməkdir. İnteraktiv təlim bilik fəaliyyətini təşkil edən əsas formalardan biridir.

Müasir müəllim metodun seçimini edərkən texnikanın əsas xüsusiyyətlərini diqqətlə öyrənməli və dərsin məqsədlərinə uyğun seçməlidir. Aşağıdakı fəal (interaktiv) təlim metodlarına nəzər salaq.

Beyin həmləsinin müxtəlif növləri mövcuddur: klassik, kölgə, əks, fərdi, servis, lövhədə beyin həmləsi, vizual, solo, breynrayting. Bunlara ayrı-ayrılıqda nəzər salaq.

“Kölgə” beyin həmləsi -beyin həmləsi zamanı iştirakçılar 2 qrupa bölünür: “aktiv” və “kölgə”. Aktiv qrup üzvləri müzakirə zamanı yeni fikir və ideyalarını söyləyərək bildirirlər, kölgə qrupun üzvləri isə bu zaman onları müşahidə edir və öz fikirlərini formalaşdırırlar. Sonda ekspertlərə təqdim olunan fikirlərdən ən orijinalı seçilir.

“Əks” beyin həmləsi-Şagirdlərə tamamlanmamış iş nümunəsi təqdim olunur. Müzakirənin iştirakçıları üçün tapşırıq: çatışmazlıqları tapmaq; yeni plan hazırlamaq. Məsələn, şagirdlərə natamam hazırlanmış quş yuvası təqdim olunur. Onlar isə ustanın səhvlərini tapmalı, düzgün quş yuvasının hazırlanma planını qurmalıdırlar.

Fərdi beyin həmləsi-iki mərhələdə keçirilir. Birinci mərhələdə şagirdlər fərdi olaraq öz problemlərini qeyd edir. İkinci mərhələdə isə bu problemlər kollektiv şəkildə müzakirə olunur.

“Servis” beyin həmləsi-özünə tənqidi yanaşmalarına görə ideyalarını həyata keçirə bilməyən insanlara aid olunur və iştirakçılar iki qrupa bölünür. Birinci qrup öz fikirlərini yazır, ikinci qrupa (tənqidçilərə) təqdim edir, onlar fikirləri müzakirə etdikdən sonra yenidən fikirləri birinci qrupa qaytarır. Belə fikir mübadiləsi daha yaxşı ideyaların yaranmasına imkan verir.

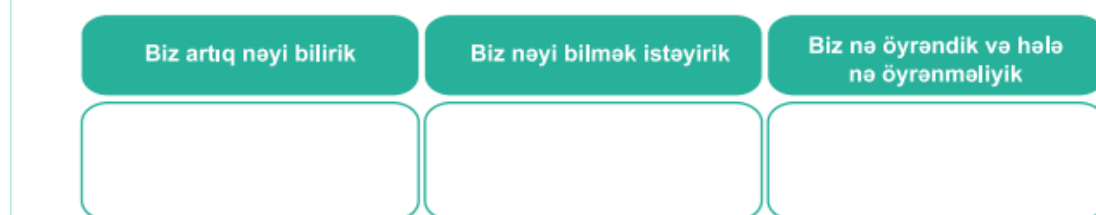
Lövhədə beyin həmləsi-zamanı müəllim sual verir. Şagirdlər bu sualla bağlı plan və fikirlərini bildirirlər, müəllim isə beyin həmləsinin nəticələrini lövhədə qeyd edir.

Vizual beyin həmləsi-mahiyyəti yaranmış yeni ideyaların eskizləşdirilməsidir. İştirakçılar iki qrupa bölünərək, birinci mərhələdə qoyulmuş problemin həlli yolları ilə bağlı illüstrasiyalar hazırlanır. İkinci mərhələdə hər qrupdan bir nəfər lövhəyə çıxaraq hazırladıqları eksizlərlə problemin çıxış yollarını təqdim edir. Sonda hər iki qrupun ən yaxşı eskizlərindən ibarət kollaj hazırlanır.

Solo beyin həmləsi-adətən fərdi şəkildə aparılır. Müəllim ümumi bir sual verir, şagirdlər isə mövzu ilə bağlı materialları dərslikdən toplayaraq dəftərdə və ya xüsusi kartlarda qeyd edirlər, yekunda isə cavablarla bağlı müzakirələr aparılır.

“Breynrayting” beyin həmləsi- klassik beyin həmləsindən fərqi olaraq, burada bütün iştirakçılar öz ideyalarını bir vərəqdə yazır, digərinə ötürür. O isə oxuduqdan sonra fikrin davamını yazır. Bu proses 15 dəqiqəyə yekunlaşmalıdır. Müzakirə və tənqidlər isə sonuncu yazıdan sonra başlayır.

“BİBÖ (nəyi bilirik, nəyi bilmək istəyirik, nəyi öyrəndik və nəyi öyrənməliyik) şagirdlərin əvvəlki biliyi, təcrübəsi ilə yeni biliklər arasında əlaqə yaratmağa imkan verir, mövzu, problem barədə düşünməsinə təmin edir” [3, s. 68].

Auksion-təlim metodu cisim və hadisələrin xüsusiyyətlərini öyrənməkdən ibarətdir. Təhlil prosesini inkişaf etdirməklə yanaşı, dinləmə mədəniyyətini də, inkişaf etdirir. Bu metod həm induktiv, həm də deduktiv dərslərdə istifadə edilir. Dərsin motivasiya və nəticələrin çıxarılması mərhələsində aparılmaqla İş forması, böyük qrupda iş, vaxt 7- 8 dəqiqə, resurslar; - əşyanın özü, şəkil və s.

Metodun öyrədilməsi qaydası: Müəllim öyrənilən cisim və ya hadisəni müəyyən edir və uşaqlara auksionun keçirilmə qaydaları haqqında məlumatlar, sonra uşaqlar növbə ilə cisim və hadisə haqqında fikir söyləyir. Hər bir fikirdən sonra müəllim sayır “Bir, iki.....”. Bu zaman başqa uşaq öz fikrini söyləyə bilər. Beləliklə, sonuncu fikir söyləyən uşaq qalib sayılır. Məşğələ zamanı uşaqlar diqqətli olmalı, bir-birini dinləməlidirlər ki, fikirlər təkrarlanmasın.

Karusel-qısa vaxt ərzində interaktiv şəkildə mövzunu əhatəli keçməyə imkan yaradır. Hər bir şagird bütün məsələlərin həllində iştirak edir;

Məntiqi, tənqidi və müstəqil düşünməni inkişaf etdirir;

Fərdi və qrup məsuliyyətini inkişaf etdirir;

Ünsiyyət və qrupdaxili qarşılıqlı əlaqə;

Ümumtəhsil Musiqi dərslərinə qoyulan tələblərə əsasən, tədris materialının planlaşdırılmasında, yeni təlim metodlarından geniş istifadə edilmiş və onlardan istifadə olunaraq tədbiqi öz əksini tapmışdır, nümunə olaraq “3-cü sinif üçün Musiqi fənni üzə dərsliyin” metodik vəsaiti, 5-ci mövzuna diqqət yetirək, “Melodiya musiqinin canıdır”

İş üsullu: Beyin həmləsi, diskusiya, Venn diaqramı

Dərsin mərhələləri:

1. Motivasiya-10 dəq.

Problem vəziyyəti yaratmaq üçün uşaqların II sinifdə bildikləri “Çal oyna” Azərbaycan xalq mahnısı səsləndirilir və onun melodiyasını şagirdlər notlarla oxuyurlar. Sonra sinifə suallarla müraciət olunur:

-Uşaqlar, “Çal oyna” Azərbaycan xalq mahnısını notlarla oxuyarkən onu müşayiət edən bir musiqi aləti oldumu?

-Dinlədiyiniz “Çal oyna” mahnısı ilə notlarını oxuduğunuz mahnının ifası arasında hansı fərq var?

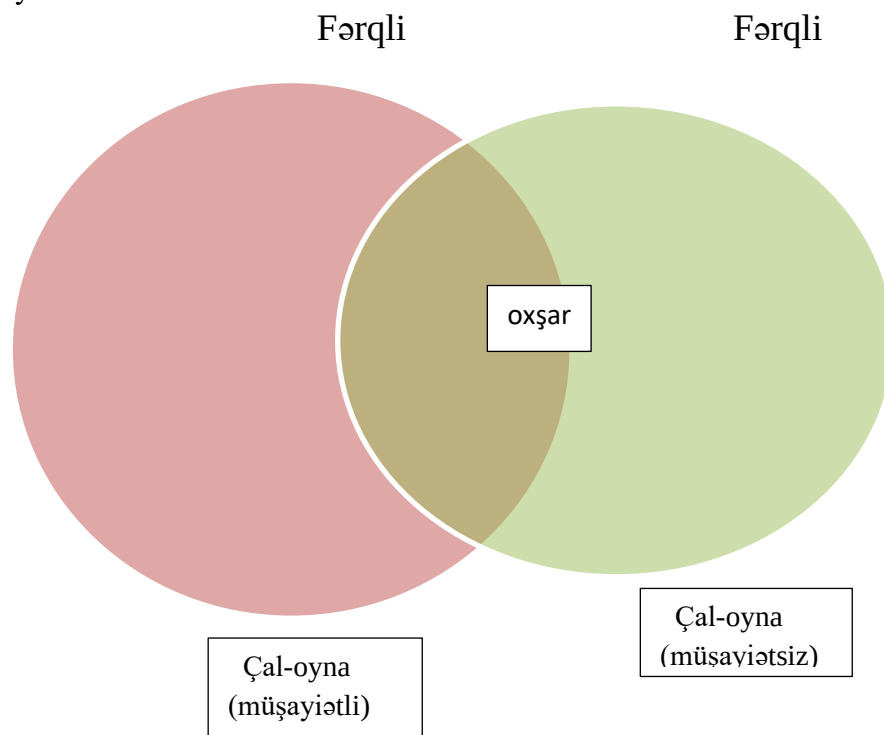
Şagirdlər suallı cavablandırırlar.

Tədqiqat sualı:

-Melodiyanın musiqidə rolu nədən ibarətdir?

2. Tədqiqatın aparılması-10 dəq.

Sınıf qruplara bölünür. Əvvəlcə I qrup “Çal oyna” mahnısını müşayiət ilə oxuyur, sonra II qrup həmin mahnının sözlərini müşayiətsiz ifa edir. Daha sonra müəllim “Çal oyna” mahnısının yalnız musiqisini çalır. Bundan sonra hər qrupa Venn diaqramı çəkilmiş iş vərəqləri paylanılır.

Tapşırıq: “Çal oyna” Azərbaycan xalq mahnısının müşayiətli və müşayiətsiz ifasının fərqli və oxşar cəhətlərini müəyyənləşdirib Venn diaqramında qeyd edin.

Eyni qayda ilə “Çal oyna” mahnısını uşaqların ikinci sinifdən bildikləri “Qaladan qalaya” Azərbaycan xalq mahnısı ilə müqayisə edilə bilər.

3. İnformasiya mübadiləsi və müzakirəsi- 8 dəq.

Melodiyanın rolu mahnı ifaçılığında, ümumiyyətlə, musiqidə bir ifadə vasitəsi kimi müəyyənləşdirilir.

Nəticələr və ümumiləşdirmə - 3 dəq.; 5.Yaradıcı tətbiq etmə - 12 dəq.; Tapşırıq; 6. Qiymətləndirmə və refleksiya. [4, s. 13].

3-cü sinif üçün “Musiqi” fənni üzə dərsliyin 19-cu mövzusu “Dəniz obrazı Azərbaycan və klassik Rus bəstəkarlarının yaradıcılığında” adlanır və bu mövzusunun tədrisində aşağıdakı iş üsullarından istifadə nəzərdə tutulmuşdur: Beyin həmləsi, diskussiya, rəsam assosiasiyası, Venn diaqramı və s. [4, s. 28].

7-ci sinif üçün “Musiqi” fənni üzə dərsliyin metodik vəsaitinin “Musiqi obrazında xarakter dəyişikliyi” adlı 2-ci mövzusunun tədrisində isə beyin həmləsi, müzakirə, müqayisə iş üsullarından istifadə edilməsi tövsiyə olunur [5, s. 16].

Nümunələrdən də, göründüyü kimi ümumtəhsil məktəblərimizdə “Musiqi” ilə əlaqədar dərslərin maraqlı keçməsi üçün müxtəlif metodlardan istifadə edilir ki, bu da kombine edilmiş dərslərin səmərəliliyini, şagirdlərin, tələbələrin musiqiyə olan maraqlarını artırır.

Pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi göstərir ki, müəllimlər pedaqoji texnologiyalardan istifadə zamanı müxtəlif tədris metodlarından faydalanaraq, dərslərin mərhələləri, öyrətmə üsulları, məzmun standartlarının reallaşdırma bacarıqları müəllimlər tərəfindən fərqli yollarla tətbiq olunur. Tətbiq olunan pedaqoji texnologiyaların metodikasına yaradıcı müəllimlər müəyyən dəyişikliklər edib onu mövcud tədris sistemində uyğunlaşdırırlar.

İnformasiya Cəmiyyətinin ən mühüm tələblərindən biri də müasir inkişafa uyğun yaradıcı, informasiya-kommunikasiya vasitələrindən səmərəli istifadə edə bilən vətəndaşların yetişdirilməsidir. Məktəblər hazırda bu vəzifənin öhdəsindən asanlıqla gəlirlər. Bölgələrdə olan tədris müəssisələrinin də hazırda maddi-texniki baza təminatı formalaşdırılmaqdadır. Müəllimlər müxtəlif öyrədici kurslarda iştirak edərək öz peşəkarlıqlarını inkişaf etdirirlər.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, müasir pedaqoji texnologiyalardan, yeni təlim metodlarından istifadə olunması, təhsili inkişaf etdirən vacib məsələlərdən biridir. Eyni zamanda pedaqoji texnologiyalardan düzgün istifadə olunmalı və o, inkişaf etmiş təhsil-tədris prosesinin vasitələrindən biri olmalıdır. Pedaqoji texnologiyalardan istifadə həm təhsilalanların, həm də təhsilverənlərin keyfiyyət göstəricilərindən biridir və texnologiyalar daim tədris prosesinin mərkəzində dayanmaqla onun inkişafını təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Axundova G.Ə. “Musiqinin tədrisində yeni pedaqoji texnologiyalar”
2. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Musiqi elmi, mədəniyyət və təhsilinin aktual problemləri №2, 2018, (13-17 s.) ISSN2221-7576
3. Əliyeva S.S. “Musiqi kurikulumu əsasında sinif müəllimlərinin hazırlığının
4. yüksəldilməsi üzrə işin sistemi. 5801.01 – Təlim və tərbiyənin nəzəriyyəsi və metodikası (Musiqi tədrisi metodikası) pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın Avtoreferatı. Bakı, “Mütəcim” 2013, 36 s.
5. Veysova Z. “Fəal/İnteraktiv Təlim” Müəllimlər üçün vəsait. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Fondu (UNICEF) 2007, 155 s.
6. Rəcəbova N., Quliyeva Ş., Əliyeva Z. Ümumtəhsil məktəblərinin 3-cü sinfi üçün “Musiqi” dərsliyi. Bakı, Şərq-Qərb, 2022, 64 s.
URL:<https://www.trims.edu.az/site/resource.php?id=1473>
7. Rəcəbov O., Kazımov N., Nuruqızı S. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün “Musiqi” dərsliyi. Bakı, Şərq-Qərb, 2022, 96 s.
URL: <https://www.trims.edu.az/site/resource.php?id=1474>

**ПРИМЕНЕНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ НА
УРОКАХ МУЗЫКИ***Рустамова Севиндж Илхамовна**Резюме*

В общеобразовательных школах нашей страны успешно реализуется проект пропаганды и применения современных методов обучения. Внедрение интерактивного обучения в общеобразовательных школах, является одним из основных принципов образовательных реформ Азербайджанской Республики. Включение интерактивного метода обучения в учебный процесс исключает пассивность обучающихся, создаёт возможность доведения мышления и качества образования учащихся школ до высокого уровня.

**APPLICATION OF INTERAKTIVE LEARNING METHODS
IN MUSOC LESSONS***Rustamova Sevinc Ilham**Summary*

As a result of the attention and care given to education by our state, the imlementation plan of modern training methods is successfully imlemented in our country. Implementation of interactive training in secondary schools of the Republic of Azerbaijan is one of the main principles of educational reforms. The inclusion of the wide use of interactive teaching metdhods in the teaching process eliminates the passivity of studens, enables them to raise them to thinkig characteristics, creative forms and the quality of education to a high level.

*Rəyçi: Şabanova S.A.**Musiqi fənləri kafedrasının 12 iyun 2024-cü il tarixli iclasın 20 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 26 sentyabr 2024-cü il*

UOT:781.

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN MUSIQI DƏRSLƏRİNDƏ İNFÖRMASIYA KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ ÜZRƏ İŞİN TƏŞKİLİ

Şabanova Sevil Ağaalı qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
sevashabanova62@gmail.com

Xülasə: Məqalədə ümumtəhsil məktəblərində musiqi dərslərində informasiya kommunikasiya texnologiyalarından istifadə üzrə işin təşkili araşdırılır.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, tədris prosesində o cümlədən musiqi dərslərində informasiya kommunikasiya texnologiyalarından istifadə vacib şərtlərdəndir.

Tədris prosesində kompüter texnologiyalarından istifadə təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərir, şagirdlərin musiqi tərbiyyəsi və musiqi inkişafına əlverişli şərait yaradır.

Açar sözlər: musiqi, tərbiyə, məktəbli, multimedia, texnologiya

Ключевые слова: музыка, воспитание, школьник, мультимедиа, технология

Key words: music, education, schoolchildren, multimedia, technologies

XXI əsr yüksək kompüter texnologiyaları əsridir. Müasir dövrdə informasiya kommunikasiya texnologiyalarının inkişaf etdirilməsi hər bir ölkənin intellektual və elmi potensialının vacib göstəricilərindən biridir. Bu prosesin zəruriliyi indiki qloballaşma dövründə daha çox hiss olunur. Texnologiyaların sürətlə inkişafı və yayılması bəşəriyyətin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır.

“İnnovasiya - təhsil-tərbiyə prosesinin gedişini və nəticələrini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə pedaqoji sistemdə həyata keçirilən yeniliklərdir. Qeyd edək ki, “innovasiya” termini ingiliscə “innovation”, latınca “innovato” sözündən olub, “yenilik”, “yeniləşmə” deməkdir” [5].

İnnovativ təhsilin əsas funksiyalarından biri tərbiyədir. Tərbiyə təlim və təhsil prosesi ilə daim vəhdətdədir. Təlim isə yeni biliyin öyrənilməsi prosesi olaraq təhsilvermə bə tərbiyə etmə məqsədi daşıyır. Gənc nəslin vaxtının çox hissəsi məktəbdə keçdiyinə görə tədris prosesində verilən biliyin tərbiyəyə çox böyük təsiri vardır.

Tarixin ən böyük innovasiyası informasiya texnologiyaları və internet sisteminin yaranmasıdır.

Yeni təlim texnologiyalarından, xüsusilə İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarından (İKT) geniş istifadə müasir dövrdə musiqi müəllimlərinin qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir: *“İKT-dən istifadə müəllimi həcmli materialı konkretləşdirməyə, fikirlərini mümkün qədər qısa və yığcam şəkildə formalaşdırmağa, alınan məlumatları sistemləşdirməyə, onu qısa xülasə şəklində təqdim etməyə istiqamətləndirir” [7].*

Müasir dövrdə musiqi təhsilində yeni metodların–innovativ informasiya texnologiyalarının fəal axtarışı gedir. Təlim və tərbiyə prosesinin yaxşı nəticə verməsi təhsil sisteminin təkmilləşməsindən asılıdır. Təhsil, təlim və tərbiyə prosesinin optimallaşdırılması pedaqoji sistemə aid olan innovasiyadır. Optimallaşdırılma sözünün mənası (ən yaxşı) mümkün olan variantların ən yaxşısını seçib götürmək prosesidir. Təhsil prosesinin qurulması və təşkilinə nail olmağın mümkün variantlarından ən yaxşısının seçilməsi optimallaşdırmanın ən başlıca vəzifəsidir.

Elmi araşdırmalardan məlumdur ki, müəllim və şagirdlərin informasiya ilə yüklənməsi onların iş qabiliyyətini azaldır və sağlamlıqlarına mənfi təsir göstərir. Təhsil, təlim-tərbiyə prosesinin əlverişli hesab olunması o zaman mümkün olur ki, müəllim və şagirdlər yüklənmir və maksimum nəticə əldə olunur.

Təhsildə innovasiyalar müxtəlif məzmunlarda proqramlarda, təhsil standartlarında, tədris planlarında və s. ola bilər. Texnologiyaların təhsilə təsiri vasitəsilə öyrənmə metodları dəyişir, elektron, distant təhsil yaranır. Təhsil sahəsində ən böyük innovasiya distant təhsildir.

“Distant təhsil-öyrədən və öyrənən arasında əlaqəni telekommunikasiya və kompüter şəbəkələri vasitəsilə operativ, müntəzəm dialoq, əks əlaqə əsasında, uzaq məsafədən həyata keçirilir. Distant təhsilin xarakterik xüsusiyyətlərinə çeviklik, modulluluq, iqtisadi səmərəlilik, müəllimin yeni rolu, təhsilin keyfiyyətinə xüsusi nəzarət, müasir texnologiyalardan istifadə və s. aiddir” [8].

“Covid-19” pandemiyası dünya ölkələrinin əksəriyyətini əhatə etdiyindən, UNESCO təhsildə yaranan fasilələri məhdudlaşdırmaq üçün distant təhsil proqramlarından istifadəni tövsiyə etdi. Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi yaranmış vəziyyətlə əlaqədar bütün dərslərin onlayn mövcud olduğu e-dərslər layihələrini həyata keçirmişdir [6].

Aparılan araşdırmaların nəticələri göstərir ki, distant təhsil metodlarının musiqi-pedaqoji prosesə fəal şəkildə daxil edilməsinə baxmayaraq bu təhsil prosesinə münasibət birmənalı deyil və hələ də bu prosesə ehtiyatla yanaşılmışdır.

Pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi göstərir ki, təhsildə yeni texnologiyalardan istifadə şagirdlər üçün daha cəlbedici və yadda qalan olur. Multimedia vasitələri, avtomatlaşdırılmış öyrədici sistemlər, kompüter tədris proqramları, animasiya qrafikası, rəngarəng illüstrasiyalar şagirdlərin idrak aktivliyinə müsbət təsir göstərir.

Qeyd edək ki, müasir musiqi dərslərində kompüter texnologiyalarından istifadə olunaraq yaradıcı mühitin yaradılması ilə xarakterizə olunur. Musiqi dərslərində şagirdlərin mövzunu daha yaxşı qavraması üçün istifadə olunan audio və video materialların: kompüter, videoregistrator, musiqi mərkəzi və s. istifadəsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Müasir texnologiyalar sayəsində şagirdlər Azərbaycan və xarici ölkə bəstəkarlarının əsərləri ilə tanış olur, incəsənət dünyasına aid məlumatlara yiyələnirlər. Musiqi dərslərində İKT-dən istifadə dərslərin metodik imkanlarını zənginləşdirir, şagirdlərin yaradıcılıq potensialını aktivləşdirir və onlarda musiqi mədəniyyətinə marağı inkişaf etdirir.

Operalardan, baletlərdən, musiqili filmlərdən hissələrin nümayişi, bəstəkarların həyat və yaradıcılığından bəhs edən bədii və sənədli filmlərdən fraqmentlər şagirdlərin musiqi dərslərinə marağını artırır və onlarda musiqi mədəniyyətinin formalaşmasına zəmin yaradır. Belə musiqi dərslərində şagirdlər musiqi janrları ilə daha yaxından tanış olaraq ifaçıların çıxışlarını dinləyirlər.

Musiqi dərslərində kompüterdə işləmək üçün bir çox multimedia proqramları-musiqi pleyeri, karaoke oxumaq üçün proqram, musiqi konstruktoru, musiqi ensiklopediyaları, təlim proqramları vardır.

Dərs prosesində multimedia vasitələrindən istifadə şagirdlərdə əqli, yaradıcı fəaliyyətin yeni formalarının meydana çıxması deməkdir.

Innovativ İnformasiya Texnologiyalarından (multimedia) istifadə daha çox texniki təchizatdan istifadə edilən adi dərslərdir. Multimediadan istifadə tədris vəsaitlərini nəzərə alaraq tədris materialını təşkil etməyə imkan verir. Məktəb şagirdlərinin musiqi mədəniyyətinin inkişafının müasir metodu multimedia tipli musiqi dərslərinin komponentlərinin aşağıdakı ardıcılığını tövsiyə edir:

1. Şagirdlərin sinfə musiqi ilə girişi . Musiqili salamlar.

2. Dərsin mövzusu, məqsədi, vəzifələri, şagirdlərin öyrənmə motivasiyalarının təqdim edilməsi, dərsin mövzusunun müzakirəsi.

3. Müzakirə və musiqi dinləmək.

4. Oxumaq və xor məşğələləri üzərində işləmək.

5. Mahnını öyrətmək və ifa etmək.

6. Musiqiyə uyğun hərəkətlər: rəqs, dirijorluq, səhnələşdirmə, ifa.

7. Musiqili yaradıcılıq tapşırıqları.

Musiqi sənəti uşağa (bədi təcəssümün müxtəlif formaları, ədəbi, musiqi, təsviri incəsənət) vasitəsilə bədii obrazın formalaşması prosesi kimi xidmət edir. Musiqi dərsləri təkcə musiqi qabiliyyətini deyil, eyni zamanda bütün psixi proseslərin - qavrayış, təfəkkür, yaddaş, diqqət və s. inkişafına yönəlir.

Musiqi təhsili sistemində innovativ informasiya texnologiyalarının tətbiqi təhsilin keyfiyyətini yüksəldən, şagirdlərin idrak maraqlarının qarşılmasına və inkişafına kömək edən təlim mühitini genişləndirməyə imkan verir.

Pedaqoji təcrübəyə əsasən qeyd edək ki, kompüter texnologiyalarından istifadə məktəb şagirdlərinin musiqi mədəniyyətinin inkişafına, dərsin səmərəliliyinə müsbət təsir göstərir, onlarda yaradıcılıq və qavrama qabiliyyətlərinin inkişafını təmin edir.

Bir nümunə göstərək. Ümumtəhsil məktəblərinin V sinif üzrə "Musiqi" dərslərində "Musiqidə Nizami Gəncəvi obrazı" mövzusunun tədrisində İKT-dən istifadə olunması şagirdlərin musiqi dünyagörüşünün inkişafına müsbət təsir edir. Ü.Hacıbəylinin N.Gəncəvinin sözlərinə yazılmış "Sevgili canan" və "Sənsiz" romans-qəzəllərini Azərbaycan xalq artisti Bülbülün ifasında kompüter vasitəsilə nümayiş olunması, F.Əmirovun "Nizami" simfoniyasından hissələrin səsləndirilməsi şagirdlərin böyük marağına səbəb olur və uzun zaman yaddaşlarında qalır [3].

Musiqi təhsili şəxsiyyətyönümlü və inkişafedici pedaqoji texnologiyaların tətbiqi ilə reallaşır. Yeni pedaqoji texnologiyaların və metodların tətbiqi şagirdlərdə problemlərin həlli, təhlil etmə, ümumiləşdirmə, nəticə çıxartma, fərdi və komanda ilə iş kimi bacarıqlarının formalaşmasına imkan yaradır.

Ümumtəhsil məktəblərinin "Musiqi" dərslərində verilmiş mövzuların öyrənilməsi prosesində müxtəlif musiqi proqramları tətbiq edilir. Bu proqramlar yüksək keyfiyyətli yazılarda musiqi dinləməyə, həm də rəssamlıq, musiqi, xalq sənətkarlığı haqqında məlumatlara yiyələnməyə kömək edir.

Araşdırmalara əsasən deyə bilərik ki, kompüterdən istifadə edilən dərs, ənənəvi dərslərdən fərqli olaraq, daha yaradıcı prosesi şagirdləri mövzunun müstəqil öyrənilməsinə cəlb etməyi, fəaliyyətin bütün iştirakçıları üçün vacib olduğunu vurğulamağı, təhlil etmək bacarığını inkişaf etdirməyi nəzərdə tutur.

Beləliklə, tədris prosesində informasiya texnologiyalarından geniş istifadə olunur. İnformasiya texnologiyaları musiqi dərslərində mətn, səs, qrafik və video məlumatlarından yeni formada istifadə etməyə imkan yaradır, musiqi dərsinin metodik imkanlarını zənginləşdirərək müasir səviyyəyə çatdırır.

Ədəbiyyat

1. Nəzərov A. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı, "ADPU", 2012, 103 s.

2. Rəcəbov O., Məmmədova G. Pedaqoji təmayüllü orta ixtisas və ali məktəblərdə musiqi tədrisinin metodikası. Bakı, "Şirvanəşr", 2009, 202 s.

3. Rəcəbov O., Kazımov N., Axundova Y., İmanova O. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün "Musiqi" dərsləri. Bakı, "Təhsil", 2020, 80 s.

[URL:https://www.trims.edu.az/site/resource.php?id=1711](https://www.trims.edu.az/site/resource.php?id=1711)

4. Veysova.Z. “Fəal (interaktiv) təlim”. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2007.

Saytoqrafiya:

5. Azərbaycan Milli Kitabxanası. URL:http://anl.az/down/megale/az_muellimi/2012/oktyabr/266646.htm
6. Azərbaycan məktəbi. URL:<http://as-journal.edu.az>
7. Azərbaycan müəllimi. URL: <https://muallim.edu.az/news.php?id=19917>
8. “İki sahil” Gündəlik ictimai-siyasi qəzet. URL:<https://ikisahil.az/post/distant-tehsil-nedirve-hansi-xususiyetleri-var>
9. “Musiqi dünyası” Beynəlxalq Elmi Musiqi jurnalı. URL: <http://musiqi-dunya.az>
10. Məktəblinin Elektron Musiqi Kitabxanası. URL: <http://mk.musiqi-dunya.az>
11. “Musiqi”dən məktəb dərsləkləri. URL:<https://www.trims.edu.az>

ОРГАНИЗАЦИЯ РАБОТЫ ПО ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ И ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ МУЗЫКИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Шабанова Севиль Агаали кызы

Резюме

В статье рассматривается организация работы по использованию информационно-коммуникационных технологий на уроках музыки в общеобразовательных школах. Исследования показывают что, использование информационно-коммуникационных технологий в учебном процессе, в том числе на уроках музыки является одним из важных условий.

Использование компьютерных технологий положительно влияет на повышения качества учебного процесса, создает хорошие условия для музыкального воспитания и развития учащихся.

ORGANIZATION OF WORK ON THE USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN MUSIC CLASSES OF GENERAL EDUCATION SCHOOLS

Shabanova Sevil Aqali

Summary

The article examines the organization of work on the use of information and communication technologies in music lessons in general education schools. Research shows that the use of information and communication technologies in the educational process, including in music lessons, is one of the important conditions.

The use of computer technologies, positively affects the improvement of the quality of the educational process and creates good conditions for musical education and development of students.

Rəyçi: s.ü.f.d. Seyfullayeva Nüşabə Nəriman qızı

Musiqi fənləri kafedrasının 12 iyun 2024-cü il tarixli iclasın 20 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 26 sentyabr 2024-cü il

UOT:781.

**BƏSTƏKAR TELMAN HACIYEVİN UŞAQ MAHNILARININ
SƏCİYYƏVİ CƏHƏTLƏRİ**

s.ü.f.d. Seyfullayeva Nüşabə Nəriman qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
seyfullayevanushaba@mail.ru

Xülasə: *Tanınmış Azərbaycan bəstəkarı Telman Hacıyevin (1930-1991) yaradıcılığında diqqəti cəlb edən əsas mövzulardan biri də uşaq tematikasına müraciət, uşaq dünyasının tərənnümü və uşaqlar üçün yazılmış əsərlərlə bağlıdır. Məqalədə bəstəkarın uşaqlar üçün nəzərdə tutulan mahnıları araşdırılmış, uşaq mahnılarının səciyyəvi cəhətləri müəyyənləşdirilmişdir.*

Açar sözlər: Bəstəkar, yaradıcılıq, mahnı, uşaq, mövzu, müasir.

Key words : Composer, creativity, song, child, topic, modern.

Ключевые слова: Композитор, творчество, песня, дети, тема, современность

Tanınmış Azərbaycan bəstəkarı Telman Hacıyevin (1930-1991) yaradıcılığında mahnı janrında bəstələdiyi əsərlər mövzu müxtəlifliyi ilə fərqlənir. Bəstəkarın mahnılarını mövzusuna görə bir neçə yerə bölmək olar: Vətən haqqında mahnılar, xalqlar dostluğunu tərənnüm edən mahnılar, əmək mahnıları, gəncliyə həsr olunmuş mahnılar, lirik məhəbbət mahnıları, uşaq mahnıları. Bəstəkarın yaradıcılığında diqqəti cəlb edən əsas mövzulardan biri də uşaq tematikasına müraciət, uşaq dünyasının tərənnümü və uşaqlar üçün yazılmış əsərlərlə bağlıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan musiqi mədəniyyətində 1960-1970-ci illər kütləvi uşaq mahnılarının inkişaf dövrü olmuşdur. Kütləvi uşaq mahnılarında ölkənin həyatının tərənnümü olunması, böyük vətəndaşlıq duyğularının aşılınması öz əksini tapır. Həmin illərin uşaq mahnılarındakı yeniliklər, mövzu və obrazlar seçiminin genişləndirilməsi, musiqi dilinin əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşməsi, müasirləşməsi, həmçinin janr və forma rəngarəngliyi özünü aydın göstərir. Bu dövrdə bəstəkarların yaradıcılığında uşaq mahnılarını müasirliklə əlaqələndirmək, uşaqları müasir musiqi dünyasına daxil etmək meyli müşahidə olunur.

T.Hacıyevin mahnılarının xalq musiqi janrları ilə əlaqələndirilməsi baxımından belə bir cəhəti qeyd etmək istərdik ki, xalq mahnı yaradıcılığında da mövzudan asılı olaraq qruplara bölünmə özünü göstərir. Belə ki, xalq mahnılarının əmək, mərasim, məişət, tarixi mahnılar kimi janr qruplarına və onların daxilində lirik, yumorlu və satirik, uşaq mahnıları kimi növlərə bölünməsi məlumdur.

Əlbəttə ki, bəstəkar yaradıcılığı –professional, xalq mahnıları isə folklor olmaqla, musiqi yaradıcılığının müxtəlif təbəqələrinə aiddir. Bununla belə, bəstəkar yaradıcılığı folklordan bəhrələnmişdir. Bu baxımdan, xalq mahnıları bəstəkar mahnılarının zəngin qaynağıdır. Xalq mahnılarının janr xüsusiyyətləri, məzmunu, musiqi dili bəstəkarlar tərəfindən geniş surətdə istifadə olunaraq, onların musiqi üslubunu zənginləşdirmişdir. Eyni zamanda, məzmun baxımından yanaşdıqda, bəstəkar yaradıcılığında bir sıra yeni xüsusiyyətlər meydana gələrək, mövzu dairəsini və janrın imkanlarını genişləndirmişdir.

Azərbaycan xalq mahnılarının bir qolu olan uşaq mahnılarının məzmunu da xüsusilə diqqətəlayiqdir. Uşaqların dilindən oxunan xalq mahnılarında təbiətə münasibət, sanama, tapmaca mətnləri üstünlük təşkil edir. Bəstəkar mahnılarında isə bütün bu mövzularla yanaşı, uşaqların müasir həyata baxışları, məktəb, əmək, texniki tərəqqi, qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik, valideynə məhəbbət və hörmət və s. kimi mövzuların işlənilməsi geniş yayılmışdır.

Bu baxımdan T.Hacıyevin uşaq mahnılarının mövzusu çox rəngarəngdir. Ölkənin əmək həyatı ilə bağlı olan “Balaca neftçi” (söz. R.Zəkanın), təbiətə sevgi aşılayan “Üzüm bağında” və “Yaşıl meşə” (söz. M.Seyidzadənin), uşaqların həyatını əks etdirən “Qaç-gizlən” (söz. M.Seyidzadənin), “Keçi balası”, “Mənə balaca deməyin” (söz. R.Zəkanın), “Mən çapıram” (söz. M.Əliyevin) və s. mahnıları göstərmək olar.

T.Hacıyevin bütün bu mahnıları mövzu ifadəliliyi ilə seçilir. Burada uşaqların qəhrəman olmaq arzusu, həyatsevərliyi, təbiətə münasibəti, oyunlara marağı ifadə olunur.

Bəstəkarın mahnılarının əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, şeirin mahiyyətini itirməyib, əksinə onu musiqi ilə üzvi şəkildə qovuşdurur. Bu mənada bəstəkar şeirin ruhunu çox gözəl duyaraq, onu musiqidə düzgün tənzimləyir.

Bəstəkarların uşaq mahnılarındakı melodiylar çox sadə və yaddaqalandır. Uşaq mahnılarının sözləri sadə sözlərdən və qısa ifadələrdən ibarətdir. Məzmun çox vaxt gündəlik həyat, təbiət, heyvanlar, oyunlar və fantaziya ilə bağlıdır.

Xalq musiqisində olduğu kimi T.Hacıyevin musiqisinin ritmik dili çoxcəhətli və rəngarəngdir. Uşaq mahnılarında bəstəkar sadə xanə ölçülərindən istifadə edir.

T.Hacıyev uşaq mahnılarında öz bədii dəsti-xəttini yaratmışdır. Onun dostluğu, vətəni, təbiəti və əməyi təcəssüm etdirən mahnılarının əsasını müəyyən süjet xətti təşkil edir ki, bu da mahnının özünəməxsus uşaq oyununa çevrilərək, iştirakçıların canlı ifasında daha da fəal hərəkətlilik qazanmasına şərait yaradır. Bəstəkarın uşaq mahnıları canlı və konkret obrazlı keyfiyyətlərə malik olan özünəməxsus intonasiyaları ilə fərqlənir.

Azərbaycan peşəkar bəstəkarlıq məktəbinin banisi Ü.Hacıbəyli “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” fundamental elmi əsərində yazır: “Rast”, “Şur”, “Segah”, “Şüştər”, “Çahargah”, “Bayatı-Şiraz” və “Hümayun” Azərbaycan musiqisinin 7 əsas məqamıdır. Bunlardan Azərbaycanda ən çox yayılanlar “Şur” və “Segah”dır. Azərbaycan xalq mahnıları, rəqs havaları və s. musiqi formalarının çoxu bu iki məqamda qurulmuşdur. “Rast”, “Şüştər”, “Çahargah”, “Bayatı-Şiraz” daha geniş yayılmış məqamlardandır. Hamısından az işlənən “Hümayun”dur.

Bədii-ruhi təsir cəhətindən “Rast” dinləyicidə mərdlik və gümrəhlik hissi, “Şur” şən lirik əhval-ruhiyyə, “Segah” məhəbbət hissi, “Şüştər” dərin kədər, “Çahargah” həyəcan və ehtiras, “Bayatı-Şiraz” qəmginlik, “Hümayun” isə “Şüştər”ə nisbətən daha dərin kədər hissi oyadır [1, s.19].

Dahi Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəylinin ənənələrini ustalıqla davam etdirən T.Hacıyevin musiqi əsərlərində, o cümlədən uşaqlar üçün nəzərdə tutulan əsərlərində Azərbaycan lad-məqamlarına istinad ən əsas cəhətlərdəndir. Bəstəkarın yaradıcılığı özünəməxsus milli ahəngliyi ilə seçilir. T.Hacıyevin mahnılarının təhlili onların musiqi dilinin məqam əsasının maraqlı xüsusiyyətlərini üzə çıxarır.

Beləliklə, Telman Hacıyevin uşaq mahnıları milli mənbələrə yaxınlığı, maraqlı lad-məqam, metroritmik xüsusiyyətlərinə görə diqqəti cəlb edir. Azərbaycan xalq musiqisinin intonasiya xüsusiyyətlərindən istifadə bəstəkara milli musiqi obrazının yaradılmasına imkan verir.

T.Hacıyevin musiqisi özünün melodikliyi, ifadə səmimiyyəti, professionalizmi ilə diqqəti cəlb edir. Vokal sənətini yaxşı bilməsi bəstəkara imkan verir ki, uşaqlara rahat oxumaq üçün tessitura baxımından əlverişli musiqi yaratsın.

Bütün bunlar T.Hacıyevin əsərlərinin təkrarolunmaz milli səciyyəsinin üzə çıxarılmasına imkan verir.

Bəstəkarın sadə melodik quruluşa malik uşaq mahnıları yaddaqalan olub, uşaq repertuarında çox sevilən nümunələrdir. Bu mahnılar uşaq təxəyyülünün genişləndirilməsi,

onların ətraf aləmlə, əşyalarla, təbiət hadisələri ilə tanışlığı baxımından maraqlı olmaqla yanaşı, həm də böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir.

T.Hacıyevin bütün əsərlərində, hansı janrda, hansı mövzuda yazmağından asılı olmayaraq, onun Vətən sevgisi, vətəndaşlıq hissləri, insanlara qarşı – uşaqdan böyüyə kimi, səmimi duyğuları öz qabarıq əksini tapır. Bu da bəstəkarın musiqisinin dərin mənasını və təsir qüvvəsini artırır.

Ədəbiyyat

1.Hacıbəyli Ü. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. //XX əsr Azərbaycan musiqi elminin abidələri silsiləsindən. Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasının 100 illiyi münasibətilə. Tərt. və məsul red. T.Məmmədov. Bakı, 2019, 360 s.

2.Həsənova C.İ. Azərbaycan musiqisinin məqamları. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 232 s.

3.Эфендиева И.М. Азербайджанская советская песня. Баку, 1983, 150 с.

4.Эфендиева И. М. Тельман Гаджиев. Баку, Ишыг, 1983, 36 с.

ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕТСКИХ ПЕСЕН КОМПОЗИТОРА ТЕЛЬМАНА ГАДЖИЕВА

Сейфуллаева Нушаба Нариман кызы
Резюме

Одна из основных тем, привлекающих внимание в творчестве известного азербайджанского композитора Тельмана Гаджиева (1930-1991), связана с обращением к детской тематике, прославлением детского мира в произведениях, написанных для детей. В статье были рассмотрены детские песни композитора и определены их характерные особенности.

THE CHARACTERISTIC FEATURES OF COMPOSER TELMAN HAJIEV'S CHILDREN'S SONGS

Seyfullazada Nushaba Nariman
Summary

The article focuses on the theme of childhood in the works of the renowned Azerbaijani composer Telman Hajiyev (1930-1991). It highlights the composer's attention to the depiction of the child's world and his compositions written for children. The article examines songs dedicated to children, researching the works intended for them and identifying the efforts to create children's so.

Rəyçi: dosent Məmmədova Qəsirə

Musiqi fənləri kafedrasının 12 iyun 2024-cü il tarixli iclasın 20 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 26 sentyabr 2024-cü il

UOT:781.

“MUSİQİ MÜƏLLİMLİYİ” İXTİSASI ÜZRƏ KADR HAZIRLIĞINDA “NOTDAN (ÜZDƏN) İFA FƏNNİNİN YERİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Tağıyeva Günay Hafiz qızı
Gəncə Dövlət Universitet
gunay.taqiyeva.76@mail.ru

Xülasə: “Musiqi müəllimliyi” ixtisası üzrə təhsil alan tələbələrin fortepiano alətində musiqi əsərlərini hazırlaşmadan notdan (üzdən) ifa etmək vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, fənnin tədrisi tələbənin intellektual və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə, özünəməxsusluğunun üzə çıxarılmasına, Azərbaycan xalq və bəstəkar, həmçinin dünya musiqisinin nümunələri ilə daha yaxından tanış olmasına imkan yaradır. Bu baxımdan da fənnin tədrisi müasir təlim metodları əsasında qurulmalı və tələbələrin psixologiyasını nəzərə almaqla, təhsil sisteminin modernləşməsi şərtlərinə cavab verməlidir.

Açar sözlər: musiqi, fortepiano, tədris, ifaçılıq, bilik, bacarıq, vərdiş.

Key words: music, piano, teaching, performance, knowledge, skill, habit.

Ключевые слова: музыка, фортепиано, преподавания, исполнение, знание, навык, привычка.

“Musiqi müəllimliyi” ixtisası üzrə kadr hazırlığında “Notdan (üzdən) ifa” fənninin tədrisi olduqca vacibdir. Bunun üçün müəllim fənnin tədrisinə ciddi yanaşmalı, tələbənin hazırlaşmadan notdan (üzdən) ifa etmə bacarığının formalaşdırılmasını düzgün istiqamətləndirməlidir. Fənnin fərdi şəkildə tədris edilməsi dərsin daha səmərəli və məhsuldar keçirilməsinə şərait yaradır.

“Notdan (üzdən) ifa” fənni tələbənin musiqi sənəti, musiqi üslubları, janrları və formalarının müxtəlifliyi haqqında biliklərinin genişləndirilməsinə, təhlil etmək bacarığının daha da inkişaf etdirilməsinə, həmçinin sərbəst ifaçılıq bacarıqlarının təkmilləşdirilməsinə kömək edir. Bu baxımdan da müəllimin qarşısında tələbənin musiqi duyumunu, daxili eşitmə bacarığını inkişaf etdirmək və alətə marağını artırmaq kimi bir sıra tələblər durur.

Notdan ifa ilkin mərhələdə heç bir əlavə edilmədən, bəstəkar tərəfindən qeyd edilən bütün göstərişlərə əməl etməklə musiqi əsərinin tempində və xarakterində ifasını özündə ehtiva edir. İnkişaf etmiş bilik, bacarıq və vərdişlərə əsaslanan notdan ifa isə, ifaçının diqqət, sərbəstlik, yaddaş, yaradıcı təxəyyül və intuisiyasının, görmə, eşitmə və motorika ilə vəhdətini tələb edir.

Fənnin tədrisinin Blum taksonomiyası əsasında təşkili tələbələrin ifaçılıq təcrübəsini, metodiki və elmi ədəbiyyatlardan, yeni tədris vəsaitlərindən istifadə etmək qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Fənn tələbənin estetik baxışlarının, musiqi zövqünün formalaşdırılmasında və hərtərəfli inkişaf etdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Notdan oxuma vərdişləri üzərində işin səmərəli təşkili məqsədi ilə tələbəni notları ardıcıl oxumağa deyil, böyük səs komplekslərinin ifasına yönəltmək lazımdır. İlkin mərhələdə ağır tempdə yazılmış, sadə applikaturası olan əsərlərdən başlamaqla, tədris repertuarı sadədən mürəkkəbə doğru seçilməlidir.

Fənnin tədrisi prosesində ümumtəhsil məktəbləri üçün “Musiqi”dən məktəb dərsləklərinin repertuarı, xarici ölkə və Azərbaycan bəstəkarlarının müxtəlif forma, janr və üslublu əsərləri, vokal əsərlərin müşayiəti tələbələr tərəfindən notdan (üzdən) ifa olunur, musiqi müəllimi üçün zəruri olan notdan ifa vərdişləri formalaşdırılır.

Proqramın seçilməsi zamanı tələbənin fiziopsixoloji xüsusiyyətləri, fərdi bacarıq və istəkləri nəzərə alınmalı, ona individual, innovativ metod və üsullarla yanaşmaqla müəllim-tələbə münasibətləri düzgün şəkildə qurulmalıdır. Sınıfdə yaradıcı atmosfer və motivasiyanın təşkil edilməsi ən vacib şərtlərdən biridir.

Tədris proqramının mənimsənilməsi nəticəsində tələbələr fənnin tələbləri üzrə bir sıra bilik, bacarıq və vərdişlərin kompleks şəkildə mənimsənilməsinə nail olurlar. Buraya sərbəst musiqi ifaçılığının, musiqi əsərlərinin not mətninin notdan (üzdən) ifasının mənimsənilməsi, müəllif mətninin daha inamlı interpretasiyasına nail olmaq üçün fortepiano alətinin mümkün imkanlarından istifadə edilməsi, müxtəlif dövr, üslub, istiqamət, forma və janrlı musiqi nümunələrindən ibarət musiqi repertuarının sərbəst və müstəqil şəkildə genişləndirilməsi, fənn proqramına uyğun olaraq müxtəlif forma, janr və üslublu əsərlər (polifonik əsərlər, sonatalar, konsertlər, pyeslər, etüdlər, Azərbaycan xalq mahnı və rəqsləri) haqqında biliklərə nail olunması daxildir. Musiqi eşitməyə nəzarət etmək bacarığının aşılması, musiqi əsərinin notdan (üzdən) ifası prosesinin idarə edilməsi, musiqi-ifaçılıq vasitələrindən istifadədə ifadəliliyə nail olunması, ifa edilən musiqi əsərinin təhlilinin aparılması, fortepiano alətində bədii-ifaçılıq imkanlarına və professional terminoloji biliklərə yiyələnmək, ifaçılığın müxtəlif texniki növlərindən və fəndlərindən istifadə bacarığı kimi bir sıra bilik və vərdişlərin aşılması da olduqca zəruridir. Əldə ediləcək bilik, bacarıq və vərdişlər sırasına həmçinin, musiqi əsərlərinin notdan (üzdən) ifa üzrə öyrənilməsində istifadə ediləcək metod və üsullar haqqında təsəvvürlərin, ifa çətinlikləri üzərində iş üsullarının formalaşdırılması sahəsində yaradıcı inisiativlərin inkişaf etdirilməsi, musiqi yaddaşının, melodik, lad-harmonik və tembr eşitmənin inkişaf etdirilməsi də daxildir.

“Notdan (üzdən) ifa” fənnin əsas məqsədi tələbələrin bir sıra notdan (üzdən) ifa və musiqi-nəzəri biliklərinin genişləndirilməsi, sistemləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsidir. Not mətni ilə gözlə tanış olma, tonallıqlarda orientasiya (tonallıqlara köklənmə), daxili eşitmə, ritmik quruluşların (şəkillərin) rəngarəngliyi, not mətninin gözlə oxunması, applikaturanın müvafiqliyi, əsərlərin strukturuna tez bir zamanda nəzər yetirilməsi (hissələr, reprizlər, ibarələr, motivlər), not mətninin kiçik və böyük quruluşlarının mənimsənilməsi fənnin tədrisinin əsas məqsədlərindəndir. Həmçinin, müəllifin göstərişlərinin yerinə yetirilməsi (dinamika, ştrixlər, işarələr, xarakter, temp, metro-ritmika, harmoniya, melodik intonasiya, musiqi terminləri), əsərlərin xarakterinin göstərilməsi, əsərlərin düşünülmüş şəkildə ifası da fənnin məqsədləri sırasına daxildir. Notdan ifa zamanı tələbələrdə fakturanın sadələşdirilməsi bacarıqları da formalaşdırılmalıdır. Pedaqoji elmlər doktoru, professor Minarə Dadaşova “Musiqi müəlliminin hazırlığının metodikası” adlı dərs vəsaitində yazır: *“Mətnlə tez tanış olmaq və fakturanı sadələşdirməyi öyrənmək üçün kifayət qədər tipik əlaqələri mənimsəmədən – musiqi materialının formullarla izahı: texniki, harmonik, metro-ritmik, melodik intonasiyalı – mümkün deyil. Musiqiçinin şüurunda bu düsturlar dayanıqlı musiqi təsəvvürü formasında mövcuddur və onun daxili duyma təfəkkür texnikasının komponenti sayılır”* [1, s. 205]. Müəllif həmçinin qeyd edir ki, *“Ümumtəhsil məktəblərində musiqi müəllimləri üzündən sürətlə oxumağı fakturaya “uyğunlaşdırmağı” bacarmalıdır. Fakturaların sadələşdirilməsi əsasən çətin akkord müşayiətlərinə (ikiləşmə zamanı, geniş yerləşmə zamanı), çətin təkrar olunan fiqurasiya və qısalmalara (trellər, qruppeto), qamma mənşəli passajlara, özündə əsas məntiqi gərginliklər daşımayanlara aiddir. Bu zaman harmoniyanın əsasını – akkord və ya fiqurasiyanın funksiyasını dərk etmək lazımdır”* [1, s. 205].

Tədris proqramının mənimsənilməsi nəticəsində tələbələr bir sıra bilik, bacarıq və vərdişlərin kompleks şəkildə mənimsənilməsinə nail olurlar:

Öyrədici:

-tələbələrin notdan ifa bacarıqlarının kompleks inkişafının əldə edilməsi, müxtəlif janrlı musiqi əsərlərinin qavranılması, mənimsənilməsi və sərbəst ifasının formalaşdırılması;

-ritmik qrafikanın mənimsənilməsi, ritmik formulların notdan ifa bacarıqlarının formalaşdırılması;

-horizontal not qrafikası kompleksləri üzərində notdan ifa vərdişlərinin formalaşdırılması (qammavari qrafikalar, arpeciolar, melizmlər);

-notdan ifa üçün vacib olan barmaqların hərəkətilik bacarıqlarının formalaşdırılması (barmaqların klaviatura üzərində orientasiyası, applikatura texnikasının əsaslarının inkişafı);

İnkişafetdirici:

-not mətninin sürətlə qavranılması;

-not mətninin lad-harmonik strukturunun tez bir zamanda mənimsənilməsi bacarıqlarının inkişafı;

-melodik şəkillərin (yuxarı və ya aşağı istiqamətli, üfüqi, dalğavari, sıçrayışlı), xromatik ardıcılıqların gözlə mənimsənilməsi bacarıqlarının inkişafı;

-harmonik sekvensiyaların, müşayiəti harmonik fiqurasiyalara əsaslanan əsərlərin tez bir zamanda gözlə mənimsənilməsi və ifası bacarıqlarının inkişafı (albert basları, triollu harmonik fiqurasiyalar);

-not mətninin həcmə iri fraqmentlərinin tez bir zamanda qavranılması və eyni zamanda musiqi sintaksisinin qanunauyğunluqlarının mənimsənilməsi: motiv, frazirovka, repriz, variasiyalılıq;

-notdan ifa bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi: musiqi duyumu, daxili eşitmə, ritm, musiqi yaddaşı;

-not mətninin təhlili, musiqi və harmonik təfəkkürün aktivləşdirilməsi, əsərin formasının təhlili bacarıqlarının inkişafı;

-ifa edilən əsərlərin üslub xüsusiyyətlərinin açılması bacarıqlarının inkişafı;

-müəllifin göstərişlərini nəzərə almaqla əsərin bütövlükdə xarakterinin göstərilməsi;

-not mətnini sürətlə mənimsəmə və ifa etmə təcrübəsinin artırılması;

-not mətninin sürətli şəkildə təhlil etməklə paralel olaraq notdan ifa etmək bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi və inkişafı;

-notdan (üzdən) ifa prosesində vacib kompleks bacarıqların mənimsənilməsi;

Tərbiyəedici:

-milli və klassik musiqiyə marağın artırılması və formalaşdırılması;

-musiqi əsərinə sərbəst və düşünülmüş şəkildə yanaşma bacarığının tərbiyə edilməsi;

-yaradıcılıq qabiliyyətlərinin, artistizm və konsert ifaçılığının (kiçik və böyük publika qarşısında) inkişaf etdirilməsi;

-musiqi ansamblarının tərkibində ifaçılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi;

-musiqi incəsənəti haqqında sərbəst çıxışlar və söhbətlər aparmaq üçün tələbələrin ümumi musiqi biliklərinin, musiqi dünyagörüşünün, ümumi dünyagörüşünün, həmçinin pedaqoji bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi;

-tələbənin fərdi musiqi zövqünün formalaşdırılması [3, s. 52-54].

Pedaqogika elmləri doktoru, professor Jalə Qədimova "Musiqi pedaqogikası: tarixilik və müasirlik" adlı dərs vəsaitində yazır: "Müasir dövrdə tədris və tərbiyə probleminin həlli kreativ qabiliyyətlərin inkişafı və təkmilləşdirilməsi ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Buna görə də yaradıcı qabiliyyətlərin inkişafına yönəlmiş musiqi pedaqogikasının əsasını özliyiində təhsilin yaradıcı amili təşkil edir...Çünki musiqi pedaqogikasının ilkin vəzifəsi tələbələrdə

yaradıcı başlanğıcı inkişaf etdirmək, yaradıcı sərbəstliyi formalaşdırmaq, onların şəxsiyyətinin fərdi xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaqdır” [2, s. 161].

Təcrübələr göstərir ki, fənnin tədrisində istifadə ediləcək interaktiv təlim metodlarının düzgün seçilməsi çox vacibdir. Şifahi izah (tələbələrle söhbət, musiqi materialının şifahi izahı), təmrinlər, məşqlər və təkrarlama üsulları (tələbənin notdan ifa bacarıqlarının artırılması, əsərin bədii ifası üzərində işin aparılması), nümayiş üsulu (müəllim tərəfindən notdan ifa fəndlərinin, variantlarının, ifaçılıq üsullarının nümayişi), izahlı-illüstrativ (musiqi əsərinin müəllim tərəfindən izahlı ifası), təhlil (informasiyaların, musiqi əsərlərinin və ifanın təhlili), dinləmə (musiqi materiallarının audio və video yazılarının nümayişi, müqayisəsi və təhlili), reproduktiv üsul (müəllimin ifa modeli əsasında notdan ifa texnikalarının tələbə tərəfindən təkrarlanması), problemin qoyulması və həlli üsulu (müəllim tərəfindən notdan ifa üzrə problemin qoyulması və həll edilməsində müxtəlif fəndlərdən və variantlardan istifadə yollarının nümayişi), tədqiqat üsulu (qarşıya qoyulan notdan ifa üzrə problemin tələbə tərəfindən müxtəlif üsullarla aradan qaldırılması, yaxud sərbəst işlərə dair tələbə tərəfindən elmi araşdırmaların aparılması üsullarının nümayişi), müzakirə və debatlar (tələbənin elmi tədqiqat və yaradıcılıq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi məqsədilə hər hansı bir mövzu ətrafında müzakirə, mübahisə və fikir mübadiləsinin aparılması), təqdimat üsulu (tələbənin mövzular ətrafında araşdırma, ünsiyyət, fikir bölüşmə, vaxtdan səmərəli istifadə etmək, fikrini daha dəqiq və yığcam ifadə etmək bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi məqsədi daşıyır) ən effektiv üsullardandır.

Qeyd edəki ki, təlim üsullarının seçilməsi tələbənin individual bilik və bacarıqlarından asılıdır.

Beləliklə, aparılan araşdırmaların nəticəsi göstərir ki, notdan (üzdən) ifa bacarığı musiqi müəllimi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir

Ədəbiyyat

1. Dadaşova M. “Musiqi müəlliminin hazırlığının metodikası”. Dərs vəsaiti. Bakı, “Zaman-3” EİKM-in mətbəəsi, 2010, 256 s.
2. Qədimova J. “Musiqi pedaqogikası: tarixilik və müasirlik”. Dərs vəsaiti. Bakı, “MBM”, 2012, 224 s.
3. Qurbanəliyeva S., Tağıyeva G. “Notdan (üzdən) ifa”. “Musiqi müəllimliyi” ixtisası bakalavriat səviyyəsi ali məktəb tərəfindən müəyyən edilən fənlərin proqramı”. I cild. Azərb. Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi, Gəncə Dövlət Universiteti. Gəncə, 2024, 128 s.

Saytoqrafiya

4. Azərbaycanın ənənəvi musiqisi. URL: <http://enene.musigi-dunya.az>
5. Azərbaycan Milli Kitabxanası. URL: <http://anl.az>.
6. “Harmony” beynəlxalq-musiqi kulturoloji jurnalı. URL: <http://harmony.musigi-dunya.az>
7. Musiqi dünyası. Azərbaycan Beynəlxalq Elmi Musiqi Jurnalı. URL: <http://musigi-dunya.az>

МЕСТО И ЗНАЧИМОСТЬ ПРЕДМЕТА “ЧТЕНИЕ С ЛИСТА” В ПОДГОТОВКЕ КАДРОВ ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ “УЧИТЕЛЬ МУЗЫКИ”

Тагиева Гюнай Хафиз кызы

Резюме

Большое значение имеет формирование у студентов, обучающихся по специальности “Преподавание музыки”, привычки исполнять музыкальные произведения по нотам без подготовки на фортепианном инструменте. Результаты исследования показывают, что преподавание предмета позволяет студенту развить свои

интеллектуальные и творческие способности, раскрыть свою уникальность, ближе познакомиться с образцами азербайджанского фольклора и композиторов, а также мировой музыки. В связи с этим преподавание предмета должно основываться на современных методах обучения и отвечать условиям модернизации образовательной системы с учетом психологии учащихся.

**THE PLACE AND IMPORTANCE OF THE SUBJECT “PLAY FROM NOTE TO FACE” IN THE TRAINING OF PERSONNEL FOR THE SPECIALTY
“MUSIC TEACHING”**

Taghiyeva Gunay Hafiz

Summary

It is of great importance to develop the habit of playing musical works from notes (by heart) without preparation on the piano instrument of students studying in the specialty of “Music Teaching”. The results of the research show that the teaching of the subject enables the student to develop his intellectual and creative abilities, to reveal his uniqueness, to become more familiar with samples of Azerbaijani folk and composers, as well as world music. In this regard, the teaching of the subject should be based on modern teaching methods and should meet the conditions of modernization of the educational system, taking into account the psychology of students.

Rəyçi: s.ü.f.d. Seyfullayeva Nüşabə Nəriman qızı

Musiqi fənləri kafedrasının 12 iyun 2024-cü il tarixli iclasın 20 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 26 sentyabr 2024-cü il

UOT: 75.

UNİVERSİTETLƏRİN İKİNCİ KURSLARINDA RƏNGKARLIQ FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ MİLLİ MƏİŞƏT ƏŞYALARINDAN İSTİFADƏNİN İMKAN VƏ YOLLARI

*Dosent Hüseynov Akif Əlirza oğlu**Gəncə Dövlət Universiteti*tunzalehuseyinova70@gmail.com

Xülasə: Məqalədə universitet tələbələrinin ikinci kurslarında rəngkarlıq fənninin tədrisində natürmort mövzusunda işlənən milli məişət əşyalarından istifadənin imkan və yolları haqqında geniş məlumat verilir.

Tələbələrə akvarel texnikasına uyğun olaraq verilən tapşırıqları, texniki predmetləri mənimsəyərək realist sənətin humanist ideyalarının ifadə etməyi izahlı şəkildə yerinə yetirməyə kömək edir.

Açar sözlər: akvarel- sulu boya, natürmort-cansız əşya, lessirovka-rəng çaları

Ключевые слова: акварель-акварель, натюрморт-неодушевленный предмет, лессировка - оттенки цвета

Key words: watercolor - watercolor, still life - inanimate object, glaze-shades of color

İkinci kurslarda rəngkarlıq fənninin tədrisində milli məişət əşyalarından ibarət natürmort mövzusu üzrə dərs tapşırığını müəyyən edərək ümumi qəbul edilmiş qayda üzrə işləmək lazımdır.

Hər natura qoyuluşu müəyyən konkret məqsəd yönümü daşıyır. “Sadədən mürəkkəbə” prinsipinin rəhbər tutularaq birinci kurslarda rəngkarlıq fənninin tədrisində milli məişət əşyalarından istifadə etmək lazımdır.

Milli məişət əşyalarından ibarət “Natürmort” mövzusu üzrə dərs tapşırığını müəyyən edərək ümumi qəbul edilmiş didaktika prinsiplərini əldə rəhbər tutmaq lazımdır: sistemlilik, ardıcılıq, əyanilik, təlimin başa düşülən olması.

Sistemlilik və ardıcılıq prinsiplərinə əsaslanaraq hər dərs tapşırığını əvvəlki ilə uzlaşdırmaq lazımdır; buradan daha bir şərt ortaya çıxır: hər tapşırıq tələbələr üçün başa düşülən olmalıdır. Müəllimlər isə buna çox vaxt riayət etmir. Tələbələrə maraqlandırmğa çalışaraq onlar çox vaxt tapşırığı mürəkkəbləşdirir, natürmortda artıq predmetlər çox olur. Rəngkarlıq fənninin tədrisi üzrə bədii-pedaqoji hazırlıq elmilik prinsipini ödəməli və praktika ilə bağlı olmalıdır. Buna görə də təsviri sənətin obyektiv qanunlarını öyrənən kursa müntəzəm olaraq və vaxtında əlavələr etmək lazımdır. Məsələnin qoyuluşunda müəllim “rəngin həmahəngliyi”, “tonun ağır və yüngüllüyü”, “rəng kontrastlığı” və s. anlayışları izah edir.

Düşünülmüş, yaxşı təşkil olunmuş milli məişət əşyalarından ibarət natürmort kompozisiyası (interyer daxilində, gips başın etüdü) və s. rəng və işığın obyektiv qanunauyğunluqlarını başa düşülən və əyani formada əks etdirir. Əlbəttə milli məişət əşyalarımıza uyğun olan belə natürmort gözəl mənzərə təşkil edir, müsbət emosiyalar doğurur. Tədris natürmortları vasitəsilə bədii zövqün tərbiyə edilməsi çox səmərəli keçir.

Çox vaxt deyirlər ki, müəllim natürmortu necə tərtib edirsə tələbələr də o cür çəkir. Rəngkarlıq üzrə qoyuluşlarda yersiz effektivliyə deyil, məzmunluluq, aydınlıq və sadəlik kimi ciddi tədris, tələblərin yerinə yetirilməsinə səy göstərmək lazımdır. Təsviri incəsənətin istənilən kompozisiyası kimi (o qoyuluşu da bütün elementləri bir-birilə uyğunlaşdırılmış tamlığa malik olmalı) müxtəlif yerlərdən baxdıqda öz nizamlanan gözəlliyini itirməməlidir.

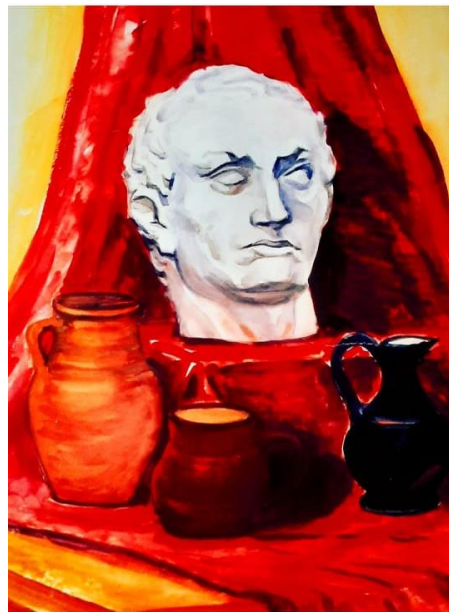
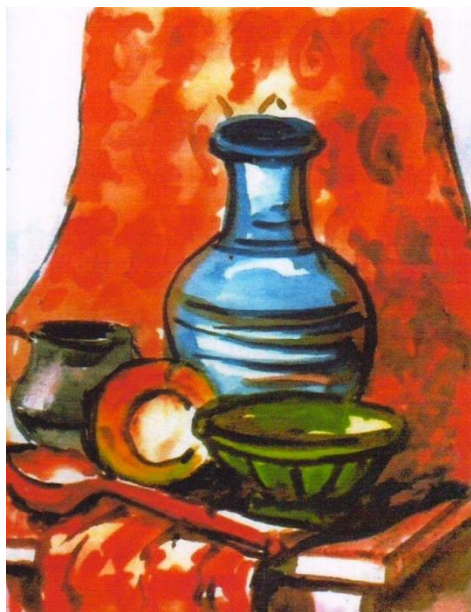
Milli məişət əşyalarından ibarət natürmortun tədris və estetik cazibədarlığı rəngkarlıq sinfi üzrə təlim-tərbiyə prosesinin fəal ilkin amilidir.

İkinci kurslarda proqram üzrə verilmiş mövzularda sulu boya (akvarel) ilə işlənir. Ona görə də rəssam – müəllim rəngkarlıq texnikasına yüksək səviyyədə malik olmalıdır. Ümumiyyətlə, akvarel texnikası çətindir, lakin çox cəlbedicidir. O, çox diqqətli olmağı, sürətlə işləməyi tələb edir. Rəssamın temperamenti burada yağlı boyakarlıqda olduğundan daha aydın və asan əks olunur.

Akvarel rəngkarlığı texnikasının mənimsənilməsi məktəbdə işləmək üçün xüsusilə vacibdir – istər pedaqoji praktika kursları keçirilən dövrdə, istərsə də təsviri incəsənət müəllimlərinin müstəqil işləməsi zamanı.

Akvarel texnikası rəngkarlığı həm uzunmüddətli çox seanslı qoyuluşlar, həm də qısamüddətli etüdlər zamanı imkan verir. İlk tapşırıqlardan başlayaraq texniki predmetləri mənimsəmək üzrə keçirilən məşğələlər ətraf gerçəkliyi əks etdirən realist sənətin humanist ideyalarını ifadə etməyin üsul və vasitəsidir. Akvarel rəngkarlığına yiyələnərkən naturanın realist təsvir qanunlarının öyrənilməsinə, işdə düzgün metodik ardıcılığın olmasına böyük diqqət yetirilir ki, tələbələr zəruri biliklər və professional savad ala bilsinlər. Müəllim təkcə tapşırığın şərtlərini izah etməyi bacarmalı deyil, həm də şəxsi nümunəsi ilə natürmortu necə çəkmək mümkün olduğunu göstərməlidir. Bu ondan akvarel texnikasının əsaslarına professional cəhətdən savadlı yiyələnməyi tələb edir. Rəsm çəkməyin texniki priyomlarının naturada əksinin böyük əhəmiyyəti var və o, etüddə emosional təəssürat yaradılmasına ciddi təsir edir. Müəllim tələbələri fırça ilə işin əsas texniki priyomları ilə tanış etməlidir. Onlara bu çalardan tədricən başqasına keçmək bacarığı – lessirovka yolu ilə rənglərin alınması, “yaş-yaş” işləmək öyrədilməlidir.

Fırça ilə iş texnikası yeksənək və cəsarətsizdirsə təsvir rəngkarlıq keyfiyyətini itirər, “əzilmiş” və “darıxdırıcı” alınar. İş cəsarətli yaxımlarla, boyası çox fırça ilə götürüldükdə tonlar şəffaf, dərin və saf alınar. Rəssam müxtəlif ifadə vasitələri tətbiq edərək, etüdün mənzərəli həllini əldə edilir. Akvarel rəngkarlığının mühüm keyfiyyətlərində biri onun şəffaflığı, kağızın ağ rəngini əks etdirmək bacarığıdır; bu boyalara təzəlik və rəng dərinliyi verir.

Kağız boya qatlarından keçmiş işığı əks etdirir. Ona görə də rəngkarlıqda kağız rəngin əsas optik ağardıcısıdır, akvarelin palitrasında ağ rəng olmur.

Çox vaxt rəngləri bir-birinin üstündə nazik qatlarla yaxılma üsulu ilə qatışdırırlar. Bu üsulla bu və ya başqa rəngi təkrar yaxmaqla rəngi gücləndirmək olar, lakin onu daha işıqlı etmək olmaz, çünki hər yeni çəkilmiş qat rəngi əvvəlkindən tutqun edir. Rənglərin mexaniki qatışdırılmasında olduğu kimi rənglərin bir-birinin üzərinə yaxılma texnikasında da iki-üç boya ilə kifayətlənmək lazımdır ki, rəng tonu “çirklənməsin”.

Rənglər bir-birinin üzərinə yaxılmaqla qatışdırıldıqda hər əvvəlki qatın üstü qismən açılır. Bu zaman rənglər tam qatışmır. Nəticədə, rənglərin bəziləri birgə, bəziləri isə ayrılıqda işləyir.

Rənglərin optik qatışması ləkə və ya yaxımlar canlılığı, şəffaflığı və rəng çalarlarının oynaqılığı ilə fərqlənən ümumi mürəkkəb rəng şəklində birləşir. Akvarel rəngkarlığının texnikası istər öz priyomları, istərsə də rənglərdən istifadə üsullarına görə mürəkkəb və rəngarəngdir. Akvarel üçün xarakterik olan lessirovka priyomuna baxaq.

Lessirovka akvarel rəngkarlığının ən çox yayılmış priyomlarından biridir. Əvvəlki qatı açmadan ardıcıl olaraq bir rəng qatını digərinin üzərinə yaxmaqdan ibarətdir. Rəng qatları işıqlanaraq rənglərin optik qatışmasını yaradır və nəticədə yeni rəng tonu əmələ gəlir. Lessirovka texnikasında şəffaf, narın əzilmiş boyalardan istifadə edilir ki, rəssam dəfələrlə bir qatın üzərinə başqasını çəkə bilsin və eyni zamanda ən dərindeki qatın da görünə bilməsini təmin etsin. Lessirovka texnikasının bu keyfiyyəti tərkibcə, zənginliyinə və parlaqlığına görə dolğun rəng almağa imkan verir. Lessirovkadan çox ehtiyatla istifadə etmək lazımdır: rəngləri zəif məhlul şəklində çəkmək, yəni fırçanı səy ilə yaxşı islatmaq və fırça ilə əvvəlki qata toxunmamaq lazımdır. İş lokal rəngin çəkilməsindən başlamaq olar. Bunun üçün natura ilə onun təsviri arasında rəng oxşarlığını təyin etmək üçün lazım olacaq rəngləri əvvəlcədən

palitra üzərində müəyyənləşdirmək lazımdır. Predmetləri hələ bütün həcmdə göstərmədən yarımtonları və kölgələri, koloriti çəkirlər. Kölgəli tərəfləri tədricən gücləndirərkən onların rənglərini hədsiz artıq etməmək, açıq yerləri isə çalışıb tutqunlaşdırmamaq lazımdır, çünki boyanın tez-tez silinməsi rəngin parlaqlığının itməsinə gətirib çıxarır. İşin ilk mərhələlərində detalları çəkib qurtarmırlar, ən başlıcası-böyük formanı aşkar etməkdir. İşin ilk mərhələsini bitirdikdən sonra onun ümumi vəziyyətini tənqidi qiymətləndirmək lazımdır. Məsələn, birinci, ikinci və üçüncü planların necə göründüyünü yoxlayın. Əgər arxa plandakı predmet öz tonuna görə (çox işıqlı və ya çox tutqundursa) qabağa çıxarsa zəruri düzəlişlər etmək lazımdır. bundan sonra formanın detallaşdırılmasına keçmək olar. daha mühüm premetlər az mühümlərə nisbətən daha müfəssəl çəkilməlidir. Arxa planda olan predmetlər bir çox hallarda ümumiləşmiş şəkildə qala bilər. Detallar üzərində işi bitirdikdən sonra işi yekunlaşdırmağa hissələr və tam arasında daha güclü vəhdət yaratmağa keçmək lazımdır.

Natürmort üzərində işin yekun mərhələsi yaradıcılıq prosesinin mühüm və məsul mərhələsidir. İlk mərhələlərdə parlaq, işıqlı və dolğun rənglərdən istifadə edildiyi halda, yekun mərhələdə daha çox sakit tonlar tətbiq edilirsə, əksinə müəyyən rəng “çirklənməsi” olduqda işi canlandıran rənglər daxil etmək lazımdır.

Hər kağıza, yaxud hələ tam qurumamış rəngin üzərinə daha tutqun, yaxud daha açıq rəngi elə çəkirlər ki, yeni vurulan rəng bir az yayıla bilsin.

Bu üsulla işıqlı ləkələrin suda əks olunmasını, ipək parçanın incə qırıqlarını yaxşı ifadə etmək olar.

Bu metod eskizlərin, sürətlə çəkilmiş eskiz layihələrin və etüdlərin hazırlanmasında istifadə edilir ki, naturadakı güclü ton və rəng nisbətlərini vermək mümkün olsun. “Yaş-yaş” işləmə metodu ilə bir rəngin tədricən başqasına keçməsinə, yaxud bir rəngin növbə-növbə çalarlarını almaq mümkündür.

“Yaş-yaş” işləməyin çox üsulları mövcuddur. Məsələn, orta işıq tonu tapılır və onunla müstəvinin, yaxud predmetin bir hissəsi örtülür. Rəng tam qurumamış başqa rəng çaları seçilir, bir hissəsi əvvəlki rəngin üzərinə düşməklə onunla yanaşı çəkilir. Bir rəng digəri ilə qarışaraq rənglərin tədrici keçidini yaradır. Bu yolla kiçik sahədə rəngləri bir-birinə qatışdırmaq və bu zaman bəzi yerlərdə əvvəlki tonları saxlamaq olar. Bir rəngi başqası ilə tamam örtmək də olar. “Yaş-yaş” işləyərkən açıq tonları tutqun olanlarla açıq tonlar da daxil etmək olar. Səthi sərhədləri olmayan müxtəlif tonlarla örtmək üçün əvvəlcə həmin səthi təmiz su ilə islatmaq, sonra nəm kağız üzərində tələb olunan rəngləri almaq olar. Nəm kağız ayrı-ayrı nöqtələr arasında sərhədi azaldır.

Rəngkarlıq üzrə bədii-pedaqoji hazırlıq elmilik prinsipini ödəməli və praktika ilə bağlı olmalıdır. Buna görə də təsviri sənətin obyektiv qanunlarını öyrənən kursa müntəzəm olaraq və vaxtında əlavələr etmək lazımdır. Məsələnin qoyuluşunda müəllim “rəngin həmahəngliyi”, “tonun ağır və yüngüllüyü”, “rəng kontrastlığı” və s. anlayışları izah edir.

Əgər müəllim bu və ya digər bilikləri tələbəyə çatdırsa əlbətdə tədris prosesində hər hansı bir yenilik ola bilər.

Məqsədimiz universitetlərin ikinci kurslarında milli məişət əşyalarından ibarət natürmortun rənglə işlənməsi yollarının tələbələrə öyrətməkdən ibarətdir.

Tədris işinin təhlili belə bir nəticəyə gəlməyimizə imkan verir ki, tələbələrin rənglə (akvarel ilə) işlənməsi qaydalarının bilmələri tədris işinin keyfiyyətini yüksəltməyə kömək edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Павло Комесанья. Рисуем акварелью. Харьков – 2012
2. Бесчатсов Николай Петрович «Светная графика» Учебн. Пособие для студентов вузов. Москва. Гуманитар изд. Центр ВЛАДОС 2014. 176 стр.
3. Билл Мартин «Правила рисования» Минск. Попурин. 2014. 144 стр.
4. Бесчаснов Н.П. и др. Живопись уч.пособ. для студентов вузов Москва, Владос. 2002.
5. Винер А.Б. Материалы живописи (акварель, гуашь, масло) М. Искусство, 2014.
6. Полное руководство по рисованию. Москва-2011. Давид Санмигель.
7. Павло Комесанья. Рисуем акварелью. Харьков – 2012
8. Полный курс акварели.
9. “Ali məktəblərdə natürmort tapşırıqlarının sulu boya (akvarel) ilə işlənməsi texnikası” (Metodik vəsait) Bakı. 2013

**ВОЗМОЖНОСТИ И СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРЕДМЕТОВ
НАЦИОНАЛЬНОГО БЫТА ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ
ЖИВОПИСИ НА ВТОРОМ КУРСЕ ВУЗОВ**

Гусейнов Акиф Алирза оглы

Резюме

В статье представлена обширная информация о возможностях и способах использования предметов национального быта, используемых по предмету «Натюрморт», при обучении живописи на втором курсе студентов вуза.

Он помогает учащимся интерпретировать гуманистические идеи реалистического искусства, осваивая задания по технике акварели, осваивая технические предметы.

**POSSIBILITIES AND WAYS OF USING OBJECTS OF NATIONAL LIFE WHEN
TEACHING PAINTING IN THE SECOND YEAR OF UNIVERSITIES**

Huseynov Akif Alirza

Summary

The article provides extensive information about the possibilities and ways of using national household items used in the subject “Still Life” when teaching painting to second-year university students.

He helps students interpret the humanistic ideas of realistic art, mastering tasks in watercolor techniques, and mastering technical subjects.

Rəyçi., Əməkdar rəssam, prof. Şaiq Məmmədov

İncəsənət kafedrasının 25 sentyabr 2024-cü il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 07 oktyabr 2024-cü il

UOT:745

AZƏRBAYCANDA DEKORATİV TƏTBİQİ SƏNƏT

*Verdiyeva Esmira Hüseyn qızı**Gəncə Dövlət Universiteti*esmira.verdiyeva@mail.ru

Xülasə: Azərbaycan sənətkarları XI-XV əsrlərdə metaldan təkcə məişət əşyaları yox, zərif zinət işləri ilə hazırlayırdılar. Mil düzündə, Qəbələdə, Mingəçevirdə, Naxçıvanda və s. yerlərdə qazıntı işləri zamanı əldə edilmiş qızıl, gümüş kəmərlər hissələri, üzük, qolbaq və s. şeylər zərgərliyin Azərbaycanda hələ ilk orta əsrlərə qədər də yüksək səviyyədə olduğunu göstərir. Zərgərliyin ən mürəkkəb texniki üsullarında: şəbəkə, basma, qələm işi və s. bəzədilmiş bu sənət nümunələri öz orijinal formaları və zərif işlənməsi ilə fərqlənir XI-XV əsrlərdə Azərbaycan metal sənəti yüksək inkişaf mərhələsi keçmişdir. Bu dövrdə metaldan müxtəlif növlü silahlar, müxtəlif formalı ev avadanlığı və s. sənət nümunələri hazırlanmışdır.

Açar sözlər: metal, qızıl, gümüş,

Ключевые слова: металл, золото, серебро

Key words: metal, gold, silver

Yurdumuzun zəngin təbiəti hələ lap qədim zamanlardan bir çox sənət növlərinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Ulu babalarımızın keçmişdə təbiətdə rast gəldiklərimiz ən adi şeylərdən qamışdan, gildən, sümükdən, dəridən və yundan məharətlə istifadə edərək öz həyat məişətləri üçün əməli əhəmiyyətə malik bir çox əşyalar düzəltmişlər. Bu əşyaların üzərində müxtəlif əsrlərə aid bir çox rəsm və arnament ünsürlərinə rast gəlirik. Azərbaycan xalq sənətinin çox qədim və zəngin ənənələri vardır. Qazax, Gəncə və s. yerlərdən əldə edilmiş metaldan düzəldilmiş sənət əsərlərinin yaşı 5000 ilə yaxındır. Bu ərazidən tapılmış qab-qacaq, silah və bəzək nümunələri təkcə bir tarixi fakt kimi deyil, həm də onu yaradan sənətkarın ustalığı bacarığından məlumat verən qiymətli mənbədir.

Azərbaycanda eneolit dövründə mis kəşf edildikdən sonra metal ibtidai icma cəmiyyətinin iqtisadi, təsərrüfat, ictimai və mədəni həyatında görkəmli rol oynamağa başlayır. Bu zaman qurğuşun, qalay, marqans metallarının kəşfi Azərbaycan tarixində yeni və müxtəlif bir dövrün, tunc dövrünün başlanması ilə bağlıdır. Azərbaycan ərazisində qazıntılar zamanı tapılmış maddi-mədəniyyət nümunələri göstərir ki, əcdadlarımız hələ eramızdan əvvəl II minillikdə tuncdan zərif formalı qablar, xəncərlər, baltalar, kəmərlər və s. zinət işləri düzəldib öz həyat və məişətində istifadə edirlərmiş. Bu dövrdə tuncdan düzəldilmiş məmulatlar öz dəqiq işlənməsi və bəzən çox orijinal formalarda olmalarına baxmayaraq, əsasən bəzəksiz idi. Abidələr içərisində öz orijinal forması və dəqiq işlənməsi ilə Qarabağın Dolanlar kəndindən tapılmış ikibaşlı tunc maral fiqurunu göstərmək olar. Qədimdə metal əsas etibarilə dini xarakter daşıyan bədii sənət əsərlərinin düzəldilməsində istifadə olunduğuna görə, çox guman ki, maral bütövlükdə bu ərazidə yaşayanların pərəstiş etdikləri totem imiş.

Tuncdan düzəldilmiş qədim dövr abidələrimiz içərisində öz bədiiyyəti və sənətkarlığı baxımından diqqəti cəlb edən əsərlərdən biri də kəmərlərdir. Qarabağ, Qazax, Gədəbəy və s. yerlərdən əldə edilmiş bu tunc kəmərlər üzərindəki zoomorf rəsmləri və naxışları ilə adamı valeh edir. Bu inkişaf Cənubi Azərbaycanda arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş zərgərlik sənəti nümunələrində özünü göstərə bilmişdir. Azərbaycan el sənətləri tarixində zəngin dövrlərdən birini orta əsrlərə təşkil edir. Bu dövrdə yaradılmış məişət əşyaları içərisində Mingəçevirdən arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış və hazırda Bakıda Azərbaycan Tarixi muzeyində nümayiş etdirilən qab-qacaqlar xüsusən maraqlıdır. Milli ənənələrimizə sadıq qalan məişət əşyaları sırasına vaxtı ilə Dağıstandan tapılmış, hazırda Sankt-Peterburqun

Ermitajında saxlanılan bürünc məcməini də aid etmək olar. Məcməinin üzərinə döyməüsulu ilə həkk edilmiş gül, çiçək, budaq rəsmləri və onların ümumi kompozisiyasız üslub xüsusiyyətlərinə görə bu orijinal sənət əsərini VI-VII əsrlərə aid edir. Məcməinin ortasında böyük medalyonda verilən nəbatı ornament motivləri diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan sənətkarları bu əsrlərdə metaldan təkcə məişət əşyaları yox, zərif zینət işləri ilə hazırlayırdılar. Mil düzündə, Qəbələdə, Mingəçevirdə, Naxçıvanda və s. yerlərdə qazıntı işləri zamanı əldə edilmiş qızıl, gümüş kəmərlər hissələri, üzük, qolbaq və s. şeylər zərgərliyin Azərbaycanda hələ ilk orta əsrlərə qədər də yüksək səviyyədə olduğunu göstərir. Zərgərliyin ən mürəkkəb texniki üsullarında: şəbəkə, basma, qələm işi və s. bəzədilmiş bu sənət nümunələri öz orijinal formaları və zərif işlənməsi ilə fərqlənir XI-XV əsrlərdə Azərbaycan metal sənəti yüksək inkişaf mərhələsi keçmişdir. Bu dövrdə metaldan müxtəlif növlü silahlar, müxtəlif formalı ev avadanlığı və s. sənət nümunələri hazırlanmışdır. Bu dövrdə metaldan düzəldilmiş abidələr içərisində diqqəti cəlb edən yüksək sənətkarlıq nümunələrindən biri Sankt-Peterburqun Dövlət Ermitajında saxlanılan 1206-cı ilə aid tuncdan tökülmüş Şirvan lüləyidir. İlk baxışda bunun adi bir su qabı olduğunu müəyyən etmək bir qədər çətindir. Tunc lüləyinin üzəri cızma və xatəmkarlıq üsulunda gümüşlə bəzədilmişdir.

Şirvan lüləyinin ornamental bəzəkləri arasında qiymətli tarixi mənbə olan yazılar da vardır. Yazıların birində bu gözəl sənət nümunəsini yaradan sənətkarın adı "Əli Məhəmməd oğlu" haqq olunmuşdur.

XIV-XV əsrlərdə bədii metal sənətkarlığı sahəsində Təbriz şəhəri görkəmli yerlərdən birini tutur. Hazırda dünyanın bir çox görkəmli muzeylərində bu əsrlərdə Təbrizdə yaradılmış bir çox orijinal bədii metal sənəti nümunələri nümayiş etdirilir. Bunlardan 1319-cu ildə Yusif ibn Əhməd Təbrizi tərəfindən düzəldilmiş və hazırda Londonda Viktoriya və Albert muzeyində nümayiş etdirilən bədii kasanı və Sankt-Peterburq Dövlət Ermitajında saxlanılan tunc tiyanı xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Təbrizlə yanaşı, bu dövrdə və sonralar Azərbaycanın başqa şəhərlərində də bədii metal sənətkarlığının inkişaf etdiyini göstərən çoxlu faktik nümunələr vardır. Hazırda Amerikada cənab Hararinin şəxsi kolleksiyasında XV əsrə aid çox orijinal bir bürünc istirlab saxlanmaqdadır. Astronomiya elmində istifadə edilən bu cihaz üzərindəki qeydlərə görə 1468-ci ildə məşhur Şirvan ustası Şükrullah Müxis tərəfindən hazırlanmışdır. Bu istirlab öz dövrünə görə yüksək texniki bir cihaz olmaqla bərabər, üzərindəki bəzəkləri ilə də nəzəri cəlb edir. VI-XVII əsrlərdə metaldan ev avadanlığı, silah və bəzək nümunələri düzəltmək Təbriz, Ərdəbil, Marağa, Naxçıvan, Gəncə, Şamaxı və Bakı şəhərlərində xüsusilə geniş inkişaf etmişdir. Bu dövrdə xaricdə Azərbaycan sənətkarları tərəfindən hazırlanmış silah (xəncər, qılınc, topuz, qalxan) və zirehli geyimlər (başlıq, dirsəklik, dizlik və s.) xüsusilə geniş şöhrət tapmışdır.

Qalxan və zirehli geyimlərin də tərtibatı əvvəlki dövrlərə nisbətən xeyli zənginləşmiş və dəbdəbəli olmuşdur.

Hazırda Kremlin silah palatasında saxlanılan XIV əsrə aid bir qalxan xüsusilə diqqəti cəlb edir. Misli görünməyən gözəlliyi olan bu qalxan deyildiyinə görə rus çarı M.F.Romanovun müharibə vaxtı özünü qorubduğu silahlardan olmuşdur. Sonra bu qalxan məşhur rus sərkərdəsi F.İ.Mstislavskidə olmuş, 1622-ci ildən isə o öldükdən sonra, daimi olaraq rus çarlarının xəzinəsinə verilmişdir. Diametri 50,8 sm olan bu qalxan bütöv qırmızı poladdan döyülərək üzəri xatəmkarlıq üslubunda qızıl ilə bəzədilmişdir.

Azərbaycanda düzəldilmiş bu dövrə iki maraqlı əsəri də qeyd etməliyik. Bunların ikisi də müharibə zamanı zadəganlar tərəfindən istifadə edilən baş geyimləridir. Bunların birisi hazırda Moskvada Silah palatasında, o birisi isə İstanbulda saxlanılır. İkinci başlığın üzərində onun 1528-ci ildə Şah Təhmasib üçün düzəldiyi qeyd olunmuşdur. Şah İsmayılın qızıl kəməri xüsusilə maraqlıdır. Hazırda İstanbulda Topqapı saray ı muzeyində saxlanılan bu kəmərlər kişi

kəmərlərinin ən zəngin və bəzəkli nümunələrindəndir. Kəməri bəzəyən nəbatı ornamental naxışlar dövrün xalça, parça və qeyri sənət nümunələrində rast gəlinən bəzəkləri xatırladır. Kəmərin ən gözəl hissəsini onun toqqası təşkil edir. Dairə formasında olan bu toqqada real səpkidə at belində ova çıxmış bir zadəgan gənc və onu müşahidə edən bələdçi təsvir edilmişdir.

Toqqa içərisindəki təsvirlər həm ümumi kompozisiya, həm də ayrı-ayrı motivləri ilə dövrün miniatür sənətindəki bəzi süjetləri xatırladır. XVIII əsrdə Azərbaycanda ən çox misgərlik inkişaf etmişdir. Xarici ölkə səyyahları Təbriz, Gəncə, Şəki, Şuşa, Şamaxı, Bakı şəhərlərində bu əsrlərdə xüsusi misgərlik küçəsi olduğunu və orada misdən bəzəkli, orijinal formalı qab-qacqlar düzəldiyini qeyd edirlər.

XVIII əsrdə Şəki şəhəri də metaldan ev avadanlığı, bəzək nümunələri düzəltməkdə görkəmli yerlərdən birini tuturdu.

Nəbatı naxışlar içərisində dalğavari xətt üzərində gül, çiçək, yarpaq bənd olunmuş "İslimi" adlı kompozisiya, həmçinin üz-üzə dayanmış bülbül və şir fiqurları əsas yer tuturlar.

XVIII əsrdən dövrümüzdə qədər bir çox zərgərlik sənəti nümunələri də gəlib çatmışdır.

Bu əsrlərdə Azərbaycan qadınları tərəfindən istifadə edilən bəzək nümunələrindən ən geniş yayılanı boyun bəzəkləri idi. Bunlardan: sinəbənd, boğazaltı, çəçik, qarabatdaq və s. göstərmək olar.

Bu əsrlərdə yaradılmış ən gözəl zərgərlik nümunələri sırasında hazırda Zaqatala ölkəşünaslıq muzeyində saxlanılan 2 eyni tipli qadın baş geyimlərini də aid etmək olar.

Haqqında bəhs etdiyimiz baş geyimləri ilk nəzərdə dəbdəbəli bir dəbilqəni andırır.

Zərgərlik nümunələrimizin keçmiş ənənələrlə sıx əlaqəsini bu dövrdə düzəldilmiş qadın və kişi kəmərləri xüsusiləyəni bir şəkildə təsdiq edir.

XVIII əsrdə Azərbaycanda ən geniş yayılmış kəmərlərdən biri "çərkəzi kəmə" adlı kişi kəməri idi. Belə kəmərin üzərinə arabir paxlava, dairə, bəzən üz-üzə dayanmış at, qoç təsvirləri, üzəri qarasavad, basma üsulu ilə bəzədilmiş etal fiqurları bənd edilirdi. XVIII əsrdə Azərbaycanda metaldan hazırlanmış məişət əşyaları, silah, zinət şeyləri əsas etibarilə 6 texniki üsulla bəzədilirdi. Bunlar: döymə, basma, qarasavad, şəbəkə, xatəmkalıq və minaçılıqdır. Döymə ən qədim üsullardan biridir. Sənətkarlığın başqa texniki üsullarına nisbətən xeyli sadədir. İti göz və böyük ustalıq tələb edir. Sənətkarlar çəkil və ucu nazik alətlərlə işləyirlər. Basma üsulunda istənilən ölçüdə qızıl, gümüş və qiymətli metal parçasını hündür naxışlı və yaxud rəsmli qəlib üstə qoyurlar. Sonra bu qiymətli metal parçasının üstündən də elə bu ölçüdə qurğuşun parçası qoyaraq, taxta çəkiclə döyməyə başlayırlar və beləliklə, qiymətli metal istənilən rəsmi formasını alır. Basma üsulü daha çox kəmə, düymə, qolbaq və s. şeylərin düzəltməsində işlədilir.

Hal-hazırda ali və orta təhsil ocaqlarında muzey işləri geniş tədris olunur.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan incəsənəti" (uşaqlar üçün ensklopedik məlumat kitabı), I cild, Bakı-2010
2. Ayna uşaq ensiklopediyası (İncəsənət bəşəriyyətin misilsiz sərvətidir) Bakı 2004, 94 səh.
3. Hüseynov İ, Əfəndiyeva N. Qədim dünya mədəniyyəti Bakı 2009 -427

ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОЕ ИСКУССТВО В АЗЕРБАЙДЖАНЕ***Вердиева Есмира Гусейновна******Резюме***

Богатая природа нашей страны еще с незапамятных времен создала благоприятные условия для развития многих видов искусства. Наши прадеды умело использовали тростник, глину, кость, кожу и шерсть из самых обычных вещей, которые мы встречали в природе в прошлом, чтобы сделать много вещей, имеющих практическое значение для их собственного быта. На этих предметах мы находим множество картин и элементов украшения разных веков. Азербайджанское народное искусство имеет очень древние и богатые традиции.

DECORATIVE APPLIED ART IN AZERBAIJAN***Verdieva Esmira Huseyn******Summary***

The rich nature of our country has created favorable conditions for the development of many types of art since early times. Our great-grandfathers skillfully used cane, clay, bone, leather and wool from the most ordinary things that we met in nature in the past and made many items of practical importance for their life. On these objects we find many elements of paintings and ornaments from different centuries. Azerbaijani folk art has very ancient and rich traditions.

Rəyçi: Rəsulova Elnarə***İncəsənət kafedrasının 25 sentyabr 2024-cü il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu******Daxil olma tarixi 07 oktyabr 2024-cü il***

FİLOLOGIYA ELMLƏRİ

UOT:811

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN İZAHLI LÜĞƏTLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİNDƏ İŞLƏNƏN
AVROPA MƏNŞƏLİ İCTİMAİ – SİYASİ TERMİKNLƏR**

Babayeva Aytən Müsahib qızı
GDU Azərbaycan dili kafedrasının dissertantı
aytenbabayeva91@gmail.com

Xülasə: İngilis dili müasir beynəlxalq informasiya məkanında qlobal bir keyfiyyətə malik olmasına baxmayaraq bu dilin lüğət tərkibi də yekcins deyildir. Bu mənada ki, ingilis dilin lüğət tərkibində Avropa dillərindən daxil olan çoxlu sayda söz və terminlər mövcuddur. İngilis dilinin lüğət tərkibində hətta çin, rus, yapon, fars, türk, ərəb, Afrika, Polineziya, Malayziya mənşəli söz və terminlər də vardır. Alınan sözlər ingilis dilində mənimsənilərək bu dilin normalarına uyğunlaşdırılmış qaydada işlədilir. Ona görə də bir çox hallarda həmin sözlərin başqa dillərə məxsus olduğunu ayırd etmək çətinləşir. Ona görə də ingilis dilində işlənən sözlərin mənşəcə müəyyənləşdirilməsində lüğətlər başlıca vəsait hesab olunur. Azərbaycan dilinin lüğətlərinə olan ictimai-siyasi terminlərin mühüm bir qismini də məhz mənşəcə başqa dillərə məxsusdur. Belə söz və terminlərin əsas sibir qismi latın və yunan mənşəlidir. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə keçən ictimai-siyasi terminlərin içərisində fransız mənşəli olduğu qeyd edilən bir çox sözlər də vardır ki, onlar da əslən latından gəlmədir. Azərbaycan dilinə ingilis dilindən daxil olan ictimai-siyasi terminlərin müəyyən qismini həmçinin, italyan, alman, ispan mənşəli vahidlər təşkil edir. İzahlı lüğətlərdə bir qayda olaraq ingilis dilindən keçən terminlər lüğətlərin təyinatına, nəşrolunma müddətinə görə qeyri-bərabərliklə müşahidə edilir.

Açar sözlər: informasiya, terminologiya, qlobal, norma, alınma

Ключевые слова: информация, терминология, глобал, норма, заимствование

Key word: information, terminology, global, norm, borrowing

Müasir ingilis dili beynəlxalq informasiya məkanında aparıcı yer tutmasına baxmayaraq bu dilin leksik-terminoloji tərkibində bir çox alınmalar mövcuddur. İngilis dilinə ayrı-ayrı tarixi mərhələlərdə hindistan, çin, rus, yapon, fars, türk, ərəb, cənubi Afrika, polineziya, Malaziya mənşəli sözlər daxil olmuşdur. Lakin ingilis dilində Avropa dillərinə məxsus olan söz və terminlərin potensialı bunlardan qat-qat üstündür. Birincisi ona görə ki, ingilis dili digər Avropa dilləri kimi bir-biri ilə həm genetik, həm də tipoloji qohumluğa malikdir. İkincisi, ingilis dili Avropa dilləri ilə daimi ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni-məişət kontaktlarına malik olmuşdur. Əlbəttə ki, ingilis dilinə keçən alınmalar mənşə dildə olduğu kimi qalmamış, daxil olduğu dilin normalarına uyğunlaşmış və hətta yeni məna çalarlığı da qazana bilmişlər. Ə.Səfərovanın ingilis dilindəki alınma sözlərə həsr olunmuş bir məqaləsində ingilis dilinin inkişafı prosesi üç dövr üzrə səciyyələndirilir. Burada qədim ingilis və ya anqlosakson dilinin keçdiyi inkişaf mərhələsi V-IX əsrlərə aid edilir. Əlbəttə inkar edilmir ki, o zamana qədər ingilis dili normal informasiya vasitəsi kimi işlənməmişdir. Ancaq tarixi fakt kimi qeyd olunur ki, həmin dövrdə german qəbilələri Britaniyaya daxil olmuş, burada german qəbilələrinin dili üstünlük təşkil etmiş və ingilis dili özünəməxsus normalaşma prosesi keçirmişdir [14, s.13].

İngilis dilindəki bir mənbədə bu dildəki alınmaların mərhələlər üzrə keçidi barədə müfəssəl məlumat verilir. Burada ingilis dilinin keçdiyi formalaşma və inkişaf tarixi aşağıdakı kimi dövrləşdirilir: 1) “*German dövrü ən qədim (pre-old) dövr. Bu dövrdə qədim German*

dillərinin ingilis dilinə təsiri məsələləri şərh olunur; 2) qədim ingilis dövrü (600-1100-cü illər). Bu dövrdə latın və kolt dillərinin təsiri məsələlərindən bəhs edilir; 3) orta ingilis dövrü (1100-1500-cü illər) adlandırılır. Bu dövrdə Skandinaviya dillərinin, fransız dilinin, kilsəyə zadəganlığa, hərbiyə, kulinariya və digər sahələrə aid sözlərin keçidindən bəhs olunur; 4) erkən müasir dövr (1500-1600-cü illər). Bu dövrdə latın, yunan, ərəb, ispan və digər roman dillərinin təsirindən danışılır; 5) hazırkı (ən yeni) dövr (1650-ci illərdən indiyədək). Bu dövrdə ingilis dilinə fransız, ispan, italyan, alman, skandinaviya, rus, hind, dravid, fars, ərəb, Afrika, Amerika hindu, çin, yapon, island, Avstraliya aborinenlərinin dillərindən keçən sözlər ümumiləşdirilir” [7].

Göründüyü kimi, ingilis dili qədim dövrlərdə başqa dillərin təsirinə məruz qaldığı halda yeni və ən yeni dövrlərdə Avropa, Asiya, Afrika, Amerika, Avstraliya, Çin, Yaponiya və digər başqa ölkələrlə iqtisadi-siyasi, kommersiya və digər sahələr üzrə işgüzar əlaqələrini genişləndirməklə həmin dillərə məxsus müvafiq leksik-terminoloji vasitələr hesabına da özünün informasiya nüfuzunu genişləndirməyə nail olmuşdur.

Azərbaycan dilinə ingilis dilində işlənən Avropa dillərinə məxsus leksik-terminoloji vahidlərin keçidinə gəlincə onu demək lazımdır ki, ingilis dilinin özünə məxsus olmayan leksik-terminoloji vahidlər hələ müstəqillik dövründən əvvəlki mərhələdə daxil olmağa başlamışdır. Həmin dövrdə Azərbaycan dili üçün aparıcı dil rus dili olduğundan xarici dillərdə işlənən, o cümlədən ingilis dilində işləklilik qazanan beynəlxalq terminlərin keçidində rus dili vasitəli rolunu oynamışdır. Həmin tipli sözlər müstəqillik dövründən əvvəlki mərhələdə Azərbaycan dili lüğətlərində əks olunmuşdur. Müasir lüğətlərdə də onlar Azərbaycan dilinin leksik-terminoloji potensialını zənginləşdirən nümunələr kimi qeydə alınır. Odur ki, müqayisə məqsədi ilə 1975-ci ildə çap olunan “Azərbaycan dili orfoqrafiya lüğəti”ndən istifadə edilməsi məqsədəuyğun sayılır. Azərbaycan dili lüğətlərində ingilis dilinə məxsus olmayan və həmin dildə işlənən leksik-terminoloji vahidlər mənbə dildə özünəməxsus leksik-semantik məna bildirməklə səciyyəlidirsə ingilis dilində artıq, onlar beynəlxalq termin səviyyəsində informasiya əhəmiyyəti kəsb edir. Azərbaycan dili lüğətlərində əks olunan beynəlxalq terminlərin ictimai-siyasi məna kəsb edən qismini dil mənsubiyyətinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Latın mənşəli terminlər. Latın mənşəli terminlər bütün Avropa dillərinin, o cümlədən ingilis dilinin leksik-terminoloji tərkibinin zənginləşməsində başlıca mənbə rolunu oynamışdır. Tarixən də latın dili ilə ingilis dili arasında qarşılıqlı münasibətlər mövcud olmuşdur. Təhlil edilən nümunələrdən göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin lüğətlərinə daxil olan ingilis dilindəki ictimai-siyasi terminlərin tərkibində latın mənşəli sözlər daha çox üstünlük təşkil edir. Qalan dil materialları nisbi məxsuzluq təşkil edir. İngilis dilində işlənən və Azərbaycan dilinin lüğətlərində əks olunan ictimai-siyasi məzmunlu terminlərə dair müqayisələr aparılması üçün ingilis dili lüğətlərindən ingilis dili variantı üzrə aşağıdakı kimi nümunələrin seçilməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir: *akkord* (ital. accord), *aktiv* (lat.active), *administrasiya* (lat.administration), *affekt* (lat.affect), *agent* (lat.agency), *aqressiv* (lat.aggressive), *anarxizm* (yun.anarchism), *antaqonizm* (yun.antagonism), *konflikt* (lat.conflict), *konqres* (lat.congress), *konsensus* (lat.consensus), *konservativ* (fr.conservative), *konstitusiya* (lat.constitution), *konvensiya* (convention), *debat* (fr.debate), *demokratiya* (yun.democracy), *diktator* (lat.dictator), *diplomatiya* (diplomacy), *diskriminasiya* (lat.discrimination), *humanitar* (lat.humanitarian), *inaqurasiya* (yun.inagural), *informasiya* (lat.information), *intellektual* (lat.intellectual), *intensiv* (fr.intensify), *leqal* (lat.legal), *legitim* (lat.legitimate), *mandat* (lat.mandate), *manifest* (lat.malifesta), *monolit* (yun.monolithie), *monopoliya* (yun.monopoly), *moratorium* (lat.moratorium), *professional* (lat.professional),

proqres (lat.progress), *reabilitasiya* (lat.rehabilitation), *separat* (lat.seporation), *sessiya* (lat.sesion), *sosial* (lat.social), *veto* (lat.veto), *viza* (lat.visa) və s.

“Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (1975) ingilis dili lüğətlərinə daxil olan latın dilinə məxsus aşağıdakı kimi ictimai-siyasi terminlərə rast gəlmək olur: *aktiv* (s.54), *administrasiya* (s.52), *administrativ* (s.52), *agent* (s.57), *advokat* (s.57), *komitə* (s.308), *konfederasiya* (s.310), *konfederativ* (s.310), *konflikt* (s.311), *konqres* (s.309), *konsolidasiya* (s.310), *konspirasiya* (s.310), *konstitusiya* (s.310), *konvensiya* (s.309), *diktator* (s.185), *disput* (s.189), *diversiya* (s.183), *fundamental* (s.525), *humanitar* (s.554), *intellektual* (s.151), *intermedia* (s.250), *internasional* (s.250), *internasionalizm* (s.250), *leqal* (s.339), *leqalizasiya* (s.339), *mandat* (s.349), *manifest* (s.349), *populyar* (s.416), *prosedur* (s.418), *professional* (s.418), *proqressiv* (s.418), *proqressiv* (s.418), *radikal* (s.420), *sessiya* (s.440), *sosial* (s.458), *substantiv* (s.463), *veto* (s.114), *viza* (s.116). “Yeni alınma sözlər lüğəti”ndə latın mənşəli sözlərdən aşağıdakıların qeydə alınması müşahidə edilir: *administrasiya* (s.23), *konfliktologiya* (konflikt, s.180), *konsolidasiya* (s.182), *konspirologiya* (konspirasiya, s.183), *fundamentalizm* (fundamental- s.129), *intermediya* (s.155), *radikal* (s.287), *substantiv* (s.327). “Azərbaycan dili orfoqrafiya lüğəti”ndə (1975) ilə müqayisədə “Yeni alınma sözlər lüğəti”ndə verilən sözlərin məhdudluğu onunla izah edilir ki, sonuncu lüğətdə, adında göstəriləyi kimi yeni, yəni son zamanlar Azərbaycan dilinə keçən leksik-terminoloji vahidlər qeydə alınmışdır. Əvvəlki lüğətdə verilən sözlərin isə bu lüğətə düşməməyinin başlıca səbəbi həmin sözlərin geniş istifadə mühitinə malik olmaması və daha çox mətbuat və rəsmi dildə işlənməsi ilə izah edilə bilər. Lüğətin annotasiyasında da göstəriləyi kimi “*burada son 25-30 ildə Azərbaycan dilinin leksik fonduna daxil olmuş ictimai-siyasi, iqtisadi, sosial-mədəni, texniki, texnoloji və s. kimi müxtəlif sahələrdə gedən proses və tendensiyaları əks etdirən nisbətən işlək yeni alınma sözlərin izahı verilmişdir*” [12, s.4]. “Yeni alınma sözlər lüğəti”ndə ingilis dili lüğətlərindən seçilmiş və Azərbaycan mətbuatında yer alan aşağıdakı kimi latın mənşəli sözlərin qeydə alınması da müşahidə edilir: *elektorat* (s.104), *sivilizasiya* (s.313), *konsensus* (s.181), *diskriminasiya* (s.91), *informasiya* (informatika- s.151), *legitim* (s.201), *moratorium* (s.236), *multikulturalizm* (s.238), *personalizm* (s.263), *reabilitasiya* (s.290), *separatizm* (s.306), *suspenziya* (s.329). “İzahlı ictimai-siyasi terminlər lüğəti”ndə ingilis dili lüğətləri əsasında seçilmiş ictimai-siyasi sözlərə dair aşağıdakıların qeydə alınması müşahidə edilir: *administrasiya* (s.10), *agent* (s.11), *aqressiv* (s.14), *aqressiya* (s.14), *aqressiv* (s.14), *assosiasiya* (s.21), *kazus* (s.137), *sivilizasiya* (s.268), *komitə* (s.143), *komissiya* (s.142), *konfederasiya* (s.146), *konfederativ* (s.146), *konflikt(ologiya)* (s.146), *konqres* (s.148), *konspirasiya* (s.152), *konstitusiya* (s.152), *konvensiya* (s.158), *diktator* (s.62), *diplomatiya* (s.65) və s.

Göründüyü kimi, “İzahlı ictimai-siyasi terminlər lüğəti”ndə ingilis dili lüğətlərindən seçilmiş latın mənşəli terminlərin böyük əksəriyyətinin qeydə alınması müşahidə edilir. Bu ondan irəli gəlir ki, birincisi, müəlliflər haqlı olaraq əvvəlki lüğətlərə daxil olan terminləri bu lüğətdə qeydə almışlar, ikincisi, Azərbaycan dilinə ingilis dilinin informasiya məkanından keçmiş yenilənmələr də diqqətdən kənarda qalmamışlar. Müasir lüğətlərə daxil olan yenilənmələr Azərbaycan dilinin çoxsəpkili media sahəsində işləklilik qazandığı üçün “İzahlı ictimai-siyasi terminlər lüğəti”ndə də həmin sözlərin qeyd edilməsi mümkün qədər nəzərə alınmışdır. “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (2021) ingilis dilində işlənən latın mənşəli ictimai-siyasi terminlərin qeydə alınması mənzərəsi isə aşağıdakı kimidir: *administrasiya* (s.31), *administrativ* (s.31), *affekt* (s.32), *agent* (s.32), *aqressiv* (s.39), *aqressiya* (s.39), *assosiasiya* (s.56), *assosiativ* (s.56), *elektorat* (s.191), *kazus* (s.316), *sivil* (s.57), *komitə* (s.332), *konfederasiya* (s.334), *konfederativ* (s.334), *konferans* (s.334), *konflikt* (s.334), *konqres* (s.334), *konsensus* (s.335), *konsolidasiya* (s.335), *konspirasiya* (s.335),

konstitusiya (s.335), *konvensiya* (s.337), *demokratiya* (s.152), *diktator* (s.152), *diskriminasiya* (s.170), *disput* (s.170), *diversiya* (s.171), *embarqo* (s.194), *fundamental* (s.230), *humanitar* (s.267) və s.

“Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (2021) qeyd olunmuş ictimai-siyasi terminlərin əksərən işlənməsi ona görə lazım gəlir ki, hər bir orfoqrafiya lüğəti nəşr olunduğu yaxın dövrün leksik-terminoloji potensialını əks etdirməlidir. Çünki orfoqrafiya lüğəti dilin yazı sistemində, sözlərin düzgün yazılışında və söz küliyyatının maksimum əhatə olunmasında əsas və başlıca bir mənbədir.

İngilis dili lüğətlərindən seçilib ümumiləşdirilmiş latın mənşəli ictimai-siyasi terminlər “Azərbaycan dili izahlı lüğəti”ndə də qeydə alınmışdır. Doğrudur, izahlı lüğətdə həmin sözlərin başdan-başa qeydə alınması imkanları orfoqrafiya lüğəti ilə üst-üstə düşə bilməz. Birincisi, ona görə ki, hər bir izahlı lüğətdə ana dili sözlərinə və daha çox işləklik qazanan alınmalara üstünlük verilir, ikincisi, orfoqrafiya lüğətləri dilin söz potensialının davamlı artımına uyğun olaraq mütəmadi nəşr olunur, ümumi izahlı lüğətlərdə isə intensiv nəşrlərə nail olmağın müəyyən çətinlikləri vardır. Beləliklə, “Azərbaycan dili izahlı lüğəti”ndə qeyd olunan ictimai-siyasi terminlərə dair aşağıdakıların işlənməsi müşahidə edilir: 1) “Azərbaycan dili izahlı lüğəti”, I c: *aktiv* (s.87), *advokat* (s.50), *affekt* (s.51), *agent* (s.52), *diktator* (s.622), *disput* (s.646), *diversiya* (s.652); 2) “Azərbaycan dili izahlı lüğəti”, II c: *humanitar* (s.405), *intermediya* (s.559), *internasional* (s.560), *komitə* (s.727), *konfederasiya* (s.730), *konfrans* (s.730), *konqres* (s.731), *konspirasiya* (s.732), *konstitusiya* (s.732), *konvensiya* (s.735); 3) “Azərbaycan dili izahlı lüğəti”, III c: *leqal* (s.248), *mandat* (s.288), *manifest* (s.288), *moratorium* (s.385), *plenar* (s.611), *populyar* (s.615), *prinsipial* (s.621), *professional* (s.622), *radikal* (s.632); 4) “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”, IV cild: *separatizm* (s.59), *sessiya* (s.60), *sosial* (s.139), *substantiv* (s.158), *suspenziya* (s.163), *veto* (s.412), *viza* (s.488).

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğət”lərinin hazırlanması 1966-cı ildən başlamış 1987-ci ilə kimi davam etmiş və həmin lüğətlər bir də təkmilləşdirilərək 2006-cı ildə nəşr edilmişdir. Lüğətin əsas söz bazası 1966-1987-si illər nəşrinə əsaslandığı üçün burada son vaxtlara dair leksik-terminoloji materialın qeydə alınmasında məhdudlaşma müşahidə edilir. Mümkündür ki, izahlı lüğətin yeni nəşrlərində müasir alınma leksik-terminoloji vahidlər əks oluna bilsin.

İngilis dilində işlənən latın mənşəli ictimai-siyasi terminlərin müəyyən qismi həmçinin, “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti”nə daxil edilmişdir. Lüğətdə həmin sözlərə dair aşağıdakıların qeyd olunmasına təsadüf edilir: *administrasiya* (s.14), *administrator* (s.14), *agent* (s.18), *aqressiv* (s.26), *konflikt* (s.139), *konsolidasiya* (s.140). Lüğətə müxtəlif sahələrə dair yeni terminlərin daxil edilməsi nəzərdə tutulduğu üçün haqqında bəhs olunan ictimai-siyasi terminlər məhdudluq təşkil edir. “Mediada işlənən alınma sözlər”in izahlı lüğətində ingilis dilindəki latın mənşəli ictimai-siyasi terminlərdən aşağıdakıların qeydə alındığı müşahidə olunur: *administrasiya* (s.17), *agent* (s.18), *affekt* (s.18), *aqressiya* (s.21), *assosiasiya* (s.30), *elektorat* (s.66), *kazus* (s.107), *sivilizasiya* (s.204), *konfederasiya* (s.113), *konqres* (s.114), *konsensus* (s.114), *konsolidasiya* (s.115), *konspirasiya* (s.118), *konstitusiya* (s.118), *konvensiya* (s.118), *diktatura* (s.54), *diskriminasiya* (s.57), *embarqo* (s.67), *fundamentalizm* (s.81), *informasiya* (s.93), *inqurasiya* (s.92), *intellekt* (s.96) və s.

Bu lüğətdə latın mənşəli ictimai-siyasi terminlərin əksəriyyətinin qeyd olunmasında əsas prinsip ondan ibarət olmuşdur ki, həmin terminlərdən mediada, qəzet və jurnallarda, eləcə də publisistik üslubda daimi istifadə edilir. “Jurnalistika terminləri lüğəti”ndə həmin tipli terminlərdən aşağıdakıların işlədilməsinə təsadüf edilir: *aktiv* (s.12), *administrator* (s.9), *agent* (s.10), *kazus* (s.109), *konflikt* (s.116), *disput* (s.38), *informasiya* (s.87), *intellektual* (s.96), *populyar* (s.189), *reabilitasiya* (s.200), *sosial* (s.222). Bu lüğətdə haqqında bəhs olunan ictimai-siyasi terminlərin məhdudluğunun səbəbi buraya xüsusi olaraq jurnalistika

terminlərinin daxil edilməsi nəzərə alınmışdır. “Məktəblinin alınma sözlər lüğəti”ndə isə ictimai-siyasi terminlərə dair aşağıdakıların qeyd olunmasına təsadüf edilir: *aktiv* (s.19), *administrasiya* (s.14), *affekt* (s.15), *agent* (s.15), *assosiasiya* (s.31), *elektorat* (s.73), *kazus* (s.119), *sivilizasiya* (s.205), *konfederasiya* (s.125), *konsolidasiya* (s.127), *konspirasiya* (s.127), *konstitusiyaya* (s.128), *konvensiya* (s.129), *diktatura* (s.59), *diskriminasiya* (s.62), *disput* (s.63), *embarqo* (s.74), *fundamentalizm* (s.92), *humanizm* (s.98), *inauqurasiya* (s.105), *informasiya* (s.107) və s.

Bu lüğətə ingilis dilində işlənən ictimai-siyasi terminlərin daha artıq kütləsinin daxil edilməsindən məqsəd məktəblilərin təsəvvürünün və ictimai-siyasi düşüncəsinin daha geniş olmasından ibarətdir.

Fransız, yunan, italyan, alman, ispan mənşəli terminlər. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətlərinə və izahlı lüğətlərində ingilis dilində bu dilin qaydaları üzrə işlənən bir sıra fransız, yunan, italyan, alman, ispan mənşəli terminlər də daxil edilmişdir. Həmin terminlər geniş informasiya məkanında beynəlxalq səciyyə qazandığına görə Azərbaycan dilinin leksik-terminoloji potensialının zənginləşdirilməsində də mühüm rola malikdir. Həmin qrupa daxil olan terminlərə dair aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: *alyans* (fr.alliance), *aparteid* (fr.apartiheid), *assambleya* (fr.assambly), *benefis* (fr.benefit), *komponiya* (campaign), *konservativ* (fr.conservative), *debat* (fr.debate), *departament* (fr.departament), *diplomatiya* (fr.diplomacy), *ekstradisiya* (extradition), *fraksiya* (fr.faction), *favorit* (fr.favorite), *federal* (fr.federal), *qlobal* (fr.global), *ideya* (fr.idea); *anarxiya* (yun.anarchism), *antaqonizm* (yun.antagonism), *xarizma* (yun.charisma), *demokratiya* (yun.democracy), *inaqurasiya* (yun.inagural), *monopoliya* (yun.monopoly), *mif* (yun.muth), *politika* (yun.policy), *akkord* (ital.akkord), *kansler* (alm.chancellor), *parlamentari* (alm.parliamentary), *prioritet* (alm.priority); *embarqo* (ispan.embargo), *xunta* (ispan.junta).

“Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (1975) bu terminlərdən aşağıdakılara rast gəlmək olur: *alyans* (fr.s.59), *arbatraj* (fr.s.65), *benefis* (fr.s.86), *konservativ* (s.309), *departament* (fr.s.173), *diplomatiya* (fr.s.187), *fraksiya* (fr.s.525), *federal* (fr.s.516), *ideya* (fr.s.241), *intensiv* (s.250), *manikulyasiya* (fr.s.349), *piket* (s.411), *rejim* (s.423), *transfer* (s.498); *anarxizm* (yun), *antaqonizm* (yun. s.63), *demokratiya* (yun), *monolit* (yun.s.368), *monopoliya* (yun.s.368), *mif* (yun.s.366); *embarqo* (ispan.s.209), *xunta* (ispan).

İngilis dilinin lüğətlərindən seçilmiş bu terminlər Azərbaycan dilinin leksik-terminoloji tərkibinə müstəqillikdən əvvəlki dövrdə daxil olmuş və indi də işlədilməkdədir. “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (2021) isə fransız, yunan, italyan, alman və ispan dillərinə məxsus terminlərdən aşağıdakılar qeydə alınmışdır: *alyans* (fr.s.45), *akardeid* (fr.s.50), *orbitraj* (fr.s.51), *arsenal* (fr.s.54), *kompaniya* (fr.s.333), *assambleya* (fr.s.56), *benefis* (fr.s.80), *konservativ* (fr.s.335), *debat* (fr.s.150), *departament* (fr.s.152), *diplomatiya* (fr.s.168), *ekstradisiya* (fr.s.190); *anarxizm* (yun.s.46), *antoqonizm* (yun.s.48), *xarizma* (yun.s.271), *demokratiya* (yun.s.152), *inaqurasiya* (yun.s.291), *monopolizm* (yun.s.450), *monolit* (yun.s.450); *kansler* (alm.), *parlament* (alm.s.498), *prioritet* (alm.s.518); *embarqo* (ispan.s.194), *xarizma* (ispan.s.271).

“Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə müstəqillikdən əvvəlki və müasir dövrə aid ictimai-siyasi terminlər maksimum dərəcədə qeydə alınmışdır. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə göstərilən terminlərin qeydə alınma mənzərəsi aşağıdakı kimidir, I cild: *arbitraj* (fr.s.131), *benefis* (fr.s.257), *departament* (fr.s.561), *diplomat* (fr.s.641), *diplomatiya* (fr.s.641), II cild: *fraksiya* (fr.s.209), *federal* (fr.s.176), *intensiv* (fr.s.559), *ideoloji* (fr.s.503), *ideya* (fr.s.503), *kompaniya* (fr.s.728); *anarxizm* (yun.s.116), *demokratiya* (yun.s.562); *akkord* (ital.s.86), *konsler* (alm.s.637), *inaqurasiya* (yun.s.543), *xunta* (isp.s.486), III cild: *monolit* (yun.s.384), *prioritet* (alm.s.621), *mif* (yun.s.365). “İzahlı ictimai-siyasi terminlər lüğəti”ndə

bu sıraya daxil olan terminlərdən aşağıdakılara rast gəlmək olur: *alyans* (fr.s.16), *anarxizm* (yun.s.17), *aparteid* (fr.s.19), *antaqonizm* (yun.s.18), *arbitraj* (fr.s.20), *kansler* (alm.s.133), *xarizma* (yun.s.115), *konservativizm* (fr.s.149), *ekstradisiya* (fr.s.81), *embarqo* (ispan.s.83), *ideya* (fr.s.132), *inaqurasiya* (yun.s.124), *xunta* (ispan.s.119), *majaritar* (fr.s.187), *manipulyasiya* (fr.s.189), *monopoliya* (yun.s.203), *parlamentarizm* (alm.s.226), *piket* (fr.s.30), *prioritet* (alm.s.234), *rejim* (fr.s.243), *transfer* (fr.s.335).

“Mediada işlənən alınma sözlər”in izahlı lüğətində bu terminlərdən aşağıdakıların qeyd olunması müşahidə edilir: *akkord* (ital.s.19), *alyans* (fr.s.22), *anarxiya* (yun.s.24), *arbitraj* (fr.s.28), *aparteid* (fr.s.27), *arsenal* (fr.s.29), *assambleya* (fr.s.30), *benefis* (fr.s.49), *demokratiya* (yun.s.50), *departament* (fr.s.51), *embarqo* (ispan.s.67), *ekstradasiya* (fr.s.64), *fraksiya* (fr.s.81), *favorit* (fr.s.74), *federasiya* (fr.s.75), *xarizma* (yun.s.87), *inaqurasiya* (yun.s.92), *xunta* (ispan.s.88), *majoritar* (fr.s.134), *mif* (yun.s.143), *monolit* (yun.s.147), *monopoliya* (yun.s.147), *parlament* (alm.s.162), *patronaj* (fr.s.164), *piket* (fr.s.166), *preventiv* (fr.s.175), *prioritet* (alm.s.176), *rasizm* (fr.s.184) və s.

Aparılan müqayisə və qarşılaşdırmadan aydın olur ki, ingilis dilində işlənən və Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərinə daxil olan ictimai-siyasi terminlərin bir qismi müstəqillik illərindən əvvəlki bilinçvizm mərhələsinin məhsuludur. Həmin dövrdə ingilis dilində işlənən terminlərin Azərbaycan dilinə daxil olması ancaq rus dilinin vasitəçilik rolu əsasında baş vermişdir. Çünki rejim Azərbaycan dilinin başqa dillərlə birbaşa təması qarşısında obrazlı desək “dəmir sədd” çəkmişdi. Odur ki, başqa dillərə məxsus olan söz və terminlər ancaq zamanın hegemon dili olan rus dilinin vasitəçiliyinə məhkum idi. Müasir dövrdə isə Azərbaycan dili artıq beynəlxalq aləmə sərbəst inteqrasiya olunur və yeni söz və terminləri ingilis dilinin yaratdığı informasiya bazasından maneə olmadan ala bilər. lüğətlərdə ictimai-siyasi terminlərin əks olunma mənzərəsinə gəlincə onu qeyd etmək lazımdır ki, burada “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (2021) üstünlük təşkil edir. 4 cildlik “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə qeyd olunan terminlər əksərən müstəqillik dövründən əvvəlki keçidi nümayiş etdirir. Ən operativ lüğətlər isə “Yeni alınma sözlər lüğəti”, “İzahlı ictimai-siyasi terminlər lüğəti”, “Mediada işlənən alınma sözlər lüğəti”, “Jurnalistika terminləri lüğəti” hesab edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, Elm, 1975, 600 s.
2. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, Elm, 2021, 756 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
4. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” 4 cildə, II c., Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
5. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” 4 cildə, III c., Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
6. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” 4 cildə, IV c., Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
7. Kemmer S. Rice public website. LINC 216, september, 2019: www.ruf.rica.edu/~kemmer/Words/Loanwords.html.
8. Məmmədli İ. və b. “Yeni sözlər yeni mənalara lüğəti”, Bakı, Elm və təhsil, 2016, 269 s.
9. Məhərrəmli Q. Mediada işlənən alınma sözlər. İzahlı lüğət. Bakı, Elm, 2008, 256 s.
10. Məhərrəmli Q., Şıxlı E. Jurnalistika terminləri lüğət. Bakı, Altun kitab, 2016, 240 s.
11. Məhərrəmli Q., İsmayılov R. Məktəblinin alınma sözlər lüğət. Bakı, Altun kitab, 2016,
12. Məhərrəmli Q. Yeni alınma sözlər lüğəti. (İzahlı sözlük). Bakı, Azərbaycan Dövlət Tərcümə Mərkəzi. 2021, 400 s.

13. Sadıqova S və başqaları. “İzahlı ictimai-siyasi terminlər lüğəti”. Bakı, Zərdabi Nəşr MMC nəşriyyatı, 2023, 360 s.

14. Səfərova Ə.Ə. İngilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində alınma sözlər və onların üslubi xüsusiyyətləri.// Bakı Univer. Xəbərlər, humanitar elmlər seriyası, 2011, №2, s.11-19.

ИСПОЛЬЗУЕТСЯ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ В ТОЛКОВЫХ СЛОВАРЯХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА. СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ТЕРМИНЫ ЕВРОПЕЙСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ

Бабаева Айтен Мусахиб кызы

Резюме

Несмотря на то, что английский язык имеет глобальное качество в современном международном информационном пространстве, словарный запас этого языка неоднороден. В этом смысле словарный запас английского языка содержит большое количество слов и терминов из европейских языков. В словарном запасе английского языка присутствуют даже слова и термины китайского, русского, японского, персидского, турецкого, арабского, африканского, полинезийского и малазийского происхождения. Приобретенные слова осваиваются на английском языке и используются в соответствии с нормами этого языка. Поэтому во многих случаях трудно отличить принадлежность этих слов к другим языкам. Поэтому словари считаются основными инструментами определения происхождения слов, используемых в английском языке. Важная часть общественно-политических терминов в словарях азербайджанского языка принадлежит также другим языкам. Большинство таких слов и терминов имеют латинское и греческое происхождение. Среди общественно-политических терминов, перешедших с английского на азербайджанский язык, есть также много слов французского происхождения, происходящих из латыни. Определенная часть общественно-политических терминов, пришедших в азербайджанский язык из английского, также являются единицами итальянского, немецкого, испанского происхождения. В толковых словарях, как правило, термины из английского языка наблюдаются неравномерно в зависимости от назначения словарей и периода издания.

USED IN ENGLISH IN EXPLANATORY DICTIONARIES OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE SOCIAL AND POLITICAL TERMS OF EUROPEAN ORIGIN

Babayeva Ayten Musahib

Summary

Despite the fact that the English language has a global quality in the modern international information space, the vocabulary of this language is not homogeneous. In this sense, the vocabulary of the English language contains a large number of words and terms from European languages. The vocabulary of the English language even contains words and terms of Chinese, Russian, Japanese, Persian, Turkish, Arabic, African, Polynesian, and Malaysian origin. The acquired words are mastered in English and used in accordance with the norms of this language. Therefore, in many cases, it is difficult to distinguish that these words belong to other languages. Therefore, dictionaries are considered the main tools in determining the origin of words used in English. An important part of the socio-political terms in the dictionaries of the Azerbaijani language also belong to other languages. Most of

such words and terms are of Latin and Greek origin. Among the socio-political terms that have been transferred from English to Azerbaijani language, there are also many words of French origin, which are originally from Latin. A certain part of socio-political terms that entered the Azerbaijani language from English are also units of Italian, German, and Spanish origin. In explanatory dictionaries, as a rule, the terms from the English language are unevenly observed due to the purpose of the dictionaries and the period of publication.

Rəyçi: prof. M.İ. Yusifov

Azərbaycan dili kafedrasının 09 oktyabr 2024-cü il tarixli iclasının 03 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 09 oktyabr 2024-cü il

LES TYPES ET LES CARACTERISTIQUES DES VERS LIBRES EN LITTÉRATURE FRANÇAISE

Dosent Aygün İlham qızı Əliyeva
Gəncə Dövlət Universiteti
aygun.alizade1985@yahoo.fr

Açar sözlər : Şeir, akrostiş, sərbəst şeir, kaligram, şanson

Les mots clés : La poésie, les vers libres, caligramme, chanson

Le mot poétique vient du grec et signifie l'art de composer des vers. Il ya deux formes principales attachées au genre poétique :

[1. La forme fixe](#)

[2. La forme libre](#)

La forme fixe est la forme de poème qui respecte les codes et les règles de composition. La structure de ces formes est toujours identique. Ces règles concernent surtout le nombre et le type de vers ou de strophes. Mais aussi des rimes et de leur disposition. Il existe différentes formes fixes en poésie qui sont celles-ci :

La forme poétique fixe est connue depuis l'Antiquité grecque. Depuis le début de l'histoire littéraire, plusieurs formes fixes en poésie ont été créées. Mais au cours de l'histoire littéraire, la poésie a évolué et les formes ont changé. Chacune de ces formes fixes se caractérise par des contraintes particulières auxquelles les auteurs doivent se plier. Ils se sont développés essentiellement au Moyen Age puis à la Renaissance. Cependant, certains tombèrent complètement dans l'oubli alors que d'autres connurent un regain de faveur au XIXème siècle. Les règles de la forme fixe du poème concernent généralement le nombre et le type de [vers](#) et le nombre et le type de [strophes](#). Par contre, plusieurs règles peuvent aussi préciser le genre et [la valeur des rimes](#) ainsi que leur [disposition](#), la présence du narrateur dans le poème, le sujet abordé, etc. (**Claude Eterstein 2011, 459**)

La poésie en vers libres est apparue à la fin du XIXème et au début du XXème siècle. Les auteurs désiraient amener la poésie plus loin, ce que les formes fixes ne permettaient pas. Ce changement permettra à de nouvelles possibilités créatrices d'émerger puisque le poème de forme libre ne répond à aucune règle, tant sur la longueur des vers, la longueur des strophes, la disposition du poème sur la page, etc. Même la rime n'est plus un élément indispensable dans cet univers poétique. Le [poème en prose](#) en est un exemple.

Comme il n'y a aucune règle, une même forme pourra donner lieu à des caractéristiques variées. Certains auteurs reprennent quelques dispositions classiques ([les poèmes en vers libres](#), par exemple) alors que d'autres utilisent des formes totalement éclatées. Les auteurs jouent alors avec les espaces, les variations dans la longueur des vers, la ponctuation, la disposition des mots sur la page, etc.

Les formes poétiques libres les plus connues :

[La chanson](#)

[Le calligramme](#)

[Le poème en prose](#)

[Le slam](#)

La poésie en vers libres est apparue à la fin du XIXème et au début du XXème siècle. Cette apparition permet de nouvelles possibilités créatrices d'émerger puisque le poème de forme libre ne suit plus aucune règle.

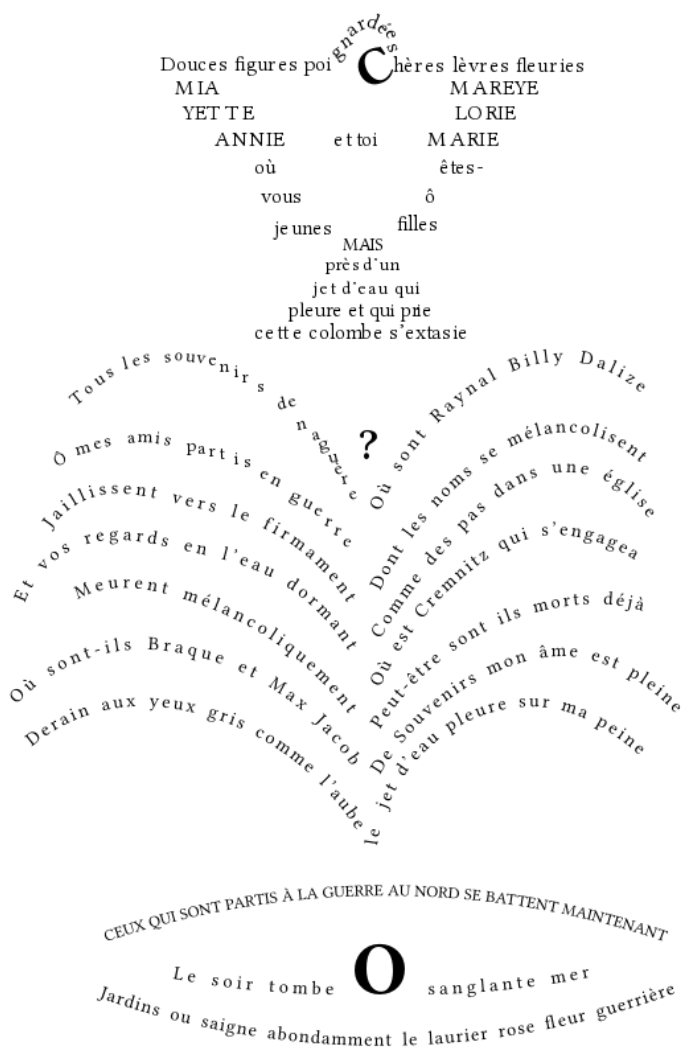
Que ce soit sur la longueur des vers, la longueur des strophes, la disposition du poème sur la page, il n'y a plus de règles. La rime ne devient donc plus un élément indispensable dans la création du poème.

Et comme il n'y a aucune règle, une même forme pourra donner lieu à des caractéristiques variées. (Michel Jarrety 2001, 467)

Le calligramme

Le calligramme a une présentation graphique avec une forte dimension visuelle. Il est s'inscrit dans une tradition très ancienne qui remonte à Théocrite et aux poètes alexandrins et qui a ressurgi à la Renaissance sous les noms « des vers figurés ». Le mot Cligrammes est inventé par Guillaume Apollinaire en est l'un des plus grands poètes représentants. Les textes de Caligrammes est disposé en forme dessin. Il n'est donc pas un simple procédé formel par lequel le dessin viendrait illustrer, artificiellement et inutilement, le contenu. Les Caligrammes de Apollinaire dont les plus célèbres sont « La colombe poignardée » et le jeu d'eau »

Exemple : La colombe et le jet d'eau, de l'auteur français Guillaume Apollinaire, 1918

Gloire à notre France éternelle !
Gloire à ceux qui sont morts pour elle !
Aux martyrs ! aux vaillants ! aux forts !

Le poème en prose

L'expression date du XVIIIe siècle, mais c'est seulement en 1842. Né au début du XIXe siècle, le poème en prose contient des paragraphes en prose qui sont nommés aussi des « versets » et il emploie un langage poétique et musical par des rythmes et des images. C'est une structure qui forme un tout et qui est fondée non sur des phénomènes prosodiques et métrique, mais sur des recherches de rythme, de sonorités, d'images, qui sont propres à la prose mais en donnant une utilisation qui n'a rien à voir avec la prose au sens traditionnel du terme. C'est dans la seconde moitié du XIXe siècle que le poème en prose a véritablement pris son essor, avec les poèmes de Baudelaire, de Rimbaud, puis, au XXe siècle, de Claudel, Cendrars de Max Jacob, à la fois plein d'humour et d'amertume, extrait de ses Derniers poèmes (1945) et intitulé « Amour du prochain »

Qui a vu le crapaud traverser une rue ?
C'est un tout petit homme : une poupée n'est pas plus minuscule.
Il se traîne sur les genoux : il a honte, on dirait... ? Non !
Il est rhumatisant. Une jambe reste en arrière, il la ramène !
Où va-t-il ainsi ? Il sort de l'égout, pauvre clown.
Personne n'a remarqué ce crapaud dans la rue.
Jadis personne ne me remarquait dans la rue.

Maintenant les enfants se moquent de mon étoile jaune. Heureux crapaud !

Tu n'as pas l'étoile jaune. *Max Jacobs.*

Appartenant au genre poétique, ce poème en prose fait partie de ceux que Max Jacob a écrits dans la dernière partie de sa vie. Arrêté par les membres de la Gestapo d'Orléans en 1944 et amené au camp de Drancy, il écrit "L'amour du prochain" adressé au curé de Saint-Benoît lors de son transfert.

Le Slam

Provenant de l'expression anglaise slam poetry (où slam est une onomatopée qui imite le son d'un claquement ou d'un coup), le slam consiste en une [forme de poésie](#) orale rythmée, urbaine, qui a lieu dans un endroit public et qui prend la forme d'une rencontre ou d'un spectacle. Il s'agit d'un art du spectacle oral et scénique, axé sur les mots.

Les rencontres ou les spectacles de slam impliquent parfois des compétitions ou des tournois avec un jury désigné dans l'audience. Ce mouvement poétique prône des valeurs de partage, de démocratie et de dépassement des barrières sociales tout en laissant une grande liberté aux poètes.

Même si le slam s'inscrit dans un mouvement de liberté d'expression, il existe certaines règles qui structurent les spectacles. Ces règles peuvent varier selon les différents milieux :

- Inscriptions ouvertes à tous
- Possibilité de passer seul, en duo, en trio, etc. Il n'y a pas de nombre maximal de participants imposé
- Pas de musique pour accompagner les paroles s'il s'agit d'un tournoi slam
- Pas de décorations lumineuses ou vestimentaires
- Pas d'accessoires excepté le texte si le slameur en a besoin
- Temps de parole de trois minutes maximum
- Un seul texte par passage sur scène (**Robert Horville 2010, 80**)

Voici un exemple d'un texte sélectionné comme étant le vainqueur d'un concours de slam.

SOS d'un SMS en détresse
 Né sans intérêt,
 D'un pouce baladeur
 Et du clavier tapageur,
 D'un mobile à clapet.
 Je suis un mode d'expression,
 Un mode de pression,
 De façon répétée,
 Sur des touches usées.(Fred de Mai)

Bibliographie

1. La littérature française de A à Z. Claude Eterstein. Hatier, Paris.2011.p.459
- 2.Lexique des termes littéraires.Michel Jarrety, Michel Aquien.Édition Gaillimard.p.467.
- 3.Histoire de la littérature française. Robert Horville, 2010.Collection profil littérature.p.80
4. <https://www.alloprof.qc.ca/fr/eleves/bv/francais/le-slam-f1663>
- 5.<http://traindelamemoire.fr/wp-content/uploads/2015/12/fran%C2%BAais-amour-du-prochain.pdf>

FRANSIZ ƏDƏBİYYATINDA SƏRBƏST ŞEİRİN FORMA VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Əliyeva Aygün İlham qızı

Xülasə

Məqalədə Fransız ədəbiyyatında poetik janrın növlərindən olan sərbəst və sabit şer formalarından söhbət açılır. Hələ qədim dövdrə yunan ədəbiyyatında yaranmış sabit şeirin yazı qaydaları müəyyən edilmiş lakin ədəbiyyatın inkişafı tarixi boyu dəyişmiş daha da inkişaf etmişdir. Azərbaycan dilində heca vəzninə uyğun gələn sabit şer formasının en geniş yayılmış forması Akrostiş –dir. Akrostiş şer forması şeirdə hər misranın ilk hərflərinin yuxarıdan aşağıya doğru sıralandığında mənalı bir söz əmələ gətirməsidir.

Sərbəst şer formasının Azərbaycan dilində bir neçə forması olsa da Fransız dilində bu növlər ümumi xarakter daşıyır. Fransız dilində sərbəst şer formasının bir neçə növü var. Məqalədə sərbəst şer formasının yaranma tarixi və xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Həmçinin məqalədə fransız şairləri Guillaume Appolinaire və Max Jacobs yaradıcılığında xüsusi yer tutan sərbəst şer formalarına uyğun olan şer parçaları təhlil və müqayisə edilmişdir.

FORMS AND CHARACTERISTICS OF FREE VERSE IN FRENCH LITERATURE

Aliyeva Aygun Ilham

Summary

This article says about free and fixed verse forms, which are types of poetic genre in French literature. Fixed poem forms originated in ancient Greek literature. The most common form of fixed verse form is acrostic. An acrostic is a [poem](#) or other word composition in which the first letter (or syllable, or word) of each new line (or [paragraph](#), or other recurring feature in the text) spells out a word, message or the alphabet Acrostics are common in medieval literature, where they usually serve to highlight the name of the poet or his patron, or to make a prayer to a saint

Although there are several forms of free verse form in the Azerbaijani language but these types are common in the French language. In the article, examples of both fixed and free form of poetry are given. The article also analyzes and compares the pieces of poetry corresponding to free verse forms, which have a special place in the works of French poets Guillaume Appolinaire and Max Jacobs.

Rəyçi: Dosent M. Orucov

Fransız dili kafedrasının 18 sentyabr 2024-cü il tarixli iclasın 01 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 02 oktyabr 2024-cü il

UOT: 811.111.

TYPES OF VERBS USED IN THE ENGLISH LANGUAGE

*Həsənova Səma İmamverdi qızı**Gəncə Dövlət Universiteti*nerinehesenova@gmail.com**Annotasiya:** *The types of verbs we have looked at in the article are:*

- Main Verbs
- Auxiliary Verbs
- Infinitives
- -ing Verb forms
- Multiword Verbs
- Transitive verbs
- Mental verbs
- Intransitive verbs
- Modal verbs

Some of these are specifically verbs but some, such as present participles and gerunds, are formed from verbs.

Key words: Definition, Verb types, Verb functions**Açar sözlər:** Tərif, Fel növləri, fel Funksiyaları**Ключевые слова:** Определение, типы глаголов, функции глагола

A part of speech which denotes an action or state is called the verb.

The verb in contemporary English has the morphological categories: person, number, tense, aspect, voice, and mood English verbs can be classified: 1) according to the morphological structure and 2) the meaning they denote.

1. Verbs are the action words in a sentence that describe what the subject is doing. Along with nouns, verbs are the main part of a sentence or phrase, telling a story about what is taking place. In fact, without a verb, full thoughts can't be properly conveyed, and even the simplest sentences, such as Maria sings, have one. Actually, a verb can be a sentence by itself, with the subject, in most case you, implied, such as, Sing! And Drive! When learning the rules of grammar, schoolchildren are often taught that verbs are 'doing' words, meaning they signify the part of the sentence which explains the action taking place: He ran away, she eats chocolate cake on Sundays, the horses gallop across the fields. Ran, eats and gallop are the 'action' parts of those sentences, thus they are the verbs. However, it can be confusing because not all verbs are easily identifiable as action: I know your name, Jack thought about it, we considered several applications. These are non-action verbs, i.e. those that describe a state of being, emotion, possession, sense or opinion. Other non-action verbs include love, agree, feel, am, and have. How to Recognize a Verb As you can see from the examples above, one clue to help you recognize a verb is its location compared to the subject. Verbs almost always come after a noun or pronoun. These nouns and pronouns are referred to as the subject. The verb thought comes after the noun Jack, so the action Jack (subject) was taking was thinking (verb). Mark eats his dinner quickly.

2. We went to the market.

3. You write neatly in your notebook.

4. They thought about all the prizes in the competition.

Here are some other ways to recognize verbs in a sentence:

1. you're not sure if a word is a verb, ask yourself, "Can I do _____?" "Can I think, wonder, walk, yawn? Yes, so these are verbs.

2. You can also ask, "What is happening?"

In the sentence Mark eats his dinner quickly, what is happening? Eating is happening, so eating is the verb. In the sentence They thought about all the prizes what is happening? Thought (thinking) is happening, so thought is the verb.

Physical Verbs – Definition and Examples

Physical verbs are action verbs. They describe specific physical actions. If you can create a motion with your body or use a tool to complete an action, the word you use to describe it is most likely a physical verb. For example, Joe sat in his chair, the dog breathes quickly after she chases her ball, and should we vote in the election? Even when the action isn't very active, if the action is done by the body or a tool, consider it a physical verb.

Physical Verb Examples

The physical verb examples in the following sentences are in bold for easy identification.

- Let's run to the corner and back.
- I hear the train coming.
- Call me when you're finished with class.

Mental Verbs – Definition and Examples

Mental verbs have meanings that are related to concepts such as discovering, understanding, thinking, or planning. In general, a mental verb refers to a cognitive state.

Mental Verb – Definition and Examples

Mental verbs have meanings that are related to concepts such as discovering, understanding, thinking, or planning. In general, a mental verb refers to a cognitive state.

Mental Verb Examples

The mental verb examples in the following sentences are in bold for easy identification.

- I know the answer.
- She recognized me from across the room.
- Do you believe everything people tell you?

Definition and Examples

Also known as linking verbs, state of being verbs describe conditions or situations that exist. State of being verbs are inactive since no action is being performed. These verbs, forms of to be, such as am, is, are, are usually complemented by adjectives.

States of Being Verb Examples

The state of being verbs in the following sentences are in bold for easy identification.

- I am a student.
- We are circus performers.
- Please is quiet

Types of Verbs

There are many types of verbs. In addition to the main categories of physical verbs, mental verbs, and state of being verbs, there are several other types of verbs. In fact, there are more than ten different types of verbs that are grouped together by function.

List of all Verb Types

Action Verbs Action verbs express specific actions and are used any time you want to show action or discuss someone doing something. It's important to remember that the action does not have to be physical. Action verb examples

1. Run
2. Dance
3. Slide
4. Jump
5. Think
6. Do
7. Go
8. Stand
9. Smile
10. Listen

The action verb examples in the following sentences are in bold for easy identification. I run faster than David. He does it well. She thinks about poetry all day long Transitive Verbs Transitive

verbs are action verbs that always express doable activities that relate or affect someone or something else. These other things are generally direct objects, nouns or pronouns that are affected by the verb, though some verbs can also take an indirect object, such as show, take, and make. In a sentence with a transitive verb, someone or something receives the action of the verb.

Transitive verb examples:

1. Love
2. Respect
3. Tolerate
4. Believe
5. Maintain.

The transitive verb examples in the following sentences are in bold for easy identification.

Gary ate the cookies. The transitive verb is ate, Gary is the subject, because it is Gary who is doing the eating, and the cookies are the direct object, because it is the cookies that are being eaten. Other examples: He kicked John. John punches him. They sold the tickets. Examples of verbs used with both direct and indirect objects: They sell him the tickets. In this sentence, the tickets are the direct object while him is the indirect object. Mary baked her mother a pie.

In this sentence, a pie is the direct object while her mother is the indirect object.

Intransitive Verbs Intransitive verbs are action verbs that always express doable activities. They are different from transitive verbs because there is no direct object following an intransitive verb.

Intransitive verb examples:

1. Walk
2. Laugh
3. Cough
4. Play
5. Run

The intransitive verb examples in the following sentences are in bold for easy identification.

We travelled to London. The intransitive verb is travelled, the subject is we, because we are doing the travelling, but London is not a direct object because London is not receiving the action of the verb. Other examples: I sneeze in the morning. He arrived with moments to spare. Kathryn sat away from the others. John eats before leaving for school. The last example shows that the verb eats can be both transitive and intransitive depending on whether there is a direct object or not. If the sentence read: John eats the cookies before leaving for school, eats would be transitive as there is a direct object – the cookies.

By the way, some verbs can be both transitive and intransitive. These verbs include: start, leave, change, live, stop.

Auxiliary Verbs Auxiliary verbs are also known as helping verbs and are used together with a main verb to show the verb's tense or to form a question or negative. Common examples of auxiliary verbs include have, might, will. These auxiliary verbs give some context to the main verb, for example, letting the reader know when the action took place.

Auxiliary verb examples:

1. Would
2. Should
3. Do
4. Can
5. Did
- 6.
7. Could
8. May

The auxiliary verb examples in the following sentences are in bold for easy identification. I will go home after football practice. The auxiliary verb will is telling us that the action of the main verb go is going to take place in the future – after football practice has ended. If the auxiliary verb will was removed, we get the sentence: I go home after football practice. In this case, there is no definite time

frame for the action. The sentence suggests that going home after football practice is just something the subject I generally does. Other examples: I may dance with you later. We did consider Bryan's feelings. Jenny has spoken her final words. In addition, we can sometimes use the auxiliary very before the pronoun to make a question: Might you dance with me later? Did we consider Bryan's feelings? Has Jenny spoken her final words? Also, auxiliary verbs are used to help form negative statements, with the use of words like not and never. These will usually split the auxiliary and main verbs: I may never dance with you again. We did not consider Bryan's feelings. Jenny has not spoken her final words. Stative Verbs Stative verbs can be recognized because they express a state rather than an action. They typically relate to thoughts, emotions, relationships, senses, states of being, and measurements. The best way to think about stative verbs is that they are verbs that describe things that are not actions. The stative verbs are all expressing a state: A state of doubting, a state of believing, a state of wanting. These states of being are often temporary. The stative verb examples in the following sentences are in bold for easy identification. The doctor disagrees with your analysis. Disagree is a stative verb here, as it describes the doctor's state of being – disagreement. John doubts the doctor's opinion. I believe the doctor is right. She wanted another opinion. Modal Verbs Modal verbs are auxiliary verbs that are used to express abilities, possibilities, permissions, and obligations.

Modal verb examples:

1. Can
2. Must
3. May
4. Should
5. Would

The modal verb examples in the following sentences are in bold for easy identification. He can shoot a three-point shot easily. The auxiliary verb can is expressing an ability, suggesting that shooting a three-point shot is a skill the subject possesses. Please note that in the case of should and must in the examples below, the modal verbs are expressing obligations, whereas would and may are expressing possibilities. I should go home. You must not delay. Sally would not recommend the sushi. David may be late.

The Modal Expression to be + Infinitive

This modal expression can be used (a) in the present tense and (b) in the past tense.

Examples:

- (a) I am not to leave the city today.
- (b) The newly married couple were to go to Istanbul for the honeymoon.

The Modal Expression to have + Infinitive

The modal expression to have + Infinitive is used (a) in the Present Indefinite, (b) in the Past Indefinite and (c) in the Future Indefinite Examples:

- (a) I have to go to the University every day, except Saturday and necessary, de Sunday.
- (b) We had to stop our trip as it was snowing hard.
- (c) The teachers will have to check up the students' tests immediately.
- (d) The Category of Mood

Mood is a grammatical category of the verb which denotes whether what is said or written is considered certain, possible, doubtful, Jurdan and necessary, desirable, etc.

In contemporary English there exist three moods: The Indicative Mood; The Imperative Mood; The Oblique Moods.

The Oblique Moods

The oblique moods denote an action or state expressed by the verb as a non fact, something imaginary or desired, necessary, possible, supposed or contradicting reality. Different forms of the verb are used for this purpose.

The oblique moods have five forms.

The Present Subjunctive

The Past Subjunctive

The Past Perfect Subjunctive

The Suppositional Mood

The Conditional Mood

Phrasal Verbs

Phrasal verbs aren't single words; instead, they are combinations of words that are used together to take on a different meaning to that of the original verb. There are many examples of phrasal verbs, some of which have colloquial meanings, such as make up, hand in, bring up, point out, look forward to. Each time the verb takes the extra word(s) it takes on a new meaning. For example, make without the up expresses that something is being created, whereas with make up, the suggestion is that there are some lies or a fantastical element to the story and make out can mean either to grasp or see something difficult, or to kiss passionately.

Phrasal verb examples:

1. Run out
2. Go all out
3. Make out
4. Hand out
5. Bring out
6. Face up
7. Think through

The phrasal verb examples in the following sentences are in bold for easy identification. Mary looked forward to her high school reunion. The verb looked has taken on forward to to become a phrasal verb meaning to be excited about or eagerly await something. He brought up the same points again and again. Leroy handed in the wallet to the police. I make up stories all the time. She pointed out Donald's mistake. Irregular Verbs Irregular verbs are those that don't take on the regular spelling patterns of past simple and past participle verbs. Unfortunately, there are hundreds of irregular verbs in the English language. But don't worry, while many are used often, the majority are not in common usage – or if they are, you will use them so often you will learn them quickly. Some of the most common irregular verbs include: say, make, go, take, come, know and see.

Irregular verb examples:

- Eat
- Think
- Bring
- Hold
- Bear
- Buy
- Lay
- Catch
- Drive
- Paid
- Feel
- Redo

The irregular verb examples in the following sentences are in bold for easy identification. I take my time when I go to the shops (present tense) I took my time when I went to the shops (past tense) Julie makes cake for the classroom (present tense) Julie made a cake for the classroom (past tense) She sees a silhouette shaped like a man in the window (present tense) She saw a silhouette shaped like a man in the window (past tense) We come to Aunt Jane's for Thanksgiving each year (present tense) We came to Aunt Jane's for Thanksgiving each year (past tense). You should also remember that auxiliary verbs 'do' and 'have' are also irregular verbs: I do agree. He does it often. We have done our homework early. They do their homework on Fridays. I have a suspicion about Fran Fran has a devious look. We have no money left. They have had a cough twice this winter.

Most people often tend to think of verbs as ‘action words’ or ‘doing words’ as this is usually how they are first learned at school. Many do express actions in relation to the subject of the sentence (e.g. jump, walk, draw) but others express things such as mental conditions (e.g. love, believe, doubt), existence (e.g. exist, become) and relationships (e.g. determine, depend).

And other types of verbs are not directly related to expressing what the subject is doing, instead possibly being used to add more information to a main verb or noun. Or they may be used to form adjectives and nouns. Where verbs come in a sentence depends on what types of verbs they are. Take a look at the following text. The verbs are highlighted in blue:

Jack said that he wanted to see me, but I am not sure whether to believe him. To make him really understand how I feel I think I should have a talk with him as soon as possible. Usually every sentence must have one verb. Some types of verbs (the main verb) follow after the subject but as you can see from the example above, they can vary in their positions depending on the type of verb it is.

Copular Verbs (Linking Verbs)

As well as action and state verbs, main verbs can also be copular verbs, also commonly known as linking or complementary verbs. These types of verbs are a subset of state verbs as they are ways in which to express a state of being. The main purpose of them is to identify the subject, in which case they are followed by a noun or noun phrase:

She is my friend

John and Sarah are solicitors

Or to describe the subject, in which case they are followed by an adjective or adjective phrase:

He seems concerned

Peter was happy about it

Copular verbs cannot be used alone and need a subject complement (i.e. we can't say ‘He seems’ or Peter was’).

Transitive and Intransitive Verbs

Transitive and intransitive verbs are types of action verbs, though linking verbs are also intransitive verbs.

It's not possible to tell whether a verb is transitive or intransitive just by looking at the verb. It would need to be worked out from the context of the sentence.

Transitive Verbs

These types of verbs require a direct object after them to complete their meaning.

Without the direct object, they would not make sense:

- She took the bus
- He killed the chicken
- They stole the money

Intransitive Verbs

Intransitive Action Verbs:

These are action verbs that do not need a direct object after them. They make sense alone or with a complement:

1. The baby slept (softly)
2. She spoke (loudly)
3. I declined

Intransitive Linking Verbs: Linking (Copular) verbs are also intransitive, and these need a noun or adjective complement:

- The boy is happy
- I am John
- They seem confused

Bare Infinitive

One way we use the bare infinitive (no ‘to’) is after the auxiliaries (do, does, did) in questions and negatives when making the present or past simple tenses:

- Do you want it? (present simple question)

- Please don't come tonight (present simple negative)
- He didn't find his wallet (past simple question)
- Did they get their wages last month? (past simple negative)

We also use them after some verb + object combinations, such as 'make' and 'let' and perception verbs:

- They made the students stay late
- Why don't we let them eat unhealthy food?
- I think I heard him say something
- Did you notice them come in?
- I saw her take the table

We can though also use the -ing form after these verbs of perception (e.g. ...coming in). We also use the bare infinitive after why...? and why not...?:

- Why let her know her actual score as it will upset her?
- Why not plan the next trip a bit better

Ing

Another grammatical class are -ing forms of verbs. They are verbs that end in -ing. For example: eating, drinking, sleeping.

Although -ing forms of verbs can be considered as one grammatical class, they are also often considered as two separate classes: Gerunds, Present participles

Gerunds: The -ing form of the verb can function as a noun, and when it does this is called a gerund. Even though they are usually considered as nouns, not verbs, we'll discuss them here as they are still derived from verbs

Present Participles: Present participles have various functions but there are two main ones. One is as adjectives and the other is to form the continuous or progressive tenses.

Multiword Verbs: Multiword verbs are types of verbs that are created by combining a verb (e.g. come, go, give, look, take) with an adverb and/or a preposition (e.g. back, off, away, out, on). They are also known as phrasal verbs, prepositional verbs, or phrasal-prepositional verbs, depending on how they are constructed. They can be a main verb (i.e. have a subject and verb that takes a tense) but they can also be infinitive:

- He gave up smoking (main verb)
- He wants to give up smoking (infinitive)

They are treated as a unique grammatical class because when combined they function as inseparable parts of a single unit. In other words, the words have to be placed together to give their particular meaning. Here are some examples of each. Note that in some cases the phrasal verb can be broken up by the direct object.

Ədəbiyyat

1. Ilyish B. The Structure of Modern English. M. 1971.
2. Jespersen Otto. A modern English grammar. Great Britain, 1954.
3. Jespersen Otto. Essentials of English Grammar 25th impression. London, 1987.
4. Khaimovich B., Rogovskaya B. A Course in English Grammar. M. 1967.
5. Kaushanskaya V and others. A Grammar of the English Language. Baku 2004,
6. Quirk R. University Grammar of English. Moscow, 1982.
7. Schramper Azar Betty. Understanding and using English Grammar (third edition). The United States of America, 1999
8. Türksever Oruc Ibrahimoglu. A practical grammar of contemporary English Baku, 2009.
9. Türksever (Musayev) Oruc İngilis dilinin qrammatikası (praktik və nəzəri). Bakı 2007.
10. Бархударов. Очерки по морфологии современного английского языка. М. 1975.

İNGİLİS DİLİNDƏ İŞLƏNƏN FELLƏRİN NÖVLƏRİ*Həsənova Səma İmamverdi qızı**Xülasə*

Məqalədə nəzərdən keçirdiyimiz fel növləri bunlardır:

- Əsas fellər
- Köməkçi fellər
- Məsdərlər
- -ing fel formaları
- Çox sözlü fellər
- Təsirli fellər
- Əqli fellər
- Təsirsiz fellər
- Modal fellər

Bunlardan bəziləri xüsusi fellərdir, lakin bəziləri, məsələn, indiki zaman feli sifətlər və gerundlar fellərdən əmələ gəlir.

ВИДЫ ГЛАГОЛОВ, ИСПОЛЗУЕМЫХ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ*Гасанова Сама Имамверди кызы**Резюме*

В статье виды глаголов, которые мы рассматриваем

- Основные глаголы
- Вспомогательные глаголы
- Инфинитивы
- ing глагольные формы
- Глаголы, состоящие из нескольких слов
- Аффективные глаголы
- Ментальные глаголы
- Непереходные глаголы
- Модальные глаголы

Некоторые из них являются особыми глаголами, а другие, например причастия настоящего времени и герундий, произошли от глаголов.

Rəyçi: dosent Zahirə Əliyeva

Praktik xarici dillər kafedrasının 27 iyun 2024-cü il tarixli iclasın 13 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 02 iyul 2024-cü il

UOT:82-09.

**MİRZƏ ŞƏFİ VAZEH YARADICILIĞINDA MAARİFÇİLİK
İDEYALARININ TƏBLİĞİ****Musayeva Kəfiyə Rəşid qızı
Gəncə Dövlət Universiteti**

Xülasə: Mirzə Şəfi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə istedadlı lirik şair kimi daxil olmuşdur. Onun aşiqanə - lirik, fəlsəfi və satirik şeirlərində insanın zəngin mənəvi aləmi və ictimai həyatın ziddiyyətləri əksini tapmışdır. Maarifçi realist ədəbiyyatın ilkin görkəmli nümayəndələrindən olan mütəfəkkir şairin nikbin əhval – ruhiyyəli şeirləri Qərbi Avropa ölkələrində və Rusiyada geniş yayılmışdır. Dövründən, ictimai-sosial və siyasi hadisələrin mürəkkəbliyindən asılı olmayaraq Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçilik poeziyadan - Nizamidən başlamış, Nəsimi maarifçiliyi özünü təsdiqləmək üçün «Ənəlhəq» deyib üsyan etmiş, bu Füzulidə yüksək zirvəyə çatmış, Xətaidə formalaşmış, XIX əsrdə əvvəlki mütəfəkkirlərdən fərqli olaraq A.A.Bakıxanov və M.Ş.Vazeh kimi təşəkkül dövrü realist maarifçilərini yetirmişdir. Bu hər iki şəxsin maarifçiliyi onların müəllimliyi də özlərində ehtiva edir...

Maarifçilik, sadəcə olaraq hadisələrin maarifçi xalq kütlələri arasında yaymaqdan ibarət deyildir. Maarifçilik, tarixi inkişafın müəyyən mərhələlərində yaranan və müəyyən siniflərin mənafeyinə xidmət edən siyasi və ictimai bir hərəkətdir.

Açar sözləri: yaradıcılıq, maarifçilik, sosial-siyasi, fəlsəfi, milliyyət, şeir, ictimai-siyasi xadim, ədəbiyyat, dünyagörüşü

Ключевые слова: творчество, просвещение, общественно-политическое, философское, народность, поэзия, общественно-политический деятель, литература, мировоззрение.

Key words: creativity, enlightenment, socio-political, philosophical, nationality, poetry, social-political figure, literature, outlook

Mirzə Şəfi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə istedadlı lirik şair kimi daxil olmuşdur. Onun aşiqanə - lirik, fəlsəfi və satirik şeirlərində insanın zəngin mənəvi aləmi və ictimai həyatın ziddiyyətləri əksini tapmışdır. Maarifçi realist ədəbiyyatın ilkin görkəmli nümayəndələrindən olan mütəfəkkir şairin nikbin əhval – ruhiyyəli şeirləri Qərbi Avropa ölkələrində və Rusiyada geniş yayılmışdır. Dövründən, ictimai-sosial və siyasi hadisələrin mürəkkəbliyindən asılı olmayaraq Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçilik poeziyadan - Nizamidən başlamış, Nəsimi maarifçiliyi özünü təsdiqləmək üçün «Ənəlhəq» deyib üsyan etmiş, bu Füzulidə yüksək zirvəyə çatmış Xətaidə formalaşmış, XIX əsrdə əvvəlki mütəfəkkirlərdən fərqli olaraq A.A.Bakıxanov və M.Ş.Vazeh kimi təşəkkül dövrü realist maarifçilərini yetirmişdir. Bu hər iki şəxsin maarifçiliyi onların müəllimliyi də özlərində ehtiva edir...

Maarifçilik, sadəcə olaraq maarifçi xalq kütlələri arasında yaymaqdan ibarət deyildir. Maarifçilik, tarixi inkişafın müəyyən mərhələlərində yaranan və müəyyən siniflərin mənafeyinə xidmət edən siyasi və ictimai bir hərəkətdir.

Maarifçilik, ümumiyyətlə, təhkimçilik hüququnun və onun iqtisadi, ictimai, hüquq sahələrində doğurduğu nəticələrin ələhinə çıxan və bu ictimai, quruluşun mənəşəsində əzilən xalq kütlələrinin, xüsusilə aşağı təbəqənin hüququnu

müdafiə edən bir hərəkət kimi tarixdə məlumdur. Əlbəttə, bu hərəkətin məramnaməsində avam kütlələri maarifləndirmək və bu yolla onlara öz hüququnu başa salıb onları oyatmaq əsas yer tutur ki, maarifçilik də bununla əlaqədardır.

1840-cı ildə M.F.Axundov Tiflis qəza məktəbində tatar (Azərbaycan) dili müəllimliyi vəzifəsindən istefaya çıxarkən öz yerinə köhnə müəllimi Mirzə Şəfini məsləhət görmüşdür. Həmin məktəbdən başqa, Mirzə Şəfi qapalı xüsusi orta məktəblərdə də dərs deyir və gözəl müvəffəqiyyətlər qazanırdı. Özünü bilikli hesab edən bir çox adamlar öz birinciliyini Mirzə Şəfiyə güzəştə getməyə məcbur olurdu; belə bir vəziyyət istər-istəməz öz peşə yoldaşları içərisində Mirzə Şəfiyə düşmən yaradırdı. Mirzə Şəfini görməyə gözü olmayanlardan biri, özünü “Bağdad müdriki” adlandırmış Mirzə Yusif Şahnazarov deyilən bir nəfər idi.

Mirzə Şəfi həqiqətən istedadlı alim olmuşdur. Onu Mirzə Yusif kimi kütbeynlərlə heç cür müqayisə etmək olmazdı. Bunu Mirzə Şəfi özü də hiss edirdi. O özünün şeirlərindən birində yazır: “Yox, yox, Mirzə Şəfi belə yaratmır, o belə yaratmır. O, qəlbində isti çeşmə, döşündə çiçəklənən bağ bəsləyir; onda ulduzlar səyrişir, ətrafa ətir saçır.” [1,89]

Mirzə Şəfi öz şagirdlərinə yanaşmağı bacaran gözəl pedaqoq olmuşdur. O, olduqca qəşəng xətlə yazırdı. Bununla yanaşı Mirzə Şəfi öz yazısına rəngarənglik verir, hərfləri mətnin məzmununa uyğunlaşdırırdı. Adi şeylər haqqında yazmaq lazım gəldikdə, Mirzə Şəfi bunu sadə geyimə salır, qəşəng şeyləri bayramsayağı ifadə edir, qadınlara aid olan məktubu isə xüsusi incə xətlə yazırdı.

M.F.Axundov Mirzə Şəfiyə yüksək qiymət vermişdir. O, Mirzə Şəfini böyük müdrik adlandırmışdır. Mirzə Şəfi Qərbi Avropa ədəbiyyatını Bakıxanovun və Bodenştedtin vasitəsilə oxumuşdur. Mirzə Şəfi rus ədəbiyyatına da yaxşı bələd idi.

Mirzə Şəfinin fikirləri ruhaniləri çox narahat edirdi. Odur ki, onlar Mirzə Şəfini təqsirləndirmək üçün bəhanə axtarırdılar. Ruhanilər Mirzə Şəfiyə böhtan ataraq deyirdilər ki, guya o öz nəğmələri ilə gəncliyi pozur. Ruhanilər belə nəğmə yazmaqdan Mirzə Şəfini uzaqlaşdırmağa çalışır, onu açıqdan-açığa hədələyirdilər. Mirzə Şəfi onlara qarşı olan öz qəzəbini dönmədən, axıradək bildirirdi. Mirzə Şəfi özü ilə ruhani və mollalar arasındakı münasibətə dair fikirlərinə belə aydınlıq gətirir: “Ayı ilə onun təlimçisi necə rəftar edirsə, mənimlə də bu cür rəftar etmək istəyirlər. Ayının təlimçisi onun dişini çıxarır və sonradan onu zəncirləyir.” [2,48]

Ruhaniliyin bütün çürüklüyünü və zərərini başa düşən Mirzə Şəfi dinə qarşı şeirlər yazmaqla davam edirdi. O, yazırdı: “Şairin şeirlərindən məscid iyi gəlibsə və o dəhşətlə sızıldayırsa, demək şairin başı boş, bilikləri isə dumanlıdır.”

Mirzə Şəfi bir sıra şeirlərində məscidə və ona qulluq göstərənlərə qarşı hücum edirdi. O özünün “Mirzə Şəfi nəğmə deyir” adlı şerində yazır: mənimlə bizim mücrəhid arasındakı fərq nədədir? Bizim hər ikimiz xalq qarşısında öyüd-nəsihətlə aqlımızın yükündən azad olmağa çalışırıq: mən nəğmə ilə, o-iyrənc ciyilti ilə; onun ürəyi qalın ət içərisində elə dərin gizlənmişdir ki, heç zaman heç bir şey onun ürəyindən xaricə çıxmır; mən isə öz ürəyimi dilimdə gəzdirirəm. O mənə gizlində dili ilə dalamağı sevir, mən isə açıqdan-açığa onu ifşa edirəm; mən onun qəzəbindən qorxmaqdasam, o mənə istehzamdən daha çox qorxur.

Mirzə Şəfinin müctəhidə aid olan bu söhbəti göstərir ki, o, ruhanilərin yaltaq, qorxaq, başı boş olduğunu cəsarətlə tənqid etmişdir. Mirzə Şəfinin şeirlərində dini xurafata qarşı mübarizə ideyası mühüm yer tutur. Şair göstərir ki, insan bir dəfə dünyaya gəldiyi və onun iki həyatı olmadığı üçün, o biri dünyaya ümid bəsləməməli, yer üzündə xoşbəxt olmağa çalışmalıdır. Cənnəti bu dünyada axtarmaq lazımdır, xoşbəxtlik göylərdə deyildir.... O bu barədə çoxlu qısa kəlamlar, aforizmlər yazır. Şairin qənaətinə görə, bu cür şeirlər xalqa asanlıqla çatır, onların qəlbinə tez təsir edir və çox yaşayır. Mirzə Şəfinin hətta ayrı – ayrı din

formalarının mahiyyətini eyniləşdirilməsi belə onun düşmənləri olan mollaların xüsusi nifrətinə səbəb olurdu. Ruhanilərin fitnəsi ilə Mirzə Şəfi Tiflisdən uzaqlaşdırılır; o, Gəncəyə gəlir, yenidən müəllimlik edir. Günlərinin çoxunu Gəncədə şairlərlə eyni məclisdə keçirir.

1850-ci ildə Mirzə Şəfi yenidən Tiflisə qayıdır. O, 1850-ci il yanvarın 1-dən Tiflis gimnaziyasında tatar dili üzrə kiçik müəllim vəzifəsinə təyin edilir. Şairin həyatının bu dövrü onun əsas əsəri olan “Müntəxəbat”la əlamətdardır. Bir dərslik olmaq etibarilə bu müntəxəbat gimnaziyada tatar dili üçün hazırlanmışdır. Müasirlərinin rəyinə görə bu kitab gözəl dərslik olmaqla bərabər, qiymətli elmi əsər olmuşdur.

İstər bədii əsərlərində, istərsə də “Müntəxəbat”da Mirzə Şəfi Vazehin cənnət və cəhənnəm anlayışlarına tənqidi münasibəti, ciddi istehzaları onun bədii-estetik görüşlərini aydınlaşdırmaqda prinsipial əhəmiyyətə malikdir.

Mirzə Şəfi Vazehin aforizmləri insanların xeyr əməllərə, faydalı əməyə, ədalətə, cəsarətə, biliyə, özünü idraka, arifliyə, namusluluğa, açıq ürəkliliyə çağırır. Bu fikir və tövsiyələr şairin qabaqcıl dünya görüşünü dərk etməkdə bizə yardım göstərir, onun real, insani sifətini canlandırır.

Şairi oxuculara sevdiren cəhətlərdən biri də mənalı fikirlər ifadə etmək məharətidir: “Üç keyfiyyət ancaq üç vəziyyətdə məlum olur: qəhrəmanlıq – döyüşdə, ariflik – qəzəb vaxtı, dost – ehtiyacda”. Və yaxud: “Alim üçün belə bir şəhərdə yaşamaq layiq deyil ki, orada beş məsələ yoxdur: Mühakiməli hökmdar, ədalətli məhkəmə, bacarıqlı hakim, axar su və təhlükəsiz bazar”. [4,129]

Atalar sözü, lətifə, nağıllar, müxtəlif şəkillərdə ifadə olunan hikmətli fikirlər onun poeziyasında yeni məna alırdı.

Berje Mirzə Şəfi haqqında yazır: “Mirzə Şəfi öz şəxsi həyatında yüksək əxlaq saflığına və qəlbinin nadir keyfiyyətlərinə görə onu tanıyanların məhəbbətini qazanmışdır. Onun qəbri Tiflisdədir və çoxdan əlaqə basmışdır”.

Azərbaycan xalqının istedadlı oğlu, bütün varlığı ilə hər cür istismarçılara, müftəxorlara nifrət etmiş müdrik alim, müəllim, şair, vətəndaş olan Mirzə Şəfi öz həyatını belə başa vurmuşdur. Mirzə Şəfinin nəğmələrində şənlik səslənirdi, orada adi həyat öz əksini tapırdı. Onun nəğmələri müxtəlif mövzuya: ruhaniliyin riyakar əxlaqına qarşı etiraz, məmurlar dairəsinin əxlaqına rişxənd etməyə, əməyin mədhinə, dostluq, sevgi, beynəlmiləçilik, doğruluq, namus və sağlam düşüncəyə həsr olunmuşdur.

Rus tərcüməçilərindən biri Mirzə Şəfinin poeziyasına belə qiymət verir: “Mirzə Şəfinin nəğmə və fikirləri özünün şairanə, ruhlandırıcı xüsusiyyəti ilə müvəffəqiyyətə layiq olmuşdur... Onun şerində həyata gümrah və həyəcanlı bir baxış əks olunmuşdur. Lakin buradan o nəticə çıxmır ki, müəllif dövrünün xəstəliklərinə, kölgəli cəhətlərinə qarşı laqeyd olmuşdur; əksinə, o, bu cəhətləri kifayət qədər başa düşür və öz poeziyasında onu tərənnüm edir; buna baxmayaraq onun poeziyasında gümrah və işıqlı bir ahəng hökm sürür”. [5,108]

“Mirzə Şəfinin nəğmələri” adlı kitab Bodenshtedi məşhur etmiş və dünyanın demək olar ki, bütün dillərinə tərcümə olunmuşdur; hətta o, qədim yəhudi dilinə də tərcümə edilmişdir.

Mirzə Şəfinin yüksək ideyaları ölmədi, bu ideyalar gələcək nəslin inkişafına təsir göstərdi və M.F.Axundov kimi mütəfəkkirlər Mirzə Şəfinin mütərəqqi ideyalarını mənimsəyib, onu daha da inkişaf etdirmişdi.

M.Ş.Vazehin həyat və yaradıcılığı Avropa, Rusiya və Azərbaycan tədqiqatçılarının diqqətini cəlb etmiş, müxtəlif ictimai quruluşlarda ayrı-ayrı tədqiqatçıların onun yaradıcılığına müraciət etdiyini görürük. Mirzə Şəfi uşaqlara müstəqil düşünmək və çalışmaq bacarığı verən, yeni dünyəvi elmlərin təlim üsullarının tərəfdarı idi. Bu məsələni nəzəri cəhətdən həll etməklə və məscid hücrələrində islahatlar aparılmasının zəruriliyini söyləməklə

kifayətlənməmiş “Divani-Hikmət” məclisində özünün bir sıra fikirlərini əməli olaraq həyata keçirmişdir (müasirləri Mirzə Fətəliyə, A.A.Bakıxanova, F.Bodenştedə təsiri). O, evində fərdi dərslər deməklə məşğul olmuşdur. 1840-cı ildə M.F.Axundov Tiflis Qəza məktəbində Şərq dilləri üzrə müəllim işləyirdi. Həmin il bu vəzifədən çıxarkən öz yerinə müəllimi Mirzə Şəfini məsləhət görmüşdür. Mirzə Şəfi tərəfindən uşaqların istifadəsinə vermək üçün hazırlanan Azərbaycan dilini öyrənənlər üçün dərslik hazırlamış lakin əziyyəti nəticəsiz qalmışdır.

Mirzə Şəfi Azərbaycanda görkəmli maarifpərvərlərdən biri olmuşdur. O, ağır ictimai şəraitdə mübariz bir maarifçi kimi çıxış etmiş, cəmiyyətin inkişafında elmin böyük əhəmiyyətə malik olduğunu göstərmişdir. O, bütün ömrünü cəfakəş müəllim peşəsinə həsr etmişdir.

Mirzə Şəfinin bədii yaradıcılığı, onun əsərlərində irəli sürdüyü ictimai – fəlsəfi ideyalar xalqımızın mədəniyyət tarixində xüsusi yer tutur. Şairin yaşadığı dövrdə həmin ideyalar bütün köhnə cəmiyyətə, onun həyat tərzini və geri qalmış görüşlərinə qarşı çevrilmişdi. O dövrdə köhnə cəmiyyətə, islam dini və şəriət qaydalarına qarşı az adam belə açıq, cəsarətlə çıxış edə bilərdi. Buna görə Mirzə Şəfi müəyyən mənada tək idi.

Mirzə Şəfi öz ədəbi fəaliyyəti ilə Azərbaycanda bütün sonrakı ictimai fikrin inkişafına verdiyi güclü təkanın nəticələrini görə bilmədi. Lakin onun ideyaları getdikcə yayıldı. M.F.Axundov, H.B.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir və başqa ədib və mütəfəkkirlərimiz tərəfindən davam və inkişaf etdirildi. Yaradıcı insanların, elm adamlarının tərcümeyi-halı yalnız onların deyil, bütövlükdə mənsub olduqları xalqın mədəni-siyasi həyatı ilə şərtlənir; tərcümeyi-halda hər şey – nöqtə, vergül də düz olmalıdır. Bu deyilənlər əsasında Gəncə müdriki Mirzə Şəfi Vazehin həyatını nəzərdən keçirmək maariflənməmiş ağıl sahiblərinin vəzifəsidir.

Ədəbiyyat

1. S.Mümtaz. Mirzə Şəfi. Bakı, 1926.
2. F.Qasımzadə. “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”. Bakı, 1956.
3. S.Şükürov. “XIX və XX əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatına aid tədqiqlər”. Bakı, 2002.
4. S.Şükürov. “Gəncəli Vazehin nağılı”. Bakı, 1998.
5. Əlisa Nicat. “Nəğməyə dönmüş ömür”. Bakı, 1980.
6. Akif Bayramov. “Mirzə Şəfinin ədəbi irsi”. Bakı, 1980.

ПРОПАГАНДА ИДЕЙ ПРОСВЕЩЕНИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ МИРЗЫ ШАФИ ВАЗЕХА

Мусаева Кафия Рашидовна

Резюме

Мирза Шафи вошел в историю азербайджанской литературы как талантливый лирик. Его любовные стихи-лирические, философские и сатирические-отражают богатый духовный мир человека и противоречия общественной жизни. Оптимистические стихи поэта-мыслителя, одного из первых ярких представителей просвещенной реалистической литературы, широко распространены в странах Западной Европы и России. Просвещение в азербайджанской литературе, независимо от сложности общественно-социальных и политических событий, началось с поэзии Низами, просветительство Насими восстало, под названием «Аналхак», чтобы

самоутвердиться, и оно сформировалось в Хатаи, достигнув высокого расцвета в Физули. В отличие от предшествующих мыслителей XIX в., период становления принес таких просветителей-реалистов, как А.А.Бакихнова и М.Ш.Вазеха. Просветление этих двух людей включает в себя их учительство...

Просвещение – это не просто распространение событий относительно просвещения среди масс. Просвещение-политическое и общественное движение, возникшее на определённых этапах исторического развития и служившее интересам определённых классов.

PROMOTION OF ENLIGHTENMENT IDEAS IN THE CREATION OF MIRZA SHAFI VAZEH

Musayeva Kafiya Rashid

Summary

Mirza Shafi entered the history of Azerbaijani literature as a talented lyric poet. His love poems - lyrical, philosophical and satirical - reflect the rich spiritual world of man and the contradictions of social life. The optimistic poems of the thinker poet, one of the first outstanding representatives of enlightened realist literature, are widely spread in Western European countries and Russia. Enlightenment in Azerbaijani literature, regardless of the complexity of social and political events, began with poetry - Nizami, Nasimi rebelled by calling enlightenment "Analhaq" to assert himself, and it was formed in Khatai, which reached a high peak in Fuzuli. Unlike the previous thinkers in the 19th century, the formative period brought realist educators like A.A.Bakikhanov and M.Sh. Vazeh. The enlightenment of these two people includes their teaching...

Enlightenment is not simply about spreading enlightenment events among the masses. Enlightenment is a political and social movement that arose at certain stages of historical development and served the interests of certain classes.

Rəyçi: Dosent Qaziyev Qvami

Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı kafedrasının 04 sentyabr 2024-cü il tarixli iclasın 01 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi

UOT:811.

STYLISTIC PERSPECTIVE IN LITERARY TRANSLATION

Associate Professor of GSU Maharramova Sugura

sugraibrahim85@gmail.com

Annatasion: *This paper is intended to lay some grounds for aspects of literary translation both in theory and in practice. It provides definitions for basic terms and concepts of the major topics and issues pertaining to literary translation. Among the terms and concepts essential to the readers/students' background knowledge in this connection are: Literature, literary language vs. non-literary language; the literariness of literature, literary translation vs. non-literary translation, the literary translator and methods of literary translation. The paper ends with setting forth a creative literary stylistic method of translating literature. These points are scrupulously elaborated and updated to reflect the latest in the field.*

The ultimate objective of this paper is to provide a view of a number of means and requirements of a good literary translation today, and finally set forth a relatively creative approach to literary translation based on a literary stylistic method.

Keywords: literary translation, literature, literariness, stylistic, literary translator, translation method, creativity, literary

Açar sözlər: bədii tərcümə, ədəbiyyat, ədəbiyyatşünaslıq, üslub, bədii tərcüməçi, tərcümə metodu, yaradıcılıq, ədəbi

Ключевые слова: художественный перевод, литература, литературность, стилистика, литературный переводчик, метод перевода, творчество, литература

Going as far back as to Aristotle (in his famous work, *Poetics*) and Plato (and his widely known book, *The Republic*), the latter defined literature by making a distinction between two modes of speechrepresentation, *diegesis*, or “pure narrative” (the discourse of the narrator/poet) and *mimesis* (the directly imitated or enacted speech of the characters themselves, as in dramatic dialogue). The former, however, took literature to be mainly *mimesis*, which means that literature was mainly mimetic in its aim to present “the illusion of a representation of the real world”. In other words, literature can be described as an illusory reflection of real life, where words replace actions (see Wales, 1989, p. 300).

One or two further definitions of literature were based on conventionality, that is, a work is “recognized as a work of literature by generation after generation”, as Cohen claims. This definition is based neither on linguistic, semantic nor literary criteria, but on the criterion of traditions and conventions of recognizing what is literature and what is not. In fact, this is not a reliable criterion for it involves taste and changeability. Generations have a change of perspective and a difference in taste. Therefore, some generations might approve some works as literature, but other generations might not (see Schogt, 1988, pp. 82-83).

Other more recent, articulate and revolutionary definitions of literature include Fowler's who views it “as discourse, and thus, as communication rather than as object”, that is, to treat it as mediating relationships between language-users of speech, consciousness, ideology, social role and class. The literary text ceases to be an object and becomes “an action or process” (1981, p. 80). These days, many contemporary writers talk about literary *discourse*, rather than literary *text*, or literature, to imply a sense of interaction and communication inculcated in literature .

The key question now, as also Schogt declares, is “what features make a text literary?” (1988, p. 82). That is a question about what makes literature into literature, what Nash and Carter call “Literariness” (1983). In a paper entitled “Language and Literariness”, they carry out a practical survey, aiming at providing a clear vision and definition for the concept of literariness in language. It is done in the form of a comparison between literary and non-literary texts connected by the theme of the motor car. They extend their argument in a later work (1990, ch. 2) and apply the same line of argument to four texts, literary and non-literary, on the topic of Malaysia. They deny to language any imminent literary status as there is no “... single property intrinsic to language which can be called literary”. Yet, they do not dismiss the recurrence of properties of literariness in literary texts such as the plotting and elaboration of vocabulary; the imposition of a new thesaurus entry by blending or realigning registers; making moral judgments and discriminations; the possibility of reading at more than one level; polysemy; subtlety of procedure such as irony, and others. Throughout, they have come out with this style-based definition of literariness:

“Literariness in language... comes from the simultaneous operation and interrelation of effects at different levels of language system”. It is not “... a function of particular items or processes in lexicon and syntax. It is a property of texts and contexts”.

The following conclusions can be drawn from the previous account of Carter and Nash’s argument in both of their works (see *ibid.*):

- (1) There are elements of literariness in literary texts that can be identified.
- (2) The recognition of these elements is not a straightforward process, but it is implicit in the stylistic patterning of language, the effects produced and their interaction in texts.
- (3) The language of literary texts is multi-layered and, thus, the identification of literary properties should be sought for at its different levels, and not at one or two levels only.
- (4) Literariness is not an intrinsic property of a lexical item, a stylistic device, a special linguistic feature, but the product of the overlap of the different levels of the language of texts and the effects of that overlap.
- (5) Finally, the so-called properties of literariness are not present in literary texts only; other types of text can display few of them, however very occasionally, and not with such a degree of intensity and richness as in literary texts, and for different purposes. These properties are the point of departure between the literary and the non-literary, and the criteria in terms of which literary texts can be defined properly.

In continuation of the development of the list, I suggest further criteria which are also essential to the identification and definition of the notion of literariness in literature in particular: (a) *The possibility of reading literature at more than one level*: the multilayeredness of literature: this means a literary text does not deliver a denotative message, but a connotative message that lies beyond it.

This is similar to the criterion of polysemy above, and emphasizes yet more strongly the possibility of multiple and multilayered reading and interpretation of literature any time anywhere in terms of variable and different criteria of social, political, cultural and ideological conventions and backgrounds. Or else, the text cannot be described as really literary. (See also Carter & Nash, 1990 for further discussion).

(b) *Symbolism*: a genuine literary work of art is symbolic, representing a real word behind it imaginative world. It is supposed to stand for another thing in human life, what Weinreich terms “enhanced semanticity”, or “hypersemanticization”, i.e. independent symbolic values of a literary text [9,66-67].

(c) *The involvement of human feelings, sentiments and emotions*: any literary text inevitably involves human feelings and emotive reactions, which is essential to the readers' actions, reactions and interpretations. It is called by Anani (1997) and Landers (2001) "*tone*" (see below). This can be decisive especially for a literary translator who is supposed to get engaged with the feelings and sentiments instigated by the SL Text to be able to enliven its world more emotionally than mentally. This will be an essential factor in his construction of literary translation in the Target Language, or he/she may run the risk of failure to do that.

It is hoped now that Schogt's question of what makes literature into literature is now answered, and not as he said twenty four years ago that the question "remains unanswered" (1988, p. 84). In sum, the foregoing argument about literature, literary language and literariness has led to these criteria, with the ultimate objective of putting them to use in practice at translating literature. These criteria are in other words what the literary translator would take as his/her prime target at constructing meaning in the TL. (More on this and other details relative to the literary translator and literary translation is due now).[7,187]

Like any professional, the literary translator has to command certain capabilities and qualifications. I must insist that inasmuch as we do not have an ideal, or perfect translation, literary or other, there is *no ideal or perfect translator*, literary or other. Therefore, we have to come down to earth, be realistic and lower our expectations regarding the translator's potentials. Some of these potentials are shared by all types of translators; others are unique to literary translators only. The following list suggests a number of qualifications to be commanded by all types of translators in general including the literary translator, followed by another list especially for the latter's faculties and proficiencies.[4,175]

(1) Due respect for the profession with a view to faithfulness and moral commitment to translating texts from one language into another. No deliberate additions, alterations, deletions or obliterations are exercised on the original unless justified on solid social, religious, cultural, moral, ideological or other grounds.

(2) Accuracy of rendering in the sense that everything in a text should be included or taken into account in translation, but not necessarily translated verbatim.

(3) Mastery of the two languages concerned in the translation, the SL and the TL, regarding the basics of their grammars (word order, major sentence and clause types, parsing, tenses, etc.), vocabularies (word combinations/collocations, technical terms of different fields and types, main figures of rhetoric, etc.), sound features (alliteration, assonance, consonance, rhyme, rhythm, and preferably a general idea about scansion, meter and foot).

(4) Competence in *tone*. Landers defines tone as "the overall feeling conveyed by an utterance, a passage, or an entire work, including both conscious and unconscious resonance" (2001, p. 69). That is why he regards it as one of the essential capabilities of the translator (ibid.: 8). Further, Anani assigns a whole

chapter for "tone" in literary translation, defining it in terms of an attitude of irony, humor, seriousness, overstatement, understatement, etc. of the SLT author, which are prone to change from one age to another, and one language to another.

(5) Good knowledge of the different types of style of both languages: grammatical, lexical and phonological features of style, in addition to the stylistic scales of formality (i.e. frozen formal, classical, formal/standard, informal, colloquial, slang, etc.). They can be sometimes essential to meaning in the various types of text.

(6) Good command of the differences between the conventions of the two languages involved, regarding the use, or non-use of formal/standard, old or modern, or colloquial, or mixed in both languages, or either language. In the case of English and Arabic, for example, while the conventions of English allow for a large use and borrowing from colloquial dialects,

written Arabic conventions do not, and are still resistant to colloquialisms of all types. Written Arabic is standard only, but it is usually Modern Arabic described as MSA (Modern Standard Arabic), and occasionally old Arabic, or CA (Classical Arabic). Old English, on the other hand, has disappeared from today's formal/standard written dialect. It might be the case that, as Landers suggests, "the half-life of a translation... is from 30-40 years; every 30 years (or 40 or 50...) the translation loses half its vitality, its freshness, to communicate to the reader in a contemporary voice" (2001, p. 10).

(7) Good knowledge of the SL culture, not necessarily to the same extent of the translator's knowledge of his/her native culture, for, unlike bilingualism, biculturalism is far-fetched.

(8) Good awareness of the world around us, and the knowledge shared by all humans about the latest changes and developments with respect to science and technology, cultures, social, political, religious, moral and ideological values and attitudes.

References

1. Boase-Beier, J. (2006). *Stylistic Approaches to Translation*. Manchester, UK & Kinderhook, USA: St. Jerome Publishing.
2. Brumfit, C., & Carter, A. (Eds.). (1986). *Literature and Language Teaching*. OUP.
3. Carter, R. A. (1979). *Towards a Theory of Discourse Stylistics: A Study of Some Applications of Linguistic Theory to the Analysis of poetry with Particular Reference to W. H. Auden* (Unpublished Ph.D. Thesis). University of Birmingham.
4. Carter, R., & Simpson, P. (Eds.). (1989). *Language, Discourse and Literature: An Introductory Reader in Discourse Stylistics*. London: Unwin Hyman.
5. Carter, A., & Nash, W. (1983). Language and literariness. *Prose Studies*, 62, 123-141.
6. Fowler, R. (1998/1996). *Linguistic Criticism*. Oxford: Oxford University Press.
7. Ghazala, H. (1987). *Literary Stylistics: Pedagogical Perspectives in an EFL Context*. Thesis: University of Nottingham, UK.
8. Ghazala, H. (2008/2012). *Translation as Problems and Solutions: A Textbook for University Students and Trainee Translators*. Beirut: Dar El-Ilm Lil-Malayin.
9. Schogt, G. (1988). *Linguistics, Literary Analysis, and Literary Translation*. Toronto & London: University of Toronto Press.
10. Schulte, R., & Biguenet, J. (1992). *Theories of Translation: an Anthology of Essays From Dryden to Derrida*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
11. Simpson, P. (2004). *Stylistics: A Resource Book for Students*. London & New York: Routledge.

BƏDİİ TƏRCÜMƏDƏ STİLİSTİK PERSPEKTİV

Məhərrəmovə Suqurə

Xülasə

Bu məqalə bədii tərcümə tələbələrini və oxucularının daha konkret argumentlərə və təbiiqlərə başlamazdan əvvəl xəbərdar olmaları üçün zəruri olan ilkin təriflər və təfərrüatları təqdim etmişdir. Ədəbiyyatın müxtəlif tərifləri verilir. Sonra üslub baxımından ədəbi dillə qeyri-ədəbi dil arasında qütbləşmə aşkar edilsə də, qaçılmaz və ədəbi tərcüməçilər üçün faydalı hesab edilmişdir. Ədəbiyyatı ədəbiyyata çevirən xüsusiyyətlərə, yəni ədəbiyyatda ədəbiyyatın xüsusiyyətlərinə görə ədəbi tərcümə edirlər: semantik sıxlıq, leksik və sintaktik işlənmə, orta asılılıq, təkrar qeydiyyat, çoxmənalılıq, birdən çox ədəbiyyat oxumaq imkanı.

səviyyəsi, iştirakı insan hissləri və s.. Bu xüsusiyyətlərin əsas əhəmiyyətinin ədəbi tərcüməçilər üçün ölçüyəgəlməz olduğu iddia edilmişdir.

Qaldırılan son nöqtə bu sahədə tərcümənin əsas üsullarını həll etdi. Yekun nöqtə və nəhayət, bu məqalənin qarşıya qoyduğu son məqsəd ədəbiyyatın tərcüməsi üçün ədəbi üsluba əsaslanan tərcümə metodunun təklifi olmuşdur: “yaradıcı bədii üslubi tərcümə üsulu”. İddia edilmişdir ki, bu üsul tərcümənin tələbkar tələbinə cavab verə bilər yaradıcılığı və onun mənbəyini, üslubunu ayıraraq ədəbiyyatın ədəbi əsasını təmsil etmək. Ümid etmək olar ki, bu metod daha yaradıcı, həqiqətə əsaslanan, vicdanlı və təsirli tərcümə üçün yeni trampolin olacaq və indi ədəbiyyatın yaxşı bədii tərcüməsi üçün zəruri tələblərə cavab verə bilər

СТИЛИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ

Магerrамова Сугура

Резюме

В этой статье представлены первоначальные определения и детали, которые необходимо знать изучающим и читателям художественного перевода, прежде чем приступать к более конкретным аргументам и применениям. Приводятся различные определения литературы. Тогда поляризация между литературным языком и нелитературным языком с точки зрения стиля была признана, но оказалась неизбежной и полезной для литературных переводчиков. Они переводят литературно с точки зрения особенностей, которые делают литературу литературой, то есть таких особенностей литературности в литературе, как: смысловая плотность, лексическая и синтаксическая разработанность, зависимость от среды, перерегистрация, многозначность, возможность чтения литературы более чем на одном уровне, участие человеческие чувства и т. д. Утверждалось, что решающее значение этих особенностей неизмеримо для литературных переводчиков.

Предпоследний поднятый вопрос касается основных методов перевода в этой области. Завершающим моментом и, в конечном счете, конечной целью, преследуемой данной статьей, было предложение литературно-стилевого метода перевода литературы: «творческого литературно-стилистического метода перевода». Утверждалось, что этот метод может удовлетворить строгие требования перевода.

литературу, выделяя творчество и его источник, стиль, чтобы представить ядро литературности литературы. Есть надежда, что этот метод станет новым трамплином для более творческого, правдивого, скрупулезного и впечатляющего перевода, который может удовлетворить необходимые требования для хорошего художественного перевода литературы в настоящее время.

Рəyçi: dos. Zahirə Əliyeva

Daxil olduğu tarix: 01.10.2024

UOT: 811

PROFESSOR BƏKİR ÇOBANZADƏ DİLÇİLİYİN PREDMETİ HAQQINDA

Məmmədova Bağdagül Bəhramgur qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
bagdaqul.mustafaeva7111@gmail.com

Annotasiya: Professor Bəkir Çobanzadə Azərbaycanda, ümumən türk dünyasında ilk dəfə türk türk dilləri materialları əsasında ümumi dilçilik (dil nəzəriyyəsi) dərsləri yazmışdır. “Türk- tatar lisanıyyatına mədxəl” (“Türk- tatar dilçiliyinə giriş”) adlanan bu dərslərdə dilçiliyin predmeti kifayət qədər dəqiq müəyyən olunmuşdur. Lakin verilmiş izahlardan görünür ki, müəllifin nəzəri dilçilik təfəkkürü “gənc qrammatiklər”ə uyğun gəlir.

B.Çobanzadə dilin tədqiqində müqayisəyə nə qədər önəm verilməsi tərəfdarıdır, tarixiliyə də o qədər diqqət yetirmişdir. Onun fikrincə, dilçilik öz predmetini, yəni dili daimi inkişafda araşdırmalı, dildə baş verən dəyişiklikləri hansısa təsadüflərin deyil, stabil qanunauyğunluqların məhsulu kimi izah etməlidir.

“Mədxəl” müəllifi dilçilik terminologiyasının dəqiqliyinə də xüsusi diqqət yetirmişdir.

Açar sözlər: Bəkir Çobanzadə, “Mədxəl”, dilçiliyin predmeti, “gənc qrammatiklər”, müqayisəli- tarixi dilçilik, müqayisəli- tipoloji dilçilik.

Ключевые слова: Бекир Чобанзаде, «Мадхал», предмет языкознания, «юные грамматисты», сравнительно-историческое языкознание, сравнительно-типологическое языкознание.

Key words: Bekir Chobanzade, "Madkhal", the subject of linguistics, "young grammarians", comparative-historical linguistics, comparative-typological linguistics.

Azərbaycanda, ümumən türk dünyasında ümumi dilçiliyin təşəkkülü professor Bəkir Çobanzadənin adı ilə bağlıdır. Onun 1924- cü ildə Bakıda nəşr olunmuş “Türk- tatar lisanıyyatına mədxəl” (Türk- tatar dilçiliyinə giriş”) kitabı nə qədər türk dilləri materialına əsaslanırsa da mahiyyətcə ümumi dilçilik əsəridir. Və müəllifin özü kitabın “Başlangıç”ında yazır:

“...Bizim qənaətimizcə, böylə bir ünvanı daşıyan, yəni türk- tatar lisanıyyatına mədxəl olmaq məqsədini təqib edən bir əsər, yuxarıda dediyimiz kibi, iki sual, ehtiyaca cavab verməlidir:

1.Ümumi lisanıyyat qayda və qanunlarının türk- tatar lisanlarına tətbiqi haqqında müxtəsər bir fikir.

2.Türk- tatar lisanlarının tədqiqi tarixi və buna aid məsələlər” (1, s. 19).

Məlumdur ki, istər yeni ümumi dilçilik müddəa və ya nəzəriyyələrinin irəli sürülməsində, istərsə də məlum müddəa və ya nəzəriyyələrin şərhində, adətən, bir dilin, yaxud qohum dillərin (əslində, bu da bir dil sistemini təşkil edir) materiallarından istifadə olunur. Ümumi dilçiliyin banisi Vilhelm fon Humboldtun “Bəşər dilləri quruluşunun müxtəlifliyi və bunun bəşəriyyətin mənəvi inkişafına təsiri haqqında” (2), eləcə də Ferdinand de Sössürün “Ümumi dilçilik kursu” (3) da göstərir ki, bu, istisnasız olaraq, belədir.

“Ümumi lisanıyyat qayda və qanunlarının türk- tatar lisanlarına tətbiqi “ndə, əlbəttə, müəllifin məqsədi türk dillərinə ümumi dilçiliyin və ya ümumən dil nəzəriyyəsinin XX əsrin əvvəllərində gəlib çıxdığı səviyyədən baxmaq ehtiyacını qarşılamaqdır. Lakin “Mədxəl”də elə mövzulara da (məsələn, “Dillərin şəkli təsnifi”, “Lisanların şəcərəvi təqsimi”, “Dilin mənşəyi, dilin çıxış və qaib oluşu” və s.) rast gəlinir ki, türkoloji material hədudundan ümumiyyətlə kənara çıxır. Bununla belə deyək ki, “Türk- tatar dillərinin bugünkü məsələləri” kimi mövzular ümumi dilçiliyi məhz türk dilləri zəminində zənginləşdirmiş olur. Və əslində,

o, bilavasitə türkoloji problemlərə həsr edilmiş əsərlərində də ümumi dilçilik səviyyəsi nümayiş etdirməklə müasirlərindən – 20- ci, 30- cu illərin azsaylı Azərbaycan dilçilərindən müqayisə edilməyəcək qədər fərqlənir.

B.Çobanzadə dil haqqındakı elmin predmetini aşağıdakı şəkildə təyin edir.

“Lisan elmində tədqiq mövzusu insanların nitqi, lisanıdır. Lisan isə ən ümumi və geniş mənada hiss və fikirlərimizi ifadə edən işarələrin öylə bir məcmusudur ki, bunları hisslərimiz vasitəsilə fəhm və tələqqi etmək və eyni zamanda iradəmizlə təkrar istehsal etmək mümkün olur” (1, s. 102).

“Mədxəl” müəllifi əlavə edir ki, “hisslər və fikirlərimizi dürlü yollarla ifadə edə biliriz. Bunun üçün dürlü dillər ola bilər: jest lisanı (hərəkəti- əza), mimika lisanı (ifadəyi- vəchiyyə). Lakin lisaniyyat söz lisanını tədqiq edir. Çünki söz lisanı insanın ən ziyadə alışdığı və zehni, ruhi inkişafı üçün ən ziyadə xidmət edən ifadə yoludur” (1, s. 102).

Qərbi Avropada təkcə görkəmli türkoloqlardan dərs almaqla kifayətlənməyib dil nəzəriyyələrini də dərinlən öyrənmiş müəllif göstərir ki, “söz lisanının iki cəhəti vardır: 1) xarici, üzvi cəhəti – sözlərin səsləri, 2) daxili, ruhi cəhəti – sözlərin mənalı” (1, s. 102).

Hər bir dilçinin dilin predmeti barədəki görüşlərinin əsası onun dilin mahiyyəti haqqındakı təsəvvüründən başlayır. Bəkir Çobanzadə bu barədəki düşüncələrində həm müqayisəli- tarixi dilçiliyin, həm də “gənc qrammatiklər”in təcrübəsinə əsaslanmışdır. Onun fikrincə, “dil, lisan... insanların daxili ruhi çalışmaları, fəaliyyətlərindən irəli gəlir. İnsanlarda fikri, hissi, xəyali həyat olmasaydı, bunların dışarıya əksi demək olan lisana da hacət qalmaz idi” (1, s. 136).

“Mədxəl” müəllifi yazır ki, bunula yanaşı, “insan fikirlərini başqalarına anlatmaq ehtiyacını da duymalıdır. İnsan kəndi- kəndinə qonuşarkən belə birsilə etibar bir dialoq- mühavirə yapar. İştə bu surətlə dil, bir tərəfdən, fikri, mənəvi, digər tərəfdən də, ictimai ömrümüzün bir nəticəsidir” (1, s. 136).

B.Çobanzadə həm fərdi, həm də ictimai xüsusiyyətini qeyd etdikdən sonra dilin fizioloji təzahür olduğunu da göstərir:

“...Şübhəsiz, səs çıxaran əzalarımızın da dilin meydana gəlməsində böyük rolu vardır. Demək ki, fikri, ictimai həyatımızda və yaxud səs çıxaran əpalarımızda hüsula gələcək ufaq bir dəyişmə, dəprənmə səslərə, sözlərə bütün dil üzərində təsirini göstərməkdən geri qalmaz” (1, s. 136).

Dilçiliyin predmetini təyin və təqdim edərkən, aydın görünür ki, B.Çobanzadə ümumən müqayisəli- tarixi metoda, xüsusən “gənc qrammatiklər”in təcrübəsinə əsaslanır:

“Dilin əsrlər, hətta illər boyunca bir yerdə durmayaraq daima dəyişdiyi, təbəddül etdiyi artıq hər kəsə məlumdur. Bu dəyişmə həm xarici səslər, həm də daxili mənə cəhətdən olur. Bu təbəddül hadisəsi hər nə qədər çoxdan bəri məlum idisə də, bu dəyişmədə təsadüfilik görməkdən vaz keçib, lisanın hər əvvəlki dövrilə sonrakı dövrü arasında qanuni və təbii rabitələr buluncaya qədər bu təbdilin elmi, həqiqi mənə və qiymətini verməkdən aciz bulundular. Daha həqiqi tədqiqatdan lisanların müəyyən qanun və nizam altında dəyişdiyi anlaşıldığından sonra elmin lisanı nasıl tədqiq etməsi lazım gəldiyi açıqca göründü. İştə bu surətlə lisan elminin ən ümumi vəzifə və mövzusu lisanın tarixidir” (1, s. 102).

Dil haqqında elmi “lisanın tarixini və bundakı qanunları araşdıran bir elm” olaraq təyin etdikdən sonra “Mədxəl” müəllifi onun hansı elmlərlə bilavasitə bağlı olması məsələsinə aydınlıq gətirir:

“Ruhiyyat (Psychologie) bizə ümumiyyətlə lisani hadisələr, sözlər nasıl meydana gəldiyinə, sonra bu sözlərin nə surətlə müəyyən mənalara dəlalət etdiyinə cavab verir. Digər tərəfdən, anatomiya (təşrih), fiziologiya (elmi- vəzayifil- əza) bizə sövti, səs çıxaran üzvlərimizin quruluşu, onların nə yolda hərəkətə gəldikləri haqqında məlumat verir ki, bu

məlumatı fizikanın... “məbhəsi- sövt” (acoustique) təbir olunan qisminin verdiyi məlumata əlavə etdikdən sonra artıq səslərin növü, cinsləri, təbiəti arasındakı fərqləri də tətəbbü və müəlisə edə bilirik” (1, s. 102- 103).

Əlbəttə, dil məsələsinin ən çox bağlı olduğu sahə filologiyadır və təsadüfi deyil ki, dil haqqındakı təsəvvürlərin əsrlər boyu məhz filologiyanın tərkibində təzahür etmişdir. “Filoloq üçün lisan hər hankı bir mədəniyyətin daxili həyatına girmək üçün anaxtar vəzifəsini gördüyü kibi, ünuniyyətlə, hər hansı bir mədəniyyəti tədqiq edən adam o mədəniyyətin sahibi olan xalqın lisanını tədqiq etmədən kəndisinə tam bir fikir edəməz” deyən B.Çobanzadə onu da əlavə edir ki, “nasıl ictimai həyatı tədqiq etdiyi zaman filoloqa ictimaiyyətçi olmaq lazım gəliyərsə, lisanı mədəni bir hadisə olaraq müəlisə edərkən lisaniyyətçi olmaq gərəkdir. Filoloqla hər hankı bir mütəxəssis arasında üsul nöqtəyi- nəzərindən heç bir fərq olmayıb, yalnız tədqiq etdikləri mövzuya münasibətləri, yəni tədqiqdə olan məqsədlərlə yekdigerindən ayrılırlar” (1, s. 103).

Dilçiliyin predmetini müəyyən edərkən “Mədxəl” müəllifi bu elmin tədqiqat metodu barədə də aydın fikir söyləmişdir:

“...Lisaniyyət lisanın hadisələrini keçmiş və şimdiki - əgər bu sonuncusu var isə - dövrləri arasındakı təbəddüllər nöqtəyi- nəzərindən çarpışdırmaq, qarşılaşdırmaq üsulunu tutduğundan lisaniyyətin üsulu bu təqdirdə müqayisə üsulu olmuş olur” (1, s.103).

Göründüyü kimi, burada söhbət XIX əsrin əvvəllərində F.Bopp, R.Rask və Y.Qrimm tərəfindən kəşf edilmiş müqayisəli- tarixi metoddan gedir ki, həmin metod XIX əsr boyu xeyli dərəcədə təkmilləşmiş, xüsusilə “gənc qrammatiklər” dövründə tətbiq dairəsi daha da dərinləşdirilmiş və genişləndirilmişdir. B.Çobanzadənin aşağıdakı mülahizəsi, fikrimizcə, onun həmin dilçilik cərəyanına rəğbətindən irəli gəlir:

“Ancaq hər hankı bir dilin ömrü boyunca keçirdiyi dürlü dövrləri, onun şivələrini və nəhayət, nəşət etdiyi ana dili bir- birilə müqayisə etmək tərqiqlə bu lisanın ömründə təbəddül və təkamülündə hökm etmiş olan ruhi və üzvi qanunları bulub çıxarırsız və bu surətlə qarşımızda bir- birini təqib edən müxtəlif dövrlərin geniş lövhəsi açılır ki, bu lövhədə artıq insanın ən əsrarəngiz, ən tilsimli bir şeyi olan lisanın taleyi açıqcasına gözümüz önündə tərəssüm edir” (1, s.103).

G.Paul, G.Osthof, K.Bruqman, B.Delbryuk kimi görkəmli dilçilərlə təmsil olunan “gənc qrammatiklər” bu fikirdə idilər ki, hər səs dəyişməsi heç bir istisnaya yol verməyən qanunlar əsasında baş verir; dil faktları sistem daxilində yox, ayrı- ayrılıqda tədqiq olunmalıdır (bu müddəə “gənc qrammatiklərin atomizmi” adı ilə məşhurdur); hər cür dilçilik tarixidir və s. (bu barədə bax: 4, s. 40).

Maraqlıdır ki, “Mədxəl” müəllifi əsərin “Kitabiyyət”ində G.Paulun “Dil tarixinin əsasları”, B.Delbryukun “Lisan tədqiqatına mədxəl” kitablarını əsas mənbə olaraq göstərmişdir.

Əlbəttə, “Mədxəl”in yazıldığı illərdə B.Çobanzadənin, heç şübhəsiz, F.Sössürün “Ümumi dilçilik kursu”ndan xəbəri olmamışdır. Əks halda, müasir dilçiliyin banisinin dil haqqındakı inqilabi görüşləri, dilçiliyin predmeti barədəki tamamilə fərqli mövqeyi barədə də müəyyən məlumat verərdi.

Məlum olduğu kimi, F.Sössür dilin ixtiyari işarələr sistemi olduğunu sübut etdikdən sonra “Kurs”u belə bir məşhur, eləcə də dilçilik elmi üçün perspektivli müddəə ilə yekunlaşdırır ki, “dilçiliyin yeganə və xalis obyektı özü- özündə və özü üçün baxılan dildir” (3, s. 323).

“...Lisaniyyət elminin başlıca əsası bir- birinə yaxınlığı, qərabəti olan lisanların tarixi müqayisə üsulu ilə tədqiqidir” fikrinə əsaslanan “Mədxəl” müəllifi bununla belə, heç bir tərəddüdə yol vermədən göstərir ki, “yalnız bir- birinə yaxın olan lisanlar deyil, ümumiyyətlə

yer üzündə mövcud olan bütün lisanların təşəkkülatı, üzviyyəti arasında pək çox müsavi və müşabihə nöqtələr bulunduğundan bir- birinə yaxın olmayan lisanları bir- birilə müqayisə etmək lisaniyyat elminin ən əsaslı tələblərindən biridir” (1, s.104).

Beləliklə, B.Çobanzadə müqayisəli- tarixi dilçiliklə yanaşı, müqayisəli- tipoloji dilçiliyin də dil haqqındakı elmin strukturunda əhəmiyyətli yer tutduğunu təsdiq edir. Eyni zamanda xatırladır ki, “bununla bərabər, yaxın və uzaq müxtəlif lisanlar arasında hər zaman cari ola gələn iqtibas hadisəsini nəzəri- etibara almaq lazım gəlir. Burada lisanların qərabətinə müstənad müşabihət ilə bundan tamamilə ayrı bir məsələ olan iqtibas bir- birinə qarışdırmamaq icab edər” (1, s. 104). Yəni qohum dillər arasında müqayisəli- tarixi metodla müəyyənləşdirilmiş ortaqlar əlamətlər bir, qohum olmayan dillər arasındakı “ortaqlıqlar” (söhbət “iqtibas”dan, yəni alınmalardan gedir) isə ayrı məsələdir.

“Mədxəl”in girişini müəllif aşağıdakı sözlərlə bitirir:

“...Əsərin ümumi və sümullu bir fayda gətirə bilməsi üçün İstanbul türkcəsində yazılmış və mümkün olduğu qədər ərəbcə və farsca təbirlərdən qaçılmışdır. Lakin uydurma təbirlər icadından və əvvəlcə uydurulmuş bəzi təbirləri qullanmaqdan anlaşılmamaq qorxusuyla, mühərrir vaz keçmişdir. Bunun üçün kitabda ərəbi və farsı sözlər, istilahlər olduqca boldur. Lakin bizim fikrimizcə, türkcə konuşub anlaşılmamaqdan isə, ərəbcə və fars sözlərə şimdilik razı olaraq anlaşımaq daha iyidir, faydalıdır” (1, s. 20). Və onu da əlavə edir ki, “əsərin böylə bir mövzu üzərinə birinci dəfə yazılmış bir kitab olduğunu da xatirdən çıxarmamaq icab edər” (1, s. 20).

Ümumiyyətlə, B.Çobanzadə “Mədxəl”də dilçilik terminologiyasına son dərəcə diqqətlə yanaşmış, hər bir elmi anlayışın dəqiq ifadəsini vermək üçün həm milli, həm də beynəlmiləl terminlərdən istifadə etmişdir. Məsələn yazır: “almancada “zinge”, ruscada “язык”, fransızca “la langue”, italyancada “lingua”, farsidə “zəban”. ərəbdə “lisan” və nəhayət, türk- tatarlarda “dil”, yaxud “til” həm ağzımızdakı müəyyən ət parçasını, həm də təkəllüm- söyləmək hadisəsini ifadə edər” (1, s. 21).

Yaxud: burun saıtləri – nasal (1, s. 30), ahəngi- əsvat – vocalharmone – гармония гласных (1. S. 36), şəkli- mənə- формальное значение, həqiqi mənə – материальное или реальное значение (1, s. 42), şəkliyyat – морфология (1, s. 49), ana lisan – праязык (1, s. 63), məcazi- intiqali mənə – переносное значение (1, s. 96), sövtiyyat – phonetique (1, s. 125) və s.

Beləliklə, B.Çobanzadə “Mədxəl”də dilçiliyin həm predmetini, həm də terminologiyasını müqayisəli- tarixi metodun ümumi tələbləri, eləcə də “gənc qrammatiklər”in tədqiqat təcrübəsinin prinsipləri əsasında müəyyənləşdirmiş, 1920- ci illərin ortalarından Sovetlər Birliyində hakim mövqe tutmağa başlayan marksizm- leninizm ideologiyası, eləcə də marrizm şəraitində elmi (müqayisəli- tarixi və müqayisəli- tipoloji) dilçiliyin inkişafı üçün şəraitin olmaması ona gətirib çıxarmışdır ki, görkəmli dilçi ümumdilçilik araşdırmalarına son vermiş, yalnız türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin məhz ümumi dilçilik nəzəriyyələri tələblərinə cavab verən səviyyədə praktik məsələlərilə məşğul olmuşdur.

Ədəbiyyat

- 1.Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı, “Şərq- Qərb”, 2007, 336 səh. Nəşrə hazırlayan Məmməd Adilov.
- 2.Humboldt V. Bəşər dilləri quruluşunun müxtəlifliyi və bunun bəşəriyyətin mənəvi inkişafına təsiri haqqında, Bakı, “Nurlan”, 2008, 360 səh. Tərcümə edən Əbülfəz Rəcəbli.
- 3.Sözsür F. Ümumi dilçilik kursu, Bakı, Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 2018, 356 səh. Tərcümə edənlər Nizami Cəfərov, İsmayıl Temiroğlu.

- 4.Axundov A. Ümumi dilçilik, Bakı, "Şərq- Qərb", 2001, 280 səh.
5.Babayev A. Bəkir Çobanzadə, Bakı, "Şərq- Qərb", 1998, 312 səh.

PROFESSOR BAKIR CHOBANZADE ABOUT THE SUBJECT OF LINGUISTICS

Mammadova Bagdagul Bahramgur
Summary

Professor Bekir Chobanzade wrote a textbook of general linguistics (language theory) based on the materials of Turkish Turkic languages for the first time in Azerbaijan and in the Turkic world in general. In this textbook called "Turk-Tatar Linguistics Madkhel" ("Introduction to Turk-Tatar Linguistics"), the subject of linguistics is defined quite precisely. However, from the given explanations, it can be seen that the theoretical linguistic thinking of the author is suitable for "young grammarians".

As much as B. Chobanzade is a supporter of comparison in the study of language, he also paid as much attention to history. According to him, linguistics should study its subject, i.e. language in constant development, and explain the changes that occur in the language as the product of stable regularities rather than some coincidences.

The author of "Madkhel" also paid special attention to the accuracy of linguistic terminology.

ПРОФЕССОР БЕКИР ЧОБАНЗАДЕ О ПРЕДМЕТЕ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Мамедова Багдагюль Бахрамгур
Резюме

Профессор Бекир Чобанзаде впервые в Азербайджане и в тюркском мире в целом написал учебник общего языкознания (теории языка) на материалах тюркских языков. В этом учебнике под названием «Тюркско-татарское языкознание Мадхел» («Введение в тюркско-татарское языкознание») предмет языкознания определен достаточно точно. Однако из приведенных пояснений видно, что теоретическое лингвистическое мышление автора подходит для «молодых грамматистов».

Насколько Б. Чобанзаде является сторонником сравнения в изучении языка, настолько же много внимания он уделял истории. По его мнению, лингвистика должна изучать свой предмет, т. е. язык в постоянном развитии, и объяснять изменения, происходящие в языке, как продукт устойчивых закономерностей, а не каких-то совпадений. Автор «Мадхель» также уделял особое внимание точности лингвистической терминологии.

Rəyçi : filologiya üzrə elmlər doktoru, akademik Nizami Cəfərov
ADAU-nun Dillər kafedrasının 10 sentyabr 2024-cü il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 10 sentyabr 2024-cü il

UOT:821.111

WILLIAM SHAKESPEARE FOR ENGLISH LITERATURE

*Məmmədova Nigar Elçin qızı, Əliyeva Nəsimə İslam qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**niqu23@mail.ru**Eliyevanesibe2018@gmail.com*

Annotasiya: William Shakespeare was an English playwright, poet, and actor. He is widely regarded as the greatest writer in the English language and the world's pre-eminent dramatist. He is often called England's national poet and the "Bard of Avon". His extant works, including collaborations, consist of some 39 plays, 154 sonnets, three long narrative poems, and a few other verses, some of uncertain authorship. His plays have been translated into every major living language and are performed more often than those of any other playwright. Shakespeare remains arguably the most influential writer in the English language, and his works continue to be studied and reinterpreted. Shakespeare contributed to the standardization of the English language in the 17th and 18th centuries. As his work gained importance, correctly spelling words became more common. He created compound words, adverbs, and adjectives from verbs. Shakespeare added suffixes and prefixes to many words.

Keywords: English, language, poet, plays, literature, correct spelling, standards, world-famous.

Açar sözlər: ingilis, dil, şair, pyeslər, ədəbiyyat, düzgün yazım, standartlar, dünya şöhrətli.

Ключевые слова: английский язык, язык, поэт, пьесы, литература, правильное написание, стандарты, всемирно известный.

William Shakespeare was an English playwright, poet, and actor. He is widely regarded as the greatest writer in the English language and the world's pre-eminent dramatist. He is often called England's national poet and the "Bard of Avon" (or simply "the Bard"). His extant works, including collaborations, consist of some 39 plays, 154 sonnets, three long narrative poems, and a few other verses, some of uncertain authorship. His plays have been translated into every major living language and are performed more often than those of any other playwright. Shakespeare remains arguably the most influential writer in the English language, and his works continue to be studied and reinterpreted.

Shakespeare was born and raised in Stratford-upon-Avon, Warwickshire. At the age of 18, he married Anne Hathaway, with whom he had three children: Susanna, and twins Hamnet and Judith. Sometime between 1585 and 1592, he began a successful career in London as an actor, writer, and part-owner of a playing company called the Lord Chamberlain's Men, later known as the King's Men after the ascension of King James VI of Scotland to the English throne. At age 49, he appears to have retired to Stratford, where he died three years later. Few records of Shakespeare's private life survive; this has stimulated considerable speculation about such matters as his physical appearance, his sexuality, his religious beliefs, and even certain fringe theories[8] as to whether the works attributed to him were written by others.

His poetry and dramas reflect that he had extraordinary knowledge of human psychology. Therefore, his characters have become memorable in the field of literature. Shakespeare explored poetry and drama but it is drama that brought fame for him.[1].

What was the role of William Shakespeare in English literature?

William Shakespeare (c. 23 April 1564 – 23 April 1616) was an English playwright, poet, and actor. He is widely regarded as the greatest writer in the English language and the world's pre-eminent dramatist. He is often called England's national poet and the "Bard of Avon" (or simply "the Bard").

Almost all students of English, native and non-native speakers alike, have to study the works of William Shakespeare. Most do so begrudgingly. Part of this reaction is because, despite reassurances from teachers that Shakespeare was one of the most influential writers in the English language (and in the world), many students don't understand exactly how profound Shakespeare's influence was on the development of the English language.

- Before Shakespeare's time, written English was, on the whole, not standardized. His works contributed significantly to the standardization of grammar, spelling, and vocabulary. Shakespeare introduced 1,700 original words into the language, many of which we still use (despite significant changes to the language since Shakespeare's time). These words include: "lonely," "frugal," "dwindle," and many more.

- In addition to all these words, many phrases that we use daily originated in Shakespeare's work. When you talk about "breaking the ice" or having a "heart of gold," or when you use any number of other phrases, you're using Shakespeare's language.

- Finally, Shakespeare had a profound impact on poetry and literature that has lasted centuries. He perfected blank verse, which became a standard in poetry. Herman Melville, William Faulkner, Alfred, Lord Tennyson, and Charles Dickens were all heavily influenced by Shakespeare. The impact led George Steiner to conclude that romantic English poets were "feeble variations on Shakespearean themes."

Shakespeare's impact on the English language cannot be overstated. He is credited with coining numerous words and phrases that are still in use today, such as "eyeball," "all's well that ends well," and "green-eyed monster." His plays and poetry have also had a profound influence on literature, theater, and film, with adaptations and reinterpretations of his works being produced in various forms throughout the centuries. Despite his enduring fame, there are still many mysteries surrounding Shakespeare's life, including debates about the authorship of his works. However, his contributions to English literature are undeniable, and his works continue to captivate audiences and inspire countless writers and artists around the world.

He is recognized because of his immense variety of his works. Genius and art worked together in union, and we get objects of wonder which his plays continue to be. He wrote thirty seven plays, but all are created different impressions of beauty, art and wisdom.

Unlike other writers, Shakespeare wrote many different types of plays in varying styles. He was a master of multiple forms, capable of writing everything from side-splitting comedy, to bloody tragedy, heady romance, magic and mischief, historical epics, and more.

Today we divide theatre and film into many categories, such as action, drama, comedy, horror, romance, film noir, and family. Yet Shakespeare did not apply categories to his plays, it was actually editors who classified his plays much later, when they were published. Shakespeare's works were originally divided into three main styles or genres: Comedies, Tragedies and Histories.

The wonderful thing about Shakespeare's works is that no play sticks entirely to its genre. Shakespeare fills the comedies with moments of loss, fear, truth and sadness, whilst the tragedies are often interspersed with very human moments of mishap and comic relief. Each genre may have a particular way of ending, but each play is a different and complex web of real moments, decisions, consequences, love, hate, fear and more. [2]

COMEDIES

Shakespeare's comedies are often extremely funny stories, involving romances, mistaken identity, magic, love potions, grand adventures, shipwrecks, long lost twins, clowns and comic hijinks. As a device, Shakespeare often has the characters in his comedies travel to new lands and explore distant and mysterious places, away from the structure of city or courtly life. This allows for much play, confusion and personal discovery for the characters. However, some of the stories classed as comedies are quite serious. What they all have in common, is that they all end well (that is, no characters die), and most end happily with some kind of resolution. Most comedies end with a wedding or two (or three). Any characters who tried to derail the happy story, always get their comeuppance.

Plays include: A Midsummer Night's Dream, Much Ado About Nothing, The Comedy of Errors, Twelfth Night, The Taming of the Shrew, As You Like It, The Merchant of Venice and The Tempest

TRAGEDIES

Shakespeare's tragedies are often based around a main character, or several characters, who are either faced with external pressures by family or society that they struggle to solve, or, these characters bring about their own downfall due to personal flaws. In other words, they have a weakness or fatal flaw, such as pride, jealousy or ambition, that brings about their downfall or death. Tragedies are often epic stories, and can involve romance, war, family disputes, figures from history, kings and queens, power struggles, disillusionment with society, and much more. Tragedies do not end well and often feature death, and lots of it. Interestingly, as a whole, Shakespeare's tragedies are often his most famous plays, and regarded as his greatest works.

Plays include: Romeo and Juliet, Hamlet, Macbeth, Othello, King Lear, Julius Caesar and Titus Andronicus (in every one of these plays, the title characters die)

HISTORIES

Shakespeare wrote many plays about real people – mostly kings and queens from English history. However, he didn't always stick to the historical facts, and liked to adjust events and characterisations to make a good story. While this was for dramatic purposes, some people didn't like that he did this. For instance, to this day, people still challenge Shakespeare's villainous portrayal of King Richard III, believing that the play was so powerful it changed this King's reputation and legacy to something far more negative than the reality. Shakespeare also wrote about historical figures from Rome and Egypt such as Julius Caesar and Cleopatra, however those plays are classed as tragedies.

Plays include: Henry V, Richard III, Henry IV Parts 1 and 2, Richard II, and Henry VI Parts 1 – 3.

'PROBLEM' PLAYS

Some scholars also apply a fourth genre to Shakespeare's plays, the 'Problem Play.' This classification has long been controversial, and scholars do not even agree which plays fit within this genre. Generally, the term 'Problem Play' refers to the difficulty classifying some of Shakespeare's plays into a particular category. It can also refer to plays which deal with contentious or social problems, that characters in the play have differing views on. The critic Frederick Samuel Boas was the first to apply this idea to classifying Shakespeare's plays.[3]

Plays include: The Winter's Tale, Troilus and Cressida, Measure for Measure and The Merchant of Venice.

Shakespeare also crafted unique words like "hoodwinked" and "bedazzle", and even created common words by changing nouns to verbs, verbs to adjectives, and so on. But, aside

from his immense contribution to the English language, there are many more reasons why his work is still studied today.

His works are timeless

Think about some of Shakespeare's most famous plays, such as Romeo and Juliet. It is a classic and tragic love story that we see time and time again. Or how about Macbeth, a good man consumed by ambition, ultimately leading to his downfall – a story of good conquering evil. Shakespeare's plays have formed a template for many books and movies produced today.

His characters are timeless

Shakespeare was a master in creating characters rich in personality and traits. They never go out of date, with their various qualities of jealousy, ambition, naivety, power, kindness, nobility – the list goes on.

His themes are timeless

Shakespeare's works have strong themes that run through each piece. And again, these themes are still relevant today – love, death, ambition, power, fate, free will, just to name a few.

So Shakespeare's works are timeless and universal. That also makes them relatable. His plays were written a long time ago, true, but they are based on his view of life as a whole. They are not just reflections of his own life within the confines of his own times.[4]

Ədəbiyyat

1.<https://en.wikipedia.org> .

2.<https://testbook.com> .

3.<https://www.bellshakespeare.com>.

4.<https://www.grammarly.com>

УИЛЬЯМ ШЕКСПИР В АНГЛИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Мамедова Нигар Елчиновна, Алиева Насиба исламовна

Резюме

Уильям Шекспир – английский драматург, поэт и актер. Его считают величайшим англоязычным писателем и выдающимся драматургом мира. Его часто называют национальным поэтом Англии и «Бардом Эйвона». Его дошедшие до нас произведения, в том числе совместные, включают около 39 пьес, 154 сонета, три длинных повествовательных стихотворения и несколько других стихов, авторство некоторых из которых неизвестно. Его пьесы переведены на все основные живые языки и ставятся чаще, чем пьесы любого другого драматурга. Шекспир остается, пожалуй, самым влиятельным писателем на английском языке, и его произведения продолжают изучать и переосмысливать. Шекспир внес свой вклад в стандартизацию английского языка в 17 и 18 веках. Поскольку его работа приобрела значение, правильное написание слов стало более распространенным. Он создал сложные слова, наречия и прилагательные из глаголов. Шекспир ко многим словам добавил суффиксы и приставки.

İNGİLİS ƏDƏBİYYATINDA VİLYAM ŞEKSPİR

Məmmədova Nigar Elçin qızı, Əliyeva Nəribə İslam qızı
Xülasə

Uilyam Şekspir ingilis dramaturqu, şairi və aktyoru idi. O, ingilis dilinin ən böyük yazıçısı və dünyanın görkəmli dramaturqu kimi qəbul edilir. O, tez-tez İngiltərənin milli şairi və "Avon Bardı" adlanır. Onun indiyə qədər davam edən əsərləri, o cümlədən əməkdaşlıqlar, təxminən 39 pyesdən, 154 sonetdən, üç uzun hekayə poemasından və bir neçə başqa misradan ibarətdir, bəziləri qeyri-müəyyən müəllifdir. Onun pyesləri bütün canlı dillərə tərcümə olunub və digər dramaturqlardan daha tez-tez ifa olunub. Şekspir, şübhəsiz ki, ingilis dilində ən təsirli yazıçı olaraq qalır və onun əsərləri öyrənilməyə və yenidən şərh olunmağa davam edir. Şekspir 17-18-ci əsrlərdə ingilis dilinin standartlaşdırılmasına töhfə verdi. Əsərinin əhəmiyyəti artdıqca sözlərin düzgün yazılması daha çox yayılmışdı. O, feillərdən mürəkkəb sözlər, zərflər və sifətlər yaratmışdır. Şekspir bir çox sözlərə şəkilçi və prefiks əlavə etmişdir.

Rəyçi: Əliyeva Kəmalə Rafiq qızı

Praktik Xarici Dillər kafedrasının 21.06.2024 iclasının 13 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 24 iyun 2024-cü il

UOT:811.

DISKURSUN TƏHLİLİNDƏ PROSODİK VASİTƏLƏR

*dosent Mustafayeva Sahilə Bağır qızı**Azərbaycan Dillər Universiteti*sahilamustafa@yahoo.com

Xülasə: Məqalədə diskursun təhlilində prosodik vasitələrin rolundan bəhs edilir. Fərqli nəzəri mənbələrə müraciət edilərək sübut edilir ki, *intonasiya, vurğu, ton, ritm, pauza* və digər prosodik amillər diskursun şərhində çox mühüm rol oynayır. Diskursun formalaşmasında, onun mahiyyətinin açılmasında, sərhədlərinin müəyyənləşməsində prosodik amillər (*intonasiya, vurğu, temp, ritm, fasilə* və s.) aparıcı rola malikdir. Danışanın ötürdüyü məlumatın *yeni məlumat* kimi qəbul edilməsi və fonoloji zirvə kimi müəyyən edilməsi, yaxud məlumatın *verilmiş* olması və fonoloji zirvə ilə işarələnməməsi diskursun quruluşundan asılı deyildir. Bu danışanın nə demək istədiyi ilə onun dinləyicisinin informasiyanı qəbul etməsi arasındakı əlaqəyə münasibətindən asılıdır.

Açar sözlər: intonasiya, vurğu, fasilə, sintaqm, intensivlik, məlumat

Key words: intonation, stress, pause, syntagm, intensity, information

Ключевые слова: интонация, ударение, пауза, синтагма, интенсивность, информация

Diskursun təşkilində intonasiya, fasilə, vurğu kimi prosodik vasitələr mühüm rol oynayır. İntonasiya diskursun formal substansional təşkilinin əsas əlaməti hesab edilir. Diskurs səviyyəsində intonasiya konturları bir-biri ilə əlaqəyə girərək onun prosodik qəlibini yaradır [3.s, 68]. Diskursu təşkil edən elementlər, onların başlanğıcı və sonu intonasiya əlamətlərilə daha qabarıq ifadə olunur. Belə ki hər bir şifahi diskursda məlumatın ötürülməsi əsas funksiya daşıyır. Bu məsələ, yəni mətn daxilində məlumatın ötürülməsinin öyrənilməsi hələ Praqa Dilçilik məktəbinin alimləri tərəfindən irəli sürülmüşdür [1. s, 153]. Daha sonra 1967-ci ildə mətn daxilində məlumatın ötürülməsi məsələsinə M.A.K.Həlidayin məqalələrində toxunulmuşdur. M.A.K.Həliday diskurs daxilində məlumatın ötürülməsinin və ümumilikdə məlumatın quruluşunun öyrənilməsində, onun ötürülməsi yollarının araşdırılmasında maraqlı idi.

Diskurs məlumatının 2 kateqoriyası müəyyənləşdirilmişdir: verilmiş/ötürülmüş məlumat; yeni məlumat.

Məlumatı ötürən, yaxud da qəbul edən intonasiya vasitəsilə məlumatı göndərəninin niyyətini, məqsədini anlayır, başa düşür. Araşdırmalardan sonra M.A.K.Həliday bu qənaətə gəlir ki, ingilis dilində intonasiyanın əsas funksiyalarından biri də danışanın hansı növ məlumatı ötürməsinə müəyyən etməkdən ibarətdir [2.s,90]. Ümumiyyətlə, diskursda məlumatın ötürülməsini öyrənən M.A.K.Həliday sonralar danışdığı dilində məlumatın təşkili yollarını müəyyənləşdirməyə çalışmışdır [2.s,90]. O, bu əlaqəni fonoloji dərk etmə ilə əlaqələndirirdi. Bu əlaqələr içərisində əsas yeri, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, intonasiya tutur. Əlaqəni öyrənərkən məlumatın quruluşunun sintaktik yolları da araşdırılmağa başlandı. M.A.K.Həlidayə görə, danışan öz nitqini informasiya vahidlərində birləşdirir. Danışan verəcəyi məlumatda, onu necə başlayıb, necə qurtarmaqda sərbəstdir [1967:200]. Məsələn,

/John has gone into the garden with Mary// (Con Meri ilə bağa gedib) cümləsini danışan bir neçə vahiddə birləşdirərək məlumatı ötürə bilər:

a. /John has gone into the garden with Mary// (Con Meri ilə bağa gedib)

Məlumat bir vahiddə verilir. İndi isə məlumatın bir, yaxud da bir neçə vahiddə birləşməsinə baxaq:

b. /JOHN/– has gone into the garden with Mary// (CON - Meri ilə bağa gedib)

c. /JOHN/– has gone into the garden with/–MARY// (CON – bağa MERİ ilə gedib)

İnformasiya sintaqmının ‘daxili təşkili olunma texnikası’ həmin sintaqm daxilində verilmiş və yeni məlumatın necə bölüşdürülməsi ilə əlaqədardır. M.A.K.Həliday təklif edir ki, danışan verilmiş məlumatı yeni məlumatdan əvvəl yerləşdirməlidir [2. s, 91]. Və informasiya quruluşunun ‘qeyd edilməmiş’ uzlaşması *verilmiş-yeni* məlumat kimi nəzərdə tutulur. Beləliklə, diskurs daxilində böyük hərflə, yaxud da vurğu ilə deyilən sintaqm ancaq yeni məlumatı əks etdirir.

İnformasiyaca vacib sintaqmın müəyyən edilməsində tonun hərəkəti, gücü və səslənmə zamanı da əsas əlamətlərdən hesab edilir [2. s, 91].

/I haven't seen John since YESTERDAY// (DÜNƏNDƏN Conu görməmişəm)

Bu nümunədə /Con/ haqqında olan diskursun bir parçası olmaqla onda tonun hərəkəti danışanın orta səs tonundan başlayır. /DÜNƏNDƏN/ komponenti üzərində xeyli qalxır, sonra tədricən sona doğru aşağı düşür və nəticədə nisbi bitkinlik intonasiyası bu sintaqmın zahiri təşkilinə xidmət edir. Lakin tonun qalxıb-əməsi həm də intensivliyin hərəkəti, qalxıb-əməsi və ya güclənməsi və zəifləməsi düməkdir. Bu, belə demək olar ki, cümlə vurğusunun əlamətidir [1.s, 164].

Aparılan tədqiqatlardan bu nəyicəyə gəlmək olar ki, hər bir dildə danışan öz kommunikativ niyyətini həyata keçirmək üçün müəyyən artikulyator proqram hazırlayır və onun reallaşmasında müəyyən akustik əlamətlərdən istifadə edir. Və məlum olur ki, temporal və melodik komponentlər intonasiya üçün relevantlıq kəsb edirlər [3.s, 68].

Diskursun struktur və intonasiya baxımında sintaqmlara bölünməsinin onun müəyyənləşməsində mühüm rol oynadığı danılmazdır. G.Braun və G.Yül yazırlar ki, şifahi diskursda struktur vahidləri danışq proqramları formasında olur və onlar *paratonlar* adlandırılı bilərlər (217, s.77). İntonasiya əyrisi yeni paraqrafın başlanması üçün bir sınaqdır. “Danışq paraqrafı” və ya “paraton” orfoqrafik paraqrafdakı kimi, sərhəd əlamətlərilə tanınır. Paraton başlanğıcı göstərir, sonra danışqda mövzu dəyişikliyi edir. Başlanğıcda danışan nə demək istədiyini ifadə edir. Bu hal qalxan tonla baş verir. Paratonun sonu isə diskursun proses kimi bitdiyini göstərir. Bu hal çox aşağı tonda, amplitudun zəifləməsi və fasilənin uzanması ilə ifadə oluna bilər. F.Veysəlli G. Braun və G. Yulun intonasiyasının subyektiv tərəfinin bu cür daha qabarıq göstərməsilə razılaşmır. Məsələn, onların yanaşmasında ünsiyyət iştirakçılarının yaşı, cinsi, dialektik mənsubiyyəti və s. elementlər müzakirə olunduğu halda, onlarda təzahür edən intonasiya ayrılarının intellektual tərəfi açılmamış qalır [16, s, 78). Digər tərəfdən, F.Veysəlliye görə paraton diskursun üzvlənmə vahidi kimi götürülə bilməz. Çünki, ton intonasiyanın bir komponenti kimi üzvlənmədə vasitə ola bilər, amma heç vaxt üzvlənmənin vahidi ola bilməz. Beləliklə, F.Veysəlli yazır ki, istənilən diskursun daxili üzvlənməsində həm fonetik bütöv təsiri bağışlayan, həm qrammatik cəhətdən formalaşmış struktur olan, həm də semantik baxımdan konkret bir məna bildirən vahid olaraq sintaqmı götürmək olar (16, s0000. 78). M.A.K.Həliday diskursun ritmik quruluşunda intonasiya vahidini önə çəkməyi təklif edir. Hər bir intonasiya vahidində, adətən, yeni informasiyanın bir elementinin yerləşdiyi və köhnə/yeni informasiya qarışmasının diskursda referentlərin prosodik (vurğulu/vurğusuz) və leksik (əvəzlilik/ad) gerçəkləşməsi ilə qarşılıqlı əlaqəsini göstərir. O, bu barədə yazır: “İnformasiyanın növü danışanın etdiyi seçimdir, hansı məlumatın seçilməsi mətnin, yaxud da situasiyanın mühitindən asılı deyil; danışanın yeni məlumat verməsi və diskurda artıq verilmiş məlumatın xatırladılması danışanın seçimidir” (247, s. 199-244).

M.A.K.Həliday iddia edir ki, ton qrupunun intonasiya konturu ton hecası ətrafında birləşir: “Ton qrupları arasında həmişə ən yüksəkdə olan zirvə tonu mövcuddur. ... Ton hecası

ton qrupları arasındakı əsas/aparıcı rol oynayan hecanı vurğulayır". Buradan belə aydın olur ki, ton qrupu daxilində sadəcə olaraq bir güclü intonasiya hərəkəti mövcuddur. Əlbəttə, ton qrupları ətrafında birləşmiş tək bir zirvəni müəyyən etmək çətindir. G.Braun., K.L.Kur və J.Kenvörs apardıqları silsilə eksperimentləri ilə bu nəticəyə gəlmişlər (217, s. 158). Onlar iddia edirlər ki, hər bir vahidin sərhədini müəyyən etmək lazımdır. Onlardan fərqli olaraq M.A.K.Həlidey isə zirvə tonunu müəyyən etmək üçün vahid sərhədlərinin aydınlaşdırmağın kriteriyalarını açıqlamır. O iddia edir ki, sərhədlərin göstərilməsinə nitqin ritmik/melodik quruluşu ilə müəyyən etmək olar: informasiyanın quruluşunun dərk edilməsində, anlaşılmasında fonoloji vahid kimi ton qrupu, yaxud da qrupları əsas rol oynayır (247, s. 203).

Nümunəyə nəzər salaq:

// not only THAT but you // didn't know / where to start / LOOKing for the / other and a // GAIN as I say ... [2. s, 209]. (Nəinki O, amma, sən də / bilmirdin haradan başlayasan/AXTARASAN/digərini/ ƏLDƏ EDƏSƏN/necə ki, mən demişdim. . .)

Bu nümunədə verilmiş informasiya vahidi sözün ortasında öz pik nöqtəsinə çatır. Bu ton qruplarının sərhədləri aydın görünür. Çünki onlar həqiqətən də danışqda informasiya vahidlərinin sərhədlərini dəqiq müəyyən edə bilir.

Diskurs intonasiyası üzərində işləyən bir qrup alimlər diskursda fasilənin rolunu da xüsusi vurğulayırlar.

Fasilənin müddəti, fasilə vaxtının seçilməsi danışanın niyyətinə uyğun olaraq dəyişə bilər. Amma hər bir danışanın özünə məxsus fasiləsi ola bilməz:

- a. /but (o.8)//
- b. /as (o.3) is well known (1.1)//
- c. /it (o.2) very frequently happens that you you'll get a (o.3) co-occurrence of (o.2) an item with (1.o)//
- d. /a recognised grammatical class (1.o)//
- e. /erm (o.4) say a class of possessives or a class of (o.7)//
- f. /erm negatives of one sort or another (o.6)//
- g. /so that it is (o.4) erm (1.1)//
- h. /we cannot restrict lexical patterning (o.6)//
- i. /entirely to items as items (1.1)//
- j. /erm (o.6)//
- k. /whatever that may mean in itself may mean (1.2)//
- (- amma (o/8)
- məlim olduğu kimi (1.1), belə ki, (o.3)
- bəzi qrammatik mövzuların başlıqlarının bərabər istifadə hallarına rast gəlmək mümükündür (1.o)
- ee (o.4) yiyəlik halları, yaxud da bu və ya digər inkar halları (o.6)
- bu da onu ifadə edir ki, (o.4) ee (1.1)
- ee (o.6)
- bu nəyi ifadə edirsə (1.2))

(Nümunədə göstərilən rəqəmlər bir dəqiqədə fasilənin uzunluğu müddətini göstərir.)

Danışan nəzərdə tutduğu məlumatı verənə kimi bir neçə dəfə fasilə edir.

Mütəxəsislərin fikrincə fasilənin aşağıdakı növləri vardır:

1. Geniş fasilələr: Bu fasilə növü 3.2-dən 16 saniyəyə kimi olan müddəti əhatə edə bilər. Bu hal, danışan dinləyənin məlumatı dərk etməsi üçün, yaxud da deyiləni yazmaq üçün edilən fasilədir. Yazıda bu cür fasilə növünü ++ işarəsi ilə göstərilir.

1. Uzun fasilələr– Bu fasilə növü 1.0 – 1.9 saniyələr arasında olur. Bu fasiləni + işarəsi ilə göstərilir.

2. Qısa fasilələr. Bu fasilələr 0.1-0.6 saniyələr arasında edilir. Bu fasilə növü isə - işarə ilə göstərilir.

G. Braun və G. Yül informasiya sərhədlərinin müəyyənləşməsində geniş və uzun fasilələrin rolu olduğunu iddia edirlər (217, s. 138). Bununla belə, qısa fasilələr də vahid-intervalı kimi nəzərdə tutulur:

/And as he's holding onto the handlebars he takes off with them (1.1) Um – (0.7) then (0.4) uh – (2.1) a girl – on a bicycle (1.15) comes riding towards him . . . in the opposite direction. / (O, velosipedin sükanını əlində saxlayır, velosipeddən düşür (1.1) Im - (0.7) sonra – (0.4) ah – (2.1) qız – velosipeddə (1.15) ona tərəf gəlir ... əks istiqamətdən).

U.Çeyf qeyd edir ki, diskurs informasiyasının sərhədlərini müəyyənləşdirməkdə fasilənin rolunu, yazılı diskursda durğu işarələrinin terminal markerlər kimi istifadə olunması ilə müqayisə etmək olar (221,s.118). Qeyd etmək lazımdır ki, U.Çeyf fasilənin uzunluğunu danışanın növbəti nitqə keçid alması üçün planlaşdırdığı vaxt hesab edir:

“...mətnəki fasilə yerlərinə paraqrafın yeni sərhədləri aiddir. Yuxarıdakı nümunədə danışan bir neçə dəfə dayanır və yenidən danışmağa başlayanda artıq digər yeni bir məlumatla sözüünə davam edir.” (221, s. 162).

Bu nümunədəki /...Um - və uh/ – “fasilə doldurucuları” adlandırılır. Birinci cümlənin sonunda danışanın tərəddüdlə etdiyi fasilə vaxtı və digər cümlənin başlanğıcındakı vaxt 6.25 saniyədir. Burada aydın və məntiqli əqli prosesin nəticəsi aşkar görünür (221, s. 162). Diskurs tədqiqatçısının uzun və geniş fasilələri informasiya vahidlərilə əlaqədar olan fonoloji vahidlərin sərhədlərinin müəyyənləşdirməsi üçün istifadə olunur.

Doğrudur diskursun sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində fasilənin roluna münasibət mübahisəlidir. Mübahisəli məsələ onun diskursun sərhədini müəyyənləşdirməkdə oynadığı roldur.

Belə nəticəyə gəlirik ki, diskursun formalaşmasında, onun mahiyyətinin açılmasında, sərhədlərinin müəyyənləşməsində prosodik amillər (*intonasiya, vurğu, temp, ritm, fasilə* və s.) aparıcı rola malikdir. Danışanın ötürdüyü məlumatın *yeni məlumat* kimi qəbul edilməsi və fonoloji zirvə kimi müəyyən edilməsi, yaxud da məlumatın *verilmiş* olması və fonoloji zirvə ilə işarələnməməsi diskursun quruluşundan asılı deyil. Bu danışanın nə demək istəməyi ilə onun dinləyicisinin informasiyanı qəbul etməsi arasındakı əlaqəyə münasibətindən asılıdır.

Ədəbiyyat

1. G.Brown., G.Yule. Discourse Analysis. Cambridge University Press, 1983.
2. M.A.K. Halliday ‘Notes on transitivity and theme in English: Part 2 Journal of Linguistics 199-244, Oxford University Press, 1967.
- 4.W.L.Chafe. Language and consciousness, Language 50.Universety of Chicago Press, 1974
5. W.L. Chafe. The flow of thought and the flow of language. in (ed) T.Givon. Universety of Chicago Press,1979.
6. Реформатский А.А. Очерки по филологии, морфологии. М., 1979.
7. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı, Çayıoğlu, 2010.

PROSODIC MEANS IN DISCOURSE ANALYSIS*Mustafayeva Saxila**Summary*

The present article deals with the role of prosodic elements in the interpretation of discourse. Using various examples the author proves that *intonation*, *stress*, *tone*, *rythm*, *pause* and other prosodic factors play a very important role in the interpretation of discourse. At the end of the article the author comes to the conclusion that the speaker either treats the information as *new* and marks it with phonological prominence, or he treats it as *given* and does not mark it with phonological prominence.

ПРОСОДИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА В АНАЛИЗЕ ДИСКУРСА*Мустафаева Сахила**Резюме*

Настоящая статья имеет дело с ролью прозодических элементов в интерпритации дискурса используя различные примеры. Автор доказывает, что *интонация*, *ударении*, *тон*, *ритм*, *пауза* и другие прозодический факторы играют очень важную роль в интерпритации дискурса. В конце статью автор приходит к заключению, что говорящий или рассматривает информацию как новое и отмечает её фонологической важность, или он рассматривает её как данное и не отмечает её фонологической важность.

*Rəyçi: fil.e.d., professor Fəxrəddin Veysəlli**Daxil olma tarixi 07 oktyabr 2024-cü il*

UOT:811.

DİL TƏDRİSİNDƏ TEKNOLOGİYALAR VƏ INNOVASİYALAR*f.ü.f.d. Qadaşova Aybəniz Azik qızı**Azərbaycan Tibb Universiteti**Agadashova@amu.edu.az*

Xülasə: Məqalədə xarici dillərin tədrisində istifadə olunan müasir texnologiyalar və innovativ metodlardan bəhs edilir. Diqqət rəqəmsal alətlərin və resursların öyrənmə prosesinin təkmilləşdirilməsinə, tələbə motivasiyasının artırılmasına və onların dil bacarıqlarının inkişafına necə töhfə verdiyinin təhlilinə yönəlmişdir. Fərdi ehtiyaclardan və təlim səviyyəsindən asılı olaraq təlim prosesini fərdiləşdirməyə imkan verən interaktiv tədris metodlarına xüsusi diqqət yetirilir. Məqalənin məqsədi xarici dillərin tədrisində istifadə olunan müasir texnologiyaları və innovativ metodları araşdırmaq və təhlil etməkdir. Məqalə bu sahədə mövcud biliklərin ümumiləşdirilməsinə, eləcə də gələcək tədqiqatlar üçün perspektivli istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsinə və təhsil proqramlarına innovasiyaların tətbiqinə yönəlmişdir. Məqalənin elmi yeniliyi dil təhsilində texnologiyaların öyrənilməsinə hərtərəfli və fənlərarası yanaşmada, yeni empirik məlumatların və praktiki nümunələrin təqdim edilməsində, həmçinin tədris prosesinin keyfiyyətinin və səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün innovativ həllərin təklifindədir.

Açar sözlər: dil, innovasiya, texnologiya, empirik məlumat, tədris prosesi

Ключевые слова: язык, инновации, технологии, эмпирические данные, процесс обучения.

Keywords: language, innovation, technology, empirical data, teaching process

Giriş. Qloballaşma və rəqəmsallaşmanın həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevrildiyi müasir dünyada xarici dillərin tədrisi yeni yanaşmalar və innovativ həllər tələb edir. Ənənəvi üsullar hələ də vacib olsa da, indiki tələbələrin ehtiyaclarını tam ödəyə bilmir. Texnologiyanın tədris prosesinə tətbiqi təlimin effektivliyinin artırılması, tədris prosesinin fərdiləşdirilməsi və tələbələrin motivasiyası üçün yeni üfəqlər açır.

Təlim prosesinə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi son dövrlər aktuallaşmış, onun yayılma sürəti inanılmaz dərəcədə sürətlidir. Xarici dil dərslərində internet texnologiyalarından istifadə tələbə motivasiyasının inkişafı üçün təsirli amildir.

İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı dövründə cəmiyyət gələcək mütəxəssislərə müxtəlif problemlərin səmərəli həlli, faktların toplanması və təhlili, ümumiləşdirmələr və əsaslandırılmış nəticələr çıxarmaq üçün müstəqil şəkildə bilik əldə etmək və onları praktikada tətbiq etmək üçün zəruri bacarıqlara malik olma tələblərini qoyur [3, s. 257; 10, s. 46], bundan başqa, fərd uğur qazanmaq üçün ünsiyyətçi olmaq, müxtəlif situasiyalarda birgə işləmək, münaqişəli vəziyyətlərdən çıxış yolu axtarmağı bacarmalı; tənqidi və yaradıcı düşünmək, müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə yaranan problemlərin həlli yollarını tapmaq; öz mədəni səviyyənizi yüksəltmək üçün müstəqil işləmək bacarıqlarına malik olmalıdır. Tədris prosesində öyrənənlərin bu göstərilən bacarıq və idrak bacarıqlarının inkişafı fəal təlim texnologiyaları vasitəsilə baş verir [2, s. 267].

Cəmiyyətdəki müasir dəyişikliklər ali təhsilin əsas paradigmasına yenidən baxılmasını tələb edir. Bu gün peşə hazırlığı getdikcə daha çox seçilmiş fəaliyyət sahəsində praktiki və nəzəri xarakterli məlumatları müstəqil mənimsəməyə qadir olan fərdin yetişdirilməsi prosesi kimi nəzərdən keçirilir. Bu baxımdan cəmiyyətin intellektuallaşdırılmasının səmərəli vasitəsi sayılan informasiya texnologiyalarına böyük ümidlər bəslənir. Qeyri-linqvistik universitetdə xarici dilin tədrisi üçün mövcud texnologiyalar getdikcə daha çox peşəkar xarici dil

səriştəsinin formalaşmasına yönəldilmişdir, bu da öz növbəsində mədəniyyətlərarası ünsiyyət sahəsində geniş spektrli kompetensiyaların mənimsənilməsini müəyyən edir [7, s. 8–9]. Ünsiyyətə əsaslanan təlim xarici dilin tədrisi üçün bütün intensiv texnologiyaların mahiyyətini təşkil edir [2, s. 52]. L.V.Abdrahmanovanın fikrincə, peşəkar-diskussiv oyun texnologiyası peşəkar oyun situasiyalarından istifadəni nəzərdə tutur və gələcək mütəxəssislərin yüksək keyfiyyətli hazırlanmasına töhfə verir [1]. Pedaqoji təcrübədən göründüyü kimi, internet resurslarının yaradılması işi yeniliyi, aktuallığı və yaradıcılığı ilə tələbələr üçün maraqlıdır. Öyrənənlərin idrak fəaliyyətinin kiçik qruplarda təşkili hər birinə öz fəallığını göstərmək imkanı verir. Ümumdünya şəbəkəsi xarici dil öyrənənlər üçün orijinal mətnlərdən istifadə etmək, doğma danışanlarla ünsiyyət qurmaq, təbii dil mühiti yaratmaq və mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə bacarığını inkişaf etdirmək üçün unikal imkan yaradır.

Danılmaz bir faktdır ki, informasiya texnologiyaları ali təhsilli mütəxəssislərin kütləvi şəkildə hazırlanmasının keyfiyyətinin təmin edilməsi problemini nisbətən qısa müddətdə həll etmək üçün unikaldir [9, s.4]. İnformasiyalaşdırma tələbələrdə yaradıcı təfəkkürün stimullaşdırılması üçün əlavə imkanlar yaradır, onların müstəqil işinin əhəmiyyətini artırır, müstəqil işlərə nəzarəti və özünə nəzarəti asanlaşdırır [4, s.27].

Xarici dil dərslərində internet materiallarından məqsədyönlü istifadə bir sıra didaktik vəzifələri səmərəli həll etməyə, yəni: oxu bacarıqlarını təkmilləşdirmək; lüğəti müasir xarici dildən olan lüğətlə doldurmaq; onlayn materialları müzakirə edərək monoloq və dialoq bacarıqlarını təkmilləşdirmək; hər kəsi maraqlandıran problemlərin müzakirəsi prosesində xarici dil fəaliyyəti üçün sabit motivasiya formalaşdırmaq imkanı yaradır [8, s. 98].

Kompüter təhsil proqramları, ilk növbədə, birbaşa audiovizual interaktiv qarşılıqlı əlaqə vasitəsi olmaqla, ənənəvi tədris metodlarından bir sıra üstünlüklərə malikdir. Onların ənənəvi tədris metodları ilə birlikdə auditoriyada istifadəsi nitq fəaliyyətinin müxtəlif növlərini öyrətməyə, dil hadisələrinin təbiətini dərk etməyə, lingvistik qabiliyyətləri formalaşdırmağa, kommunikativ vəziyyətlər yaratmağa, dil və nitq bacarıqlarını avtomatlaşdırmağa, fərdi yanaşma və intensivləşdirmənin həyata keçirilməsini təmin etməyə imkan verir. Tələbənin müstəqil işinin, həmçinin tələbələrin idrak fəaliyyətinin, motivasiyasının və bilik keyfiyyətinin artırılmasına kömək edir. Onlar müxtəlif təhsil saytlarında və tematik forumlarda virtual müzakirələrdə iştirak edə, müxtəlif təhsil müəssisələrinin tələbələri ilə birgə yaradıcı layihələr həyata keçirə bilərlər. Beləliklə, tədris prosesində müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə təlimin fərdiləşdirilməsinin fəal formalarından biri hesab oluna bilər [11, s. 77-79]. Duolingo, Babbel və Coursera kimi onlayn platformalar geniş çeşiddə dil öyrənmə resursları və alətlərinə çıxışı təmin edir. Onlar tələbələrə öz sürətlərində öyrənməyə imkan verən interaktiv dərslər, testlər və məşqlər təklif edir. Memrise və HelloTalk kimi mobil proqramlar dil öyrənməni daha əlçatan və rahat edir. Onlar istənilən vaxt və hər yerdə dil bacarıqlarını tətbiq etmək imkanı təklif edir, bu da məşğul insanlar üçün xüsusilə faydalıdır. Virtual və əlavə edilmiş reallıq (VR və AR) texnologiyaları immersiv dil mühitləri yaratmaq üçün yeni imkanlar təqdim edir. Mondly VR kimi proqramlar tələbələrə simulyasiya edilmiş real həyat vəziyyətlərində dili məşq etmələrinə imkanı yaradır, bu da onların inamını artırır və ünsiyyət bacarıqlarını təkmilləşdirir. Süni intellekt (AI) və maşın öyrənməsi (ML) öyrənmə təcrübəsinin fərdiləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Rosetta Stone kimi süni intellektdən istifadə edən platformalar təlim materiallarını fərdi tələbə ehtiyaclarına uyğunlaşdırır və daha effektiv öyrənmə təmin edir. Məsələn, Yeni qlobal konsept olan BYOD («Bring Your Own Device») təlimi 2005-ci ildə kommersiya şirkətlərində geniş şəkildə istifadə edilməyə başlanaraq, işçilərə iş yerlərində öz mobil cihazlarından geniş istifadə etmək imkanı təklif edir. Sonradan bu texnologiya şirkətlər daxilində qalmadı, insan fəaliyyətinin digər sahələrinə, o cümlədən təhsilə yayılmağa başladı. Təhsildə BYOD

texnologiyasından istifadənin məqsədi tələbənin öz şəxsi rəqəmsal qurğusundan istifadə edərək istənilən yerdə və istənilən vaxtda işləməsini təmin etməkdir [6, s. 225]. BYOD-un mənası ondan ibarətdir ki, müəllimlər və ali təhsil müəssisələrinin rəhbərliyi tələbələrə öz noutbuklarını, planşetlərini və smartfonlarını dərsə gətirməyə qadağa qoymur, əksinə icazə verir və hər cür həvəsləndirir. "İnformasiya texnologiyaları təhsil prosesinin həyata keçirilməsinə kömək edir, məlumat axını üçün metodoloji əsaslar, o cümlədən həm praktiki, həm də nəzəri xarakterli materiallar yaratmağa imkan verir, sonra biliklərin sistemləşdirilməsi üçün əsas olur" [5, s. 101].

Öyrənmənin fərdiləşdirilməsi prosesi adından göründüyü kimi, fərdi tədrisi özündə ehtiva edir. Tədrisin fərdiləşdirilməsi hər bir tələbənin fərdi ehtiyaclarını və hazırlıq səviyyəsini nəzərə alan adaptiv texnologiyalar sayəsində mümkün olur. Smart Sparrow kimi adaptiv sistemlər tələbənin irəliləyişini təhlil edir, onların səviyyəsinə və ehtiyaclarına uyğun materiallar və fəaliyyətlər təqdim edir. Tələbələrin öyrənilən material və ya mövzu haqqında anlayışını yaxşılaşdırmaq istəyiriksə, bu mövzu haqqında məlumatlılığı təşviq edəcək resursları nəzərdən keçirmək lazımdır. Bunun üçün bu problemə müxtəlif rakurslardan baxmaq lazımdır. Hazırda internet və müxtəlif onlayn resurslar müəllim və tələbələrə bir çox məsələlər üzrə ekspert rəylərinə geniş çıxış imkanı verir. Müəllim hər sahədə tam bilikli olmağın qeyri-mümkünlüyünə görə, eləcə də çox vaxt tələbələrinin problem və ehtiyaclarına həddindən artıq qorq olması səbəbindən müəyyən bir şeyi obyektiv qiymətləndirmək üçün həmişə belə bir mütəxəssis kimi çıxış edə bilmir. Buna görə də müəyyən bir mövzunu öyrənmək üçün tədqiqat predmetinə daha dolğun və müasir baxışa malik olan ekspertin rəyi ilə tanış olmaq lazımdır. Universitetdə xarici dilin peşəkar yönümlü tədrisi prosesində effektiv texnologiyalardan istifadə tələbəni tədris prosesinin mərkəzinə qoyur, tələbələr və müəllimlə fəal qarşılıqlı əlaqəni təşviq edir, tələbələri gələcək peşə fəaliyyəti ilə bağlı praktiki problemlərin həllinə cəlb edir və tələbənin xarici dilini öyrənmək üçün müsbət motivasiya yaradır, bu da peşəkar hazırlığın keyfiyyətinə mühüm təsir göstərir. Bu zaman interaktiv və oyunlaşdırılmış üsullar tələbənin köməyinə çatır. Çatbotlardan və söhbət simulyatorlarından istifadə kimi interaktiv üsullar öyrənməyi daha əyləncəli və effektiv edir. Oyun elementlərinin (ballar, səviyyələr, mükafatlar) istifadəsini ehtiva edən oyun prosesi tələbələri həvəsləndirir və təlim prosesini daha maraqlı edir.

Bütün üstünlüklərə baxmayaraq, dil tədrisində texnologiyanın tətbiqi bir sıra çətinliklərlə üzləşir. İnternetə çıxış və keyfiyyətli avadanlıq kimi texniki çətinliklər texnologiyadan istifadə imkanını məhdudlaşdırır. Yeni alətlər üzrə müəllim hazırlığının olmaması da mühüm problemdir. Bu maneələri aradan qaldırmaq infrastruktura və müəllim hazırlığına investisiya tələb edir.

Gələcəkdə dilin tədrisində istifadə olunan texnologiyaların daha da inkişafı gözlənilir. AI, VR və AR kimi yeni innovativ həllərin inteqrasiyası təhsil prosesini dəyişməyə davam edəcək. Gələcək tədqiqatlar öyrənmə zamanı texnologiyadan istifadənin uzunmüddətli təsirlərinin öyrənilməsinə və daha yaxşı nəticələr əldə etməyə kömək edəcək yeni metodların işlənilib hazırlanmasına diqqət yetirməlidir.

Nəticə etibarilə demək olar ki, texnologiya və innovasiyalar müasir dil tədrisində əsas rol oynayır, tədrisin səmərəliliyini və keyfiyyətini yüksəltmək üçün yeni imkanlar yaradır. Bununla belə, bu texnologiyaların uğurla inteqrasiyası üçün çətinlikləri nəzərə almaq və onların aradan qaldırılması üçün strategiyalar hazırlamaq lazımdır. Bu sahədə gələcək tədqiqatlar və innovasiyalar dil bacarıqlarının inkişafını dəstəkləyən və tələbə nəticələrini yaxşılaşdıran daha fərdiləşdirilmiş və effektiv tədris metodlarının yaradılmasına kömək edəcəkdir.

Xarici dillərin tədrisində internet resurslarından istifadə tələbələrdə müasir dövrün reallıqlarına uyğun gələn bütün zəruri kompetensiyaların inkişafı üçün şərait yaratmağa imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Абдрахманова Л. В. Формирование коммуникативных умений у курсантов технического вуза в процессе реализации профессионально- дискуссионной игровой технологии (на примере предметной области «Иностранный язык»): дис. ... канд. пед. наук / Л. В. Абдрахманова. — Самара, 2007. — 200 с
2. Воронова Е. Н. Использование обучающих технологий в процессе изучения иностранного языка в вузе / Е. Н. Воронова // Метапредметное содержание языкового образования: школа — вуз: сборник статей участников Межвузовской научно-практической конференции. Национальный исследовательский Нижегородский государственный университет им. Н. И. Лобачевского, Арзамасский филиал; науч. ред. Л. Н. Набилкина; сост. и отв. ред. Д. Л. Морозов. — 2016. — С. 49–54.
3. Голубева Н. Б. Развитие критического мышления как важный элемент формирования профессионально-ориентированной иноязычной компетенции // Вестник университета. — 2015. — № 3. — С. 257–261.
4. Добрыдин С. Н. Некоторые аспекты использования новых информационных технологий в обучении / С. Н. Добрыдин // Материалы всероссийской конференции «Наука и образование». — М., 2002. — С. —15–48
5. Кондюрина И. М. Дидактические условия развития педагогической коммуникации при обучении иностранному языку : дис ... канд. пед наук / И. М. Кондюрина. — Екатеринбург, 1999. — 156 с.
6. Любанец И. И. К вопросу об использовании технологии BYOD в образовательном процессе / И. И. Любанец, А. А. Омелянович // Сборник статей «Образование — лингвистика — коммуникация: современные тенденции и перспективы развития». — Новомосковск, 2017. — Часть 1. — С. 224–230
7. OEFL-ориентированные технологии формирования иноязычной дискурсивной компетенции у студентов неязыковых направлений обучения / сост. А. Г. Горбунов. — Ижевск : Изд-во «Удмуртский университет», 2012. — 43 с.
8. Полат Е. С. Интернет в преподавании иностранного языка / Е. С. Полат // В сб.: Интернет в гуманитарном образовании. — М. : Владос, 2001. — С 98–100.
9. Стражев В. И. Университет в современном обществе / В. И. Стражев// Вышэйшая школа. — 2006. — № 5. — С. 3–25.
10. Трапезникова Г. А., Хабибуллина Ф. Я. Использование технологии критического мышления при обучении студентов языкового факультета общественно-политической лексике // Вестник Марийского государственного университета. — 2017. — Т. 11. — № 2 (26). —С. 46–52.
11. Boldyreva, N.V. Influence of information and communication technologies on effectiveness of educational process // European Science and Technology: Materials of the Vth international research and practice conference. Vol. II, Munich, October 3rd – 4th, 2013, publishing office Vela Verlag, Waldkraiburg – Munich – Germany, 2013, p. 75–80.

TECHNOLOGIES AND INNOVATIONS IN LANGUAGE TEACHING***Gadashova Aybeniz Azik******Summary***

The article deals with modern technologies and innovative methods used in teaching foreign languages. The focus is on analyzing how digital tools and resources contribute to improving the learning process, increasing student motivation, and developing language skills. Special attention is paid to interactive teaching methods that allow to customize the learning process depending on individual needs and learning level. The purpose of the article is to investigate and analyze modern technologies and innovative methods used in teaching foreign languages. The article is aimed at summarizing the existing knowledge in this field, as well as identifying promising directions for future research and applying innovations to educational programs. The scientific novelty of the article lies in the comprehensive and interdisciplinary approach to the study of technologies in language education, in the presentation of new empirical data and practical examples, as well as in the proposal of innovative solutions for improving the quality and efficiency of the educational process.

ТЕХНОЛОГИИ И ИННОВАЦИИ В ПРЕПОДАВАНИИ ЯЗЫКОВ***Гадашова Айбениз Азик кызы******Резюме***

В статье рассматриваются современные технологии и инновационные методы, используемые в обучении иностранным языкам. Основное внимание уделяется анализу того, как цифровые инструменты и ресурсы способствуют улучшению учебного процесса, повышению мотивации учащихся и развитию языковых навыков. Особое внимание уделяется интерактивным методам обучения, которые позволяют настроить процесс обучения в зависимости от индивидуальных потребностей и уровня обучения. Цель статьи – изучить и проанализировать современные технологии и инновационные методы, используемые в обучении иностранным языкам. Целью статьи является обобщение имеющихся знаний в этой области, а также определение перспективных направлений будущих исследований и применения инноваций в образовательных программах. Научная новизна статьи заключается во комплексном и междисциплинарном подходе к изучению технологий языкового образования, в изложении новых эмпирических данных и практических примеров, а также в предложении инновационных решений для повышения качества и эффективности обучения. учебный процесс.

*Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Könül Əzizəğa qızı Həbibova
Azərbaycan Tibb Universitetinin xarici dillər kafedrasının 25 iyun 10 sayılı protokolu.
Daxil olma tarixi 02 iyul 2024-cü il*

UOT:82.

**KLASSİK AZƏRBAYCAN MƏSNƏVİLƏRİNDƏ ƏNƏNƏVİ BAŞLANGIC:
SÖZÜN TƏRİFİ, ƏSƏRİN YAZILMA SƏBƏBİ, EŞQİN TƏRİFİ**

f.ü.f.d. Quliyeva Ruziyə
AMEA Gəncə Bölməsi
Humanitar Tədqiqatlar İnstitutu
ruziya.zaman.55@bk.ru

Xülasə: Klassik Azərbaycan məsnəvilərində bir qayda olaraq rəsmi girişdən sonra ənənəvi başlanğıc (sözün tərfi, əsərin yazılma səbəbi, eşqin tərfi, bahariyə və s.) gəlir. Bu ədəbi ənənə XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrindən başlayaraq XVII əsrə qədər davam etmişdir. Zaman dəyişdikcə qeyd etdiyimiz ənənəvi başlanğıc elementləri də forma və məzmun etibarı ilə dəyişmişdir. Bu fərqi daha aydın müşahidə etmək üçün konkret ədəbi materiallar üzərində ədəbi təhlillər aparmaq zərurəti yaranır.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, klassik ədəbiyyat, epik şeir, məsnəvi, ənənəvi başlanğıc

Ключевые слова: Азербайджанская литература, классическая литература, эпическая стихи, маснави, традиционное заглавие

Key words: Azerbaijani literature, classical literature, epic poems, masnavi, traditional title

Klassik Azərbaycan məsnəvilərində bir qayda olaraq rəsmi girişdən (tövhid, minacat, nət, meracnamə, məhdiyyə və s.) sonra ənənəvi başlanğıc (sözün tərfi, əsərin yazılma səbəbi, eşqin tərfi, bahariyyə və s.) gəlir. Bu ədəbi ənənə XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrindən başlayaraq XVII əsrə qədər davam etmişdir. Zaman dəyişdikcə qeyd etdiyimiz ənənəvi başlanğıc elementləri də tədricən forma və məzmun etibarı ilə dəyişmiş və fərqliliklər yaranmışdır. Bu fərqlilikləri daha aydın müşahidə etmək üçün konkret nümunələr üzərində ədəbi təhlillər aparmaq lazım gəlir.

Sözün tərfi: Klassik məsnəvilərdə sözün tərfinə keçməzdən öncə istinad nöqtəsi kimi müqəddəs kitabımız “Qurani-Kərim”ə üz tutaq. Bu ilahi kitabın 68-ci surəsi olan “Nun və ya qələm” surəsində buyrulur: “And olsun qələmə və yazdıqlarına!” (8, 583). “Nun” ن hərfinin yazılışına diqqət yetirsək görərik ki, onun yazılışı vərəqlərə sarı əyilmiş insanı xatırladır. Deməli, söz müqəddəsdir. Bu mənada qələmə və onun yazdıqlarına – SÖZƏ and içilir.

Söz və onun mahiyyəti haqqında müxtəlif fikirlər söylənilmişdir. “Söz təkcə sözləri qiymətləndirmək və ya vəsf etmək üçün yox, hər bir şeyin haqqında yürütdüyümüz fikir və mühakiməni təyin etmək üçün bizə lazım olur. Söz bizim şüurumuzun fəal siması, dil açmış idrakımız, səslər və hərflər aləmində təşəkkül tapan və bu şəkildə özünü biruzə verən əqlimizdir (Əhmədağa Əhmədov. “Nizami elmsünas”. (8, 252)

Sözə yüksək dəyər verən Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisində söz haqqında fikirlərini belə ifadə edir:

Qələm ilk dəfə hərəkətə gələndə
Birinci hərfi sözdən başladı.

Sirlər pərdəsi açılarkən
Ordan əvvəlcə söz cümlələndi.

(5, 328)

Nizami Gəncəviyə görə “söz polad kimi möhkəm”, qızıl sikkəsi kimi qiymətli olmalıdır. Sözü nəzmə çəkmək asandır, amma sözün mayasında ağıl, düşüncə, məntiqi təfəkkür dayanmalıdır. Yalnız bu halda söz Dirilik Suyuna çevrilir, “yazmağa, deməyə layiq” olur:

Söz polad kimi [möhkəm] qızıl sikkəsi kimi
Bu sikkə ilə dirəmin sikkəsini sil.
Əvvəl dəmirçi [tək] qılınıc düzəlt,
Sonra ona yaxşıca sığal ver.
Düşüncə ilə gəlməyən söz yazmağa, deməyə layiq olmaz.
Sözü nəxmə çəkmək asandır,
Lakin nəzmin üstündə durmaq lazımdır.

(6, 58)

Nizami Gəncəvi ədəbi məktəbinin ən qüdrətli davamçısı olan Məhəmməd Füzuli söz sənəti haqqında dəyərli fikirlər söyləyir və göstərir ki, söz könül xəzinəsinin gövhəridir. İnsanın zatının və sifətlərini izhar edən, aşkara çıxaran sözdür. Can dediyimiz ruhun özü də elə sözdür. Söz insanları bir-birindən fərqləndirir, ayırır. Çünki söz insan təfəkkürünün məhsuludur:

Sözdür gühəri-xəzaneyi-dil,
İzhari-sifati-zata qabil
Can sözdür, əgər bilirsə insan,
Sözdür ki, deyərlər özgədir can.

(14, 231)

Zəmanəsindən gileylənən şair dövrün möhnətindən söz açacaq diqqəti özünün qəmli, xarab və naçar əhvalına doğru yönəldir:

Əhvalımı gör xərab-müztər,
Ənduhi-zəmanədən mükəddər.
Söz dairəsi deyil bu əhval,
İnsat mənə kim, olmazam lal.

Məndən tənə etmə fikri-sahib,
Əhvalımadır sözüm münasib.

(14, 231)

Sözü əhvalına münasib olan şair sözün ən dərin məna qatlarına nüfuz edərək kamil və bitkin sənət nümunələri yaratmışdır.

Əsərin yazılma səbəbi. Nizami Gəncəvi və onun ardıcılıarı tərəfindən əsas qoyulan ədəbi ənənələrdən biri də süjetli məsnəvilərin əvvəlinə artırılan əsərin yazılma səbəbidir.

Nizami Gəncəvi sənətinin mayasında ilahi həqiqətlər, səmavi hökmlər dayanır. Bu baxımdan yanaşdıqda ilk növbədə onu qeyd etməliyik ki, hər yeni məsnəvisində ilahi sirləri, gizlinləri açıqlayan və ona bədii biçim verən dahi şair qeyd edir ki, onun ilham gəmisi məsnəvi ümmanında yelkən açmağı bacarır. “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisini dərinlən təhlil edən və orada gizlənmiş ilahi rəmzləri ustalıqla açan Siracəddin Hacı bu məqama işarə edərək yazır: “Sirlər xəzinəsi dərvişlik və şahlığın mayasıdır, o, ilahi sirlərin xəzinəsidir. Şəkərinə milçək bulaşmamışdır, bu məsnəvi elə bir dəryadır ki, Nuh qalxanını atar, Xızır dolçasını sındırar” (3, 470).

Nizami Gəncəvi əsərin Bəhram şahın şərəfinə yazıldığını qeyd edir və daha sonra öz əsərinin Sənainin “Həqiqətül-hədayiq” əsərindən üstün olduğunu vurğulayır:

Qeyrət məmləkətində iki namə yazıldı,
Hər ikisi Bəhram şahın ünvanına yazılmışdı.

Birincisi qədim xəzinədən qızıl tökərdi,
Bu isə yeni dəryadan dürr saçır.

O, öz bayrağını Qəznədə qaldırdı,
Bu isə rəqəmini Rum sikkəsinə vurdu.

O sikkədəki sözlər qızıla bərabər olsa da,
Mənim qızılımanın sikkəsi ondan yaxşıdır.

(5, 58)

Nizami qızılının sikkəsi ona görə daha yaxşı idi ki, bu sözlər Tanrı kəlamı idi. Şivəsi qərib olsa da əgər Bəhram şah onu nəvazişlə qarşılasa, ilahi sirlər bütün gözəlliyi ilə görünər və ilahi naxışlar qəlbə sevinc, fərah gətirər:

(Mənim) şivəm qərirdir, onu rədd etmə,
Əgər onu nəvazişlə qarşılasan, qərqlikdən çıxar.

Bu sözlə sırası bağların naxışları ilə doludur,
Onlar işığı چراق kimi borcun hesabına saçmırlar.

(5, 58)

Eşqin tərifi: Klassik məsnəvilərdə gördüyümüz ənənəvi başlanğıcların tərkib hissələrindən biri də eşqin tərifidir. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin ədəbiyyatımıza gətirdiyi yeniliklərdən biri də onun eşq haqqında söylədiyi fikirlərdir. Eşqi fələyin mehrabı adlandırılan şair eşqin qulu olmağı hər şeydən üstün sayır:

Fələyin başqa mehrabı yoxdur,
Dünyanın eşq torpağından başqa bir suyu (yəni: abrı) yoxdur.

Eşqin qulu ol, düz fikir budur,
Bütün könül sahiblərinin peşəsi budur.

Əgər aləmin canı eşq olmasaydı,
Aləmin dövrənində kim diri qalardı?

(5, 61.)

Nizami Gəncəvinin eşq fəlsəfəsinin kökündə Uca Tanrının xəlf etdiklərinə sevgi, məhəbbət dayanır. Şair göstərir ki, eşq olmasa, güllər açılmaz, buludlar ağlamaz:

Eşq atəşindən başqa dünyada yaxşı nə var?
Onsuz nə gül güldü, nə bulud ağladı.

(5, 61.)

Eşq haqqında fəlsəfi görüşlər zaman keçdikcə dəyişməkdə davam edir. Şah İsmayıl Xətai yaradıcılığına diqqət etsək görərik ki, artıq eşqə münasibət ikilidir. “Dəhnamə” məsnəvisinin başlanğıcında verilən “Eşq haqqında” və “Eşqdən şikayət” hissələrində eşqi tərif edən şair eyni zamanda eşqdən şikayət edir. Əslində bu şikayətin özü də eşqin qüdrətindən soraq verir və eşq oduna yanan aşiqlərin adı çəkilir.

XII-XVII əsər arasında ayrı-ayrı şairlərin yaradıcılığında eşq fəlsəfəsi, eşqə münasibəti fərqli şəkildə özünü göstərir. Məhəmməd Füzuli məsnəvilərində artıq eşq vəhdəti-vüsud, yəni zərrənin küllə qovuşması kimi mənalandırılır: yalnız canını canana fəda edənlər aşiq sayılır. Eşq kamillikdir, kamal mərtəbəsinə yüksəlməkdir:

Aşiq odur kim, qılır canın fəda canın,
Meyli-canan etməsin hər kim ki, qlymaz canıns.

Canı canana verməkdir kəməli aşiqin,
Verməyən can etiraf etmək gərək nöqsanına.

(14, 190)

Məsnəvilərdəki ənənəvi başlanğıclar XVII əsrdən sonra artıq aradan çıxmağa başlayır və öz yerini yeni ədəbi ənənələrə verir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi, Altı cildə, III cild, Bakı, 2009
2. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi (Müxtəsər), İki cildə, I c, Bakı, 1943
3. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi, Üç cildə, I c, Bakı, 1960
4. Azadə R. Azərbaycan epik şerinin inkişaf yolları (XII-XVII əsrlər), Bakı, 1975
5. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Tərcümə edən: Rüstəm Əliyev. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2021
6. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2021
7. Cümşüdoğlu N. Füzulinin sənət və mərifət dünyası. Bakı – Tehran, 1997
8. Əhmədağa Əhmədov. Nizami elmişünas. (IV nəşr) Bakı, 2024
9. Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Ziya Bünyadov, Vasim Məmmədəliyev. Bakı, Azər nəşr, 1992
10. Qurani-Kərim meali. Hazırlayanlar: Dok. Dr. Halil Altuntaş, Dr. Muzaffər Şahin. Ankara. Diyanet işləri Bakanlığı yayınları /527. Kaynak Eserler /26, 2008
11. Səfərli Ə. Yusifli X. Qədim və Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1982
12. Səfərli Ə. Yusifli X. Qədim və Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1998
13. Siracəddin Hacı. Həzrət N. Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisinin şərh. X kitab. Bakı, 2017
14. Füzuli M. Əsərləri, II cild, Bakı, 1958
15. Vəfa Hacıyeva. Nizami Gəncəvinin Qurandan iqtibasları. Nizami Gəncəvi: həyatı və yaradıcılığı. Sənətkarın elmi pasportu – 25 (kollektiv). Bakı, “Elm”, 2021.

ТРАДИЦИОННОЕ ВВЕДЕНИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ МАСНАВИ: ВОСПЕВАНИЕ СЛОВА, ПРИЧИНЫ НАПИСАНИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЯ, ВОСПЕВАНИЕ ЛЮБВИ

Кулиева Рузия Заман кызы

Резюме

В традиционных маснави после обычного введения начинается характерная резюме слов (повествование слова, причина написания произведения, любви, бахариye и др.) начиная с XII века в традиционной Азербайджанской литературе зародились данные ценности. После форма и содержание данных образцов стали меняется. С целью более отмечать сущность данных изменений важно проведение литературной критики.

**TRADITIONAL BEGINNING IN AZERBAIJANI MASNAVI: LEGACY OF WORD,
WRITING ISSUES OF THE WORK, LOVE ABILITY***Guliyeva Ruziya Zaman**Summary*

In traditional Azerbaijani masnavis from the official introduction would be with legacy of word (word sacred, formation of work, love ability, bahariyya) and etc. This literary tradition started from XII century to XVII century as the issue of Azerbaijani pietism. After a lot of time this tradition promoted with it's from and matter. To see this difference it is possible to create the literary criticism.

*Rəyçi: akademik Rafael Hüseynov**AMEA Gəncə Bölməsi Ədəbiyyat şöbəsinin 03.10.2024-cü il tarixli iclasının 09 sayılı protokolu.**Daxil olma tarixi 07.10.2024-cü i*

UOT:82-09.

ƏHMƏD BƏY YARADICILIĞINDA ŞƏRQ-QƏRB MƏDƏNİYYƏTİ

f.e.d. Həsənova Sevil Qiyas qızı, f.e.d. Quliyeva Qərənfil Dünyamin qızı
Bakı Dövlət Universitetinin-nun Jurnalistika fakültəsi

Xülasə: 19-cu yüzilliyin sonları və 20-ci yüzilliyin əvvəlləri Azərbaycanda müxtəlif sahələrdə çox görkəmli fikir, söz aydınları yetişmişdir. Onlar Azərbaycan ədəbiyyatının, mətbuatının, mədəniyyətinin, istiqlal tarixinin və ən əsası ictimai şüurunun formalaşmasında, inkişafında özünəməxsus, zəngin ədəbi-bədii irs qoyub gediblər. Belə görkəmli şəxsiyyətlərdən biri də, yalnız Azərbaycanda deyil, böyük Türk dünyasında, Şərq aləmində tanınmış fikir adamı Əhməd bəy Ağaoğlu idi. Ə. Ağaoğlu istedadlı jurnalist, publisist, yazıçı və uzaqgörən siyasi xadim kimi Azərbaycan, rus və fransız dillərində yazıb-yaratmış və zəngin ədəbi-bədii, elmi-nəzəri irsə sahib olmuşdur. Onların arasında Şərq-Qərb fəlsəfəsi və mədəniyyəti haqqında olan yazılar, əsərlər Ə. Ağaoğlunu tez bir zamanda həm ədəbi, həm də siyasi mühitdə məşhurlaşdırdı. Müəllif bu məzmununda olan məqalələrinin və əsərlərinin əksəriyyətini Türkiyədə mühacirət həyatı yaşayarkən yazıb. O, artıq bu əsərləri yazarkən dünyagörüşü, həyata baxışları formalaşmışdır. Ətrafda baş verən ictimai-siyasi hadisələri daima diqqətində saxlayan ədib onlar haqqında öz fikir və mülahizələrini aydın şəkildə bildirirdi. Hətta bəzi siyasi hadisələr haqqında öz sağlam tənqidi münasibətini də bildirməkdən çəkinmirdi. Odur ki, müəllifin həmin əsərlərin də, məqalələrin də irəli sürdüyü fikirlər, düşüncələr Şərq-Qərb fəlsəfəsini, mədəniyyətini, tarixini mükəmməl şəkildə əks olunub. Hüquqi dövlət, azad cəmiyyət quruculuğunda mühüm rol oynayan bu mənbələr bu gün də, sabah da aktualdır.

Açar sözlər: cəmiyyət, Şərq-Qərb mədəniyyəti, mühacirət, ədəbi irs, hüquqi dövlət

Ключевые слова: общество, Восточно-Западная культура, иммиграция, литературное наследие, правовое государство

Keywords: society, East-West culture, emigration, literary heritage, legal state

Giriş. Ə. Ağaoğlu çox zəngin mədəniyyətə malik olan Şuşa şəhərində anadan olub. İlk təhsilini orada alan Əhməd bəy sonra Fransada Paris Hüquq Məktəbində mükəmməl təhsil əldə edib. O, burada oxuyarkən həm Fransanın dövrü mətbuatında çap olunur, həm də dövrün görkəmli alimləri, siyasi xadimləri, ziyalıları ilə tanış olur. Bu mühit Əhməd bəyin dünyagörüşünə, siyasi baxışlarına təsir edir. O, bu zaman yalnız Qərbi deyil, həm də Şərqi özü üçün kəşf edir və fransız mətbuatında Şərq, Qərb fəlsəfəsi haqqında məqalələr yazır. Bu yaradıcılığını Fransanı tərk edəndən sonra da davam etdirir. Xüsusən də 1920-30-cu illərdə Türkiyədə mühacirət həyatı yaşayarkən. Ə. Ağaoğlunun Qərbçiliyi mütərəqqi xarakter daşıyırdı. Məqalələrini, əsərlərini mükəmməl türkçə, rusça, fransızca yazan ədib hər üç dildə fikirlərini çox səlis və sadə dildə ifadə edirdi. Fikirlərində, hərəkətlərində səmimi və çox qəti olan Ə. Ağaoğlu, böyük həyat və mübarizə məktəbi keçmiş, təcrübəli bir siyasət adamı idi. Bunlar onun yaradıcılığında da özünü bürüzə verirdi. Bu məqalədə də müəllifin hüquq və dövlət məsələlərinə, Şərq-Qərb mədəniyyətinə həsr etdiyi əsərlərindən bir necəsi haqqında bəhs edəcəyik.

Əsas hissə. Ə. Ağaoğlu təkcə Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitində deyil bütün türk dünyasında böyük hörmət və izzət sahibi olan qələm əhlidir. Ömrünü mühacirətdə keçirən Əhməd bəyin ədəbi-bədii irsinin böyük hissəsi də mühacirət dövründə ərsəyə gəlib. Onun mühacirət dövrü ərsəyə gətirdiyi nəsr yaradıcılığının dəyərli nümunələrindən bir də “İhtilalı inkilapı” əsəridir. Müəllif bu əsərini 1922-ci ildə Ankarada fəaliyyətdə olunan “Hakimiyeti

milliye” qəzetində sil-silə şəklində çap etdirib. 1942-ci ildə oğlu Səməd Ağaoğlu həmin məqalələri kitab şəklində çap etdirib.

Əsərin ilk cümləsindən bəlli olur ki, müəllif millətinin, vətəninin, gələcək taleyi haqqında çox narahatdır. Odur ki, əsərinə bir necə aktual suallarla başlayır. “Ufkun öte tərəfindən bizi ne bekliyor? Memleketimiz ve halkımız için ne gibi mustakbel bir hayat tasavvur ediyoruz? Hulasa hangi mefkurenin tahakkukuna doğru yürüyoruz?” (1.s.7).

Müəllif millətinin, vətəninin azadlığını sevən hər kəsi bu suallar ətrafında düşünməyə vadar edir. “Həpimiz bir noktada müttehit ve müttfikiz: Haki paki vatani istihlas ve mevcudiyeti milliye ve istiklali-millimizi temin hususunda!” hər kəsi vətəni, milləti üçün mübarizə aparmağa çağırır. Fərq etməz zəngini, kasıbı, qadını, kişisi, şəhərlisi, kəndlisi hər kəs “həp yekdil ve yekcihettir” (1.s.8).

Ə. Ağaoğlu əsərinin girişində hüquqi dövlət prinsipləri, əxlaq qaydaları haqqında da məlumat verir. “Ahlakıyat noktai nazarından bizce yalnız vicdan umuminin tasvibine mazhar olan her hanki bir hükümet meşrudur. Onun haricinde her hanki bir hükümet qayri meşrudur ve binaenaleyh gasıb ve cebbardır, işldeigi her fiil qayri meşrudur. Böyle bir hükümete tabiiyet günah olduğu gibi, aleyhine kıyam da bir vecibe ve sevaptır” (1.s.11). Ədibin “əxlaq və hüquq fikirlərinə o doğru olaraq belə hesab edirdi ki, ictimai şüurun bu formaları mahiyyətləri etibarilə dəyişən və bir-birini əvəz edən fenomenlərdir” (6.s.41).

Əsərlə tanış olarkən görürük ki, müəllif hüquqa daha çox önəm verir. Bu da təbidir. Çünki hüquq Avropa həyat tərzində çox mühüm amildir. “Qərb mədəniyyətinin Şərq üçün ən çox aktual olan bu sahəsi artıq inkişafın sivilizasiya qanunauyğunluqlarına uyğun olaraq dünyanın bir çox bölmələrində intişar tapmış, iqtibas əsasında yayılmışdır” (6.s.42).

Hər iki məsələdə, istər hüquq, istər əxlaq məsələsində müəllifin fikrincə əsas vicdandır. “Vicdani umuminin tasvip ve iltizam ettiği her şey hem ahlaki, hem hukukidir. Tabiri aharla her nevi hukuk ve ahlaqın ve binaenaleyh her nevi hükümet ve hakimiyyetin yegane menşei cemaattır, cemaatin vicdani umumisidir” (1.s.12). Müəllif sonra qeyd edir ki, tarixdə bu iki prinsipi müntəzəm bir nəzəriyyə şəklinə salan islamıyyətdir. İslamıyyətin zuhuruna qədər bəşəriyyət arasında hökumət və hakimiyyət mənşəi haqqında hakim olan iman və “Müeyyedmin tarafı-illah” nəzəriyyəsi idi. “İslami noktai nazardan serbestçe tezahür eden iradei-millie hükümetin yegane binasıdır. Hüləsə islamıyet noktai-nazarından hükümetin əsası icmai-ümmet ve usulü de hakimiyyeti-millie ile murakabedir” (1.s.14).

Ə. Ağaoğlu əsərində bəşəriyyətin bu qanunlara sahib olmaq üçün əsirlərlə apardığı mübarizələrdən, Fransa inqilabından, Almaniya hərəkətindən və s. məsələlərdən bəhs edir. Müəllif hər millət öz hüquqlarını bilərək müqədaratını həll etmək üçün sərbəst olmağa, iradəli olmağa, mübarizə aparmağa çağırır. “Kendi mukadderatına sahib olmak, iradei milliyenin serbest tezahürünü temin eylemek, içinde yaşadığımız zamanın birer ahlak ve hukuk düsturu mahiyetini iktisab ederek, bu günkü hukuku umumiyenin esasını teşkil ediyor” (1.s.15-16).

Yuxarıda qeyd etdik ki, Ə. Ağaoğlu bu əsərini məqalə şəklində Ankarada qəzetdə çap etdirən zaman 1922-ci il idi. Bu zaman Türkiyə də hakimiyyət daxilində maraqlı, ziddiyətli hadisələr baş verməkdə idi. Müəllif əsərində bunlara da münasibət bildirib. “Menşe itibariyle dünyanın en meşru hükümeti olan Ankara, mahiyet itibariyle de gerek dinen ve gerek urfen en makbulüdür. Dinen, çünkü icmai-ümmet ve müntəşir ve faal murakabe esasları üzerine müesses ve ürfen çünkü hakimiyyet ve iradei millie usullerine mebnidir” (1.s.17).

Ölkə daxilində və xaricində baş verən bu hadisələri geniş və əhatəli təhlil edən Ə. Ağaoğlu yazırdı ki, “yapdığımız milletin de qayət doğru olaraq tarifi ettiği veçhile hareketi milliyedir. Öyle bir hareketi millie ki, hem ihtilali ve hem onkılalı şamil ve aynı zamanda da bunların her ikisinin fevkinde, her ikisinden daha şumullü, daha derin ve daha vasideir” (1.s.19).

Bildiyimiz kimi, millətin öz hüququ uğrunda mübarizəyə qalxması üçün milli şüurun oyanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xalqın gen yaddaşı, milli şüuru oyanır, demokratik dəyərlərə meyl yaranır və ən əsası xalqın azadlıq hissləri coşur. Onu da qeyd edirəm ki, “xalq kütlələrinin oyanışı və onların milli, siyasi və vətəndaş bərabərliyi uğrunda mücadiləyə səfərbər olunması XX əsrin ilk illərində Azərbaycan türklərinin intellektual elitasının qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri idi. Bu istiqamətdə durmadan çalışan Azərbaycan aydınlarının ən parlaq nümayəndələrindən biri isə, heç şübhəsiz ki, Ə.Ağaoğlu idi” (3.s.134). Ona görə də xalqın milli şüuruna təsir etmək, onu hərəkətə gətirmək üçün müəllif yazırdı: “hərəkəti milliyyə millətin amaki ruhundan doğmuşdur və qayri şüuri bir seylap gibi fevran edüb taşmıştır” (1.s.20). Xalqın özünə qaydışında və öz hüquqları uğrunda mübarizəyə qalxmasında nə bir nəzəriyyənin, nə fəlsəfi cəryanın mühüm rol oynamadığını qeyd edən müəllif yazırdı: “Hərəkəti milliyyə ne bir nazariyenin, ne bir felsefe cereyanının, ne de muayyen bir siyasi ve içtimai temayüllün mahsulüdür” (1.s. 22). Burada milli heysiyyət, milli mənlilik hissi və nəhayət milli şüurun dirçəldilməsi əsas rol oynayır. Müəllif də istər bu əsərində istərsə də bu məzmununda olan digər əsərlərində milli duyğu, düşüncə və şüura təsir edə biləcək nüyaslardan istifadə edərək oxucularının diqqətini bu kimi mühüm məsələlərə yönəldirdi.

Müəllif daha sonra xalq hərəkəti zamanı ortaya çıxan hadisələrdən və bu hadisələrin nəticəsində açıqlanan həqiqətlərdən də bəhs edir. “Bizce hərəkəti milliyyənin mahiyyət və istikamətini təyin edən yeganə hakiki amillər işte şu hadiselerle onların ifade ettikleri hakikatlardır” (1.s.23).

Əsərdən aydın olur ki, Osmanlı imperatorluğu qurulduğu gündən onu məhv etməyə, qüdrətini alçaltdırmağa çalışan qüvvələr elə imperatorluğun öz içində olub. İkinci bir qüvvə dövlətçilik ideyalarına sadıq olan “Türkdən yani Anadoludan ibaretti”. Bu qüvvələr Osmanlı imperatorluğunun yaşanması üçün bütün varlığı ilə çalışanlardır və onlar imperatorluqda Anadolunun mühüm rol oynadığını vurğulayaraq onu “devletin nüvesi, temel taşı” adlandırırlar. Çünki imperatorluğu qorumaq və yaşatmaq üçün hər zaman Anadolular canını və malını əsirgəməmişlər. Belə bir zamanda “İstanbul bir sersem, bir şaşkın izini yolunu qayıp etmiş bir serseri halını alıyor, ne yapacağını takdirden aciz kalarak tereddütler içinde memleket ve millet için yalnız muhlik olmakla kalmayan çirkin lavhalar irae ediyor” (1.s.25).

Ə.Ağaoğlu əsərində xalq hərəkəti zamanı Türkiyədə ortaya çıxan həqiqətlərdən bəhs edir. “...hakikatların birincisi ve en mühimmi işte İstanbulun artık reliber ve müdiri-umur vazifasını ifa edemedigini ve edemiyeceğini bu kadar bariz bir surette isbat etmiş olmasıdır” (1.s.28-29). Bu xalq hərəkətində Türk xalqı öz istiqlalı uğrunda bütün təhlükələrə rəğmən mübarizədən cəkinmədi. “Türkiye halkı namus, şeref, haysiyat ve istiklal yolunda hayvanından, arabasından başlayarak, oğul ve uşağına, kadınlarına kadar feda ettiği ve her türlü meşakatlere katlandı...” (1.s.31). Xalq hərəkətinin aşkara çıxardığı faktlardan bir də “Anadolu köylüsünün mahiyetidir, kıymetidir. Devlet ve devleti idare edenlerin kaffesi Anadolunun nekadar mühüm amil olduğunu zaten idrak ederek müşkül zamanlarda en son çare diye bu amilin ihtiva ettiği kuvvetlere müracaat eyledikleri bir çok tarihi vakıalarla sabittir” (1.s.34). Müəllif o illər Türkiyədə yaranan “Xalqa doğru” cəryanının da xalq hərəkətində mühüm rol oynadığını qeyd edir.

“Hülasa beşerde akıl ve zeka, iktidar ve istipdat hassarları kaldıkça bir kısmının diğer kısmı üzerine teveffüku bir kısmının diğer kısmının idare eylemesi mübrem ve taş olarak kalacaktır” (1.s.39) söyləyən müəllif əsil məsələnin bu olduğunu qeyd edərək cəmiyyəti bundan qurtuluşa demokratiyaya çağırır. “Sınıf təşkilatı ilə hüquq imtiyaziyenin mədumiyəti bir memlekette demokrasiinin mevcudiyətinə delil addolunamaz. Benim anlayışına görə, demokrasi demək ekseriyyətin hakimiyyəti ekseriyyətin taşıdığı zihniyyətin tərzı telakkinin revacı

ekseriyet ihtiyacının tatmini ekseriyet temayülatının ve arzularının hayatı milliye üzerine tesiri demektir” (1.s.42).

Xalqın azadlığın, xoşbəxtliyini hər şeydən üstün tutan millətsevərlər, vətənpərvərlər rəhbərlər haqqında ədib yazırdı. “İşte bir cemaat içinde böyle bir zümre teşekkül eder etmez, onun yüksek, pak kısmı daima hakiki mülhəmat menbalarını keşfeder ve o cemaatın hakiki saadet ve refah yolunu irae eyler. Tabiatı ile böyle bir zümre her şeyden evvel cemaati teşkil eden unsurun ekseriyetini arar, onu anlamağa çalışır ondan mülhəmat olmağa başlar, maddi, manevi ihtiyaçlarını tatmine koyulur” (1.s.55). Müəllif sonra təəssüflə bildirir ki, bizdə bəzən rəhbərlərlə sadə xalq arasında dərin bir uçurum yaranır. “Rehber münevver zümrenin esas vazifesi işte bu şeraiti tehiyeden ve istiklal ve hürriyet temellerini vazeylemekten ibarettir” (1.s.61).

Müəllif “Sərbəst insanlar ölkəsində” əsərində olduğu kimi burada da Şərq-Qərb nəzəriyyəsinə, dünyagörüşünə, təcrübəsinə istinad edərək onları müqayisə edir. “Bezen Şarkmı, Qarpmı diye soruluyor. Bazen de ananettan, mukaddesattan bahsolunuyor. Fakat bütün bunlar qayri muayyen, qayrı vazih, karmakarışık, yekdiglerine girift bir tarzda vaki oluyor. Ne şarklı Şarkın ne olduğunu, oradan ne umduğunu, ne aradığını nihayete kadar izah eyliyor, ne qarplı Qarptan neler ümit ettiğini, ne istediğini söylüyor” (1.s.62). Əslində Ə.Ağaoğlu təkcə əsərlərində deyil əməllərində də millətinin, xalqının, vətənin azadlığı, inkişafı, xoşbəxtliyi üçün mübarizə aparmış və ömrünün sonuna kimi məqsədinə sadıq qalmışdır. “Bu məqsəd isə Şərqin Qərbdən ciddi geriliyinin aradan qaldırılması və türk-müsəlman xalqlarının dünyada layiq olduqları yeri tutmasına yardımçı olmaq idi” (3.s.41). Buna nail olmaq üçün Ə.Ağaoğlu müsəlman dünyasındakı tənəzzülün aradan qaldırılmasını təvəqqi edir və “...müsəlman xalqları tərəfindən Qərbin təkcə elmi-texniki nailiyyətlərinin deyil, həm də mədəni-siyasi dəyərlərinin və ilk öncə, azadlıq və bərabərlik prinsiplərinin mənimlənməsində görürdü” (3.s.63).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Ə.Ağaoğlu Qərb, Şərq mədəniyyəti məsələsini “Üç mədəniyyət” əsərində daha geniş şəkildə izah edir. “İşte bu ortak din, bu ortak dimağ ve kalp faliyetidir ki bütün bu alemin zihniyetini, görüş tarzını, duygularını, kalplerini birleştirmiştir. Her nereye getseniz aynı düşünüş ve duyuş tarzına, aynı zihniyete kafa ve kalbin aynı metot üzerine hareket ettiklerine rastlarsınız” (2.s.7).

Görkəmli alim Şahnəzər Hüseynovun fikrincə Ə.Ağaoğlu “bu əsərdə apardığı araşdırmaları və irəli sürdüyü düsturları onun çox orijinal bir zəka sahibi olmasını sübut edir” (6.s.79-80). Müəllif tamamilə haqlıdır. Çünki ədib əsərində dövlət, mədəniyyət, hakimiyyət haqqında çox qiymətli fikirlər irəli sürüb və bu fikirlər bu gün əhəmiyyətlidir. “Zaten medeniyet bölünmez olduğundan, onu tam almak istemeyenler ona çarpıyor, çöküyorlar. Yüz yıldan beri çabalayıp müspet bir sonuca varamadığımızın sebebi hep budur” (2.s.13). Ə.Ağaoğlu hər iki mədəniyyət haqqında mülahizələrini söylərkən “Qərb mədəniyyətini qəbul etmək dəst-xəttini özünəməxsus analitik müqayisələrdən istifadə edərək əsaslandırmağa çalışır” (6.s.37).

Ə.Ağaoğlu “Üç mədəniyyət” əsərində Jan-Jak Russo və L.Tolstoy kimi görkəmli söz, fikir sahiblərinin də bu sahədəki düşüncələrinə, baxışlarına yer verib. O, “mədəniyyəti inkar edən mütəfəkkirlərin mövqeyini tam bir görüş kimi nəzərə almış və onlardan öz mövqeyinin bütövlüyünə xidmət edən bir arqument, dəlil kimi istifadə etmişdir” (6.s.40).

“Azərbaycan ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatında, azadlıq mücadiləsində, müstəqillik uğrunda misilsiz xidmətlər göstərmiş, lakin ideali, amalı sovet ideologiyasına, rejiminə qatı düşmənlər sayıldığı üçün tarixin səhnəsindən silinməsinə, yaxud böhtan və iftirlərlə gözdən salınmasına, unudulmasına çalışılan şəxsiyyətlərimizdən” (9.s.10) biri də Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Ə.Ağaoğludur. O, digər məsələlər kimi bədii-

fəlsəfi nəsrində də onu düşündürən, narahat edən müxtəlif problemləri, o cümlədən mənəvi-əxlaqi məsələləri də diqqətdən kənarda qoymamışdır. Gülsərən Akalın fikrinə Ə. Ağaoğlu “Milli tərbiyə və milli şüur mövzusunda cəmiyyətdə əxlaq nədir, necə olmalıdır suallarına cavab verməyə çalışmış, cəmiyyətdə əxlaqın önəmini hər fürsətdə dilə gətirmişdir. Bu səbəblə, Ə. Ağaoğlunu Azərbaycandakı yeniləşmə hərəkatının lideri adlandırmaq olar” (4.s.21).

Ə. Ağaoğlu mühakimələrində müsəlmanlarla xaricilərin əxlaq prinsiplərinin, adət-ənənələrinin müqayisəsini verərək bildirmişdi ki, “bütün müasir cəmiyyətlərin xaricində və dünənində qalmış olduğumuzu etiraf etməliyik” (4.s.22). Müəllif əxlaq haqqında şərqli təsəvvürlərinin yanlış olduğunu iddia edirdi. “Bizdə bir çoxları əxlaqı sırf cinsi münasibətlə məhdudlaşdırır”. Ə. Ağaoğlu əxlaq, tərbiyə məsələsində ailənin böyük rol oynadığını bildirir. “Ailə-fərdlə cəmiyyət, təbiətlə insaniyyət, madiyyatla mənəviyyat arasında atılan ilk əsaslı körpüdür” (4.s.22). Ailənin möhkəmliyi, mənəvi-əxlaqi sağlamlığı üçün qadın və kişi arasında həm fitri, təbii həm də ictimai, mənəvi bağlılıq olmalıdır. Ailə saxtakarlıqdan, yalandan, hiyləgərlikdən uzaq olmalıdır. Bu zaman “fərdi ailələr bütöv şəkildə ortaya çıxıb müstəqil bir vahid hicrə təşkil edirlər”.

Ə. Ağaoğlunun fikir və düşüncələrinə görə “din bir millətin əxlaq anlayışını təşkil edir. Ə. Ağaoğlu dinin əxlaqi təsirlərinin çox zəif olduğunu, mədrəsələrdə əxlaq dərsi keçilmədiyini, alimlərin də əxlaqı dini vəzifədən kanar hesab etdikləri üçün əxlaq qaydalarımızın fərdləri və cəmiyyəti inkişaf etdirəcək qüdrətinin olmaması fikrindədir” (4.s.44).

Beləliklə Ə. Ağaoğlunun “milli intibah şərtləri görüşlərində getdikcə genişləniş dolğun məzmun alırdı. XX əsrin əvvəllərində artıq onun təsəvvüründə yaratdığı proqram siyasi və milli şüurun inkişafı, milli konsolidasiya, doğma mədəniyyətin tərəqqisinə nail olmaq, beynəlxalq münasibətlərdən faydalanmaq kimi vəzifələri, habelə çarizmin milli zülmünə, rus şovinizminə, yerli istismarçı qüvvələrə, orta əsr geriliyinə, mövhumat və sxolastikaya, milli lovgalıq və milli ədavət hallarına qarşı mübarizə tələblərini əhatə edirdi” (8.s.256). Odur ki, müəllifin nəsrində bütün dünya xalqları üçün müasir səslənən, demokratik mənəvi-əxlaqi normalardan, onların təbliğindən bəhs olunurdu.

Nəticə və elmi yenilik. Mükəmməl Qərb təhsili görən Ə. Ağaoğlu yaradıcılığında milli problemlərin həllinə daha çox cəhd göstərmişdir. Şərq və Qərb mentalitetlərini, dini görüşləri mükəmməl öyrənən ədibin yaradıcılığı geniş və zəngindir. Türk-islam dünyasını narahat edən bütün məsələlər onun yaradıcılığında əksini tapıb; milli dil, din, elm, maarif, xalqın özünüdərk məsələsi və s. Xalqın azadlıq hərəkatında islamçılıq, türkçülük və müasirlik yolu tutan ədibin bütün yaradıcılığı bu gün də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə bu gün vüqarla deyə bilərik ki, Ə. Ağaoğlu “XIX əsrin sonu və XX əsrin birinci yarsı hüddudlarında formalaşmış Azərbaycan ictimai-siyasi fikrinin böyük mütəfəkkir nümayəndəsidir. Onun dünyagörüşü özünəməxsus milli ideya və qərbçilik görüş və baxışlarının sintezindən ibarət olmuşdur” (5.s.3). Qabaqcıl dünyagörüşlü şəxslərdən biri olan Ə. Ağaoğlunun yaradıcılığı bütün dövr üçün aktual və əhəmiyyətli hesab olunan çoxsaylı problemlərin şərh baxımından xüsusi maraq kəsb edir. Əsərlərində Şərq-Qərb dixatomiyası, islam və müasirlik, türk tarixi yaddaşına qaydıq məsələləri də mühüm yer tutmaqdadır.

Ş. Hüseyinovun 1998-ci ildə fəlsəfə elmləri doktoru, professor C. Mustafayevin redaktorluğu ilə çap olunmuş “Əhməd bəy Ağaoğlunun dünyagörüşü” adlı monoqrafiyasının Əhməd bəyin bədii-fəlsəfi irsinin, eyni zamanda, sosial baxışlarının öyrənilməsindəki rolunu xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Ş. Hüseyinov sözügedən məsələyə elmi araşdırmalar apararaq münasibət bildirmiş, dəyərli ümumiləşdirmələr etmiş və Ə. Ağaoğlunun dünyagörüşünün formalaşmasını əsasən iki fikir təmayülü ilə səciyyələndirir: “birincisi -artıq

praktikada reallaşmış Qərbin sosial mənəvi məzmunlu ümumbəşəri fikirlərinin getdikcə başqa regionlarda da qəbul edilməsi tendensiyası ilə; ikincisi- müxtəlif imperiyaların (Osmanlı imperiyası, Rusiya imperiyası və s.) dağılması nəticəsində xalqların milli dirçəliş, milli oyanma və onun real ifadəsi olan milli ideya, milli mənlilik oyanma və onun real ifadəsi olan milli ideya, milli mənlilik şüurunun meydana çıxması tendensiyası ilə”(6.s.3). Müəllif fikirlərini yekunlaşdırarkən sonda belə qənaətə gəlirdi ki, “Ağaoğlunun nəinki ədəbi irsinə, eyni zamanda, bütövlükdə dünyagörüşünə yenidən baxılması zərurəti vardır. Çünki bir daha qeyd edim ki, Ağaoğlu haqqında az da olsa yazılmış əsərlərdə deyilən fikirlərin əksəriyyəti dünyagörüşü problemi ilə bağlıdır” (5.s.164).

Müəllifin “Mən kiməm” əsəri insanın təzadlı daxili dünyası, mürəkkəb təbiəti haqqında mükəmməl təsəvvür yaradır. Bütün həyatını bəşəri ideyalar uğrunda mübarizəyə sərf edən müəllifin yaradıcılığında da bu özünü büruzə verir. Yaradıcılığı həm janr, həm də kəmiyyət baxımından çox geniş olan ədibin “bu tarixi-fəlsəfi essensini sırf mümtaz ədəbiyyat nümunəsi adlandırmaq bir qədər çətindir. Lakin memuar yalnız tarixlərə, konkret şəxsiyyətlərə və s. əsaslanan hadisələr silsiləsi deyil: yalnız yaddaşın deyil, hisslərin də memuarları var və Əhməd bəy də “Mən kiməm” əsəri ilə təkcə yaddaşında deyil, həm də duyğularında, hisslərində yaşananları özünün və bizim hamımızın əbədi əzablarını başqalarına çatdırmağa çalışmışdır”(7.s.48-49).

“Mən kiməm” əsərində müəllif etik, fəlsəfi görüşlərini, daxili mübarizələrini ifadə etməyə çalışır. Əsərlə tanışlıq zamanı aydın olur ki, müəllif bu əsərində əsasən Qərb və Şərq insanının dünyagörüşlərini, həyata baxışlarını, təfəkkür tərzlərini qarşılaşdırır və müəllifi daima düşündürən “Şərq-Qərb məsələsi tamamilə orijinal ifadəsi baxımından özünün həllini tapmışdır. Əsər bir çox cəhətdən bəzi Avropa filosoflarının əsərlərinin üslubunda yazılsa da, problemə orijinal yanaşma baxımından özünəməxsusdur” (10.s.267).

Müəllifin bədii-fəlsəfi irsinin ən dəyərli nümunələrindən olan “Mən kiməm” əsəri ilə M.F.Axundzadənin “Kəmalüddövlə məktubları” arasında mövzunun qoyuluşu, süjet xətti baxımından bir yaxınlıq, oxşarlıq və paralelik var. Hər iki əsərin məğzi, ideyası əsasən azad, demokratik cəmiyyət uğrunda mübarizədən bəhs edir.

Ədəbiyyat

1. Ahmed Ağaoğlu. İxtilalı-mı-inqilapmı. Ankara 1942, 72 s.
2. Ahmed Ağaoğlu. Üç medeniyet. İstanbul. 1972
3. Balayev Aydın. Əhməd bəy Ağaoğlu: dahi mütəfəkkir, qorxmaz fədai və yorulmaz millət qurucusu. Bakı.JekoPrint çap evi. 2021, 134 s.
4. Gülsərən Akalın. Türk düşüncə və siyasi həyatında Əhməd Ağaoğlu. Çevirəni və nəşrə hazırlayan Samirə Məmmədova. 2004
5. Hüseynov Şahnəzər. Əhmədbəy Ağaoğlunun intellektual həyatı və biz. “Azərbaycan” jurnalı, N-9, 2004, 164 s.
6. Hüseynov Şahnəzər. Əhmədbəy Ağaoğlunun dünyagörüşü. Bakı. Azərənəşr. 1998, 107 s.
7. Quliyev Vilayət. Ağaoğlular. Bakı. Ozan, 1997, 236 s.
8. Mirəhmədov Əziz. Əhməd bəy Ağaoğlu. Bakı. Örgünəş. 2014, 264 s.
9. Tahirli Abid. Sözlə yarananlar, sözü yaşadanlar. Bakı. Əbilov, Zeynalov və oğulları. 2001, 305 s.
10. Şamiloğlu Şahbaz (Musayev). Əhməd Ağaoğlunun mühacirət dövrü bədii-fəlsəfi mənəvi-əxlaqi problemlər. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri. Bakı. N-5, 2018, Elm və təhsil, 267 s

ВОСТОЧНО-ЗАПАДНАЯ КУЛЬТУРА В ТВОРЧЕСТВЕ АХМЕД БЕКА

Д.ф.н. Гасанова Севиль Гияс кызы, д.ф.н. Гулиева Гаранфил Дуньямин гызы
Резюме

В конце 19-го и начале 20-го веков в различных областях Азербайджана выросли многие выдающиеся интеллектуалы и интеллигенты. Они внесли свой вклад в становление и развитие азербайджанской литературы, прессы, цивилизации, истории независимости и основ общественного сознания. Одной из таких великолепных личностей был Ахмед бек Агаоглу, известный деятель не только Азербайджана, но и в большом тюркском мире и на Востоке. Ахмед бек Агаоглу, талантливый журналист, публицист, писатель и дальновидный политолог, писал на азербайджанском, русском и французском языках и имел богатое литературное наследие. Среди них произведения о Восточно-Западной философии и цивилизации, которые за короткое время прославили Агаоглу как в литературных, так и в политических кругах. Автор написал большинство своих статей и работ в этом контексте, проживая жизнь иммигрантом в Турции. Пока он писал эти произведения, сформировалось его мировоззрение и взгляды на жизнь. Творец всегда держал во внимании происходящие вокруг него общественно-политические события и ясно выражал о них собственные идеи и мнения. Он, не колеблясь, давал собственные убедительные резюме о некоторых политических событиях. Поэтому идеи и мысли, которые автор излагает в своих произведениях и статьях, прекрасно отражают Восточно-Западную философию, цивилизацию и историю. Эти источники, сыгравшие важную роль в становлении правового государства и свободного общества, актуальны на сегодняшний день и на будущее.

EAST-WEST CULTURE IN THE CREATIVITY OF AHMED BEY

d.of ph. Hasanova Sevil Giyas, d.of ph. Guliyeva Qaranfil Dunyamin
Summary

At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, many prominent intellectuals of thought and speech in various fields grew up in Azerbaijan. They left a unique, rich literary and artistic heritage in the formation and development of Azerbaijani literature, press, culture, history of independence and, most importantly, public consciousness. One of such outstanding personalities was Ahmed Bey Agaoglu, a well-known man of thought not only in Azerbaijan, but also in the Great Turkic world, in the Eastern world. Ahmed Bey Agaoglu as a talented journalist, publicist, writer and far-sighted political figure, he wrote and created in Azerbaijani, Russian and French languages and had a rich literary, artistic, scientific and theoretical heritage. Among them, writings and works on East-West philosophy and culture he quickly made Agaoglu famous in both literary and Political politics. The author wrote most of his articles and works in this context while living in emigration in Türkiye. When he was already writing these works, his worldview and outlook on life were formed. The writer, who always paid attention to the socio-political events taking place around, clearly expressed his thoughts and opinions about them. He did not even hesitate to express his healthy critical attitude about some political events. Therefore, the ideas and thoughts put forward by the author in both these works and articles perfectly reflect East-West philosophy, culture and history. These sources, which play an important role in building a legal state and a free society, are relevant today and tomorrow.

Daxil olduğu tarix: 10 sentyabr 2024

UOT:80.

SADƏ MÜXTƏSƏR CÜMLƏLƏRİN VARIATIVLIYI

dosent Sərdarova İradə Nadir qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti
iradasardarova@yahoo.com

Xülasə: Məqalədə sadə müxtəsər cümlələrin variativliyi tədqiq olunur. Konkret dildən asılı olmayaraq, cümlə ünsiyyətin əsas vasitəsi kimi təqdim edilir. Müəllif yazır ki, ünsiyyət prosesində istifadə olunan fikrin həcmindən asılı olaraq müxtəlif quruluşlu, müxtəlif həcmli cümlələr işlədilir.

Məqalədə ingilis dilində cümlələrin quruluşuna görə iki əsas qrupa bölündüyü yazılır: 1) sadə cümlə; 2) mürəkkəb cümlə.

Sadə cümlə adətən bir fikri ifadə edən vahid kimi tədqiq edilir. Məqalədə sadə cümlələrin iki yarımqrupa bölünməsinə də toxunulur. Onlar: 1) Sadə müxtəsər cümlələr; 2) sadə geniş cümlələr. Məqalədə yalnız baş üzvlərdən olan cümlələrin sadə müxtəsər cümlələr olması haqqında məlumat verilir.

Açar sözlər: cümlə, sadə, müxtəsər, baş üzvlər, ünsiyyət, fikir, variativlik

Key words: sentence, simple, concise, main members, communication, idea, variability

Ключевые слова: предложение, простое, краткое, основные члены, общение, идея, вариативность

İnsanlar özlərini dərk etməyə başladıkları ilk anlardan onları əhatə edən maddi və mənəvi aləmlə, bu aləmin ecazkar sirləri ilə maraqlanmağa, onu öyrənməyə başlamaqla yanaşı, həm də dil haqqında da ciddi şəkildə maraqlanmış, onun necə yaranması, mahiyyəti və cəmiyyətdə oynadığı rol barədə düşünməyə, onu öyrənməyə, onun müəmmalı sirlərini aşkarlamağa çalışmışlar. O dövrlərdə hələ bu gün bizim dilçilik elmi deyə tanıdığımız, haqqında çeşidli, bəzən də müəmmalı mülahizələr söylədiyimiz nə belə bir elm, nə də onu tədqiq edən dilçilər olmuşdur; qədim zamanlarda dilin çeşidli problemləri ilə bütün elmlərin fəvqündə dayanmış fəlsəfə elmi, daha dəqiq desək, bu elmin yaradıcıları olan filosoflar məşğul olmuşlar. O dövrdə dil filosofları maraqlandıran, onları düşündürən, onlar arasında müdam mübahisə doğuran başlıca problemlərdən biri olmuşdur.

İlk anlarda filosoflar dil anlayışı altında ancaq ayrı-ayrı sözləri başa düşmüşlər. Dildə olan ayrı-ayrı sözlərin necə yaranması məsələsi ilə, sözlərlə onların ifadə etdikləri şeylər, hərəkətlər arasında əlaqənin olub-olmaması barədə düşünmüş və öncə bu problemi həll etməyə çalışmışlar. Bu problem filosoflar arasında ciddi mübahisə yaratmışdır.

Bu sahədə iki yunan aliminin adı daha çox hallanır. Onlardan biri fəlsəfə tarixində materialist filosof kimi tanınan Demokrit, digəri isə təbiətdə hər şeyin oddan törədiyini iddia edən, odun təbiətdə ilkin maddə olduğunu deyən Heraklit olmuşdur.

Heraklitə və onun ardıcıllarına görə, sözlərlə onların ifadə etdiyi şeylər arasında təbii əlaqə mövcuddur. Demokritə və onun ardıcıllarına görə isə sözlərlə onların ifadə etdiyi şeylər arasında heç bir əlaqə yoxdur; sözlərə xas olan mənalar sadəcə olaraq insanların arasında olan razılaşmanın nəticəsində meydana gəlmişdir.

Bu sahədə geniş polemika açmadan onu demək istərdik ki, burada Heraklitin fikri ilə razılaşmaq lazım gəlir. Zira dildə heç nə təsadüfi deyil, qanunauyğunluqdur. Çox güman ki, dillərdə mövcud olan sözlərin hamısı onun ifadə etdiyi şeylə təbii əlaqədə yaranmışdır. İnsanlar söz yaradarkən ya onu ifadə etdiyi şeyə bənzətmiş (məsələn, Azərbaycan türkcəsində *badamgöz*, *ayqabaq*, *püstədodaq*, *qarçıçəyi* və s.), ya hadisənin, halın baş vermə zamanı ilə əlaqələndirmiş (məsələn, *şamyeməyi*, *novruzgülü*, *qəlyanaltı* və s.), ya da onu hadisənin baş

verdiyi məkanla bağlamışlar (məsələn, *mıxtökən*, *dağdibi*, *meşəxoruzu*, *dağnovruzu* (*bitki*) və s.). Bəzən isə sözləri insanların peşəsini nəzərə alaraq yaratmışlar (məsələn, *dəmirçi*, *kömürçü*, *neftçi*, *sürücü*, *yüzbaşı*, *eşikağası* və s.) və s. və i. [1, s. 354].

Beləliklə də dildə işlənən sözlər onların ifadə etdiyi məna ilə əlaqədar yaranmış və insanlar arasında ünsiyyətə xidmət etmişdir.

Hər bir dildə mövcud olan sözlərin yaranmasını başqa cür əsla təsəvvür etmək mümkün deyil. Əslində dilin yaranması bu dildə işlədilən sözlərin yaranması ilə təşəkkül tapmışdır. Məhz buna görə də qədimdə insanlar dil dedikdə hər şeydən öncə sözü başa düşmüş, məhz buna görə də söz və onun yaranması dil haqqında elmin ilk tarixi-fəlsəfi problemi olaraq qarşıya çıxmışdır. Bu gün də belə bir problem filosofları, dilçiləri düşündürür və onlar bu problemlə zaman-zaman məşğul olurlar [2, s. 26].

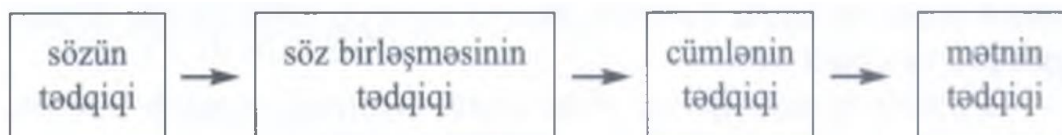
O ki, qaldı Demokritin sözlərin yaranması haqqındakı fərziyyəsinə, guya insanlar sözləri öz aralarında gəldikləri razılıq əsasında yaratmışlar, buna əsla inanmaq mümkün deyil. Zira dilin inkişafı tarixində, hətta bu gün də heç bir dildə insanların razılaşması zəminində söz yaranmır, bu heç mümkün də deyil. Hətta dildə əsasən bir mənaya malik olan terminlər də bu qayda ilə, yəni kimlərsə razılığı ilə yaranmır. Elmin və texnikanın, ədəbiyyat və mədəniyyətin, iqtisadiyyatın inkişafı ilə əlaqədar olaraq termin kiminsə tərəfindən yaradılır, sonralar ümumbəşərin istifadəsinə daxil olur.

Beləliklə, sözü dilə bərabər edən filosoflar, zaman keçdikcə anlamağa başlamışlar ki, dil ancaq sözdən ibarət deyil, bir ünsiyyət vasitəsi kimi dil ancaq ayrı-ayrı sözlərlə keçinə bilməz. Bundan sonra dilçilər ayrı-ayrı sözləri öyrənməklə yanaşı dildə mövcud olan digər bir dil vahidini - söz birləşmələrini müəyyənləşdirməyə və onlara xas olan xüsusiyyətləri öyrənməyə başlamışlar. Bir qədər keçdikdən sonra isə dilçilərə məlum olmuşdur ki, nə ayrı-ayrı sözlər, nə onlar əsasında formalaşan söz birləşmələri hələ ünsiyyət vasitəsi olan dil demək deyil [3, s. 101].

Dilin insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilə bilməsi üçün digər bir vahidin - cümlənin olmasını dərk etmişlər. Zira ünsiyyət üçün başlıca şərt olan kommunikativlik ancaq cümlə vasitəsilə mümkün olur və dilin bir ünsiyyət vasitəsi kimi fəaliyyət göstərməsinə imkan yaradır. Beləliklə də bu gün bizim cümlə deyə istifadə etdiyimiz və ona xas olan xüsusiyyətləri öyrənməyə çalışdığımız dil vahidi qrammatikanın (sintaksisin) tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Müasir dövrdə isə dilçilik elmi bir qədər də irəli gedərək ünsiyyət üçün vacib olan daha bir dil vahidinin - mətnin mövcud olmasını aşkarlamışdır.

Beləliklə, dilin qrammatik quruluşunun öyrənilməsinin inkişaf istiqamətini təxminən aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Cümlə ünsiyyət prosesində işlədilir və onun yaranmasına xidmət edir. Ünsiyyət isə çoxcəhətli və mürəkkəb bir prosesdir. Ünsiyyət yaratmaq üçün insanlar müxtəlif məqsədli fikirlər ifadə etməli olurlar; onlar ya bu və ya digər fakt haqqında məlumat verir, ya onun haqqında soruşur, yaxud müsahibi bir iş görməyə təhrik edir, yaxud da sadəcə olaraq onu əhatə edən aləmdən aldığı təsirə cavab olaraq öz hiss-həyəcanını bildirir. Digər tərəfdən, ifadə etməli olduğu fikirdən asılı olaraq cümlələr müxəlif həcmli, müxtəlif tərkibli olur [4, s. 65].

Unsiyyət prosesində işlədilən cümlələr fikri ifadə etmək məqsədinə və eləcə də qrammatik quruluşuna görə müxtəlif olur. Buna müvafiq olaraq da cümlə adətən ünsiyyətdəki məqsədinə və malik olduğu quruluşa görə təsnif edilir, növlərə bölünür.

Variativlik dil sisteminin nitqdə bir çox variantlar şəklində gerçəkləşmək kimi ümumi xassəsini səciyyələndirir. Variant dil vahidinin konkret realizasiyasıdır, variativlik isə variantlardan istifadə edilməsi prosesi kimi başa düşülür və dilin bütün səviyyələrində təzahür edir. Variativlik anlayışı həm bütövlükdə dilə, həm də onun müxtəlif formalarına – şifahi və yazılı, kodifikasiya edilmiş və dialekt, ərazi və sosial növlərinə aid edilir. Bu, variativlik və variantlar formasında təzahürün universal xarakterə malik olduğunu söyləməyə əsas verir [5, s. 56].

Variantlıq problemi bir çox dillərdə ayrı-ayrı dövrlərdə fərqli şəkillərdə izah olunmuş və hal-hazırda da nə-inki müxtəlif xalqların dilçiliyində, habelə hər hansı milli dilçilikdə, hətta eyni bir dilin mütəxəssislərinin, eyni bir dilçiliyin müxtəlif nümayəndələrinin əsərlərində də fərqli baxışlardan izah olunmuş və indi də olunmaqdadır. Məlumdur ki, “invariant” və “variant” anlayışları dilçiliyə fonologiyadan daxil olmuşdur.

Dilçilikdə ümumxalq dilinin tərkib hissələri dedikdə, onun iki qolu nəzərdə tutulur: 1) ədəbi danış, yaxud ədəbi dil; 2) qeyri-ədəbi danış, yaxud danış (dil). Bu bölgü şərti səciyyə daşıyır. Çünki ümumxalq danış dilinin bu qolları bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə fəaliyyət göstərmir, paralel olaraq dinamik inkişafda olur.

Dilin variativliyinin diferensiallaşması, müəyyən normalar əsasında formalaşması fikrin semantik açılışının lazımı səviyyədə təmin edilməsi üçündür. Bu cəhətdən hər hansı bir dildə variativlik hadisəsi müxtəlif forma-larda təzahür edir. Deməli, fikrin semantik mənası və açılışında fonemlərin, səslərin, vurğunun, bağlayıcılar və ədatların, mürəkkəb cümlələrin, qarışıq tipli cümlələrin, bir sözlə, müəyyən dil komponentlərinin özünəməxsus rolu olduğu kimi, invariant və variantlaşmanın da əhəmiyyətli funksiyası vardır. Son dövr dünya, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində variativlik problemi ilə bağlı bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, Qismət, 1997.
2. Brown G. And Yule G. Discourse Analysis. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
3. Gazdar C. Pragmatics. New York: Academic Press. United States of America, 1979.
4. Bloomfield L. Language. New York, 1933.
5. Lyons J. Introduction to Theoretical Linguistics. Cambridge University Press. Great Britain, 1968.
6. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, Mass.: M.I.T. Press, 1965.
7. Lyons J. Semantics. Cambridge University Press. Great Britain, 1977.

VARIATION OF SIMPLE UNEXTENDED SENTENCES

Sardarova Irada Nadir

Summary

The article deals with the variability of simple unextended sentences. Regardless of the specific language, the sentence is presented as the main means of communication. The author writes that depending on the volume of thought used in the communication process, sentences with different structures and different volumes are used.

In the article, it is written that sentences are divided into two main groups according to their structure in English: 1) simple sentence; 2) complex sentence.

A simple sentence is usually studied as a unit expressing an idea. The article also mentions the division of simple sentences into two subgroups. They are: 1) simple unextended sentences; 2) simple extended sentences. The article provides information about the fact that only the sentences from the main members are simple unextended sentences.

ВАРИАТИВНОСТЬ НЕРАСШИРЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

Сардарова Ирада Надировна

Резюме

В статье рассматривается вариативность простых нерасширенных предложений. Независимо от конкретного языка, предложение выступает как основное средство общения. Автор пишет, что в зависимости от объема мысли, используемой в процессе общения, используются предложения разной структуры и разного объема.

В статье написано, что предложения в английском языке по своей структуре делятся на две основные группы: 1) простое предложение; 2) сложное предложение.

Простое предложение обычно изучается как единица, выражающая идею. В статье также упоминается деление простых предложений на две подгруппы. Это: 1) простые нерасширенные предложения; 2) простые протяженные предложения. В статье приведены сведения о том, что только предложения из главных членов являются простыми нерасширенными предложениями.

Rəyçi: F.ü.f.d. Cəmil Məmmədağa oğlu Babayev

Daxil olma tarixi 26 iyul 2024-cü il

UOT: 82

**LÜTFƏLİ BƏY AZƏRİN “ATƏŞKƏDƏ” TƏZKİRƏSİNDƏ
AZƏRBAYCANLI ŞAİRLƏR HAQQINDA VERİLMİŞ MƏLUMAT****Rauf Şeyxzamanlı****AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu****Sheikhzamanly@hotmail.com**

Xülasə: Məqalədə XVIII əsr ədəbiyyatşünası və ədibi, əslən türkmən olmuş Lütfəli bəy Azər Bəydilinin “Atəşkədə” təzkirəsində adları çəkilən azərbaycanlı şairlərdən məlumat verilir. Sözügedən təzkirənin səhifələrində həm ənənəvi olaraq Azərbaycan ərazisi bildiyimiz torpaqda, həm də onun xaricində yaşayıb yaratmış ümumən yüzə yaxın Azərbaycan mənşəli şair haqqında məlumat öz əksini tapmışdır. Qeyd olunur ki, “Atəşkədə”də verilən bəzi bilgiler həqiqətə uyğun deyil. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin İran şəhəri Təfrişin sakinləri sırasında yer alması və onun guya Təfrişdən olmasını “isbatlayan” beytlərin bu əsərə daxil edilməsi xüsusi təəssüf doğurur. Buna rəğmən, təqribən iki əsr yarım bundan əvvəl yazılmış “Atəşkədəyi-Azər” bu gün də İranın ən mötəbər ədəbi təzkirələrdən sayılır və azərbaycanlı şairlərin ömür yolunu və ədəbi irsini tədqiq etmək üçün dəyərli mənbə kimi öz əhəmiyyətini itirməyib.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, Lütfəli bəy Azər, “Atəşkədə”, təzkirə, farsdilli şairlər, Nizami Gəncəvi

Ключевые слова: азербайджанская литература, Лютфали бек Азер, «Атешкаде», тезкире, персоязычные поэты, Низами Гянджеви

Key words: Azerbaijani literature, Lutfali bek Azer, “Ateshkadeh”, tezkire, Persian-speaking poets, Nizami Ganjavi

Giriş

Azərbaycanda XI əsrdə təşəkkül tapmağa başlamış farsdilli ədəbiyyat XX əsrədək uzanan böyük və şanlı yol keçmişdir. Bəzən farsdilli şeiriyyatın “günəşi” adlanan Nizami Gəncəvi, ən yaxşı qəsidəyazanların başında yer tutan Xaqani Şirvani və daha neçə-neçə azərbaycanlı müəllif həm Azərbaycanın, həm İranın mədəniyyətinə şərəf gətirmişlər. Təbii ki, fars ədəbiyyatını tədqiq edənlər, o cümlədən təzkirənavislər, bir qayda olaraq öz əsərlərində əslən azərbaycanlı olan şairlərin yaradıcılığına geniş yer ayırırdılar. Demək olar ki, bütün bu qəbildən olan əsərlərdə azərbaycanlı müəlliflərin adı çəkilir. Lütfəli bəy Azər Bəydilinin “Atəşkədə” adlı təzkirəsi də bu sıradan istisna deyil.

Azər təxəllüslü Hacı Lütfəli bəy Bəydili Şamlu İsfahani (حاجی لطف علی بیگ بیگلری شاملو) elə nisbəsindən də bilindi ki, İsfahan şəhərində dünyaya gəlmişdi. Onun doğum ili haqqında müxtəlif fikirlər söylənilir. Azərbaycan alimlərinin arasında Azərin ömür yolunu və yaradıcılığını ən çox araşdırmış mərhum Mehri Məmmədova Lütfəli bəyə bir çox məqalə və kitab həsr etmişdi. O, özünün “Lütfəli bəy Azər və Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında yazır ki, “Lütfəli bəy Azər Bəydilinin anadan olma tarixinə dair Azərbaycan, fars və ərəb mənbələrində verilən məlumatlar dolaşmaq və ziddiyyətli... “Atəşkədə”nin əlyazma və çap nüsxələrində bir-birindən fərqli olan 1123, 1124, 1126, 1134 və 1136-cı hicri illəri göstərilmişdir” [1;8-9]. Lakin tədqiqatçıların əksəriyyəti və o cümlədən M.Məmmədovanın özü “Atəşkədə” müəllifinin məhz qəməri 1134-cü ildə (miladi 1722) doğulduğunu göstərir. Elə körpə yaşından Mahmud Əfqanın İsfahana həmləsindən sonra ailəsilə Quma köçməli oldu. Nadir xan Əfşar İranın cənub bölgələrinin – Ların, Bəndər-Abbasi və Səvəhilin hökumətini onun atası Ağaxan Bəydili Şamluya tapşırırdı. Atasının ölümündən sonra o, həcc ziyarətinə getdi və müqəddəs borcunu yerinə yetirib Nadir şahın Xorasandakı ordugahına

gəldi. Ordu sıralarında Mazandarana, oradan Azərbaycana və İraqı-Əcəmə yürüş etdi. Ardınca ordudan tərxis olub İsfahana qayıtdı, oradan da yenidən Quma getdi və ömrünün axırınadək, yəni h.q. 1195-ci ilə qədər (m.1781) orada yaşadı.

“Atəşkədə” (اتشکده), yəqin ki, Lütfuli bəy Azərin ən məşhur əsəridir, lakin biz onun digər əsərlərini də tanıyıırıq: “Məsnəviyi-Azər” (və ya “Məsnəviyi-süzü güdaz”), “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi ki, əslində Əbdürrəhman Caminin əsərinə nəziredir və s. Onun “Divan”ının həcmi isə on min beytdən artıqdır. Maraqlıdır ki, “Divan”a daxil olan şeirlər iki dildə yazılıb. Əksəriyyəti farsca olsa da, bir neçə yüz beyti cağataycadır və bəzi mütəxəssislərin fikrincə cağatay türkcəsində yazılan ən gözəl şeirlərdəndir. “Atəşkədə” təzkirəsini isə o, yalnız farsca yazan şairlərə həsr etmişdi.

Lütfuli bəy öz “Atəşkədə”sini təqribən 20 il ərzində, yəni h.q.1174-1193-cü illərdə (m. 1760/61-1779) yazmışdı. Əsər o vaxt İranın “vəkilür-rüaya”sı, yəni qeyri-rəsmi padşahı olmuş Kərim xan Zəndə (h.q.1119-səfər 1193/m.1705-1779) həsr edilmişdi. Azər təzkirəsində özündən əvvəlki əsrlərdə yaşamış şairlər haqqında verdiyi bilgiləri əsasən digər təzkirənevislərin əsərlərindən köçürsə də (ədəbiyyatşünas Əhməd Gülçin Məani özünün “Farsdilli təzkirələrin tarixi” əsərində yazır ki, “Azər Bəydili şairlərin divanlarını şəxsən seçdiyini iddia etsə də, əməldə görürük ki, o, hicri XI əsrin əvvəllərində yaşamış keçmişin şairləri haqqında “Xülasətül-əşar və zübdətül-əfkar” adlı böyük təzkirənin gözədayməz bir xülasəsini “Atəşkədə” adı ilə bizə təhvil vermişdi” [4;4]. Mir Təqiəddin Kaşani adı çəkilən təzkirəni XVII əsrin əvvəlində yazmışdı), sonrakı dövrlərə aid məlumat böyük əhəmiyyət kəsb edir. İranın məşhur “Fənxə” və “Dəna” kataloqları “Atəşkədəyi-Azər”in İranın özündə və xaricdə 160-dan çox əlyazma nüsxəsinin qorunmasından xəbər verirlər [5 və 6]. XIX əsrin sonunda və XX əsrin əvvəlində bu təzkirə iki dəfə Kəlküttədə və bir dəfə Bombeydə qaşbasma çap üsulu ilə, sonralar isə Tehrandə həm qədim, həm də müasir qayda ilə dəfələrlə nəşr olunmuşdur. Azərbaycanda “Atəşkədə”nin yeddi əlyazma nüsxəsi AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində hifz olunur.

“Atəşkədəyi-Azər” çox mürəkkəb şəkildə tərtib edilib. Əsər “məcmərə” adlanan iki böyük fəsildən ibarətdir. Məcmərə sözü “Ərəb və fars sözləri lüğəti”ndə manqal və ya buxurdan kimi tərcümə olunur [3;381]. Birinci məcmərənin əvvəlində “şahların, şahzadələrin və çox qüdrətli əmirlərin ... özləri və şeirləri”nə [2;5a] həsr olunmuş “Şölə” gəlir. Burada azərbaycanlı hökmdar-şairlər geniş təmsil olunublar. Ondan sonra birincisi İran şairləri, ikincisi Turan şairləri və üçüncüsü Hindistan şairləri barəsində məlumatı ehtiva edən üç “Əxgər”, yəni “köz” gəlir. Birinci Əxgər öz növbəsində beş “Şərarə”yə (qılgılcıma) bölünür. Birinci Şərarə “Azərbaycanın fəşahət və bəlağət sahibləri haqqında”dır [2;5a] və, təbii ki, əsərdə adları çəkilən azərbaycanlı şairlərin əksəriyyəti məhz burada zikr olunub. İkinci Əxgər Xorasanın, üçüncü Təbəristan ilə Gürganın, beşinci Farsın şairlərinə həsr edilibdir. Dördüncü Əxgər isə iki “Şüa”ya bölünür. Onlardan birincisində İraqı-Ərəbin, ikincisində isə İraqı-Əcəmin ədiblərindən bəhs olunubdur. Birinci Məcmərənin “Füruğ” (ışıq) adlı xüsusi bölümündə müəllif xanım şairlərini təqdim edib. İkinci Məcmərə iki “Pərtöv”dən (bu söz yuxarıda adı çəkilən “Ərəb və fars sözləri lüğəti”ndə bizim dilimizə işıq, nur, şüa, parlaqlıq kimi tərcümə edilibdir [3;498]) ibarətdir. Birincidə müəllif öz müasirlərindən yazıb, ikincidə isə özündən və öz əsərlərindən bəyan edibdir.

Azərbaycanlı şairlər barəsində əsərin müxtəlif bölümlərində rast gəlmək olar. Əlbəttə, orta əsrlərdə yaşamış adamın hansı millətin nümayəndəsi olduğunu müəyyənləşdirməyin özü çox müşkül işdir. Biz bu məsələ üzərində çalışarkən aşağıdakı meyarlara üstünlük vermişdik:

1. Ənənəvi olaraq Azərbaycan torpağı kimi tanınan və Azərbaycan türklərinin sayca üstünlük təşkil etdikləri ərazidə yaşayanlar;

2. Azərbaycanın xaricində yaşayan, lakin azərbaycanlı nəsiləndən olanlar.

3. Nizami Gəncəvi. Bu şair Azərbaycanda yaşayıb, azərbaycanlı olub, lakin onun adı Lütfəli bəy Azər tərəfindən Qumun yaxınlığında yerləşən Təfriş şəhərinin şairləri siyahısına daxil edilmişdi. “Atəşkədə”nin müəllifi Nizaminin bütün ömrünü Azərbaycanda, Gəncədə keçirdiyini etiraf etsə də, onun əcdadlarının Gəncəyə Təfrişdən köçməsi haqqında mənşəyi məlum olmayan şeyiyyə əsaslanaraq bu işi görmüşdü. O, hətta ondan əvvəl XVII əsrdə Mir Təqiəddin Məhəmməd Kaşaninin “Xülasətül-əşar və zübdətül-əfkar” təzkirəsinə və Əmin Əhməd Razinin “Həft iqlim” təzkirəsinə daxil etdikləri guya Nizaminin özünün əslən Təfrişin Ta kəndindən olması haqqında yazdığı iki beyti “Atəşkədə”yə köçürmüşdü. Biz fərz edə bilərik ki, Azərin bu hərəkətinə onun özünün uzun müddət Qumda yaşaması təsir etmişdi.

Aşağıda azərbaycanlı şairlərin siyahısı verilib. Siyahı Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan “Atəşkədə”nin əlyazma nüsxəsinin [2] əsasında tərtib olunub. Yerin azlığı səbəbindən bütün şairlər haqqında yazılanların bir məqalədə dərc edilməsi imkandan xaric olsa da, seçilmiş məlumat burada tam şəkildə təqdim olunur.

Birinci Məcmərənin Sölə bölümü:

Xətai – ismi-şərifli Şah İsmayıl Səfəvidir (Allah onun qəbrini nurla doldursun!). Atası tərəfdən nəsil şəcərəsi həzrət Qütbülarifin Şeyx Səfiəddin İshaq Ərdəbiliyə yetişir. O böyük Şeyxin həyatı haqqında tarix kitablarında və “Təzkirətül-övliya”da yazılıbdır və Şeyxin öz yazıları onun halına həqiqi şahiddir. Onun möhrəm nəslə on altı arxa vasitəsilə yeddinci imam cənab Seyyidül-əkəbir və İmamül-əziz Musa əl-Kazima (sələvatullah və səlamüh əleyhi!) yetişir. Anası tərəfdən türkmən ulusunun böyüklərindən və İranın bəzi məmləkətlərinin hakimi Həsən bəy Türkmənə çatır. 905-ci ildə (m.1499) o həzrət dünyanı fəth etmək arzusuna düşdü. 25 il ərzində Azərbaycan, Darülmərz, Xorasan, İraqi-Ərəb, İraqi-Əcəm və fars vilayətlərin hakimiyyətini yerli hökmdarların əllərindən aldı və cəfəri dininin rəvacına lazımı ehtiram etməyə nail oldu. 930-cu ildə (m.1524) ömrünün günəşi zavalı uğradı.

Əlqas Mirzə (I Şah İsmayıl Səfəvinin oğlu), Bəhram Mirzə Səfəvi, Cahi (Sultan İbrahim Mirzə, Bəhram Mirzənin oğlu), Sami (Sam Mirzə, Şah İsmayıl Səfəvinin oğlu), Şah Təhmasib Səfəvi, Şah Abbas Mazi (Birinci və ya Böyük Şah Abbas Səfəvi), Şah Abbas Sani (İkinci Şah Abbas Səfəvi, Şah Səfi Səfəvinin oğlu), Adili (İkinci Şah İsmayıl Səfəvi, Şah Təhmasib Səfəvinin oğlu).

Birinci Şərarənin birinci Əxgəri:

Ərdəbil: Cami, Rəğib, Məhvi.

Ordubad: Mirzə Hatəm bəy, Ziyai.

Bəyləqan: Mücirəddin.

Darüssəltənə Təbriz: Ənvar (Şah Qasım), Molla Əbdülbaqi Mərvî, Cövhəri (Mirzə Müqim), Heydəri, Mövlana Şəmsəddin (Şəms Təbrizi), Şərif Səburi Saib (Saib Təbrizi), Əssar, Qətran ibn Mənsur, Şeyx Mahmud Şəbüstəri, Əmir Əsədullah, Bədii, Cəfəri, Həqiri, Xari, Mir Rasti, Rəğib, Şövqi, Tufi, Zühuri, Əczi, Üzri, Fəsihi, Fərdi, Füsuni, Kazima, Müşki, Məruf, Məlum, Məğribi, Məlhəmi, Məsihi, Müqimi, Nisari, Vüqui.

Xalxal: Fənai.

Şirvan:

Həkim Xaqani – o, Əfzələddin İbrahim ibn Əli ən-Nəccar, dəyəri çox və mərtəbəsi yüksək olan fəzilət sahibidir. Əbul-Üla Gəncəvinin xidmətində elm ilə kamal kəsb etmiş, əyə məşğul olmuşdu. Hamının hörmətini və rəğbətini qazanmışdı. Böyük xaqan Şirvanşahın və Alp Arslan Səlcuqinin müasiri olmuşdu. Axırda türk ilə təcrid salığı oldu, riyazət və mücahidlik yolunu seçdi və hökmdarlara xidmət etməkdən vaz keçməyin səbəbindən bir müddət həbsdə qaldı. Yenidən divan işində qulluq etmək istəməyib bir karvanla Hicaz səhrasına yola düşdü. Yolda “Təhfətül-İraqeyn”i nəzmə çəkdi. Həqiqətən, nəzm fənnlərinin heç bir fənnində məşhur ustadlardan geri qalmır və sözsöyləmə təriqətində özünəməxsus tərz

ixtira etmişdir. Yüksək mənalar və bəyənیلən ifadələr sahibidir. Fəqirin onun kəlamlarına sonsuz etiqadı vardır. Şair müasirlərilə söhbətlər edərmiş. Əvvəl təxəllüsü Həqayiqi olub, axırda böyük xaqandan Xaqani ləqəbini aldı. 582-ci ildə (m.1186) Təbrizdə vəfat etdi. Sürxabda dəfn olundu. Başqa şairlər də onun civarında dəfn olunduğundan o yer Məqbərətüş-şüəra adı ilə məşhurdur.

Seyyid Zülfüqar, İzzəddin, Fələki.

Gəncə:

Əbul-Üla – o diyarın əhalisindəndir. Bir çox dəyərli şairin ustadıdır və sələfləri onu ustadüş-şüəra adlandırmışdılar. Xaqani və Fələki Şirvani hər ikisi onun ehsan süfrəsinin küncündə diz çöküb çörək qırıntılarını yeyərdilər. Deyirlər, qızını böyüdüb Xaqaniyə vermiş, Fələkiyə isə təsəlli xətrinə iyirmi min dirhəm bağışlamışdı. Şirvanşahların dövründə məliküşşüəra olmuşdu. O düz yolla gedən hökmdarlar, o cümlədən şirvanşah və oğlu Cəlaləddin Mənuçöhr fəzl və kamal əhlinə qayğı göstərərdilər. Bu səbəbdən onların kərəm avazları və ululuqları bütün aləmə yayılmışdı. Bu barədə Əbul-Ülanın, Nizaminin, Xaqaninin, Fələkinin və o padşahın yüksək dairələrinin digər müsahibləri və nədimlərinin divan kitablarında açıq-aşkar göstərilir və şərəfli adları qiyamətədək hökmdarlar arasında zikr olunacaqdır. Deyirlər ki, həmin padşahlar Ərdəşir Babəkanın övladlarından olmuş Bəhram Çubinin nəslindəndirlər. Xaqani ustadının vəsatətilə şöhrət bayrağını qaldırmağı və padşahın onu əzizləməyi guya cənab ustadın xətrinə dəyir və qüruruna toxunur. Əbul-Üla onun həcvinə qitələr yazır. Divanı nəzərə çarpmayıb. Rəhmətüllahi əleyhi.

Yusif Kosa.

Marağa: Övhədi.

Dördüncü Əxgərin birinci Şüası: Füzuli

Dördüncü Əxgərin ikinci Şüası.

Qəzvin: Əbu Ömər Əbhəri, Şeyx Şəhabəddin Sührəvərdi, Vəhid, Qazı Əhməd Qəffari, Əbri, Mirzə Əsəd bəy, Ədhəm bəy, Mirzə Əhməd, Şeyx Məhəmməd Əmin, Mirzə Cəfər Heyrəti, Hacı bəy, Hafiz, Xizri, Deyləmi, Dərviş Dəhəki, Rafei, Salik, Saili, Siracəddin Qümri, Şərəf, Şərmi, Şəhabi, Səfiri, Ziya, Təb'i, Əzizi, Übeyd, Ümidəddin, Fariği, Fəruği, Kaka, Mirzə Müqim, Molla Murad, Malik, Məsrur, Zəki, Vaiz, Yəmək, Yusif.

Birinci Məcmərənin "Fəruğ" bölümü:

Məhsəti Gəncəvi – Gəncənin böyük zadəganlarından olmuşdu. Bəziləri onu nişaburlu kimi tanımışdı. Hər halda qadın xeylağı arasında belə təb heç kəsdə diqqəti cəlb etməmişdi. Sultan Səncərin məclisində böyük etibar qazanmış və sultanlıq dövlətindən cah-calal bayrağını qaldırmışdı. "Məhsəti" kəlməsi mürəkkəbdir. "Məh" "mah" (ay) sözünün yumşalmış şəklidir, "siti" isə "seyyid" sözünün qısalmasıdır ki, bu zamanlarda xanımlara deyirlər. Çoxlu şeirlər yazmışdı.

Nəhayət, "Şeyx Nizami – və o, Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif Müəyyəd. O cənabın əsli Qumun mahallarından sayılan Təfrişin pak torpağındandır. Guya [deyilənə görə] atası ya babası Azərbaycanın mötəbər bölgələrindən və xoş ab-havası ilə məşhuri-cahan olan Gəncəyə getmiş və o xoşbəxt cənab orada dünyaya gəlmişdi. "İqbalnamə"də buyurur:

İnci kimi Gəncə dənizində itəmə də, Lakin Qumun dağlıq yerindənəm
Təfrişdə bir kənd var, adı "Ta"dır, Nizami oradan ad-san qazanıb

O böyük şəxsin gözəl xüsusiyyətləri saya gəlməzdi və o, süluk aləmində Əxi Fərəx Zəncaninin müridlərindən olmuşdu. Deyirlər ki, cavanlıq çağının əvvəlindən ömrünün axırınadək nəfəs və hava istəyinn artıq dərəcədə olması səbəbindən başqa şairlər kimi hökmdarları və böyükləri heç narahat etməzdi, bəlkə alimiqdar padşahlar onun astanasına tələsərdilər. Necə ki, Atabəy Qızıl Arslan imtahanı keçirmək məqsədilə onun zaviyəsinə getmişdi və Şeyx batin aləmində onun məqsədini duyub böyüklərin həşməti və təmtərağı

onun gözündə aşkar göründü. Bir saatdan sonra Sultan gördü ki, səccadənin üstündəki bir parça keçənin üzərində oturub və qabağında Müshəf, mürəkkəbdən, qələm və əsa var. Sultanın Şeyxə etiqadı tam hasil oldu. Şairlik rütbəsi yazdığımdan da artıqdır və fəqir üçün dörd söz rüknündən biridir. 586-cı ildə (m.1190/91) onun ruh humayı müqəddəs yuvaya uçandan sonra fazillər, ariflər və şairlər onun təxəyyülünün sayəsində bu gün ortada olan bu beş kitabı cəm edib “Xəmsə” adlandırmışdılar ki, onlardan hər birisinin dibachəsində özünün söylədiyi kimi, hərəsi bir tac-taxt sahibinin xahişi ilə nəzmə çəkilməmişdi. Üstündən zamanın keçməsi və əlaqələrin itməsi nəticəsində o kitabdan heç beşdə bir hissəsi də səhifə qalmasa da, yenə də “Pənc gənc”in [Pənc gənc – Beş xəzinə, “Xəmsə”nin digər adı] rüknüdür ki, nəzm bazarının kisəsi boş müflisləri qəlb ilə gözlərinin cib ilə ətəyini bu xəzinənin cəvahirləri ilə zənginləşdirib və bu gün də bu işə davam edir. “Visə və Ramin” məsnəvisini bəziləri Şeyxə, bəziləri isə Nizami Əruzi Səmərqəndiyə aid edirlər [Əslində adı “Vis və Ramin” olan bu dastanın müəllifi Fəxrəddin Əs’əd Gürganidir. O, bu məsnəvinin üzərində 12 il çalışaraq 1056-cı ildə işi tamamlamışdı – R.Ş.]. Amma fəqirin fikrincə, əgər “Xəmsə”yə nəzər yetirsək, cənab Şeyxin şeirlərindən olsa belə, lap əvvəllər, hələ püxtələşmədiyi dövrdə yazmışdı. Hər halda Şeyxin o məsnəviyə ehtiyacı yoxdur. Şeyx Gəncədə dəfn edilib və onun nurla dolu məzarı indi də əzəmət və hörmət sahiblərinin ziyarət yeridir. “Xəmsə”dən şeirlər seçmək müşkül işdir, çünki o gözəl beytləri yazmaqla bu kitabın çərçivəsini aşmış olarlar. Bəlkə başqa kitabla möhtac olarlar. Amma əgər onun hər kitabından nümunə adı ilə bir neçə beyti yazsalar, insafdan xaricdir. Buna görə onları görəndə o kitabın müəllifinə keçər. Deyirlər, “Xəmsə”dən savayı qəsidələrdən, qəzəllərdən, qitələrdən və rübailərdən min beyti olub ki, hal-hazırda ortada yoxdur” [2; 76-77].

Nəticə

İrənin türkmanmənşəli ədibi Lütfuli bəy Azərin “Atəşkədə” əsəri XVIII əsrin fars dilində yazılmış ən mötəbər təzkirələrdən biridir. Onun səhifələrində 842 şair haqqında məlumat təqdim olunur ki, onlardan ən azı yüzü azərbaycanlıdır. Burada Əbul-Üla Gəncəvinin, Əfzələddin Xaqani Şirvaninin, Məhəmməd Füzulinin və digərlərin adı çəkilir. Təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, müəllif Nizami Gəncəvinin məntiqə zidd olaraq Gəncəyə yox, Təfrişə aid etmiş və bunu guya Nizaminin özünün yazdığı, lakin əslində Nizaminin heç bir əsərində yer almadığı iki beytlə sübuta yetirməyə çalışmışdır. Bunun təsiri ilə bəzi müasir tədqiqatçılar da “Atəşkədəyi-Azər”ə istinad edərək böyük Azərbaycan şairini təfrişli və ya qumlu adlandırırlar.

Ədəbiyyat

1. M. Məmmədova. “Lütfuli bəy Azər və Azərbaycan ədəbiyyatı”. Bakı: “Örnək” nəşriyyatı, 2001.
2. Lütfuli bəy Bəydili. “Atəşkədəyi-Azər”. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsi. Əlyazma nüsxəsi M-238.
3. “Ərəb və fars sözləri lüğəti”. Redaksiya heyəti: B.T.Abdullayev, Ə.Ə.Orucov, Y.Z.Şirvani. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1966.

4. تاریخ تذکره های فارسی. جلد اول. تالیف احمد گلچین معانی. انتشارات کتابخانه سنائی. تهران-1363.
5. فهرستگان نسخه های خطی ایران. (فنها). به کوشش مصطفی درایتی. تهران-1390.
6. فهرستواره دستنوشتهای ایران. (دنا). به کوشش مصطفی درایتی. تهران-1389.

**İFORMATION ABOUT AZERBAIJANI POETS SET OUT IN THE TEZKIRE
OF "ATESHKADEH" BY LUTFALI BEK AZER BEKDILI*****Sheikhzamanly Rauf******Summary***

The article provides information about the 18th-century Turkman by origin literary critic and poet Lutfali bey Azer Bekdili, who mentioned Azerbaijani poets in his tezkire of "Ateshkadeh". The pages of the said tezkire contain information about almost a hundred poets of Azerbaijani origin who lived and worked both in the territory traditionally considered Azerbaijani and beyond its borders. But not all the data presented in the "Ateshkadeh" correspond to reality. Of particular regret is the mention of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi in the part concerning the inhabitants of the Iranian city of Tefrish, as well as the inclusion in this work of several beyts allegedly proving his Tefrish origin. Despite this, "Ateshkadehe-Azer", which was copied approximately two and a half centuries ago, is still considered one of the most famous and authoritative tezkires in Iran and has not lost its importance as a valuable source for studying the life and literary heritage of Azerbaijani poets.

**СВЕДЕНИЯ ОБ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ПОЭТАХ, ИЗЛОЖЕННЫЕ В ТЕЗКИРЕ
ЛЮТФАЛИ БЕКА АЗЕРА БЕКДИЛИ «АТЕШКАДЕ»*****Шейхзаманлы Рауф******Резюме***

В статье повествуется об азербайджанских поэтах, упомянутых в тезкире XVIII века «Атешкаде» литератором и поэтом тюркманского происхождения Лютфали бек Азером Бекдили. На страницах вышеупомянутой тезкире говорится об около ста поэтах азербайджанского происхождения, живших как на территории, традиционно считающейся азербайджанской, так и за ее пределами. Отмечается, что не все данные, изложенные в «Атешкаде», соответствуют действительности. Особое сожаление вызывает упоминание о великом азербайджанском поэте Низами Гянджеви в части, касающейся жителей иранского города Тефриш, а также включение в это произведение нескольких бейтов, якобы доказывающих его тефришское происхождение. Вместе с тем, увидевшая свет приблизительно два с половиной века назад «Атешкадеи-Азер» и сегодня считается в Иране одной из наиболее известных и достоверных литературных тезкире и не утратила своего значения как ценный источник для изучения жизненного пути и творчества азербайджанских поэтов.

*Məqalə akademik Möhsün Nağısoylu tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.
Daxil olduğu tarix 10 oktyabr 2024-cü il*

УДК: 82.

**КРИВАЯ ЭМОТИВНОГО СМЫСЛА «ВОЛНЕНИЕ» В СТРУКТУРЕ
ПЕРСОНАЖА (НА МАТЕРИАЛЕ АНГЛИЙСКОГО ПЕРЕВОДА РОМАНА
ЧИНГИЗА АБДУЛЛАЕВА «ЕГО ПОДЛИННАЯ СТРАСТЬ»)**

д.ф.но ф.н. Аббасова Ульвийя Вагифовна

*Проректор по международным связям Азербайджанского государственного
университета нефти и промышленности*

u.abbasov.a@asoiu.edu.az

Аннотация: В данной статье проводится лингвистический анализ эмотивного смысла «волнение» в структуре персонажа детектива Дронго на материале английского перевода романа Чингиза Абдуллаева «Его подлинная страсть». Исследование направлено на выявление и описание специфики эмотивной лексики, связанной с волнением, и её роли в передаче эмоционального состояния героя. Через детальное изучение лексических и синтаксических конструкций текста, а также их эквивалентов в переводе, анализируются ассоциативные связи, которые способствуют глубже раскрытию внутреннего мира персонажа и его взаимодействия с сюжетом. Результаты исследования демонстрируют, что эмотивная лексика играет важную роль в формировании эмоционального контекста произведения, а также в динамике развития сюжета. Обращается внимание на то, как выбор слов в переводе может значительно влиять на восприятие эмоциональной нагрузки текста и авторского замысла. Исследование подчеркивает важность точного перевода, который сохраняет не только лексическое значение, но и эмоциональную окраску оригинала. Таким образом, работа вносит вклад в изучение лексической и стилистической составляющей художественного текста, а также в понимание роли перевода в литературе.

Açar sözlər: emosional leksika, “həyəcan” konsepti, ədəbi tərcümə, leksik amillər, söz seçimi, sintaksis, mətnşünaslıq.

Ключевые слова: эмотивная лексика, концепт «волнение», художественный перевод, лексические конструкции, выбор слов, синтаксис, текстология.

Keywords: emotive vocabulary, concept of “anxiety,” literary translation, lexical constructions, word choice, syntax, text ology.

Введение. В художественной литературе эмоции играют ключевую роль в формировании персонажей и развитии сюжета. Они не только отражают внутренний мир героев, но и влияют на их взаимодействие с окружающей действительностью. В данной работе рассматривается эмотивный смысл «волнение» в структуре персонажа детектива Дронго на материале английского перевода романа известного азербайджанского писателя Чингиза Абдуллаева «Его подлинная страсть». Исследование направлено на анализ лексики и синтаксиса, используемых автором для передачи эмоций, а также на выявление способов, которыми переводы могут влиять на восприятие эмоциональной окраски текста.

Актуальность исследования обусловлена необходимостью более глубокого понимания роли эмотивной лексики в художественном тексте, а также важностью точного перевода, который может сохранить или, наоборот, исказить авторский замысел. Литературный перевод, особенно художественный, представляет собой сложный процесс, требующий от переводчика не только знания языка, но и умения передать тончайшие нюансы эмоций и смыслов. В этом контексте анализ переводов

позволяет выявить проблемы, возникающие при передаче эмотивных значений, и наглядно продемонстрировать, как различные лексемы могут формировать различные эмоциональные состояния.

Целью данного исследования является выявление и анализ специфики эмотивной лексики, связанной с волнением, в романе Абдуллаева и её отражение в английском переводе. В ходе работы будет использован лексический и семантический анализ текста, что позволит глубже понять динамику эмоционального состояния персонажа и его влияние на развитие сюжета. Таким образом, исследование направлено на расширение знаний о художественной лексике и её функциях в литературном тексте, а также на выявление значимости точного перевода в передаче эмоциональной нагрузки произведения.

Лингвистический анализ романа широко известного азербайджанского писателя Чингиза Абдуллаева «Его подлинная страсть» приводит к убеждению, что в его англоязычном варианте эмотивная лексика плавно «перетекает» из одного фрагмента в другие, тем самым указывая на наличие определённого смысла. Иногда они ассоциативно напоминают цепочку синонимов. И в этом ряду, как правило, находится одно стержневое слово, оказывающееся в наиболее сильной позиции. Это подтверждается разными перепадами душевно-эмоционального состояния центрального действующего лица – детектива Дронго. В частности, в настоящей статье мы сосредоточим главное внимание на усилении эмотивного смысла «волнение» этого персонажа. Оно приобретает различные формы, модифицируется, отражаясь в соответствующей лексике. Дронго ведёт расследование, и в структуре этого персонажа нарастающее волнение за успех/неуспех начатого предприятия симптоматично переходит в тревогу за судьбы преданных ему людей. Это Эдгар Вейдеманис и Леонид Кружков. Тем самым эмотивная лексика с вышеуказанным ключевым смыслом помогает более глубокому раскрытию содержания романа.

Методы и материалы. В данном исследовании используется лингвистический анализ английского перевода романа Чингиза Абдуллаева «Его подлинная страсть» для выявления и описания эмотивного смысла «волнение» в структуре персонажа детектива Дронго. Исследование основывается на текстовом анализе, который включает в себя детальное изучение лексики, синтаксических конструкций и эмоциональной окраски диалогов и монологов, отражающих изменение душевно-эмоционального состояния главного героя. Для этого используется метод семантического анализа, который позволяет отследить, как различные слова и фразы, относящиеся к эмоциям, пересекаются и создают смысловые связи между собой.

Материалы исследования включают в себя оригинальный текст романа и его перевод, а также вспомогательные лексикографические источники, такие как англо-русские и русско-английские словари, которые помогают определить точные значения и эмоциональные коннотации ключевых слов. Анализ проводился через призму теоретических работ в области стилистики и лингвистики, что позволяет глубже понять, как эмоции, такие как «волнение», выражаются и воспринимаются в разных языковых контекстах.

Основная часть исследования. Так, в эмотивный смысл «волнение» входит следующая специфическая лексика: волноваться, встревожиться, тревожиться, изнервничаться и некоторые другие. А также вошли имена существительные, образованные от вышеперечисленных глаголов. Основным сигнализатором приведённой цепочки эмотивной лексики служит «тревога», употреблённая автором в максимально сильной позиции. Всевозможные вариации этого слова наблюдаются на

протяжении всего произведения.

Итак, новое дело начинается с ощущения пустоты и опасности. Первое волнение Дронго в этой части повествования возникает сразу же по факту прилёта во Францию, где и будут разворачиваться главные события. Характерно, что волнение за судьбу друга – Леонида Кружкова передаётся и напарнику Д. – Эдгару Вейдеманису¹.

Drongo: «O, Veidemanis, you think he's got a problem with his phone?»

«No, that why I'm so worried», Veidemanis said. If I hear anything, I'll let you know» [8, с.36].

К такому переводу в плане отражения эмотивной семантики у нас есть серьёзная поправка. Всем ходом повествования Ч. Абдуллаев даёт ясно понять, что техническая сторона предприятия его не интересует по причине полной абсурдности. Проще сказать, Д. никогда не верил в то, что у Л.К. могут быть «проблемы со связью». В реальности автор ставит вопрос совершенно в иной плоскости: отчего так неожиданно взволновался герой? Оказывается, проблема заключается в принципиальной невозможности Л.К. созвониться с Д. ввиду драматических событий. Поэтому, на наш взгляд, следовало вместо «You think he's got a problem with his phone?» употребить другое выражение: «He is unable to phone», адекватное авторскому замыслу, отвечающее подлиннику и – самое главное – объясняющее причину волнения Д.

О том, что переводчик не вполне разобрался в подлинном волнении Д., свидетельствует подтверждение со стороны его соратника Э.В. «Похоже, что у нас действительно есть вполне реальные причины для особенных тревожений. Мне думается, что с Леонидом Кружковым, наверняка, произошли какие-то неприятности. У него ведь всегда под рукой имеется с собой запасная «сим-карта». И вообще уверен, что никаких сугубо технологических проблем у него быть не должно. Он достаточно умён и сметлив для того, чтобы просто позвонить из Парижа из любой будки или же купить евро-телефон и карточку» [1, с.53]. На это замечание, по всей видимости, переводчик не обратил должного внимания.

Показательно, как в разных частях текста ключевая эмоция волнения, на которой сосредоточено всё внимание автора, очень тесно связана с другими, смежными. Волнение возрастает, переходя в реальную тревогу. Причём, воплощается она в разных формах, точнее, как в диалогических репликах, так в монологах и связном тексте, с применением различных грамматических и лексико-синтаксических средств.

Типичным образцом может, по нашему мнению, служить следующий фрагмент: «What's happened to Leo, really wondered Drongo. 'Are things really so bad that he can't even call?» [8, с.37]. Данный контекст – пример с внутренней неразвёрнутой речью героя, которая прорывается в повествование автора о двух соратниках Д. – Л.К. и Э.В. Дронго предчувствует неприятности, и фраза «...неужели всё настолько плохо, что он так и не смог позвонить» фиксирует момент постепенного усиления душевно-эмоционального переживания героя. Небезынтересно заметить, что лингвист В.П. Абрамов подобного рода «фразы-откровения» именуется «контекстами, включающими в себя ряд не спровоцированных высказываний особого, мета-текстового характера. Чаще всего они вызваны стремлением говорящего для самого себя пояснить значение того или иного слова, выражения. В качестве подтверждения учёный называет вопросы, типа «Почему так называют?», «Отчего такое могло произойти?» «Что же всё-таки случилось?» [2, с.54-55]. И т.п. В английском переводе укажем также на уместный

¹ В дальнейшем для удобства в настоящей статье будут использованы литеры Д., Э.В. и Л.К. соответственно.

повтор слова «really». Это не тавтология, строящаяся по принципу «масляное масло», но подтверждение глубокого беспокойства Д. по поводу отсутствия Л.К.

Наконец, Дронго отваживается на более решительный шаг. Интуитивно понимая, что от собственных сомнений и тяжёлого личного ощущения драмы положительного результата не будет, персонаж уже напрямую обращается с нелюбезным разговором к заказчикам расследования. (Кстати, по мысли Ч. Абдуллаева, высказанной им в широко известном романе «Голубые ангелы», «интуиция – это продукт сознания»).

«- I'm worried about my assistant», Drongo admitted. «He hasn't answered his phone for several hours. And I'm pretty certain his silence is somehow connected with your conspiratorial organization» [8, с.41].

Но, по мысли автора, для Дронго, конечно, было бы ниже его достоинства ограничиться подобным признанием. Поэтому от слов он, как говорится, переходит к делу, точнее сказать, к выражению прямых инвектив в адрес как предстоящей операции, так и одного из заказчиков лично. И уже в следующий ряд эмотивной лексики вступает «угроза». Постепенно она приобретает более неприкрытый характер. Отметим, что «угроза» как эмотивный смысл стоит в одном ряду с «волнением», представляя его своеобразную модификацию. На этот факт, в частности, обратили внимание известные современные лингвисты – Л.Г.Бабенко и Ю.В.Казарина [4, с.124].

Показательно, что эмотивная лексика сопровождает действия, а также регулирует настроение и некоторых других героев произведения. Цитируемое на английском языке является беседой, которая происходит между Д. и одним из подельников адвоката Зорина – профессором Итонского университета Кевином Лоусоном. И по ходу повествования становится заметным, что беседа ведётся в весьма напряжённой атмосфере. В регулятивную по своему назначению речь Д. привносятся такие серьёзные угрозы, которые ставят под сомнение всё дальнейшее участие героя в расследовании. На слабые попытки Лоусона отвести от себя удар («Why do you think we're to blame for your assistant's silence?») Д. отвечает гневной отповедью:

«I don't think, I know, Mr. Lawson. He was at the airport for my arrival, but he didn't approach me and we didn't speak on the phone. Then he followed me to the Gare du Nord where he surprised me be going quiet and then disappeared. You have to agree that a have every reason to suspect your organization of involvement in his disappearance. I just hope not in his elimination. If he has been eliminated, you can tell the driver to turn round. I won't work with you under any circumstance. Even if the sum on my credit card increased by another zero» [8, с.41-42].

К этому отрезку речи у нас достаточно большие претензии. Переводчик² допускает серьёзные грамматические, стилистические и лексико-семантические ошибки, граничащие, на наш взгляд, даже с искажением подлинника. Причём, неточности нас волнуют в той степени, в какой они отражают употребление именно эмотивной лексики. Во-первых, в тексте произведения сказано, что Дронго категорически отказывается продолжать работу в случае устранения его друга Леонида Кружкова. В первоисточнике: «Я не стану с вами работать ни при каких условиях». В английском же переводе получается, что он не хочет с ними работать.

Особо подчеркнём: когда речь идёт об использовании автором (или героями его устами) эмотивной лексики, то в центр внимания исследователей нередко ставится

² Примечание: перевод романа Чингиза Абдуллаева «Его подлинная страсть» осуществлён Анной Томпсон-Ахмадовой.

степень экспрессивности. И фактор оценочности в таких случаях признаётся важнейшим. Видны современный языковед И.А.Стернин фиксирует: «Исходя из коммуникативной модели лексического значения, можно предположить, что аспект семантики образного слова, актуализированный его внутренней формой, важен и актуален и в речевом высказывании прежде всего по степени выражения экспрессивности. Более того, он также может быть по названной линии задействованным в процессе коммуникации и «нейтрализоваться» в контексте. Если речевой контекст, в котором употребляется образное слово, и «внутрисловный» контекст, задаваемый пропозицией, представленной в сильной позиции этого слова, совпадают, то в этих случаях чаще и возникает экспрессивный или эстетический эффект» [7, с.134-135].

По нашему предположению, такой экспрессивный и эстетический эффект одновременно в максимальной мере и достигается благодаря категорическому отказу Д. Здесь проявляется высшая степень эмоционального накала, своего рода кульминация экспрессии. А в переводе, напротив, минимальная степень в отказе («не хочу», то есть, просто нет желания).

Здесь, как нам представляется, возможны как минимум два варианта альтернативной замены. 1). «I would never to work with you». 2). «I don't work with you at all». (Возможны и другие варианты, но они, скорее всего, будут дублировать названные). Далее, совершенно необоснованно пропущена вторая фраза фрагмента – «Я в этом уверен». Причём, очевидно, что это не только естественное подтверждение слов Д., но и «последнее предупреждение» Лоусону. Хочется также добавить: в большинстве случаев, в других фрагментах текста романа читатель сталкивается с формулой: «I'm sure», что в принципе верно. Однако внимательное прочтение английского перевода показывает, что Дронго почти всегда добавляет: «Уверен в своей правоте». Это подводит нас к мысли, что вместо «I'm sure» целесообразнее перевести: «certitude of being in the right». И третье замечание: выражение «Where he surprised me» здесь совершенно не к месту, так как Леонид Кружков никого удивлять не собирался. И хотя данная лексема также заряжена эмоциональным смыслом, тем не менее её, во-первых, нет в русском тексте, во-вторых, она не характерна для поступков этого персонажа.

Таким образом, в цитированном фрагменте несовпадений с подлинником очень много, и они, по нашему убеждению, существенно сужают эмотивное пространство художественного текста в плане выражения «волнения» и его последствий. После заявленного Д. ультиматума Кевин Лоусон пытается защищаться. Но делает он это крайне неуклюже и неуверенно.

«It's your own fault», said Lawson firmly. «You were warned not to take such action» [8, с.42]. На что незамедлительно последовала реакция Д. «What action exactly? I haven't broken my rules... (вновь напрашивается постпозитивное «at all»). And my friend suddenly missing. You have to agree that it's not the best way to begin our collaboration» [8, с.42].

Что может возразить на это К. Лоусон? Практически ему нечего сказать. Поэтому последовало: «Lawson was quiet. When we get there, I'll make some enquiries and try to find out who was interested in your assistant» [8, с.42].

Как подчёркивает Ч.Абдуллаев, «слабое утешение для Дронго, но что может сделать Кевин Лоусон в такой ситуации, когда сыщик отобрал у него все козырные карты». Автор так мастерски выстраивает цепочку эмотивных смыслов, от беспокойства – к большому волнению, от них к тревоге и, наконец, прямым угрозам,

что у Кевина Лоусона, по словам писателя, оказывается почва выбитой из-под ног. Заметим также, что, по сведению некоторых лингвистов (Э.С.Азнаурова, Е.О.Айзенштейн, Н.Л.Акуленко и других) в художественных текстах эмотивные лексемы, типа «беспокойство», «волнение», «тревога» и т.п. нередко сопровождаются «испугом» лица, от которого они исходят. Но это объективно говоря, совершенно не тот случай. Тактика и стратегия Дронго – не защищаться, а нападать. Ч.Абдуллаев осознанно нагнетает краски, намеренно сгущая их по принципу «снежного кома». Через пару страниц текста угроза Д. повторяется и становится всё более агрессивной.

«And you should understand my concern for someone with whom I've worked for many years. I want to warn you once more that if my assistant dies, then any cooperation with you is impossible, now or ever again. I'm even ready to return the money you paid for my tickets and to pay for me stay in the Dorchester myself» [8, с.42-43].

Итак, осознавая своё «моральное поражение и внутренне соглашаясь с обоснованным беспокойством Д., Кевин Лоусон мог ответить лишь лаконично: «That's powerful response».

Однако, прежде чем обратиться к переводу вышеприведённого фрагмента, считаем необходимым сделать небольшое теоретическое отступление. В ряде художественных текстов иногда можно встретить единичные (частные) эмотивные смыслы, которые благодаря именно своей частности приобретают выразительность, яркую стилистическую окраску. В таких случаях эти смыслы (лексемы) в сущности выходят за границы единичного (частного) контекста. Вместе с тем нельзя не признать, что, извлекая из художественного текста эмотивную лексику и рассматривая её изолированно, исследователь получает лишь поверхностное, приблизительное представление о её наборе. В последнем случае автоматически нивелируется их многообразие и разнотипность, исчезает поли-тональность. Они представляются учёным, напротив, как однотипные и моно-тональные.

Обсуждение. На наш взгляд, это проблема не только собственно лингвистическая. Чтобы показать реальное многообразие эмотивных смыслов, переводчик должен учитывать их повторяемость и частотность в аспекте увеличивающейся маркированности. За подтверждением сказанного обратимся непосредственно к последнему цитированному на английском языке речевому отрезку. В свете отмеченного слово «concern» здесь явно не «дотягивает» до той степени волнения, которое испытывает Д. Это слово входит в обиходно-разговорный лексикон и, согласно статьи Англо-русского словаря, означает «заботу» о ком-либо, «опеку», «понимание», «огорчение» [3]. И лишь на последней ступени этой эмотивной лексики указано «беспокойство». К тому же добавим, что без инфинитива «to feel – about...» это слово тем более утрачивает контекстный смысл.

Это тот самый случай, когда переводчик должен был ясно представить себе цепь многократного употребления этой лексики с главными эмотивными смыслами «волнение» и «тревога». В настоящем отрезке речи она достигает, пожалуй, своего апогея. Чем же заменить данную лексему? На помощь приходит «Русско-английский словарь». В нём, кстати, вообще нет указания на «concern». А в контексте романа оно тем более выбивается из общего строя эмотивной лексики.

Итак, «Русско-английский словарь» предлагает следующие варианты: 1). Anxiety. 2). Uneasiness. 3). Anxiously. 4). Worry. 5). Trouble. [6] «Worry», по всей видимости, вообще следует отбросить. В весьма расхожем выражении «Don't worry» - «не беспокойся» всегда звучит оттенок разговорной речи или даже иронии. Но первые две лексемы, бесспорно, глубже отражают степень эмоциональной дисгармонии в душе Д.,

что, разумеется, ближе и к подлиннику. Остальной текст можно считать вполне удачным, так как выражение «now or ever again» фактически ставит последнюю точку в угрозе Д. бросить начатое расследование.

Этот случай лишний раз подтверждает незыблемое правило: важная роль в репрезентации эмотивных значений слова принадлежит контексту, в котором это слово функционирует. Контекст, реализующий одну лексему (как в данном случае), так и несколько подряд идущих в математической прогрессии в полном объеме, включая и семы ассоциативного содержания, можно рассматривать в качестве дополнительного средства выражения образности как лексической категории. Употребление такого рода лексем в художественном произведении тем более демонстрирует факт осознания его основного значения носителями другого языка. Ведь в высококачественном переводе таких лексем реализуются всевозможные способы актуализации его ассоциативного и экспрессивного содержания на текстовом уровне.

Вернёмся к тем лексемам, которые характеризовали пик эмоционального накала волнения в структуре персонажа Д. Постепенно по ходу повествования мы замечаем, как улеглась боль Дронго; беспокойство окончательно прошло, когда ему официальное лицо сообщило: «Можете не волноваться. Ваш друг и соратник Леонид Кружков жив и здоров. Завтра его посадят на самолёт, отправляющийся в Москву» [1, с.73]. И с этого момента повествование решительно меняет свой как художественный, так и структурный ракурс. Тревога личностного характера отошла на второй план, однако, её место заняли уже другие признаки и соответственно иные лексемы. Не зря ведь роман называется «Его подлинная страсть». Следовательно, к этой эмотивной лексике должны быть привязаны и другие. Подчеркнём: «волнение», «беспокойство», «тревога» и «тайна» были своего рода прелюдией к началу расследования. А следствием становятся уже другие лексемы. Так, по ходу действия выясняется, что они играют ещё более важную роль в структуре как персонажа, так и в сюжете произведения. Автор, понятно, обязан оправдать название романа. Это, разумеется, налагает ответственность и на переводчика. Становится также ясно, что основные трудности расследования ждут Д. впереди.

«No detective in the world had ever tackled such an extraordinary job. Drongo frowned. It was impossible to refuse the job, and it was impossible to complete it too» [8, с.68].

Перевод предельно точный и, думается, что ни у кого из специалистов-англоведов он не может вызвать замечаний. Наша задача состоит в другом: зафиксировать внимание на специфической расчлененности синтаксической конструкции. Речь идёт о расчленении одной фразы на две самостоятельные синтаксические единицы, передаваемые переводчиком повтором выражения «It was impossible». Но этот повтор необычный. Надо признать, что с такого рода повтором редко встречаешься в художественных текстах (а в научном языке он вообще практически неприменим). **С одной стороны**, эмотивный смысл «сомнения» в реальности выполнения поставленной задачи передаётся смешением классической формы размышлений, больше подходящих для диалога, с внутренней речью. Переводчик, на наш взгляд, верно рассчитал, что при данной лингвистической конструкции нецелесообразно прибегнуть к использованию синонимичных повторов. В том же романе, между прочим, найдена другая синонимичная форма для выражения эмотивного смысла: «Like delicious» (как хорошо, или как чудесно), и «enchanted» (очаровательно). Оказывается, указание на сходство, аналогичность чувств можно выразить разными способами при повторах. Важно, во-первых, чтобы это ясно понял читатель, во-вторых, повторы в художественных текстах должны приобретать акцентирующую функцию.

С другой стороны, этот повтор необычен своей парадоксальностью. Одно выражение в постпозиции отрицает аналогичное в препозиции. Казалось бы, логику не отыскать, и центральный персонаж на какое-то время сомневается в собственных чувствах, точнее, в возможности разрешить столь трудоёмкую задачу. Однако на помощь приходит автор, который устами другого персонажа (работодателя) говорит: «We were assured that you a magician, maestro», the former secretary of state said drily. «And when we came here you demonstrated such skill and mastery that we were left in no doubt» [8,66].

Невооружённым взглядом видно, как решение сложной задачи связано с употреблением многообразной эмотивной лексики. Прежде всего, это слово «magician» («волшебник»), с высоким рангом эмоциональности. Отрадно, что у переводчика не возникло соблазна привести другие синонимичные значения. Например, «conjurer», «trickster» или «illusionist». Первое имеет оттенок артистичности; второе употребляется в разговорном стиле речи как «ловкач» или «трюкач»; третье связано с профессией фокусника, а также используется в значениях «мечтатель», «фантазёр». Нетрудно видеть, что ни одно из трёх значений абсолютно не подходит к характеру Д. и соответственно не отражает степени его волнения. Далее, «We were left in no doubt» говорит нам об отсутствии сомнений в высоком профессионализме Д.

Итак, подытожим: когда беспокойство и тревога за судьбу Л.К. прошли, у Д. появилась возможность трезво оценить создавшуюся ситуацию. Обида постепенно уступила место холодному расчёту, раздражение и озабоченность сменились полярными тональностями, как-то, спокойствие, чувство уверенности в своих силах и дальнейших действиях. Ранее злоба брала верх («ненужная и абсурдная секретность, злился Дронго»); теперь он мог размышлять с завидным спокойствием. Так, в качестве обобщения от имени Д. прозвучало: «Thank you», said Drongo. «You've reassured me», 8, p. 47). И далее Д. удостоверяет, что для него уже фактически не существует тайны как таковой. На вопрос о том, догадывается ли детектив об организации, с которой ему в будущем предстоит вести уголовное расследование, Д. твёрдо отвечает: «I saw the sign with the name of the country. I think it would be possible to work out who invited me here and why, and what organization you present» [8,48]. Можно сказать, что тайны более не существуют.

В какой-то определённый момент Д. интуитивно почувствовал, что чаша весов склоняется на его сторону, и в острой политической игре он может одержать реванш. С этой целью персонаж избирает тактику открытого и провокационного вмешательства в суть расследования. Если детектива против собственной воли втянули в это дело, окружив атмосферой полной секретности (которую, как видим, он называет «несуразной и абсурдной»), то срабатывает рефлекс, а именно, возникает ответная негативная реакция. Это своего рода психологический «эффект бумеранга». Суть его заключается в том, чтобы выдвинуть на центральное место одни эмотивные лексемы, затенив другие, которые ранее были центральными и соответственно составляли предмет наибольшего беспокойства и волнения в структуре персонажа, то есть Дронго. Языковед Е.С.Кубрякова относит такую процедуру к специфическому концептуальному анализу, основу которого составляет многокомпонентность. Она, в свою очередь, представляет собой такое пространство художественного текста, в котором возникают новые значения, понятия и ассоциации, имеющие как ядро, так и периферию. К ядру учёный относит новые лексемы, которые в художественных текстах формируются на синтагматической основе и потому имеют синтагматическую природу. Вследствие такого явления процесс концептуализации, который осуществляется на

материале художественных текстов, обладает особой спецификой. В чём же она заключается? Эмотивное пространство начинает формироваться уже на более высоком уровне. Во-первых, на базе ранее употреблённых и вводимых заново в контекст слов формируется уже не одна, а несколько микро-тем. Во-вторых, как подчёркивает Е.С.Кубрякова, «происходит естественное слияние, сближение и стяжение наиболее общих признаков, репрезентируемых в основном на внешнем уровне художественного текста словами, выражениями или предложениями из одной семантической сферы. И такое положение, - продолжает учёный, - напрямую обуславливает цельность всей концепто-сферы художественного текста» [5, с.111-112].

На наш взгляд, подобное происходит и в романе Ч.Абдуллаева «Его подлинная страсть». Когда в периферию отошли, по терминологии Кубряковой, прежние концепты беспокойства, волнения, тревоги и тайны, то ядро отныне составляют «догадка» и «прозорливость», базирующиеся уже на основе изменившейся обстановки, притом явно в пользу не работодателей, а главного персонажа. При этом, желая некоторым образом наказать своих соперников, Д. пытается спровоцировать новую ситуацию, естественно, подстраиваясь под свои интересы, но всецело соблюдая светские приличия и этикет. К примеру: «Your Majesty, please assurances of my deepest respect», Drongo rose from his chair» [8, с.56] и т.д. Аналогичных примеров этому в тексте романа много. На языке политики это называется «строить хорошую мину при плохой игре». Однако в настоящем случае она продиктована обстоятельствами, грубо навязанными Д. извне. Нетрудно видеть, какой каскад эмотивной лексики порождает их стержневой смысл «волнение».

Выводы. Исследование эмотивного смысла «волнение» в структуре персонажа детектива Дронго в английском переводе романа Чингиза Абдуллаева «Его подлинная страсть» приводит к следующим выводам:

В ходе анализа выявлено, что эмотивная лексика, связанная с волнением, плавно переходит из одного фрагмента текста в другой, создавая ассоциативные связи и усиливая общее эмоциональное восприятие произведения. Это указывает на наличие устойчивых смысловых цепочек, которые помогают читателю глубже понять внутреннее состояние персонажа.

Контекст, в котором используются эмотивные лексемы, играет ключевую роль в их интерпретации. Исследование показывает, что замена одних слов другими в переводе может значительно изменить восприятие эмоциональной нагрузки текста. Это подчеркивает важность точного выбора лексики в переводе для сохранения авторского замысла и эмоционального акцента.

Эмотивное состояние Дронго эволюционирует от беспокойства и тревоги к более агрессивным формам, таким как угроза. Это отражает не только его личные переживания, но и динамику сюжета, в которой напряжение нарастает, подчеркивая важные моменты развития расследования.

Различия в переводе, касающиеся эмотивной лексики, могут снизить эмоциональную выразительность и затушевать ключевые аспекты повествования. Это подчеркивает необходимость внимательного подхода к переводу художественной литературы, где важно сохранять не только лексическое значение, но и эмоциональную окраску оригинала.

Анализ эмотивной лексики позволяет глубже понять сложность и многогранность персонажа Дронго, его внутренние конфликты и развитие, а также их влияние на его действия и взаимодействие с другими героями. Это способствует более полному восприятию художественного текста как целого.

Литература

1. Абдуллаев Чингиз. Его подлинная страсть. Роман. М.: Издательство «Э», 2018, 318 с.
2. Абрамов В.П. Синтагматика семантического поля (на материале русского языка). - Ростов-н/Д: Изд-во Ростов, ун-та, 1992, 108 с.
3. Англо-русский словарь. М.: Русский язык, 1992, 843 с.
4. Бабенко Л.Г., Казарин Ю.В. Лингвистический анализ художественного текста. М.: Наука-Флинта, 2006, 496 с.
5. Кубрякова Е.С. Категоризация мира: пространств и время. М.: Наука, 1997, 210 с.
6. Русско-английский словарь. М.: Советская энциклопедия, 1970, 1052 с.
7. Стернин И.А. Семантическая основа экспрессивного словоупотребления // Проблемы экспрессивной стилистики. - Ростов н/Д, 1987, с. 133-137.
8. Abdullayev Chingiz. His greatest passion. Baku: TEAS Press Publishing House, 2018, 225.

**“HƏYƏCAN” EMOTIV SEMANTİKASININ PERSONAJIN STRUKTURUNDA
TƏHRİFİ
(ÇİNGİZ ABDULLAYEVİN “ONUN HƏQİQİ EHTİRASI” ROMANININ
İNGİLİSCƏ TƏRCÜMƏSİ ƏSASINDA)**

f.ü.f.d.Abbasova Ulviyyə Vaqif qızı

Xülasə

Bu məqalədə Çingiz Abdullayevin “Onun həqiqi ehtirası” romanının ingiliscə tərcüməsi əsasında xəfiyyə Dronqo obrazının strukturunda “həyəcan” emotiv mənasının təhlili təqdim olunur. Araşdırma həyəcanla bağlı emotiv leksikanın spesifikasiyasını müəyyən etmək və təsvir etmək, həmçinin bu leksikanın qəhrəmanın emosional vəziyyətinin çatdırılmasındakı rolunu öyrənməyə yönəlib. Mətndəki leksik və sintaktik amillərin, eləcə də onların tərcümədəki ekvivalentlərinin detallı öyrənilməsi vasitəsilə, personajın daxili dünyasını və onun süjetlə qarşılıqlı əlaqəsini daha dərinlən açan assosiativ əlaqələr analiz edilir. Araşdırma nəticələri emosional leksikanın əsərin emosional kontekstinin formalaşmasında və süjetin inkişaf dinamikasında mühüm rol oynadığını göstərir. Tərcümədəki söz seçiminin mətndəki emosional yükün və müəllifin niyyətinin qavranmasına necə əhəmiyyətli təsir göstərə biləcəyinə diqqət çəkilir. Tədqiqat, yalnız leksik mənanı deyil, həm də orijinalın emosional tonu qoruyan dəqiq tərcümənin əhəmiyyətini vurğulayır. Beləliklə, bu elmi araşdırma ədəbi mətnə leksik və üslubi komponentlərin öyrənilməsinə və tərcümənin ədəbiyyatdakı rolunun vacibliyini vurğulanması sahəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

**THE CURVE OF THE EMOTIVE MEANING “ANXIETY” IN THE
STRUCTURE OF THE CHARACTER
(BASED ON THE ENGLISH TRANSLATION OF CHINGIZ ABDULLAYEV’S
NOVEL “HIS TRUE PASSION”)**

Abbasova Ulviyya Vagif

Abstract

This article presents a linguistic analysis of the emotive meaning “anxiety” in the structure of the character Detective Drongo, based on the English translation of Chingiz Abdullayev’s novel “His True Passion”. The study aims to identify and describe the specifics of the emotive vocabulary related to anxiety and its role in conveying the emotional state of the hero. Through a detailed examination of the lexical and syntactic constructions of the text, as well as their equivalents in the translation, associative connections are analyzed that contribute to a deeper understanding of the character's inner world and his interaction with the plot. The results of the study demonstrate that emotive vocabulary plays an important role in shaping the emotional context of the work and in the dynamics of plot development. Attention is drawn to how word choice in translation can significantly affect the perception of the emotional weight of the text and the author’s intent. The research emphasizes the importance of accurate translation, which preserves not only the lexical meaning but also the emotional tone of the original. Thus, this work contributes to the study of the lexical and stylistic components of literary texts, as well as to the understanding of the role of translation in literature.

Rəyçi: dosent Könül Əzizə qızı Həbibova

ADNSU-nun Azərbaycan dili kafedrasının 19 sentyabr 2024-cü il tarixli iclasın 07 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 20 sentyabr 2024-cü il

UOT 81-116

ГЕНДЕРНЫЕ РАЗЛИЧИЯ В ЛЕКСИКЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

*доцент Бабаева Гюнай Гумбат кызы**Заведующий кафедрой иностранных языков БСУ**gunasha79@mail.ru**<https://orcid.org/0000-0003-1435-569X>*

Аннотация: Гендерные различия в лексике английского языка являются предметом обсуждения и исследований. Гендерные различия в лексике английского языка изучает способы, которыми язык отражает и поддерживает гендерные стереотипы и неравенство между полами. Эта методология анализирует лексические единицы (слова и фразы), исследуя, каким образом они могут влиять на представления о половой идентичности, роли и социальных взаимодействиях. В английском языке существует ряд слов и выражений, которые традиционно связываются с определенным полом, однако современные общественные изменения и стремление к равноправию приводят к пересмотру и переосмыслению этой лексики.

Ключевые слова: лексика английского языка, гендер, культура, мужчина, женщина.

Açar sözlər: ingilis dili leksikası, gender, mədəniyyət, kişi, qadın.

Key words: English vocabulary, gender, culture, man, woman.

Введение

Английский язык, в отличие от других языков, не обладает строгим разделением слов на мужской и женский род. Это свойство языка называется "грамматическим родом". Однако, следует отметить, что это не значит, что английский язык не различает пол между мужчинами и женщинами. Английский язык все еще имеет способы обозначения пола, но они обычно связаны с использованием разных слов или фраз для обозначения мужчин и женщин, а не с грамматическим родом. Например, в английском языке существуют слова, которые являются мужскими или женскими названиями для определенных профессий или должностей, таких как "actor" (актер) и "actress" (актриса), "waiter" (официант) и "waitress" (официантка), и т. д. Это является способом обозначения пола в английском языке. Также, существует ряд слов, которые не указывают на пол, например, "teacher" (учитель), "doctor" (врач), "student" (студент) и т. д. Эти слова используются для обозначения профессий или должностей независимо от пола [1, с. 281-282].

Основные этапы методологии гендерных различий в лексике английского языка могут включать:

— *Сбор данных:* Исследователи собирают развернутый корпус текстов на английском языке для дальнейшего анализа. Корпус может включать тексты из различных источников, таких как книги, статьи, интернет-ресурсы и социальные медиа.

— *Аннотация и разметка:* Каждый текст в корпусе аннотируется и размечается для выявления гендерно-ориентированных лексических единиц. Это может включать определение слов и фраз, связанных с полом, родом, гендерными ролями и стереотипами.

— *Количественный анализ:* Исследователи анализируют данные для определения частотности употребления различных лексических единиц, связанных с гендером. Например, они могут исследовать, как часто употребляются слова, относящиеся к мужскому и женскому полу, и сравнивать их частотность.

— *Качественный анализ*: Кроме количественного анализа, методология также включает качественный анализ для понимания контекста и использования гендерно-ориентированных слов и фраз. Это позволяет исследователям понять, как гендерные различия в лексике могут влиять на восприятие половой идентичности и ролей.

— *Оценка влияния*: На основе результатов анализа исследователи оценивают влияние гендерных различий в лексике на общественное сознание, стереотипы и неравенство между полами.

В английском языке существует несколько терминов, традиционно используемых для обозначения мужчин и женщин. Однако стоит отметить, что в последние годы происходят изменения в области гендерной идентичности, и появляются новые термины и концепции, учитывающие эту разновидность гендерного самовыражения.

Для обозначения мужчины в английском языке используются следующие термины [2, 222]:

— *Man*: традиционное слово, которое обозначает взрослого мужчину.

— *Guy*: неформальное слово, которое может использоваться для обращения к молодым парням.

— *Gentleman*: устаревшее слово, которое употребляется для обозначения вежливого и образованного мужчины.

— *Boy*: используется для обозначения мужчины в юном возрасте или подростка.

— *Macho* — выражение, относящееся к чрезмерно мужскому поведению или самоутверждению, которое может иногда быть связано с агрессивностью и пренебрежительным отношением к женщинам.

Для обозначения женщин в английском языке используются следующие термины [3, с. 61]:

— *Woman*: традиционное слово, которое обозначает взрослую женщину.

— *Lady*: устаревшее слово, которое употребляется для обозначения вежливой и образованной женщины.

— *Girl*: используется для обозначения женщины в юном возрасте или девушки.

Кроме того, стоит упомянуть о некоторых новых концепциях, которые учитывают гендерное многообразие и предлагают альтернативные термины:

— *Non-binary*: это термин, описывающий людей, которые не идентифицируют себя строго как мужчину или женщину. Они могут использовать различные метки, такие как "non-binary" (небинарный), "genderqueer" (гендернодвусмысленный) и другие.

— *Transgender*: это термин, который описывает людей, чья гендерная идентичность не соответствует их присвоенному при рождении полу. Трансгендерные люди могут идентифицироваться как мужчины, женщины или другие идентичности, отличные от их присвоенного пола [4, с. 109].

Это лишь некоторые общие термины, и важно помнить, что каждый человек может предпочитать использовать определенные термины для описания своей гендерной идентичности. Всегда рекомендуется спрашивать и использовать предпочитаемые метки и прономины для людей, с которыми вы общаетесь, чтобы уважать их самовыражение.

Примеры таких гендерных различий в английском лексиконе включают:

1. Местоимения

Гендерные различия в лексике английского языка проявляются в разных аспектах, включая употребление местоимений. В традиционном английском языке местоимение "he" (он) использовалось для обозначения мужчин и употреблялось в отношении обоих полов при неизвестном или неопределенном гендере. Однако в последние годы в

английском языке происходят изменения, направленные на более инклюзивное использование языка. В рамках этого движения были предложены и внедрены альтернативные способы обращения к лицам разных гендеров. Вот некоторые из них:

— Использование множественных местоимений: вместо употребления местоимений "he" или "she" можно использовать множественные формы, такие как "they" (они). Например: "They are a doctor" (Они - врач).

— Использование нейтральных местоимений: возникают новые формы местоимений, не указывающие на конкретный пол. Например, "ze" или "hir". Однако эти формы не являются широко распространенными и используются скорее в определенных социальных группах.

— Использование специальных местоимений: возникают новые местоимения, созданные для определенных гендеров или нейтральных форм. Например, "he" может быть заменено на "he/she" или "s/he" для отображения обоих полов.

— Использование имени: вместо местоимений многие предпочитают использовать имена людей, когда возможно, чтобы избежать гендерных различий. Например, вместо "He is a doctor" (Он - врач), можно сказать "Alex is a doctor" (Алекс - врач) [5, 61].

Важно отметить, что эти изменения в английском языке всё ещё являются предметом обсуждения и находятся в процессе развития. Некоторые из новых форм и конструкций могут быть не распространены или могут вызывать споры в отношении их правильного использования.

2. Профессии и занятия

Другая ситуация, отражающая сексизм в английском языке, - это использование слова "man" (мужчина). Например, названия профессий образовывались путем сочетания слова "man", потому что именно мужчины первыми вошли в общественную сферу. Сегодня несмотря на то, что есть женщины, занятые в этих профессиях, этих слов им недостаточно для самовыражения: postman (почтальон), fireman (пожарный), dustman (мусорщик). Женщины этих профессий вынуждены упоминать свой пол, говоря о своей профессии, тогда как для мужчин это уже достаточная форма выражения [10, 181-182].

Из-за традиции использовать слово "man" (человек) для обозначения всех человеческих существ, женщинам трудно увидеть себя в этом "человечестве". Неудивительно, что именно "мужской" пол приходит на ум в таких выражениях, как "man power" (мужская сила) и "man made" (рукотворный).

Распределение гендерных ролей и точка зрения, что некоторые профессии больше подходят для мужчин, а некоторые - для женщин, также отражаются в языке. Традиционное поведение и образ мышления, согласно которому врачи, профессора и хирурги — мужчины, а медсестры, воспитатели детских садов и сиделки - женщины, также отражено в языке. Хотя слова "доктор, профессор, хирург" (doctor, professor, surgeon) в английском языке фактически не имеют сексистской коннотации, при упоминании женщин этих профессий принято добавлять их пол перед их профессией из-за стереотипного суждения, что этими профессиями занимаются в основном мужчины [2, 221].

С другой стороны, то же самое относится к нейтральным профессиям, таким как "nurse, babysitter" (медсестра, няня), которые в основном считаются женскими. К этим профессиям также добавляется гендерно-идентифицирующее слово, если их выполняет мужчина: "doctor — lady doctor, professor — female professor, nurse — male nurse, babysitter — male babysitter".

Эти выражения являются примерами, которые подразумевают, что эти сексуальные роли предназначены только для мужчин и женщин, а противоположные - вне "нормы".

В прошлом многие профессии были ассоциированы с определенным полом. Например, "стюардесса" (stewardess) использовалось для обозначения женщины, работающей на борту самолета, в то время как "пилот" (pilot) предполагалось, что это мужчина. Однако сейчас такие гендерные различия стараются устранить, и часто используют нейтральные термины, например:

- Flight attendant (панее "steward" или "stewardess").
- Police officer (панее "policeman" или "policewoman")
- Firefighter (панее "fireman")
- Server (панее "waiter" или "waitress")
- Salesperson (панее "salesman" или "saleswoman")
- Chef (панее "cook" или "female cook")
- Doctor (панее "male doctor" или "female doctor")
- Businessperson" (панее "business professional" или "businessman") [6, 181-182].

Однако следует отметить, что процесс адаптации и изменения лексики все еще продолжается, и в разных культурах и обществах могут быть различия в предпочтениях и использовании терминов. Важно помнить, что эти изменения не являются всеобъемлющими, и некоторые традиционные гендерно-специфические термины используются в разных контекстах. Кроме того, некоторые люди предпочитают использовать гендерно-специфические термины для описания своих профессий и занятий [9, 44].

3. Обращения

Другой формой сексизма в английском языке в отношении слов является постепенная трансформация нейтральных слов, имеющих одинаковое значение для обоих полов, в негативное значение для женщин. Со временем слово "master" (хозяин) стало означать "босс" для мужчин. Это стало позитивным словом в смысле "сильный, властный, хозяин", которое прославляет мужчину. С другой стороны, слово "mistress" (госпожа), которое раньше означало "леди", со временем приобрело негативное значение и стало использоваться в смысле "домохозяйка" или даже "любовница". В то время как слово "bachelor" (холостяк) используется в совершенно нейтральном смысле в значении "неженатый мужчина", слово "spinster", хотя и является нейтральным словом в значении "незамужняя женщина", приобрело снисходительное значение и используется в значении "старая дева."

В некоторых случаях обращения и титулы имеют разные формы для мужчин и женщин. Например, "мистер" (Mr.) используется для обозначения мужчин, а "миссис" (Mrs.) или "мисс" (Miss) — для женщин. В то же время, появились более нейтральные варианты, такие как "мс" (Mx.), которые не указывают на пол собеседника.

Кроме того, появились другие варианты обращений, которые не указывают на гендер человека, такие как "Dear" (уважаемый/уважаемая), "Hello" (привет) или использование полного имени без обращения. Эти формы обращения широко применяются в профессиональной и деловой переписке, а также в неформальных контекстах. Важно отметить, что предпочтения в обращениях различаются у разных людей в зависимости от их гендерной идентичности и личных предпочтений. Обращения в английском языке продолжают развиваться в соответствии с изменяющимися нормами и социокультурными ожиданиями, и важно быть готовым уважительно относиться к предпочтениям каждого человека [8, 141-142].

4. Родительские отношения:

В отношении родительских отношений в английском языке также существуют некоторые гендерные аспекты, которые могут отражать стереотипы или социокультурные ожидания [1, 281]:

— *Обращение к родителям*: В английском языке существуют традиционные обращения к родителям, такие как "мама" (mother) и "папа" (father). Однако, в современном обществе также используются и другие варианты, которые могут быть нейтральными по полу, например, "родитель 1" (parent 1) и "родитель 2" (parent 2), особенно в контексте однополых браков или семей с двумя родителями одного пола.

— *Стереотипы*: В некоторых случаях, слова и выражения, связанные с родительскими отношениями, могут содержать гендерные стереотипы. Например, слово "папа" (daddy) ассоциируется с более эмоциональной и нежной ролью отца, тогда как слово "отец" (father) воспринимается как более формальное и дистанционное обращение. Аналогично, слово "мама" (mommy) отражает более заботливую и ласковую роль матери, в то время как "мать" (mother) используется для обозначения более серьезной и авторитарной стороны материнства.

— *Распределение ролей*: В английском языке также есть слова и фразы, связанные с конкретными ролями и обязанностями родителей. Например, слова "домохозяйка" (housewife) или "работающая мама" (working mom) отражает различия в ожиданиях по поводу занятости и ответственности матерей. Однако в современном обществе эти стереотипы становятся менее прочными, и все больше семей принимают гибкий и равноправный подход к родительству [7, 130-131].

Важно отметить, что использование различных терминов может зависеть от предпочтений и индивидуальных представлений родителей. Некоторые люди предпочитают использовать более традиционные термины, в то время как другие предпочитают более нейтральные или инклюзивные варианты. Все это отражает изменения в языке и обществе, где признаются различные формы семей и родительства.

5. Стереотипные выражения

В английском языке действительно существуют стереотипные выражения, которые связаны с определенными полами или гендерными ролями. Некоторые из этих выражений поддерживают стереотипы и ограничивают возможности и ожидания в отношении определенного пола. Примером такого выражения является "man up" (поведи себя как мужчина), которое обычно используется для призыва мужчин к проявлению мужества, силы или выдержки в трудных ситуациях. Это выражение подразумевает, что эти качества являются исключительно мужскими и что мужчины должны соответствовать этому стереотипу. В современном обществе существует все большее осознание и критика таких стереотипов. Многие люди призывают к использованию более включающих и нейтральных выражений, которые не ограничиваются гендерными стереотипами [2, 220].

В заключение можно сказать, что причина гендерно-культурного различия в лексике английского языка не может быть сведена к одному фактору или объяснена однозначно. Это явление является результатом сложной взаимосвязи социокультурных, исторических и лингвистических факторов.

Одной из причин гендерного различия в лексике английского языка может быть социокультурный контекст и неравенство полов в обществе. Английский язык, подобно другим языкам, отражает и воспроизводит нормы и стереотипы, присутствующие в обществе. Исторически сложилось так, что в некоторых областях деятельности или

социальных ролях преобладает один пол, и это отразилось в лексике. Например, в прошлом мужчины в большей степени занимались определенными профессиями, что привело к формированию соответствующей лексики, включающей мужские формы профессий. Такие устоявшиеся лексические формы продолжают использоваться даже при изменении социокультурного контекста.

В современном обществе происходят изменения в восприятии и использовании гендерных ролей, что отражается и в языке. Появляются новые формы и выражения, которые стремятся быть более нейтральными по отношению к полам. Такие изменения происходят под воздействием феминизма, гендерных исследований и активизма, направленных на борьбу с дискриминацией и неравенством полов.

Литература

1. Boyle, J. P. Sex differences in listening vocabulary. *Language Learning* 1987, № 37, p. 273-284.
2. Grace, C. Gender differences: Vocabulary retention and access to translations for beginning language learners in CALL. *The Modern Language Journal* 2000, №84, p.214-224.
3. Jiménez, R. M. Sex differences in L2 vocabulary learning strategies. *International Journal of Applied Linguistics* 2003, 13, №1, p. 54-77.
4. Jiménez, R. M., & Ojeda, J. The English vocabulary of girls and boys: Evidence from a quantitative study. In L. Litosseliti, H. Sauton, K. Harrington, & J. Sunderland (Eds.), *Theoretical and methodological approaches to gender and language study*. London/ New York: Palgrave Macmillan 2008. p. 103-115.
5. Jiménez, R. M., & Ojeda, J. Girls' and boys' lexical availability in EFL. *International Journal of Applied Linguistics* 2009, 158, p. 57-76.
6. Jiménez, R. M., & Terrazas, M. The receptive vocabulary of EFL young learners. *Journal of English Studies* 2005-2008, 5-6, p. 173-191.
7. Newman, M.L., Groom, C.J., Handelman, L.D., & Pennebaker, J.W. Gender differences in language use: An analysis of 14,000 text samples. *Discourse Processes* 2008, 45, p. 122-236.
8. Rayson, P., Leech, G., & Hodges, M. Social differentiation in the use of English vocabulary: Some analyses of the conversational component of the British National Corpus. *International Journal of Corpus Linguistics* 1997, 2 (1), p. 133-152.
9. Tannen, D. *You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation*. [Electronic resource] - New York: William Morrow 2007. URL:
10. <http://www.frankjones.org/sitebuildercontent/sitebuilderfiles/tannen.pdf>
11. Trudgill, P. Sex, covert prestige and linguistic change in the urban British English of Norwich. *Language in Society* 1972, 1, p. 179-195.

İNGİLİS DİLİ LEKSİKASINDA GENDER MÜXTƏLİFLİYİ*dosent Babayeva Günay Hümbət qızı**Xülasə*

Məqalədə tədqiqat predmeti ingilis dili leksikasında gender müxtəlifliyidir. Gender müxtəlifliyi ingilis dilinin cins stereotiplərini və cinslər arasındakı bərabərsizlikləri necə əks etdirdiyini və dəstəklədiyini öyrənir. Bu metodologiya leksik vahidləri (sözlər və ifadələr) analiz edərək, onların gender kimliyi, rolu və ictimai qarşılıqlı əlaqələr haqqında təsəvvürlərə necə təsir edə biləcəyini araşdırır. İngilis dilində ənənəvi olaraq müəyyən genderlə bağlı olan bir sıra söz və ifadələr mövcuddur, lakin müasir ictimai dəyişikliklər və bərabərliyə olan tələbat bu leksikanın yenidən nəzərdən keçirilməsinə və yenidən araşdırılması zərurəti yaradır.

GENDER DIFFERENCES IN ENGLISH VOCABULARY*Babayeva Gunay Humbat**Summary*

Gender differences in English language vocabulary is a subject of discussion and research. Gender Differences in the English Language Lexicon examines the ways in which language reflects and maintains gender stereotypes and inequalities between the sexes. This methodology analyses lexical units (words and phrases), exploring how they can influence representations of gender identity, roles and social interactions. There are a number of words and phrases in the English language that have traditionally been associated with a particular gender, but contemporary societal changes and the drive for equality are leading to a revision and rethinking of this lexicon.

*Rəyçi; dosent Kamilə Abdulla qızı Vəliyeva**BSU-nun Xarici dillər kafedrasının 20 may 2024-cü il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 19 sentyabr 2024-cü il*

UOT:81.

AZƏRBAYCAN LİNGVOKULTUROLOGİYASINDA “OD” KONSEPTİ

*Bayramova Əfsanə Zamanxan qızı**AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı*ecabrayilzade@gmail.com

Xülasə: Məqalədə “od” konseptinin Azərbaycan mədəniyyətindəki rolu və əhəmiyyəti geniş şəkildə araşdırılmışdır. Lingvokulturoloji kontekstdə, od yalnız bir fiziki element olaraq deyil, həm də insanların mənəvi dəyərlər dünyası, inanc sistemləri və sosial əlaqələrini formalaşdıran bir simvol kimi qəbul edilir. Od Azərbaycanın etnik kimliyinin və mədəni dəyərlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır və folklorda, dini inanc sistemlərində, eləcə də ədəbiyyat və incəsənətdə geniş şəkildə ifadə olunur. Nəticə olaraq, bu tədqiqat odun yalnız bir təbii element olmadığı, eyni zamanda insanların mədəni irsində, kimliyində və emosional dünyasında əhəmiyyətli bir yer tutduğunu sübut edir. Gələcək araşdırmalar od konseptinin daha dərinlən analiz edilməsinə və onun Azərbaycan mədəniyyətindəki yeri və rolunun daha aydın şəkildə başa düşülməsinə imkan yaradacaqdır.

Açar sözlər: “od” konsepti, lingvokulturologiya, kontekst, inanc sistemi, folklor, etnik kimlik

Ключевые слова: концепт «огонь», лингвокультурология, контекст, система верований, фольклор, этническая идентичность

Keywords: concept of “fire,” linguoculturology, context, belief system, folklore, ethnic identity

Giriş. Lingvokulturologiya, dilin mədəniyyətlə əlaqəsini araşdıran bir sahədir. Bu sahədə “od” konsepti, Azərbaycanın milli mədəniyyətinin, adət-ənənələrinin və dəyərlərinin dildəki əksini tapmasında mühüm rol oynayır. “Od” simvolik anlamları ilə zəngin bir anlayışdır və bu məqalədə onun Azərbaycan mədəniyyətindəki yeri və əhəmiyyəti araşdırılacaq.

Od, bir çox mədəniyyətlərdə olduğu kimi, Azərbaycanda da fərqli simvolik mənalara malikdir. Bu, xalqımızın etnik yaddaşında həm maddi, həm də mənəvi bir element kimi tanınır. Odun işığı, isti və təhlükəsiz bir mühit yaradaraq, insanların bir araya gəlməsini və sosial əlaqələrini gücləndirir. Eyni zamanda, odun yandırılması və söndürülməsi ritualistik mənalar da daşıyır. Məsələn, odun yanması, həyatda yenilik, dəyişiklik və dönüşüm simvolu kimi qəbul edilir.

Qeyd edilir ki, “Azərbaycan ta qədimdən odlar yurdu olduğundan bu ərazidə yaşayan xalqların ilk inanclarından, sitayiş etdikləri fəvqəl qüvvələrdən biri də od // atəş allahı olub. Belə ki, əsatir və miflərdə “Odlar qızı”, “Od allahı” və s. mifik personajların adlarına rast gəlinir. Bu cür dini-mifik görüşlərin təməli günəşə sitayiş etməklə başlamış və Günəş də bir zamanlar sitayiş mənbəyi olmuşdur. Hamımıza doğma olan “Azərbaycan” kəlməsinin ilk komponenti olan “azər” sözünün etimologiyası da mifoloji baxımdan maraq doğurur. Belə ki, bir sıra mənbələrdə “azər” qədim İran atəşpərəstlərinin etiqadınca, Günəş və od vəkili olan bir mələkdir” [2, s.17].

Bu fikirlər, “od” konseptinin Azərbaycan mədəniyyətindəki dərin köklərini və onun insan həyatındakı əhəmiyyətini nümayiş etdirir. Lingvokulturoloji perspektivdən, od yalnız bir element deyil, eyni zamanda insanların düşüncə tərzini, inanc sistemlərini və mədəniyyətini formalaşdıran bir simvoldur. Azərbaycanın tarixi və mədəni irsi, bu cür dini-mifoloji görüşlərlə daha da zənginləşir və insanların öz kimliklərini anlamaq üçün əhəmiyyətli bir kontekst təqdim edir.

“Od” semantik konsepti çərçivəsində leksik vahidlər kimi bunları qeyd etmək olar: atəş, alov, ocaq, yanğın, kösöv, məşəl, çıraq, kül, yanmaq, atəşli, alovlu, işıq, isti, qaynar, qızılı, qızmar, qızınmaq, alışmaq və s. Göründüyü kimi, nüvəsində “od” dayanan semantik sahənin yazın və uzaq periferiyasından olan bu leksik vahidlər arasında “atəş”, “alov”, “ocaq” leksemləri nüvəyə ən yaxın mövqedə yer alaraq “od” lekseminin tam sinonimi işlənmə xüsusiyyətinə malikdir.

Virtual etimoloji lüğətin verdiyi məlumata görə, “dilimizdə yalğım (ilğım), altun (yaltun), ulduz (yalduz), alov (yalov) sözləri var və hamısı “od, işıq, istilik, parıltı” anlamını verən al (ul) etimonu zəminində əmələ gəlmiş kökdəş sözlərdir” [1].

Linqvokulturologiya, dilin mədəniyyətlə əlaqəsini araşdıran bir sahə kimi, müasir dövrdə daha da aktuallaşır. Bu sahədə “od” konsepti, Azərbaycanın milli mədəniyyətinin dərin köklərini, adət-ənənələrini və dəyərlərini öyrənmək üçün zəngin bir material təqdim edir. Azərbaycanın “odlar yurdu” kimi tanınması, burada yaşayan xalqların mədəni və ruhani həyatında odun rolunun əhəmiyyətini artırır. Bu, yalnız mədəni irsin bir hissəsi olmaqla yanaşı, insanların düşüncə tərzini, sosial münasibətlərini və etnik kimliyini formalaşdıran bir elementdir. Odun müxtəlif simvolik mənaları, insanların öz dünyagörüşünü və mədəni identikliyi dərk etmələri üçün əhəmiyyətli bir kontekst yaradır.

Tədqiqatın əsas məqsədi, “od” konseptinin Azərbaycan mədəniyyətindəki yeri və əhəmiyyətini geniş şəkildə araşdırmaqdır. Bu məqsəd çərçivəsində, odun yalnız bir fiziki element deyil, eyni zamanda, insanların emosional, sosial və ruhani dünyalarını əks etdirən simvolik bir anlayış olduğunu sübut etmək hədəflənir.

Tədqiqatın metod və materialları. Məqalədə təqdim edilən bu kiçik elmi araşdırma çərçivəsində “od” konseptinin Azərbaycan linqvokulturologiyasında yerini və əhəmiyyətini öyrənmək məqsədilə müxtəlif metodlardan istifadə olunmuşdur. Araşdırma prosesi linqvokulturoloji təhlil metoduna əsaslanmışdır. Bu metod vasitəsilə odun mədəni kontekstləri, simvolizmi və dildaxili ifadə formaları araşdırılmışdır. Bununla yanaşı, folklor nümunələri, adət-ənənələr, ədəbiyyat və musiqidən istifadə edilməklə odun simvolik və emosional yükü qiymətləndirilmişdir. Məlumatların toplanması üçün həm müasir, həm də klassik mənbələrdən istifadə edilmiş, müxtəlif lüğət, elmi məqalələr və folklor nümunələri təhlil edilmişdir. Araşdırmada ayrıca olaraq, od konseptinin müxtəlif aspektləri ilə bağlı dil nümunələri, ifadələr və atalar sözləri də incələnmişdir. Bu nümunələrin analizi, “od” konseptinin insanların düşüncə tərzini, emosional vəziyyətlərini və mədəniyyətlərini necə əks etdirdiyini aydınlaşdırmağa yönəlmişdir. Eyni zamanda, müasir elmi ədəbiyyatdan və folklor materiallarından əldə edilən məlumatlar bir araya gətirilməklə odun Azərbaycan mədəniyyətindəki yeri və rolunu linqvokulturoloji aspektdən işıqlandırmağa imkan verir.

Tədqiqatın əsas hissəsi. Od xalqın dünyagörüşündə — ən sirli və qorxunc təbii hadisələrdən biridir. Buna görə də, folklor ənənəsində və dil kodunda onun təsviri, bir tərəfdən, xeyli sayda mifoloji motivlərlə, digər tərəfdən isə çox güclü ifadə potensialı ilə əlaqələndirilir. “Od” leksemi ilə birbaşa bağlı olan nominativlərin sayı, yanma prosesi ilə əlaqəli leksik qatla nisbətən azdır. “Od” yanma prosesi kimi deyil, fenomen olaraq, ikili mənada başa düşülür. “Həm dildə, həm də folklorda təbii od, mənəvi atəş və xotonik od arasında müqayisə mövcuddur” [4, s.149].

Bu ifadə, dil və folklor kontekstində odun üç fərqli növünü müqayisə etdiyini bildirir: 1) təbii od: bu, insanların gündəlik həyatında qarşılaşdıqları od növüdür. Məsələn, alovun yandırılması və ya yanğınlar; 2) səmavi od: bu, adətən, ilahi və ya supernatural bir anlayışla əlaqəli olan odu ifadə edir. Məsələn, dini və ya mistik mənə daşıyan od; 3) xotonik od: yeraltı dünyadan və ya ölümdən sonra həyatla bağlı olan bir anlayışdır. Bu, qədim inanc və mifologiyada yeraltı qüvvələrlə, ruhlarla əlaqəli olan odu simvolizə edə bilər.

Bu üç od növü arasında müqayisə edilməsi, odun müxtəlif mədəni və mifoloji kontekstlərdə necə fərqli anamlara sahib olduğunu göstərir. Hər biri fərqli mədəni və dini mənaları, inanc sistemlərini və dünya görüşünü əks etdirir.

Azərbaycan mədəniyyətində od, yalnız fiziki bir varlıq deyil, həm də milli kimliyin və ruhun bir hissəsidir. “Od” anlayışı, milli dəyərlərin, etnik identikliyin və ənənələrin qorunmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycanın folklorunda, “od”, adətən, bir yerdə, yurd sevgisi, ata-baba torpağına bağlılıq və milli birlik simvolu kimi təqdim edilir. “Od” həm alqışlarda, həm qarğışlarda aparıcı element kimi vurğulanır. “Odun-ocağın daim yansın!” ifadəsi, insanın doğma torpağına olan bağlılığını vurğulayan, nəslinin davam etməsinə, evində əmin-amanlığa bir çağırışıdır.

Od, eyni zamanda, Azərbaycanın müxtəlif dini inanclarında da öz yerini tutmuşdur. Zərdüştlük dövründə od, təmizliyi, işığı və həyatı simvolizə edirdi. Bu kontekstdə, odun mühafizəsi və qorunması dini bir məsuliyyət olaraq görülürdü. Həmçinin, od, müasir dövrdə də bəzi dini mərasimlərdə istifadə edilir, bu da onun mədəniyyətdəki davamlılığını göstərir.

Od daha çox həyat, yaşam simvolu kimi çıxış edir. “Müxtəlif xalqların folklor janrlarında, məsələn, bir qəhrəman evindən uzaqda olduğu müddətcə, şamın odunun yanması ilə bağlı inanc vardır” [6, s.81].

Odun simvolik olaraq dərk edilməsi insan sivilizasiyasının yaranması ideyası ilə bağlıdır. Bununla bağlı sübut olaraq Prometey haqqında mifi misal gətirə bilərik. Bu mifin yalnız Tanrıya qarşı mübarizə mövzusu deyil, eyni zamanda daha dərin bir mənası var. Prometeyin şücaəti insan sivilizasiyasının inkişafına təkan verdi ki, bu da od olmadan, sadəcə, mümkün olmazdı.

“Od, təbiətin əsasını təşkil edən dörd element arasında ən sirli olanıdır və bütün inanc və dinlərdə dərin və çoxşaxəli qarşılıqlı əlaqələrə malikdir. Dünyanın bütün xalqları onu təmizləyici təbii qüvvə hesab edirlər. Od, qorxu və narahatlıqlardan, qarğış və pisləkdən, xəstəliklərdən və düşmənlərdən təmizləyir. Odun, dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün ibadətqahlarda yanması da təsadüfi deyil. Təbii ilə tam harmoniya içində olmaq üçün, açıq odun yanında mümkün qədər tez-tez oturmaq lazımdır, çünki od insanı asanlıqla valeh edir və insanın içində mənəvi yüngüllük və sakitlik yaradır” [5, s.360].

Bir çox xalqların panteonunda, məsələn, qədim türklərdə, slavyanlarda od birbaşa dini etiqadın ünvanı kimi başa düşülür: od, insan ilə ilahi varlıq arasında vasitəçi kimi qəbul edilirdi.

Od konsepti, ədəbiyyat, musiqi və incəsənət sahələrində də geniş şəkildə ifadə olunur. Məsələn, şairlər odun simvolizmini öz əsərlərində istifadə edərək, insanların duyğularını və düşüncələrini daha güclü ifadə edirlər. Musiqidə od, coşqunluq və enerjini simvolizə edən melodiyaların yaranmasında da rol oynayır.

Linqvokulturoloji baxımdan Azərbaycan dilində odla bağlı bir sıra deyim və ifadələrə nəzər yetirək: Od konsepti ilə bağlı Azərbaycan dilində bir neçə dil nümunəsini aşağıda təqdim edirəm: “Biri od olanda, o birisi su ola gərək” (Atalar sözü); “Ocağın daim yanar olsun!” (Alqış), “İçim özümü yandırır, çölüm özgəsini” (Məsəl) və s.

Bu nümunələr, “od” konseptinin Azərbaycan dilindəki simvolik, mədəni və emosional mənalarını nümayiş etdirir. Linqvokulturoloji analiz, bu ifadələrin arxasında yatan mədəni və emosional yükü başa düşmək üçün vacibdir. Od, yalnız bir təbii fenomen deyil, eyni zamanda insanların düşüncə tərzini, inanc sistemlərini və sosial normlarını formalaşdıran bir elementdir. Bu baxımdan nümunə olaraq qeyd etdiyimiz hər bir ifadəni daha detallı şəkildə təhlil etmək yerinə düşər:

“Biri od olanda, o birisi su ola gərək” (Atalar sözü) deyimində “od və su” müqayisəsində daha çox ailə, yoldaşlıq münasibətlərinə öyüd-nəsihət səciyyəli məzmun ifadə

edilmişdir. Bu deyim, insanlar arasındakı münasibətdə güzəştə getmək bacarığının müdrikliyini təsvir edir. “Od” və “su” simvolları, insan münasibətlərinin dinamikasında dərin mənalar daşıyır. “Biri od olanda, o birisi su ola gərək” ifadəsində, odun enerjisi və ehtirası ilə suyun sakitliyi və tarazlığı arasında bir balansın saxlanması gərəkdirdi vurğulanır. Bu, insan davranışlarının harmoniyasını və münasibətlərdə güzəştə getmə qabiliyyətinin vacibliyini göstərir. Yəni, sağlam münasibətlərin formalaşması üçün tərəflərin bir-birini tamamlaması və dəstəkləməsi gərəkdir.

“Ocağın daim yanar olsun!” (Alqış) söyləməndə isə nəslin davamlı olması, evin rifahı kimi məzmun önə çıxarılır. Təbii ki, evində bolluq olan insanın ocağı daim isti olar. Burada “od” yurd, yuva, ev mənasında işlədilmişdir. “Ocağın daim yanar olsun!” ifadəsi, ailə dəyərlərinin və yurd sevgisinin simvoludur. Burada “od”, yurd, ev, və evin rifahı ilə birləşərək, insanın mənəvi dünyasının və sosial statusunun əhəmiyyətini vurğulayır. Ocağın isti olması, bolluq və rahatlıq mühiti yaradır ki, bu da ailənin birliyini və davamlılığını simvolizə edir.

“Od” konsepti çərçivəsində nəzərdən keçirdiyimiz “İçim özümü yandırır, çölüm özgəsini” (Məsəl) məsəlində “için // daxilin yanması” problemlər, narahatlıqlar, şəxsi həyatda yaranmış çətinliklər mənasında, “çölün // zahiri görkəmin özgəsini yandırması” isə həsəd aparmaq, paxıllıq çəkmək mənasında işlənmişdir. “İçim özümü yandırır, çölüm özgəsini” məsəlində daxili və xarici konfliktlərin müzakirəsi həyata keçirilir. “İçim” simvolu, insanın öz içindəki narahatlıqları, çətinlikləri və problemləri ifadə edərkən, “çöl” simvolu isə başqalarının görünüşü ilə müqayisədə insanın hiss etdiyi həsəd və paxıllığı göstərir. Bu, insan psixologiyasının dərinliklərini, daxili narahatlıqların və həsədin insanların sosial münasibətlərini necə təsir etdiyini açıq şəkildə nümayiş etdirir.

Bu ifadələr Azərbaycan mədəniyyətinin, adət-ənənələrinin və sosial dəyərlərinin dərin izlərini daşıyır. “Od” və “su” kimi elementlərin istifadəsi, dilin və mədəniyyətin bir-biri ilə necə bağlı olduğunu göstərir. İnsan münasibətlərinin, ailə dəyərlərinin və daxili çətinliklərin ifadə edilməsi, Azərbaycan toplumunun ruhunu əks etdirir.

Bu linqvokulturoloji təhlil, od və su konseptlərinin insan münasibətlərindəki dərin simvolizmini, ailə və yurd sevgisini, daxili mübarizələri və mədəni dəyərləri bir araya gətirir. Bu ifadələr, yalnız dilin zənginliyini deyil, həm də mədəniyyətin, adət-ənənələrin və insan psixologiyasının kompleksliyini əks etdirir.

Azərbaycan linqvokulturologiyasında “od” konsepti, dilin və mədəniyyətin ayrılmaz bir parçasıdır. Od, yalnız bir təbii element deyil, eyni zamanda milli kimliyin, dəyərlərin və adət-ənənələrin simvolu olaraq da dəyərləndirilir. Bu məqalə, odun müxtəlif aspektlərini araşdıraraq, onun Azərbaycan mədəniyyətindəki əhəmiyyətini vurğulamağı hədəfləmişdir. Gələcək araşdırmalarda, od konseptinin daha dərinləndirilməsi, onun mədəniyyətimizdəki yerini daha aydın şəkildə ortaya qoyacaq.

“Od” konsepti, Azərbaycan dilində emosional planda zəngin bir simvolik mənaya malikdir. Aşağıda odun emosional kontekstlərdə işlənməsinə dair dil nümunələrini nəzərdən keçirək. Məsələn, “İçim od kimi yanır” ifadəsi insanların daxili emosional vəziyyətini, xüsusilə sevgi, həsəd və ya qəzəb kimi güclü hissləri ifadə edir, insanın öz hisslərini, içindəki narahatlığı və ya tutqunu simvolizə edir. Bu anlamda “Ürək yanmasa, gözdən yaş çıxmaz” (Atalar sözü) deyimi də oxşar emosional vəziyyəti ifadə edir. Linqvokulturoloji cəhətdən, bu ifadə, insan ruhunun dərinliyini, emosional gərginliyi və insanın hisslərinə olan bağlılığını göstərir.

“Ürəyimə od // atəş düşübdür”: burada “od” kontekstdən asılı olaraq, sevgini, ehtirası və ya çox ağır bir itki hissini ifadə edir. Bu ifadə, insanın emosional vəziyyətinin dərinliyini əks etdirir. Linqvokulturoloji baxımdan, “od” simvolu, insanların hisslərinin gücünü, eyni

zamanda, onları bir-birinə bağlayan dərin emosional əlaqələri nümayiş etdirir. Aşiq olmağın yaratdığı daxili istilik və enerjini “od” vasitəsilə təsvir etmək, insanların sevgi münasibətlərinin emosional yükünü vurğulayır. Linqvokulturoloji cəhətdən, bu, sevginin həyatdakı əhəmiyyətini, insanların bir-birinə olan emosional bağlılığını ifadə edir.

“Düşüncələrimdə atəş, gözlərimdə alov”: bu ifadə, insanın düşüncə proseslərindəki gərginlik və tutqunu, eyni zamanda emosional dərinliyi əks etdirir. “Gözlərimdə alov” ifadəsi, insanın daxili dünyasındakı emosional xaricə yansıtdığını göstərir. Linqvokulturoloji cəhətdən, bu cür ifadələr insanların mənəvi yaşantılarının, emosional vəziyyətlərinin və münasibətlərinin vizualizasiya olunmasını təmin edir.

“Mən aşiq, qəm daşıyan
Od vurdum, qəm daşı, yan!
Kimsə olmaz mənimtək,
Dərd çəkib, qəm daşıyan (Bayatı) [3, s.41].

Bu bayatıda “od” konsepti, həm simvolik, həm də emosional yükü olan bir element kimi təsvir edilir. Bayatının ikinci sətirində “od” ifadəsi, yalnız bir fiziki element kimi deyil, eyni zamanda aşığın içindəki emosional gərginliyin, ağrının və həsədin simvolu olaraq görünür. “Od vurdum, qəm daşı, yan!” ifadəsi insanın ruhunda yanan daxili atəşi, onun emosional vəziyyətini əks etdirir. Burada “od” dərdin, kədərin artdığını simvolizə edir.

Bu bayatıda “od” leksemi insanın emosional dünyasını və həyatında yaşadığı çətinlikləri simvolizə edən güclü bir metaforadır.

Göründüyü kimi “od” konsepti, Azərbaycan dilində emosional planda geniş bir şəkildə işlənir. Bu, insanların hisslərini, düşüncələrini və içsel mübarizələrini ifadə etmək üçün güclü bir vasitədir. Linqvokulturoloji təhlil göstərir ki, “od” simvolu, yalnız bir təbii element deyil, eyni zamanda insanların daxili dünyalarını, münasibətlərini və emosional vəziyyətlərini ifadə edən dərin bir anlayışdır. Bu nümunələr, dilin mədəniyyətin bir hissəsi olaraq insanların emosional yaşamlarını necə əks etdirdiyini göstərir.

“Od” konsepti, təbii ki, dilin yarandığı zamanlardan insanların nitqinə nüfuz etmiş, onların əsas və ilkin etiqadı olduğundandilən müasir mərhələsində də oda sitayiş elementləri fərqli and və dualarda hələ də rast gəlinməkdədir. Məsələn, “Qığılçımın şöləsinə and olsun” (And-qəsəmlər) [3, s.159]; “Məşəl haqqı”; “Od haqqı”; “Ocağa and olsun” (And-qəsəmlər) [3, s.160] və s.

“Qığılçımın şöləsinə and olsun”, “Məşəl haqqı”, “Od haqqı”, “Ocağa and olsun” ifadələri, odun müqəddəs və etibarlı bir element kimi qəbul edildiyini göstərir. Bu cür and-qəsəmlərdə odun rolu onun müsbət və güclü enerjisini simvolizə edir. Linqvokulturoloji baxımdan, bu ifadələr, odun insan həyatında etibar, güc və təhlükəsizlik hissi yaratdığını nümayiş etdirir. Od burada bir vasitəçi olaraq, insanın mənəvi dəyərlərinə bağlılığı və cəmiyyətin normativ qaydalarına sadiqliyi ifadə edir.

Bu ifadələr, həmçinin ayin kontekstində də işlənir. Od qədim inanc sistemlərində təmizləmə, qurtuluş və daxili təmizlənmə simvolu kimi görünür. “Ocağa and olsun” ifadəsi, ailə və yurd sevgisini, eyni zamanda birlik və davamlılığı simvolizə edir. Linqvokulturoloji baxımdan, bu cür ifadələr, insanların yaşadıkları mədəni kontekstdə ritualistik əhəmiyyət kəsb edir, odun insan həyatındakı rolunu daha da dərinləşdirir.

Bu nümunələr “od” konseptinin Azərbaycan dilindəki dərin simvolik və emosional mənalarını əks etdirir. Linqvokulturoloji təhlil, odun dilin yaranmasından bu günə qədərki rolunu, insanların inanc sistemindəki yerini, ritualistik və mədəni dəyərləri necə formalaşdırdığını göstərir. Od yalnız bir təbii element olmaqdan daha çox, insanların sosial, emosional və mədəni dünyalarında bir simvolik gücə malikdir.

Nəticə. Od dilin və mədəniyyətin ayrılmaz bir hissəsi olaraq, yalnız bir fiziki element olmaqla yanaşı, insanların emosional dünyalarını, inanc sistemlərini və milli kimliklərini də simvolizə edir. Od insanın içindəki hissləri, narahatlıqları və sevgiləri əks etdirən bir metafora kimi çıxış edir, bu da onu mədəniyyətdə əhəmiyyətli bir yerə yerləşdirir.

“Od” konseptinin mədəni kontekstdəki müxtəlif anlamları, onun insanın həyatında və düşüncə tərzindəki rolunu daha da aydınlaşdırır. Məsələn, odun müqəddəs sayılması, dini mərasimlərdəki rolu və insanların arasında yaratdığı sosial əlaqələr, onun yalnız bir təbii fenomen deyil, eyni zamanda insan həyatının ruhani və emosional tərəflərini də əhatə edən bir anlayış olduğunu göstərir. Bu, odun müxtəlif adət-ənənələrdə, folklor nümunələrində və ədəbiyyat əsərlərindəki yerini daha da vacib edir. Bu, “od” konseptinin güclü koqnitiv struktura malik olduğunu sübuta yetirir.

Gələcək araşdırmalarda “od” konseptinin daha dərinlən analiz edilməsi, onun mədəniyyətimizdəki və dilimizdəki yerini daha aydın şəkildə ortaya qoyacaq. Bu konseptin tədqiqi Azərbaycan xalqının mədəni irsinin, dəyərlərinin və identikliyinə daha geniş bir anlayışını inkişaf etdirmək məqsədini güdür. Beləliklə, “od” konsepti, milli mədəniyyətin dərinliyini, tarixinə olan bağlılığı və insanın mənəvi dünyası ilə olan əlaqəsini əks etdirir.

Ədəbiyyat

1. Alov: [Elektron resurs]: URL: <https://obastan.com/alov/920218?l=ru>
2. Qarayeva, A.V. Azərbaycan dilində dini və mifoloji leksika. /fil.ü.f.dokktorluğu dis. avtoreferatı/: — Bakı, 2017, 32 s.
3. Xalqımızın deyimləri və duyumları. [tərtib ed.: M.Həkimov]: — Bakı: Maarif. — 1986. — 392 s.
4. Верхотурова, К. С. Огонь в изображении языка / К. С. Верхотурова // Филология и человек. — 2008. — № 4. — С. 149-158.
5. Сарыглар, Ч. Ш. Культовый огонь в традициях тувинских номадов / Ч. Ш. Сарыглар // Мир науки, культуры, образования. — 2014. — № 3(46). — С. 360-361.
6. Семенов, А. Н. Концепт огонь в лирике Андрея Тарханова / А. Н. Семенов // Филологический вестник Сургутского государственного педагогического университета. — 2021. — № 2. — С. 80-92.

КОНЦЕПТ «ОГОНЬ» В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ

Байрамова Афсана Заманхан кызы

Резюме

В статье подробно исследуется роль и значение концепта «огонь» в азербайджанской культуре. В лингвокультурном контексте огонь рассматривается не только как физический элемент, но и как символ, формирующий мир духовных ценностей людей, их системы верований и социальные связи. Огонь играет важную роль в формировании этнической идентичности и культурных ценностей Азербайджана и широко представлен в фольклоре, религиозных системах верований, а также в литературе и искусстве. В результате, это исследование доказывает, что огонь является не просто естественным элементом, но и занимает важное место в культурном наследии, идентичности и эмоциональном мире людей. Будущие исследования позволят глубже проанализировать концепцию огня и лучше понять его место и роль в азербайджанской культуре.

THE CONCEPT OF “FIRE” IN AZERBAIJANI LINGUOCULTUROLOGY***Bayramova Afsana Zamanxan******Summary***

This article extensively explores the role and significance of the concept of “fire” in Azerbaijani culture. In the linguocultural context, fire is regarded not only as a physical element but also as a symbol that shapes the realm of human spiritual values, belief systems, and social connections. Fire plays a crucial role in the formation of Azerbaijan's ethnic identity and cultural values, and it is widely expressed in folklore, religious belief systems, as well as in literature and the arts. As a result, this research demonstrates that fire is not merely a natural element, but it also occupies an important place in the cultural heritage, identity, and emotional world of individuals. Future studies will enable a deeper analysis of the concept of fire and facilitate a better understanding of its place and role in Azerbaijani culture.

Rəyçi; dosent Aqil Gülağa oğlu Cəfərov***AMEA İ. Nəsimi adına Dilçilik institutunun Müasir Azərbaycan dili şöbəsinin 19 sentyabr 2024-cü il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu******Daxil olma tarixi 20 sentyabr 2024-cü il***

UOT:80

MONOLOJİ DİSKURSUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

*İsmaylova Səbinə Vilayət qızı**Bakı Dövlət Universiteti*sabina.ismayilova.88@gmail.com

Xülasə: Bu məqalədə monoloji və dialoji diskurs arasındakı əsas fərqlər, onların müxtəlif kontekstlərdə tətbiqi və əhəmiyyəti araşdırılır. Monoloji diskurs məlumatın bir nətiqdən auditoriyaya birtərəfli ötürülməsi ilə xarakterizə olunur, dialoji diskurs isə bir neçə iştirakçı arasında aktiv qarşılıqlı əlaqəni nəzərdə tutur. Əsas diqqət struktura, məqsəd və vəzifələrə, auditoriya ilə qarşılıqlı əlaqəyə və hər bir diskurs növünün effektivliyinə və məhdudiyyətlərinə yönəlmişdir. Tədqiqatın yeniliyi müasir təhsil, biznes və sosial kontekstlərdə onların rolunu və əhəmiyyətini daha yaxşı anlamağa imkan verən monoloji ünsiyyət formasının sistemli təhlilindədir. Məqalənin məqsədi oxuculara monoloji və dialoji diskurs arasındakı fərqlər, habelə ünsiyyətdə maksimum effektivlik üçün bu formaların hər birindən necə və nə vaxt istifadə edilməli olduğunu aydın şəkildə başa düşməkdir.

Açar sözlər: monoloji diskurs, ünsiyyət, təhsil, mədəniyyət, qarşılıqlı əlaqə

Ключевые слова: монологический дискурс, общение, образование, культура, взаимодействие

Keywords: monologic discourse, communication, education, culture, interaction

Giriş. Diskurs uzun illərdir ki, humanitar və sosial sahələr üçün çox aktual mövzu olmuşdur. “Diskurs” sözünün etimonu – “diskurs” əsaslandırma, arqument kimi müəyyən edilir [1, s.300]; “diskurs” latınca “discere” – dolaşmaq sözünə uyğun gəlir [6, s.233]. Dilçilik elminin terminologiyasında “diskurs” anlayışı fransız dilindən gəlmişdir, burada diskurs əvvəlcə “müəyyən mövzuda danışan tərəfindən öyrətmək və ya inandırmaq məqsədilə söylənilən ictimai nitq” kimi başa düşülür [9, s.118]. Rusiyada diskursun təhlili ilə bağlı əsərlər adətən N.D. Arutyunovanın “Linqvistik Ensiklopedik Lüğət”ində [5] geniş verilir. Y.Kubryakova, A. Kibrikin məqalələri də istinad ediləcək məqalələridir [2; 3]. Qrabyas iddia edir ki, diskurs nitq davranışdır, onun forması kimin kiminlə, hansı vəziyyətdə və nə üçün danışmasından asılıdır [8, s.264]. Van Deyk [7, s.10] diskursun üç müxtəlif ölçüsünü müəyyən edir: a) dildən istifadə; b) ideyaların ötürülməsi; c) sosial vəziyyətlərdə qarşılıqlı əlaqə. “Diskurs” termini 1) kommunikativ hadisənin vahid instansiyasına aiddir; 2) ümumilikdə hadisə; 3) hadisələrin növüdür [10, s.67].

Monoloji diskurs ünsiyyətin mühüm tərkib hissəsidir və təhsil, siyasət, biznes, media və mədəniyyət kimi ictimai həyatın müxtəlif sahələrində öz tətbiqini tapır. Müasir cəmiyyətdə dialoji ünsiyyət formalarından geniş istifadə olunmasına baxmayaraq, monoloq biliklərin, inancların və emosiyaların ötürülməsi üçün əvəzsiz vasitə olaraq qalır. İnformasiyanın tez-tez onlayn mühazirələr, ictimai nitq və media platformaları kimi birtərəfli kanallar vasitəsilə ötürüldüyü qloballaşma və rəqəmsal transformasiya kontekstində monoloq diskursun öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Təlim prosesində, ictimai fikrin formalaşmasında, işgüzar və siyasi fəaliyyətdə monoloji nitq əsas rol oynayır. Monoloqlardan səmərəli istifadə hədəf auditoriyaya çatmağa, mürəkkəb fikirləri çatdırmağa və dinləyiciləri inandırmaya imkan verir. Müasir informasiya cəmiyyəti şəraitində monoloq mətnlərin mümkün qədər başa düşülməsi və auditoriyaya təsir göstərməsi üçün onları necə düzgün qurmaq və təqdim etmək lazım olduğunu başa düşmək vacibdir.

Monoloji diskurs bir şəxsin (natiqin) söhbətdə başqalarının birbaşa iştirakı olmadan dinləyicilərə ünvanlanan davamlı bəyanatla çıxış etdiyi ünsiyyət formasıdır. Bu tip diskurs

məlumatın birtərəfli ötürülməsi ilə xarakterizə olunur, burada aktiv iştirakçı natiq, qalan dinləyicilər isə passiv alıcı kimi çıxış edir.

Monoloji diskurs iki və ya daha çox iştirakçı arasında mübadilə yolu ilə ünsiyyətin baş verdiyi dialoji diskursun əksi kimi görünə bilər. Monoloji diskursda strukturlaşdırılmış və məntiqli təqdimat, eləcə də auditoriyanın diqqətini cəlb etmək bacarığı vacibdir.

Monoloji diskursunun əsas xüsusiyyətləri aşağıdakıları:

1. Birtərəflilik. Ünsiyyət məlumat, ideya və ya emosiyaları ötürən bir natiq tərəfindən həyata keçirilir və dinləyicilər passiv alıcı kimi çıxış edirlər.

2. Struktur. Monoloq, adətən, aydın müəyyən edilmiş struktura, o cümlədən giriş, əsas və nəticəyə malikdir. Bu, təqdimatı məntiqi şəkildə strukturlaşdırmağa və onun bütövlüyünü təmin etməyə imkan verir.

3. Hədəf oriyentasiyası. Monoloji diskurs çox vaxt auditoriyanı məlumatlandırmaq, inandırmaq, əyləndirmək və ya həvəsləndirmək kimi konkret məqsədlərə nail olmaq məqsədi daşıyır.

4. Ritorika və üslub. Auditoriyaya təsirini artırmaq üçün natiq ritorik vasitələrdən və üslubi vasitələrdən istifadə edir. İntonasiya, jestlər, mimika və digər qeyri-verbal elementlər mühüm rol oynayır.

5. Ünsiyyət nəzarəti. Natiq ünsiyyət prosesinə tam nəzarət edir, bu da ona öz nitqini əvvəlcədən planlaşdırmağa və strukturlaşdırmağa imkan verir.

6. Monotonluq və diqqətin itirilməsi riski. Birtərəfli monoloq monotonluğa gətirib çıxara bilər, bu da dinləyicilərin diqqətini itirmə riskini artırır. Effektiv monoloqlar tamaşaçının marağını saxlamaq bacarığını tələb edir.

Monoloji diskurs məqsəd, kontekst və forma kimi müxtəlif meyarlara görə təsnif edilə bilər.

1. Məqsədinə görə: a) məlumatlandırıcı monoloqlar: məqsəd bilik və ya məlumatı çatdırmaqdır (məsələn, mühazirələr, elmi məruzələr); b) inandırıcı monoloqlar: məqsəd auditoriyanı inandırmaqdır (məsələn, siyasi çıxışlar, reklam xarakterli çıxışlar); c) əyləncəli monoloqlar: məqsəd tamaşaçıları əyləndirməkdir (məsələn, teatr monoloqları, stand-up komediyaları); c) motivasiya monoloqları: məqsəd ilham və motivasiyadır (məsələn, təlimlərdə motivasion çıxışlar).

2. Kontekstinə görə: a) təhsil: mühazirələr, seminarlar, maarifləndirici təqdimatlar; b) ictimai: siyasi çıxışlar, təqdimatlar, konfranslarda çıxışlar; c) media: televiziya və radio proqramları, podkastlar, video bloqlar; c) mədəni: teatr tamaşaları, ədəbi qiraətlər.

3. Formaya görə: a) hazırlanmış: əvvəlcədən hazırlanmış və strukturlaşdırılmış çıxışlar; b) eksprompt: improvizasiya bacarıqları tələb edən spontan, hazırlıqsız ifadələr.

Monoloji nitq ictimai həyatın müxtəlif sahələrində istifadə olunan mühüm ünsiyyət formasıdır. Onun əsas xüsusiyyətlərini və ondan necə səmərəli istifadə etməyi başa düşmək ünsiyyətin keyfiyyətini yaxşılaşdırma və auditoriyaya istənilən təsirə nail ola bilər.

Monoloji diskursun qədim dövrlərə gedib çıxan uzun və zəngin tarixi var. O, cəmiyyətdə, texnologiyada və ünsiyyət formalarında baş verən dəyişiklikləri əks etdirən insan mədəniyyəti ilə birlikdə inkişaf etmişdir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə biliyi, inancları və mədəni dəyərləri çatdırmaq üçün monoloji diskursdan istifadə edilmişdir.

Qədim Yunan mədəniyyətində biliyin ötürülməsinin əsas yolu monoloji diskurs idi. Sokrat, Platon və Aristotel kimi filosoflar öz ideyalarını və fəlsəfələrini izah etmək üçün monoloqlardan istifadə edirdilər. Qədim Yunan cəmiyyətində ritorika kimi tanınan natiqlik sənətinə yüksək qiymət verildirdi. Demosfen və Siseron məharətli nitqləri ilə məşhurlaşdılar. Qədim Romada ritorika mühüm rol oynamağa davam edirdi. Siyasi liderlər, hüquqşünaslar və natiqlər dinləyiciləri inandırmaq və təsir etmək üçün monoloqlardan istifadə edirdilər.

Monoloq formaları məhkəmə çıxışlarında, siyasi debatlarda və maarifləndirici mühazirələrdə geniş yayılmışdır.

Orta əsrlərdə monoloji diskurs ilk növbədə dini kontekstdə istifadə olunurdu. Kilsə xütbələri və kahinlərin təlimləri ruhani təlimə yönəlmiş monoloqlar idi. Avqustin və Tomas Akvinas kimi orta əsr ilahiyyatçıları və müəllimləri də teoloji fikirlərini çatdırmaq üçün monoloji diskursdan istifadə edirdilər. Orta əsr universitetlərində professorların mühazirələri tələbələrə biliklər aşılamaq məqsədi daşıyan monoloqlar idi. Akademik debatlar tez-tez monoloq girişi ilə başlayır, sonra isə müzakirələr gedirdi.

İntibah dövründə antik irsə marağın canlanması ilə əlaqədar monoloji diskurs yeni inkişaf etmişdir. V.Şekspir kimi dramaturqların əsərlərində teatr monoloqları məşhurlaşdı. Onun Hamletdən "Olmaq və ya olmamaq" kimi məşhur monoloqları ədəbiyyatda monoloq diskursunun əsas nümunələridir.

Maariflənmə dövründə monoloji diskurs elmdə, fəlsəfədə və siyasətdə mühüm rol oynamağa davam edirdi. Jan-Jak Russo və İmanuel Kant kimi mütəfəkkirlər öz fəlsəfi nəzəriyyələrini təqdim etmək üçün monoloq formalarından istifadə edirdilər.

İctimai mühazirələr və elmi məruzələr cəmiyyətdə bilik və ideyaların yayılmasının mühüm üsuluna çevrilmişdir. Siyasi inqilablar zamanı kütlələri səfərbər etmək və siyasi ideyaları təbliğ etmək üçün monoloq diskursdan istifadə edilirdi. Fransada M. Robespyer, Amerikada C.Vaşinqton kimi inqilab liderlərinin çıxışları öz ardıcılarını inandırmaq və ruhlandırmaq məqsədi daşıyırdı.

XX-XXI əsrlərdə monoloji diskurs üçün radio, televiziya və internet monoloqlar üçün xəbərlər, sənədli filmlər, podkastlar və video bloqlar kimi yeni platformalar təqdim etmişdir. Siyasətçilərin, sahibkarların və ictimai xadimlərin ictimai çıxışları ictimai rəyin formalaşmasında mühüm rol oynamaqda davam edir. Müasir təhsil sistemləri mühazirələr, vebinarlar və onlayn kurslar şəklində monoloq diskursdan fəal şəkildə istifadə edir. Monoloqlar şəklində təqdim olunan təlim materialları biliklərin səmərəli ötürülməsinə kömək edir.

Monoloji diskurs cəmiyyətdə və texnologiyada baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşaraq öz inkişafında uzun bir yol keçmişdir. Onun tarixi göstərir ki, monoloqlar həmişə biliklərin, inancların və mədəni dəyərlərin ötürülməsində mühüm rol oynamışdır. Monoloji diskursun tarixi kontekstini başa düşmək bizə onun müasir dünyada mənasını və aktuallığını daha yaxşı qiymətləndirməyə imkan verir.

Tələbələr arasında biliklərin səmərəli ötürülməsini və tənqidi təfəkkürün inkişafını təmin edən monoloji diskurs təhsil mühitində geniş istifadə olunur. Təhsildə monoloqların istifadəsinə misal olaraq mühazirələr, məruzələr, maarifləndirici videolar və interaktiv vebinarları göstərmək olar: 1. Mühazirələr təhsildə monoloq diskursun klassik nümunəsidir. Müəllim materialı təqdim edir, onu məntiqi ardıcılıqla strukturlaşdırır ki, şagirdlər bilikləri mənimsəsinlər. Məsələn, professor Roma İmperiyasının süqutunun əsas hadisələrini, səbəblərini və nəticələrini təsvir edən Qədim Romanın tarixindən mühazirə oxuyur. Tələbələr mühazirənin sonunda dinləyir, qeydlər aparır və suallar verirlər.

2. Hesabatlar və təqdimatlar. Tələbələr və müəllimlər tez-tez tədqiqat və kəşflərini bölüşmək üçün məqalələr və təqdimatlar hazırlayırlar. Bu format həm də monoloqdur. Məsələn: şagird "Plastik tullantıların ətraf mühitə təsiri" mövzusunda biologiya hesabatı hazırlayır. Təqdimat zamanı o, problemi izah edir, tədqiqat məlumatlarına istinad edir və mümkün həll yollarını təklif edir.

3. Maarifləndirici videolar və onlayn kurslar. Texnologiyanın inkişafı ilə maarifləndirici videolar və onlayn kurslar biliklərin yayılmasının məşhur vasitəsinə çevrilmişdir. Mühazirəçilər tələbələrin istədikləri vaxt baxa biləcəyi video dərsləri qeyd edirlər. Hər bir

dərs monoloq şəklində qurulur, burada müəllim anlayışları addım-addım izah edir və nümunələri verir.

4. Vebinarlar və onlayn mühazirələr. Vebinarlar və onlayn mühazirələr müəllimlərə real vaxt rejimində geniş auditoriya ilə əlaqə saxlamağa imkan verir. Bu formatlar həm də tez-tez monoloq quruluşa malikdir, onlara tamaşaçıların qarşılıqlı əlaqəsi elementləri daxildir. Ekspert cari tendensiyalar və strategiyalar haqqında danışdığı rəqəmsal marketing vebinarın təqdimatı zamanı slaydlardan və nümunələrdən istifadə edir. Əsas hissədən sonra dinləyicilər söhbətdə sual verə bilirlər.

5. İctimai mühazirələr və qonaqların çıxışları. Bir çox universitet və təhsil müəssisələri tanınmış ekspertlər və alimlər tərəfindən açıq mühazirələr və qonaq çıxışları təşkil edirlər. Bu tədbirlər tələbələrə aparıcı ekspertlərin rəy və ideyalarını eşitməyə imkan verir. Fizika üzrə Nobel mükafatı laureatının qonaq mühazirəsi zamanı öz təcrübəsini bölüşür və kvant mexanikası sahəsində apardığı tədqiqatlar haqqında danışır.

6. Ustad dərsləri və seminarlar. Ustad dərsləri və seminarlar tez-tez monoloji hissə ilə başlayır, burada aparıcı nəzəri aspektləri izah edir, sonra isə praktiki məşğələlərə keçir. Fotoqrafiya sənəti üzrə master-klass, burada peşəkar fotoqraf əvvəlcə kompozisiya və işığın əsaslarını izah edir, sonra isə praktiki nümunələr göstərir və iştirakçılarla fotosessiyalar aparır.

7. Kurslara və mövzulara giriş. Təlimçilər tez-tez yeni mövzular və ya kurslar təqdim etmək üçün tələbələrə gələcək material haqqında ümumi fikir vermək üçün monoloji danışqdan istifadə edirlər. Təlimatçının semestr ərzində öyrəniləcək əsas mövzuları, müəllifləri və tarixi kontekstləri təqdim etdiyi ədəbiyyat kursuna giriş.

Монологический и диалогический дискурсы представляют собой две типологические разновидности текстов.

“Monoloji və dialoji diskurslar mətnlərin iki tipoloji tipini təmsil edir” [4, 27]. Monoloq və dialoji diskurs hər biri özünəməxsus xüsusiyyətləri olan və müxtəlif məqsədlər üçün nəzərdə tutulmuş iki əsas ünsiyyət formasıdır. Aşağıda bu iki növ danışq arasındakı əsas fərqlər verilmişdir.

Monoloji diskurs birtərəflidir, bir natiq ünsiyyət prosesində fəal iştirak etməyən auditoriyaya yönəlmiş uzun çıxışdır. Natiq mesajın tempinə, məzmununa və strukturuna tam nəzarət edir. Dialoji diskurs ikitərəflidir. Çoxlu iştirakçılar aktiv şəkildə şərhlər mübadiləsi aparır, hər kəsə öz fikirlərini ifadə etməyə və başqalarının sözlərinə cavab verməyə imkan verir. Ünsiyyət daha çevik və kortəbii olur, dinləyicilər arasında tez-tez rol dəyişir.

Monoloji diskurs məlumatlandırma, inandırma, əyləncə məqsədi daşıyır. Əsas məqsəd məlumatı, bilikləri və ya fikirləri danışandan dinləyicilərə ötürməkdir, auditoriyanı inandırmaq və ya ilhamlandırmaq üçün istifadə olunur, tamaşaçıları əyləndirmək məqsədi daşıya bilər. Dialoji diskurs əsas məqsəd iştirakçılar arasında fikir və argument mübadiləsidir, tez-tez müzakirələr və birgə düşünmə yolu ilə problemləri həll etmək və ya qərar qəbul etmək üçün istifadə olunur, sosial əlaqələr yaratmaq və saxlamaq üçün vacibdir.

Monoloji diskurs, adətən, diqqətli hazırlıq və planlaşdırma tələb olunur. Bəyanatın strukturuna giriş, əsas hissə və nəticə daxildir. Məlumat dinləyicilərin başa düşməsinə təmin etmək üçün ardıcıl və məntiqli şəkildə təqdim olunur. Dialoji diskurs çox vaxt improvizə və daha az formal strukturlaşdırılmışdır. Söhbətin gedişi iştirakçıların qarşılıqlı münasibətindən asılıdır, iştirakçıların reaksiyalarından və maraqlarından asılı olaraq, söhbətin mövzunu dəyişmək bacarığına malikdir.

Monoloji diskurs passiv auditoriyaya yönəlmişdir. Dinləyicilər, əsasən, passivdir və ünsiyyət prosesində fəal iştirak etmirlər; əks əlaqə, adətən, məhduddur və çıxışın sonunda suallar və ya alqışlarla verilə bilər. Dialoji diskursun bütün iştirakçıları ünsiyyət prosesində fəal iştirak edirlər, bu da mövzunun daha dərinə və hərtərəfli öyrənilməsinə kömək edir,

daimi rəy və reaksiya mübadiləsi dərhal əks əlaqəni təmin edir və müzakirənin gedişatını tənzimləməyə imkan verir.

Monoloji diskurs və dialoji diskursda effektivlik və məhdudiyyətlər mövcuddur. Böyük miqdarda məlumatın ötürülməsində və geniş auditoriyaya təsirində effektivdir. Marağı saxlamaq üsullarından istifadə edilmədikdə, daha az interaktiv ola və tamaşaçıların diqqətini itirə bilər. Dialoji diskursda qarşılıqlı əlaqə vasitəsilə məsələlərin daha dərindən araşdırılmasına və tənqidi təfəkkürün inkişafına kömək edir, daha az strukturlaşdırılmış ola bilər və konsensusa nail olmaq üçün daha çox vaxt tələb olunur.

Nəticə. Monoloji nitq biliyin strukturlaşdırılmış və ardıcıl ötürülməsini təmin edən təhsil prosesinin mühüm hissəsidir. Təhsildə monoloqların istifadəsinə misal olaraq mühazirələr, məruzələr, maarifləndirici video çıxışlar, vebinarlar, ictimai mühazirələr və seminarları göstərmək olar. Monoloji nitqin başa düşülməsi və səmərəli istifadəsi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə kömək edir və tələbələrdə tənqidi təfəkkürün inkişafına kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Большая советская энциклопедия: в 30 т. / гл. ред. А.М. Прохоров. 3-е изд. М., 1972. Т. 8. с. 300.
2. Кубрякова Е.С. О понятиях дискурса и дискурсивного анализа в современной лингвистике // Дискурс, речь, речевая деятельность: функциональные и структурные аспекты: сборник обзоров. М., 2000.
3. Кибрик А.А., Плунгян В.А. Функционализм // Фундаментальные направления современной американской лингвистики. М., 1997.
4. Коваленко А.Г., Лумпова Л.Н. Монологический и диалогический дискурс как две типологических разновидности текста, реализуемые в творчестве Толстого («Война и мир», «Анна Каренина»). STUDIA CULTURAE, 2023, 3 (57): с. 26–48
5. Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Совет. энцикл., 1990. с. 685
6. Можейко М.А. Дискурс // Постмодернизм: энциклопедия. Минск, 2001. С. 233.
7. Dyskurs jako struktura i proces / Van Dijk T.A. (red.). Warszawa, 2001
8. Grabias S. Język w zachowaniach społecznych. Lublin, 1997
9. Grand Larousse Encyclopedique. Paris: Librairie Larousse, 1960. Т. 4. p. 118.
10. Żydek-Bednarczyk U. Wprowadzenie do lingwistycznej analizy tekstu. Kraków, 2005.

ОСОБЕННОСТИ МОНОЛОГИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

Исмаилова Сабина Вилаят кызы

Резюме

В данной статье рассматриваются основные различия монологического и диалогического дискурса, их применение и значение в разных контекстах. Монологический дискурс характеризуется односторонней передачей информации от одного говорящего к аудитории, тогда как диалогический дискурс предполагает активное взаимодействие между несколькими участниками. Особое внимание уделяется структуре, целям и задачам, взаимодействию аудитории, а также эффективности и ограничениям каждого типа дискурса. Новизна исследования заключается в системном анализе этих двух форм общения, что позволяет лучше понять их роль и значение в современном образовательном, деловом и социальном контекстах. Цель статьи – дать читателям четкое представление о различиях

монологической и диалогической речи, а также о том, как и когда следует использовать каждую из этих форм для максимальной эффективности общения.

FEATURES OF MONOLOGIC DISCOURSE

Ismayilova Sabina Vilayat

Summary

This article examines the main differences between monologue and dialogic discourse, their application and importance in different contexts. Monological discourse is characterized by a one-way transfer of information from one speaker to the audience, while dialogic discourse involves active interaction between several participants. Emphasis is placed on structure, goals and objectives, audience interaction, and the effectiveness and limitations of each type of discourse. The novelty of the study lies in the systematic analysis of these two forms of communication, which allows us to better understand their role and importance in modern educational, business and social contexts. The purpose of the article is to give readers a clear understanding of the differences between monologue and dialogic discourse, as well as how and when each of these forms should be used for maximum effectiveness in communication.

Rəyçi: dosent Nərmən Əbülfəz qızı Əliyeva

BDU-nun Ümumi Dilçilik kafedrasının 04 may 2024-cü il tarixli iclasın 05saylı protokolu

Daxil olma tarixi 25 setyabr 2024-cü il

UOT:81.

ONLAYN PLATFORMALARDA QRAFİK İXTİSARLARIN ROLU

Quluzadə Səmrə Faiq qızı
Sumqayıt Dövlət Universitetinin doktorantı
semra.guluzade@mail.ru

Xülasə: Bu məqalədə müasir dövrdə sosial media və digər onlayn platformalarda abreviaturalar və qrafik ixtisarların istifadəsi araşdırılır. Abreviaturalar sözlərin və terminlərin qısaldılması nəticəsində yaranan dil vahidləridir, qrafik ixtisarlar isə yalnız yazılı nitqdə istifadə edilən və leksikləşməyən ixtisar formalarıdır. Məqalədə bu qısaldılmış ifadələrin gündəlik ünsiyyətə necə təsir etdiyi, kommunikasiya sürətinin artması və gənclər arasında populyarlığı vurğulanır. Eyni zamanda, bu dil elementlərinin müasir mədəniyyətin tələblərinə necə uyğunlaşdığı və dil dinamikası üzərindəki təsirləri müzakirə edilir, qrafik ixtisarların dilin zənginliyinə, qrammatik qaydalara və mədəni kontekstə olan potensial təsirləri barədə söhbət açılır. Geniş yayılmış qısaltmaların istifadəsi, dilin normativ qaydalarının pozulmasına və ifadə qabiliyyətinin itirilməsinə səbəb ola bilər. Bununla yanaşı, qrafik ixtisarlar müasir ünsiyyət formalarının dinamikasını əks etdirir, dilin sadələşməsinə və gənc nəsilin dildən istifadədə yaradıcı yanaşmanı ortaya qoyur.

Açar sözlər: qrafik ixtisar, abreviatur, dil norması, ünsiyyət prosesi, sosial media, onlayn platforma

Ключевые слова: графическое сокращение, аббревиатура, языковая норма, процесс общения, социальные медиа, онлайн-платформа

Keywords: graphic abbreviation, abbreviation, language norm, communication process, social media, online platform

Giriş. Abreviatur bir sözün, ifadənin və ya terminlərin qısaldılması nəticəsində yaranan dil vahididir. Dilçilikdə, bu fenomen müxtəlif növlərə ayrılır (məsələn, söz birləşməsindəki komponentlərin (sözlərin) ilk hərflərindən ibarət olan qısaltmalardır. Məsələn, “Bakı Dövlət Universiteti” üçün “BDU”. Bunlara akronimlər də deyilir). Qrafik ixtisarlar isə abreviaturalardan fərqli olaraq yalnız yazıda işlədilir, leksikləşə bilmir, qrafik səviyyədə mövcud olur. Məsələn, “salam” sözünün “slm” kimi, “və sair” ifadəsinin “və s.” kimi, “və başqaları” ifadəsinin “və b.” kimi yazılması buna nümunə ola bilər. Bu qısaltmalar, insanların gündəlik ünsiyyətinə intensivlik və rahatlıq gətirir. Bu daha çox onlayn platformalarda xüsusilə əlverişli hesab edilir. “Qrafik ixtisar yalnız yazılı nitqdə mövcuddur və yazılı nitqdə istifadə olunur, halbuki leksik qısaltma, zahirən ifadə olunmuş mənaya sahib olduğu üçün möhkəmlənmiş dil vahididir və həm yazılı, həm də şifahi nitqdə istifadə oluna bilər” [4, s.7].

Tədqiqatın mövzusu müasir dilin inkişafı və onlayn kommunikasiya mühitinin tələbləri baxımından son dərəcə aktualdır. Sosial media platformalarının və mobil telefonların yayılması, ünsiyyət formalarını və dil istifadəsini köklü şəkildə dəyişdirib. “Onlayn mühitdə istifadəçilər, tez və səmərəli kommunikasiya tələblərinə cavab vermək məqsədilə qısa və lakonik ifadələrə, yəni ixtisarlara yönəldirlər. Bu, dilin dinamikasını sürətləndirir, yeni terminlərin və qısaldılmış formaların yaranmasına səbəb olur” [2, s.174].

İxtisarların geniş yayılması, bəzən dilin norma və qaydalarının pozulmasına və orijinal ifadələrin tam anlamının itirilməsinə yol açır. Tədqiqatın mövzusu yalnız dilçilik üçün deyil, eyni zamanda sosial mədəni kontekstin anlaşılması üçün də xüsusi aktualıq kəsb edir.

Bu tədqiqatın əsas məqsədi, müasir dövrdə kommunikasiya formalarının dəyişməsi ilə yaranan abreviaturalar və qrafik ixtisarların dilin dinamikası və inkişafı ilə bağlı rolunu araşdırmaqdır. Bu məqsədlə, məqalədə bir neçə əsas vəzifə müəyyən edilmişdir. Birincisi,

abreviaturaların və qrafik ixtisarlara dilçilikdəki müxtəlif növlərini və onların sosial media platformalarında necə formalaşdığını araşdırmaqdır. Bu, gənclərin gündəlik ünsiyyətində bu fenomenlərin yayılma səbəblərini və onların dil dinamikasına təsirini anlamağa kömək edəcək. İkincisi, bu qısaldılmış formaların dilin zənginliyinə, qrammatik qaydalarına və normativ strukturuna olan təsirlərini müzakirə etməkdir. Beləliklə, dilin müasir ünsiyyət kontekstindəki rolu və əhəmiyyəti dərinləşdirilmiş şəkildə araşdırılacaq.

Bundan əlavə, məqalənin digər bir vəzifəsi, müasir kommunikasiya tələblərinə uyğun olaraq gənclərin dil istifadəsinin necə dəyişdiyini və bunun nəticəsində yeni terminlərin, abreviaturaların yaranmasını izləməkdir. Bu, dilin inkişafını, eyni zamanda sosial mədəniyyətin dinamikasını anlamaq üçün əhəmiyyətlidir. Məqalə, eyni zamanda, onlayn platformalarda istifadə olunan qrafik ixtisarlara gündəlik kommunikasiya proseslərinə necə inteqrasiya edildiyini və bu fenomenin cəmiyyətin dilə olan münasibətinə təsirini də araşdırır. Nəticədə, bu vəzifələr dilin müasir dövrdəki inkişafını daha ətraflı anlamağa yönəlmişdir.

Tədqiqatın əsas hissəsi. Abreviatur və qrafik ixtisarlara onlayn platformalarda daha çox istifadə edilməsinin birinci səbəbi kommunikasiya sürətinin artmasıdır. İnsanlar onlayn mühitdə tez və səmərəli ünsiyyət qurmağa çalışır, bu da uzun sözlərin və ifadələrin yerinə qısa və lakonik formaların qəbul edilməsini şərtləndirir. “Qənaət prinsipinin nəticəsi olaraq, insanın dil təfəkkürünün qarşısında daim yeni leksik vahidlərin seçilməsi və sistemə qəbul edilməsi məsələsi durur, bu da yaranan neologizmlər-qısaltmaların formalaşması ilə nəticələnir. Müxtəlif qısaltma növləri, məlumatın daha bir çərçivəyə sıxışdırılması şəklində xidmət edir və müxtəlif sahələrdə (hərbi terminologiyada, elmi və texniki mətnlərdə, jargonlarda və adi söhbət dilində) istifadə olunur və bu, dünyanın əksər dillərində yayılmış dil universalisidir” [6, s.107].

Mobil telefonlarda və sosial media platformalarında məhdud yer səbəbindən, istifadəçilər daha az yer tutan və tez anlaşılabılən qısaldılmış ifadələrə üstünlük verirlər. Bu yanaşma, həm də zamanın idarə olunmasına kömək edir, çünki qısa mesajlar daha sürətli göndərilir.

İkinci səbəb isə, gənclər arasında qrafik ixtisarlara və abreviaturaların populyarlığıdır. Sosial medianın və müasir kommunikasiya mədəniyyətinin təsiri ilə, yeni terminlərin və qısaldılmış formaların yaradılması və istifadəsi sürətlə yayılmaqdadır. Gənclər, onlayn mühitdə daha çox interaktiv və dinamik ünsiyyət formaları axtarır, bu da onlara daha rahat görünən abreviaturalara və qrafik ixtisarlara meyli etməyə səbəb olur. Beləliklə, bu kimi dil elementləri həm gündəlik ünsiyyətdəki rahatlıq, həm də müasir mədəniyyətin tələblərinə uyğunlaşma məqsədini güdür.

Gənclər arasında yaranan yeni terminlərin və abreviaturaların populyarlığı, onların gündəlik ünsiyyətdə daha tez-tez istifadəsinə səbəb olur. Məsələn, “LOL” (həddən artıq gülməli (gülməkdən ölmək anlamında)) və “BRB” (bir azdan geri qayıdacam) kimi beynəlxalq abreviaturalar, Azərbaycan dilində də istifadə olunmağa başlayıb.

Son illərdə onlayn platformalarda Azərbaycan dili mənsəli qrafik ixtisarlara istifadəsi artmışdır. Bu ixtisarlara, sosial media, mesajlaşma tətbiqləri və digər onlayn mühitlərdə gündəlik ünsiyyətin bir hissəsi halına gəlmişdir. Məsələn, “salam” sözünün “slm” kimi yazılması, istifadəçilər arasında sürətli və rahat ünsiyyət üçün geniş yayılmışdır. Bu cür ixtisarlara, dilin dinamikliyini və müasir ünsiyyət tələblərinə uyğunlaşma qabiliyyətini göstərir.

Dilçilik ədəbiyyatında qrafik ixtisarlara xüsusi növü kimi fərqləndirilən bu struktur tipləri “kontraktur” adlanır. Qeyd edilir ki, “kontrakturlar, saitlərin və bəzi samitlərin ixtisar edilməsi dilə samitlərin əsasında yaranır. Bu qrup qısaltmalar, yalnız samit səsləri ifadə edən işarələrdən ibarətdir. İngilis dilində konsonantogramın formalaşması, samitlərin informasiya

yükünün saitlərdən daha yüksək olması ilə bağlıdır... kontrakturlar aşağıdakı şəkildə tərtib oluna bilər:

a) sözlər: pls < please; msg < message;

b) söz birləşmələri (digər qrafik qısaltılma növləri ilə, məsələn, inisial və ya heca qısaltılması ilə qarışma baş verdiyi üçün kifayət qədər nadir tip kontrakturlar hesab edilir): LHB < Lost Heartbeat; BRGDS < Best Regards (inisial qısaltma və kontraktura)” [3, s.35].

S.A.Mironenko onlayn platformalardakı oyun seqmentləri əsasında istifadəçilərin leksikonunda yer alan ixtisarlara təhlil edərkən belə bir qənaətə gəlir ki, “onlayn platformalarda, xüsusən də oyun mühitlərində, ixtisarlara kommunikasiya prosesini asanlaşdırır. Onlar həmçinin spesifik terminlərin olmaması səbəbindən lazımi ifadələri doldurur və oyunçular arasında emosional və ifadəedici bir dil yaradır. Bu ixtisarlara, oyunçuların birlikdə effektiv ünsiyyət qurmasını təmin edir” [7, s.63].

İ.A.Hüseynova öz elmi araşdırmasında bu ixtisar növünü “kötüklər” (və ya kök ixtisar) adlandıraraq, onların qrafik ixtisarlara ən qədim növü kimi qələmə verir. “Burada əsas prinsip sözün bir hissəsinin buraxılması və qalıqların qorunmasıdır” [1, s.86].

L.V.Karatayevanın fikrinə görə, “belə ixtisarlara spesifik xüsusiyyəti, onların şifahi nitqdə istifadə edilmə imkanındır, eləcə də bu ixtisarlara normativlik meyarı üzrə konotativ mənə daşır” [5, s.154]. Başqa sözlə, bu ixtisarlara daha rəsmi olmayan və gündəlik yazılı ünsiyyətdə istifadə edilən dil formalarıdır.

Söz əsaslı qrafik ixtisarlardan (kontraktura) olan “h” və “y” “hə” (bəli) və “yox” (xeyir) kimi ifadələrin qısaltılması kimi çox rast gəlinən qrafik ixtisarlardandır. Bu cür qısaltılmış formalar, yazılı ünsiyyətdə daha az yer tutmaqla yanaşı, mesajların daha sürətli göndərilməsi məqsədilə istifadə edilir. İstifadəçilər, gündəlik ünsiyyətlərində bu kimi qısaltmalardan geniş şəkildə faydalanaraq, zaman və məkan məhdudiyyətlərini aşmağa çalışırlar.

Sosial media platformalarında isə, artıq yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, “lol” (gülməkdən qırılmaq) və “brb” (bir azdan geri qayıdacam) kimi beynəlxalq abreviaturlara bənzər, Azərbaycan dilindəki qrafik ixtisarlara da yaranır. Məsələn, “çox sağ ol” ifadəsinin “çs” və ya “təşəkkür edirəm // təşəkkürlər” ifadəsinin “twk” kimi qısaltılması, istifadəçilər arasında gənclik mədəniyyətinin bir hissəsi olaraq ortaya çıxır. Bu ixtisarlara, eyni zamanda, gənc nəslin müasir dillə bağlı yaradıcılığını və dilin müasir ünsiyyət tələblərinə uyğunlaşma qabiliyyətini nümayiş etdirir.

Onlayn platformalarda qrafik ixtisarlara yaranması, dilin dinamikasını və mədəniyyətin inkişafını göstərir. Bu cür ixtisarlara istifadəsi, dilin həm sadələşməsini, həm də gənc nəslin ünsiyyət formalarını yeni şəraitə uyğunlaşdırma bacarığını əks etdirir. Azərbaycan dilindəki qrafik ixtisarlara populyarlığı, dilin sosial şəbəkələrdə və rəqəmsal mühitlərdə necə evrim keçirdiyini nümayiş etdirir və bu hadisənin gələcəkdə də davam edəcəyi gözlənilir.

Onlayn platformalarda qrafik ixtisarlara xüsusi növü olan siqllərə çox təsadüf edilir. Siqlar, çox uzun tərkiblərin ilk hərflərinin birləşdirilməsi yolu ilə yaradılan qısaltılmış sözlərdir. Qeyd edək ki, ayrı-ayrı hərflərdən, ən çox samitlərdən formalaşdıqda, siqlar öz təbiətinə görə dilə xarici, çətin tələffüz olunan və başa düşülməkdə çətinlik yaranan bir element halına gəlir. Hətta bu fenomenin qrafik forması belə oxucunun diqqətini cəlb edir, çünki siqlar, adətən, böyük hərflərlə yazılır: LOL, BRB və s.

Onlayn platformalarda istifadə edilən ünsiyyət dilinə müasir dövərdə ingilis dilinin dərin nüfuzunu nəzərə alıqda burada bir çox “neqativ” məsələlərə də toxunmaq lazım gəlir. Belə ki, virtual məkanın olmadığı dövərlərdə yaranan qrafik ixtisarlara, elmi cəhətdən əsaslandırılmış və vahid qəbul edilmiş prinsiplər əsasında yaradılaraq işlədildisə, bu gün onlayn platformalarda istifadə edilən qrafik ixtisarlara haqqında bunu demək olmur. Çünki onlayn platformalarda yaranması, orijinal dilin zənginliyini və ifadə gücünü müəyyən mənada

azaldır. İstifadəçilər, qısa və lakonik formalarla ünsiyyət qurduqda, dilin müxtəlif ifadə vasitələrinin və sinonimlərin istifadəsini laqeyd yanaşmağa meyilli olurlar. Bu, dilin zənginliyinin itirilməsinə səbəb ola bilər, çünki istifadəçilər daha az fərqli söz və ifadə ilə fikirlərini çatdırmağa çalışır, bu da dilin ifadə qabiliyyətini daraldır.

Bundan əlavə, qrafik ixtisarlara geniş yayılması, dilin düzgünlüyünü və qrammatik qaydaların pozulmasını təşviq edə bilər. Məsələn, "h" və "y" kimi qısaltmaların istifadəsi, cümlələrin düzgün qurulmasına mane ola bilər. Bu vəziyyət, gənc nəsil arasında dilin standartlarına əməl edilməməsinə və dilin qrammatik strukturunun zəifləməsinə səbəb ola bilər. Beləliklə, dilin formalaşması və inkişafı üçün əhəmiyyətli olan qrammatik qaydaların göz ardı edilməsi, dilin gələcəkdəki inkişafına zərər verə bilər.

Qrafik ixtisarlara geniş yayılması, mədəniyyətin və dilin fərqli aspektlərini anlamaqda çətinlik yarada bilər. Qısaldılmış formalar, bəzən orijinal ifadələrin və kontekstlərin tam anlamını itirir. Bu, dilin istifadəçiləri arasında yanlış anlaşılmalara, mədəni və sosial kontekstlərin göz ardı edilməsinə səbəb ola bilər. Nəticədə, dilin yalnız kommunikativ funksiya yerinə yetirməkdən daha çox, mədəni kimliyin və sosial dəyərlərin ifadəsi olduğunu unutmaq riski meydana gəlir. Məsələn, "təşəkkür" sözləri əvəzinə işlədilən "twk" qrafik ixtisarında "w" hərfinin istifadəsi, Azərbaycan dilinin fonetik və qrammatik normalarına ziddir. Azərbaycan dilində "w" hərfi yoxdur, bu da dilin strukturuna uyğun gəlmir. Beləliklə, bu cür qrafik ixtisarlara istifadəsi, dil normalarının pozulmasına gətirib çıxara bilər. İstifadəçilər, daha az yer tutan və sürətli ünsiyyət imkanı verən ifadələri axtararkən, bəzən dilin orijinal formalarını və normativ qaydalarını göz ardı edirlər.

Bu vəziyyət, dilin zənginliyinin və ifadə qabiliyyətinin itirilməsinə səbəb ola bilər. Qrafik ixtisarlara, dilin orijinal qrammatik və fonetik strukturunu pozduqda, bu, dilin inkişafına və müasir dövrdəki istifadəsinə mənfi təsir göstərə bilər. Nəticə etibarilə, "twk" qrafik ixtisarı, istifadəçilərin ünsiyyət tərzini asanlaşdırsa da, eyni zamanda dilin təmizliyini və normativ qaydalarını qorumaq baxımından narahatlıq doğurur. Bu, dilin yalnız gündəlik ünsiyyət üçün deyil, eyni zamanda mədəniyyətin və identikliyin ifadəsi üçün də əhəmiyyətli olduğunu xatırladır.

Facebook platformasında Azərbaycan dilində geniş yayılmış qrafik ixtisarlara, istifadəçilərin gündəlik ünsiyyətində sürət və rahatlıq təmin edir. Bu platformada paylaşımlara yazılmış şərhlərə nəzər saldıqda, azərbaycandilli virtual məkanda istifadə edilən qrafik ixtisarlara daha çox ingilis dilindən alındığını müşahidə edə bilərik. Məsələn, dilimizdə təəccüb, heyran mənasında işlədilən kifayət qədər təqlidi söz və ifadənin olmasına rəğmən, onlayn platformalarda "wow" qrafik ixtisarından istifadə edilir. Məsələn, "Wow, təbriklər!" (Facebook); "Wow, qiymət z.o." (Facebook).

Bundan əlavə bu sosial şəbəkə üzərindən apardığımız müşahidələr zamanı ölçü mənasına (üçün üç), 4mX2m (dörd metrənin iki metrəyə) kimi qrafik ixtisarlara da rast gəlinir. Məsələn, "Salam, 3x3 neçəyə başa gəlir?" (Facebook) və s.

Son illər onlayn platformalarda "qarşı // əksinə" mənasında "vs" qrafik ixtisarının geniş şəkildə istifadə edilməsinin də müşahidə edirik. Məsələn, Gürcüstan gömrüyü **VS** Azərbaycan gömrüyü (Maşın Bazarı TV) və s.

Son illər həm elmi, siyasi, həm də ictimai onlayn platformalarda rast gəldiyimiz "VS" qrafik ixtisarı barədə bir qədər ətraflı məlumat verməyi lazım bilirik. "VS" ifadəsi, ingilis dilində "versus" sözünün qısaldılmasıdır və "qarşı" ya da "əleyhinə" mənasını ifadə edir. Bu termin, adətən, iki şeyin müqayisəsini və ya bir-birinə qarşı duran tərəflərin mübahisəsini göstərmək üçün istifadə olunur. "Gürcüstan gömrüyü VS Azərbaycan gömrüyü" ifadəsində, bu termin, iki gömrük sisteminin, tətbiq olunan qaydaların, prosedurların, şəraitin və ya digər müvafiq aspektlərin müqayisəsini vurğulamaq məqsədini güdür. Beləliklə, "VS" qrafik

ixtisarı iki tərəf arasındakı fərqi, üstünlüyü və ya seçim məsələsini ifadə etmək üçün geniş istifadə olunan bir formadır.

Etimologiya baxımından, “versus” sözü, latın dilində “çevrilmiş” və ya “qarşı” mənasına gələn “vertere” felindən əmələ gəlib. İlk mənbələrə görə, bu termin hüquqi mübahisələrdə, iddiaların və tərəflərin müqayisə edildiyi vəziyyətlərdə istifadə olunurdu. Zamanla, “versus” sözü daha geniş kontekstlərdə, xüsusən idman, mübahisələr və akademik diskussiyalarda iki tərəfin müqayisəsini ifadə etmək üçün qəbul edildi.

İnkişaf etmiş müasir dövrdə, “VS” ifadəsi geniş yayılmağa başlayıb, həm mətbuatda, həm də gündəlik dil istifadəsində yer alır. İdman yarışlarında, məsələn, “Real Madrid VS Barcelona” kimi ifadələrdə, iki komandanın bir-birinə qarşı mübarizəsini göstərmək üçün istifadə edilir. Eyni zamanda, elmi və akademik kontekstdə də, məsələn, “A nəzəriyyəsi VS B nəzəriyyəsi” kimi ifadələrlə iki fərqli yanaşmanın müqayisəsini əks etdirir. Bu termin, həm də geniş müzakirələrə və analitik düşüncəyə əsaslanan bir diskussiyaya giriş imkanı yaradır “VS” ifadəsi, onlayn platformalarda, əsasən müqayisə, mübahisə və ya seçim məqsədilə geniş istifadə olunur. İstifadəçilər, bu qrafik ixtisarı iki fərqli fikir, məhsul, şəxs və ya konsepsiya arasında müqayisə aparmaq üçün tətbiq edirlər. Məsələn, “Apple VS Samsung” kimi ifadələr, bu iki brendin məhsulları, xüsusiyyətləri və üstünlükləri arasında müzakirələr aparmağa imkan tanıyır. Eyni zamanda, “VS” qrafik ixtisarı mübahisəli məsələlərin, məsələn, siyasi və sosial məsələlərin müzakirəsi zamanı fərqli baxışların müqayisə edilməsinə də xidmət edir.

Bundan əlavə, “VS” ifadəsi, müxtəlif sahələrdə rəqabət və seçim məsələlərini vurğulamaq məqsədilə də istifadə edilir. İdman, elm və akademik müzakirələrdə iki tərəfin müsbət və mənfi tərəflərinin müqayisəsi üçün geniş yer alır. Beləliklə, “VS” qrafik ixtisarı, istifadəçilərə daha qısa və effektiv formada fikirlərini ifadə etmək və müzakirələrini təşkil etmək imkanı yaradır.

Onlayn platformalarda qrafik ixtisarlara siqli adlanan növündən geniş istifadə edildiyi müşahidə edilir. Siqli dilçilikdə bir sözün, ifadənin və ya cümlənin, danışığ və ya yazı kontekstindəki hər hansı bir hissəsinin vurğulanması və ya ön plana çıxarılması üçün istifadə olunan bir termdir. Siqli, bir fikrin, duyğunun və ya anlayışın daha güclü ifadə olunmasına kömək edir. Siqlinin məqsədi, dinləyici və ya oxucu tərəfindən daha asan başa düşülən, yadda qalan və ya diqqəti cəlb edən ifadələrin yaradılmasıdır. Bu, reklam mətni tərtibatından, elmi yazılarda tətbiq oluna bilər. Siqli, dilin estetik və emosional təsirini artıraraq, ünsiyyətin daha təsirli və anamlı olmasına şərait yaradır.

N.G.Asmus virtual kommunikasiyalarda istifadə edilən qrafik ixtisarlara bağlı apardığı elmi araşdırma zamanı belə bir qənaətə gəlir ki, virtual kommunikasiyanın özəllikləri səbəbindən onlayn platformalarda qrafik ixtisarlara leksik ixtisarlara müqayisədə yüksək işlənmə tezliyinə malikdir. “Araşdırdığımız nümunələrin 90%-i qrafik ixtisarlara təşkil edir” [3, s.37]. O, təhlillər əsasında onlayn platformalarda istifadə edilən qrafik ixtisarlara 4 tipini qeyd edir: siqli, suspensiyalar, kontrakturlar, fonoideoqramlar.

Lakin azərbaycandilli onlayn platformalarda apardığımız müşahidələr bizə belə deməyə əsas verir ki, buradakı istifadəçilərin kommunikativ yazışmalarında fonoideoqramlardan da istifadə edilir. Bu daha çox rəqəmlər əsasında yaradılmış brend adları və s. ilə bağlıdır və daha çox reklam segmentində geniş istifadə edilir. Məsələn, “Mütləq **1kart**lamı ödəmə olmalıdır?” (Facebook); “Aldığımız Volkswagen ID **6Lar** Yükləndi” (Car Bids Baku); “... bülletenə çıxarkən **h1** kəsilmirmi?” (Təhsil Forumu) və s.

Ümumiyyətlə, qeyd edilməlidir ki, onlayn platformalarda qrafik ixtisarlara bir sıra funksiyaları yerinə yetirir: nominativ, ekspressiv-emosional, interaktiv, yaradıcı, evfemistik və s. Bununla da söz yaradıcılığının müasir formalarından olan virtual qrafik ixtisarlara (bir çoxları bu qəbil ixtisarlara söz yaradıcılığı elementi hesab etmir) müasir insanın dil aləminin

obrazını təşkil etməkdə mühüm rol oynadığını ortaya qoyur. Müasir insan cəmiyyətin həyatında fəal iştirak edir, ünsiyyət mühitini, dil məkanının qurulmasında özünəməxsus xüsusiyyətləri müəyyən edir.

Dil vahidlərinin ixtisarı internet mühitində mətnin təşkilindəki əsas prinsiplərdən biridir. “Fonetik yazı” adlandırılan [3, s.40] kompakt informasiya ötürmə üsulu, fikrin daha sərbəst ifadə olunmasına və ünsiyyətin qeyri-rəsmi xarakteri almasına kömək edir. Sözlərin və söz birləşmələrinin bu cür qeyri-standart istifadəsi söz yaradıcılığında yeni mərhələ kimi özünü göstərir.

Nəticə. Yekunda nəticə olaraq, vurğulamaq lazımdır ki, qısaldılmış formaların geniş yayılması, insanların onlayn mühitdə sürətli və səmərəli ünsiyyət tələblərinə cavab verdiyini göstərir. Gənclər arasında bu fenomenin populyarlığı, onların daha interaktiv və dinamik ünsiyyət formalarını axtarması ilə bağlıdır. Bunun nəticəsində, qrafik ixtisarlar, gündəlik ünsiyyətdə daha tez-tez istifadə olunan terminlərə çevrilir, məsələn, “LOL” və “BRB” kimi beynəlxalq abreviaturalar Azərbaycan dilində də qəbul edilir.

Qrafik ixtisarların geniş yayılması, orijinal ifadələrin və mədəni kontekstlərin tam anlamını itirməsinə səbəb ola bilər. Bu, dilin yalnız kommunikativ funksiyasını yerinə yetirməkdən daha çox mədəni kimliyin və sosial dəyərlərin ifadəsi olduğunu unutmaq riskini artırır. Nəticədə, abreviaturaların və qrafik ixtisarların istifadəsi dilin zənginliyini və ifadə qabiliyyətini azaldır, eyni zamanda dilin normativ qaydalarını pozur.

Onlayn platformalara yansıyan dildə qənaət prinsipinin tətbiqi qrafik ixtisarların və eləcə də leksik ixtisarların yeni-yeni modellərinin formalaşmasına səbəb ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Gusejnova, I.A. Ueber die Besonderheiten der modernen Werbetexte // Das Wort: Germanistisches Jahrbuch 2000/2001; hg. v. Vallstedt. Moskau: DAAD, 2001. S. 85-91.
2. Habibova K. Virtual discourse as a communicative requirement of the modern era //Ad Alta. Journal of Interdisciplinary research. – 2023. – T. 13. – №. 1. – С. 173-176.
3. Асмус Н.Г. Особенности функционирования сокращений в виртуальном дискурсе (на примере социальной сети Твиттер) / Н. Г. Асмус, Н. Д. Полетаева // Челябинский гуманитарий. – 2021. – № 2(55). – С. 34-42.
4. Баринова С.О. Классификация сокращений в языке Интернета (на материале английского языка) // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена: сборник статей. — 2007. — Т. 12. — №33. — С. 24-27.
5. Каратаева Л.В. Сопоставительный анализ рекламной лексики в текстах русской и немецкой прессы: функционально-семантический и словообразовательный аспект: дис. ... канд. филол. наук. Майкоп, 2003. 193 с.
6. Ковригина А.И. Статус инициальных аббревиатур в испанском, английском и русском языках // Вестник Московского университета. Серия 19: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2010. – № 4. – С. 107-112.
7. Мироненко, С.А. Аббревиация английских заимствований в немецком жаргоне компьютерных игроков // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2: Филология и искусствоведение. – 2015. – № 1(152). – С. 61-65.

РОЛЬ ГРАФИЧЕСКИХ СОКРАЩЕНИЙ НА ОНЛАЙН-ПЛАТФОРМАХ*Гулузаде Семра Фаиговна**Резюме*

В данной статье рассматривается использование аббревиатур и графических сокращений в современном обществе на социальных медиа и других онлайн-платформах. Аббревиатуры представляют собой языковые единицы, возникающие в результате сокращения слов и терминов, тогда как графические сокращения — это формы сокращений, которые используются только в письменной речи и не могут быть лексикализованы. В статье подчеркивается, как эти сокращенные выражения влияют на повседневное общение, а также увеличивается скорость коммуникации и их популярность среди молодежи. Также обсуждается, как эти языковые элементы адаптируются к требованиям современной культуры и их влияние на динамику языка, рассматриваются потенциальные воздействия графических сокращений на богатство языка, грамматические нормы и культурный контекст. Широкое использование сокращений может привести к нарушению языковых норм и потере выразительности. Кроме того, графические сокращения отражают динамику современных форм общения, демонстрируя упрощение языка и креативный подход молодежи к использованию языка.

THE ROLE OF GRAPHIC ABBREVIATIONS ON ONLINE PLATFORMS*Guluzade Samra Faig**Summary*

This article examines the use of abbreviations and graphic abbreviations in contemporary society on social media and other online platforms. Abbreviations are language units that arise from the shortening of words and terms, while graphic abbreviations are forms of shortening that are used only in written speech and cannot be lexicalized. The article highlights how these shortened expressions affect everyday communication, as well as the increased speed of communication and their popularity among young people. It also discusses how these language elements adapt to the demands of modern culture and their impact on language dynamics, examining the potential effects of graphic abbreviations on the richness of language, grammatical norms, and cultural context. The widespread use of abbreviations can lead to the violation of language norms and the loss of expressiveness. Furthermore, graphic abbreviations reflect the dynamics of modern forms of communication, demonstrating the simplification of language and the creative approach of young people to language use.

*Rəyçi; professor Məsud Əhməd oğlu Mahmudov**SDU-nun Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasının 17 sentyabr 2024-cü il tarixli iclasın 12 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 19 sentyabr 2024-cü il*

UOT:81.

ELMI PARADİQMADA KONSEPTUAL METAFORA

*Seyidova Nigar Vaqif qızı**Bakı Dövlət Universiteti*nigar-seidova@mail.ru

Xülasə: Bu məqalə elmi paradıqmada konseptual metaforanın rolunu araşdırır. Konseptual metafora lingvistik təhlilin mühüm vasitəsi olmaqla elmi təfəkkürün formalaşmasında, yeni nəzəriyyələrin yaradılmasında əsas rol oynayır. Məqalədə konseptual metafora və elmi paradıqmanın nəzəri əsasları təhlil edilir, həmçinin metaforaların elmi konsepsiyaların inkişafına və paradıqma dəyişikliklərinə təsiri araşdırılır.

Bu məqalənin elmi yeniliyi elmi paradıqmaların formalaşmasında və inkişafında konseptual metaforanın rolunun hərtərəfli təhlilindədir. Məqalədə elmdəki metaforik təfəkkürün öyrənilməsinə lingvistik və fəlsəfi yanaşmaları birləşdirən fənlərarası tədqiqat aparıldığından, bu məqalənin məqsədi elmi paradıqmada konseptual metaforanın rolunu öyrənmək və təhlil etmək, “konseptual metafora” və “elmi paradıqma” anlayışlarının tərfi və nəzəri əsaslandırılması, metaforaların formalaşmasına və inkişafına təsirinin öyrənilməsidir.

Açar sözlər: metafora, sahə, termin, düşüncə, bilik

Ключевые слова: метафора, поле, термин, мысль, знание

Keywords: metaphor, field, term, thought, knowledge

Giriş. Konseptual metafora təcrübənin bir konseptual sahəsinin (mənbənin) başqa bir təcrübə sahəsinə (hədəf) anlamaq və strukturlaşdırmaq üçün istifadə edildiyi idrak hadisəsidir. Konseptual metafora — eyni zamanda generativ metafora kimi də tanınır - bir fikrin (və ya konseptual sahənin) digəri baxımından başa düşüldüyü bir metaforadır (və ya məcazi müqayisədir) [10]. Bu termin Corc Lakoff və Mark Conson tərəfindən “Bizim yaşadığımız metaforalar” (1980) adlı kitabında istifadə edilmişdir. C.Lakoff və M.Conson metaforanın formalaşma mexanizmini belə izah edirlər: hər metaforada donor və alıcı zonaları var; hərəkət feilləri nitq feilləri mənasında işləyə bilər, bu o deməkdir ki, hərəkət nitq üçün donor zonaya çevrilir və bu da öz növbəsində alan olur. Donor zonasının formalaşdırılması üçün strategiya onu təcəssüm termini ilə təsvir edən C.Lakoff tərəfindən təklif edilmişdir [4]. Beləliklə, təbii dillərdə metaforlaşmanın bəzi ümumi prosedurlarını dərk etməyə cəhd edilir. Çox vaxt bunun izahı, alıcı zonanın daha mücərrəd olması və aydın fiziki xüsusiyyətlərə malik olmamasıdır, sanki metaforlaşmanı “tələb edir”, bunun üçün əhəmiyyəti spesifik olan donor zonasına istinad etmək lazımdır.

Konseptual metafora bizim təfəkkürümüzün, dilimizin və dünyanı qavrayışımızın formalaşmasında əsas rol oynayır, çünki o, bizə daha mücərrəd və ya mürəkkəb hadisələri izah etmək və anlamlandırmaq üçün tanış anlayışlardan istifadə etməyə imkan verir. Konseptual metafora bir anlayışı müəyyən etmək üçün istifadə olunan məcazdır.

Orta əsrlərdə metaforalardan ilahi gücü təcəssüm etmək üçün istifadə olunurdu. Müasir dövrdə məcazlara münasibət kəskin şəkildə mənfəyə çevrilmiş, “sözün çevikliyinə əsaslanan uğurlu hiylə” kimi, “bəzək” kimi istifadə edilmişdir [6, s. 47]. T. Hobbs və C. Lok metaforaların şiddətli əleyhdarları idilər, çünki onların istifadəsi qeyri-müəyyənliyə və elmi mətnlər üçün qeyri-münasibliyə səbəb olurdu. F.Nitşe deyirdi ki, metafora təkcə dil hadisəsi deyil, həm də insanın idrak fəaliyyətinin bir hissəsidir: “İnsanın yaratdığı dünyanın mənzərəsi antroposentrik konsepsiyalara əsaslanır, konkret mədəniyyətin stereotipləri və klişeləri məhz metafora, təsvirləri çoxdan itmiş klişelərdir” [5, s. 262]. Böyük ensiklopedik lüğətdə V.İ. Yartseva belə tərif verir: “Metafora ifadə edən sözün işlədilməsindən ibarət trop və ya

mexanizm, obyektlərin, hadisələrin və oxşarların müəyyən bir sinfi, başqa bir sinfə daxil olan bir obyektə xarakterizə etmək və ya adlandırmaq və ya müəyyən mənada buna oxşar olan başqa bir obyekt sinfinin adıdır" [1, s. 296]. Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif lüğətlərdə təriflər bir-birindən fərqlənir, lakin onları ümumiləşdirərək və komponent təhlili apararaq deyə bilərik ki, aşağıdakı konseptual vahidlər fərqlənir: obrazlı nitq üçün istifadə olunaraq trop [2; 3; 11]; oxşarlıq [3]; bunun əsasında metaforalar qurulan, obyektin səciyyələndirilməsi və adlandırılması [2] və bir sinfin mahiyyətinin digəri baxımından təsviri [1] — bütün bunlar metaforalardan istifadənin məqsədləri adlandırılır. A.P.Çudinov metaforanı “əsas zehni əməliyyat, dünyanı tanımaq, strukturlaşdırmaq və izah etmək üsulu” adlandırır [8, s. 7]. Digər dil vahidlərindən fərqli olaraq, konseptual metafora reallığın ayrı-ayrı obyektləri ilə əlaqələndirilə bilməz; onun məqsədi semantik məkanların konseptuallaşdırılmasıdır və konseptual metaforanın şifahi icrası linqvistik metaforaların xüsusi hallarının köməyi ilə baş verir [9, s. 156]. Konseptual müqayisə anlayışı və ya hadisəni aydınlaşdırmaq üçün istifadə olunan nitq şəkli. Bu cür metaforalar və müqayisələr peşəkar məlumatın konseptuallaşdırılmasının nəticəsi ola bilər və artıq formalaşmış biliklərdən birbaşa asılı ola bilər [7, s. 61–62].

Konseptual metafora dilçilikdə bir neçə səbəbə görə vacibdir:

1. Düşüncə və dilin formalaşdırılması. Konseptual metaforalar insanlara mücərrəd və mürəkkəb anlayışları daha konkret və tanış terminlərə çevirməyə kömək edir. Məsələn, “vaxt puldur” və ya “arqument müharibədir” metaforaları mücərrəd vaxt və mübahisə anlayışlarını daha başa düşülən və idarə olunan etməyə kömək edir. Bu cür metaforalar təfəkkürün və dilin formalaşmasına kömək edir, onları daha əlçatan və başa düşülən edir.

2. Koqnitiv proseslər. Konseptual metaforalar insanların bir təcrübə sahəsini digərini başa düşmək üçün necə istifadə etdiyini göstərməklə idrak proseslərini əks etdirir və formalaşdırır. Metaforaların tədqiqi bizə insanların dünya haqqında bilik və fikirlərini necə təşkil etdiyini anlamağa kömək edir. Dilçilər metaforaların təfəkkürə və qavrayışa necə təsir etdiyini, müxtəlif dillərdə və mədəniyyətlərdə özünü necə göstərdiyini öyrənirlər. Metaforalar bir təcrübə sahəsini digərini başa düşmək üçün necə istifadə etdiyimizi göstərməklə idrak proseslərimizi əks etdirir və formalaşdırır.

3. Mədəniyyətlərarası fərqlər. Konseptual metaforalar mədəniyyətlər arasında dəyişir, qavrayış və təfəkkürdə mədəni fərqlərin araşdırılmasına imkan verir. Bu fərqləri başa düşmək mədəniyyətlərarası ünsiyyəti yaxşılaşdırır və anlaşılmazlıqların qarşısını almağa kömək edə bilər. Məsələn, “zaman bir qaynaqdır” metaforası Qərb mədəniyyətlərində daha çox yayıla bilər, digər mədəniyyətlər isə vaxtı fərqli şəkildə qəbul edə bilər.

4. Elmin və təhsilin inkişafı. Konseptual metaforalar öyrənmə və elmi biliklərdə mühüm rol oynayır. Onlar mücərrəd fikirləri daha əlçatan və başa düşülən etməklə yanaşı, yeni elmi konsepsiya və nəzəriyyələrin formalaşmasına kömək edir. Məsələn, “atom günəş sistemidir” metaforası atomun quruluşu ideyasını formalaşdırmağa kömək etdi. Yeni metaforalar yeni anlayışlar təqdim edə və mövcud sözlərin mənalarını genişləndirə bilər. Dilçilər metaforaların zamanla necə yarandığını, yayıldığını və dəyişdiyini, dilin təkamülünə necə təsir etdiyini öyrənirlər.

5. Dil yaradıcılığı. Konseptual metaforaların tədqiqi dil yaradıcılığının və innovasiyanın dərk edilməsinə kömək edir. Yeni mənalar və emosional təsirlər yaratmaq üçün tez-tez şeir, ədəbiyyat və digər sənət növlərində metaforalardan istifadə olunur. Konseptual metaforalar dil yaradıcılığında və bədii ədəbiyyatda mühüm rol oynayır. Şair və yazıçılar tez-tez yeni mənalar, ifadəli obrazlar yaratmaq üçün metaforalardan istifadə edirlər. Dilçilər mürəkkəb emosional və estetik təcrübələri çatdırmaq üçün ədəbiyyatda metaforalardan necə istifadə olunduğunu araşdırırlar.

6. Təlim və pedaqogika. Pedaqogikada konseptual metaforalardan mürəkkəb anlayışları izah etmək və öyrənməni asanlaşdırmaq üçün istifadə olunur. Müəllimlər daha aydın və yaddaqalan izahatlar yaratmaq üçün metaforalardan istifadə edə bilirlər. Dilçilər metaforaların müxtəlif təhsil kontekstlərində öyrənmə və anlayışı necə gücləndirə biləcəyini araşdırırlar.

Beləliklə, konseptual metafora dilçiliyin fundamental aspektidir, bizim dili, düşüncəni və mədəniyyəti dərk etməkdə əsas rol oynayır. Konseptual metafora elmi nəzəriyyə və konsepsiyaların formalaşmasına, inkişafına və qavranılmasına təsir edərək elmi paradigmada mühüm rol oynayır. Tomas Kuhn tərəfindən müəyyən edilən elmi paradigma elmi ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilən inanclar, dəyərlər, metodlar və standartlar toplusunu ehtiva edir. Bu kontekstdə konseptual metaforalar alimlərə mürəkkəb elmi hadisələri strukturlaşdırmağa və izah etməyə kömək edən mühüm vasitəyə çevrilir.

Konseptual metaforalar alimlərə yeni və ya mürəkkəb elmi fikirləri izah etmək üçün tanış və başa düşülən anlayışlardan istifadə etməyə imkan verir. Məsələn, "genetik kod" metaforası genləri kompüter koduna bənzər müəyyən bir ardıcılıqla yazılmış təlimatlar kimi düşünməyə kömək edir. Bu, nəinki başa düşməyi asanlaşdırır, həm də gələcək tədqiqatları müəyyən istiqamətə yönəldir, fərziyyələrin formalaşmasına və məlumatların şərhinə təsir göstərir. Müxtəlif fənlərin təsvirində konseptual metaforaları nəzərdən keçirmək olar. Məsələn, fizikada konseptual metaforalar mücərrəd anlayışların izahında mühüm rol oynayır. Məsələn, "ışq axını" metaforası işıq kvant mexanikasını başa düşmək üçün əsas olan hissəciklər (fotonlar) axını kimi düşünməyə kömək edir. Başqa bir metafora, "məkan-zaman kontinuumu" bizə nisbilik nəzəriyyəsində məkan və vaxtı bir-biri ilə əlaqəli və çevik anlayışlar kimi təsvir etməyə imkan verir. Biologiyada "hüceyrə fabriki" və ya "genetik kod" kimi metaforalar alimlərə və tələbələrə hüceyrələri istehsal vahidləri, genləri isə orqanizmlərin yaradılması üçün göstərişlər kimi düşünməyə kömək edir. Bu, mürəkkəb bioloji proseslərin başa düşülməsini asanlaşdırır və yeni tədqiqatların və texnologiyaların inkişafını asanlaşdırır. Psixologiyada "ruhi sağlamlıq" və "idrak prosesləri" kimi metaforalar mürəkkəb psixi hadisələri strukturlaşdırmağa və izah etməyə kömək edir. Məsələn, "kompüter kimi yaddaş" metaforası bizə məlumatın saxlanması və əldə edilməsi proseslərini kompüterin necə işlədiyinə bənzər şəkildə təsvir etməyə imkan verir.

Konseptual metaforalar məlumatları anlamaq və şərh etmək üçün yeni üsullar təklif etməklə elmi paradigma dəyişikliklərini asanlaşdırır. Məsələn, Nyuton fizikasıdan nisbilik və kvant mexanikasına keçid "əyilmə məkanı" və "kvant qeyri-müəyyənliyi" kimi yeni metaforalarla dəstəkləndi. Bu metaforalar elm adamlarına fundamental konsepsiyaları yenidən düşünməyə və müşahidə olunan hadisələri daha yaxşı izah edən yeni nəzəriyyələr hazırlamağa kömək etdi.

Konseptual metaforalar dilçilikdə də mühüm rol oynayır, çünki onlar bizə insanların dil vasitəsilə dünyanı necə düşündüyünü, dərk etdiyini və quruluşunu anlamağa kömək edir. Dilçilər dilin əsasını qoyan idrak proseslərini və onların ünsiyyət və mədəni qavrayışa təsirini başa düşmək üçün konseptual metaforaları öyrənirlər.

Konseptual metaforalardan istifadənin müsbət və mənfi tərəfləri var. Konseptual metafora nəzəriyyəsi ilə bağlı ən çox eşidilən tənqidlərdən biri odur ki, KMN-dəki əksər tədqiqatçılar intuitiv və systemsiz tapılmış linqvistik metaforalar əsasında konseptual metaforalar qururlar. Bir tərəfdən, metaforalar mürəkkəb elmi fikirlərin dərk edilməsini və ünsiyyətini asanlaşdırır, yaradıcı təfəkkür və innovasiyaları stimullaşdırır. Digər tərəfdən, metaforalar elmi anlayışları həddən artıq sadələşdirsə və ya təhrif edərsə, məhdudiyyətlər və təhriflər baş verə bilər. Məsələn, plan kimi gen metaforası, genlər və ətraf mühit arasındakı

mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəni gözərdi edərək, genetika haqqında yanlış təsəvvürlər əldə etmək olar.

Konseptual metaforalar elmi paradigmada əsas yer tutur, elmi nəzəriyyə və konsepsiyaların formalaşmasına, inkişafına və qavranılmasına təsir göstərir. Onlar mürəkkəb fikirlərin dərk edilməsini asanlaşdırır, yeni fərziyyələrin formalaşdırılmasını asanlaşdırır və tədqiqatı konkret istiqamətə yönəldir. Bununla belə, alimlər metaforalardan öz işlərində səmərəli istifadə etmək üçün onların həm faydalarını, həm də məhdudiyyətlərini bilməlidirlər.

Konseptual metaforalar dilçilikdə də mühüm əhəmiyyət kəsb edir, belə ki, anlayışın formalaşmasına, koqnitiv proseslərə, mədəniyyətlərarası qavrayışa, dilin inkişafına, dil yaradıcılığına və öyrənilməsinə təsir göstərir. Onlar insanlara dil vasitəsilə dünyanı strukturlaşdırmağa və anlamağa kömək edir, mürəkkəb və mücərrəd fikirləri daha əlçatan və başa düşülən edir. Dilçilər konseptual metaforaların dil və düşüncəyə təsirini və rolunu daha dərinləndirərək etmək üçün tədqiq etməyə davam edirlər.

Elmi mətnlərdə metaforalar bir konseptual sahəni digərinin baxımından dərk edərək yeni konkret məna yaratmaq məqsədinə xidmət edir, elmi-populyar mətnlərdə isə metaforalardan mürəkkəb müddəaları artıq alıcıya məlum olanların köməyi ilə izah etmək üçün istifadə olunur. Beləliklə, elmi diskursda konseptual metafora nominasiya vasitəsidir və evristik funksiyaları yerinə yetirir, elmi populyar diskursda isə daha ifadəli olur və didaktik funksiyaları həyata keçirir.

Ədəbiyyat

1. Академический словарь русской фразеологии. М.: Лексрус, (в соавторстве с А.Н. Барановым, М.М. Вознесенской, К.Л. Киселевой, А.Д. Козеренко), 2014.
2. Арутюнова, Н.Д. Метафора / Н.Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь. Языкознание / под ред. В.Н. Ярцевой. – М.: Научное изд-во «Большая Российская энциклопедия», 1998. – С. 296-297.
3. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. – 2-е изд., стер. – М.: УРСС: Едиториал УРСС, 2004. – 571 с.
4. Лакофф Д., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры. – М., 1990. – С. 387-415.
5. Петросова, Е.Г. Метафора в художественном тексте как способ познания национального образа / Е.Г. Петросова // Теория и практика общественного развития: Издательский дом "ХОРС" (Краснодар). – №3. – 2010. – С. 262-264.
6. Ричардс А. Философия риторики // Теория метафоры / под ред. Н.Д. Арутюновой, М.А. Журиной. – М.: Прогресс, 1990. – С. 44–68.
7. Чигирева, Е.С. Проблема соотношения концептуальной метафоры и сравнения / Е.С. Чигирева // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Лингвистика. — 2016. — № 1. — С. 56–65.
8. Чудинов А.П. Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры (1991 – 2000). – Екатеринбург: Изд-во Урал. гос. пед. ун-та, 2001. – 238 с.
9. Хамитова Э.Р. К вопросу о соотношении индивидуально-авторских, языковых и концептуальных метафор // Вестник Башкир. ун-та. – 2011. – Т. 16, № 1. – С. 155–157.
10. Nordquist, R. Understanding Conceptual Metaphors. Updated on September 08, 2019: [Electronic resource]: URL: <https://www.thoughtco.com/what-is-conceptual-metaphor-1689899>
11. Pragglejaz Group. (2007). MIP: A method for identifying metaphorically used words in discourse. *Metaphor & Symbol*, 22(1), 1–39.

CONCEPTUAL METAPHOR IN THE SCIENTIFIC PARADIGM***Seyidova Nigar Vagif******Summary***

This article explores the role of conceptual metaphor in the scientific paradigm. Conceptual metaphor, being an important tool of linguistic analysis, plays a key role in the formation of scientific thinking and the creation of new theories. The article analyzes the theoretical foundations of conceptual metaphor and scientific paradigm, and also examines the influence of metaphors on the development of scientific concepts and paradigm changes.

The scientific novelty of this article is a comprehensive analysis of the role of conceptual metaphor in the formation and development of scientific paradigms. Since the article is an interdisciplinary study that combines linguistic and philosophical approaches to the study of metaphorical thinking in science, the purpose of this article is to study and analyze the role of conceptual metaphor in the scientific paradigm, the definition and theoretical justification of the concepts of "conceptual metaphor" and "scientific paradigm", and the study of the influence on the formation and development of metaphors.

КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ МЕТАФОРА В НАУЧНОЙ ПАРАДИГМЕ***Сеидова Нигяр Вагифовна******Резюме***

В данной статье исследуется роль концептуальной метафоры в научной парадигме. Концептуальная метафора, являясь важным инструментом лингвистического анализа, играет ключевую роль в формировании научного мышления и создании новых теорий. В статье анализируются теоретические основы концептуальной метафоры и научной парадигмы, а также рассматривается влияние метафор на развитие научных концепций и изменение парадигм.

Научная новизна статьи заключается в комплексном анализе роли концептуальной метафоры в формировании и развитии научных парадигм. Поскольку статья представляет собой междисциплинарное исследование, сочетающее лингвистический и философский подходы к изучению метафорического мышления в науке, целью данной статьи является изучение и анализ роли концептуальной метафоры в научной парадигме, определение и теоретическое обоснование концептов. «концептуальной метафоры» и «научной парадигмы», а также изучение влияния метафор на формирование и развитие.

Rəyçi: fil.e.d., prof. Əbülfəz Əjdər oğlu Rəcəbov***Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi Dilçilik kafedrasının 04 may 2024-cü il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu******Daxil olduğu tarix 14 oktyabr 2024-cü il***

UOT:821. 111(73)

KURT VONNEQUTUN “TİTANIN SİRENLERİ” ƏSƏRİNDƏ PLANETLƏR

Əhmədova Lətifə Kərəm qızı
ADPU-nun Ağcabədi filialı
letife.ahmedova64@mail.ru

Xülasə: İkinci dünya müharibəsindən sonra amerika ədəbiyyatında yeni forma və inkişaf metodları formalaşmış, həmçinin ənənəvi mövzular yeni ifadələrlə əvəz olunmuşdur. K.Vonnequt, ABŞ XX əsr ədəbiyyatının məşhur yazıçılarından biri olub, ədəbiyyat janrlarında yeni forma və prinsiplər yaratmağa çalışmışdır. Onun əsərləri humanistliyi ilə fərqlənir. İkinci dünya müharibəsi, ABŞ-ın siyasi və ictimai həyatı onun əsərlərində sadə dil ilə ifadə olunub. “Titanın sirenləri” romanı yazıçının həyatında böyük iz qoyub. Romanın əsas mövzusu başqa planetlər, yer sakinlərinin orada həyat və taleləri. Əsərin qəhrəmanları olan Malaçi Konstant, Uinston Rumford və Beatris Mars Merkuriy planetlərinə səyahət edirlər. Düzgün deyil ki, bu romana sırf fantastik əsər kimi baxaq. Yaddaşlarını silməkdən başqa, Mars planeti isə, pislik və müharibələr olmayan bir planet kimi təsvir olunub.

Açar sözlər: Kurt Vonnequt, “Titanın sirenləri”, İkinci Dünya müharibəsi, Mars, Merkuri

Ключевые слова: Курт Воннегут, “Сирены Титана”, Вторая Мировая Война, Марс, Меркурий

Key words: Kurt Vonnegut, “Sirens of Titan”, World War II, Mars, Mercury

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Amerika ədəbiyyatında yeni forma və təhkiyə üsulları axtarışı, ənənəvi məzmun anlayışına fərqli yanaşma meyilləri meydana çıxmışdır. Müasir ədəbiyyatın inkişaf yollarından danışarkən N.A.Anastasev yazır: “Layiqli səviyyədə qalmaq üçün ədəbiyyat özü öz gələcəyini düşünməli, inkişafının ziddiyyətlərini dərk etməli idi” [2, s.142].

XX əsr ABŞ ədəbiyyatının özünəməxsus yaradıcılıq prinsipləri ilə seçilən yazıçılarından K.Vonnequt da bədii yaradıcılıqda yeni tendensiylərin formalaşmasına cəhd edirdi. “Vonnequtu realist roman poetikasının inkişaf perspektivləri maraqlandırır. Vonnequt, məsələn, Bartdan heç də az eksperimentçi deyildi. Bununla belə, onun hekayə anlatma üsulu son dərəcə fərddir... “Fakt” və “fantastika” arasındakı mürəkkəb əlaqə Vonnequtun bədii sistemində mühüm yer tutur. Bu baxımdan avtobioqrafik element xüsusi funksiya yerinə yetirir” [5, s.124].

K.Vonnequtun bütün əsərləri üçün insana qarşı dərin humanist münasibət xarakterikdir. Görkəmli yazıçı sevgi və qarşılıqlı yardımlaşma ilə insanların daim biri-birilərini dəstəkləməli olduqlarını düşünür və əsərlərində sözügedən cəhəti daim oxuculara xatırlatmağı bir ədəbi missiyaya çevirir.

ABŞ-ın siyasi-ictimai, cəmiyyət həyatı, dünyaya münasibəti, İkinci Dünya müharibəsi və onun fəsadları kimi mühüm və global mövzular K.Vonnequtun romanlarında sadə tərzdə ifadə olunmuşdur. “Vonnequt Amerika cəmiyyətini təsvir etmək üçün unikal bir üsul seçir. O, gündəlik həyatın adi hadisələrini mücərrədləşdirir, yaşadığı mühitin xarakterik cəhətini seçir, onu kontekstdən ayırır və bununla da tipik olanı kəskinləşdirir” [5, s.138]. N.A.Anastasevin də yazdığı kimi, “satirik yazıçının gündəlik həyatın təfərrüatlarını bərpa etməyə ehtiyacı yoxdur, o, zamanın xarakterik xüsusiyyətlərini götürür, onu kəskin şəkildə qabardaraq ümumiləşdirilmiş obraz yaradır” [2, s.144].

K.Vonnequtun “Titanın sirenləri” (1959) romanı yazıçının bədii irsində önəmli yer tutmaqla yanaşı, spesisipik forma və məzmun cəhətləri ilə də seçilir. Roman elmi fantastik və

satirik-ironik üslubda yazılmışdır. Əsər İkinci Dünya müharibəsi və ondan sonrakı böhran dövrünün təbəddülatlarını ifadə edir. Romanda önəmli məsələlərdən biri də digər planetlər, yer qəhrəmanlarının həmin planetlərdəki həyatı və taleyidir.

K.Vonnequt Malaki Konstant, Uinston Naylz Rumfoord və Beatriçe adlı qəhrəmanlarının vasitəsi ilə Mars və Merkuriyə səyahət edir. Əsərdən məlum olur ki, milyonçu olan tədqiqatçı Uinston Naylz Rumfoord kosmik gəmisi ilə xronosinklastik konusun mərkəzinə düşərək saf enerjiyə çevrilir. Keçmişi və gələcəyi görə bilən Uinston Naylz Rumfoord doqquz ildən bəri əlli doqquz gündən bir reallaşır və yer kürəsinə gəlir. Romanda Malaki Konstant və Beatriçenin Marsa aparılması yazıçının məqsəd və fikirlərinin ifadəsinə xidmət etməkdədir.

İflasa uğrayan və hər tərəfdən gələcək təqsirləndirmələr qarşısında təlaşa düşən Malaki Konstantın atasının sadıq işçisi Ransom K.Fernin Noel Konstantın oğlunun çıxılmaz vəziyyətə düşdüyü zaman oxumaq üçün ona verdiyi məktubu oxuyur. Uğura aparan yola hansı cəhdlə başladığından bəhs edən Noel Konstant oğluna qarşısına çıxacaq şansı dəyərləndirməyi tövsiyə edir və şansa mühüm önəm verir: “İndi mənim üçün bir ətrafına bax, oğlum. Əgər sıfırdasansa və kimsə çılgın bir təkliflə qarşıma çıxırsa, məndən sənə tövsiyyə, qəbul et. Öyrənməyə həvəs edərsənsə, bəlkə həqiqətən də bir şey öyrənərsən. Mənim həyatda öyrəndiyim tək şey şansın kimlərə gülüb, kimlərə gülmədiyini və bunun nədən belə olduğunu bir Harvard Biznes Məktəbinin məzununun belə tapa bilmədiyi oldu” [1, s.90].

Hadisələri içi-icə təqdim edən K.Vonnequt Uinston Naylz Rumfoordun Malaki Konstant üçün gələcəkdən xəbər verməsi və onun kosmosa səfərinin mərhələlərini göstərməsi, Noel Konstantın uğurlu iş fəaliyyətinin təsviri və oğlunun iflası, atasının Malaki Konstanta şansı dəyərləndirmək tövsiyyəsi eyni bir müstəvidə birləşərək qəhrəmanın həyatını Marsa transfer edir. Bu hadisələrin hər biri müxtəlif problemləri ifadə edir. “Yazıçının əsərləri çox mövzulu olub, onların hər biri bir çox problemi cəmləşdirir, parçalanmış mətn strukturundan istifadə edir və buna uyğun olaraq sosial mexanizmlərin hərəkətlərini və faktiki mövcud səbəb-nəticə əlaqələrini nümayiş etdirməyin yeni üsullarından istifadə olunur” [3, s.52].

Romanın daha əvvəlki səhifələrində Uinston Naylz Rumfoord Malaki Konstant və Beatriçenin Marsa necə uçaqlarını təsvir edir. “Balina” adlı kosmik gəminin adı Uinston Naylz Rumfoordun şərəfinə Rumfoord olaraq dəyişdirilmişdir. Yazıçı təsvir edir ki, orqan yaradıcı meymunlarla dolu gəmi kosmosa uçurularkən mərasimdə iştirak edən Malaki və Beatriçe simvolik bir təftiş üçün gəmiyə minəcək, yanlışlıqla düyməyə basıldığında da meymunlarla birlikdə kosmosa uçaqlar. Yazıçının məqsədi insanların yanlışlarından doğan fəlakətlərə diqqət çəkməkdən ibarətdir.

Bu hadisə baş verdiyi zaman Malaki Konstant atasının çalışdığı otaqda oturub onun məktubunu oxuyur və gələcək şansı düşünürsə, Beatriçe isə Uinston Naylz Rumfoord ilə birlikdə həmin hadisəni televizordan seyr edir. Üç min kilometr uzaqda olan qadın artıq kosmosa göndərilə bilməyəcəyi sevincini yaşayır. K.Vonnequtun fantastik üslubu bu mərhələdə hadisələrin gedişinə təsir göstərərək üç müxtəlif mətni iç-içə təqdim edir.

“Mars ordusunun məşhur casusları” [1, s.87] kimi təqdim olunan Helmholtz və Uiley xanım “üç yüz iyirmi kilometr yuxarıda gəzən bir uçan dairənin içindəki əsgər toplama heyətinin gözləri və qulaqları idilər” [1, s.87]. Onlar daha öncə Mars üçün dünyadan on dörd min insan toplamışdılar.

Bir sıra cəhətləri ilə fantastik əsər kimi görünən “Titanın sirenlərini” sırf bu tiptən bir roman hesab etmək də doğru deyil. “... Burada insanın və insanın dəyərinin qorunması və təsdiqi kimi sosioloji mənə üstünlük təşkil edir, fantastika isə özlüyündə məqsəd deyil,

sosioloji dominantın tabeliyindədir” [3, s.65]. M.O.Mendelsonun dediyi kimi, sirenlərin fantastikası parodiyadır [3, s.190].

K.Vonnequt son iki insanın Marsdakı həyatını təsvir etmədən öncə ora dünyadan gedən insanların qarşılaşdıqları hadisələrə diqqət yetirmişdir. Dünyadan apararkən insanlara heç bir şiddət göstərilməsə də, onların Marsdakı taleyi gözəl görünür: “Toplananların yüzdə doxsan doqquzunun Marsa çatar-çatmaz hafizələri silinirdi. Yaddaşları psixi sağlamlıq mütəxəssisləri tərəfindən silinir, kəllələrinin içinə marslı cərrahları tərəfindən radio dalğaları ilə idarə etmələrinə imkan verən radio antenaları yerləşdirilirdi” [1, s.88]. Yazıçının təsvirindən məlum olur ki, onlar Marsda fabriklərdə, inşaatlarda, orduda çalışırdılar. Çox az bir qism isə Marsa qəhrəmancasına xidmət etdikləri üçün onları dalğalar idarə etmir. Helmholtz və Uiley xanım da dünyaya cəsus kimi göndərilən həmin tiptən olan insanlardır.

Malaki Konstantın atasının otağında oturub gələcək şansı gözlədiyi zaman Helmholtz və Uiley xanım ona belə bir təkliflə müraciət edirlər: “Mars planetinin yalnız canlılara deyil, böyük, bacarıqlı, ordusu və sənayesi olan bir topluma ev sahibliyi etdiyini sizə bildirməyə gəldim. Bu toplum dünyadan toplanıb uçan dairələrlə Marsa daşınan insanlardan təşkil olundu. İndi sizə Mars ordusunda leytenant olmağı təklif etməyə hazırıq” [1, s.90]. Növbəti gün Malakinin vertolyotunun boş olması, onun heç yerdə görünməməsi təqiblərdən xilas yolunu Marsın təklifini qəbul etməkdə gördüyünü təsdiq edirdi.

Beatrice isə evinə qonaq gələn Helmholtz və Uiley xanımın onu aldadaraq bayıra çıxarması və uçan dairə ilə qaçırmaları ilə Marsa gəlmiş olur.

Romanın “Qırıq taraklar” bölümündən başlayaraq Malaki Konstantın Marsdakı həyatı təsvir edilir, burada artıq qəhrəman Dayı adı ilə oxuculara təqdim olunur: “Birinci marslı hücum piyada bölüyünün ikinci alayının üçüncü taburunun ikinci bölməsinin birinci dəstəsinin ikinci heyətindəki üçüncü adam da Dayı deyə çağırılırdı. Dayı qırx yaşındaydı” [1, s.96]. Dayının artıq səkkiz ildir ki, Marsda yaşaması, yaşlı zabit kimi ordudan kənarlaşması və Marsın qaydalarına uyğun hörmət əlaməti olaraq Dayı adlandırılması əsərdən məlum olur. Digər marslılar kimi Dayının da başına antenna yerləşdirmişlər: “Xəstəxanada Dayıya başının arxasında kəllə sümüyünün altında bir radio antenası olduğunu və yaxşı bir əsgərin əsla etməməsi lazımlı bir şey edərsə, hər dəfə onu ağrıdacağını belə açıqlamışdılar. Antenna, eyni zamanda, ona əmrlər verəcək və adımlarını izləmək üçün davul musiqisi çalacaqdır” [1, s.99]. Yazıçı başa antenna yerləşdirilməsi hadisəsini insanları manqurtlaşdırmanın bir forması kimi qələmə almış və güclü dövlətlərin müstəmləkə, yaxud zəif ölkələrdəki siyasətini hədəf almışdır. Dəhşətli ağrı verən bu proses insanların yaddaşlarını, xatirələrini, keçmişini silir, onları bir sıra insani hisslərdən məhrum edirdi.

Marsın psixi sağlamlıq həkimi kimi sözləri romanın “Məchul qəhrəmanın məktubu” bölməsinə epigraf olaraq təqdim olunmuş Dr. Morris N.Kastle sözügedən prosesi belə şərh edir: “İnsan yaddaş mərkəzini, hardasa avtoklavdan yeni çıxmış neştər kimi steril hala gətirə bilirik. Yeni təcrübə zərrələri mərkəzdə həmişə toplanmağa başlayır. Toplandıqca da bəzən əsgər zehniyyəti ilə uyğun olmayan nüsxələrə çevrilə bilər. Təəssüf ki, bu təkrar çirklənmə problemi həll edilməz görünür” [1, s.104]. “Keçmişə xatırlamaq” [1, s.111] Marsa aparılmış insanlar üçün ən böyük problem hesab olunur.

Manqurtlaşma, insan beynindən keçmişin silinməsi və Marsdakı həyatla bağlı fikirlər öncə məchul olan, lakin sonundakı imzadan Dayının özü tərəfindən özünə yazıldığı bilinən məktubdan da aydın şəkildə bəlli olur. Dayı yaddaşı silinmədən öncə özünə məktub yazır. “Marsdakı hər kəs Dünyadan gəldi. Marsda durumlarının daha yaxşı olacağını düşündülər. Dünyanın nəyinin o qədər pis olduğunu kimsə xatırlamır indi” [1, s.124] deyən Dayı beynə antenna taxılmasının ağırlığını ifadə edir: “Dayı, dostum... Əminliklə bildiyim odur ki, hər şeyi antennamdan gələn ağrı ilə savaşıraqla öyrəndim mən, deyirdi məktubda. Nə zaman başımı

çevirib bir şeyə baxsam, ağrı başlar, mən yenə də başımı çevirməyə davam edirəm, çünki bilirəm ki, görməməm lazım bir şeyi görəcəm. Nə zaman bir söz soruşsam və ağrı başlasa, çox-çox yaxşı bir sual verdiyimi anlayıram” [1, s.122]. Yazıçıya görə, əgər suallar məntiqsizsə, cavablar da məntiqsiz olacaqdır [1, s.121]. Dayının məktubunda Marsın insanlara münasibəti, Dünya ilə başlayacaq müharibəyə hazırlığı, Dünya insanlarını gözləyən təhlükələr lokonik şəkildə, aydın formada öz əksini tapmışdır. Dünyaya ediləcək böyük hücumu intihar kimi qiymətləndirən Dayı düşüncələrində haqlı çıxır.

Mars insanların yaddaşını silməklə yanaşı, onları ən yaxın insanlarına da qarşı qoyur. “Sağ cibində xoşuna gəlməyən işlər görən insanların başına ağrı saplayan bir şey var” [1, s.122] yazan Dayı məktubda da ən yaxın dostunun Stoni Stevenson olduğunu yazmasına və onun hətta başına antenna taxılmadığını bilməsinə baxmayaraq, yaddaşı silindikdən sonra dostunu fərqi nə varmadan öldürür. Bütün bunlar K.Vonnequtun insanlığa zidd cəmiyyətlərə qarşı böyük istehza və tənqidinin ifadəsi idi. Məktubdan Dayının Marsın yeganə şəhəri olan Fibidə Bee adlı arvadı və Krono adlı oğlu olduğu, eyni zamanda, Marsda hər şeyin nəzarətini əlində saxlayan, yüz on bir gündən bir görünərək Mars ordusunun həqiqi komandirləri ilə gizli iclaslar edən, hər zaman böyük bir köpəklə gəzən” [1, s.126] “əsas adamın” [1, s.126] varlığından da bəhs olunur.

Məktubun hər sətirinin önəmli bir məsələni təmsil etdiyini diqqətə alaraq ABŞ-ın yüksək sinif nümayəndəsi və romanın əvvəllərindən məlum olan, ABŞ da daxil olmaqla Dünyaya hücumla hazırlaşan, əslində isə öz məhfinə imza atan Marsın əsas adamının Uinston Naylz Rumfoord olduğu ortaya çıxır.

Dayının məktubu ona xilas yolunu da göstərir: “O kiçik ailəni bir yerə topladığın zaman bir kosmik gəmi oğurla və uçub uzaqlaş buralardan. Hüzurlu və gözəl bir yerə, həyatda qalmaq üçün ləbləbi udmaq məcburiyyətində qalmayacağın bir yerə get. Stonini də özünə apar. Sonra yerləşib rahatlandıqdan sonra hər şeyi yaradan hər kimsə, onun bu işi nədən etdiyi ilə bağlı düşünərsiz” [1, s.127].

Mars, eyni zamanda, duyğuların olmadığı bir aləmdir. Bu cəhət Dayının Marsda doğulmuş oğlu Kronanın atasını görərkən heç bir həyacan keçirmədiyindən də bəlli olur: “Ona bir babanın önəmli bir şey olduğunu düşündürəcək heç bir məlumat verilməmişdir, həyatında heç bir canlı nümunə görməmişdi. Marsda bu sözün heç bir emosional mənası yox idi” [1, s.141].

Mars insanlığın ruhunun qəfəsə salındığı, hisslərinin məfh olunduğu bir məkan kimi təsvir edilmişdir:

Tut həyatı içəridə, çölə qaçmasın.

Bundan sonra nəfəs alıb vermək də yox...

Kosmosun ölümcül boşluğunda sürüklənirən,

Diqqət et ki, danışmayasın.

Kədərlə ya da sevinclə doldusansa, əgər

Gözünün bir yaşı ilə bəlli et.

İçinə həbs etdiyin ruhuna və qəlbinə.

Belə dil ver, atmosfer ver.

Hər insan bir adadır, bu boş, cansız kosmosda.

Bəli, hər insan bir adadır: qala ada, qala yuva [1, s.148].

Roman qəhrəmanlarının növbəti kosmik səfəri Merkuri planetinə olur və “Hollivudda bir gecə klubunda” bölməsi ilə yazıçı sözügedən planetdəki hadisələri təsvir edir. Yazıçı Merkuri planetində yeganə canlıların harmonium olduğunu göstərmişdir.

Merkuru planeti pisliklərin, savaqların olmadığı, insan ruhunun rahatlıq tapdığı bir məkan kimi təsvir edilmişdir. Bu baxımdan, romanın “Tapmacanın həlli” bölümündə Sara

Horn Canbinin “Merkurinin mağaralarında Dayı ilə Boaz” adlı kitabından gətirilmiş epigrafdə deyilir: “Kimsəyə zərərin dəymədən yaxşılıq edəcəyim bir yer tapdım” [1, s.189]. Marsda olduğu zaman pis əməlləri ilə seçilən Boazın söylədiyi bu sözlərin davamından məlum olur ki, Merküridəki canlılar yaxşılıq etmək, yaxşılığı anlamaq və sevmək özəlliklərini qoruya və ya bərpa edə bilirlər. Bu məkan yazıçının, sanki insanların mənən təmizlənməsi üçün rəmzləşdirdiyi bir yer kimi təsvir edilmişdir.

Dayının dünyaya dönüşü, kosmik gəmisinin “dünya qardaşlığının Amerika Birləşmiş Ştatlarına” aid əyalətinə enməsi, burada Uinston Naylz Rumfoordun yeni dinin insanlar arasında təbliğ etdiyi bir dövərdə müqəddəs kimi qarşılanması da əsərin maraqlı cəhətlərindəndir. “Kosmos səyyahının böyük varış günü” [1, s.222] insanlara Uinston Naylz Rumfoordun tapşırığı ilə “mən bir sıra talesiz təsadüfün qurbanı idim” [1, s.220] deyən Dayı dünyada, insanlar arasında olmaqdan böyük sevinc hiss edir. İnsanların tapındığı Dayı, əslində, keçmişini unutmuş, əsl adı Malaki Konstant olduğunu belə unudan qəhrəman cəmiyyətdəki mahiyyət və forma arasındakı ziddiyyəti çox gözəl şəkildə ifadə edir: “Çıxdığı ağacın təpəsindən “Malaki Konstantdan nifrət edirik” dedi Rumfoord, “çünkü o fəvqəladə şansının fəvqəladə meyvələrini heç çəkinmədən, sanki şans Tanrıdan gəlirmiş kimi qəbul etdi. Halbuki biz Heç Sarsılmaz Tanrı Kilsəsinin mənsublarına görə, hər insan üçün buna – şansın yaxşısının da, pisinin də Tanrıdan gəldiyinə inanmaqdan daha qorxunc, daha təhlükəli, daha küfür bir şey yoxdur” [1, s.243]. Əvvəlcə Malaki Konstant, sonra Dayı, sonra kosmos səyyahı, sonra yenidən Malaki Konstant olan adam həyatda tək bir yaxşılıq etmədiyi üçün Dünyadan sürgün olunur: “... Saturnun ılıq və bərəkətli peyki Titana gedəcəksən. Orada güvənli və rahat həyat yaşayacaqsan, lakin ana yurdun Dünyadan ayrı, sürgündə olacaqsan” [1, s.246].

Titan Saturn planetinin doqquz peykindən ən böyüyü kimi təsvir olunur. “Günəş sistemində atmosferi olan tək peyk” [1, s.255] olan Titanda Uinston, Naylz və Rumfoord adlı üç dənizin olduğunun göstərilməsi ABŞ-ın yüksək sinif qəhrəmanının burada da böyük mövqeyindən xəbər verməkdədir.

Titanda düzbucaqlı bir hovuzun iki metrə yarım dərinliyində suyun içində üç siren, “uzun zaman öncə qadın düşkünü olan Malaki Konstanta təqdim edilmiş üç gözəl dişli insan” [1, s.267] var idi.

Rumfoord və iti daima Titanda maddiləşir. Malaki Konstant, Beatrice Rumfoord və Krona gəlmədən əvvəl Titanda yalnız Solo adında, miladdan çox əvvəllər mövcud olan Tralfamador ana planetindən gəlmiş, dünyanı və kosmosun bütün istəqamətlərini ən kiçik nöqtələrinə qədər müşahidə edə bilən üç gözə sahib, “universal var olma arzusu ilə” [1, s.260] çalışan bir makina idi. “Hər dünyalının bütün zamanlarda etdiyi hər şey yüz əlli min işıq ili keçmişdəki bir planetdə yaşayan yaradılanların yönləndirilməsiylə edilmişdir. Bu planetin adı Tralfamadordur” [1, s.284] deyən yazıçı Solonun gözü ilə dünyaya baxmış, orada baş verən tragikomediyaları təsvir etməyə çalışmışdır: “Qoca göz yaxşı bir teatrı seyr etməkdən doymurdu. Dünyalılar tərəfindən səhnəyə qoyulan tamaşaların komediya, tragediya, fars, həcv, atletizm olduğunun qoca göz üçün heç bir fərqi yox idi” [1, s.265].

“Məni Günəş sisteminin və Dünyanın Nevportlu bir cənabı kimi xatırlayın” [1, s.286] deyib ölümə gedən Uinston Naylz Rumfoordun yaxın dostu Solo, eyni zamanda, Krononun hər zaman mühafizə etdiyi şans daşının böyük parçası idi. Solo, eləcə də, K.Vonnequtun dünyaya vermək istədiyi mesajın daşıyıcı kimi simvollaşdırılmışdır: “Hardasa, yarım milyon Dünya ilindən bəri daşdığım mesajın, daha on səkkiz milyon il daşıyacağım gözlənilən mesajın nə olduğunu bilmək istəyirsənmi? Bir nöqtə, tək bir nöqtə. Tralfamadorcada bir nöqtənin mənası budur: “Salamlar” [1, s.288]. Solonun parçalanaraq ətrafa dağılan hissələrini

ondan bir parça şans daşına sahib olduğu üçün daha dərinlən hiss edən Krona “tez və gec kainatın sehirli güclərinin hər şeyi bir araya gətirəcəyinə inanır” [1, s.289].

Roman “Epiloq: Stoni ilə qovuşma” bölməsi ilə bitir. Əsərin sonlarına doğru Beatrice “Günəş sistemində həyatın gerçək məqsədi” adlı kitabını yazır və həyatı sona çatır. Krona Titan maviquşlarına qoşularaq sərbəst bir aləmə çəkilir, Malaki Konstant isə Solonun parçalarını birləşdirərək ona həyat verir və əsərin son səhifələri onların dialoqları ilə davam edir. Malaki Konstantın Titanda söylədiyi son sözləri K.Vonnequtun romandakı əsas fikrini ifadə edir: “Yalnız bir Dünya ili öncə” dedi Konstant. “İnsan həyatının, ipləri kimin əlində olursa, olsun, bir məqsədinin də ətrafda sevilə biləcək kim varsa, sevmək olduğunu anlamamız bu qədər davam etdi” [1, s.302].

Malaki Konstantın Dünyaya dönmək kimi son arzusunu Solo reallaşdırmaq istədiyində Malakinin dediyi sözlər yenidən ABŞ-ın siyasi dünyasını ironiya hədəfinə alır. ABŞ-ın İndiana ştatının İndianapolis şəhərinə getmək arzusunu qəhrəman belə ifadə edir: “İndiananın İndianapolisi. Amerika Birləşmiş Dövlətində ağ bir adamın bir qızıldərilini öldürdüyü üçün asılaraq edam edildiyi ilk yer. Ağ bir adamı bir qızıldərilini öldürdüyü üçün asaraq edam edəcək insanlar...” deyə davam etdi, “tamamilə mənə görə insanlardır” [1, s.303]. Əsərin sonu Dünyaya endikdən sonra ölən Malaki Konstantın axirətdə Stoni ilə görüşü və onun Malakiyə dediyi son sözlər ilə bitir. Romanın ilk bölümünün epigrafi kimi verilmiş bu sözlər ilə K.Vonnequt məkanından, zamanından, əməllərindən asılı olmayaraq insanlara yardım edən Tanrını ön plana çəkir: “Yəqin ki, Tanrı səni sevir” [1, s.308].

Göründüyü kimi, K.Vonnequt “Titanın sirenləri” əsərində Mars, Merkuri və Titanı, orada yer insanların taleyini təsvir etməklə, əslində, dünya və bir sıra dünya ölkələrinə münasibətini, humanizmi ifadə etmişdir. Kurt Vonnequt ABŞ ədəbiyyatının ən böyük yazıçılarından biri idi. Onun yaradıcılığı yeni bədii təsvir vasitələrinin intensiv axtarışı ilə əlamətdardır. O, ədəbi inkişafın əsas yolundan kənarda qalmır və özünəməxsus şəkildə onun ümumi cərəyanlarını, müasir realizmin səciyyəvi xüsusiyyətlərini və formalarının dəyişmə qanunauyğunluqlarını əks etdirir.

“Titan sirenləri” romanı bütövlükdə insanlığa dəyər vermək, onun qorunub saxlanmasına məsuliyyət daşımaq zərurətindən bəhs edir, çünki yalnız həmin cəhət insan varlığına məna verir. Bu, əsərin humanist yönümünü müəyyən edir.

Ədəbiyyat

1. [Vonnegut](#) Kurt. The Sirens of Titan. New York, Publisher: Delacorte Press, 1959.
2. Анастасьев Н. Есть ли будущее у литературы? Вопросы литературы, 1974, № 4.
3. Димитрук В.В. Тюрчество К.Воннегута: социально-критические тенденции, жанр, поэтика. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Киев, 1984.
4. Мендельсон М. Роман США сегодня. Москва, Сов. писатель, 1977.
5. Сооль Р.В. Сатирические тенденции в Американском романе 1960—70-х годов. Диссер. на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Тарту, 1982.

ПЛАНЕТЫ В «СИРЕНАХ ТИТАНА» КУРТА ВОННЕГУТА*Ахмедова Латифа Карам кызы**Резюме*

После Второй мировой войны в американской литературе сформировались новые формы и методы развития, традиционные темы и содержание получили новое выражение. К.Воннегут, один из писателей литературы США XX века, отличавшийся уникальными творческими принципами, пытался сформировать новые направления в художественном творчестве. Все произведения К.Воннегута характеризуются гуманным отношением к людям. Важные и глобальные темы, такие как политическая и общественная жизнь США, отношение к миру, Вторая мировая война и ее последствия, могут быть выражены в романах К.Воннегута простым языком. Роман К.Воннегута “Сирены Титана” также занимает важное место в творческом наследии писателя, выделяется своеобразием формы и содержания. Одна из важных тем романа — другие планеты, жизнь и судьба земных героев на этих планетах. Герои Малачи Констант, Уинстон Найлс Румфорд и Беатрис путешествуют на Марс и Меркурий. Неверно считать роман “Сирены Титана” чисто фантастическим романом, который во многих отношениях выглядит фантастическим произведением. Помимо стирания памяти людей, Марс также настраивает их против самых близких людей. Планету Меркурий описывают как место, где нет зла и войн, где душа человека обретает покой.

THE PLANETS in KURT VONNEGUT'S “SIRENS OF TITAN”*Ahmadova Latifa Karam**Summary*

After World War II, new forms and methods of development emerged in American literature, and traditional themes and content received new expression. K. Vonnegut, one of the writers of American literature of the 20th century, distinguished by unique creative principles, tried to form new directions in artistic creativity. All of K. Vonnegut's works are characterized by a humane attitude towards people. Important and global themes, such as political and social life in the USA, attitude towards the world, World War II and its consequences, can be expressed in K. Vonnegut's novels in simple language. K. Vonnegut's novel “The Sirens of Titan” also occupies an important place in the writer's creative legacy, and stands out for its original form and content. One of the important themes of the novel is other planets, the life and fate of earthly heroes on these planets. Heroes of novel Malachi Constant, Winston Niles Rumfoord and Beatrice travel to Mars and Mercury. It is wrong to consider the novel “The Sirens of Titan” as a purely fantastic novel, which in many ways looks like a fantastic work. In addition to erasing people's memories, Mars also turns them against their closest people. The planet Mercury is described as a place where there is no evil and wars, where the human soul finds peace.

*Rəyçi: f.e.d. Bəsirə Həccət qızı Əzizəliyeva**ADPU-nun Ağcabədi filialının “Dillər, ədəbiyyat və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının 09 sentyabr 2024-cü il tarixli iclasının 1 №- li protokolundan çıxarış*

TƏLİM-TƏRBİYYƏNİN NƏZƏRİYYƏSİ

UOT:796.

**ƏLBƏYAXA DÖYÜŞDƏ İDMANÇININ HAZIRLIQ PRIORİTETLƏRİNİN
MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ***dosent Bayramova Ziyafət Vilayət qızı, Məmmədov Nemət Azər oğlu**Gəncə Dövlət Universiteti**ziyafet@bk.ru**Nemetmammedov20@gmail.ru*

Xülasə: *İdmançıların əlbəyaxa döyüş növündə hazırlıq mərhələlərində bir sıra prioritetlərin müəyyənləşməsi gələcək fəaliyyət üçün böyük önəm daşıyır. Bədən tərbiyyəsinin effektivliyinin monitorinqi fiziki keyfiyyətlərin inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən testlərlə təmsil olunan təhsil illəri üçün xüsusi nəzarət standartlarından istifadə etməklə həyata keçirilir. Fiziki və xüsusi fiziki hazırlığa nəzarət yoxlamalarını planlaşdırarkən məqamların ardıcılığı və qaydalar proseduru nəzərə alınmalıdır. İdmançıların hazırlığının tibbi, tibbi-pedaqoji, psixoloji məqamları diqqət mərkəzində olmalıdır. Məşqlər zamanı aktiv istirahət, digər vaxtlar da isə passiv istirahətin fəaliyyət çərçivəsində tənziqlənməsi mütləqdir. Hər bir idmançının yarışlardan qabaq emosional, psixoloji, fiziki sağlamlığının göstəricilərinin nəzərə alınması qaydalı şəkildə həyata keçirilməlidir.*

Açar sözlər: aktiv istirahət, nəzarət metodikası, tibbi-pedaqoji müşahidə, tibbi nəzarət, gün rejimi

Ключевые слова: активный отдых, методика контроля, медико-педагогическое наблюдение, медицинский контроль, режим дня.

Key words: active recreation, control methods, medical and pedagogical supervision, medical control, daily routine.

İdmançıların əlbəyaxa döyüş növündə hazırlıq mərhələlərində bir sıra prioritetlərin müəyyənləşməsi gələcək fəaliyyət üçün böyük önəm daşıyır. Təlimin birinci ilində məşğələlərin başlıca məqsədlərindən biri də seçilmiş idman növünün əsas texnikalarına yiyələnməkdir. Beləliklə, təlim prosesi uzun fasilələr olmadan, konsentrasiya edilmiş şəkildə baş verməlidir, məşğələlər arasında fasilə üç gündən çox olmamalıdır. Hər bir texniki fəaliyyətə və ya fəaliyyətlər kompleksi 15-25 məşğələdən çox (hər biri 30-35 dəqiqə) keçirilməsi nəzərdə tutulmalıdır. Təlim məşqlərinin effektivliyi birbaşa uşaqların və yeniyetmələrin fiziki hazırlığının səviyyəsindən, inkişafından asılıdır.

Məşğələlərin ilkin mərhələsində tırıqların həcmnin artırılması ilə yanaşı sürətin və gücün inkişafına yönəlmiş məşqlərinin istifadəsi hərəkət vərdislərinin mükəmməl formalaşmasına və təkmilləşdirilməsinə imkan yaradır. Məşqlərin yerinə yetirilməsinin oyun forması uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırıldığı halda gənc idmançıların ilkin uğurlu idman hazırlığına imkan yaradır.

Nəzarət metodikası:

İlkin hazırlıq mərhələsində nəzarət - məqsədə çatma dərəcəsini və qarşıya qoyulan vəzifələrin həllini qiymətləndirmək məqsədilə istifadə olunur. O, kompleks şəkildə olmalıdır, müntəzəm və vaxtında həyata keçirilməli, obyektiv və kəmiyyət meyarlarına əsaslanmalıdır. Təlimin texniki effektivliyinin monitorinqi, bir qayda olaraq, təlimin aralıq mərhələlərində imtahan verərkən məcburi proqramın icrasını qiymətləndirmək üçün təlimçi tərəfindən həyata keçirilir.

Bədən tərbiyəsinin effektivliyinin monitorinqi fiziki keyfiyyətlərin inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən testlərlə təmsil olunan təhsil illəri üçün xüsusi nəzarət standartlarından istifadə etməklə həyata keçirilir. Fiziki və xüsusi fiziki hazırlığa nəzarət yoxlamalarını planlaşdırarkən aşağıdakı məqamların ardıcılığı və qaydalar proseduru nəzərə alınmalıdır:

– verilmiş çalışmaların icrası bir gün ərzində həyata keçirilir;

– çalışmalar güc, sürət və dayanıqlığa istiqamətlənir.

Bəzi hallarda nəzarət proseduru dəyişdirilə bilər.

Nəzarət zamanı eyni şərtlərə əməl olunmasına xüsusi diqqət yetirilir: gün, vaxt, qida qəbulu, əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş fiziki aktivlik, hava şəraiti və s. Nəzarət yoxlamalarının rəsmi təntənəli şəraitdə aparılması məqsəduyğundur.

Həkim nəzarəti:

Gənc idmançılar üçün həkim nəzarəti aşağıdakıları əhatə edir:

➤ Dəqiq tibbi müayinə, ildə 2 dəfədən az olmayaraq;

➤ Yarışlardan öncə tibbi müayinə

➤ Məşqlər zamanı tibbi – pedaqoji müşahidələrin aparılması;

➤ Sanitar - gigiyenik nəzarətin aparılması (məşq və yarış məkanlarında, gün rejiminə dair, geyimə və s.)

➤ Məşq, istirahət, gün rejimi prosesində gənc idmançıların həkim məsləhətlərinə nə dərəcədə riayət etmələrinə nəzarətin olması.

Həkim nəzarəti prinsipial və çox önəmli əsaslara dayanır – məşqlərə və yarışlara yalnız sağlam uşaqların buraxılması.

Yarışlarda iştirak:

Böyük nailiyyətlərin əldə edilməsi üçün, yarışlarda mütəmadi olaraq çıxışlar böyük önəm daşıyır. Bu zaman məşq prosesində yarışlara aid çalışmalar artmaqda olur. Bu dövrdə təlim-məşqlərdə yarış-oyun metodlarına daha çox üstünlük verilir.

Təlim-məşq mərhələsinin əsas vəzifələri:

➤ Müxtəlif səviyyələrdə hərtərəfli fiziki və funksional hazırlıqların təkmilləşdirilməsi;

➤ Xüsusi fiziki keyfiyyətlərin inkişafı;

➤ əsas texniki imkanlara yiyələnmək və onları təkmilləşdirmək;

➤ mümkün dərəcədə yarışlar və təlimlər üçün nəzərdə tutulmuş fiziki yükün mənimsənilməsi;

➤ yarış təcrübəsinin əldə olunması.

Təlim-məşq dövründə bir illik sikl hazırlıq və yarış mərhələlərini əhatə edir.

İki ildən artıq fəaliyyətdə olan idmançılarda diqqət daha çox hərtərəfli fiziki hazırlığa, funksional imkanların səviyyəsinin yüksəldilməsinə, texniki- taktik priyom və vərdişlərin imkanlarının genişləndirilməsinə istiqamətlənir

Hazırlığın illik dövründə planlaşdırma apararaq 2 ildən artıq məşq edən idmançılar üçün ümumi fiziki və funksional hazırlıq səviyyəsinin daha da aktivləşdirilməsi və bu əsasda xüsusi fiziki işgüzarlıq səviyyəsinin artırılması vəzifələri ümumi olaraq işin təkmilləşdirilməsinə xidmət edir. Yarış dövründə idman nəticələrinin yaxşılaşdırılması vəzifələrinin icrası nəzərdə tutulur, habelə nəzarət standartlarına uyğunluq problemləri öz həllini tapır. Uzunmüddətli hazırlığın bu mərhələsində illik makrosikl iki əsas yarışla bir sxemə görə aid edilə bilər.

İdmanda işgüzar fəaliyyətin bərpası gəldikdə, müasir idman məşq-təlim yüklərinin yüksək həcmi və intensivliyi ilə xarakterizə olunur ki, bu da bütün bədən sistemlərinin həddindən artıq yüklənməsinə və toxumalarda və orqanlarda morfofunksional dəyişikliklərə, xəsarət və xəstəliklərin yaranmasına, həddindən artıq yorğunluğa və həddindən artıq məşqə

səbəb olur. Buna görə də, bərpa da məşqin özü qədər vacibdir, çünki yalnız intensiv və həcmli məşqlə yüksək nəticələr əldə etmək mümkün deyil.

Təlimin effektivliyini artırmaq üçün zəruri şərtlərdən biri fiziki yükün bədənə təsiri və bərpa proseslərinin birliyidir. Fiziki fəaliyyətin təsiri altında orqanizmdə bərpa və uyğunlaşma prosesləri paralel olaraq baş verir.

Məşq-təlim yükləri zamanı idmançıların yüklərə uyğunlaşma prosesinə və onların dözümlülüyünə nəzarət edilməlidir. Əldə edilmiş məlumatları dəyərləndirməsi əsasında bərpa tədbirləri planlaşdırılır.

Stressə qarşı müqavimət bərpa proseslərindən asılıdır. Əgər onlar sürətlə irəliləyərlər, həm yükü, həm də məşq seanslarının tezliyini artırmağa bilirsiniz. Bərpa natamam olarsa, təkrarlanan stress ilə yorğunluq baş verir və uyğunlaşma prosesləri pozulur [2].

Bərpa təkcə bədən funksiyalarının işdən əvvəlki səviyyəyə qaytarılması deyil, həm də həyatı dəstək sisteminin enerji imkanlarının yeni yüksək səviyyəsinə köçürülməsidir.

Gərgin yüklənmələr nəticəsində idmançının orqanizmində bir sıra təbii dəyişikliklər baş verir: onun enerji, ferment və plastik ehtiyatlarının azalması, qanın kimyavi tərkibində dəyişikliklər, parçalanma məhsullarının toplanması və s. Bütün bunlar ümumi vəziyyətin dəyişməsinə səbəb olur. İdmançının vəziyyəti, yorğunluq hissi və iş qabiliyyətinin azalması. Bədənin əvvəlki səviyyəsinə çatmaq və ya keçmək üçün bu dəyişikliklərin tədricən aradan qaldırılması bərpa prosesinin əsasını təşkil edir.

Bərpa prosesinin sürətləndirilməsi təmrinlərin əsas göstəricilərindən biridir. Bərpa prosesinin sürətləndirilməsinə həm təbii yolla (təlim və rejimin rasionallaşdırılması, fiziki hazırlığın progressiv, sürətlə artımının təmin edilməsi), həm də bərpa proseslərini stimullaşdıran köməkçi vasitələrdən istifadə etməklə nail olmaq olar.

Bu vasitələrin təsir mexanizmi qeyri-spesifik (orqanizmin qoruyucu və adaptiv xüsusiyyətlərinə təsir) və ümumi və yerli yorğunluğu tez bir zamanda aradan qaldırmağa yönəlmiş spesifik təsirlərin birləşməsi kimi təqdim edilə bilər. Neyrohumoral tənzimləmə mexanizmləri vasitəsilə bu preparatlar əvvəlki stress nəticəsində dəyişmiş toxumaların maddələr mübadiləsinə və qan tədarükünə təsir edir və sərf olunan enerji və biosintez resursların doldurulmasına kömək edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, məşqlərin idarə edilməsinin önəmli məqamlarından biri olan bərpa proseslərinə təsirin iki forması var - ağır fiziki yüklərlə və yarışlarla məşq zamanı idman göstəricilərinin bərpası və idmançıların xəstəliklərdən, zədələrdən, fiziki həddindən artıq fiziki yükəndən sonra bərpası, və patoloji şərtlər. Sonuncu halda, bərpa daha düzgün olaraq reabilitasiya adlanır. Reabilitasiya prosesində idmançıların sağlamlığının bərpası və xüsusi hazırlığı üçün müxtəlif vasitə və üsullardan, o cümlədən idman növünü nəzərə alaraq xəstəliyin və ya zədənin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq xüsusi hazırlanmış fiziki müalicə və məşqlər kompleksləri tətbiq edilir.

Reabilitasiya planı və onun həyata keçirilməsinin kompleks metodologiyası idman həkimi və masajçının iştirakı ilə təlimçi və iştirak edən həkim tərəfindən həyata keçirilir. İdmançıların məşqdən və yarış yüklərindən sonra bərpa üsulları və vasitələri əsasən idman növünün növü, məşq müddəti və vəzifəsi, yarışın xarakteri və müddəti, təlimçinin yaşı və hazırlıq səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Reabilitasiya rejimi tamamilə idmançının sağlamlıq vəziyyəti, xəstəliyin təbiəti və şiddəti, məşq itkisi dərəcəsi ilə müəyyən edilir.

İstirahət aktiv və passiv şəkildə ola bilər. Passiv istirahət –təmiz hava şəraitində, tam sakitlikdə 8 saatdan az olmayan gecə yuxusu ola bilər. Bundan başqa narahat yeməyindən sonra 1-1,5 saat nəzərdə tutulmuş yuxu və yaxud passiv istirahət də nəzərə alınmalıdır. Nəhərdən sonra 15-20 dəqiqə gəzinti və yalnız sonra yuxu planlaşdırıla bilər. Çox gərgin

təlim-məşqlərindən sonra (1 gün ərzində 3 dəfə nəzərdə tutulur) 3 dəfə yatmaq olar. İstirahət zamanı asta musiqi də dinləmək olar.

Nisbətən qısa (10-30 dəqiqə) təlim- məşqləri arasında istirahət (məsələn, məşq və güləş yarışlarında döyüşlər) oturma və ya uzanma vəziyyətində, sərbəst vəziyyətdə, əzələlərin boşaldılması ilə daha təsirli olur. İdmançılar tez-tez ayaqları başlarından bir qədər yüksəkdə istirahət edirlər. Lazım olduqda, məşq və yarış mühitindən mümkün qədər tamamilə təcrid olmalı, mücərrəd bir şey haqqında düşünməli, musiqi dinləməyə üstünlük verilməlidir.

Aktiv istirahət passiv istirahətdən fərqli olaraq, ən effektiv vasitə hesab edilməkdədir. Qısa bir zamanda süstlüyü aradan qaldırır və gücü bərpa edir, fiziki hərəkətlərdən və çalışmaları vasitəsilə effektivliyi təmin etmək imkanına malikdir. ən önəmlisi burada yerli təsirdir ki, əzələlər gərginlikdən azad olur, bütün bədən bərpa rejiminə keçir (yüngül əl və qol hərəkətləri ilə, baseyində rahat üzməklə və s.).

Əzələ fəaliyyətinin özünün əhəmiyyətli məşq prosesində fiziki yüklərdən sonra aktiv istirahət kimi xidmət etdiyi fiziki çalışmaları daha effektivdir, xüsusən də zehni stress qarşılığında, bunun nə dərəcədə önəmli olmasını 1903-cü ildə böyük rus fizioloqu İ.M.Seçenov əsaslandırmışdır. O, müəyyən etdi ki, bir əlin iş qabiliyyəti, əgər digərinin istirahət zamanı fəaliyyətdədirsə, aktiv istirahət adlanan eyni müddətdə passiv istirahətdən sonra daha çox dərəcədə bərpa olunur [1].

Tədqiqatlar fərdi fiziki məşqlər və fiziki yükləri arasında aktiv istirahətin mühüm rolunu göstərdi. Fəaliyyət sıxlığının artmasına baxmayaraq, bərpa daha sürətli oldu. Təsdiq edildi ki, aktiv istirahət zamanı hərəkət uzun və gərgin olmamalıdır, çünki bu anda güclü əzələ fəaliyyəti artıma deyil, iş fəaliyyətinin azalmasına səbəb olur.

Tədqiqatlar göstərir ki, təlim-məşqlər və fiziki hərəkətlər arasında aktiv istirahət vacibdir [3]. Məşqlərin gərginliyindən asılı olmayaraq, burada bərpa prosesi sürətli şəkildə alınır. Bir daha təsdiq edildi ki, aktiv istirahət zamanı hərəkət uzun və gərgin olmamalıdır, çünki bu anda güclü əzələ fəaliyyəti artıma deyil, fəaliyyətin azalmasına səbəb olur.

Aktiv istirahət məşq prosesində böyük fiziki güc tələb edən fiziki hərəkətlər arasında tətbiq edilə bilər, bu da öz növbəsində məşqi daha məhsuldar etməklə, ümumilikdə fiziki yükün həcmi artırır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, məşqə aktiv istirahət məqsədilə daxil edilən fiziki hərəkətlər orqanizmanın gərginliyini azaldır, idmançının mərkəzi sinir sistemini tənzimləyir, psixoloji durumunu stabil edir. Yüksək müsbət emosional formada tətbiq edilən fiziki çalışmaları, idmanın növündən asılı olmayaraq, daha effektiv təsirlərə malik ola bilirlər.

Ədəbiyyat

1. Эффект Сеченова: работать, чтобы отдыхать. 29.03.2022 <https://4brain.ru/blog/effekt-sechenova-rabotat-chtoby-otdyhat/>
2. Мəşqlər vasitəsilə stressə nəzarət. 05.11.2022 <https://www.redbull.com/az-az/mesqler-stressi>
3. Ramazanov V. Fiziki tərbiyə və idmanın müasir həyatda rolu. Azərbaycan müəllimi qəzeti. 3 mart, 2019

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПРИОРИТЕТОВ ПОДГОТОВКИ СПОРТСМЕНА В РУКОПАШНОМ БОЮ

Байрамова Зияфат Вилятовна, Мамедов Немат Азер оглы

Резюме

Определение ряда приоритетов на подготовительных этапах рукопашного боя имеет большое значение для дальнейшей деятельности. Мониторинг эффективности занятий физическим воспитанием осуществляется с помощью специальных

контрольных нормативов по годам обучения, представленных тестами, характеризующими уровень развития физических качеств. Последовательность пунктов и порядок выполнения правил следует учитывать при планировании проверок физической и специальной подготовленности. В центре внимания должны находиться медицинские, медико-педагогические и психологические аспекты подготовки спортсменов. Активный отдых во время упражнений и пассивный отдых в другое время должны регулироваться в рамках деятельности. Перед соревнованиями необходимо учитывать эмоциональные, психологические и физические показатели здоровья каждого спортсмена.

DETERMINING THE PRIORITIES OF TRAINING AN ATHLETE IN HAND-TO-HAND COMBAT

Bayramova Ziyafat Vilayat, Mammadov Nemat Azar

Summary

Determining a number of priorities at the preparatory stages of hand-to-hand combat is of great importance for further activities. Monitoring the effectiveness of physical education classes is carried out using special control standards by years of study, represented by tests characterizing the level of development of physical qualities. The sequence of points and the order of implementation of the rules should be taken into account when planning checks of physical and special training. The focus should be on medical, medical-pedagogical and psychological aspects of training athletes. Active rest during exercises and passive rest at other times should be regulated within the framework of the activity. Before competitions, it is necessary to take into account the emotional, psychological and physical health indicators of each athlete.

Rəyçi: dosent Quliyev Allahverdi

Təhsilin pedaqogikası və metodikası kafedrasının 23 sentyabr 2024-cü il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 27 sentyabr 2-24-cü il

UOT:94(479.24).

**HEYDƏR ƏLİYEV: MULTİKULTURALİZM VƏ TOLERANTLIQ
İDEOLOGİYASI**

Şamilova Dilşad İsrəfil qızı
Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filiali
dilshadshamilova7@gmail.com

Xülasə: Ulu Öndər Azərbaycanın daim tarix boyu yaşadığı sivilizasiyanı onun xeyrinə həll etdi. 40-dan çox azsaylı etnik qrupların yaşadığı bu tarixi məkanı onların rahat yaşam yerinə çevirdi.

Açar sözlər: Multikulturalizm, tolerantlıq, etnik qruplar

Ключевые слова: Мультикультурализм, толерант, этническая группа

Keywords: Multiculturalism, tolerant, ethnic group

Multikulturalizm Azərbaycanın dövlət siyasəti və həyat tərzidir... Bu gün Azərbaycan artıq dünyada tanınmış multikulturalizm mərkəzlərindən biridir. İlham Əliyev Azərbaycan xalqının XX-XXI əsrin sosial, mədəni inkişaf qanunauyğunluqları kontekstində multikultural ənənələrinin mənəvi mədəniyyətin ayrılmaz hissəsi kimi dərki və yenidən dəyərləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İstər daxili, istərsə də beynəlxalq iqtisadi və mədəni əlaqələr durmadan günü-gündən genişlənir. Dünya yenisivilizasiyanın astanasındadır. Bəşər tarixinin bu innovativ mərhələyə transformasiyasının prioriteti, strateji hədəfi ilk növbədə fərqli mədəniyyətlərin, dünyagörüşlərinin bütövləşməsi sayəsində vahid sosial mədəni məkan araya-ərsəyə gətirməkdir. Dəyərlər mübadiləsinin bir proses kimi intensivləşdirilməsinin şahidi oluruq. Dünya yeni sivilizasiyanın astanasındadır.

Bu hədəfə nail olub-olmamaq isə ümumbəşəri dəyərləri aşkarlamaq, onlarla müxtəlifdinlərin, mədəniyyətlərin daşıyıcılarının ümumi yaşamasını təmin etməkdən, bir çox mürəkkəb humanitar, sosial, mədəni-əxlaqi, iqtisadi problemlərin həlli məqsədilə birgə fəaliyyətdən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Elə davamlı inkişaf da tələb edir ki, insanlar, böyük anlamda, xalqlar könüllü və şüurlu şəkildə birgə fəaliyyət göstərərək bir hədəfə vursunlar. Bu isə yalnız mədəniyyətlərarası əlaqələrin təhlili, problemlərin həlli üçün birgə sabit mexanizmlərin işlənməsi, bir sözlə, insan inkişafının multikultural strategiyasının uğurlu icrası sayəsində gerçəkləşə bilər.

Əsrlər boyu iki dünyanın – Avropa ilə Asiyanın təkcə coğrafi deyil, həm də mədəni baxımdan “kəsişmə nöqtəsində” yerləşən Azərbaycan da hazırda bu gerçəkliklərin dərkinə əsaslanan siyasi kurs yürüdür. Hər zaman mədəniyyətlərarası dialoqda önəmli rol oynayan ölkəmizin bu sahədə uğurları indi daha diqqət cəlbəndir. Əlbəttə, gələcəyi bütün dəqiqliyi ilə proqnozlaşdırmaq çox mürəkkəb məsələdir. Amma artıq bir şey şübhəsizdir ki, Azərbaycan realıqları kontekstində mədəniyyətlərarası dialoqun çox böyük perspektivi var və ölkəmiz bu prosesin əvəzsiz iştirakçısı olmaq iqtidarındadır. Bunun üçün Azərbaycan dövləti bütün imkanlara malikdir: maddi və insani resursları, milli ruh və ənənələr. Azərbaycana yalnız bu imkanlardan faydalanaraq qloballaşma proseslərinin inkişafına öz töhfələrini vermək qalır ki, məhz bu kontekstdə Azərbaycan rəhbərliyi daim davamlı işlər görmüşdü. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Heydər Əliyevin geniş fəaliyyəti nəticəsində respublikada din və etiqad azadlığı tam təmin edilmiş, milli mənəvi dəyərlərə münasibət kökündən dəyişmiş, dini ayin və mərasimləri yerinə yetirmək üçün bütün dinlərə mənsub olan insanlara bərabər şərait yaradılmışdır. Ümummilli lider milli-dini dəyərlərimizin qorunmasında, İslama ehtiram göstərilməsində, xalqımızın dini əqidəsinin daha da möhkəmləndirilməsində öz əməli fəaliyyətilə böyük rol oynamışdır. Multikulturalizm və tolerantlıq siyasətini ölkənin

demokratik inkişafının tərkib hissəsi hesab edən Heydər Əliyev Azərbaycan ərazisində yaşayan milli azlıqların etnik-mədəni və dini dəyərlərinin qorunmasını demokratiyanın mühüm prinsipi olan insan hüquq və azadlıqları kontekstində görürdü.

Azərbaycanda müxtəlif dinlərin birliyinin nümunəvi xarakterə malik olduğunu dünyaya göstərdik. Xalqımızın dini dözümlülüyünü göstərən mühüm faktlardan biridir. Heydər Əliyev 1998-ci ilin may ayında Prezident Sarayında ölkənin din xadimləri ilə görüşündə söylədiyi nitq zamanı Azərbaycanda tarixən mövcud olan müxtəlif dinlərin birliyini vurğulamış və ölkəmizdəki dini tolerantlığı aşağıdakı kimi şərh etmişdir: “Azərbaycanda müxtəlif dinlərin bu cür birliyinin olması müstəsna dərəcədə nümunəvi xarakter daşıyır. Bu, əslində, Azərbaycanın mənəvi zənginliyidir. Mənəvi dəyərlər və azərbaycançılıq - bu sözlər hər bir Azərbaycan vətəndaşı üçün doğma, əziz və müqəddəsdir. Bu həm də milli ruhun, milli şüurun simvolu olaraq tarixi yaddaşın fundamental prinsiplər əsasında formalaşması deməkdir. Xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyevin siyasi iradəsi nəticəsində Azərbaycan tarixən sahib olduğu tolerantlıq və multikulturalizm ənənələrini hüquqi və siyasi müstəvidə yenidən bərpa etdi. Heydər Əliyev Azərbaycanın gələcək uğurlu inkişafı üçün dəqiq ideoloji hədəf seçdi və öz uzaqgörən, müdrik siyasəti ilə əsrlər boyu formalaşan çox mədəniyyətlik ənənəsini inkişaf etdirərək onu keyfiyyətə yeni mərhələyə qaldırdı.

Azərbaycanda qədim ənənələrə malik olan multikulturalizm və tolerantlıq mədəniyyəti Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən dövlət siyasətinin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Ulu öndərin siyasi kursunun davamçısı, Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev bu siyasəti uğurla davam etdirir, multikulturalizmin Azərbaycan modelinin dünyaya nümunə kimi təqdim edilməsi istiqamətində mütərəqqi addımlar atılır.

“...Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı - Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq”, - deyən Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycançılığı milli bir ideologiya kimi irəli sürür, mədəniyyətimizi, mənəvi dəyərləri təkcə milli varlığımızın yox, həm də siyasi varlığımızın - dövlət quruculuğu prosesinin mühüm atributu kimi dəyərləndirirdi. Heydər Əliyev Mərkəzinin direktorunun birinci müavini Adil Kərimli seminarın birində bu mövzuya toxunub. Mövzunun aktuallığının artmasını göstərmişdi. Cəmiyyətdə geniş vüsət alan, geniş təbliğ edilən və dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərinin biri kimi müəyyən edilən aktual və əhəmiyyətli bir mövzuya olan multikulturalizm həmişə xüsusi dövlət siyasəti olub.

2015-ci il ərzində Ulu öndər Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyətini əks etdirən, onun müxtəlif sahələrdəki zəngin xidmətlərini aşkara çıxaran mövzular araşdırılıb və dəyərli alimlərimiz, ictimai-siyasi xadimlərimiz tərəfindən təqdim edilib. Mərkəzdə təşkil olunan seminarlarda məhz tolerantlıq və multikulturalizmin Azərbaycan modeli haqqında geniş məruzələr araşdırılıb. Dərin kökləri olan bu siyasətin Ulu Öndər Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətində xüsusi yer tutduğu daim vurğulanır. Onu da vurğulayaq ki, Heydər Əliyev elə bir zamanda multikulturalizm və tolerantlıq ideologiyasının inkişafına xüsusi diqqət yetirdi ki, nəhəng Sovet İttifaqı bu siyasət adı altında imperializm siyasətini yeridirdi. Multikultural siyasət adı altında vahid sovet vətəndaşlığı ideologiyası ilə xalqların mədəni, sosial tarix və keçmişlərini silirdi. Heydər Əliyev isə böyük imperiyanın tərkibində olan azsaylı, kiçik xalqların mədəniyyətlərinin qorunması üçün məhz bu siyasəti inkişaf etdirmişdi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan multikulturalizmi. B.2017
2. Azərbaycan tarixi. VII cild. b.2007
3. Multikulturalizmə Giriş. B.2019

ГЕЙДАР АЛИЕВ: ИДЕОЛОГИЯ И МУЛЬТИКУЛЬТРАЛИЗМА И ТОЛЕРАНТНОСТИ*Шамилова Дильшад Ибрафилевна**Резюме*

Великий Вождь решил в свою пользу цивилизацию, в которой всегда жил Азербайджан на протяжении всей истории, превратив это историческое место, где проживает более 40 национальных меньшинств, в комфортное место для их проживания.

HAYDAR ALIYEV: THE IDEOLOGY OF MULTIKULTURALISM AND TOLERANCE*Shamilova Dilshad Israfilova**Summary*

The Great Leader solved the civilization that Azerbaijan has always lived in throughout history in its favor. He turned this historical place inhabited by more than 40 minority ethnic groups into a comfortable place for them to live.

*Rəyçi: dosent Arif Vəyisov**İctimai və təbiət fənləri kafedrasının 21 may 2024-cü il tarixli iclasın 17 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 16 sentyabr 2024-cü il*

UOT 372.8:53

ELEKTRİK MÜTƏXƏSSİSLƏRİNİN PEŞƏ FƏALİYYƏTİNDƏ FİZİKA QANUNLARINDAN İSTİFADƏ

*Zərbəliyeva Vüsalə Sirac qızı, Namazov Firuddin Rəşid oğlu,
Paşayeva Rüxsarə Vahid qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
firuddinnamazov9@gmail.com*

Xülasə: Məqalədə fizika qanunlarının elektrikin peşəkar fəaliyyətində tətbiqinə baxılır. Göstərilir ki, fizikadan baza biliklərinə malik olmadan yaxşı elektrik mütəxəssisi olmaq olmaz. Misal kimi, dövrə hissəsi üçün Om qanunu, Coul – Lens qanunu, keçirici və yarımkeçiricilərin xassələri; evdə torpaqlamanın və elektrik dövrəsində yüklənmənin rolu; quraşdırma sxemlərinin təyinatı; cərəyanın gücə və gərginliyə görə hesablanması göstərilir.

Açar sözlər: elektrik dövrəsi, fizika, elektrik, fizika qanunları

Ключевые слова: электрическая цепь, физика, электричество, законы физики

Key words: electrical circuit, physics, electricity, laws of physics

Fizika təbiət haqqında elmdir. O, mexaniki, molekulyar, elektrik və maqnit, istilik, səs və işıq, atom və nüvədaxili hadisələri öyrənir. Fizikanı fundamental elm adlandırırlar. Ona görə də onun qanunları praktiki olaraq texnika ilə bağlı olan bütün sahələrdə, eləcə də elektronika və elektrotexnikada, optika, astronomiya, tibb və inşaatda istifadə edilir.

Peşənin seçilməsi, insanın gələcəyini müəyyən edən ən çətin işdir. Ona görə də bu məsələyə məsuliyyətlə yanaşmaq lazımdır. Elektriklə bağlı olan peşə həmişə böyük maraq kəsb etmişdir.

Bu peşə kifayət qədər əvvəl – XIX əsrin sonunda, ümumiyyətlə, dünya elektrik enerjisini tanıdığı vaxt yaranmışdır. Bu gün isə, elektrik qüvvəsi insanların xidmətində durur. Ondən effektiv, səmərəli, təhlükəsiz istifadə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin elektriclərin xidmətidir. Məhz onlar, “sehrli işığı” evlərimizə gətirərək, onunla bərabər rahatlıq gətirirlər. Bütün istehsal sahələrinin təhlükəsizliyi, effektiv işi öz işinin ustası olanlardan asılıdır. Ev tikərkən, elektrik dövrəsi çəkmək, daxili paylanmanı qoşmaq, bütün elektrik qurğularının işini təmin etmək lazımdır. Avtomobil yığarkən və təmir edərkən, onun elektrik hissəsini bütün incəliklərini bilmək lazımdır. İstənilən müəssisənin istismarı, qurğulara xidmət edən elektriclərsiz mümkün deyildir. Beləliklə, sonsuzluğa kimi saymaq olar, hər yerdə qoşa bilən, düzəldə bilən mütəxəssisə ehtiyac vardır [1].

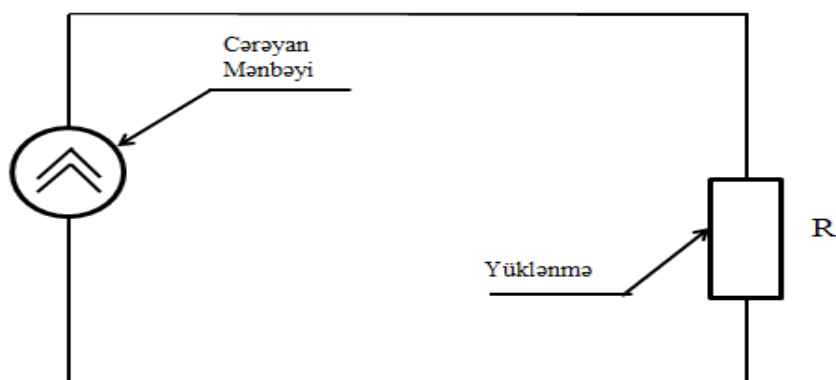
Elektrik fizika, riyaziyyat, mexanika, rəsmxətt üzrə baza biliklərinə malik olmalı, sxem və eskizləri oxumağı, düzurları tətbiq etməyi bacarmalıdır. O həmçinin xidmət etdiyi qurğuların və cihazların texniki xarakteristikalarını bilməyə, diaqnostika və təmir metodikalarına yiyələnməyə borcludur.

Beləliklə, fizika qanunlarının elektrik peşəsində tətbiqinə baxaq. Dövrə hissəsi üçün Om qanunundan başlayaq. Fikrimizcə bu qanunu hər bir elektrikin bilməli olduğu ən əsas qanundur. Bu qanunu bilərək biz maneəsiz və səhsiz olaraq dövrə hissəsində cərəyan şiddətinin, gərginliyin (potensiallar fərqi) və müqavimətinin qiymətini təyin edə bilərik.

Gündəlik həyatda bir çoxlarınız bir faza, üç faza, sıfır, torpaqlama və ya yer kimi müəmmalı sözləri eşitmişik və bilirik ki, bu sözlər elektrik aləmində vacib anlayışlardır. Lakin, heç də hamı bu anlayışların nə olduğunu və ətraf gerçəkliklə necə əlaqədə olduğunu bilmir. Hər halda bunu bilmək lazımdır. İndi bunu aydınlaşdırmaq. Tutaq ki, paltaryuyan maşının elektrik mühərrikinin işində kiçik nasazlıq yaranmışdır və elektrik cərəyanının bir hissəsi cihazın xarici metal təbəqəsinə düşür. Əgər torpaqlama olmasa, onda bu elektrik

yükü paltaryuyan maşın boyunca gəzəcəkdir. İnsan paltaryuyan maşına toxunduqda həmin enerjinin çıxışı üçün əlverişli şərait yaranır, yəni o zərbə alacaqdır. Bu halda torpaqlama naqili olarsa, onda artıq yük bu naqıl boyunca axacaq və heç kəsə zərər verməyəcəkdir.

Beləliklə, evdə torpaqlama yoxdursa, bu təhlükəsiz deyildir. Fizika kursundan bizə məlumdur ki, hər hansı bir elektrotexniki qurğunun normal işləməsini təmin etmək üçün elektrik dövrəsi qurulur. Elektrik dövrəsi, elektrik cərəyanının axmasını təmin etmək üçün müəyyən şəkildə birləşdirilmiş qurğular toplusundan ibarətdir. Elektrik dövrəsinin elementləri – cərəyan mənbəyi, yük və naqildir. Şəkil 1-də sadə elektrik dövrəsi göstərilmişdir. İstənilən elektrik enerjisinin istifadəçisi elektrik dövrəsində yük hesab edilir.

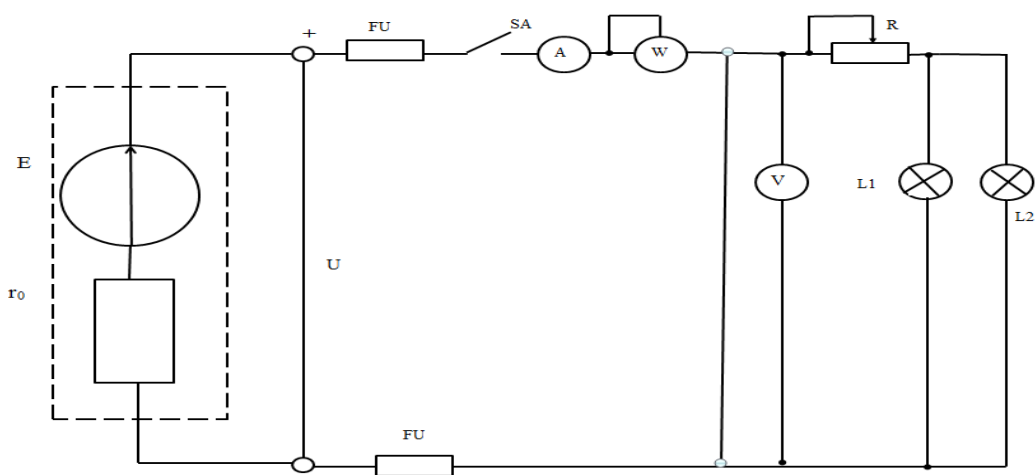

Şəkil 1. Sadə elektrik dövrəsi

Yüklənmə elektrik cərəyanına müqavimət göstərir və cərəyan şiddəti yüklənmənin müqavimətinin qiymətindən asılıdır. Cərəyan mənbədən yükə, müqaviməti az olan materialdan hazırlanmış (mis, gümüş, qızıl) naqıl boyunca axır [2].

Dövrədə cərəyanın axması üçün dövrənin qapalı olması vacibdir.

Elektrik dövrələrinin düzgün analiz etmək və hesablama aparmaq üçün qrafik sxemlər təşkil olunur. Bu sxemlərdə şərti işarələr şəklində elementlər və nütün birləşmə növləri göstərilir. Şəkil 2-də göstərilən sxem, işıqlanma qurğusunun işini təmin edən ən sadə dövrəni əks etdirir.

Şəkil 2. Işıqlanma qurğusunun işini təmin edən dövrə

Burada elektrik enerjisi r_0 daxili müqavimətə malik E mənbəyindən daxil olur. R – reostatın və digər köməkçi elementlərin köməyi ilə elektrik enerjisi istifadəçiyə, baxılan halda $L1$ və $L2$ lampalarına ötürülür [3,4].

Əgər dövredə cərəyan varsa, onda dövrəni təşkil edən naqillər qızır. Məsələn, işıqlanma şəbəkəsi üçün istifadə olunan naqillər az qızmaladırlar. Belə ki, onların qoruyucusu dağıla və hətta yanğı baş verə bilər. Beləliklə, Coul – Lens qanunundan ($Q=J^2Rt$) elektrik işıqlanması qurğularının müxtəlif istilik və qızdırıcı cihazlarının, eləcə də elektrik enerjisini istilik enerjisinə çevirən başqa qurğuların hesablanması üçün geniş istifadə etmək olar.

Evdə və ya mənzildə elektrik şəbəkəsini çəkməzdən əvvəl mütləq şəkildə quraşdırma sxemi tərtib olunur. Kabel xətlərindən başqa, həmin sxemdə bir çox başqa şərti işarələr qoyulur. Quraşdırma işlərinin əksəriyyəti müstəqil yerinə yetirildiyindən elektrik sxemlərində elektrik açarlarının, lampaların və digər elementlərin işarələrini düzgün oxumaq və açmaq lazımdır.

Obyektin elektrik şəbəkələrinin layihələndirilməsi mərhələsində gücə və gərginliyə görə cərəyan kəmiyyətinin hesablanması yerinə yetirilir. Alınmış nəticələr, istifadəçilərin qoşulacağı elektrik məftilini düzgün seçməyə imkan verir. Cərəyan şiddətinin hesablamaları üçün şəbəkənin gərginliyinin qiymətindən və elektrik cihazlarının tam yüklənməsindən istifadə olunur. Cərəyan şiddəti kəmiyyətinə uyğun olaraq naqillərin en kəsiyi seçilir. Cərəyan şiddəti amperlərlə ölçülür. Gücün və gərginliyin tətbiqi ilə hesablamalar aparmaq üçün $J=P/U$ düsturundan istifadə edilir. Burada P – güc və ya vattla ölçülən tam elektrik yüklənməsidir. Bu parametr qurğunun texniki pasportunda mütləq qeyd edilir. U – şəbəkədəki gərginlikdir, voltlarla ölçülür.

Elektron cihazlarda ən müxtəlif materiallardan istifadə edilir. Bu qurğularda tətbiq olunan əsas elementlər keçirici və yarımkeçirici məhsullardır. Onlardan daha effektiv istifadə etmək üçün keçiricinin yarımkeçiricidən nə ilə fərqləndiyini dəqiq bilmək lazımdır. Kompleksdə tətbiq olunan hər bir elementin xassəsi, nadir keyfiyyətlərə və xarakteristikalara malik cihazlar yaratmağa imkan verir.

Baxdığımız bütün bu misallar belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, fizikadan baza biliklər olmasa yaxşı mütəxəssis olmaq olmaz. Elektrik peşəsi isə bu gün ən çox ehtiyac duyulan və lazım olan peşədir. Məhz, bizim evlərimizin rahatlığı, müəssisələrin işinin təhlükəsizliyi, istehsal proseslərinin effektivliyi elektrikin ustalıqından və bacarığından asılıdır. Yəqin ki, hər birimiz elektrikin xidmətlərindən istifadə etmişik. Hətta, ilk baxışdan ən elementar görünən elektrik açarının nasazlığı sakinlər üçün təhlükəli ola bilər. Qısa qapanma və yanğı tez – tez məhz elektrik cihazlarının nasazlığı sayəsində baş verir.

Lakin bu peşənin mənfi cəhətləri də vardır. Bunlardan əsas böyük məsuliyyətdir. Ona görə ki, əksər insanların həyatı elektrikin əlində olur. Təhlükəsizlik qaydalarına riayət edilməməsi qəzalara gətirib çıxarar, belə hal isə böyük itkilərlə nəticələnə bilər.

Ədəbiyyat

1. Kazımcadə Z.İ. Elektrotexnikanın nəzəri əsasları. Bakı. 2010, 583 s.
2. Hacıyev A.Ə., Məmmədov R.Q. Elektrotexnikanın və elektronikanın əsasları. Bakı. 2005. 357s
3. Paşayev A.M., Həsənov A., İsgəndərov İ., Abdurahimov F.A. Elektron qurğuların əsasları -1. Bakı. MAA. 2014. 319s.
4. Qasımov H.H. Güc elektronikasi. Bakı. 2014. 403s.

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЗАКОНОВ ФИЗИКИ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СПЕЦИАЛИСТОВ-ЭЛЕКТРОТЕХНИКОВ**

*Зарбалиева Вусале Сирадж гызы, Намазов Фируддин Рашид оглы,
Пашаева Рухсара Вахидовна*

Резюме

В статье рассматривается применение законов физики в профессиональной деятельности электрика. Показано, что нельзя стать хорошим электриком без элементарных знаний по физики. Например для участка цена закон Ома, закон Джоуля–Ленца, свойства проводников и полупроводников, роль заземления и нагрузки в электрической цепи; назначение схем установки; показан расчет тока по мощности и напряжению.

**USE OF THE LAWS OF PHYSICS IN THE PROFESSIONAL ACTIVITIES OF
ELECTRICAL SPECIALISTS**

*Zarbaliyeva Vusala Sirac, Namazov Firuddin Rashid,
Pashaeva Ruxsara Vahid*

Summary

The article discusses the application of the laws of physics in the professional activities of an electrician. It is shown that you cannot become a good electrician without basic knowledge of physics. For example, for price areas, Ohm's law, Joule-Lenz's law, properties of conductors and semiconductors, the role of grounding and load in an electrical circuit; purpose of installation diagrams; shows the calculation of current by power and voltage.

*Rəyçi: f.f.d., dos. Hüseynov Rəsim Köçəri oğlu
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin Fizika və riyaziyyat kafedrasının 11.06.2024 – cü il tarixli
iclasın 10 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 09 iyun 2024-cü il*

UOT:796.

**ƏLBƏYAXA DÖYÜŞ NÖVLƏRİNDƏ METODİK GÖSTƏRİŞLƏRİN
GÖZLƏNİLMƏSİ**

dosent Hüseynzadə Zaur Rafael oğlu, Məmmədov Nemət Azər oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti

zaur-rr@mail.ru, Nemetmammedov20@gmail.ru

Xülasə: Məqaldə insan orqanizminin düzgün inkişafına təsir göstərən faktorlar sırasında bədən tərbiyəsi və müxtəlif idman növləri göstərilmişdir. Əlbəyaxa döyüş növlərinin, tətbiq edilən metodikalarının idmançının formalaşmasında xidmət etdikləri məqsədlər qeyd olunur. İş prosesinə dair bir sıra önəmli məqamlar da tədqiq edilmişdir. Burada idmançıların yaş katqoriyaları nəzərə alınmaqla, bu idman növünün insirlərinə yiyələnmək prosesində seçilmiş metodikaların tətbiqi ilə yanaşı təlim, məşq prosesində tibbi, tibbi-pedaqoji, psixoloji və s. məqamlar araşdırılmışdır. Göstərilənlərin tədqiqi başlıca vəzifələr kimi təqdim edilmişdir.

Açar sözlər: əlbəyaxa döyüş, sağlamlıq, fiziki yük, fənd, oyun elementləri

Ключевые слова: рукопашный бой, здоровье, физическая нагрузка, прием, игровые элементы

Key words: hand-to-hand combat, health, physical activity, Way, game elements

Bədən tərbiyəsi həyatımızın vacib elementlərindən biri olaraq qalır. Əlbəyaxa döyüş növü ilə məşğul olarkən yalnız vərdişlərin inkişafı nəzərdə tutulmayıb, həm də bütövlükdə bədəni təkmilləşdirməyə yönəlmiş fiziki qabiliyyətləri inkişaf etdirmək çox vacib hesab edilir. Bədən tərbiyəsi ilə məşğul olmaq insan üçün böyük əhəmiyyət kəsb etməsi ilə yanaşı, praktik baxımdan əhəmiyyətli məqamları daha da təkmilləşdirilmək üzrədir. Vacib şərtlər – fərqli kateqoriyalardan olan insanlar üçün bu məşğələlərin əlçatan olması və insan orqanizmi üçün faydalarının cəmiyyət üzvləri tərəfindən lazımı səviyyədə qəbul olunmasıdır. Bu işin daha geniş yayılmış formalarına nəzər salaraq. Səhər idmanı – ruh yüksəkliyi yaradır, iştahı artırır, bir sıra xəstəliklərə qarşı profilaktik təsir göstərir. Səhər idmanı prosesində nəbz və tənəffüsə nəzarət etmək lazımdır. Səhər idmanından sonra masaj müsbət təsir edir, duş qəbul etmək və ya soyuq su ilə yuyunmaq da yaxşı hal kimi dəyərləndirilir.

Sağlamlaşdırıcı yerləş (gəzinti) zamanı bütün əzələlər fəaliyyətdə olur, işləyir, ağciyərlər yaxşı havalandırılır, ürək ritmik olaraq döyünür. Buna görə də, yerləş, gəzinti hamı üçün faydalıdır: bütün yaş kateqoriyalarına aid insanlar üçün, sağlam və səhhətində problemlər olanlar üçün də xüsusi olaraq önəmlidir. Sağlam insan hər gün ən azı 5-20 km məsafə qət etməlidir. Sisteməlik olaraq bu fəaliyyətlə məşğul olanlarda ürək fəaliyyətinin stabilizasiyasına, yuxunun normallaşdırılmasına, həzmin yaxşılaşdırılmasına köməklik göstərir.

Sağlamlandırıcı qaçış – bir çox xəstəliklərlə mübarizədə ən effektiv vasitələrdəndir. Birinci növbədə ürək – qan - damar sistemə müsbət təsir göstərir və bununla yanaşı maddələr mübadiləsinə yaxşılaşdırır.

Üzgüçülük – orqanizmi möhkəmləndirir, maddələr mübadiləsi prosesini yaxşılaşdırır, ürək-damar və tənəffüs sistemlərinin fəaliyyətini yaxşılaşdırır.

Sağlamlaşdırıcı gimnastikanın bir çox növləri mövcuddur: gigiyenik, ritmik, atletik və s. Gimnastika, demək olar ki, bütün orqan və sistemlərə normallaşdırıcı təsir göstərir.

Yuxarıda qeyd edilənlərə əlavə olaraq, idman oyunları və mütəhərrik oyunları da göstərək olar ki, bu və ya digər məşğələlər sağlamlığa xidmətlə yanaşı, bir sıra fiziki keyfiyyətlərin formalaşdırılmasına gətirib çıxarır. Bu sıralardan əlbəyaxa döyüş növü daha çox yayılmışdır və öz aktuallığını tarixin uzun zaman kəsiyində itirməmişdir.

Əlbəyaxa döyüş növlərinin məşqləri zamanı fəndlər, hərəkət vərdişləri və bacarıqları texniki və metodik baxımdan xüsusi tədqiqatların predmeti olaraq çıxış edirlər. Yeriş, qaçış və bir çox hərəkətlər insanlar üçün yaşadıqları mühitdən asılı olaraq adi qaydalarla mənimsənilmiş olduğu halda, əlbəyaxa döyüş növündə işlənən fəndlərin mənimsənilməsində fiziki tərbiyənin elmi və praktik əhəmiyyətli strategiyaları nəzərə alınmaqla həyata keçirilməsi vacibliyini vurğulamaq mütləqdir.

Beləliklə, hərəkət bacarıqlarının müəyyən edilməsində, hərəkət fəaliyyəti sərişələri nəzərə alınmalıdır ki, bu da diqqətin texniki məqamlarda konsentrasiya olunması kimi təqdim edilir. Əsas əlamətlər kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- hərəkətlərin yerinə yetirilməsi şüurlu şəkildə icra olunur, bu da öz növbəsində texniki məqamlarda diqqətin mərkəzləşdirilməsini tələb edir. Mərkəzi sinir sistemi gərginlikdən tez yorula bilir, halbuki, adi hərəkətlər zamanında fərqli olaraq bu problem yaşanmır;

- icra olunan hərəkətlər artıq əzələ gərginlikləri ilə müşahidə edilir;

- hərəkətlərdə dəqiqlik və dayanıqlılıq müşahidə olunmur, çünki vəzifələrin icrasında texniki məsələlər təkmilləşdirilməli və dəqiqləşməlidir;

- mənfi faktorların əks təsir verməsi nəticəsində yaddaş sabitliyi azalır (müxtəlif səslər, yorğunluq və s.)

Bacarıqların müəyyən səviyyə yaratmasına keçid individual (fərdi) xarakter daşıyır və müxtəlif faktorlardan asılılığını göstərir:

- anadangəlmə qabiliyyətlər və həyatda qazanılmış təcrübə;

- yaş faktoru, məlumdur ki, uşqlar böyüklərdən fərqli olaraq daha da tez mənimsəmə qabiliyyətlərinə malik olurlar;

- məşqçinin, müəllimin peşəkar səriştəsi, müasir təlim metodikalarından istifadə etmək bacarıqları;

- təlim alanda motivasiya səviyyəsi, şüurluluq, fəallıq, tənqidi təfəkkürün səviyyəsi.

Adı gedən idman növündə hərəkət vərdişlərinin düzgün formalaşması əhəmiyyət kəsb edir. Vərdişlərin düz formalaşmasında bəzi məqamlara diqqət yetirmək, şüurlu şəkildə icra etməsi, əsasını təşkil edən texnikaları dəqiq mənimsənilmək prioritetdə olmalıdır. Vərdişlər əgər düzgün formalaşmayıbsa yenidən hərəkətlərin korreksiya edilməsi ağır bir proses olur. Bunun üçün məşqlərin ilkin mərhələsində bacarıq və vərdişlərin dəqiq formalaşmasının texnikası əsasında iş qurulmalıdır. Müxtəlif detallar nəzərə alınmaqla seçimlərə istinadla dəqiq texnikaların əsasında vərdişlərin formalaşdırılmasına önəm verilir.

İlkin mərhələlərdə əlbəyaxa döyüş təlimlərinin xüsusiyyətlərinə nəzər salsaq görərik ki, idman növü haqqında təsəvvürün yaradılması, tətbiq edilən fəndlər və onların icra imkanları, yolları, idmançının ümumi fiziki hazırlığı başlıca vəzifələr kimi təqdim edilir.

Təlimin birinci ilində nəzəri və tətbiqi məzmun xarakterli materiallar təqdim edilir. Nəzəri materialın təxmini məzmunu aşağıdakı kimi ola bilər:

- Azərbaycanda bədən tərbiyəsi və idman;

- əlbəyaxa döyüşün qısa icmalı;

- insanın orqanizminin quruluşu və funksiyaları haqqında qısa məlumatın verilməsi;

- gigiyena və sağlamlığın qorunması haqqında biliklər və vərdişlər;

- Yarış qaydaları haqqında bilgilərin verilməsi.

Ümumi fiziki, xüsusi və yarışlara hazırlığın praktik materiallarının izahını verməyə çalışdıq. Ümumi fiziki hazırlıq:

- Sıra hərəkətləri və çalışmaları;

- Tətbiqi çalışmaları;

- Müxtəlif toplaqla hərəkətlər, gimnastik qurğularla hərəkətlər;

- Futbol, üzgüçülük və s. növlərlə məşqlər;
- Hərəkətli oyunlar, estafetlər və yarışlar.
- Xüsusi hazırlıq:
- Elementar (sadə) texniki hərəkətlər;
- Əsas texniki hərəkətlər;
- Fəndlərin tətbiqi üçün sadə taktika hazırlıqları;
- Psixoloji hazırlığın elementləri;
- İdman rejiminin gözlənilməsi;
- Çətinliklərin aradan qaldırılması üsulları.

Tədris planı. Yeni başlamış idmançıdan peşəkara qədər hazırlıq illərini vahid proses olaraq dəyərləndirmək lazımdır. Bu proses mürəkkəb sistem kimi qanunauyğunluqlara istinadla idmançının yaş, psixoloji, fizioloji, inkişaf xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilir.

Uzunmüddətli məşqlərin hər mərhələsi idmançının həyat şəraitinin və şəxsi fəaliyyətinin əksini özündə ehtiva edir: məktəb illəri, əmək fəaliyyəti, Vətənə xidmət və s. İllər boyunca aparılan məşqlər nəticəsində təlim vasitələri və metodlarda fərqli dəyişikliklər özünü göstərir.

Gənc idmançıların məşqləri böyüklərdən fərqli olaraq, bir sıra təşkilati və metodik xüsusiyyətlərə malikdir. Başlanğıcda gənc idmançıların keçirilən təlimlər yüksək idman nailiyyətlərinin əldə olunmasına yönəlməməlidir. Məşqlərin və yarışların verdiyi yüklər böyüməkdə olan orqanizmin funksional imkanlarına uyğun olmalıdır. İllər boyunca ümumi fiziki inkişaf, rəşional rejim, gigiyenik tələblərə düzgün riəyət olunması, həkim nəzarəti və bu proses boyunca pedaqoji müşahidələr mütləq qayda olaraq gözlənilməsi və s.

Gənc idmançıların seçdikləri idman növündə uğur qazanmasının əsasını qazanılmış bacarıq və qabiliyyətlər, hərtərəfli fiziki inkişaf, orqanizmin funksional imkanlarının təkmilləşdirilməsi təşkil edir.

İdmançının yaşı və idman nailiyyətləri artdıqca, ümumi fiziki hazırlığın payına düşən yükü azalır və xüsusi peşəkar hazırlıq artmaqda olur. İldən ilə məşqin ümumi yükü artmaqda olur.

Məşqlərin planlaşdırılmasında məktəbdə təlim prosesinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. İdman hazırlıqları sistemi mütəmadi təlim-məşqlərin və yarışlara hazırlıqların təşkili işlərini nəzərdə tutur. Uzun illərin məşqləri nəticəsində gənc idmançılar fiziki keyfiyyətlərin inkişafının əsasında texnikalara və taktikalara yiyələnəməli, təcrübə toplamalı, xüsusi biliklərin əldə olunmasına nail olmalıdırlar, əxlaqi və iradi keyfiyyətləri yüksəltmək imkanına malik olmalıdırlar.

Sağlamlaşdırıcı idman mərhələsinə nəzər salaq. Əhalinin idmana marağının artması idman sahələrində gəncləşmənin müşahidə olunmasına səbəb olmuşdur. Artıq uşaqlar 5 -6 yaşlarından başlayaraq idman bölmələrində məşqlərə başlayırlar. İşlərin bu cür gedişatı fərqli və real yanaşmaları formalaşdırmışdır. Mütləq olaraq ilkin mərhələlərdə sağlamlaşdırıcı idman mərhələsinin təşkilini zənam özü tələb kimi qoyur.

Bu mərhələnin başlıca məqsədi – sadə çalışmalara fiziki və koordinasiya hazırlığı prosesində seçimlərin təmin edilməsi. Bu mərhələ boyunca gənc idmançılar bir neçə texnika növləri ilə tanışlıq etməlidirlər: yüngün atletika, akrobatika, idman oyunları və s. Ümumtəhsil məktəblərində fiziki tərbiyə üçün ayrılmış dərş vaxtı çox azdır. Belə həcmdə hər hansı real nəticələrin əldə edilməsi imkansız görsənir.

Fiziki və əqli işgüzarlığın artırılması üçün fiziki tərbiyə dərşlərinin saati həftədə ən azı 6 saat olmalıdır. Burada fiziki yükü məhdudlaşdırən faktorlar nəzərə alınmalıdır:

- Fiziki inkişafın yaş xüsusiyyətləri;
- Fiziki yükə adaptasiya, spesifik hərəkət vərdişlərin olmaması.

Əsas məşq vasitələri:

- Ümumi inkişafetdirici çalışmalar;
- Hərəkətli oyunlar və çalışmalar;
- Akrobatika elementləri;
- Hoppanmalar və hoppanma hərəkətləri və s.

Çalışmaların yerinə yetirilməsində əsas metodlar:

- Oyun;
- Təkrar;
- Yarış;
- Dairəvi və s.

Məşqlərin əsas istiqamətləri:

–Sağlamlaşdırıcı – idman mərhələsində əlbəyaxa döyüşdə uğurlu ixtisaslaşmanın təmin edilməsində ilkin şərtlərin yaradılmasına xidmət edir. Bu mərhələdə uşaqlar gələcək peşəkar idman fəaliyyəti üçün seçilir;

–Bu mərhələdə hələ tam formalaşmamış və bərkiməmiş orqanizmanın həddindən artıq yüklənməsi təhlükəsi vardır. Məsələn, 7-10 yaşda olan uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş yüklənmə öz çəkirlərinin 20% qədər nəzərdə tutulur;

–Güc və sürət xarakterli çalışmalar aktiv istirahətlərlə müşahidə olunmalıdır və 5-8 dəq intervallarla gözlənilməlidir.

Məşqlərin əsas vasitələri və metodları:

- Uşaqlarla məşğələ zamanı nəzərdə tutulmuş vasitələrdən ən önəmlisi – hərəkətli oyunlardır;
- Yeni başlayan idmançıların texniki və fiziki baxımdan hazırlıqları üçün kompleks çalışmaların tətbiqi önəmli hesab edilir. İşin bu cür təşkili məşqlərin daha mütəşəkkil və məqsədyönlü olmasını təmin edir;
- Oyun xarakterli çalışmaların və hərəkətli oyunların vəhdətinin təşkili.

Məşqlər zamanı adı çəkilən vasitələrin tətbiqi, şevikliyin və sürətin inkişafına istiqamətləndirilmişdir və daha yüksək fiziki hazırlığa nail olmağa imkan verir.

Sürətin inkişafının artırılmasına aid çalışmaların yerinə yetirilməsi intensiv hərəkətlər və böyük sinir gərginliyi tələb edir. Bu tip çalışmalar adətən dərslərin əvvəlində tətbiq olunurlar, çünki bu mərhələdə mərkəzi sinir sistemi optimal dərəcədə oyaqdır və koordinasiyasına görə çətin hesab edilən hərəkətlərin mənimsənilməsinə uyğun vəziyyətdədir. Bunların ardınca oyun çalışmalarını tətbiq edilir ki, bu da keyfiyyətin təkmilləşdirilməsinə xidmət edir.

СОБЛЮДЕНИЕ МЕТОДИЧЕСКИХ УКАЗАНИЙ В РУКОПАШНЫХ ВИДАХ БОРЬБЫ

Гусейнзаде Заур Рафаел оглы, Мамедов Немат Азер оглы

Резюме

В статье среди факторов, влияющих на правильное развитие организма человека, указаны физическое воспитание и различные виды спорта. Отмечены цели, которым служат виды рукопашного боя и применяемые методики в становлении спортсмена. Также был изучен ряд важных моментов о процессе тренировок и обучения. Здесь учитываются возрастные категории спортсменов, а также применяются избранные методики. В процессе овладения спортсменами определенными компетенциями,

касающимися этого вида спорта, учитываются немаловажные факторы медицинские, медико-педагогические, психологические моменты, которые исследованы и указаны в статье. Исследование выше изложенного представлено в качестве основных задач.

COMPLIANCE WITH METHODOLOGICAL INSTRUCTIONS IN HAND-TO-HAND COMBAT

Huseynzada Zaur Rafael, Mammadov Nemat Azar

Summary

The article lists physical education and various sports among the factors that influence the proper development of the human body. The goals of hand-to-hand combat and the methods used in developing an athlete are noted. A number of important points about the training and education process were also studied. The age categories of athletes are taken into account, and selected methods are used. In the process of athletes mastering certain competencies related to this sport, important factors are taken into account: medical, medical-pedagogical, psychological moments, which are studied and indicated in the article. The study of the above is presented as the main objectives.

Rəyçi: dosent Bayramova Ziyafət

Təhsilin pedaqogikası və metodikası kafedrasının 23 sentyabr 2024-cü il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 27 sentyabr 2-24-cü il

UOT:372.

**RIYAZIYYATIN TƏDRİSİNDƏ İNFORMASIYA -KOMMUNİKASIYA
TEKNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ**

Məmmədova İradə Qara qızı, Əmirova Şahilə Telman qızı
Bakı Dövlət Universiteti Qazax filialı
iradememmedova62@gmail.com

Xülasə: Məqalədə Riyaziyyatın tədrisində informasiya kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi və onun əgəmiyyətindən bəhs edilir. Müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə məktəblilərin yeni tələblərə uyğun yetişməsinə, gələcəkdə informasiya cəmiyyətində səmərəli fəaliyyətə hazır olan tələbatlı mütəxəssislərin formalaşmasına şərait yaratmağa imkan verir. Müəlliflər göstərir ki, riyaziyyatın tətbiqində innovasiyaların tətbiqi təlimin məqsədində, məzmununda, metod və vasitələrində yaranan innovasiyaları əhatə etməlidir.

Açar sözlər: riyaziyyatın tədrisi, yeni təlim texnologiyaları, informasiya – kommunikasiya texnologiyaları, kompüter proqramları.

Ключевые слова: преподавание математики, новые технологии

Key words: teaching mathematics, new teaching technologies, information and communication technologies, computer programs.

İnkişaf etməkdə olan cəmiyyətin müasir təhsilli, əxlaqlı, işgüzar, seçim şəraitində müstəqil şəkildə məsuliyyətli qərarlar qəbul edə bilən, onların mümkün nəticələrini proqnozlaşdıran, əməkdaşlıq edə bilən, mobillik, dinamizm, konstruktivliklə səciyyələnən insanlara ehtiyacı var.

İndiyə qədər dünyanın əksər məktəblərində XVII əsrdə Y.A.Komenskinin təklif etdiyi tədris fəaliyyətinin sinif-dərs sistemi üstünlük təşkil edir. Bu yanaşma, təbii ki, öz dövrü üçün mütərəqqi idi və ənənəvi sinif-dərs sisteminin bir çox xüsusiyyətləri bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Azərbaycan Respublikasının təhsilində hal hazırda yeni istiqamətlər yaranır. Bu da təhsil müəssisələrinin müəllim heyətinə pedaqoji prosesi istənilən modelə, o cümlədən müəllif modelinə uyğun seçmək və tərtib etmək imkanı verir. Son illər tədris prosesinin səmərəliliyini artırmaq üçün yeni tədris texnologiyalarından: fərdiləşdirilmiş təlim, problemlə təlim, qrup şəklində təlim, proqramlaşdırılmış təlim və s. tərbiyə işinin səmərəliliyi öz həllini tapmamışdır. Bu təlim növlərinin hər biri ənənəvi təlimin çatışmazlıqlarını özünəməxsus şəkildə kompensasiya edir, eyni zamanda yeni çətinliklər yaradırdı.

Yeni informasiya texnologiyalarının məktəblərə tətbiqinin ən təbii və məhsuldar yollarından biri bu prosesi birbaşa tədris və tərbiyənin məzmununun, metodlarının və təşkilati formalarının təkmilləşdirilməsi ilə əlaqələndirməkdir. Z.Veyisova fəal təlim metodlarının əhəmiyyətindən danışarkən yazır: “Şagirdlərin özünə inamı artır, şəxsiyyətlərarası münasibətlər yaxşılaşır, məktəbə və oxumaga rəğbət çoxalır. Şəxsiyyətdə daimi dəyişən şəraitə uyğunlaşma və onun səmərəli həyata keçməsinə şərait yaradan qabiliyyətlərin formalaşması fəal təlimi zəruri edir”. [3.6]

İlk təhsil kompüter proqramları məhz proqramlaşdırılmış təlim ideyaları əsasında yaradılmışdır. Tədrisdə kompüter texnologiyası dedikdə, müxtəlif məqsədləri (yeni materialın izahı, testlərin və ya testlərin keçirilməsi, əlavə təlimatların verilməsi və s.) həyata keçirmək üçün müəllim tərəfindən kompüterdən istifadə etməklə tədris fəaliyyətinin təşkilinin sinif-dərs formasını birləşdirən texnologiya başa düşülür. Bu tərifdən belə çıxır ki, İKT-dən istifadə müasir kompüterlərin verdiyi imkanlar və onların proqram məzmunu vasitəsilə ənənəvi təhsil

sisteminin çatışmazlıqlarını aradan qaldırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Kompüter informasiya texnologiyalarının əsas növlərinə kompüter tədris avadanlıqları (elektron dərsliklər) daxildir. İnternet və elektron poçt, multimedia, hipermətn sistemləri, elektron cədvəllərin, mətn və qrafik redaktorlardan istifadə üsulları pedaqoji və xüsusi ədəbiyyatda geniş işıqlandırılır. İnformasiya texnologiyaları üzrə xüsusi kurslar onlarla işləmək üçün əsas bacarıqların mənimsənilməsinə yönəlmiş və işlənib hazırlanmışdır. Multimedia termini audio və video avadanlıqları birləşdirən kompüterə özündə birləşdirən proqram-texniki kompleksə əsaslanan informasiya texnologiyası kimi başa düşülür. Multimedia alətləri müxtəlif növ məlumatları bir proqram məhsulunda birləşdirməyə imkan verir: mətn, səs, video fraqmentlər, animasiya, qrafik təsvirlər və s.

Kompüterin pedaqoji imkanlarından istifadə edərək, riyazi fəaliyyətin əsas aspektlərinin və məntiqi təfəkkür texnikalarının effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırma bilərsiniz. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə şagirdlərin riyazi materialın məntiqi təşkili ilə əlaqəli strukturlaşdırma və sistemləşdirmə kimi zehni fəaliyyət növlərinin keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa imkan verir. Öyrənmənin intensivləşdirilməsi üçün məktəbdə riyaziyyatın tədrisində və şagirdlərin müstəqil işində əvvəllər istifadə edilən klassik tədris formaları ilə yanaşı, akademik fənlər üçün proqram təminatından getdikcə təlim proqramları, lüğətlər, məlumat kitabçaları, ensiklopediyalar, video dərslər, elektron əyani vəsaitlər kitabxanaları, tematik kompüter oyunlarından daha çox istifadə olunur.

By məsələ ilə bağlı xüsusilə elektron dərslikləri vurğulamaq istərdik. Dünyada buna böyük tendensiya başlayıb. Azərbaycanda dərsliklər artıq elektron formada internetə yerləşdirilir və bu da uşaqların dərslikləri asan əldə etmələrini təmin edir. Bunlardan başqa riyaziyyat fənni üzrə ayrı elektron resurslar da yerləşdirilir. Elektron dərsliyi ənənəvi dərsliklərdən fərqləndirən bir sıra müsbət xüsusiyyətləri vardır - dərsliyin mətni öyrənilən materialı şagirdlərin emosional və şəxsi qavrayışını gücləndirən çoxlu sayda slaydlar və video çarxlar ilə müşayiət olunur; belə bir dərsliyin istifadəsi sinifdə ənənəvi vasitələrdən istifadə etməkdən daha çox şey etməyə və riyaziyyat fənninə marağı artırmağa imkan verir. Artıq neçə ildir ki, Azərbaycanda Riyaziyyat fənni üzrə tədris resurslarının hazırlanması məqsədi ilə müəlliflər müsabiqəsi keçirilir.

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin gətirdiyi innovasiyaları aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

1. Təlim məqsədləri baxımından innovativlik. İKT-dən istifadə informasiya cəmiyyətində şagirdlərin riyazi mədəniyyətinin və riyaziyyat müəlliminin peşəkar İKT sərəfçisinin formalaşmasına kömək edir.

2. Təlimin məzmununda innovativlik. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə metodik tədris sisteminin və onun komponentlərinin: məqsədləri, məzmunu, metodları, təşkilati formaları və vasitələrinin təkmilləşdirilməsinə kömək edir. Tədris məqsədlərinin tədricən dəyişməsi şagirdlərə təkcə standart deyil, həm də alqoritmik cəhətdən həll edilə bilən kimi təsnif edilə bilməyən qeyri-standart məsələlərin həllini öyrətmək zərurətinə səbəb olur, eyni zamanda riyaziyyat kursunun məntiqi və tətbiqi yönümlü gücləndirilir və şagirdlərin məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirilir.

3. Tədris metodlarında innovativlik. Bunların pedaqoji imkanları riyaziyyatın tədrisində müasir metodlardan səmərəli istifadə etməyə imkan verir:

- Kompüter tədris prosesinə fəaliyyətə əsaslanan yanaşmanı təşviq edən tədrisin ən adekvat texniki vasitəsidir.

- Dinamik uyğunlaşma ilə birləşən kompüter proqramlaşdırma qabiliyyəti təhsil prosesinin bütövlüyünü qoruyaraq fərdiləşdirməyə kömək edir.

- Kompüter tədris prosesinin təlim mərhələlərini izləmək üçün əla vasitədir.
- Kompüterin vizual və digər mürəkkəb təsvirləri yaratmaq qabiliyyəti təhsil prosesində informasiya kanallarının ötürücülüynü əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

4. Təhsil formalarında innovativlik.

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə sinif-dərs sistemindən təhsil telekommunikasiya layihələri metoduna və fərdi kompüterdən istifadəyə əsaslanan fərdi fəaliyyətlərə əsaslanan tədris prosesinin təşkilinə keçməyə imkan verir.

5. Tədris vasitələrində innovativlik.

Riyaziyyatın tədrisi prosesində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə tədris prosesini aşağıdakı imkanlarla zənginləşdirməyə kömək edir:

- istənilən qaydada verilənlər bazasından lazımi məlumatların seçilməsi;
- tədris məqsədləri üçün kompüter proqramlarının müvafiq kitabxanasından istifadə;
- tədris fəaliyyətinin operativ və obyektiv nəzarətin təmin edilməsi;
- fərdi öyrənmə yolunun qurulması.

Bu yanaşma ilə şagirdlər onlar üçün yeni olan məlumatlarla tanış olur və yeni ideya və anlayışların formalaşması tamamilə fərqli səviyyədə, həm motivasiya, həm də inkişaf səviyyəsində baş verir. Təlim prosesində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən cəhət ondan ibarətdir ki, əvvəlcə ən sadə texniki vasitələrin, sonra isə müasir kompüterlərin istifadəsi əks əlaqə mexanizminin öyrənilməsinə başladı.

Nəzarət proqramları müəyyən bilik və bacarıq səviyyəsinə nəzarət etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Məlumdur ki, şagirdlərin biliyinə nəzarət ən vacib və eyni zamanda təşkilatın xarakterinə və nəzəri tədqiqatın səviyyəsinə görə tədris prosesinin ən zəif həlqələrindən biridir. Mövcud nəzarət forma və metodlarının əsas çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, əksər hallarda onlar hələ də təhsil məlumatlarının mənimsənilməsinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinin zəruri sabitliyini və dəyişməzliyini, habelə bu qiymətləndirmənin faktiki bilik səviyyəsinə lazımi adekvatlığını təmin etmirlər. Orta məktəbdə təhsilin gedişinə nəzarətin təkmilləşdirilməsi əsas problem - formalaşan bilik, bacarıq və bacarıqların qiymətləndirilməsinin etibarlılığının artırılması problemi ətrafında cəmlənməlidir.

İnformasiya texnologiyalarından istifadə dərslərin müxtəlif mərhələlərində mümkündür: şifahi sorğu zamanı, yeni mövzunun öyrənilməsi və möhkəmləndirilməsi zamanı, müstəqil, sınaq və ya yaradıcı işlərin aparılması zamanı, həmçinin şagirdləri imtahanlara hazırlayarkən.

İnformasiya texnologiyalarından istifadə təlim prosesini texnoloji cəhətdən daha təkmil və effektiv edir. Dərslərin bir-birindən fərqli olması öyrənməyə marağı artırır.

Beləliklə, riyaziyyatın tədrisində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə aşağıdakılara kömək edir:

— məktəblilərdə kompüterdə praktiki fəaliyyət göstərərək tədqiqat keyfiyyətlərinin, idrak fəaliyyətinin, müstəqilliyin inkişafı;

— şagirdlərin fənn üzrə fundamental nəzəri biliklərə yiyələnməsində müsbət dəyişikliklər;

— elmi biliklərin müxtəlif üsullarının mənimsənilməsinin effektivliyi,

— riyaziyyat kursunun tədris materialının öyrənilməsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;

— ümumilikdə məktəblilərin təhsil fəaliyyətinin motivasiyasında müsbət dəyişikliklər.

Müasir təhsil texnologiyalarının bəzi elementləri, məsələn, dərslərin interaktiv xarakteri və ya "beyin fırtınası", klaster, venn diaqramı, auksion, qərarlar ağacı və digər metodların elementləri uzun müddət mühazirə oxuyarkən və xüsusən də riyaziyyatdan praktiki məşğələlər apararkən faktiki olaraq istifadə olunur. Fikrimizcə, riyazi fənləri öyrənərkən məhz ənənəvi tədris formalarının - mühazirə və praktiki məşğələlərin interaktiv

komponentinin gücləndirilməsinə diqqət yetirməliyik. Bunun üçün təqdimatın sırf monoloji mahiyyətindən xilas olmaq, şagirdləri sübutun və ya problemin həlli metodunun təfərrüatlarının müzakirəsinə daha fəal cəlb etmək, eləcə də praktiki məşğələlər üçün səviyyə diferensiaslaşdırma texnologiyasından istifadə etmək lazımdır.

Hesab edirik ki, riyaziyyatın öyrənilməsində informasiya texnologiyalarından istifadə dərəcə əhəmiyyətli dərəcə formalarından böyük üstünlüklər verir. Amma bu o demək deyil ki, hər dərəcə təqdimatlar, kompüter testi və ya interaktiv lövhə imkanlarından istifadə edilməlidir. İlk növbədə şagirdlərə alqoritmləri, qrafiklərin qurulması texnika və üsullarını, ümumilikdə qrafik mədəniyyəti öyrətmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Adıgözəlov A.S., Həsənova X.S. Riyaziyyatın ibtidai kursunun tədrisi metod ikası: Dərs vəsaiti. Bakı, 2011.
2. Tahirov B.Ö. Namazov F.M. Əfəndi S.N. Qasimov E.A. Abdullayeva Q.Z. Riyaziyyatın tədrisi üsulları. Bakı, 2007.
3. Veyisova Z. Fəal/interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait. Bakı: BMT Uşaq fondu, 2007.

USING INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN MATHEMATICS TEACHING

Mamedova Irada Kara, Amirova Sahila Telman

Summary

The article talks about the application of information communication technologies and its significance in the teaching of Mathematics. The use of modern information and communication technologies makes it possible to train schoolchildren in accordance with new requirements, to create conditions for the formation of indemand specialists who are ready for effective activity in the information society in the future. The authors show that the implementation of innovations in the application of mathematics should include innovations in the purpose, content, methods and tools of education.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ МАТЕМАТИКИ

Мамедова Ирада Кара кызы, Амирова Шахила Тельман кызы

Резюме

В статье говорится о важности информационных технологий в преподавании математики. Использование современных информационных технологий позволяет студентам в будущем позитивно использовать свои знания. Авторы указывают в преподавании математики использование инновативных технологий упрощают и улучшают качество преподавания.

Rəyçi: dosent Bayramova Sabirə

Daxil olma tarixi 11 sentyabr 2024-cü il

UOT:37.

ƏQLİ İNKİŞAFINDA GERİLİYİ OLAN UŞAQLARIN PEDAQOJİ KORREKSİYASI*Musayeva Zülfiyyə Sahib qızı**M.Sabir adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleç*Zulya.musayeva01@gmail.com

Xülasə: Təhsil sisteminin müasir inkişafı mərhələsində hər bir uşağın əqli və fiziki inkişafının xüsusiyyətlərinə, imkan və qabiliyyətlərinə uyğun olaraq onun şəxsiyyətinin inkişafı üçün şərait yaradılması vəzifələri ön plana çəkilir. Məqalədə əqli inkişafında patologiyaları olan uşaqların pedaqoji korreksiyası haqqında danışılır. Azərbaycanda əqli geriliyi olan uşaqlarla aparılan işlərin təxmini sxemi göstərilir. Təlim məşğələlərinin təşkili formaları fərdi və qrup loqopedik məşğələlər, psixomotor bacarıqların və sensor proseslərin inkişafı üzrə dərslərdir. Əqli məhdudiyyəti olan uşaqlarla iş prosesində verbal, əyani və praktiki metodlardan bəhs edilir.

Açar sözlər: əqli inkişaf, əqli məhdudiyyəti olan uşaqlar, korreksiya, dərsin təşkili, təlim metodları, məşq.

Ключевые слова: психическое развитие, дети с нарушениями психического развития, коррекция, организация урока, методы обучения, обучение.

Key words: mental development, children with mental disabilities, correction, lesson organization, teaching methods, training

Azərbaycan Respublikasının “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” Qanununa əsasən əlilliyi olan şəxs dedikdə müxtəlif maneələrlə qarşılaşdığı zaman digər şəxslərlə bərabər səviyyədə cəmiyyət həyatında tam və səmərəli iştirakına mane olan sabit fiziki, psixi, əqli və ya hissiyyat pozuntuları olan şəxs, o cümlədən sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək uşaq nəzərdə tutulur. [1.18]

Əlillik dərəcəsindən və ilk növbədə, əqli qabiliyyətlərin qorunmasından, habelə xüsusi təhsil şəraitinin keyfiyyət və vaxtında yaradılmasından asılı olaraq, xüsusi təhsilə ehtiyacı olan şəxslər təhsilin müxtəlif səviyyələrini mənimsəyə bilirlər. Belə ki, kar uşaqlar, zəif eşitmə, eşitmə sistemində əngəli olanlar, görmə qabiliyyəti zəif olanlar, dayaq-hərəkət sistemi funksiyaları pozulmuş şəxslər, emosional-iradi sfera və davranış pozğunluğu olan şəxslər, ağır nitq məhdudiyyəti olan şəxslərdən bəziləri orta təhsil pilləsində ümumi bilikləri mənimsəyə bilirlər.

Əqli əngəlli şəxslər əsas ümumi təhsil və intensiv intellektual fəaliyyət və ya mürəkkəb ünsiyyət prosesləri ilə əlaqəli olmayan peşələrə yiyələnmək qabiliyyətinə malikdirlər, onlara müstəqil əmək həyatı sürməyə və cəmiyyətə uğurla uyğunlaşmağa imkan verir.

Fərdi təhsil proqramları üzrə təhsil alan ciddi əqli əngəli olan şəxslər, onların inkişaf xüsusiyyətlərinə daha uyğun olan ekoloji və sosial uyğunlaşma proqramlarına (gigiyenik və əsas məişət bacarıqları, sadə əmək vərdişləri) yiyələnilirlər. Xüsusi təhsilin məzmunu, onun təhsil və təlim komponentləri təkcə inkişaf qüsurlarının xüsusiyyətlərindən deyil, həm də əlilliyi olan böyüyən bir insanın yaş dövründən asılıdır.

Korreksiya-pedaqoji işin müsbət nəticələrinin mümkünlüyü və əqli geriliyi olan uşaqların pedaqoji reabilitasiyasına nail olmaq bu kateqoriyadan olan uşaqların tədrisinə xüsusi yanaşmanı müəyyənləşdirir. Tədris prosesinin xüsusi təşkili və korreksiya-pedaqoji yardımın göstərilməsi şərti ilə əqli geriliyi olan uşaqlar uşaq bağçası və məktəbdə təhsillərini davam etdirə bilirlər. Əqli əngəlli uşaqlara xüsusi yardım göstərmək məqsədilə ölkəmizdə korreksiya-inkişafedici təhsil və kompensasiya təhsili sistemi yaradılmışdır. Bu, müəyyən bir uşağın maraqlarını və təhsil ehtiyaclarını ödəməyə, onun fərdi qabiliyyətlərini nəzərə almağa,

tam təhsil verməyə və sağlamlığını qorumağa imkan verən təhsil prosesinin təşkilinin keyfiyyətə yeni səviyyəsidir.

Ölkəmizdə əqli geriliyi olan uşaqlara hərtərəfli yardım sisteminə aşağıdakılar daxildir:

- bu kateqoriyadan olan uşaqlar üçün xüsusi təhsil müəssisələrinin müxtəlif modellərinin yaradılması: kompensasiya tipli məktəbəqədər təhsil müəssisələri, əqli geriliyi olan uşaqlar üçün xüsusi məktəblər və internat məktəbləri, kütləvi ümumtəhsil məktəbində korreksiya işləri;

- inkişafda geriliyi olan uşaqların erkən aşkarlanması, onların xüsusi təhsil ehtiyaclarının ödənilməsi, məktəbəqədər və məktəb təhsili, ibtidai və əsas ümumi təhsil sistemində korreksiya işinin forma və üsullarının davamlılığının təmin edilməsi;

- korreksiya-tərbiyə prosesinin təşkilinin xüsusiyyətlərini müəyyən etmək, uşaqların sağlamlığının qorunması və möhkəmləndirilməsi məqsədilə tibbi, pedaqoji və psixoloji diaqnostika sisteminin təkmilləşdirilməsi;

- təhsil müəssisələrində müalicə-sağlamlaşdırma və profilaktik iş sisteminin yaradılması;

- əqli geriliyi olan uşaqların təhsil təcrübəsinin normativ və tədris-metodiki təminatı;

- peşə rəhbərliyinin vəzifələrini və məzmununu müəyyən etmək,

- məzunların peşə hazırlığı və sosial və əmək adaptasiyası;

- korreksiyaedici və inkişaf etdirici təhsil prosesinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi meyarlarının və metodlarının yaradılması və tətbiqi;

- ailə məsləhət xidmətlərinin modellərinin hazırlanması;

- məktəbəqədər və məktəb təhsili sistemi üçün korreksiyaedici pedaqogika üzrə pedaqoji kadrların hazırlanması.

Ölkəmizdə əqli əngəlli uşaqlara və onların ailələrinə yardım göstərmək üçün konsultativ-diaqnostika, tibbi-psixoloji, sosial, korreksiya və inkişaf mərkəzləri şəbəkəsi fəaliyyət göstərir. Bu kateqoriyadan olan uşaqları həm əqli əngəlli uşaqlardan, həm də ümumi nitq inkişaf etməmiş uşaqlardan ayırmaq üçün diaqnostik üsullar işlənib hazırlanmışdır. Məktəbəqədər və məktəb yaşlı əqli əngəlli uşaqlar üçün yeni təhsil müəssisələri açılır, bu kateqoriyadan olan uşaqlarla profilaktik, müalicəvi, sağlamlaşdırma və korreksiyaedici inkişaf işlərinin aparılması üçün şərait yaradılır.

Bu məktəblərin əsas məqsədləri zehni geriliyi olan məktəblilərin idrak fəaliyyətinin və emosional-iradi sferasının çatışmazlıqlarını maksimum dərəcədə aradan qaldırmaq, onları müasir cəmiyyət şəraitində məhsuldar əməkdə iştiraka və sosial uyğunlaşmaya hazırlamaqdır.

Məktəbdə həm ümumtəhsil fənləri (məsələn, rus dili, oxu, riyaziyyat, coğrafiya, tarix, təbiətşünaslıq, bədən tərbiyəsi, rəsm, musiqi, rəsm), həm də xüsusi fənlər tədris olunur. İbtidai siniflərdə korreksiya məşğələlərinə ətrafdakı real obyektləri və hadisələri ilə tanışlığa əsaslanan nitqin inkişafı dərsləri, xüsusi ritm dərsləri, böyük (V-IX) siniflərdə isə sosial və məişət oriyentasiyası daxildir.

Təlim məşğələlərinin təşkilinin xüsusi forması fərdi və qrup loqopedik məşğələlər, məşq terapiyası və psixomotor bacarıqların və sensor proseslərin inkişafı üzrə dərslərdir. Xüsusi məktəblərdə əmək təliminə mühüm yer verilir. Artıq 4-cü sinifdən peşəkar xarakter alır. Yeniyetmələr öyrənmə prosesində onlarda mövcud olan peşələrə və müvafiq bacarıqlara yiyələnirlər.

Korreksiya işlərinə məktəbdə aparılan tərbiyəvi sahəyə də böyük yer verilir, onun məqsədi şagirdlərin sosiallaşmasıdır və əsas vəzifələr müsbət keyfiyyətlərin inkişafı, başqaları və özləri haqqında düzgün qiymətləndirmənin formalaşdırılmasıdır. başqalarına mənəvi münasibət. Xüsusi məktəbdə tərbiyə işinin xüsusi vəzifəsi müxtəlif vəziyyətlərdə və müxtəlif fəaliyyət növləri prosesində şagirdlərin davranışında zəkanın tənzimləyici rolunu artırmaqdır.

Normal inkişaf edən uşaqlardan ibarət qrup və ya sinifdəki əqli əngəlli uşaq xüsusi müalicə tələb edir. Lakin kütləvi müəssisənin tərbiyəçisi və ya müəllimi bunu başqa uşaqların qarşısında vurğulamamalıdır. Müəllim uşağa həmyaşıdları ilə rahat olmağa kömək etməli və uşaqlarla dostluq etməyə çalışmalıdır.

Ümumtəhsil müəssisəsinin müəllimi əqli əngəlli uşağa dərs keçərkən onun idrak fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır. Əqli əngəlli məktəbəqədər və məktəblinin dövlət müəssisəsində tədrisi valideynlərin gündəlik iştirakını tələb edir, çünki onlar korreksiya işinin böyük hissəsini həyata keçirirlər. Uşağa oliqofrenopedaqoqun mütəmadi olaraq ixtisaslaşmış köməyi lazımdır, valideynlər və müəllimlər isə onun məsləhətinə ehtiyac duyurlar.

Daha effektiv korreksiya işləri və öyrənilən materialın yüksək keyfiyyətli mənimsənilməsi üçün müxtəlif üsullardan istifadə olunur. **Verbal** (suallar, izahat, söhbət, hekayə). **Əyani** (ekskursiyalar, müşahidələr, müxtəlif əyani illüstrasiyaların, diaqramların nümayişi). **Praktiki** (praktiki məşğələlər, qrafik iş).

Əqli geriliyi olan uşaqlarla korreksiya işində **verbal** metodlardan istifadə edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, müəllimin sualları yaxşı düşünülmüş və aydın tərtib edilməli və uşaqlar üçün əlçatan olmalıdır. Bir addımlı təlimatlar tez-tez istifadə olunur. Müəllimin izahı çox vaxt təkrar tələb edir. Müəllimin nitqi qısa, aydın, emosional və ifadəli olmalıdır. Əqli geriliyi olan uşaqlar şifahi məlumatları qavramaq və emal etməkdə çətinlik çəkirlər, onların əksəriyyəti nitq inkişafından əziyyət çəkir, buna görə də şifahi üsullar vizual və praktik üsulların istifadəsi ilə birləşdirilməlidir.

Korreksiya işlərində **əyani** üsullardan xüsusilə geniş istifadə olunur. Məsələn, müşahidə obyekt və ya hadisənin məqsədyönlü qavranılması kimi istifadə olunur və müəllimlər tərəfindən xüsusi olaraq planlaşdırılır. Onlardan istifadə edərkən müəllimlər uşaqların qavrayışın daha yavaş tempi, qavrayış dairəsinin daralması, qavrayışın və diqqətin dəqiqliyi və konsentrasiyasının pozulması kimi xüsusiyyətlərini yadda saxlamalıdırlar. Uşağa yalnız bu mərhələdə nəzərdən keçirilən obyektə təqdim etmək lazımdır. Korreksiya işində öyrənmənin polisensor əsası prinsipini tətbiq etmək lazımdır, yəni bütün hissələrə (baxış, toxunma, qoxu, dad) güvənmək. Əyani üsul korreksiya işində çox təsirli bir üsuldur, ona görə də onun müəyyən tələbləri var. Məsələn, illüstrativ material uşaqlar üçün başa düşülən, çoxlu lazımsız detallara malik olmamalı və öyrənilən mövzuya uyğun olmalıdır. Sxemlər uşaqlar üçün son dərəcə aydın və başa düşülən olmalıdır.

3. Əqli geriliyi olan uşaqlarla korreksiya işində ümumi qəbul edilmiş praktiki üsullardan ən təsirlisi tapşırıqlar və didaktik oyunlardır. Tapşırıqlar bu kateqoriyadan olan uşaqların zehni fəaliyyətinin zəif olmasını, yaddaşın zəifləməsini, qavrayışda çətinlikləri və s. aradan qaldırır.

Bir qayda olaraq, psixokorreksiya dərslərinin optimal tezliyi həftədə iki dəfədir. Bu, istifadə olunan məqsədlər, vəzifələr və metodologiya ilə göstərildiyi hallarda korreksiya işinin digər üsulları üçün digər variantları istisna etmir. Şiddətli affektiv və əqli qüsurlu uşaqlar üçün qrup dərslərinin müddəti həftədə 2 dərs tezliyi ilə 40 ilə 70 dəqiqə arasında ola bilər. Həftədə 1 dərs tezliyi ilə dərslərin müddətini 90 dəqiqəyə qədər artırmaq olar [4.30].

Psixokorreksiya prosesi qısamüddətli (2 aydan 6 aya qədər) və ya uzunmüddətli (1 ildən və yuxarı) ola bilər. Dərslərin müddəti psixokorreksiyanın məqsədlərindən, qrup üzvlərinin psixoloji xüsusiyyətlərindən, psixokorreksiya iştirakçılarının yaşından, həmçinin inkişafda irəliləyişin dinamikasından asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Inklüziv təhsil. Məlumat kitabı. Bakı. 2018.
2. Inklüziv təhsil. Əlilliyi olan uşaqları keyfiyyətli təhsilə cəlb etmək üçün nə etmək lazımdır? Bakı, BMT-nin Uşaq fondu (UNICEF), 2019.
3. Inklüziv təhsil. Valideynlər üçün bələdçi. RİİB, Bakı, 2020.
4. Nazarova N.M. Inklüziv təhsilin pedaqogikası. Dərslik, Moskva, 2019.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ КОРРЕКЦИЯ ДЕТЕЙ С ЗАДЕРЖКОЙ ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ***Мусаева Зульфия Сахибовна******Резюме***

На этапе современного развития системы образования на первый план выдвигаются задачи создания условий для развития личности каждого ребенка в соответствии с особенностями, возможностями и способностями психического и физического развития каждого ребенка. В статье говорится о педагогической коррекции детей с патологиями психического развития. Показана примерная схема работы с детьми с задержкой психического развития в Азербайджане. Формами организации учебных занятий являются индивидуальные и групповые логопедические занятия, занятия по развитию психомоторных навыков и сенсорных процессов. Обсуждаются вербальные, наглядные и практические методы в процессе работы с детьми с нарушениями психического развития.

PEDAGOGICAL CORRECTION OF CHILDREN WITH RETARDATION OF MENTAL DEVELOPMENT***Musayeva Zulfiya Sahib******Summary***

At the stage of the modern development of the education system, the tasks of creating conditions for the development of the personality of each child in accordance with the characteristics, opportunities and abilities of the mental and physical development of each child are brought to the fore. The article talks about the pedagogical correction of children with pathologies in their mental development. An approximate scheme of work with children with mental retardation in Azerbaijan is shown. The forms of organizing training sessions are individual and group speech therapy sessions, classes on the development of psychomotor skills and sensory processes. Verbal, visual and practical methods are discussed in the process of working with children with mental disabilities.

Rəyçi: dosent Bayramova Sabirə***Daxil olma tarixi 27 sentyabr 2024-cü il***

Çapa verildiyi tarix 28.10.2024

Çap vərəqi: 21,7 ç.v. Tiraj :300 ədəd

Gəncə Dövlət Universitetinin nəşriyyatı

Ünvan: Gəncə şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 429

E-mail: elm@gdu.edu.az, (+99422) 266 01 88